

Kari Tarkiainen

MOSKOVALAINEN

Ruotsi,
Suomi
ja Venäjä
1478-1721

SKS

MOSKOVALAINEN

Kari Tarkiainen

MOSKOVALAINEN

Ruotsi, Suomi ja Venäjä
1478–1721

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURA
Helsinki 2022

Historiallisia tutkimuksia 286

Teos on Svenska litteratursällskapet i Finlandin nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

Teos on tekijän suomentama ja ajantasaistama laitos Svenska litteratursällskapet i Finlandin vuonna 2017 julkaisemasta teoksesta *Moskoviten. Sverige och Ryssland 1478–1721*.

© 2022 Kari Tarkiainen ja SKS

Lisenssi CC BY-NC-ND 4.0 International, ellei toisin mainita.

Kansikuva: Ruotsin lähetystön edustaja kumartaa tsaarin edessä. Erik Palmquistin karttakirja. Ruotsin valtionarkisto. Kartor och ritningar utan känd proveniens numero 636.
Valokuva: Kurt Eriksson.

Kannen suunnittelu: Anne Kaikkonen

Graafinen suunnittelu, taitto ja kuvankäsittely: Jaana Tarsa

EPUB: Tero Salmèn

Hakemisto: Elisa Kujansuu

ISBN 978-951-858-574-2 (nid.)

ISBN 978-951-858-575-9 (EPUB)

ISBN 978-951-858-576-6 (PDF)

ISSN 0073-2559 (nid.)

ISSN 2670-3866 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/ht.286>

Teos on lisensoitu Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 International -lisenssillä. Tutustu lisenssiin englanniksi osoitteessa <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> tai suomeksi osoitteessa <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>.

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa
<https://doi.org/10.21435/ht.286>
tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Sisällys

Lukijalle 7

I JOHDANTO 10

- Oma ja vieras 10
- Omakuva ja Venäjä-kuva lännessä 16
- Aineistoja ja kysymyksenasetteluja 19

II KASVAVAN VENÄJÄN AIKA 23

- Pitkä perspektiivi 23
- Keskustan ja paikallistason Venäjän-politiikka 44
- Suhteet Venäjään Eerik XIV:n ja Juhana III:n aikana 66

III RUOTSIN TIE SUURVALLAKSI 86

- Sisäinen konflikti ja Venäjä 86
- Suuri sekasorto ja Ruotsin itään suuntautuneen ekspansion alku 92
- Ensimmäiset miehitysvuodet 102
- Hidas tie rauhaan 110
- Jatkuvien uhkakuvien aika 123

IV RAUHANOMAISEN DIPLOMATIAN VUOSIKYMMENET 130

- Mannermaisen sodan varjossa 130
- Todellinen ja kuviteltu sota 149
- Sisäpiirien tietoja 157
- Rauha liturgiana 164

V KIELELLINEN KONEISTO 185

- Venäjän kielen taito ja venäjätulkit 185
- Suurvaltakauden translaattorit 195

VI KÄÄNNYTTÄMINEN JA USKONTO 202

- Ristiretkien vanavedessä 202
- Käännytyskysymys laajenemisvaiheen aikana 210
- Uskontoväittelyt ja rusistiikka 218
- Ortodoksien pako ja erottelupolitiikka 229
- Tiedon ja suvaitsevaisuuden aamunkoitto 239

VII KAUPANKÄYNTI 248

- Itämeren kauppa – suurvallan kasvun kannustin? 248
- Derivaatioajatus saa siivet 255
- Paikalliskauppa 265
- Läpimurto 271

VIII EUROOPPALAINEN VENÄJÄ SYNTYY 278

- Narvan voitto ja sen seuraukset 278
- Suomen miehitysaika 296
- Karoliiniset sotavangit 312
- Kipeä uudelleensuuntautuminen 321

IX VENÄJÄ-KUVAN ULOTTUVUUDET 339

- Vanhat stereotypiat 339
- Omaa vai lainaa? 352
- Välittyminen ja sisältö 360

X JÄLKIKUVA – NÄKEMYSTEN KASVUN JA TOISTUMISEN ONGELMASTA 370

- Viitteet 375
- Lähteet ja kirjallisuus 395
- Summary 417
- Abstract 426
- Henkilöhakemisto 427

LUKIJALLE

Viime aikoina on nähty, kuinka vanha historia, siihen sisältyvät myytit ja kuvitelmat, voi vieläkin vaikuttaa kansojen käsityksiin toisistaan ja johtaa verisiin konflikteihin ja kansanmurhaan oikeastaan ilman mitään nykytilanteeseen liittyvää syytä. Malliesimerkki tästä on naapurimaamme Venäjän tämän vuoden helmikuun 24. päivänä aloittama Ukrainan sota, jonka pontimena on ollut harhainen tulkinta menneestä suurvalta-asemasta ja sen velvoituksista. Tuskin koskaan on historiasta puhuttu niin paljon ja niin ilmeisen virheellisesti kuin tänään.

Tämä tapahtuma, jota on jo pidetty Euroopan toisen maailmansodan jälkeisten vaiheiden käännekohtana, on yksi käsillä olevan kirjan lähtökohdista. Sehän nostaa kuin itsestään esille Leopold von Ranken klassisen kysymyksen *Wie es eigentlich gewesen ist* – miten asia sitten oikeastaan on ollut. Mutta ei ainoastaan tätä kysymystä. Yhtä tärkeä on tietää, millaiseksi asia on aikoinaan tulkittu, mikä on siihen sisältyvän myytin tai myyttien merkitys ja jälkikuva. Nehän eivät häviä minnekään, vaikka ne ovat vain kadonneen ajan vääriksi osoitettuja tulkintoja.

Käsillä olevan teoksen *Moskovalainen. Ruotsi, Suomi ja Venäjä 1478–1721* alkujuuri on siis nykypäivässä, kuten on useimpien historiantutkimusten laita, vaikkakin kätketyksi. Olen väitöskirjastani ”*Vår Gamble Arffjende Ryssen*” (1974) lähtien aika ajoin harrastanut Venäjän historiaa ja erityisesti sen suhdetta lähimpään naapuriin, Ruotsiin ja Suomeen, esipetrisen kauden vuosisatona aikana. Tämän harrastuksen viimeisin ilmenemä on nyt ilmestynyt teos.

Tämä kirja on suurimmalta osalta käänös viisi vuotta sitten, joulun alla 2017, ruotsiksi julkaisemastani teoksesta *Moskoviten. Sverige och Ryssland 1478–1721* (Svenska Litteratursällskapet i Finland 2017, 484 sivua). Se oli eräänlainen

yhteenvedo siihenastisista tutkimuksistani, kauniisti kuvitettu ja painettu. Kirja menestyi hyvin, sai Suomessa valtioneuvos Mauritz Hallbergin palkinnon ja valittiin Ruotsissa Stora svenska fackbokspriset -ehdokkaaksi. Arvioinnit olivat myönteisiä. Mutta paljolti juuri ruotsinkielisyytensä vuoksi *Moskoviten* jäi suomenkielisen yleisön ja tieteellisen yhteisön lukuharrastuksen ulkopuolelle. Siksi arvelin käännöksen olevan paikallaan.

Puhdas käännös ei *Moskovalainen* kuitenkaan ole. Yhtäältä tekstiä on tiivistetty, toisaalta lisäilty. Vaikka viiden vuoden aikaväli on lyhyt, oli nopearytmisen historian tutkimus tuottanut uusia tuloksia, jotka piti ottaa huomioon. Kirjallisuudessa esiintyi myös pohdintoja historian toistumisesta. Länsimainen historian tarkastelija kokee nimittäin juuri Venäjän olemuksen äärellä helposti ahaa- tai *déjà-vu*-elämyksiä, jotka näyttävät todistavan, että tällaistaahan on ollut ennenkin. Ilmiö vaati tarkastelua, ja siinä ovat äskettäiset Marshall T. Poen ja Keir Gilesin tutkimukset olleet avuksi. Kirjan loppulukujen teksti poikkeaa siksi alkuteoksesta. Suomenkielisen käännöksen kannalta on myös ollut luonnollista, että Suomen osuutta Venäjä-kuvan vaiheissa on korostettu, jopa kirjan alaotsikkoon asti.

Valittu tutkimusperiodi vaatii myös selityksen. Kun kysymyksessä on Moskovan vanhan valtakunnan suhde läntiseen maailmaan, on aloitettava naapurisuuden synnystä, joka tapahtui vuonna 1478, suuriruhtinas livana III:n alistaessa Novgorodin valtion Moskovan alaiseksi. Sitä ennen suhteet olivat tarunomaisia. Mutta Novgorodin kadotessa välissä sijainneena valtiona Moskovasta tuli realiteetti niin Liivinmaalle kuin Ruotsille, pian myös muulle Länsi-Euroopalle etäistä Britanniaa myöten. Käsitys tästä maasta oli vivahteita lukuun ottamatta hyvin yhtenäinen, ja juuri Itämeren valtiot, Ruotsi ja Liivinmaa, vaikuttivat sen levittäjinä länteen aivan olennaisesti. Siinä oli Suomellakin sijansa.

Tämä kuva alkoi säröillä 1600-luvun lopulla, ja Uudenkaupungin rauhan vuotta 1721 voi perustellusti pitää uuden, monipuolisemman näkemyksen muodostumisen alkuna. Muutoksen syynä oli Venäjän eurooppalaistuminen, jonka Pietari I oli pannut käyntiin. Senkin jälkeen Venäjä oli erilainen, sillä maa ei ollut kehittynyt samaan tahtiin kuin Länsi-Eurooppa, joka oli kokenut identiteettiä muuttavat renessanssin, uskonpuhdistuksen, valistuksen ja romantiikan aikakaudet sekä maailman ja ihmismielen valtavan avartumisen suurten löytöretkien ja yleisen teknisen ja tieteellisen kehityksen seurauksena. Venäjälle nämä ilmiöt olivat tulleet hyvin jälkikäteen.

Kirjani tarkoituksena on ollut nostaa näkyviin Ruotsi ja Suomi melkoisesta tuntemattomuudesta. Näissä maissa (sekä Liivinmaalla) muodostunut

kuva vanhasta Venäjistä oli olennaisesti syvempi kuin Euroopan sivistysmaissa vallinnut näkemys, joka oli muutamien menekkiteosten varassa. Ruotsissa ja Suomessa oli runsaasti tietoa Venäjistä, sen kielestä ja kulttuurista, valtiosta ja yhteiskuntalaitoksesta, sotilaallisesta voimasta ja mielenlaadusta, mutta tämä tieto- ja mielipidemassa kätkeytyy laajoihin painamattomiin arkistokerrostumiin eikä ole samalla tavalla näkyvää kuin muussa Länsi-Euroopassa esiintynyt tieto. Sen käyttämä kielikin on ollut toinen, etupäässä ruotsin kieli, jonka osaaminen muualla on heikkoa. Uskallankin väittää, että Ruotsin valtakunta voittomaineen oli aikoinaan edelläkävijä venäläisyyden tuntijana. Ehkä tämä onkin teokseni pääasiallinen anti-historiantutkimukselle.

Kiitän Suomen Historiallista Seuraa ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa siitä, että nämä oppineet yhteisöt ovat ottaneet kirjani julkaistavaksi. Viimemainitun tiedekustantamo on tehnyt hyvää työtä. Haluan kiittää kustannuspäällikkö Kirsi Keravuorta, toimittajia Eija Hukkaa, Anu Lahtista ja Kati Hitruhina sekä graafikko Jaana Tarsaa hienovaraisesta avunannosta. Moni virhe tai kömmähdys on heidän ansiostaan korjattu ja teksti saanut sulavamman suomenkielisen asun.

Tärkein tukeni on kuitenkin ollut puolisoni Ülle, ei vähiten hyvän venäjän kielen taitonsa ansiosta.

Tartossa, Unikeon päivänä Anno 2022.

Kari Tarkiainen

I

JOHDANTO

Oma ja vieras

Tämä kirja käsittelee mielipiteitä ja tapahtumia, jotka ovat määrättyssä suhteessa toisiinsa. Jotta mielipiteet voisi ymmärtää oikein, on ollut välttämätöntä esitellä myös tapahtumat, jotka vaikuttivat niihin. Poliittiset suhteet tässä tarkasteltujen valtioiden, Ruotsin ja Venäjän, välillä muodostavat kerromuksen puitteet, joihin mielipiteenmuodostus liittyy. Vaikka Suomi ei käsiteltynä aikana ollut valtio, sekin näytteli omaa osaansa Venäjä-kuvan synnyssä.

Mielipiteiden synty ja muodostuminen oli kahtalaista. Osa mielipiteistä on aina ollut aivan tuoreita ja jostakin tilanteesta johtuvia lausuntoja ja sanomisia. Nämä mielipiteet ovat olleet hyvin vaihtuvia, lyhytaikaisia ja useimmiten liittyneet uutisiin. Niiden esittämisen tilanne on ollut avain niiden oikeaan ymmärtämiseen. Toinen osa mielipiteistä on ollut vanhaa ainesta, muuttotavaraa menneiltä vuosisadoilta. Tämä osa mielipiteistä on ollut veraten pysyvä, suunnilleen sama aikojen halki.

Käsillä oleva teos on olennaisilta osiltaan imagotutkimusta. Sen käsittelemä pitkä ajanjakso alkaa vuodesta 1478, jolloin Novgorodin valtio joutui Moskovan valtaan, mikä teki Moskovan näkyväksi Länsi-Euroopassa, ja päättyy Uudenkaupungin rauhan vuoteen 1721, jolloin Venäjä-kuva jo oli huomattavassa muuttumisen tilassa tsaarinvallakunnan ripeän modernisoitumisen ansiosta. Tätä ajanjaksoa on tutkimuksessa yleisesti pidetty yhtenäisen, esipietarilaisen vanhan Venäjän aikana.

Periodin alku on joskus kyllä voitu asettaa vuoteen 1492, jolloin Moskova avasi ensimmäisen ikkunansa merelle Ivangorodin linnan ja kaupungin perustamisen muodossa.¹ Venäjän imagolla oli tuona noin 250 vuoden aikana lännestä katsoen uhkaavan, vieraan suurvallan luonnetta.

Kirja käsittelee kronologisissa luvuissaan suhdetta kahden valtion ja kahden voimaketuksen välillä ja sen muuttumista. Suhde Ruotsin ja Venäjän välillä kasvoi melkein tyhjästä rikkaaksi verkostoksi, joka käsitti niin poliittisia, kirkollisia kuin myös taloudellisia ja kulttuurisia komponentteja. Se on puhdasta historiaa ja kertoo, kuinka konfliktit ja rauhanomainen yhteistoiminta vaihtelivat Ruotsin ja Venäjän suhteissa vuosina 1478–1721. Historian tapahtumia voi tarkastella taustana niille tunteille, joita Venäjä herätti eri aikoina. Sitä paitsi teoksessa käsitellään stereotyyppioita, joiden ei ole tarvinnut olla missään erityisessä suhteessa tosioloihin Venäjällä. Tarkastelija näki, mitä hän halusi nähdä, se on vanha tosiasia.

Moskovalainen on siksi rakennettu kahdesta eri kudelmasta, jotka vaihtelevat esityksessä. Molempia aineksia tarvitaan kokonaiskuvan ymmärtämiseksi. Ne kulkevat esityksessä rinnakkain, mutta ne pitää silti pitää erillään. Tai ainakin tulee yrittää ymmärtää, mikä on satua ja mikä kiistatonta totta.

Keskeisiä käsitteitä ovat tässä kirjassa oma ja vieras. Oma tarkoittaa tässä yhteydessä Ruotsia (ja siihen kuulunutta valtakunnanosaa Suomea) sekä valtakunnan provinssieja (etenkin niin sanottuja Itämeren provinssieja). Vieras taas on tsaarinvaltakunta Venäjä siinä muodossa, joka sillä oli 1500- ja 1600-luvulla, jolloin valtion nimenä oli Moscovia. Toisin sanoen kysymyksessä on vastakohta läheisen ja hyvin tunnetun (ruotsalaisen ja suomalaisen) ja kaukaisen ja vieraan (venäläisen) maailman välillä. Juuri tämä poliittinen kontrasti on tämän tutkimuksen kohteena. Se yrittää kuitenkin valaista myös suhteellisen samantapaisia ilmiöitä, kuten kulttuurivaikutteita ja kaupankäyntiä valtakuntien välillä.

Napa, jonka ympäri esitys kiertää, on käsite vieras. Tutkimus, erityisesti psykologia sekä muut käyttäytymistieteet ja myös valtio- ja historiatiede, on 1900-luvun lopulla ja sen jälkeisenä aikana kiinnostunut yhä suuremmassa määrin vieraan kohtaamisesta. Kuinka ihmiset kokivat toisenlaisuuden? Mitä näkemys vieraasta on vaihdellut aikojen kuluessa?

Tutkimus käyttää ammattisanoja ksenofobia (vieraan pelko), ksenofilia (toisenlaisuuden ihailu) ja joskus myös ksenosofia (vieraan ymmärtäminen). Ksenofobia on tässä tutkimuksessa suunnilleen samaa kuin ruffofobia, ruotsiksi *rysshät* tai *rysskräck*, suomeksi *ryssäviha*, joka oli kerran kaikkein yleisin, mutta ei ainoa, ruotsalaisten ja suomalaisten tapa suhtautua venäläisiin.

Ruffofobia ei tietenkään ole aivan sama asia kuin ksenofobia, vaan yksi tämän käsitteen alalajeja. Se on osa sitä vastakohtaa idän ja lännen välillä, joka on ollut eri aikoina vallitsevana Euroopassa. Sen läheinen sukulainen eurooppalaisten tietoisuudessa oli sellaisten idässä asuven kansojen pelko, jotka

käsitettiin vihollisiksi. Niitä kansoja olivat antiikin ajoista alkaen muiden muassa persialaiset, kartagolaiset, skyytit, hunnit, arabialaiset, maurit, unkarilaiset, mongolit ja turkkilaiset. Tunteet, jotka liittyivät ilmansuuntiin itä ja länsi, ovat historiamme aikana olleet todellinen vyyhti käsityksiä, jotka ovat kuvitelmien ja luulojen lisäksi sisältäneet jonkin verran myös kiistattomia tosiasiota. Näiden suurkansojen viimeisenä ryhmänä näköpiiriin ovat ilmaantuneet venäläiset. He edustavat perintöä, joka on muotoutunut kaukaisessa menneisyydessä, aikana, jolloin sellaista kansaa kuin venäläiset ei ollut vielä olemassa. Osa länsimaisesta Venäjä-kuvasta saattaa olla peräisin niinkin kaukaisesta lähteestä kuin Raamatusta, täsmällisemmin sanoen siitä näkemyksestä, joka pyhässä kirjassa vallitsee Israelin viholliskansoista.

Valistusaikana, 1700-luvulla, tämä perintö tulee poikkeuksellisen näkyväksi. Historiankirjoittaja Edward Gibbon katsoo suurteoksessaan *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1766–1788), että Konstantinopolin tuho vuonna 1453 oli suuri tragedia länsimaille, koska idästä tullut kansa turkkilaiset hävitti silloin Rooman valtakunnan viimeisen jäännöksen. Uudet psykoanalyttikot puhuvat erityisistä valituista murhenäytelmistä – *chosen traumas* – jotka ovat tyypillisiä itä-länsisuhteelle. On olemassa myös valittuja voittoja – *chosen glories* – joita niitäkin voi korostaa. Sellaisia ovat esimerkiksi kreikkalaisten voitto persialaisista Marathonin taistelussa tai frankkien voitto arabeista Poitiersissa vuonna 632.² Ruotsin voitto Venäjältä Narvan luona vuonna 1700 on niille sukua.

Tärkeää on muistaa, että rufobian keskeinen elementti on useimmiten viholliskuva, käsitys venäläisistä vastustajina. Ksenofobialle onkin olennaista, että se sisältää viholliskuvia.³ Tässä suhteessa täytyy kuitenkin huomata vivahde-ero. Venäjän pelko on aikoinaan ollut – ja on ehkä vieläkin – levinnyt alueille, joissa sen tunteminen on ollut luonnollista, siis Venäjän naapurivaltiojen pariin, mutta myös huomattavasti laajemmalle alueelle, jossa sen esiintyminen on luonnotonta. Lähialueen lisäksi koko Länsi-Eurooppaa voi pitää tämän pelon vaikutuspiirinä, jossa eri valtioiden näkemykset tosin erosivat hiukan toisistaan. Näitä sinänsä hyvin kiinnostavia eroja käsitellään tämän kirjan luvussa, joka nostaa esiin Euroopassa julkaistun Venäjä-aiheisen kirjallisuuden 1500- ja 1600-luvulla. Sama koskee Länsi-Euroopan jatketta valtameren toisella puolella, Yhdysvaltoja. Sielläkin on vaikuttanut ja vaikuttaa yhä Venäjää koskevan aversion voima.

Jos uskaltaa tehdä arvauksen, periytyy oman ja vieraan vastakohtaistaminen länsimaisen, nimenomaan kreikkalais-roomalaisen antiikin kulttuurin piiristä. Erityisesti kaksi antiikin vaihetta loivat tähän perinnettä. Aikaisempi

ajankohdista on 400-luku ennen Kristusta, Persian suurkuninkaiden aika. Historiamme isä Herodotos kirjoitti silloin, että Persian suurvallan uhka suuntautui erityisesti Ateenaa vastaan, jossa vastakkainen uusi valtiomuoto, demokratia, juuri oli muodostumassa. Persia oli orjavaltio, Ateena vapaiden miesten yhteiskunta.⁴ Huolimatta tästä perusnäkemyksestä Herodotos ei ollut ollenkaan sokea Persian yhteiskunnassa esiintyvälle hyvälle puolille, erityisesti nuorison kasvattamiselle rehellisyyteen ja rohkeuteen. Myöhemmät kreikkalaiset historiankirjoittajat leimasivat hänet siksi *philobarbarukseksi*, barbaarien ystäväksi.⁵ Herodotos kirjoitti myös vähän tunnetusta mutta villistä ja sotaisasta arokansasta, skyyteistä, jotka joiivat humalluttavia juomia vihollistensa pääkalloista ja käyttäytyivät muutoinkin oudosti. Skyyttejä on muinoin pidetty aivan väärin venäläisten esi-isinä, ja vallankumousrunoilija Aleksandr Blok on ylistänyt heitä eräässä runossaan vuodelta 1918.⁶

Herodotoksen käsitys idän vaarasta ei koskenut ainoastaan persialaisia, vaan pelätyt aasialaiset saattoivat olla melkein mitä kansaa tahansa. Humanistit, jotka tutkivat hänen teostaan 1400- ja 1500-luvulla, käsittivät esimerkiksi kreikkalaisten ja Troijan käymän muinaisen sodan tyypilliseksi idän ja lännen väliseksi konfliktiksi, ja idästä tulevat hyökkäykset (erityisesti Konstantinopolin kukistuminen vuonna 1453) tulkittiin helposti niinkin, että Asia nyt kosti Troijan eli Ilionin tuhon Euroopalle.⁷ Se oli jo melkoista kaulonkirjallisuutta.

Toinen ajankohta, joka muovasi itäisiin kansoihin kohdistunutta pelkoa, oli myöhäisantiikki. Hyökkääjät olivat silloin hunneja, joita sellaiset kirjoittajat kuin Ammianus, Priskos, Olympiodoros ja Eunapios sekä myöhemmin Jordanes ja Prokopios kuvasivat. Tuntuu siltä, että antiikin aikana sekä heleneillä että roomalaisilla oli melko selvä yleiskäsitys ”barbaareista”, jotka herättivät pelkoa ja edellyttivät puolustautumista yhteisen sivistyksen suojaamiseksi.⁸ Näkemys omasta ja vieraasta kattoi tuolloin kokonaisen hemisfäärin. Myöhempien aikojen russofobiasta voi sanoa samaa.

Antiikki on tässä esityksessä tärkeä kausi siksi, että se herätettiin uudelleen eloon renessanssin aikana, kun oppineet humanistit ottivat sen käsitte maailman käyttöönsä. Noihin käsitteisiin kuului stereotypia alkeellisesta ja kulttuurin ulkopuolella olevasta barbaarista, sivistyneiden ihmisten vastakohdasta. Humanistien perintö ja 1500- ja 1600-luvun aateliuhanne ovat aivan ilmeinen syy tuolloiseen synkkään Venäjä-kuvaan. Moskovalaiset olivat kaikkea muuta kuin herrasmiehiä.⁹ Ruotsin kuningas Juhana III esiintyi tässä hengessä, kun hän julisti eräässä säätykokouksessa, että hän toimi kuten Aleksanteri Suuri taistellessaan idän barbaareita vastaan.

Se, että antiikin kirjailijoiden ja paljon myöhemmän russofobian välillä on tietty yhteys, näkyy myös kielenkäytössä. Tanskalainen kansatieteilijä Kaj Birket-Smith on kiinnittänyt huomiota siihen, että eri kansojen käsitykset toisistaan ovat huomattavan usein kommunikatiivista laatua. Kansojen toisilleen antamat pilkkanimet ovat siitä paras todistus. Antiikin Kreikassa ihmiset käyttivät naapurikansoista nimitystä *barbaroi* (änkyttävät), koska ne puhuivat kummallisella tavalla, ja keskiajan venäläiset sanoivat länsierooppalaisia lähinaapureitaan (saksalaisia ja ruotsalaisia) *nemtsyiksi*, mikä tarkoittaa mykkää, koska nämä eivät osanneet venäjää.¹⁰ Tästä syystä käsillä olevassa kirjassa on kiinnitetty erityistä huomiota kielikysymyksiin ja kuvattu tulkkeja ja kääntäjiä, jotka ovat toimineet kulttuurin välittäjinä kansojen kesken.

Toinen seikka, joka täytyy ottaa tarkastelussa huomioon, on se, että näkemys Venäjästä tulee usein ilmi matkakirjallisuudessa. Venäjä-kuva muistuttaa näkemyksiä vieraista Euroopan ulkopuolella eläneistä kansoista 1500- ja 1600-luvulla, erityisesti itämaiden kansoista. Maailma aukeni länsieurooppalaisille tuolloin löytöretkien ansiosta. Moskovan valtakunta tuli lännessä tunnetuksi samaan aikaan. Venäjän kuvaukset liittyvät sekä muodon että sisällön puolesta ajan matkakirjallisuuteen. Ne ovat useinkin yksinkertaista, kansanomaista kerrontaa ilman erityisiä tyylillisiä pyrkimyksiä, aivan kuten primitiivisiä kansoja käsittelevät kirjat. Niissä voi huomata melkein plagiaatin tapaista lainailua lähdeoteksista. Ne on kirjoitettu matkalla ollessa eikä oppineen kammiossa. Niille on tyypillistä vieraan kuvaaminen suoraan, ilman tietoisia vertailuja omaan kansaan. Tietenkään Venäjän kuvaukset eivät koskaan voi olla vapaita kirjoittajiensa omista kulttuurikäsitteistä, jotka sisältyvät heidän persoonallisuuksiinsa. Juuri siksi ne kuten matkakertomukset yleensäkin ovat melko vaatava tutkimuksen kohde.¹¹

Venäjän pelon aineksista varsin tärkeä osa sijaitsee uskonnon alueella. Uskonto oli länsimaissa kauan elävä kulttuuritekijä, kuten se oli Venäjälläkin, jossa ortodoksinen uskonkäsitys muovasi ajatuksia. Tässä suhteessa kannattaa ottaa huomioon, mitä kulttuuriantropologi Ruth Benedict on asiasta kirjoittanut. Hän korostaa, että ne erot, jotka esiintyvät suljetun ihmisryhmän ja sen naapureiden välillä uskonnon alueella, paisuvat hyvin helposti pienistä erittäin suuriksi. Kysymys eri uskontoa olevien kansojen erilaisuudesta kasvaa kuin itsestään kysymykseksi oikeaa uskontoa tunnustavista ja pakanoista. Täsmälleen samanlaisia uskonnollisia instituutioita ja oppeja pidetään helposti aivan erilaisina, toistensa vastakohtina.¹²

Palattakoon nyt käsitteisiin oma ja vieras yleisessä mielessä. Käsitteet omasta ja vieraasta eivät ole kovin helppoja ymmärtää, sillä ne pitää joka

kerta määritellä uudelleen. Outous (englanniksi *strangeness, unfamiliarity*) ja toisenlaisuus (englanniksi *alterity, otherness*) ovat hybridisiä käsitteitä. ”Toinen on kaikkea, mitä minä itse en ole” voisi olla sopiva määritelmä, ja sitä on todella käytettykin.¹³ Siksi toisenlaisuudella on niin monet erilaiset kasvot ja muodot. Otettakoon kuitenkin ensiksi käsiteltäväksi kysymys, miten tavallista on eri aikoina ollut kohdata toiseus.

Toiseuden kohtaaminen on nimittäin vaihdellut aikojen kuluessa. Vieraiden tapaaminen oli harvinaista kausina, jolloin maailma oli harvaan asuttu ja ihmiset elivät omissa pienissä yhteisöissään kaukana toisistaan, mutta nykyään se on perin tavallinen asia, jonka useimmat ihmiset kokevat, toiset harvemmin mutta toiset hyvin useasti. Vieraita ihmisiä ajatellaankin nykyään paljon. Maailma on jatkuvasti kutistunut ja muuttoliike eri alueiden välillä kasvanut huomattavaksi.

Myös vierauden sisältö on koko ajan ollut muutoksen tilassa. Mikä on aluksi tuntunut vieraalta ja oudolta on ehkä tullut hyväksytyksi ajan mittaan ja sulanut yhteen omana pidetyn olotilan kanssa uusien outojen ilmiöiden noustessa koko ajan näköpiiriin jostain horisontin takaa. Tämäntapainen integraatioprosessi on tavallisesti nostanut sivistystasoa sen kokijan mielessä, kun uusia kulttuurilainoja on vastaanotettu, hyväksytty ja mielletty omiksi. Silloin on oikeutettua puhua kumulatiivisesta identiteetin lisääntymisestä tai kasvusta. Toki toisinkin on voinut käydä. Oma kulttuuri on voinut kokonaan kadota ja korvautua uudella, kuten primitiivisten yhteiskuntien piirissä on usein tapahtunut. Tältä osalta voisi puhua identiteetin kadottamisesta tai vaihdosta. Monilla kansoilla on englannin kieli melkein tuhonnut oman kansallisen kielen ja siihen liittyneen identiteetin.

Havaittavissa on sellaistaakin, että oman ja vieraan vastakohtaisuus on voinut olla niin vahva ja totaalinen, että mitään lähentymistä ei ole voinut tapahtua. Tarkastelemme juuri yhtä sellaista ilmiötä, länsimaailmassa vaikuttavaa russofobiaa. Se ei ole kadonnut, mikä on johtunut siitä, että myös sen vastakohta, Venäjällä pitkään vaikuttanut lännenvastaisuus, on ollut luonteeltaan hyvin sitkeästi hengissä pysyttelevä ilmiö. Kysymyksessä on näin ollen kaksi toiseuden tunnetta, jotka ovat pitäneet toisensa elossa ja voimistaneet toisiaan. Ne ovat molemmat muovanneet identiteettiä niin lännessä kuin idässäkin suvaitsemattomaan suuntaan. Ilmiötä käsitellään hyvin valaisevasti sveitsiläisen Gabriele Scheideggerin väitöskirjassa *Perverses Abendland – barbarisches Russland* (1993).

Tärkeä kansoja yhteen vienyt tekijä on epäilemättä ollut kauppa. Se ei ehkä ole merkinnyt vieraan täydellistä hyväksymistä, mutta se on

hyödyllisenä ilmiönä vaikuttanut siihen, että eri kulttuureista peräisin olevat ihmiset ovat sietäneet toisiaan. Siksi käsillä olevassa kirjassa annetaan suuri merkitys kaupalle, erityisesti transitokaupalle Venäjän ja Länsi-Euroopan välillä. Jos haluaa etsiä muutosta Ruotsissa ja Suomessa vuosina 1478–1721 vallinneessa Venäjä-kuvassa, pitää korostaa siirtymistä suunnilleen vuoteen 1621 asti vallinneesta Venäjän pelosta siihen yhteisen hyvän tavoitteluun, joka käsitti suurimman osan 1600-lukua aina suureen Pohjan sotaan asti. Yhteinen hyöty tarkoitti juuri kauppavaihtoa, jota Ruotsi niin innokkaasti tavoitteli itselleen.

Omakuva ja Venäjä-kuva lännessä

Itsekuva tai omakuva on aivan samoin kuin käsitys vieraasta sangen hybridinen ilmiö. Käsitys itsestä perustuu useimmiten ihmisten kansalliseen, uskonnolliseen tai kielelliseen ominaislaatuun. On myös tavallista sanoa, että yksilöllä saattaa olla monia eri identiteettejä peräjälkeen iän, alkuperän tai työn vaihtuessa, että hän saattaa kokea monia erilaatuisia itseoivalluksen asteita. Tutkijat sanovatkin, että uudenaikainen kokemus identiteetistä useimmiten on katkelmallinen, hajanainen ja hyvin vähän homogeeninen ilmiö.¹⁴

Sana identiteetti on nuori ilmaisu tutkimuksessa, joskus 1950-luvulla käyttöön otettu. Kun nykyään sanotaan ”kansallinen identiteetti”, ei tutkijoilla aikaisemmin ollut tätä tarkoittavaa ilmaisua, vaan sanottiin ehkä ”kansallishenki”. Tarkempi sana olisi identifikaatio, joka tarkoittaa identiteetin etsimistä. Täytyy kuitenkin muistaa, että identiteetin pohjana olivat vanhoina aikoina aivan muut asiat kuin tänään, ehkä yhteisen hallitsijan tai esi-isän kunnioitus. Euroopassa ei ollut varhaisajalla mitään kansakuntia, joita yksilöt olisivat voineet pitää ominaan, vaan identiteettitunne oli rajoitetumpi. Kaikkina aikoina on silti ollut helppo rakentaa omakuva sellaiseksi, että se on erilainen kuin vieraan kuva. Toisin sanoen – vierasta on tarvittu oman itsekäsityksen vahvistukseksi. Tämä oli hyvin tärkeää silloin, kun nykyiset kansalliset identiteetit syntyivät eli 1800-luvulla.

Jotain pitää tässä yhteydessä sanoa ruotsalaisen ja suomalaisen kansallistunteen synnystä. Kansallisuuskäsitykset ovat peräisin 1800-luvulta, mutta jo sitä ennen niillä on ollut tiettyjä alkumuotoja. Yksi näistä alkumuodoista oli Ruotsin osalta göötitiläisyys, oppinut ajatusrakennelma, joka ei koskaan tullut kansanomaiseksi.¹⁵ Sen lisäksi ruotsalaisten omakuva sai väriä Ruotsin vapaussodasta 1520-luvulla Tanskan vastaisuuden muodossa sekä 1600-luvulla puhdasoppisuudesta, joka vastusti katolisuutta. Maan valtiollinen ideo-

logia oli tuohon aikaan puhdasoppinen protestanttisuus, joka hylki kaikkia muita uskontoja ja niiden kannattajia. Se painoi leimansa myös ruotsalaiseen Venäjä-kuvaan.

Itse Venäjä ei kuitenkaan merkinnyt mitään ruotsalaisen omakuvan muodostumiselle. Se oli liian tuntematon ja kaukainen. Vasta 1800-luvulla ja meidän aikanamme, kun Venäjä ja sen seuraaja Neuvostoliitto ovat olleet mahtavia, vaikuttivat yleiseurooppalainen venäläispelko ja kommunisminvastaisuus ruotsalaisiin. Asiantuntijat katsovat, että Ruotsissa nykyään esiintyvä Venäjä-kuva on sekoitus pelkoa ja ihailua. Venäjän poliittista voimaa on pelätty ja sen kulttuuria ihailtu, erityisesti sen kirjallisuutta, näyttämötaidetta ja musiikkia.¹⁶ Ennen kaikkea on totta, että sekä Venäjän hyvä että huono vaikutus ovat olleet Ruotsissa aivan marginaalinen ilmiö.

Suomessa on Venäjä-kuva – ja myös kuva Ruotsista – aivan päinvastoin ollut hyvin tärkeä kansallisen omakuvan rakennusosa. ”Ruotsalaisia emme ole, venäläisiä meistä ei voi tulla, siksi meidän pitää olla suomalaisia” on Johan Vilhelm Snellmanin arvio vuodelta 1861, kun hän ajatteli Adolf Ivar Arwidssonin vaikutusta kansallisena herättäjänä puoli vuosisataa aikaisemmin.¹⁷ Arwidsson oli määritelläkseen suomalaisten ominaislaadun tarvinnut viittauksia kahteen naapurikansaan, ruotsalaisiin ja venäläisiin. Vasta heidän avullaan hän osasi havainnollistaa Suomen kansalle, millainen se oikein oli. Vastakohta, vieras, auttoi sillä kertaa oman identiteetin määrittelemisessä. Myöhemmin, kun suomalainen itsekäsitys on kasvanut voimakkaammaksi ja itsestään selväksi, ei tuollaisia viittauksia enää ole tarvinnut tehdä.

Ruotsalaisesta Venäjä-aversiosta kertovat ilmaukset ovat luettavissa muun muassa Sture Nilssonin populaaritieteellisestä teoksesta *Rysskräcken i Sverige* (1990). Suomalaisesta Venäjä-kuvasta on puolestaan kirjoitettu monia teoksia ja tutkielmia. Tosin on sanottava, että oikein vanhat näkemykset Venäjästä eivät ole suuremmin kiinnostaneet tutkijoita.¹⁸ Uudempia käsityksiä on sen sijaan pohdittu ahkerasti.

Ensimmäisenä asiasta kirjoitti Matti Klinge kirjassaan *Ryssänviha* (1970). Hän tulkitsi ilmiön niin, että aversio oli peräisin melko uudelta ajalta, 1800-luvun venäläistämiskaudelta ja vuoden 1918 tapahtumista.¹⁹ Klengen jalanjäljissä ilmestyi useita laajoja analyyseja ilmiöstä, muiden muassa Heikki Luostarisen (1986), Kari Immosen (1987) ja Outi Katerman (1998) väitöskirjat. Niille oli yhteistä, että ne päivittivät russofobian synnyn Suomessa 1800–1900-luvun vaihteeseen ja sen jälkeiseen aikaan, kun ensin venäläisvastainen ja sitten bolševisminvastainen agitaatio valtasi mielet. Toisin kuin näissä teoksissa on esitetty, hyväksyi Timo Vihavainen kirjassaan *Ryssäviha* (2013)

tässäkin teoksessa esitetyn kannan, että ilmiö on paljon vanhempi ja syvempi kuin mitä on luultu. Se, että ikimuistoinen russofobia on ollut tyypillistä koko Länsi-Euroopalle, pitää varmasti paikkansa, mutta on muistettava, että katsomuksessa esiintyi varsin monia eri vivahteita ja että se muuttui aikojen kuluessa.

Vanha Moskovan valtakunta ja sitä kohtaan ammoin tunnettu epäluulo ovat nykyisin suosittuja aiheita kansainvälisessä tutkimuksessa. Aivan uutta kirjallisuutta on jonkin verran olemassa. Tällaisia tutkimuksia on tässä kirjassa käytetty apuna yhteyksissä, joissa ne ovat tuntuneet luonnollisilta. Myös Venäjä itse on herännyt tutkimaan jälkiään muinaisuudessa, ja venäjänkielisiäkin teoksia on käytetty paikoin hyväksi, tosin kyllä melko harvakseltaan.

Ruotsin ja Venäjän monisatavuotinen yhteinen historia ja siihen sisällyneet yhteydet ja vastakohtaisuudet eivät ole yhteneviä nationalismin historian kanssa. Ne ovat paljon uudenaikaista kansallismielisyyttä vanhempia. Uudemmat vastakohtaisuudet ovat säännöllisesti voimistuneet niiden taustana olevan vanhan antipatian vaikutuksesta. Omana aikanamme, 1800-luvulta alkaen, ovat lehtisensuuri, itsesensuuri ja itsehillintä vähentäneet venäläisvastaisuutta kaikissa maissa, koska itse ilmiötä on pidetty epäilyttävänä ja vahingollisena. Russofobialla ei ole paikkaa maailmassa, joka asettaa suvaitsevaisuuden korkealle jalustalle.

Kuitenkin jos haluaa tarkastella inhimillisen luonteen varjopuolia, vanha russofobia on hyvin sopiva tutkimuskohde. Sitä pitää käsitellä monipuolisesti, jotta ymmärtäisimme paremmin vanhaa aikaa, siihen sisältyviä stereotypioita ja ennalta omaksuttuja mielipiteitä ja jotta käsityksemme niistä olisi mahdollisimman täydellinen ja ymmärrettävä.

Tässä kirjassa käytetään käsitteitä itä ja länsi varsin usein, kun on puhetta kahdesta eri kulttuuripiiristä. Tarkoittaako se, että kirjoittaja on samaa mieltä niiden kulttuurin tutkijoiden kanssa, jotka jakavat maailman keskenään vieraisiin ja toisilleen vihollismielisiin sivilisaatioihin? Politologi Samuel P. Huntingtonin kuuluisa tulevaisuuden analyysi *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996) väittää, että maailma muuttuu, kun ideologiat ovat kuolleet, eri kulttuureiden taistelukentäksi, jossa erityisesti eri sivilisaatioiden rajapinnat ovat tulevaisuuden taistelutanterina. Huntingtonin ajatukset pohjautuvat, vaikka ne ovat uusia, monessa suhteessa vanhempien historianfilosofien, kuten Oswald Spenglerin ja Arnold Toynbeen, mietteisiin. Hehän jakoivat maailmamme historian toisiaan seuraaviin sivilisaatioihin, jotka kilpailivat keskenään, voittivat toisensa tai sammuiivat, sitten kun niitä ylläpitävä voima, *élan vital*, oli menettänyt tehonsa.²⁰

Tämän teoksen kirjoittaja ei ole pitänyt Länsi- ja Itä-Eurooppaa toistensa ehdottomina vastakohtina. Molemmat Euroopan puoliskot ovat kehittäneet samaa roomalaisen antiikin ja kristinuskon perintöä edelleen, eikä keskinäinen ymmärrys ole koskaan ollut aivan mahdotonta. Ajatus sivilisaatioiden välisestä sovittamattomasta konfliktista on aivan liian epämääräinen ja kohdalokas sopiakseen Ruotsin ja Venäjän väleihin. Kulttuuriset erot ovat ennen muuta olleet vivahde-eroja. Keskeistä on sen sijaan ollut tietynlainen taistelu vallasta valtakuntien välisellä alueella. Sekä Ruotsin että Venäjän osalta tämä kilpailu on liittynyt valtakunnan vakiintumiseen ja kasvuun. Se on luonut myös poliittista vastakohtaa.²¹ Venäjä-kuvan tutkimus kuuluu tästä syystä oikeastaan siihen uuteen tutkimussuuntaukseen, jonka nimi on saksaksi *Kulturgeschichte des Politischen*.²²

Tämän kirjan tekijän mielestä Venäjästä puhuttaessa on syytä pitää mielessä Winston Churchillin radiopuhe lokakuun 1. päivänä 1939, toisen maailmansodan syttyessä. Se sisältää suuren viisauden. Mitä Venäjä on? ”It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma”, hän sanoi. ”But perhaps there is a key. That key is Russian national interest.”²³

Aineistoja ja kysymyksenasetteluja

Tällä kohtaa pitää sanoa jotakin tämän tutkimuksen metodista. On tärkeää muistaa, että ne Venäjä-käsitykset, joita seuraavassa esitellään, voivat olla kahta eri lajia. Ensinnäkin kuva syntyy välittömistä huomioista, joita tarkkailija on tehnyt tässä ja nyt, ja ne ovat siis päivittämissä ja voimakkaasti sidoksissa vallinneeseen tilanteeseen. Sellaisia havaintoja on suuria määriä eri dokumenttikokoelmissa, jotka ovat syntyneet jossain aivan muussa tarkoituksessa kuin Venäjä-kuvan rakennusaineksiksi. Ne on kirjoitettu muistiin hetken välttämättömyydestä. Ne eivät ole läpeensä propagandaa, mitä voisi luulla, vaan usein ruotsalaisten virkamiesten toisilleen kirjoittamia kirjoitelmia, joissa ei tarvittu yleisön puoleen kääntymisen tyyliä. Tämä lähdeaineisto käsittää raportteja ja kirjelmiä, ja se on suuri ja kattaa kaikki ne 250 vuotta, jotka tämä tutkimus käsittää, tosin melko epätasaisesti. Kutsuttakoon näitä lähteitä *jännöksiksi*.

Ruotsi on Euroopassa siinä suhteessa poikkeuksellinen, että siellä on säilynyt suuria lähdekerrostumia, jotka käsittelevät Venäjää vanhalla ajalla. Missään maassa ei ole säilynyt Ruotsin valtionarkiston *Muscovitica*-kokoelman veroista tietoaarretta entisestä Venäjästä. Se koostuu ruotsalaisten ja venäläisten hallitsijoiden kirjeenvaihdosta, johon liittyy pöytäkirjoja, selvityksiä,

raportteja ja rajankäynnistä kertovia papereita, sekä muusta sellaisesta, joka koskee virallista yhteydenpitoa valtakuntien välillä. Kyseessä on noin 700 niddettä vuosilta 1323–1808, jotkin kauniisti sidottuina valkoisiin nahkakansiin, jotkin taas irrallisia paperiarkkeja koteloidissa tai pitkiä paperirullia.²⁴ Lisäksi tulevat kartat ja tiliaineisto, ja niilläkin on omat tarinansa kerrottaviksi. Kansainvälinen vanhan Venäjän tutkimus ei ole vielä oikein löytänyt tätä kulta-kaivosta, jonka käyttäminen on ulkomaalaisille hankalaa. Melkein kaikki asiakirjat on kirjoitettu ruotsiksi.

Jäännökset ovat ruotsalaisen Venäjä-kuvan ensimmäinen lähdemateriaali. Suurta kirjallista dokumenttiaineistoa voi verrata toiseen lähdekerrostumaan, jota nimitetään seuraavassa *kirjallisuudeksi*. Ruotsissa on säilynyt paljon 1500- ja 1600-luvun kirjallisuutta, osittain painettua ja osittain painamatonta ja käsikirjoituksiksi jäänyttä, joka käsittelee muinaista Moscoviaa. Lähes jokainen suurempi lähetystö Venäjälle tuotti asiakirja-aineiston ohella jonkin kirjallisen kuvauksen itäisestä valtakunnasta. Sitä paitsi diplomatias- ta riippumattomia kirjoja ilmestyi niitäkin. Missään ei kirjallisten Venäjä-kuvausten lukumäärä ole niin suuri kuin Ruotsissa, mutta se on kansainvälisesti aivan yhtä tuntematonta kuin muukin lähteistö, ja samasta syystä – ruotsinkielisyyden vuoksi. Mutta osa Venäjä-aiheisista teoksista on toki kirjoitettu latinaksi tai saksaksi, koska aihetta käsitelleet kirjoittajat ovat olleet sivistyneitä, joskus jopa hyvinkin oppineita miehiä. Ruotsalaisten Venäjä-teosten joukossa on muutamia, joita täytyy pitää suomalaisina, koska tekijänä on ollut suomalaisiksi katsottava kirjoittaja. Niitäkin käsitellään seuraavassa.

Uudenaikainen vanhan Venäjä-kirjallisuuden tutkija, Marshall T. Poe, on jakanut Venäjää käsitelleet länsieurooppalaiset kirjoittajat neljään kategoriaan. Ensimmäiseen ryhmään hän on sijoittanut eurooppalaiset, jotka ovat kirjoittaneet vuosina 1486–1549 tuosta maasta käymättä siellä itse koskaan. Toiseen ryhmään kuuluvat niin sanotut lyhytaikaiset silminnäkijät vuosina 1549–1700: he ovat vain pistäytyneet pikaisesti rajan toisella puolella. Kolmas ja tärkein ryhmä käsittää kirjailijoita, jotka ovat vuosina 1559–1699 asuneet Venäjällä pitemmän ajan, ja neljäs ryhmä hieman myöhempänä aikana 1576–1748 toimineita valtiotieteilijöitä, jotka eivät koskaan ole vierailleet tsaarin valtakunnassa mutta ovat kirjoittaneet sen oloista vertailevia teoksia.²⁵ Tämän teoksen kirjoittaja ei ole halunnut luoda näin hienojakoista ryhmitystä tai typologiaa. Kirjallista aineistoa käsitellään *Moskovaalaisessa* yksinkertaisesti ja kronologisesti, ilman että jokaisen kirjoittajan pätevyyttä olisi selostettu kovin yksityiskohtaisesti. Riittämätön henkilöhistoriallinen tieto on syynä kuvattuun menettelyyn.

Kun vertaa jäännöksiä säilyneeseen kirjallisuuteen hahmottuu jälkimmäisestä seuraava kuva. Siihen ei ainoastaan sisälly silmännäkijöiden kuvauksia, vaan myös paljon muuta: perusteellisia ja oppineita kuvauksia eri ilmiöistä, maantieteestä ja historiasta, sekä ilmeisiä tai salaisiksi jääneitä lainauksia erityyppisistä vanhemmista Venäjä-kuvauksista. Se perustuu osaksi fiktion, stereotyyppioihin ja perinteisiin, jotka kuuluvat Venäjä-kuvan historiallisiin kehitysvaiheisiin keskiajalta renessanssiin asti, joissain tapauksissa jopa antiikin ajalta asti, koska venäläisille annettiin piirteitä, jotka oli löydetty antiikin itäisiltä suurkansoilta. Siksikin on vaikeaa verrata jäännösten ja kirjallisuuden antamaa käsitystä samasta ilmiöpiiristä. Ensin mainittu käsittää lyhyitä, pian unohtuvia huomioita, jälkimmäinen taas historian hitaasti kasvavaa, epäajankohtaista aineistoa. Kun jäännöksiin sisältyvä informaatio muistuttaa pikaisia, nopeasti välähteleviä salamoita, *spotlightteja*, valaisee kirjallisuus aihetta pysyvillä, ikivanhoilla valonsäteillä.

Kokonaiskuvan kannalta tässä kirjassa on katsottu tarpeelliseksi esitellä molemmat lähderyhmät yhtäläisellä huomiolla. Ongelmana on tällöin ollut, että ne eivät esiinny yhtä taajoina koko käsitellyn ajan lävitse. Tärkein poikkeus on Ruotsin idänekspanion aika, vuodet 1595–1621. Tuona aikana molemmat lähderyhmät esiintyvät hyvin taajoina aineistossa, jota on paljon. Jäännöksiä on ajalta hyvin runsaasti, mutta niin on kirjallisuuttakin. Se johtuu runsaista kosketuksista venäläisiin juuri 1500–1600-luvun vaihteen kahden puolen. Muina aikoina jako lähderyhmien välillä on epätasaisempi. Osaksi siksikin tämän tutkimuksen painopisteen löytää 1600-luvun alun Venäjän-käsityksistä.

Ongelmana voi pitää myös sitä, että Ruotsi oli juuri tuohon aikaan voitolla Venäjän kanssa tapahtuneissa konflikteissa. Sitä ennen oli vallinnut pelon aika, joka nyt tuntui kadonneen. Oliko ruotsalaisten suhde Venäjään tuolloin ylimielisempi kuin tavallisesti? Luultavasti ei, tai ainakin voi sanoa, että suhteellisen ylimielisyyden aika jatkui melko pitkälle 1600-luvulle. Ruotsistahan tuli suhteitten häviävä puoli eli *underdog* vasta vuonna 1709, Pultavan taistelun jälkeen. Tässä kirjassa käsiteltävä loppuaika tappion jälkeen on kokonaisuuden kannalta varsin epätyypillinen. Siitä kuitenkin kasvoi uudenlaisen suhde tsaarin valtakuntaan 1700-luvun puolella. Siksi sekin on mukana.

Tuntuu luonnolliselta yrittää jakaa Venäjää koskevat näkemykset kahden kategoriaan, faktoihin ja fiktion, toisin sanoen toteen ja valheeseen. Ollisi erittäin hyvä lajitella aineskertymät tämän periaatteen mukaisesti, mutta lähdetilanne ei valitettavasti salli sitä. Kuinka voitaisiin kauan tapahtumien jälkeen tietää, mitkä informaatiot oikein ovat korrekkeja, mitkä taas vääristyneitä ja muuntuneita? Tällainen tieto edellyttäisi vanhan venäläisen yhteis-

kunnan ja kulttuurin hyvin syvällistä tuntemusta. Vaikka sitä jossain määrin olisikin, sitä on vaikea suhteuttaa siihen, mitä ruotsalaiset ja suomalaiset suurvaltakaudella puhuivat ja kirjoittivat. Ottaaksemme vain yhden esimerkin – missä määrin ovat totta ne runsaat väitteet Venäjän uhkasta, joita ajoittain esiintyy? Oliko sitä, vai olivatko sitä koskevat väitteet mielikuvitusta tai lausutut jossakin tarkoituksessa, joka oli Ruotsin ja Venäjän suhteiden sfäärin ulkopuolella? Entä väitteet siitä, että venäläiset olisivat petollisia barbaareja? Sellaista on tietenkin mahdollonta todistaa oikeaksi tai vääräksi. Siksikin tässä ei puututa tämänkaltaisiin kysymyksenasetteluihin. On ymmärrettävä asia niin, ettei tämän tutkimuksen varsinainen objekti olekaan Venäjä vaan Ruotsi, ruotsalaisten ja suomalaisten mielipiteet Venäjästä.

Huomattava osa Venäjästä esitetyistä mielipiteistä ja tiedoista oli – käytäkseni nykyaikaista ilmaisu – propagandaa. Mitä propaganda on? Se on sanan voimalla tapahtuvaa vaikuttamista ihmismieliin, tiettyjen selitysten pakkotamista tai muuta siirtämistä vastaanottajaan, jonka toivotaan olevan aktiivinen esitetyn viestin hengessä. Tavallista on, että siinä on runsaasti omakehua ja vieraan vähättelyä. Poliittiset puheet ja kirjoitukset ovat usein silkkaa propagandaa, mutta sitä esiintyy usein myös peitetyssä muodossa. Monet propagandan suunnittelijat ja laatijat kätkevät sanottavansa niin taitavasti, että kuulija ei huomaa puheeseen kätkeytyä tarkoitusta. Propaganda jää usein myös eloon pitkäksi aikaa kätkeytyen ihmismielen syviin kerroksiin, joista se sitten saattaa yllättäen nousta vaikuttavaksi voimaksi paljon sen omaksumisen jälkeen. Kerran esitetyistä propagandaväitteistä saattaa kiteytyä totuuksia ja stereotypioita, joiden esittäjä ei tunne niiden alkuperää. Propagandan tutkiminen on siis vaikeaa, eikä sitä tehdä kuin yleisin suuntaviivoin tässä teoksessa.

Sen sijaan on mahdollista tutkia niitä väyliä, joita myöten eri Venäjä-käsitysten aiheumat ovat syntyneet. Ne ovatkin oikeastaan tämän kirjan pääteema. Tekstien ulkoinen ja sisäinen lähdekritiikki, niiden ulkonäön ja sisällön analyysi, voidaan suorittaa historiantutkijoiden normaalin käsitteistön avulla. Se riittää useimmiten dokumenttien sanoman avainten ymmärtämiseen.

Itsestään selvästi Ruotsissa esiintyneet käsitykset Venäjästä olivat suuremman kokonaisuuden, Länsi-Euroopassa vallinneen Venäjä-näkemyksen osia vuosilta 1478–1721. Tämä aikakausi Iivana III:sta Pietari I:een on mainitun kirjallisuudenlajin kannalta hyvin yhtenäinen kokonaisuus, vaikka aiheesta kirjoittaneet henkilöt ovatkin kirjavaa joukkoa. Heidän kertomuksiensa suuri arvo on siinä, että Venäjältä puuttuvat omat, kansalliset lähteet monista sisäisistä ilmiöistä, joita ulkomaalaisten havainnot siis korvaavat. Ilman ulkopuolisten kertomuksia kuvamme Venäjän yhteiskunnan sisäisestä elämästä olisi varsin köyhä.²⁶

II

KASVAVAN VENÄJÄN AIKA

Pitkä perspektiivi

Valtioiden kehitys on ollut huomattavan samankaltainen koko Pohjois- ja Itä-Euroopassa. Kristinusko saapui etelästä niille alueille, joista myöhemmin tuli Ruotsi ja Venäjä. Se tapahtui alun haparoinnin jälkeen pääasiassa ensimmäisen vuosituhannen vaihdoksen eli vuoden 1000 jälkeen ja vaikutti voimakkaasti koko yhteiskuntaan. Molemmilla tahoilla ruhtinasvalta kasvoi esiin levottomasta tilanteesta. Se ei vielä ollut mikään territoriaalivalta, jolla olisi ollut selkeä rakenne ja kiinteät rajat, vaan se muodostui hallitsijan ja hänen sukunsa vallasta. Kristinusko antoi alueen pikkuruhtinaille sen laillisuuden, jonka Jumalan siunaus saattoi suoda. Kristilliset papit olivat ruhtinaan parhaat liittolaiset, kun tämä kehitti sääntöjen varaan rakennettua valtiota, joka hitaassa tahdissa korvasi entiset epämääräiset ruhtinasvallat. Sen sijaan, että valta tai *regnum* olisi ollut vain hallitsijaan liittyvä ilmiö, se alkoi nyt molemmilla tahoilla muistuttaa valtiota, jolla oli monimutkainen valtarakenne ja valtaa käyttävä koneisto, sekä maallinen että hengellinen. Struktuurit eivät vielä muistuttaneet nykyaikaisen valtion rakenteita, ja olisikin harhaanjohtavaa käyttää niistä moderneja nimityksiä, jotka liittyvät nykyisiin territoriaali- ja kansallisvaltioihin.²⁷

Venäjäällä valtioiden muodostumista tapahtui alueilla, jotka pohjois-eteläsuuntaiset vesitiet olivat avanneet liikkumiselle jo pakanallisena muinaisajana. Yhteiskuntien ytiminä olivat usein vanhat viikinkien kauppakeskukset jokien varsilla. Laatokan eteläpuolella, Ilmajärven rannalla, uusi kaupunki nimeltä Novgorod korvasi entisen Staraja Russa -nimisen keskuksen viikinkiajalta. Lounais-Venäjäällä taas nousi Dneprin varrelle suuri kaupunki nimeltä Kiova, joka sijoittui sinne, missä arot ja metsät yhtyivät. Kiovan valtiosta alettiin kohta käyttää nimitystä Rus.

Tämä valtio oli vielä suuressa määrin klaanien muodostama. Siellä hallitseva eliitti oli liittynyt sukusitein toisiinsa.²⁸ Nimitys *rus* tarkoitti alun alkaen skandinaaveja, jotka olivat avanneet kauppätien Konstantinopoliin, ja pohjasi ehkä paikannimeen *Roslagen*. Myöhemmin nimi *Rus* alkoi kuitenkin tarkoittaa koko kansaa, myös alueen slaaveja, ja siitä tuli Venäjän kansan yleisnimi, kun vähälukuiset varjagit (joiaksi skandinaaveja kutsuttiin) olivat menettäneet identiteettinsä ja sulautuneet paikallisväestöön.

Kristinusko toteutettiin Kiovan valtakunnassa suuriruhtinas Vladimirin toimesta 900-luvun lopulla. Kronikat tosin tietävät kertoa vielä varhaisemmasta kristinuskoon siirtymisestä. Sen olisi toteuttanut ruhtinatar Olga (skandinaavien kielessä Helga), joka kastettiin Konstantinopolissa. Perinteen mukaan Kiovan (ja samalla koko Venäjän) kristillistäminen päivätään kuitenkin vuoteen 988, jolloin suuriruhtinas Vladimir kääntyi itse kristinuskoon avioituessaan Konstantinopolin keisarinnyttären Annan kanssa. Itä-Rooman keisari ei olisi sallinut ”purppurassa syntyneen prinsessan” avioliittoa pakan kanssa.²⁹ Anna oli jo hylännyt karolinkikeisari Otto II:n kosinnan, mutta suostui nyt lähtemään barbaarimaahan, kun hänen veljensä, suureen ahdistukseen joutunut keisari Basileos II oli selittänyt, että prinsessalla oli erityinen Kristuksen antama tehtävä: saada kokonainen kansa kääntymään kristinuskoon. Häät vietettiin Krimillä Khersonesoksessa ja näin avautunut valtiollinen yhteys ohjasi tuntuvasti historian kulkua. Bysanttiin tulvahti tuhansia varjageja, ja Kiova alkoi tehdä eroa roomalaisesta kulttuuriperinnöstä, joka oli ehtinyt levitä Unkariin, Kroatiaan, Böömiin, Määriin ja Puolaan.

Vladimir Suuri on yksi Venäjän historian myyttisiä hahmoja, ylistetty jo Nestorin kronikassa, apostolien veroinen pyhä. Hänestä käytetään kunnianimeä *Krasno Solnyško*, kaunis tai upea aurinko. Hän toi venäläisille kristinuskon ja kastatti kiovalaisensa Dneprissä. Puiiset epäjumalankuvat, joihin kuuluivat muun muassa *Perun* eli *Piru* ja *Volos* tai *Veles*, kaadettiin ja hinattiin virtaan. Matkalla niitä häväistiin ruoskimalla.³⁰

Idän kristinusko oli kuitenkin muodollisesti vielä sama asia kuin koko Euroopan uskonto, sillä välien särkyminen länsi- ja itäkirkon kesken tapahtui vasta vuonna 1054 ja sai seurauksia vielä sitäkin myöhemmin.

Bysantin vaikutus Kiovan valtioon oli etupäässä uskonnollista laatua, eikä siinä voi nähdä sanottavaa valtiollisten muotojen kopiointia. Venäläiset kronikat tosin väittävät, että keisari Basileios II olisi henkilökohtaisesti luovuttanut bysanttilaiset vallan tunnukset – regaalit – vävyllään suuriruhtinas Vladimirille Kioassa, mutta itse asiassa venäläinen turkisreunustein Monomahin kruunu on lahja tataarikaani Uzbekilta Moskovan ruhtinas

livana Kalitalle 1300-luvun alussa.³¹ Bysantin perintö omaksuttiin kuitenkin nopeasti Venäjällä, mistä todistavat pyhälle Sofialle omistetut kirkot, joita rakennettiin maahan ensimmäisen kristillisen vuosisadan aikana. Bysantin poliittinen ideologia tuli uskonnon kautta, ja sen avulla venäläiset saattoivat pitää itseään bysanttilaisten tapaan valittuna kansana, jolla oli uskonnollinen, messiaaninen tehtävä.

Moskova ei tosin aluksi pitänyt itseään Bysantin perillisenä, vaan Kiova. Käsitys koko Venäjän bysanttilaisuudesta on puolitotuus, venäläisten itsensä luoma 1400- ja 1500-luvulla. Sen välitti Länsi-Eurooppaan itävaltalainen diplomaatti Sigismund von Herberstein teoksessaan *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549), ja se sopi hyvin lännen varsin kielteiseen Bysantti-kuvaan, jonka länsimaiset ristiritarit olivat luoneet keskiajalla.

Kristinusko levisi etelästä kaikille itäslaavien asuttamille alueille ja oli vallitseva uskonto Novgorodissa jo 1000-luvun jälkipuoliskolla. Siirtyminen pakanuudesta kristinuskoon ei yhdistänyt Venäjää vain Bysanttiin vaan myös Länsi-Eurooppaan. Maa ei enää ollut pakanallinen itäinen reuna-alue, vaan se sopeutui nyt kulttuurinmuutokseen, joka merkitsi järjestyksen ja sivistyksen voittoa.³² Idän ja lännen ero tuntui aluksi eniten kielessä ja sen yhteyksissä kulttuuriin. Idässä Raamattu käännettiin kirkkoslaaviksi, kirjakieleksi, jonka kreikkalaiset lähetyssaarnaajat Kyrillos ja Methodios olivat luoneet. Tämä kieli oli ymmärrettävä kaikille slaaveille, mutta sillä ei ollut mitään sidettä alkukirkkoon. Lännessä käytettiin Raamattua latinalaisena Vulgata-käännöksenä, jota vain oppineet osasivat lukea mutta joka yhdisti läntisen kristillisyyden antiikin sivistysperintöön. Latinasta tuli Länsi-Euroopan *lingua franca* kaikille kouluja käyneille. Tämä kielellinen erilaisuus oli luonnollisesti tärkeä vedenjakaja molempien kristittyjen kulttuuripiirien välillä.

Pohjois-Euroopassa muodostui kolme valtioalkiota jo esikristillisenä aikana. Niillä oli omat pikkukuninkaansa ja vaihtelevat rajansa. Näistä ruhtinaskunnista kiteytyivät ajan myötä kristinuskon vaikutuksesta Tanskan, Norjan ja Ruotsin valtiot. Pohjolan apostoli Ansgar eli Ansgarius teki lähetyssaarnaajan työtään Tanskassa ja kävi Keski-Ruotsin Birkassa 820-luvun lopulla, mutta kristinuskon läpimurto sai odottaa Ruotsissa noin vuoteen 1000, jolloin sen julistus ajankohtaistui uudelleen. Ensimmäinen kristitty ruotsalainen kuningas, Olavi, kääntyi uuteen uskontoon vuonna 1008. Ruotsin kuninkaskunta syntyi, kun Götanmaan ja Sveanmaan maakunnat yhtyivät samaksi valtiomuodostelmaksi joskus 1100-luvulla. Maakuntaraja näkyi kuitenkin kauan Ruotsin molempien puoliskojen välillä alueen hallinnon rakenteessa ja muutenkin.³³

Ruotsin idänsuhteiden varhaisvaihe liittyy suureen poliittiseen ja demografiseen liikehdintään, jonka saksankielinen nimi on *Drang nach Osten*, pyrkimys itäänpäin. Se alkoi Tanskan kuninkaiden hyökkäyksellä länsislaavien asumille alueille Itämeren etelärannikolla vuonna 1147 ja jatkui massiivisena saksalaisten levittäytymisenä Elben yli vendien maille. *Die Ostsiedlung* jatkui tämän jälkeen vuosisatoja ja tuhosi tai marginalisoi näiden alueiden alkuperäiskansat.

Liikehdinnän toisena nimityksenä historiantutkijat ovat käyttäneet sanaa ristiretket, mutta tämä sana oli asianosaisille itselleen tuntematon. Kysymys onkin, voiko Itämeren piirissä tapahtuneita sotaretkiä oikein verratakaan Välimeren alueella vallinneisiin hyökkäyksiin, joiden tarkoituksena oli vallata Palestiina, kristinuskon kehto, eikä niinkään islaminuskoisten kääntäminen kristityiksi. Itämeren piirissä kyseessä oli hanke laajentaa länsikristittyjen ruhtinasvaltojen alueita, kukistaa pakanakansat ja asuttaa vallatut alueet omilla alamaisilla.³⁴ Noihin länsikristittyihin aluevaltauksiin kuuluivat niin Suomi kuin Liivinmaa Itämeren itärannalla.

Vanhempi historiantutkimus on luonnehtinut Itämeren alueella tapahtuneita sotia lännen ja idän väliseksi taisteluksi. Tämä näkemys oli aikaisemmin yleinen niin Ruotsissa ja Suomessa kuin Venäjälläkin. Sitä voi kuitenkin pitää myyttinä, koska nuo varhaiskeskiaikaiset vastakohtaisuudet eivät suinkaan olleet kohtalokkaita ja totaalisia.³⁵ Kristinuskko oli toki tullut alueelle eri teitä, länteen Roomasta latinankielisenä oppina ja itään Konstantinopolista ortodoksisessa muodossa. Uskonkäsitysten erot eivät silti olleet suuria, ja Kiovan valtakunnalla voi väittää olleen yhtä paljon yhteyksiä länteen kuin itään. Siellä tunnettiin hyvin Liettuaa ja Puolaa, olipa Kiovan ruhtinalla avio-
liittoja myös kaukaisempien länsikristittyjen hallitsijahuoneiden edustajien kanssa. Saksalaisia ja unkarilaisia prinsessoja istui väliin Rusin valtaistuimella, puhumattakaan siitä, että varjagiruhitinaat säilyttivät melko kauan ystävälliset suhteet Pohjolaan. Täytyy tosin pitää epätavallisena sitä, että Jaroslav Viisaan tytär Anna meni naimisiin Ranskan kuninkaan Henrik I:n kanssa vuonna 1051. Mainitun Jaroslavin aikana kodifioitiin myös Venäjän laki, *Russkaja pravda*, jota täytyy, vaikka se oli huomattavan varhainen luomus, pitää melko uudenaikaisena. Myöhempi myytti on, että Rusin eli Kiovan valtakunnan perinteet olisivat jatkuneet Moskovassa.³⁶ Se ei pidä paikkaansa. Kiovan valta tuhoutui nimittäin hyvin perusteellisesti mongolien invaasiassa 1200-luvulla ja sen alue sulautui Liettuaan ja Puolaan. Moskovalaisten Rurikin jälkeläisten komeat sukutaulut, jotka todistavat yhteyksiä Rusiin, ovat suurelta osalta mielikuvitusta.

Kristinuskon levittämisen yhteydessä tapahtui niin Sisä- kuin Pohjois-Venäjällä sellaisia väestönsiirtymiä, jotka olivat tavallisia myös lännempänä. Itäslaavit asettuivat alueille, joilla oli aikaisemmin asunut suomalais-ugrilaisia ja tataarikansoja. Kolonisaation painopiste oli Rostovin, Suzdalin, Vladimirin ja Moskovan suunnilla, joille kasvoi väkirikkaita kaupunkeja, luostareita ja yhteiskuntia. Koska ruhtinaanvalta oli näillä alueilla muuttunut perinnölliseksi, laskivat venäläiset ruhtinaat huolellisesti sukujuuriaan Rurikista alkaen. Tämä mies, Rusin legendaarinen perustaja, oli luultavasti ollut varjagipääällikkö.³⁷

Mainituista valtioista poikkesi huomattavasti Novgorodin kaupunkitasavalta, joka kasvoi edullisen sijaintinsa vuoksi Ilmajärven äärellä suureksi kauppa- ja käsityökeskukseksi. Novgorodin kauppamieskillat, vieraille kauppiaille tarkoitetut hovit (joista gotlantilaisten, myöhemmin hansakauppiaiden kauppahovi oli tärkein) sekä yhteydet Lyypekkiin ja Skandinaviaan tekivät kaupungista merkittävän. Sen yhteydet Liivinmaan puolelle Riikaan, Tallinaan ja Tarttoon olivat vilkkaat. Näistä kaupungeista tuli aikaa myöten hansahovin osakkaita. Kun Moskovan suuriruhtinas Iivana III vuonna 1494 sulki tämän kauppahovin, levittäytyivät Novgorodin kauppiaat kaikkialle Baltiaan, jossa heille perustettiin muurien ulkopuolelle kauppapaikkoja ja ortodoksi-kirkkoja.³⁸

Novgorodia hallittiin toisella tavalla kuin muuta Russia. Kaupungin ruhtinasvalta oli aluksi löyhästi yhteydessä Kiovaan, mutta sitten Novgorod alkoi itse valita ruhtinaansa, jotka käyttivät valtaansa kaupungin väestökokouksen eli *vetšen* rinnalla. Pihkovan järjestelmä muistutti novgorodilaista.³⁹ Viimeisten sadan itsenäisyysvuotensa aikana Novgorodilla ei enää ollut mitään ruhtinasta. Myös kirkollisessa suhteessa valtio oli itsenäinen – sen arkkipiispa oli valittu arpomalla eikä ollut Moskovan metropoliitan alainen. Tästäkin syystä tutkimus on usein puhunut Novgorodin kauppatasavallasta eikä ruhtinaskunnasta. Venäjän hallintohistoriassa Novgorod on selvä poikkeus.⁴⁰

Tutkijat ovat nykyään sitä mieltä, että ei Novgorod eikä myöskään sen sisarvaltio Pihkova muodostanut minkäänlaista uhkaa läntisille naapureilleen. Ne sodat, jotka silloin tällöin puhkesivat rajaseuduilla, eivät tähänneet territorioiden laajentamiseen vaan olivat seurauksia rajariidoista. Ne koskivat Liivinmaan rajoilla vallitsevia epäselviä asutusoloja. Novgorodin ja Pihkovan Venäjä ei yrittänyt tunkeutua väkivaltaisesti Itämerelle. Vasta Moskovan valtakunta, jonka kantavana voimana oli uusi, intolerantti suurvalta-ajatus, omistautui vuoden 1478 jälkeen kauemmas suuntautuville valloituspyrkimyksille. Novgorod ja Pihkova muodostivat pitkään periaatteessa rauhan-

omaisen vyöhykkeen kahden toistensa kanssa kilpailevan uskonnon ja kulttuurin välille.⁴¹

Voitaneen näin ollen todeta, että Venäjällä ei 1200-lukuun asti esiintynyt mitään huomattavaa lännenvastaisuutta eikä lännessä juurikaan russofobiaa. Vain kilpailu välissä sijaitsevista alueista johti vihollisuuksiin, jotka koskivat muun muassa suomalaisia ja karjalaisia territorioita ja myös vesiteiden hallintaa Suomenlahdelta Novgorodiin. Jokiväylien hallinta tuntuu olleen merkittävämpi kiistakapula kuin kysymys siitä, missä maaraja kulki.

Vasta vuonna 1240 Ruotsi teki yrityksen laajentaa aluettaan Nevaan asti. Folkunga-sukuun kuulunut Birger Jaarli kokosi yhdessä Turun piispan Tuomaksen kanssa ledunglaivaston sotaan Novgorodia vastaan ja teki samassa yhteydessä myös retken Hämeeseen, mitä on kutsuttu toiseksi ristiretkeksi Suomeen. Ruotsalaiset kärsivät tappion Novgorodin ruhtinas Aleksanteria vastaan Nevajoella heinäkuun 15. päivänä 1240, mitä voi pitää venäläisen Aleksanteri Nevski -kultin syntymäpäivänä. Ruhtinas voitti myös Liivinmaan ritarikunnan haarniskoidut joukot Peipsijärven jäällä vuonna 1242. Hänestä tuli ortodoksisen Venäjän suojeluspyhimys, ainoa itäkirkon pyhimyksistä, joka oli ollut sotilas.⁴²

Niin sanottu kolmas ristiretki Suomeen (vuodesta 1292) pantiin toimeen Itä-Götanmaan ja Smoolannin aateliston ja papiston toimesta ja suuntautui Karjalaan, josta Ruotsin rälssisääty etsi itselleen uusia maita. Se muistutti Suomen ristiretkistä eniten tapahtumia Baltiassa kolme neljännessä vuosisataa aikaisemmin, sillä matkaan oli lähtenyt Holsteinin, Saksin ja Westfalenin saksalainen aatelisto hankkimaan itselleen suuria läänityksiä.⁴³ Suomenlahden pohjoisrannan kristillistäminen kruunattiin Viipurin linnan ja kaupungin perustamisella vuonna 1293. Ruotsalaiset etenivät aina Nevan suistoon, jonne he perustivat vuonna 1300 linnoituksen nimeltä Maankruunu. Mainittu linnoitus menetettiin melkein heti, mutta pari vuosikymmentä myöhemmin, vuonna 1323, solmittiin Pähkinäsaarella rauha, josta tuli Ruotsin ja Venäjän suhteiden perusta 250 vuodeksi.

Tämä rauha ja sen sanelema raja ovat olleet tutkijoiden kiinnostuksen kohteena hyvin kauan. Tila ei riitä käydyn väittelyn selostamiseksi tässä yhteydessä. Siksi tässä kerrotaan vain keskustelun viimeisin vaihe. Mitään rauhansopimuksen alkuperäiskappaletta ei ole säilynyt ja tutkimus on epäillyt sellaisen olemassaoloakin, mutta on silti luultavaa, että rauhan solmiminen oli niin suuri asia, että siitä kirjoitettiin sitova sopimus pergamentille.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksen teksti on säilynyt erikielisinä jäljennöksinä (latinaksi, kirkkoslaaviksi ja ruotsiksi), ja sillä on Novgorodin

ruhtinas Jurin Ruotsin kuningas Maunu Eerikinpojalle lähettämän kirjeen hahmo. Tekstissä mainitaan kolme kihlakuntaa eli pogostaa Jääski, Äyräpää ja Savo, jotka Novgorod luovutti länsinaapurilleen.⁴⁴ Tietyissä sopimuksen varianteissa luetellaan lisäksi joukko rajamerkkejä rajan eteläosalta, Karjalan kannakselta Saimaan rannalle asti. Rajan loppuosa ei liene ollut suora linja maastossa, vaan todennäköisimmin suuri raja-alue valtakuntien välillä, joka siis jäi suunnilleen Pohjanlahden ja Vienanlahden väliin.

Alueella liikkui ihmisiä, jotka eivät erityisesti tunteneet olevansa rajan asukkaita. Mitään vastakohtaisuutta ei voinut havaita heidän välillään, sillä he puhuivat etupäässä yhteistä kieltä, suomea tai karjalaa, pohjoisempina saamea. Erämaan kulttuuri ei tuntenut rajoja, ja ihmiset liikkuivat suurella alueellaan vapaasti suuntaan ja toiseen. Vasta kun Ruotsin ja Novgorodin valtiot vakiintuivat, alkoi vastakohta rakentua yhteiskuntien ylempien säätyjen välille. Niiden jäsenet olivat useimmiten paikallisesta näkökulmasta katsoen vieraita ihmisiä. Venäläiset eivät käyttäneet välissä olevasta alueesta tavalista rajan nimitystään *kraj* (josta suomen sana raja tulee) vaan sanaa *rubež*, raja-alue vihollismaata vasten. Vasta vähitellen rajan olemassaolo alkoi saada kohtalokasta sisältöä sen lähellä asuville. Niinpä tiedetään, että Säämingissä tuomittiin vuonna 1559 talonpoika Kosma Ukkonen kuolemaan lehmänvarkaudesta. Tavallisesti ei tuollaisesta teosta olisi annettu niin ankaraa rangaistusta. Syynä tuomion rankkuuteen oli, että Kosma oli varastanut elikon rajan takaa ja vaarantanut teollaan rajarauhan.⁴⁵

Olosuhteet Suomen ja Novgorodin rajalla muistuttivat suuresti tilannetta Liivinmaan rajalla Venäjää vastaan. Tämä koskee sekä Narvajoen osuutta että maarajaa Peipsijärven eteläpuolella, jossa Tarton hiippakunta rajoittui Pihkovan alueeseen. Linja oli hyvin epäselvä eikä mikään etninen raja, tuskinpa edes uskontoraja. Väkeä liikkui rajan yli, ja kauppa kävi. Rajana oli osalla matkaa vesitie, joka toimi samalla liikenneväylänä.⁴⁶ Hyvin mielenkiintoinen lähde tässä suhteessa on Iivana IV:n valloittaman Itä-Liivinmaan ensimmäinen venäläinen verokirja vuodelta 1563, joka todistaa verraten vilkkaista yhteyksistä Petserin luostarin maiden ja Tarton hiippakunnan välillä. Luettelo kuvastaa myös ammoisia yhteyksiä.⁴⁷ Seikka muistuttaa mieliin, että Pähkinäsaaren rauhan rajakin Suomen halki on ollut hyvin riippuvainen karjalaisen vesiteistä Laatokalta Pohjanlahdelle. Se on ainakin kansatieteilijä Kustaa Vilkkunan mielipide.

Pähkinäsaaren rauhanteon aikaan suuri onnettomuus oli jo kohdanut Venäjää. Hiukan aikaisemmin, 1220-luvun alussa, oli mongolihallitsija Tšingis-kaani perustanut Keski-Aasiaan valtakuntansa ja valloittanut Pohjois-

Kiinan. Hän piti itseään ”Taivaan poikana” ja tämä käsitys sisältyi myös mongoleiden valtiomuotoon.⁴⁸ Hänen seuraajansa ja pojanpoikansa Batu valloitti Keski-Venäjän ruhtinaskunnat ja tuhosi Kiovan vuonna 1240. Rusin hävitys oli totaalinen, ja sen suuri pääkaupunki katosi käytännössä kartalta. Kiovan viimeinen puolustaja Dmitri vietiin vankina Karakorumiin. Sitten Batu jatkoi hyökkäystä Itä-Eurooppaan, mutta katkaisi sen vuonna 1241 saatuaan tietää isänsä kuolemasta. Tämä tapaus määritteli mongolivallan länsirajan, joka pysyi muuttumattomana 250 vuoden ajan. Suunnilleen kymmenen venäläistä sukupolvea ehti elää tuona aikana ja tottua mongoleiden herruuteen. Ainoastaan maan pohjoisreuna, Novgorod ja Pihkova, säilyivät vapaina mongolivallasta kuten myös kaupungit Smolensk ja Polotsk hiukan etelämpänä. Ruhtinas Aleksanteri Nevski hallitsi Novgorodia ja Vladimiria ja sopeutui vieraaseen valtaan sen vasallina. Mongolivaltakunnan pääkaupungit, ensin Karakorum ja sitten Volgan eteläjuoksulla sijaitseva Kultaisen ordan pääkaupunki Sarai, tulivat nyt Venäjän suuriruhtinaiden matkakohteiksi. Teollaan Aleksanteri Nevski käänsi Venäjän kasvot lännestä itään.⁴⁹

Länsikirkko alkoi tähän aikaan pitää itäkristittyjä harhaoppisina, skismaattikkoina tai hereetikkoina. Kiista molempien kirkkojen uskontunnustuksista alkoi nyt saada kärjistynyttä sävyä. Suhtautuminen paavinkirkkoon muuttui Venäjällä vihamielisemmäksi, kun läntiset ristiretkeläiset olivat vuonna 1204 valloittaneet Konstantinopolin ja perustaneet sinne lyhytaikaisen latinalaisen keisarikunnan. Tämä tapaus merkitsi luultavasti enemmän suhteiden huononemiselle kuin kaikki kirkolliskokousten päätökset.

Voi hyvin väittää, että vasta mongolivaltakuntaan kuuluminen loiton si Venäjän lännestä. Mongoleiden valtakunta ei ollut yhtenäinen, sillä siihen kuului myös tataareja, turkinsukuista arokansaa, jota asui ruohoaroilla Kaspianmeren pohjoispuolella. Käytettiin nimityksiä ”valkoiset mongolit” (tataarit) ja ”mustat mongolit” (keskiaasialaiset, ”oikeat” mongolit). Näiden kansojen ylivalta eristi Venäjän niin lännestä kuin Bysantista. Mongoleiden lisäksi Puola ja Liettuaakin muodostivat esteen läntisten vaikutteiden saapumiselle, koska nämä valtiot laajensivat alueitaan käsittämään myös Ukrainan. Mutta pääasiassa siis mongolit painoivat raskaan leimansa suureen osaan Venäjää. Mongoli- ja tataarikaanikunnat edustivat vallankeskitystä, totaalisuutta, jollaista ei ollut Bysantissa.⁵⁰

Venäläiset kronikat vaikenevat siitä tosiasiasta, että Venäjä oli alistettu mongoleille, ja kertovat etupäässä vain taistelusta isänmaallisten sankareiden ja kimppuun hyökkäävien vihollisten välillä. Venäläiset eivät halunneet tunnustaa, että todellinen valta maassa oli mongoleiden käsissä. Se oli silti

asian laita, ja Moskovan ruhtinaat matkustivat alituisesti Karakorumiin tai myöhemmin Saraihin saadakseen valtansa vahvistetuksi. Vuosina 1332–1350 Moskovan ruhtinaat tekivät kaksitoista tällaista kumarrusmatkaa tataarikaanin valtaistuimen eteen.⁵¹ Kun he makasivat pitkällään maassa mongolipuku päällään kaikkivaltiaan mongoliruhtinaan edessä, heillä oli hyvää aikaa miettiä omaa alennustaan ja katkeroitua sen vuoksi. Alennustilaa lisäsi, että mongolit pitivät monia venäläisiä ruhtinaanpoikia panttivankeina hallitsijansa hovissa.

Mongolit viihtyivät aroilla, joilla he saattoivat harjoittaa karjanhoitoa ja kasvattaa jättiläismäisiä hevos-, nauta- ja lammaslauvoja. He eivät asettuneet metsäseuduille, vaan käyttivät valtaansa Venäjällä lähinnä ryöstö- ja verotusretkiin. Heidän valtioajatuksensa oli hyvin yksinkertainen. Kaikki ihmiset korkea-arvoisista vähäpätöisiin olivat hallitsijan orjia, ja myös kaikki maa kuului kaanille. Vaikka hallitsijan päätökset olivat muodoltaan kollektiivisia eli ne tehtiin neuvonpidoissa, kokouksilla ei ollut kansanvaltuutettujen kokouksien muotoa vaan ne olivat virkamiesten kokouksia. Maanomistus ei liittynyt läänityslaitokseen kuten lännessä vaan oli lähinnä pakkokomennus. Siviilihallinto perustui verotukseen, postilaitos toimi erinomaisesti ja uutiset levisivät nopeasti maanäärestä toiseen. Miekka hallitsi, ja Venäjän laki sivuutettiin tai lakkasi kokonaan olemasta. Venäläiset oppivat nopeasti alistumisen ja sopeutumisen vaikean taidon mongolivallan aikana.⁵²

Venäjän ruhtinaiden valta perustui siis tataarikaanin tai pikemmin eri tataarikanaattien mielivaltaan, mikä teki sen riippumattomaksi alamaisista. Länsimaisesta poikkeava ruhtinasvallan muoto ilman hallitsijan vastuuta kansan edessä levisi kaikkialla Venäjällä. Julmuudet, kuolemanrangaistukset ja karkotukset olivat tyyppillisiä hallinnolle. Koko hallinnollinen järjestelmä, verotus, postilaitos ja diplomatia, jäljennettiin mongoleiden tavasta hallita. Henkilökohtaisia siteitä solmittiin avioliittojen muodossa venäläisten ja tataareiden välille, ja tataariveri alkoi virrata monien ylhäisten venäläissukujen suonissa. Katsotaan, että 17 prosenttia Venäjän aatelista oli vielä 1700-luvulla tataarilaista perua. Sellaisilla suvuilla kuin Apraksin, Ahmatov, Buharin, Gogol, Karamzin, Kutuzov, Kropotkin, Turgenev ja Uvarov sekä monilla muilla oli esi-isinä tataareja, mikä myös näkyi näiden sukujen jäsenten ulkonäössä.⁵³

Venäläiset ruhtinaat, etenkin Moskovan ja Vladimirin suuriruhtinaat, sovelsivat Karakorumista ja Saraista oppimiaan tapoja omiin yhteiskuntiinsa. Ainoastaan ortodoksinen kirkko jäi niistä riippumattomaksi, koska mongolit olivat islaminuskostaan huolimatta uskonnollisesti suvaitsevaisia. Kirkko

tarjosi venäläiselle identiteetille viimeisen pakopaikan. Venäjällä yhtyi siis bysanttilaiseen kankeuteen ja juhlallisuuteen huomattava määrä arokansojen pelottavuutta ja julmuutta. Mongolivaltakunnan ansiota on, että myös kauppa kaukaisen idän kanssa virkistyi. Keski-Venäjän kaupungit alkoivat ensi lamaanuksen jälkeen kasvaa. Myöhempi venäläinen historiankirjoitus on piirtänyt mongolijasta sen kuvan, että kysymyksessä oli yksi ainoa pitkä uskonsoita, mutta todellisuus tuntuu olleen melkoisesti toisenlainen.⁵⁴

Historiantutkimuksessa on kiistelty, milloin Venäjän yhteiskunta oikein mongolisoitui. Mieli-piteet tästä kysymyksestä ovat käyneet ristiin. Vanhempi tutkimus on pitänyt selvänä, että muutos tapahtui keskiajalla, siis mongolivaltakunnan ja tataarivallan ollessa vielä voimissaan. Uudempi koulukunta väittää, että kulttuurien yhteensulautuminen kuuluu vasta 1500- tai 1600-lukuun, jolloin Moskova oli jo vapautunut tataarien ikeestä ja sulattanut valtavia alueita idässä omaan valtioonsa. Silloin vaikuttet ja ihmiset Kazanista ja Astrahanista saattoivat saapua vapaasti varsinaiselle Venäjälle, joka omaksui ja hyväksyi niitä verkkaiseen tahtiin. Tataarien kääntyminen kristinuskoon mullisti koko Venäjän yhteiskunnan. Komentoyhteiskunnasta suurine väestönsiirtoineen ja karkotuksineen tuli nyt totta. Se juurrutti ankaran maaorjuuden suureen osaan Venäjää. Venäjälle tyypillinen valtion ja maanomistuksen yhdistelmä syntyi silloin koko totaalisuudessaan. Kaikki alamaiset, virkamiehet, sotilaat, kauppiat sekä myös käsityöläiset sidottiin toimiinsa ja ammatteihinsa irtoamattomin sitein eikä vain yksityisinä henkilöinä kuten lännessä vaan perheittäin ja sukukunnittain. Ensimmäinen tarkkailija, joka huomasi tämän venäläisen yhteiskunnan verraten myöhäisen muutoksen, oli pakolainen nimeltä Grigori Kotošihin, joka kirjoitti siitä kirjan Tukholmassa.⁵⁵ Tätä teosta vuodelta 1669 selostetaan jäljempänä.

Ruotsissa valtion vakiintuminen ja kehittyminen jatkui hitaasti mutta varmasti. Yhteiskunnan rakenne lujittui, kun viikinkiyhteiskunta ja sen sotakone, ledunglaitos, korvautuivat kuninkaalle uskollisilla aatelismiehillä, siis pysyvällä sotilasluokalla, joka sai aateliskirjoja, vaakunoita ja lujan yhteiskunnallisen aseman Alsnön säännön määräämällä tavalla vuonna 1279. Kirkon valta vakiintui hiippakuntien, tuomiokapitulien ja seurakuntien syntyessä. Kirkollinen verotus oli esikuvana maallista verotusta luotaessa. Kaikkein tärkeintä oli lakien kodifointi, ja eri maakuntalakien tilalle kehittyikin yksi ja yhteinen maanlaki, Maunu Eerikinpojan maanlaki noin vuodelta 1350. Sen kuninkaankaari antoi monarkille laissa vahvistetun aseman. Manner-Euroopan taide ja sivistys levittäytyivät Ruotsiin kronikkojen ja ritariromaanien, kansanomaisten sävelmien ja kirkkojen seinille maalattujen kuvien avulla.

Latinalainen aakkosto oli jo aikaisemmin karkottanut riimukirjoituksen tieltään, ja oppineiden kielen latinan rinnalle nousi nyt myös kirjallisesti viljelty ruotsi.⁵⁶

Ruotsin ja Novgorodin suhde oli myöhäiskeskiajalla varsin rauhanomainen. Vain yksi suuri ruotsalainen hyökkäyshanke rikkoi rauhallisuuden. Se oli suorastaan ristiretken tyyliin vuonna 1348 tehty yritys, jossa edellä mainittu kuningas Maunu Eerikinpoika, Pyhän Birgitan vahvasti tukemana, valloitti Pähkinäsaaren linnoituksen Nevan yläjuoksulla ja hyökkäsi laivastollaan kohti Laatokkaa. Päämääränä oli Novgorodin valloitus. Suurisuuntaisen yrityksen katkaisi ruttoepidemia musta surma vuonna 1350. Se lamautti molempien puolten sotatoimet. Sodalla oli ollut etupäässä kauppapoliittiset syynsä, mutta myös kysymys pohjoisten erämaiden, Oulun tienoon, omistuksesta oli aiheuttanut kitkaa. Pyhän Birgitan ilmestysten vuoksi sodalla oli selvästi uskonnollinen luonne, joka kytki yrityksen uskontunnustusten välillä vallitsevaan kansainväliseen riitaan.⁵⁷

Vuonna 1351 solmitun rauhan jälkeen tilanne rauhoittui pitkäksi aikaa. Se piti paikkansa etenkin korkeimmalla tasolla, valtakuntien johdon välillä, kun taas paikallisella tasolla esiintyi melkein alituisia pieniä kahakoita suomalaisen tai venäläisen ja karjalaisen väestön välillä, joiden parissa vallitsi pohjoiseen suuntautuva muuttoliike. Taisteluiden luonteena oli kosto kärsityistä rajanloukkauksista, mutta ne johtivat hyvin harvoin, kuten vuonna 1411, avoimiin sotatoimiin Viipurin tienoilla. Väliin venäläiset tekivät ryöstöretkiään Etelä-Lappiin, Hämeeseen tai Karjalaan tarkoituksenaan hankkia orjia, mutta he tekivät myös samanlaisia ryöstöretkiä omalla alueellaan pyydystellen orjia Aunuksessa ja Itä-Karjalassa. Venäläiset kronikat tuntevat satakunta tuollaista ihmisryöstöihin tähdännyttä retkeä keskiajan mittaan.⁵⁸

Retkistä tuli kuitenkin vähitellen yhä vaarallisempia ja niiden lukumäärä alkoi laskea. Syynä oli, että Tanska, Norja ja Ruotsi olivat vuonna 1397 muodostaneet Kalmarin unionin, jota etupäässä tanskalaiset tai saksalaiset kuninkaat johtivat. Unioni oli sotilaallisesti niin voimakas, että se pelotti ryöstelijät tiehensä. Siksi Ruotsin ja Novgorodin välillä vallitsi enimmäkseen rauha. Novgorodille kauppa oli hyvin tärkeää, ja sekin edellytti rauhallisia oloja.

Kuninkaanvallasta käydyt taistelut Pohjolassa syövyttivät kuitenkin Kalmarin unionia, ja useat ruotsalaiset yritykset irtaantua siitä ovat tunnettuja. Niiden johdossa oli kansallisia voimia, kapinanjohtajia ja valtakunnanhoitajia, sillä tähän aikaan syntyi myös varsinainen ruotsalainen patriotismi.⁵⁹ Kapinoiden vuoksi unionihallitsija, Tanskan kuningas Hans etsi tukea Venäjältä. Tämä piirre – liitto Tanskan ja Venäjän välillä – kehittyi aikaa myöten

todelliseksi uhkakuvaksi Ruotsissa, ja se tulisi vuosisatojen ajan hallitsemaan ruotsalaisten ja suomalaisten mielikuvia kavalista naapurivalloistaan. Venäjällä taas alkoi Moskovan suuriruhtinas pitää itseään mongoleiden päävastustajana ja Bysantin erityisenä perillisenä. Moskovassa asui myös koko Venäjän metropoliitta, joka piti uskon asioissa valtaa käsissään. Alituksissa Venäjän pikkuruhtinaiden ja tataarikaanien välisissä taisteluissa voimasuhteet vaihtelivat, mutta Moskovasta tuli siis kasvava valtio, joka sekä laajeni että lujittui sisäisesti.

Venäläisen maailman ulkopuolella sattui tapahtuma, joka vaikutti ratkaisevalla tavalla Moskovan suuriruhtinaskunnan kehitykseen. Se oli Konstantinopolin kukistuminen ja Itä-Rooman keisarikunnan tuho vuonna 1453. Turkin sulttaani Mehmed II valloitti Bosporin rannalla olevan kaupungin, ja keisari Konstantinos XI Palaiologos kaatui pääkaupunkinsa raunioiden keskellä. Mehmed otti itselleen kunnianimen *Fatih* eli valloittaja ja piti itseään koko oikumeenin (asutun maailman) herrana. Hän oli syvästi sivistynyt ja kirjoitti persiaksi – joka oli osmannien imperiumin kulttuurikieli tähän aikaan – runoja, jotka kuvasivat, kuinka hämähäkit kutoivat verkkojaan autioissa bysanttilaisissa palatseissa. Mutta sulttaani lisäsi, syvään huoaten, että sama kohtalo olisi myös hänen omalla palatsillaan, missä yöpölli kerran huutaisi, sillä ihmisen aikaansaannokset eivät olleet koskaan pysyviä tässä maailmassa.⁶⁰

Osmannit ottivat puolikuun symbolikseen, koska se oli loistanut taivaalla Konstantinopolin valtaamisen aikaan. Kaupunki rakennettiin uudelleen, mutta se ei enää ollut Itä-Rooman entisen alueen kiistaton keskus. Hallinnollisesti vahva Moskovan valtio, joka oli käynyt mongoleiden politiikan ja johtotaidon opissa, otti nyt jatkaakseen Bysantin perinteitä ortodoksisen uskonnon parhaana tukena. Bysantin kaksoiskotka hyväksyttiin Moskovan suuriruhtinaskunnan vaakunaksi. Sillä oli kaksi päätä, joista toinen katseli itään, toinen länteen. Moskovan keskustaan rakennettiin Uspenskin katedraali, ja se nosti sipulikupoleitaan taivasta kohti aivan Kremlin vieressä, jota koristettiin mahtavien tornien ketjulla. Suuriruhtinas alkoi katsoa polveutuvansa Rooman keisari Augustuksesta, joka oli elänyt samaan aikaan kuin Kristus ja joka oli ylipäätään ainoa Uudessa testamentissa mainittu Rooman keisari. Hän alkoi käyttää muinaisen Kiovan valtion tunnuksia, muun muassa Vladimir Monomahin kruunuksi väitettyä päähinettä. Moskovan metropoliitta kruunasi itsensä valkoisella klobukilla eli piispanhiipalla, joka erosi muiden piispojen mustista mitroista. Sellaista olivat aikaisemmin vain Konstantinopolin patriarkka ja paavi saaneet kantaa. Roomalainen keisariaate oli näillä

toimenpiteillä siirtynyt Venäjälle, jonka hallitsija yhdisti maallisen vallan hengelliseen. Mutta myös mongoleiden näkökulmasta Moskovan suuriruhtinas edusti absoluuttista valtaa. Heille hän oli ”valkoinen kaani” ja niin muodoin myös Kultaisen ordan perillinen.⁶¹

Hallitsija, joka toteutti kaiken tämän, oli nimeltään Iivana III Vasiljevits. Hänkin katsoi kuuluvansa Rurikin jälkeläisiin, Venäjän myyttisen perustajan perillisiin, mutta tukeutui legitimitetissään myös Bysanttiin menemällä naimisiin Sofia Palaiologoksen (synt. Zoe Palaiologina) kanssa, joka oli Morean despootin Tuomaksen tytär, siis Konstantinopolin viimeisen keisarin veltjentytär. Hän oli elänyt koko elämänsä maanpakolaisena Italiassa, josta hän matkasi puolen Euroopan halki maanosan äärimmäiseen itäkolkkiaan. Sofia saapui Moskovaan vuonna 1472 suuren seurueen kärjessä. Siihen kuului pakolaiskreikkalaisia ja italialaisia, taiteilijoita ja arkkitehtejä. Itse paavi oli välittänyt avioliiton saadakseen aikaan liiton Turkkiä vastaan. Sofia oli voimainen, joka muutti maailman reunalle sydämessään sammumaton viha islamia kohtaan. Uuden suuriruhtinattaren mukana Moskovaan saapui sellainen hyökyaalto länsieurooppalaisia, mitä siellä ei ollut koskaan nähty. Uusin tutkimus on tosin arvellut, että Sofian henkilökohtaista merkitystä on jonkin verran yliarvioitu.

Iivana III käsitti valtakunnan laajentamisen ja lujittamisen päätehtäväkseen. Hän astui ratkaisevan askelen vuonna 1478, jolloin Novgorod vallattiin, ryöstettiin ja tuhottiin ja sen väestö karkotettiin suurelta osalta itään. Koko Novgorodin aristokratia sekä hallinnollinen struktuuri hävisi tällöin. Tärkeä vetše-kello, joka oli kutsunut kansankokoukset koolle, vietiin saaliina Moskovaan.⁶² Iivanan valtakunta saavutti Itämeren rannikon vuonna 1492, samana vuonna, jolloin Kristoffer Kolumbus löysi Amerikan. Suuriruhtinas perusti silloin Ivangorodin linnan ja kaupungin aivan Narvaa vastapäätä olevalle joenrannalle. Tuo vuosi oli muutoinkin hyvin merkillinen, sillä se oli bysanttilaisen ajanlaskun mukaan 7000. vuosi maailman luomisesta ja koko venäläinen maailma pelkäsi silloin saapuvaa maailmanloppua.⁶³ Jo hieman aikaisemmin, vuonna 1480, oli Oka-joen (Ugran) varrella tapahtunut välillä taisteluksikin sanottu välienselvittely, jossa Iivana ”heitti pois tataarien ikeen” Venäjän yltä. Viimeisetkin siteet mongolikaaneihin katkesivat silloin.

Liitettyään valtakuntaansa Tverin ja Jaroslavin ruhtinaskunnat Iivana otti ulkomaisessa kirjeenvaihdossaan arvonimen tsaari, jota hänen pojanpoikansa sitten käytti kaikissa yhteyksissä. Iivana III olikin kieltämättä hyvin mahtava hallitsija. Venäjällä katsottiin, että Antikristus hallitsi nyt Konstantinopolissa. Kreikkalaiset olivat tehneet pahan synnin liittymällä ensin länsi-

eurooppalaisiin ja alistumalla sitten Turkille. Tämän ajatuksen ensimmäinen esittäjä oli metropoliitta Zosima, joka nimitti Iivanaa ”koko Rusin itsevaltiaaksi, hän oli uusi Konstantinus uudessa keisarikaupungissa”. Metropoliitta ajatteli keisari Konstantinusta, joka oli perustanut Konstantinopolin. Moskova ei ollut enää vain itäkirkon suojarustus tataareja vastaan, vaan sen tehtävä oli kasvanut tätä paljon suuremmaksi – se oli nyt valtakunta, joka puolustaisi oikeita kristittyjä koko maailmassa. Suuriruhtinas käännätti myös koko Raamatun lopulta kirkkoslaaviksi.⁶⁴

Ortodoksikirkko katsoi, että oikea keisarikunta oli nyt siirretty Moskovaan, josta oli tullut ”kolmas Rooma”. Rooma oli ikuinen, se ei voinut kadota. Ensimmäinen tämän ajatuksen esitaistelija oli pihkovalainen munkki Filofei, joka levitti vuosina 1523–1524 kirjeitse sellaista julistusta, että koska niin Rooma kuin sen seuraaja Konstantinopoli olivat tuhoutuneet, oli maailman hurskain kaupunki, Moskova, saanut tehtäväkseen kantaa niiden asemaa ja tämä tilanne jatkuisi maailman loppuun asti.⁶⁵ Filofein kirjoitukset olivat osa oppinutta rakennelmaa, joka selvitteli Venäjän tehtävää maailmassa suhteessa muihin valtioihin. Ajatuskulkuihin sisältyi niin kronologiaa kuin genealogiaa, mutta kolmas komponentti oli juuri oppi kolmannelta Roomasta. Filofei eli siinä eskatologisessa uskossa, että maailmanloppu oli lähellä, ja hänen julistuksensa oli täynnä messianismia.⁶⁶ Uudessa tutkimuksessaan Jukka Korpela haluaa pienentää ”kolmannen Rooman” merkitystä ja kirjoittaa, että itse sanonta esiintyy vain harvoin venäläisissä kirjoituksissa.⁶⁷ Ei kuitenkaan käy kieltäminen, että väite Moskovasta kolmantena Roomana on tietyllä tavalla suggestiivinen. Siinä on lukumystiikkaa, joka kokonaan puuttuisi, jos Moskovaa sanottaisiin ”toiseksi Konstantinopoliksi”. Sangen kuvaavaa oli, että Bysanttia oli silloinkin, kun se oli hyvin heikko, 1200- ja 1300-luvulla, pidetty maailman (oikumenen) pääkaupunkina. Bysantin keisari oli periaatteessa koko maailman valtiain Jumalan armosta.⁶⁸

Ajatus, että Moskova olisi koko kristikunnan tärkein kaupunki, pelästytti Länsi-Eurooppaa mutta ei juurtunut kovinkaan syvälle Venäjän kansaan. Samanaikainen ajatus, että Moskova olisi ”uusi Jerusalemi”, oli paljon suosittu. Se perustui Raamattuun, ja venäläiset hallitsijat vertasivat itseään milloin Daavidiin (nöyrään), milloin Salomoon (viisaaseen). Tämän terminologian mukaan Venäjä oli identtinen Israelin kanssa, Jumalan oman kansan asuttaman valtion. Juutalaiset olivat tosin kärsineet tappion syntiensä vuoksi ja hajaantuneet, mutta Jumala pitäisi kättään hurskaan Venäjän yllä ja johdaisi venäläiset luvattuun maahan.⁶⁹ Ajatus Israelista kansakunnan esikuvana oli tähän aikaan maailmalla hyvin levinnyt ja tunnettu muun muassa Ruot-

sisä.⁷⁰ Tuskin silti missään usko oli niin vankkumaton kuin Venäjällä. Saattaa olla, että sanalla Israel oli siellä kuitenkin hieman eri merkitys kuin muualla, erityisesti protestanttisissa maissa.⁷¹ Tämä kysymys kuuluu teologian alaan. Mutta ei käy kieltäminen, että Moskovan valtakunnan tuonaikainen aggressiivinen ulkopolitiikka oli myös statuspolitiikkaa, jonka kannustimena ei ollut talouspolitiikka tai kauppaedut vaan halu korostaa valtakunnan voimaa.⁷²

Iivana III Vasiljevitsin aikana, siis 1400-luvun lopulla, Venäjä alkoi myös näkyä suurvaltana Euroopan itäisellä ääreläidalla. Sitä ennen olivat vain hyvin harvat matkailijat hankkineet itselleen kokemusta Moskovan valtiosta, mutta nyt useat italialaiset, erityisesti venetsialaiset, kävivät kaukaisessa maassa. Ensimmäisten joukkoon kuului Ambrogio Contarini, joka vieraili Moskovassa paluumatkallaan Persiasta ja painatti vuosina 1486–1487 kuuluisan matkakertomuksen, joka kertoi Venäjän merkellisyyksistä, muun muassa ankarasta talvesta ja moskovaalaisten rakkaudesta hunajaviinaan. Hän pani jo merkille muiden maanmiestensä – muiden muassa arkkitehti Aristotele Fioravantin ja useiden käsityöläisten – toiminnan, joka tähtäsi Kremlin rakentamiseen ja kaunistamiseen.⁷³ Contarinin käynti Moskovassa ei ollut erityisen perusteellinen – ainoastaan neljä kuukautta, niistäkin suuri osa vankilassa – ja siksi hänen huomionsa eivät voineet olla kovin syvällisiä. Hänen näkemyksensä oli yleisluontoisen kriittinen, mutta hän ei suuremmin välittänyt venäläisten erikoislaadusta.⁷⁴

On katsottu, että Venäjän kosketukset ulkovaltoihin alkoivat toden teolla tänä aikana. Iivana III lähetti kaksi suurta lähetyskuntaa saksalais-roomalaisen keisarin luokse, ja venäläisten ulkomuoto ja olemus tuli tästä syystä tutuksi niin Wienissä kuin valtakunnankaupunki Frankfurt am Mainissa. Myös paavin luona vierailtiin. Kaikki tämä herätti kiinnostusta. Contarini tapasi yllättävän monia maanmiehiään Moskovassa, ja myös kreikkalaisia ja saksalaisia. Jotkut heistä olivat hyvin menestyneitä ammatinharjoituksessaan. Heidän joukossaan oli muiden muassa eräs Venetsiasta tullut juutalaissyntyinen lääkäri, joka hoiti ruhtinaita ja pajareita, kunnes hänet erään epäonnistuneen diagnoosin vuoksi teloitettiin. Saksalaiset ahkerivat tykinvalajina ja aseseppinä sekä perustivat Venäjän ensimmäisen kupari- ja hopeakaivoksen. Suuriruhtinatar Sofian kreikkalaiset sukulaiset saivat merkittäviä läänityksiä ja sulautuivat nopeasti Venäjän pajariluokkaan. Contarini pani merkille, että venäläiset olivat hyvin ystävällisiä kreikkalaisia kohtaan mutta suvaitsivat myös italialaisia. Suhtaautuminen saksalaisiin oli kylmempää.⁷⁵

Länsi-Euroopan vaikutus alkoi tähän aikaan tuntua Moskovan valtakunnassa ja sen läntisillä reunoilla Novgorodin ja Pihkovan alueilla. Sitä voi

verrata yllättävään kevättulvaan, jonka yöpakkaneen silloin tällöin keskeytti. Kirjapainoja avattiin ja länsieurooppalaista kirjallisuutta käännettiin. Venäläinen ylioppilas nimeltä Silvester (lisänimeltään *maloi*, ”pieni”) kirjoittautui Rostockin yliopistoon vuonna 1493. Kulttuurikontakteja oli paljon: Lyypeki ja Hansa, koko Itä-Preussin rannikko ja Saksalaisen ritarikunnan johto Königsbergissä välittivät yhteyksiä, kun taas Liivinmaan rooli kulttuurin kulkuväylänä taantui.⁷⁶ Liivinmaalla luotiin tähän aikaan – kuten tullaan näkemään hieman myöhemmin tässä kirjassa – Wolter von Plettenbergin aikana myytti barbaarisesta ja pelottavasta Venäjistä, joka uhkasi koko Länsi-Eurooppaa sotavoimillaan.

Moskovan Kreml muutti ulkonäköään noina vuosina. Kolme vuotta sen jälkeen, kun Iivana oli nainut Sofian, vuonna 1475, kuuluisa arkkitehti Aristotele Fioravanti saapui Bolognasta Moskovaan ja valtava rakennustoiminta alkoi. Vaikka arkkitehti oli jo tullessaan vanha mies, hänellä oli voimia suunnitella ja rakentaa suurenmoinen Uspenskin katedraali, joka vihittiin käyttöönsä vuonna 1479. Fioravanti sai apua Pihkovan taitavilta rakennusmestareilta. Tämä tempeli oli suurin kirkko, mitä siihen mennessä oli rakennettu Venäjällä, ja se oli hahmotettu sekatyylillä, jossa orientti ja Italia yhtyivät. Uspenskin tärkein esikuva oli Venetsian Pyhän Markuksen tuomiokirkko. Kun Fioravanti oli kuollut, jatkoivat useat italialaiset, kuten Pietro Antonio Solari, Aloisio da Carcano ja Alevisio Lamberti eli Nuovo (ven. Aleviz Novyi), hänen työtään luomalla muurien ja tornien ketjun, joka ympäröi Kremlä. Myös suuriruhtinaiden hautauskirkko, Arkkienkeli Mikaelin katedraali, rakennettiin ja loisti kohta sipulikupoleillaan kaupungin yllä. Fasettipalatsi (Granovitaja Palata), elegantti rakennus, jossa oli holvattu juhla- ja audienssisali, valmistui vuonna 1491. Moskovan keskeisistä osista muotoutui näiden arkkitehtien toimesta useiden kulttuureiden synteesi – sekoitelma vanha-venäläistä tyyliä, Milanoa, Venetsiaa ja Konstantinopolia.⁷⁷

Ruotsissa kehitys oli kääntynyt toisille radoille. Kalmarin unioni oli syntyessään ylhäisaatelin valtiollinen muodostelma, jolla ei ollut ankkuria kansan syvissä riveissä. Toistuvat kapinat olivat tyypillisiä yhteispohjoismaisten hallitsijoiden ajan Svean valtakunnan johtamisessa. Lopulta, kuningas Kaarle Knuutinpoika Bonden kuoltua vuonna 1470, ruotsalaiset irtaantuivat unionista kolmen Sture-nimisen valtionhoitajan (1471–1515) hallitusaikana. Sten Sture vanhempi voitti legendaarisessa Brunkebergin taistelussa tanskalaisen unionikuninkaan Kristianin joukot, ja uusi valtionhoitaja pystytytti Tukholman Suurkirkkoon veistoksen, joka esitti Pyhää Yrjänää taistelussa lohikäärmettä vastaan. Sen oli kaivertanut maalattuun puuhun tunnettu kuvanveistäjä

Bernt Notke. Kansallinen huuma valtasi koko maan ja suuntautui Tanskaa vastaan, jota pidettiin Ruotsin perivihollisena. Mutta myös Venäjä mahtui viholliskuvan nurkkaan, erityisesti vihatun Tanskan liittolaisena.

Syyinä viimeksi mainittuun seikkaan oli epäselvä tilanne itärajalla. Rajan turvaamiseksi ja valtakunnan hallinnon vakiinnuttamiseksi erämaa-alueella Viipurin käskynhaltija Eerik Akselinpoika Tott oli rakennuttanut uuden varustuksen, Savonlinnan eli Olavinlinnan, joka valmistui vuonna 1475 pienelle saarelle Sisä-Suomen suurten järvilabyrinttien keskelle. Olavinlinna kuului siihen linnoitusten ketjuun, joka vähitellen muodostui Venäjän länsirajalle – Ivangorod ja Neuhausen eli Vastseliina olivat sen muita osia. Se selittyi sotilaallisen tilanteen kiristymisellä. Riitoja soviteltiin Viipurin linnanpäällikön ja Novgorodin edustajien välisissä neuvotteluissa, jotka tavallisesti johtivat rauhan vahvistamiseen tai ainakin aselepoon. Vuoden 1478 jälkeen Ruotsin vastapuoli idässä oli Moskovan suuriruhtinas, vaikkakin sopimukset yhä solmi Novgorodin voivodi eli käskynhaltija.

Kehitys johti kuitenkin suursotaan, joka puhkesi vuonna 1495 Iivana III:n hyökätessä Viipuriin, Savoona ja Pohjanmaalle. Suomalainen kansanperinne nimittää tätä sotaa ”suureksi venäläissodaksi”. Huomattava osa maata poltettiin ja autioitui, kunnes hyökkäys pysähtyi niin sanotun ”Viipurin pamauksen” ansiosta. Sitä ei tunneta lähemmin, mutta se on herättänyt runsaasti tulkintoja.⁷⁸ Perinteen mukaan tapauksen sankari oli Knut Posse, joka ihmeen kaupalla pelasti Suomen. Hänen asemansa huhuissa on suunnilleen sama kuin Liivinmaan maamestarin Wolter von Plettenbergin Suomenlahden toisella puolella erityisesti Smolinan taistelussa saavutetun voiton ansiosta. Myös Plettenbergiä on pidetty ihmeentekijänä, jonka Jumala auttoi voittoon täpärässä tilanteessa, jossa vastustaja oli paljon suurilukuisempi.⁷⁹

Valtionhoitaja Sten Sture otti nyt sodan johtoonsa ja saapui taistelujen näyttämölle mukanaan Eerik Pyhän lippu Uppsalan tuomiokirkosta. Sturen kronikat kuvaavat vaikuttavin sanankääntein, kuinka arkipiispa ojensi lipun valtionhoitajalle, joka vei sen Tukholman Suurkirkkoon ja vajosi syvään hartauteen kansan edessä. Hiljaisen pyhän hetken jälkeen lippu kuljetettiin taistelurintamalle Suomeen.⁸⁰ Lipulla oli symboliarvonsa – Eerik Pyhä oli toiminut Suomen käännättämiseksi kristinuskoon – mutta nyt se katosi Karjalankannaksella käydyissä taisteluissa.⁸¹ Sten Sture ja Turun piispa Pietari Särkilähti olivat kannustaneet kansaa ristiretkeen Venäjää vastaan, vaikka itse käsite jo olikin vanhentunut, sillä Eurooppa oli siirtynyt eräänlaiseen kabinetti-politiikkaan, jossa Iivana III ja Tanskan kuningas Hans olivat liittolaisia. Valtionhoitajan sukulainen Svante Niilonpoika Sture teki sodan loppuvaiheissa

hyökkäyksen Inkerinmaalle Suomenlahden jään yli. Tämä sotaretki tuli kuuluisaksi siksi, että humanisti Olaus Magnus antoi piirtää suureen karttaansa *Carta marina* (Venetsia 1539) kuvia ratsumiehistä ja hiihtojoukoista ylittämässä jäätyynyttä merta, mitä pidettiin ihmeenä Etelä-Euroopassa.

Vuonna 1497 solmittu rauha jätti rajakysymyksen ratkaisematta. Se johdi siihen, että tuntematon kirjoittaja laati Sturenkronikoiden niin sanotun jatkon, joka oli voimakkaan kriittinen Sture-sukuisten valtionhoitajien suhteeseen. Sten Sture oli luovuttanut kappaleen kristittyä maata skismaattisille venäläisille hyväksyessään Pähkinäsaaren rauhan rajan, niin väitettiin. Ongelmista yksi oli uusi rauhansopimus, jonka ruotsinkielinen asu on kirjoitettu Ruotsin lähettiläiden toimesta Novgorodissa vuonna 1537. Tekstin asiasisältö noudattelee venäjänkielistä alkulaitosta, mutta kokonaisuuteen on liitetty rajamerkkien luettelo, joka on selvästi väärennetty. Luettelo vastasi tilannetta 1500-luvun alkupuolella. Nykyisen tutkimuksen käsitys on, että raja ei ollut pohjoisosaltaan maastoon piirretty viiva vaan yhteisalue, jolla kaksi eri valtiota vaikuttivat.⁸²

Näiden tapausten yhteydessä historia vaihtaa hahmoa. Kun Novgorod oli pyyhitty pois poliittiselta kartalta – viimeistään siis vuonna 1478 – ja Venäjä yhdistetty, alkoi idän jättiläinen saada oman muotonsa aivan Ruotsin rajan takana. Uusi Venäjä-kuva, joka pohjautui Moskovan valtakuntaan, korvasi nyt entisen tietämättömyyden. Kuva esitti ylpeää suurvaltaa, joka herätti pelkoa ja kauhua Länsi-Euroopassa. Suhteellisen rauhanomainen Novgorodin kauppatasavalta oli aikaisemmin peittänyt sen näkyvistä.

Vaikka Ruotsi oli vuonna 1497 solminut Venäjän kanssa rauhan, joka kestäisi 60 vuotta, oli tilanne kaikkea muuta kuin rauhallinen Moskovan valtakunnan muilla rajoilla. Kun Iivana III oli rakentanut linnoituksensa Ivanogorodin Narvajoen itärannalle, päätti Liivinmaan maamestari Wolter von Plettenberg antaa naapurilleen kunnon muistutuksen ritarikuntavaltion voimasta hyökkäämällä Pihkovaa vastaan vuonna 1501. Yritys onnistui – maamestari ja hänen joukkonsa saivat voiton, tosin pienen sellaisen, Smolinan taistelussa seuraavana vuonna. Koska Iivana III:n voimat olivat uupumassa, suuriruhtinas solmi vuonna 1503 Liivinmaan kanssa kuusivuotisen välirauhan, jota sitten pidennettiin kerta kerran jälkeen ja joka murtui vasta vuonna 1558, kun hänen pojanpoikansa Iivana IV teki suurhyökkäyksensä. Vuoden 1509 tienoilla luultiin kuitenkin yleisesti, että uusi sota syttyisi piankin.

Pienellä Liivinmaan ja Venäjän sodalla vuosina 1501–1503 olisi tuskin lainkaan historiallista merkitystä, jos sen jälkinäytös ei olisi koskenut koko Eurooppaa. Plettenbergin onnistui saada paavi pitämään uutta sotaa, jonka

hän arveli pian puhkeavan, ristiretkenä Venäjää vastaan. Tämä katsomus teki mahdolliseksi aneiden myymisen hurskaaseen tarkoitukseen. Paavi Julius II muotoili bullansa samanlaiseksi kuin mitä Konstantinopolin kukistumisen alla vuonna 1453 annettu ristiretkibulla oli ollut. Jokaisen kristityn velvollisuus oli tukea Liivinmaata, kristityn maailman suojamuuria, joko astumalla itse sotapalvelukseen tai ostamalla ane, jonka suuruutena oli yksi sotilaspalkka.

Saadakseen vauhtia anekauppaan maamestarin sihteeri Christian Bomhower, myöhempi Tarton hiippakunnan piispa, kirjoitti propaganda-tuotteen, joka oli suunnattu aneiden myynnistä huolehtiville papeille. Ilman kirjoittajan nimeä julkaistu teos painettiin Kölnissä joko vuonna 1507 tai vuonna 1508. Vaikka mitään sotaa ei tullutkaan, monet ihmiset lunastivat silti aneen, koska Venäjän uhkaa pidettiin pysyvänä.

Melko laajan kirjan nimenä oli *Eynne Schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen unde tataren* (Kaunis kertomus niistä ihmeellisistä hankkeista, joita Liivinmaan herroilla on ollut venäläisten ja tataareiden kanssa). Teoksen kansikuva esittää paavia, joka siunaa kahdella kohotetulla sormella aneiden ostajaa, samalla kun kolme venäläistä perääntyy häpeissään liivinmaalaisen ritarin uhkaa. Kirjoittaja Bomhower oli aikansa tunnetuimpia pappismiehiä, joka oli väitellyt lakitieteen tohtoriksi Sienan yliopistossa ja toiminut Kölnin ja Mainzin tuomiorovastina. Hänen kokemuksensa Venäjästä rajoittui siihen, mitä hän oli saanut tietää Wolter von Plettenbergin sotaretkien aikana vuosina 1501–1503. Mutta muusta uutis- ja huhuaineistosta hänellä ei ollut mitään puutetta. On vielä luultavaa, että *Eynne Schonne hysthorie* pohjautui kahteen nimeltä tunnettuun latinankieliseen käsikirjoitukseen, jotka ovat tältä ajalta ja joilla on sama kansikuva kuin painetussa teoksessa.⁸³

Eynne Schonne hysthorie sisältää 170 sivullaan mahdollisesti ensimmäisen kokonaiskuvan Venäjästä ja Venäjän vaarasta länsimaisella kielellä. Teos sai kansanomaisuutensa ja kirkollisen leviämistapansa vuoksi huomattavan laajan levikin saksankielisessä Euroopassa. Kirjan sanoma oli, että kristinuskon laita-alue, Neitsyt Marialle omistettu Liivinmaa, oli vähällä sortua Moskovan suuruudenhullun hallitsijan ja jumalattoman kansan hyökkäykseen. Bomhower piirsi kuvan Idän salaperäisestä jättiläisvaltakunnasta, joka oli toisenlainen, poikkeava ja vaarallinen, jonka hallintokoneisto oli kokonaan suuriruhtinaan vallassa ja jolla oli siksikin suuret voimavarat. Se erosi kaikesta länsimaisesta ja läntisistä ruhtinaskunnista. Kirjoittaja ei tehnyt eroa Venäjän ja Idän muiden suurkansojen välillä, ja maininta tataareista sisältyy jo työn otsikkoon.⁸⁴

Venäläisten ja tataarien rinnastaminen onkin yksi avaimista aikakauden Venäjän pelkoon. Islam ja ottomaanien imperiumi olivat uhka länsikristitylle Euroopalle, ja turkkilaiset koputtivat jo Wienin porteille vuonna 1529 tekemällään hyökkäyksellä. Ei vain Liivinmaa tai Suomi ollut suojamuuri itää vastaan, vaan samaa sanontaa käytettiin myös Puolasta, Siebenbürgenistä eli Transilvaniasta, Unkarista ja Itävallasta. Nämä maat muodostivat kaikki tiettyinä ajankohtina ilmiön, josta käytettiin nimitystä *antemurale christianitatis*, kristiuskon suojamuuri idän uhkaavia barbaareita vastaan. Ajan lähteissä oli usein niin, että pelko ilmaistiin samoin sanoin, olipa sitten kysymys venäläisistä tai turkkilaisista.⁸⁵ Venäjä erosi tietenkin Turkista siinä suhteessa, että sen kansa oli kristittyä. Siksi Euroopan poliittisessa keskustelussa voitiin myös toivoa Venäjältä apua turkkilaisia vastaan.

Turkin uhka oli uusi ilmiö Euroopassa, sehän oli syntynyt vasta Konstantinopolin valloituksen seurauksena vuonna 1453. Mutta se perustui vanhempaan saraseeni- ja arabialaisuhkaan, tai mongoliuhkaan, ja kaikkien näiden vaarojen kuvailussa käytettiin samanlaisia attribuutteja, jotka pohjautuivat ristiretkeläisten sanastoon 1200-luvulta. Turkin uhatta oli keskeistä sen äkillinen nousu ja sen kytkentä sulttaani Mehmed II:een, jota pidettiin Antikristuksena tai paholaisen poikana. Hän oli ”toinen Muhammed” ja kristiuskon pahin vihollinen. Turkkilaistenkin hyökkäystä vastaan tarvittiin tukikohtia, ja myös Itämeren itäreunan maat olivat sellaisia. Yhteen aikaan vallitsi lähes sellainen käsitys, että Saksalaisen ritarikunnan eteläinen päähaara Preussissa (sekä Puola ja Liettua) puolustivat Eurooppaa turkkilaisia vastaan, kun taas saman ritariston pohjoinen haara Liivinmaalla taisteli skismaattisia venäläisiä vastaan. Molemmissa vaaran tunteissa oli suuria yhtäläisyyksiä, joita varmasti vahvisti se seikka, että venäläisissä joukoissa oli tuohon aikaan sotilaina paljon tataareja. Liivinmaalla vallinneen Venäjän pelon erikoistuntija Madis Maasing on kyllä nähnyt eron katolisten ja protestanttien käsityksissä Turkin ja Venäjän vaaroista. Nämä erot olisivat hänen mukaansa kadonneet Augsburgin uskontorauhan yhteydessä vuonna 1555.⁸⁶ Tähän aikaan, siis 1500-luvun puolivälissä, koko Euroopassa kehittyi yhteinen tunne siitä, että maanosa oli oma kokonaisuutensa omine arvoineen, jotka myös edellyttivät yhteistä puolustusta.

Yksi tärkeä ero on kuitenkin nähtävissä länsimaiden käsityksissä Turkista ja Venäjästä. Sekä Venäjän että Turkin valtapiirit olivat itsestään selvästi kiinnostavia myös taloudellisesti, kaupankäynnin kannalta. Venäjän kauppa kosketti Itämeren piiriä ja taloudelliset yhteydet Turkkiin taas Välimeren aluetta, etenkin Venetsiaa ja yleensä tämän meren itäisiä laitoja. Suuret löytö-

retket alkoivat 1400-luvulla Länsi-Euroopasta ja merkitsivät, että Itämeren alueen tuotteet ja sittemmin myös Vianmeren tuontitavarat olivat merivalloille hyvin paljon tärkeämpiä kuin Välimeren alueen. Venäjä oli kuin hanhi, joka muni kultamunia, Turkki taas ei. Tämä ero kuvastui selkeästi myös Länsi-Euroopassa vallinneissa viholliskuvissa.

On varsin luultavaa, että teosta *Eynne Schonne hysthorie* on pidettävä länsimaisen russofobian ensimmäisenä selvänä ilmentymänä. Ambrogio Contarinin matkakertomus on tosin hieman vanhempi Venäjän kuvauksena, mutta sen luonne on toinen kuin Bomhowerin kirjan. Moskovan valtakunta oli tullut länsimaiden tietoisuuteen vasta vuonna 1478, jolloin Novgorod oli kukistettu, ja jo vuonna 1507 tai 1508 oli olemassa täydellinen kuvaus siitä, siis vain neljännesvuosisata myöhemmin. Se levisi sensaatioista kiinnostuneen länsimaisen lukijakunnan käsissä uskonnon voimalla, anekaupan käsikirjana, ja sen sisällöstä kuultiin yhtä ja toista myös pappien saarnoissa koko saksankielisessä Euroopassa. Myöhempi russofobia toistaa paljossa sen sanomaa. On silti merkittävää, ettei russofobian paras tutkija ja Euroopan Venäjä-kirjallisuuden tarkastelija Marshall T. Poe tunnusta Bomhowerin teosta tämän kirjallisuudenlajin aloittajaksi, vaan suo tämän kunnian unkarilaiselle Jacob Pisolle, joka kuului Puolan ja Venäjän välisen vuoden 1514 rauhan välittäjäkuntaan. Pison kirjoittama *Flugschrift* eli lentolehtinen on kuitenkin sekä myöhäisempi että vaatimattomampi tuote kuin Bomhowerin paksu kirja.⁸⁷

Venäjän uhka oli tärkeä tekijä Liivinmaan ritarikuntavaltion ulkopoliitikassa. Liivinmaalaiset ottivat sen aina huomioon. Tämä heikko keskiaikainen valtiomuodostelma kuului useimpien käsityksen mukaan Pyhään saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan sen eräänlaisena ulkoliittymänä. Keisarikuntaa hallitsi 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa ”viimeiseksi ritariksi” sanottu keisari Maximilian (hallitsijana 1486–1519), joka siis periaatteessa suojeli liivinmaalaisia alamaisiaan, joskaan ei kovinkaan innokkaasti, Plettenbergin vetoimuksista huolimatta. Moskovan suuriruhtinaskunta lähetti keisarin puheille kaksikin suurta lähetyskuntaa vuosina 1489 ja 1492–1493, ja ne otettiin komeasti vastaan. Keisari näki uusissa suhteissa avautuvan poliittisen ja kauppapoliittisen hyödyn. Moskova ja Wien olivat mahdollisia liittolaisia sodassa Turkkia vastaan, ja sitä paitsi suhde venäläisiin oli hyödyllinen myös keisarin Puolan-politiikassa, joka oli hänen kanssaan kilpailevan Jagellojen ruhtinashuoneen vuoksi vihamielistä. Siksi uhkan pääkohde, Liivinmaa, jäi useimmiten suurvaltojen politiikan pelinappulaksi.⁸⁸

Keskustan ja paikallistason Venäjän-politiikka

Viimeiset vuosikymmenet 1400-lukua ovat murrosaikaa ruotsalais-venäläisissä yhteyksissä. Silloin, myöhäiskeskiajalla, syntyi se kaava, jota noudatettiin seuraavien 150 vuoden ajan, 1500-luvun loppuun ja 1600-luvun alkuun asti. Tässä asetelmassa Venäjä oli suuri, kasvava valtakunta, jonka voimat ja resurssit lisääntyivät lisääntymistään, ja Ruotsi pienempi, pohjoismaisesta Kalmarin unionista väkivaltaisesti eronnut ja ulosmurtautunut valtio, jonka tuon ajan valtio-oppineet sijoittivat luettelojensa häntäpäähän. Vasta vuosisadan vaihduttua 1600-luvuksi alkaa asetelmassa ilmetä muutosta.

Ruotsalaisten silmissä itänaapurina ollut Novgorod oli ennen muuta tuntunut kauppakumppanilta. Venäjän vientituotteet turkikset, vaha, pellava ja hamppu sekä tali ja nahka loivat varallisuutta koko joukolle kaupunkeja itäisellä Itämeren rannikolla ja Itä-Preussissa, kun niitä vaihdettiin lännestä tuotuihin kulutustavaroihin. Mutta tämä kauppa hyödytti Liivinmaan ja Novgorodin välisten konfliktien aikana myös Ruotsia, jonka itäinen tapuli-kaupunki Viipuri sijaitsi hiukan syrjässä parhaista kauppaväylistä ja oli siksi meritse suhteellisen vaikea tavoittaa.⁸⁹ Kokonaisuutena tarkastellen transito-kauppa Viipurin ja Venäjän välillä oli siksi vaatimatonta. Kaupankäynnin ehdoton keskus oli Novgorodin kaupunki ja sen saksalainen kauppahovi.

Novgorod korosti itsenäisyyttään diplomatialla. Novgorodilainen lähetystö kävi Kööpenhaminassa vuonna 1428 ja Tukholmassa vuonna 1446. Tavallisempaa kuitenkin oli, että Pohjoismaiden ja Novgorodin suhteista keskusteltiin Viipurissa, jonka linnanpäällikkö toimi novgorodilaisten vastapuolena. Ensimmäinen juhlallisesti sinetöity ja venäläiseen tapaan ristin suutelulla vahvistettu rauhansopimus on olemassa vuodelta 1468, mutta sitä on ilmeisesti edeltänyt useampi samankaltainen sopimus.⁹⁰ Sopimusten solmimisella Venäjän kanssa oli raskas, hidas rytmensä, ja molemminpuolinen lähetyskuntien vaihto oli edellytyksenä jokaisen sopimuksen aikaansaamiselle. Ruotsalaisia ja suomalaisia ärsytti usein, että heidät rinnastettiin Venäjällä kaikenlaisiin anomusten esittäjiin ja että heitä pidettiin valituskirjeiden sepitäjinä, ei naapurivaltion täysivaltaisina edustajina.⁹¹

Moskovan asettuminen Novgorodin tilalle aiheutti uusia lisävaikeuksia ruotsalais-venäläisissä suhteissa. Myös Ruotsin puolella rajaa oli havaittavissa hidas vallan siirtymä. Kun Viipurin linna oli vuonna 1483 joutunut valtionhoitaja Sten Sturen valtapiiriin, sidottiin Ruotsin idänpolitiikka vahvemmin keskusvaltaan, ja tämä kehitys jatkui 1500-luvun puolella. Kustaa Vaasa alkoi nyt valvoa yhteyksiä.⁹² Ero entiseen verrattuna näkyy selvästi kahdesta tapah-

tumasta. Vielä vuonna 1497, jolloin rauha solmittiin valtakuntien välille, se tahtui Novgorodissa ”Sten Sturen Viipurista lähettämien edustajien välityksellä”. Vuonna 1504, vain seitsemän vuotta myöhemmin, järjestelmä vaihtui sellaiseksi, että venäläinen lähetystö matkustaisi Tukholmaan, missä rauha vahvistettaisiin.⁹³

Tästä ajasta alkaen lähetystöjen vaihdosta tuli tärkeä ja usein käytetty Ruotsin ja Venäjän yhteydenpidon muoto. Kalliiksi tulevien lähetystöjen suureen määrään vaikutti, että venäläiset vaativat uuden rauhan solmimista aina, kun jompikumpi hallitsijoista kuoli tai luopui vallasta. Heidän mukaansa rauhakin kuoli, kun sen solmija muutti isiensä luokse. Siksi ruotsalais-venäläiset suhteet, jotka olivat keskiajalla olleet Novgorodin ja Viipurin välisiä asioita, nousivat nyt keskusvallan hoitamiksi.

Muutos merkitsi, että Ruotsin Venäjän-politiikka oli tästä lähtien valtakunnan keskeisten hallintoelinten, kuninkaan ja valtaneuvoskunnan, pöydällä. Jos sota tuli ajankohtaiseksi, siitä piti maanlain mukaan valtiopäivien päättää. Käytännössä Ruotsin keskeiset valtioelimet eivät kuitenkaan osanneet toimia idänpolitiikassa ilman paikallista tahoja, jonka suomalaiset muodostivat. Valtakunnan maantiede oli sellainen, että Itämeri erotti talvisena vuodenaikana Suomen tehokkaasti Ruotsista. Keskushallinnon ja valtakunnan itäisen puoliskon käskynhaltijoiden yhteydet olivat silloin hyvin hataria ja hitaita. Siksi oli useinkin välttämätöntä, että viime mainitut tekivät itsenäisiä päätöksiä. Kun sota puhkesi valtakuntien välille, oli aivan ilmeistä, että keskushallinto ei pystynyt käymään sitä ilman paikallista apua, niitä joukkoja ja komentajia, jotka olivat lähinnä Venäjän rajaa. Suomen rälssisäädyn mielipiteet ja katsomukset olivat keskusvallalle hyvin tärkeitä, koska sotapäälliköt rekrytoitiin juuri paikallisesta aatelista. Myös kansan mielipide asioista oli tärkeä, koska suuri osa sotajoukoista oli rahvaan parista saatua nostoväkeä. Sotilaita ei saatu motivoitua ilman vetoamista paikalliseen opinioihin. Jatkuvat diplomaattiset yhteydet ja matkat Venäjälle edellyttivät asiantuntemusta, ja sitä löytyi parhaiten rajaseudun asukkaiden parista. Suomalaiset aatelmiehet ja papit olivat tässäkin suhteessa tärkeitä. Siksi Ruotsin Venäjän-politiikassa on jatkossa huomattavissa heilahtelua niin, että väliin keskusvallan mielipide oli johtava, väliin taas paikallistahojen katsomukset. Koko 1500-luvun ajan tällainen vaihteleva dualismi oli vallitseva malli suhteissa Venäjään.

Ruotsi irtaantui Kalmarin unionista vuonna 1521 Kustaa Eerikinpojan johtaman kapinan ansiosta. Tämä mies kruunattiin kuninkaaksi vuonna 1523, ja hänestä historiantutkimus käyttää nimeä Kustaa Vaasa. Monarkia tehtiin perinnölliseksi vuonna 1544. Uusi hallitsija kokosi kaikki langat käsiinsä,

uudisti veronkannon, keskitti vallan kuninkaalle samalla tapaa kuin Saksan ruhtinaskunnissa, toteutti uskonpuhdistuksen ja perusti territoriaalivaltion, jossa vallitsi yhteinen laki, uskonto ja monarkia. Se seikka, että valtakunnassa puhuttiin useita kieliä, merkitsi vähemmän. Hajanainen keskiaikainen valtio väistyi, erimielisyydet tasoitettiin ja vahva puolustusvoima luotiin maalla ja merellä. Kustaa Vaasan pojat Eerik, Juhana ja Kaarle saivat ruhtinaan kasvatuksen, kun taas aikaisiin mielisairaaksi tullut Magnus sai väistyä vallan ääreltä. Hänkin sai sentään hallittavakseen herttuakunnan kuten muut veljet.

Venäjälläkin tapahtui merkittäviä muutoksia. Iivana III oli kuollut vuonna 1505, ja voimakkaassa kuohuntatilassa olevan valtion johto uskottiin hänen pojalleen Vasili III:lle. Rauhattomuuden syynä oli perinteisen maa-aatelin korvaaminen virka-aatelilla, joka oli kuuliainen suuriruhtinaalle. Vasilin otteet olivat pehmeämmät kuin hänen isänsä; hän oli sivistyksen ystävä, opetteli kreikkaa ja seurusteli papiston kanssa. Valtakunta alkoi avautua ulkomaalaisille, tosin rajoitetussa määrin. Saksalaisia tulvi Venäjälle, heitä asettui Moskovassa omaan kaupunginosaansa ja heillä oli hyvä maine tykistön kehittäjinä. Vasilin henkivartiostokin koostui saksalaisista.⁹⁴

Suuriruhtinas Vasili kokosi ympärilleen komean hovin, järjesti juhlia ja ajatti pois saksalaisten sotilaidensa parrat. Sotilaiden valkoisen asun vuoksi heitä kutsuttiin enkelijoukoksi. Vasilin ideologiksi tuli joksikin aikaa Maxim-niminen munkki, joka oli muuttanut Athosvuoren luostarista Kreikasta Venäjälle vuonna 1518. Hän saarnasi ortodoksisen kirkon ja Venäjän valtion lujaa liittoa.⁹⁵ Vasili kuoli sairauteen, luultavasti kuolioon, jonka hän oli saanut metsästysonnettomuudessa vuonna 1533.

Tämän hallitsijan aikana siteet Länsi-Eurooppaan voimistuivat. Erityisen intensiivisiksi kosketukset kehittyivät paavin ja saksalais-roomalaisen keisarin suuntaan, ja heidän lisäksi Saksalaisen ritarikunnan Königsbergissä asuvalla päämestarilla oli tiheitä yhteyksiä Moskovaan. Syynä poliittiseen peliin olivat molemminpuoliset yritykset kehittää yhteistä vastarintaa Turkia vastaan. Saksalaisen ritarikunnan preussilaiselle haaralle myös Venäjältä saatava tuki Puolaa vastaan oli äärimmäisen arvokasta. Saman ritarikunnan Liivinmaan haara taas vastusti jyrkästi tätä politiikkaa.⁹⁶

Tätä taustaa vasten oli Moskovan suorittama Pihkovan alistaminen vuonna 1510 tärkeä tapahtuma. Suurvallasta tuli nyt Liivinmaan rajanaapuri, ja Neuhausenin eli Vastseliinan linnasta valtioiden rajalla tuli vuosiksi 1525–1526 keskus uskontoväittelylle, jota kävivät keskenään Riian arkkipiispa Johann Blankenfeld, joka samalla oli Tarton piispa, ja venäläinen djakki (sihteeri) Pihkovasta Mihail Grigorjevits Munetsin. Keskustelun kohteena ei ollut

mitään vähäisempää kuin ajatus uskonliitosta kreikkalaisortodoksisen ja roomalaiskatolisen kirkon välillä. Tällainen yhteenliittymä suojaisi osapuolia niin Turkin taholta koituvaa vaaraa kuin yhä äänekkäämpää saksalaista reformaatia vastaan.⁹⁷

Itävaltalainen diplomaatti, Habsburgien keisarihuoneen lähettiläs Sigismund von Herberstein kävi Venäjällä kaksi kertaa vuosina 1518 ja 1526–1527; hänen pääteoksensa *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (ilmestynyt vuonna 1549) oli aikakauden luetuin teos Venäjästä.⁹⁸ Kirja liittyy antiikin ajoilta periytyvään niin sanottujen kommentaariteosten traditioon, mikä on tärkeää tietää sen luonteen ymmärtämiseksi. Kommentaarien piti olla lyhyitä, selkeitä huomautuksia, jotka täydentävät ja korjaavat eri kirjailijoiden tuotteita. Herbersteinin teoksessa kommentaareja oli epätavallisen paljon, ja ne koskivat suurelta osalta Matthias de Miechowin teosta *Tractatus de duabus Sarmatiis* (Traktaatti kahdesta Sarmatiasta, 1517).⁹⁹ Herberstein oli tämän teoksen arvioinnin lisäksi hyvin kriittinen itävaltalaisen kirjailijan Johannes Fabrin vuonna 1522 ilmestyneen Venäjän kuvauksen suhteen. Se teos oli oikeastaan pantu kokoon haastatteleamalla kotiin palaavaa venäläistä lähetystä. Johannes Fabrin kirja olikin keventä kastia ja pohti ainoastaan yhtä kysymystä: olisiko mahdollista solmia liitto Venäjän kanssa turkkilaisia ja luterilaisia vastaan.¹⁰⁰

Sigismund von Herbersteinin lähetystömatkojen tausta on syytä ymmärtää oikein. Se oli Saksalais-roomalaisen keisarikunnan, siis Itävallan, pyrkimys välittää rauha Venäjän ja Puolan välille sekä solmia liitto Moskovan kanssa Osmannien valtakuntaa vastaan. Sivuaiheena oli keisarin pelko etenevää protestantismia kohtaan, joka sai hänet etsimään liittolaisia kaukaa idästä. Nämä seikat selittävät sen pohjimmiltaan melko myönteisen sävyn, jolla diplomaatti kuvaili Venäjää ja sen oloja.¹⁰¹

Herbersteinin teos oli ensimmäinen länsimaisella kielellä kirjoitettu täydellinen kuvaus Moskovan valtakunnasta, sen historiasta, hallitustavasta, politiikasta, sotalaitoksesta, uskonnollisista oloista ja tavoista, ja se oli kuvitettu suurilla kuparipiirroksilla sekä koko maata ja Moskovaa käsittelevin kartoin. Sigismund von Herberstein oli itävaltalainen aatelinen, jonka suku tuli Steiermarkin alppimaakunnasta. Hän oli syntynyt Wippachissa (Vipava) nykyisessä Sloveniassa, jossa kansankielenä oli sloveeni, mitä kieltä Herberstein kutsuu vaihdellen slaaviksi tai vendiksi.¹⁰² Herbersteinin kielitaito oli edellytyksenä sangen asiapitoiselle tekstille ja soi hänelle sitä paitsi hyvän vastaanoton Moskovan hovissa, jossa hän edusti keisari Maximiliania, jota kutsuttiin ”viimeiseksi ritariksi valtaistuimella”.¹⁰³

Herberstein oli ennen muuta maantieteilijä, joka kuvasi Venäjää niin kuin tuntematonta aluetta kuvataan. Kuuluiko Venäjä Eurooppaan vai Aasiaan? Se oli yksi niistä kysymyksistä, joita Herberstein mietti. Hänen vastauksensa perustui Venäjän kansaan, sen uskontoon ja tapoihin. Venäjä oli osa Eurooppaa, oli kirjoittajan varma käsitys. Kansan uskonto oli ilman epäilystä kristinusko. Mutta valtakunnassa oli silti piirteitä, jotka viittasivat Turkkiin tai Persiaan, esimerkiksi naisen asema ja vallitseva ”orientaalinen despotismi”. Sigismund von Herberstein oli luonut teoksessaan varsin viivahteikkaan kuvan Venäjästä.¹⁰⁴ Julkaisemassaan Venäjän kartassa hän esitti Uralin vuoriston oikein pohjois-eteläsuuntaisena ja loi näin vuorijonon, jota myöhemmät maantieteilijät alkoivat pitää Euroopan ja Aasian rajana.¹⁰⁵ Herbersteinin teoksessa kerrottu Venäjän historia on sekin suunnilleen oikein esitetty, oikeastaan ensimmäistä kertaa länsieurooppalaisessa kirjassa. Aikaisemmilla kirjoittajilla ei ollut aavistustakaan siitä, miten Moskovan valtio oli syntynyt, mutta Herberstein osasi kielitaitonsa ansiosta lukea venäläisiä kronikoita ja luoda itselleen kuvan tapahtumista.¹⁰⁶

Sigismund von Herbersteinin kirjalla oli jättäjämenestys. *Rerum Moscoviticarum Commentarii* ilmestyi vuosina 1549–1611 kaikkiaan 22 painoksena latinaksi, saksaksi, italiaksi, tšekiksi, puolaksi, englanniksi ja hollanniksi. Sitä lukivat käytännöllisesti katsoen kaikki Venäjästä kirjoittaneet henkilöt ja suuri osa siellä käyneistä matkailijoista sadan vuoden ajan. Se vaikutti heihin myös epäsuorasti, lainoina muissa teoksissa, ja sen sisältämä tieto ja näkemykset levisivät Länsi-Euroopassa laajoihin kansankerrokseen. Se kelpasi lähteeksi hyvin vihamielisiin ja myös sangen neutraaleihin Venäjän kuvauksiin.¹⁰⁷ Marshall T. Poe tiivistää Herbersteinin merkityksen seuraaviin sanoihin: ”The Habsburg Ambassador was to be followed not only because he was an authority, but also because he was right.”¹⁰⁸ Toisaalta on kuitenkin katsottu, että hän oli ambivalentti, ei tasapainoinen, kuvatessaan suuriruhtinaan vallankäyttöä Moskovassa.¹⁰⁹

Valtaistuin periytyi Vasilin kuoltua hänen kolmevuotiaalle pojalleen Iivana IV ”Julmalle” – parempi lisänimi olisi oikeastaan ”Hirmuinen” – mutta hallitseminen oli tietysti pitkään holhoojahallituksen käsissä, ja se ehti 14 vuoden kuluessa saada aikaan suuren sekaannuksen. Neuvostossa, jonka jäsenenä oli seitsemän pajarria, oli koko ajan käynnissä suuri kilpailu Glinski-suvun (johon leskisuuriruhtinatar kuului) ja mahtavan Šuiskin klaanin välillä. Holhoojien rinnalla maata hallitsi pajariduumma. Kruununperillisen kasvatus laiminlyötiin kokonaan, ja hän esiintyikin aivan hillittömästi harrastaen viljejä leikkejä. Vuonna 1547 hän astui isiensä valtaistuimelle. Uusi hallitsija otti

itselleen uuden arvonimen *tsaari*, joka tarkoitti keisaria. Sana tulee latinan Caesarista. Venäläinen historiankirjoitus pitää Iivanan ensimmäisiä hallitusvuosia 1547–1560 onnellisena aikana. Nuori tsaari kuunteli järkeviä neuvonantajia, kuten metropoliitta Makaria. Suuren tsaarin vallankäytön loppuaikaa 1561–1584 pidetään kuitenkin poikkeuksellisen terrorin aikana.¹¹⁰ Historian tuomio tästä hallitsijasta on pohjimmiltaan riippunut kunkin historiankirjoittajan näkemyksestä ja ideologisesta kotipaikasta. Se on vaihdellut käsityksestä, että Iivana oli Machiavellin tapaan toiminut hallinnollinen nero, suurin tsaari ennen Pietari Suurta, siihen näkemykseen asti, että hän oli mielisairas tyranni, joka nautti pahoista teoistaan.

Joka tapauksessa Iivanan nousu historian näyttämölle oli mahtava. Hänen valtaistuimelle astumisensa oli jäljitelmä Itä-Rooman keisarin Manuel Palaiologoksen loistavasta kruunajaisjuhlasta Konstantinopolissa vuonna 1392. Nuori hallitsija antoi metropoliitan kruunata itsensä Kiovan suuriruhinaan Vladimir Monomahin turkis- ja jalokivikruunulla. Kysymyksessä oli Venäjän ensimmäinen imperiaaliseen tyyliin vietetty kruunajaisjuhla, jonka syvää vertauskuvallisuutta myöhemmät tsaarit kopioivat.¹¹¹ Iivanan neuvonantajat kuitenkin varoittivat häntä toimimasta bysanttilaisten keisarien tavoin, koska nämä olivat menettäneet valtakuntansa. Iivana olikin paljon innostuneempi antiikista, ensimmäisestä Roomasta, ja ihaili keisari Augustusta.

Kruunajaisia seurasivat tsaarin häät. Käskynhaltijat koko valtakunnasta olivat lähettäneet joukon kauniita pajarintyttäriä Moskovaan. Hallitsija valitsi heistä neitsyt Anastasia Zaharinan, josta tuli hänen ensimmäinen tsaritsansa. Tällainen kauneuskilpailu hallitsijan avioliiton perustana oli Bysantista lainattu tapa, jota oli Itä-Roomassa sovellettu joitakin kertoja jo sydänkeskiajalla. Pahaa ennustava merkki oli kuitenkin Moskovan palo heinäkuussa vuonna 1547, mikä merkitsi hirsitaloista rakennetun kaupungin melkein täydellistä tuhoutumista.¹¹²

Nuoren Iivana IV:n hallituksen ensimmäisellä vuosikymmenellä Moskovan valtakunta laajeni itään päin. Sotatoimien arkkitehti oli neuvonantaja Aleksei Adašev, taitava valtiomies, joka oli tsaarille merkittävänä tukena kuten metropoliittakin. Toinen vaikuttaja, jota Iivana kuunteli, oli munkki nimeltä Sylvester. Hän oli kirjoittanut teoksen nimeltä *Domostroi* (Taloudenpito, laadittu noin vuonna 1550). Se oli eräänlainen tietosanakirja niistä säännöistä ja elintavoista, joiden pitäisi olla voimassa Venäjällä.¹¹³ Moskovalaiset valtasiivat nyt Kazanin kaupungin ja valtakunnan, jota hallitsi tataarikaani ja joka käsitti valtavat alueet Koillis-Venäjällä. Iivana hyökkäsi Kazaniin jokiverkosta pitkin ja valloitti kaupungin neljännellä yrityksellään vuonna 1552. Piiritys

vei seitsemän viikon ajan. Hyvin suuri määrä vankeja tuotiin Moskovaan, ja tataarisotilaat menivät tsaarin palvelukseen hätäisen kasteen jälkeen tai jopa säilyttäen entisen uskonsa. Kaukana Volgan alajuoksulla sijaitsevan Astrahanin valtaaminen vuonna 1556 oli tämän jälkeen helppo tehtävä. Iivana oli näin avannut hyvin merkittävän kauppap tien Volгаа pitkin Kaspianmerelle ja edelleen Persiaan, jonne karavaanit kuljettivat idän rikkauksia muinaista silkkitietä pitkin. Muistoksi valloituksistaan tsaari rakennutti Punaisen torin äärelle Pyhän Vasilin katedraalin suunnattomine värikkäine sipulikupoleineen.

Mutta Venäjä ei laajentunut vain Iivana IV:n voittoisien sotien ansiosta. Terrori, johon tämä hallitsija alisti alamaisensa, johti kansanjoukkojen yleiseen pakenemiseen valtakunnan keskiosista sen reunoille ja niiden ylikin. Väkeä muutti Ukrainan suurille aroille ja tuli kasakoiksi tai vaelsi Uralin vuorten yli Siperiaan, jonne pitkä etäisyys keskusvaltaan oli luonut vapaamman yhteiskunnan. Venäjä kasvoi kuin itsestään, kuin luonnon pakosta.¹¹⁴ Iivana IV:n vuonna 1564 alkaneen terrorin välineenä oli järjestö nimeltä *opritšnina*. Se oli eräänlainen yksityisarmeija tai valtio omine alueineen, ja sen harjoittama väkivalta kohdistui kaikkiin ”valtakunnan vihollisiin ja kavaltajiin”. Se tarkoitusena oli levittää kauhua, ja sen asu – mustat puvut ja koiranpäät, jotka riipuivat hevosen ohjaksista – tekikin sitä hyvin tehokkaasti. Koirasymboliikka merkitsi, että järjestön soturit nuuskivat kuin koirat tsaarin viholliset esille ja tuhosivat heidät.¹¹⁵ Monet Venäjän tarkkailijat ovat nähneet myöhemmän salaisen poliisin esikuvana juuri *opritšninan*.

Tähän aikaan saapui Iivanan puheille yllättäen englantilainen tutkimusmatkailija Richard Chancellor, joka oli purjehtinut etsiessään uutta reittiä Intiaan Jäämeren kautta Vienanmeren rannikolle ja noussut vuonna 1553 maihin vaatimattoman Pyhän Nikolauksen luostarin kohdalla Vienanjoen suistossa.¹¹⁶ Chancellor kuljetti mukanaan Edvard VI:n avointa kirjettä kaikille hallitsijoille, joita hän tapasi matkallaan. Iivana vastasi Edvardin kirjeeseen ja toivotti englantilaiset tervetulleiksi valtakuntaansa. Tämä kirjeenvaihto pani alulle säännöllisen lähetystöjen vaihdon Englannin ja Venäjän välillä, ja muutamia Englannin lähettiläisiä – Anthony Jenkinson ja Giles Fletcher – kirjoittivat ajan mittaan laajoja kuvauksia Moskovan valtakunnasta. Tsaari tarvitsi kipeästi uudenaikaisia tuliaseita, jollaisia Venäjän länsinaapurit eivät antaneet kuljettaa alueittensa halki. Vienanjoen rannalle kehittyi nyt kukoistava kauppapaikka, Arkangeli, joka korotettiin vuonna 1584 kaupungiksi. Sitä tietä oli mahdollista kuljettaa mitä tahansa lännestä Venäjälle, ilman että naapurit voivat sen estää. Arkangelista alkoi pitkä jokitie koko Venäjän halki aina Astrahaniin Kaspianmeren äärelle. Pitkä etäisyys ja vaarallinen matka aiheut-

tivat, että tätä väylää pitkin kannatti kuljettaa vain kaikkein arvokkaimpia tavaroita. Reitti kelpasi turkisten, kaviaarin ja kiinalaisen silkin kuljetukseen, kun taas muut raskaammat venäläiset tuotteet kuten vilja, hamppu, vaha ja pellava jatkoivat pitkin vanhaa tietänsä Itämeren kautta Länsi-Eurooppaan.¹¹⁷

Iivana IV:n hallitusaikana jatkui länsimainen muuttovirta Venäjälle. Satoja saksalaisia asettui Moskovaan, ja kaksi saksalaista koloniaa perustettiin läheisiin kyliin. Niihin liittyi suuri määrä Baltian puolelta kyyditettyjä liivinmaalaisia, jotka tulivat Venäjän valtaamista Tarton ja Narvan kaupungeista. Ajan mittaan tuli tavalliseksi, että saksalaiset saivat upseerinvirkoja venäläisissä joukko-osastoissa, muiden muassa streltseissä. Ulkomaalaisten vaikutus venäläiseen yhteiskuntaan rajoittui kuitenkin tekniseen osaamiseen. Venäjän valtio ei muuttunut, vaan säilytti ikivanhan muotonsa, ja muuan tutkija onkin sanonut osuvasti, että venäläiset tarkastelivat ulkomaalaisia siirtolaisia ”kuin lasiseinän läpi”, haluamatta syvemmin hyväksyä heidän elämäntyyliään ja kulttuuriaan. Ulkomaalaisten kohtalo saattoikin olla varsin kova Venäjällä, sillä he olivat muutollaan asettaneet itsensä tilanteeseen, josta ei ollut paluuta. Heidän annettiin tosiaankin vain varsin harvoin palata alkuperäismaahansa.¹¹⁸

Ruotsissa kysymys siitä, kenen oikein pitäisi hoitaa idänsuhdetta, tuli ajan mittaan polttavaksi väittelyaiheeksi. Sitä voi parhaiten valottaa vuonna 1525 sattuneella tapauksella. Suomalaiset aatelismiehet, joita kismittivät ne kustannukset, joista heidän piti vastata erään itään menevän lähetystön jäseninä, vaativat, että tällä kertaa Ruotsin puolella elävä aateli saisi vastata matkasta ja sen menoista. Kustaa Vaasa torjui ajatuksen ja vastasi, että ensinnäkin suomalaiset olivat aina huolehtineet tuollaisista matkoista ja toiseksi varsinaisen Ruotsin puolelta ei löytynyt ketään, joka tuntisi oloja Venäjällä.¹¹⁹ Suomalaisilla oli todellakin ajoittain melkein monopoli idänkysymyksen hoitoon. Se ilmenee muun muassa eräästä Kustaa Vaasan kirjeestä Olavinlinnan päällikölle Gustaf Finckelle niin myöhäiseltä vuodelta kuin 1547. Kun Fincke oli kysynyt, mitä hänen pitäisi tehdä venäläisten suhteen, murahti Kustaa Vaasa tyytymättömänä, että hän ei todella tiennyt sitä. Käskynhaltijan piti kääntyä kuninkaan suomalaisen luottamusmiehen Erik Flemingin puoleen ja kysyä asiaa tältä.¹²⁰

Riippuvuus suomalaisista toi mukanaan siteen Suomen erityisiin intresseihin Venäjän politiikassa. Venäjän läheisyys tuntui paljon voimakkaampana Suomessa kuin Ruotsissa. Maanääri oli talvella käytännössä erillään Ruotsista, ja talvi oli juuri tavallisin aika venäläisille hyökkäyksille. Suomalainen näkemys Venäjästä pohjautui perimmältään turvallisuuteen. Joskus vaatimus turvallisuudesta ilmeni hyökkäyshaluna, joka oli suurempi kuin valtakunnan johdon – suomalaiset halusivat silloin siirtää rajaa itäänpäin, niin että vaara

saataisiin liukumaan kauemmas heidän asuinsijoiltaan. Joskus taas vaatimus suuremmasta turvallisuudesta aiheutti rauhantahtoa, joka oli suurempi kuin Tukholmassa – ja silloin suomalaiset arvelivat, että matala profiili auttaisi heitä rauhoittamaan moskovalaiset. Väliin Suomessa oli henkilöitä ja ryhmiä, jotka vaativat sotaan samaan aikaan kuin maassa oli toisia ryhmäkuntia, jotka kannattivat rauhaa. Näin saattoi sattua, että suomalaiset joutuivat syystä tai toisesta törmäyskurssille valtionjohdon kanssa. Mutta oli myös mahdollista, että keskusvallan ja paikallisen vallan intressit lankesivat yhteen, ja silloin Ruotsin idänpolitiikassa vallitsi harmonia.

Olemme jo maininneet yhden varhaisista ruotsalaisista Venäjän kuvajista. Hän oli Ruotsin pakolaisuudessa elävä arkipiispa Olaus Magnus. Hän julkaisi Venetsiassa vuonna 1539 suuren Pohjolan kartan, *Carta marinan*, joka on ensimmäisiä kartografisia esityksiä Skandinaviasta ympäristöineen. Kartan oikeassa laidassa on kuva moskovalaisten suuriruhtinaasta, joka on kuvattu terävä huppu päässään istumassa käsissään sapeli ja valtikka. Kuvan äärellä on teksti *non sint in vobis scismatica*, mikä tarkoittaa suunnilleen, että kartanpiiräjä toivoi, etteivät venäläiset olisi skismaattikkoja, siis täynnä harhahoppeja.¹²¹ Kartan itäosissa näkyy moskovalaisia ratsain ja jalkaisin; he ovat taistelunhaluisia, suomuspanssareihin puettuja parrakkaita sotureita, jotka kamppailevat länsimaalaisia vastaan tai vetävät veneitään kannasten yli Karjalan ja Suomen vesistöissä.¹²²

Olaus Magnus kirjoitti myöhemmin suuren Pohjolan kuvauksen kirjan muodossa, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Pohjoisten kansojen historia), joka ilmestyi Roomassa vuonna 1555. Kahtalaisuus Ruotsin valtakunnallisessa ja paikallisessa idänpolitiikassa näkyy tässäkin teoksessa. Kirja sisältää taistelukuvia, jotka liittyvät Sten Sturen sotaan vuosina 1495–1497, ennen kaikkea selostuksia ja kuvia taisteluista Suomenlahden jäällä, jotka olivat italialaisten näkökulmasta sensaatiomaisia. Olaus Magnus piti venäläisiä Pohjolan asukkaina, mutta luonnehti heidän vaateustaan ja kulttuuria ”kreikkalaiseksi”.¹²³ Kirjoittajan tendenssinä oli korostaa sitä pysyvää vaaraa, jossa suomalaiset elivät moskovalaisten vuoksi, ja suomalaisten villeyttä ja urhoollisuutta, jotka olivat rauhan aikana kyseenalaisia hyveitä ja olivat johtaneet kieltoihin kantaa aseita mutta jotka olivat sota-aikaan erinomaisia ominaisuuksia. Olaus Magnus tunsu tsaarin – luultavasti siis Iivana IV:n – pitkät ja komeat arvonimet ja mainitsi, että suomalaiset pilailivat tämän moskovalaisen mahtavuuden kustannuksella. Se, että suomalaiset olivat selvinneet niin hyvin taisteluissa Venäjän lukemattomia sotalaumoja vastaan, johtui Olaus Magnuksen mukaan heidän maagisista ominaisuuksistaan ja taidosta hyötyä

salaisista luonnonvoimista, mikä kaikki oli tehnyt viholliselle mahdottomaksi tunkeutua syvemmälle heidän maahansa ja käydä heidän kanssaan lähi-kamppailuun.¹²⁴ Suuren historiateoksen tekstisisältö tuli laajalti tunnetuksi, ja sama koski kuparipiirroksia, joita oli jokaisen luvun alussa.

Kustaa Vaasan ensimmäisinä hallitusvuosina valtakuntien välillä vallitsi poikkeuksellisen pitkä rauhantila. Vuonna 1504 oli onnistuttu solmimaan rauha Venäjän kanssa 20 vuodeksi, ja vuonna 1514 se oli pidennetty ei vähemmäksi kuin 60 vuodeksi. Koska oli tapana, että rauha uudistettiin joka kerta, kun hallitsija vaihtui, Kustaa Vaasa lähetti vuonna 1524 lähetystön Novgorodiin. Neuvottelut rauhasta oli saatettu kunnolla loppuun vasta vuonna 1527. Kun suuriruhtinas Vasili oli kuollut vuonna 1533, tuli uusi neuvottelukierros välttämättömäksi. Se oli käsitelty loppuun vuonna 1537, jolloin rauhaa jatkettiin vielä 60 vuodella, aina vuoteen 1597 asti. Sopimus, viimeinen, joka oli solmittu Novgorodissa, sisälsi määräyksen, että Ruotsi ei saisi avustaa Liivnmaata tai Puolaa Venäjää vastaan.¹²⁵ Ruotsin lähetystöt Venäjälle ensimmäisen neuvottelukierroksen aikana vuosina 1524–1527 olivat suomalaisten käsissä. Ruotsin lähettiläs vuonna 1526, laamanni ja valtaneuvos Erik Fleming, hänkin Suomen aatelia, onnistui ensimmäisenä Ruotsin edustajana pääsemään Moskovaan asti ja näkemään siellä henkilökohtaisesti suuriruhtinaan.¹²⁶ Vuoden 1537 lähetyskuntaa, joka myös pääsi Moskovaan, johti sen sijaan Knut Andersson Lillie, joka tuli Ruotsin emämaan puolelta.¹²⁷

Rauhanpolitiikka Venäjää kohtaan oli luonnollista ulkopoliittisesti varovaiselle kuninkaalle. Suomen horisontista asiat kuitenkin olivat toisin. Rauhanteot pohjautuivat jatkuvasti Pähkinäsaaren traktaattiin vuodelta 1323. Kun ruotsalaiset alkoivat vuonna 1475 rakentaa uutta rajalinnoitusta, Olavinlinnaa, pienelle saarelle, jonka kohdalla virtasivat vesitiet Karjalasta Pohjanmaalle, aiheutti tuo linnoitushanke suurten savolaisten erämaiden asuttamisen, kun rahvas pakeni linnoituksen rakennustyömaan raskaita päivätöitä kauas pohjoiseen. Uudisasutuksella oli toinenkin syynsä, kaskikulttuurin leviäminen. Se, että väki ylitti rajan (joka oikeastaan oli raja-alue), johti vihollisuuksiin. Raja oli epäselvä myös eteläosaltaan verraten tiheään asutulla Karjalankannaksella, jolla sijaitsi pienehkö Riitamaa-niminen alue. Oli epäselvää, kuuluiko se Ruotsille vai Venäjälle. Koska yhteinen rajanveto ei tullut kysymykseen, merkitsi kumpikin osapuoli omia, toisistaan poikkeavia rajalinjojaan maastoon ja poltti talot, joiden katsoi sijaitsevan rajan väärällä puolella. Rauhanomaiset rajakokoukset muuttuivat puhtaiksi voimien näyttämiseksi ja uhittelukuiksi. Rajakomissaarit yrittivät saada kokouksiinsa niin suuria omia aseistettuja joukkoja kuin mahdollista.¹²⁸

Turvallisuuskysymys kuului siis ratkaisemattomiin ongelmiin 1540- ja 1550-lukujen Suomessa. Kysymys oli vaikea. Sitä pallolettiin edestakaisin monissa säätykokouksissa ja herrainpäivillä, joita kuningas kutsui koolle saadakseen neuvoja. Taustatekijänä näissä kokouksissa oli aina, että alueen puolustaminen kuului sen asukkaille. Rälssi, kaupunkiporvarit ja talonpojat puolustivat omaa maakuntaansa eivätkä muita alueita. Vain silloin, kun vaka-va vaara uhkasi, valtionjohto puuttui asiaan ja lähetti apua.

Suomessa pidettiin siksi mainittujen kahden vuosikymmenen aikana kymmeniä kokouksia, joissa keskusteltiin puolustuksesta. Osa neuvonpitojen sisällöstä tunnetaan. Kuningas kehotti avoimella kirjeellään heinäkuussa 1542 Suomen aateliala kokoontumaan neuvotteluun Viipurin käskynhaltijan Nils Grabben johdolla. Kustaa Vaasa kirjoitti, että kukaan ei enää uskaltanut asua lähellä rajaa. Jollei mitään tehtäisi, raja liukuisi itsestään lännemmäksi, Suomen sisäosiin. Neuvottelun osanottajia kehoitettiin lisäksi tekemään luetteloa sotakelpoisista miehistä ja miettimään, kuinka monta sotilasta Suomen aateli ja maakunnat saisivat jalkeille sodan uhatessa. Tämän jälkeen kolmen tai neljän neuvotteluihin osallistuneen oli tultava Ruotsiin keskustelemaan kuninkaan ja valtaneuvoskunnan kanssa tarvittavista toimenpiteistä.¹²⁹

Emme tiedä, mitä kuvatus aateliskokouksen päätökseksi tuli. Sen sijaan tunnemme, mitä valtaneuvos Erik Fleming, jolla oli maanmiestensä joukossa johtava asema, esitti Västeråsin valtiopäivillä vuonna 1544. Hänen kirjoittamansa Suomen puolustusta koskeva muistio, jota suomalaiset luultavasti yleisesti kannattivat, on säilynyt. Sen sävy on hyvin hyökkäävä, ja se edellytti täydellistä liikekannallepanoa odotettavissa olevan sodan varalta.¹³⁰ Pian tämän jälkeen Fleming sanoi keskustelussa kuninkaan kanssa, että Venäjän kysymys pitäisi ratkaista ”keihään kärjellä”. Vain suurella hyökkäyksellä olisi mahdollista ratkaista maanäären turvallisuuskysymys ja laukaista sietämätön jännitystilä itärajalta. Kuningas näyttää tällä kertaa suhtautuneen ehdotukseen hyvin kielteisesti.¹³¹ Viipurin linnanpäällikkö Nils Grabbe toisti hyökkäysehdotuksen. Kuningas torjui sen tälläkin kertaa, mutta muistutti samalla, että nyt oli kaikki syy järjestää itärajan puolustus kunnolla.¹³²

Aivan toiseen tulokseen tuli kaksi vuotta myöhemmin, vuonna 1547, kuninkaan kutsusta pidetty suomalainen aateliskokous. Tämä kokous tapahtui Turussa, kaukana rauhattomalta rajalta, ja sen kulkuun vaikutti ajatus kohta tapahtuvasta rajakokouksesta venäläisten kanssa. Päämääränä oli vetää uusi raja, ja keskustelu sen suunnasta hankaloitti koko tilannetta. Rälssimiehet, jotka tällä kertaa olivat kotoisin Lounais-Suomesta, sillä Fleming ja Grabbe eivät olleet läsnä, ehdottivat, että luotaisiin leveä poltetun maan vyöhyke itä-

rajaa pitkin, mikä tekisi hyökkäyksen Venäjän puolelta mahdottomaksi. Ajatus oli puolustuksellinen ja perustui oletukseen, että vihollinen ei onnistuisi huoltamaan joukkojaan hävitetyllä maalla.¹³³

Oli selvää, ettei kuningas puoltanut tätäkään ehdotusta. Onneksi rajakokouksesta ei kuitenkaan tullut mitään, koska tilanne oli kehittynyt hyvin rauhattomaksi molemminpuolisten ryöstöretkien vuoksi. Rauhanomainen keskustelu naapureiden kesken näytti mahdottomalta järjestää. Kuningas hermoili myös siksi, että suhde Lyypekkiin oli kärjistynyt ja kahden rintaman sodan vaara tuntui siksi olevan ilmassa. Siksi Kustaa vaati joulukuussa vuonna 1549, että suomalaiset lopultakin antaisivat hänelle jonkin järkevän neuvon. Uusi kokous tapahtui Turussa, ja sitä johti Henrik Klaunpoika Horn, joka oli tuolloin kuninkaallisen verokamarin johtajana Tukholmassa. Neuvonpidon lopputulos oli vieläkin defaistisempi kuin vuonna 1547. ”Suomen yleinen aateli” kirjoitti vastauksessaan, että kuninkaan tuli hyväksyä sota Lyypekkiä vastaan mutta yrittää pitää yllä rauhaa venäläisten kanssa. Jos venäläiset tästä huolimatta hyökkäisivät, pitäisi koko Suomi evakuoida Ruotsiin ja vain linnat varustaa niin vahvoiksi, että ne pysyisivät valtakunnalla; niistä käsin menetetty alue vallattaisiin sitten takaisin.¹³⁴ Tämä on ensimmäinen kerta historiassa, kun koko Suomen luovutus itäiselle naapurille oli puheena. Sitäkin oudompaa on, että ehdotus tuli maan omilta asukkailta.

Mielipiteiden täyskäännös tapahtui kohta tämän jälkeen, 1550-luvulla. Kuningas oli vuosina 1543–1544 käydyn Dacken sodan jälkeen alkanut luoda kansallista sotalaitosta järjestämällä uuden käytännön rekrytoida kotimaisia sotilaita, minkä lisäksi perinteiseen tapaan tehdyt kansan nostattamiset aseisiin vahvistivat puolustusta. Sitä paitsi Kustaa panosti paljon rajalinnoitusten korjaamiseen ja varustamiseen ja perusti rannikoille laivastotukikoh tia, joissa sotalaivoja huollettiin ja rakennettiin ja joissa ne myös talvehtivat. Aatelin asemaa parannettiin perustamalla koko joukko uusia päällystövirkoja. Joukkojen siirrot Ruotsista Suomeen tulivat nyt tavallisiksi.¹³⁵ On selvää, että nämä toimenpiteet paransivat taistelumoraalia. Erityisen tärkeää oli uuden rajalinnoituksen rakentaminen Kivennavalla Karjalankannaksella: tämä lähti käyntiin vuonna 1552. Juuri tästä linnoituksesta käsin vouti Anders Nilsson (Antti Niilonpoika) Sabel suoritti keväällä 1554 syvälle Venäjälle ulottuvan hyökkäyksen. Se oli tapahtunut Kustaa Vaasan suostumuksella, mutta kun sodanuhka sen vuoksi kasvoi, kuningas erotti voutinsa ja suomalaisia kehoitettiin suureen varovaisuuteen.

Näiden tapahtumien aikaan Viipurissa laadittiin tammikuussa 1555 uusi suomalainen puolustus suunnitelma, jonka yksi päälliköistä, Klaus Kristerin-

poika Horn, otti mukaansa lähtiessään Ruotsiin neuvottelemaan kuninkaan kanssa. Ehdotuksessa luonnosteltiin kaksi eri toimintalinjaa. Ensinnäkin voitaisiin yrittää solmia pysyvä rauha Venäjän kanssa täsmällisine rajalinjoinen. Sitä oli pitkään yritetty, mutta turhaan. Toisena vaihtoehtona oli suurisuuntainen hyökkäys Venäjälle ja Pähkinäsaaren ja Käkisalmen läänien valtaaminen, mikä takaisi Suomen turvallisuuden. Äyräpään ja Jääsken kihlakuntien rahvas oli täynnä sotaintoa, ja Anders Nilssonin retki oli osoittanut Venäjän puolustuksen haurauden, niin kirjoitettiin. Oli kuitenkin hyvin tärkeää, että sota syttyisi kesällä, sillä venäläiset pystyivät talvisin levittäytymään pitkiksi rintamiksi järvien jäällä, mikä teki heidät voittamattomiksi. Kuningas oli samaa mieltä ja mainitsi, että Venäjän suurten sotajoukkojen lyöminen talviseen vuodenaikaan oli mahdotonta. Hän suositteli taktiikkaa, jota oli sovellettu Dacken sodan aikaan ja joka perustui siihen, että joukot kätkeytyivät teiden suluksi kaadettujen puunrunkojen taakse ja pysäyttivät sitten ylläköllä vihollisen etenemisen.¹³⁶

Sotavalmistelut lähtivät tämän jälkeen käyntiin. Kustaa Vaasa kokosi Uppsalan, Strängnäsän ja Västeråsän lääneistä jalkaväkeä, yhteensä hyvinkin kymmenentuhatta miestä, ja joukkojen hidas laivaaminen Suomeen alkoi. Sitten toiminta vauhdittui. Aina yhtä epäluuloinen Kustaa Vaasa halusi itse tulla lähelle sotanäyttämöä ja matkusti Ahvenanmeren yli Suomeen päästäkseen selville tapahtumien kulusta.

Mutta jo ennen tätä oli Iivana IV kommentanut joukkonsa suurhyökkäykseen juuri talviaikaan ja lähettänyt rajan yli Suomeen kolme osastoa, jotka käsittivät enimmäkseen tsaarin valiojoukkoja, strelsejä. Tapahtumat tunnetaan hyvin erään paljon myöhemmän lähteen ansiosta. Se on Erik Jöransson Tegelin kronikka vuodelta 1622. Pajari Ivan Bibikov oli tärkeimmän osaston päällikkö, ja hän johti armeijansa suoraan Riitamaalle, joka oli Kannaksen eteläosassa. Vallattuaan alueen hän suuntasi marssinsa kohti Kivennavan uutta linnoitusta. Venäläiset saapuivat Joutselän kylään hyvässä järjestyksessä marssien pitkänä kolonnana. Juuri Joutselkään oli vouti Juho Maununpoika ryhmittänyt pienen väkensä, yhteensä 214 nihtiä, joukon pyssymiehiä ja ratsuväkeä suoraan taistelulinjaan, jonka edessä hän istui ratsullaan vierellään aseenkantajansa, joka piteli Ruotsin lippua keihäänsä kärjessä. Se oli varmaankin samanlainen kolmea kruunua esittävä viiri, jollaisen voi nähdä Olaus Magnuksen piirroksissa. Kun Bibikov oli nähnyt tämän pienen joukon, hän riemastui, ryyppäsi kenttäpullostaan kulauksen votkaa, veti esiin sapelinsa ja käski hyökkäämään. Mutta hyökkääjät olivatkin suomalaisia talonpoikia, jotka Juho Maununpoika oli piilottanut metsään ja jotka nyt suksillaan hiih-

täen kävivät venäläisen kolonnan kimppuun repien sen hajalle. Erik Jöranson Tegel väittää selvästikin liioitellen, että taistelussa kaatui 12 000 venäläistä ja että ruotsalaiset ottivat 29 venäläistä sotalippua ja -viiriä saaliikseen.¹³⁷

Joutselän voitosta tuli legenda, jota on toistettu lukemattomia kertoja Ruotsin ja Suomen sotahistoriassa. Kaikki kerrottu ei ole perustunut tosiasioiden, vaan vanhoja vaellustarinoita on liitetty kertomuksen höysteeksi. Sellainen on esimerkiksi Suomen sotapäällystön väite, että keväällä, kun lumet ovat sulaneet ja virrat alkaneet juosta kiivaasti, voi sata suomalaista miestä hyvinkin vastata tuhatta venäläistä, koska nämä olivat sotilaina niin kelvottomia. Kustaa Vaasa sattui olemaan sinä päivänä, jolloin hän kuuli tämän väitteen, tavallisella sarkastisella tuulellaan, ja hän replikoi heti, ettei hän tuntenut yhtäkään niin kiivaasti virtaavaa jokea, että se olisi voinut estää venäläisten tulon.¹³⁸ Suomalaisten väitteellä on toki suorastaan kirjallinen lähteensäkin, koska suunnilleen sama asia on luettavissa Herodotoksen suuresta historiateoksesta, jonka latinankielisiä kappaleita oli jo suomalaisissakin aatelistkartanoissa. Taistelevat osapuolet olivat tosin Herodotoksella persialaisia ja kreikkalaisia, eivät venäläisiä ja suomalaisia.

Iivana IV oli hetkeä ennen suursodan syttymistä lähettänyt rauhanhierojan matkaan kohti Ruotsia. Pajari Nikita Kuzmin saapui tsaarin kirje mukaan Tukholmaan helmikuun lopussa vuonna 1555, mutta Kustaa Vaasa oli jo lähtenyt kaupungista. Koska Kuzmin kieltäytyi kertomasta asiaansa kenellekään muulle kuin kuninkaalle tai näyttämästä valtakirjaansa, panetti hallituksesta vastaava kruununprinssi Eerik hänet vankilaan ja hän katoaa näin historiasta. Kukaan ei tiedä tarkkaan, millainen hänen asiansa oikeastaan oli, mutta todennäköinen arvaus on silti, että Iivana oli lähettänyt pajarinsa ehdottamaan aselepoa tai rauhaa. Joka tapauksessa tsaari oli hankkeessaan pahasti myöhässä. Kustaa Vaasan ja hänen suomalaisten alamaistensa kärsivällisyys oli jo loppunut.

Kuningas antoi varsinaisen hyökkäyskäskynsä elokuussa vuonna 1555. Käsky oli seurausta useista väärinkäsityksistä. Suomalaiset olivat lähettäneet toistuvia vetoamuksia hyökkäykseen ryhtymisestä. Se oli heidän mukaansa välttämätöntä siksikin, että joukoilta olivat loppumassa ruokavarat.¹³⁹ Kuninkaan poika, Suomen herttua Juhana, oli ollut yhteydessä liivinmaalaisiin, jotka arvelivat sodan olevan puhkeamassa maansa ja Venäjän välille ja kertoivat tataarien olevan etelässä taas hyökkäystuulella venäläisiä vastaan. Lisäksi Puolan kuninkaan väitettiin hautovan sotasuunnitelmia Moskovaa vastaan. Kaikki tämä oli kuitenkin vain arvelua, ja jälkiviisaat sanoivatkin, että sodan oikea syy oli Suomen rälssin halu johtaa kuninkaan epäluulot pois omista

laittomuuksistaan ja suunnata Kustaan ajatukset edessä olevaan sodanvaaraan. ”Pieni riita venäläisten kanssa” oli sen mielestä paras tapa selvittää odotettavissa olevasta tarkastuksesta ehjin nahoin.¹⁴⁰

Myöhemmin, Moskovassa vuonna 1557 käydyissä rauhanneuvotteluissa syy sodan syttymiseen pantiin paikallisen suomalaisen sodanjohdon niskoille. Tämä väite on virheellinen, sillä Kustaa Vaasa sekä antoi hyökkäyskäselyn itse että valvoi sotatoimia ja väite kirjoitettiin rauhansopimukseen vain Kustaan kasvojen pelastamiseksi. Ruotsalaiset rauhanneuvottelijat eivät voineet sallia, että heidän hallitsijansa kuvattaisiin julkisessa asiakirjassa rauhan viholliseksi.¹⁴¹

Sota lähti käyntiin toden teolla ruotsalaisena hyökkäyssotana kesällä 1555, kun Kustaa Vaasa ja hänen suuri seurueensa olivat sijoittuneet Viipurin linnaan. Amiraali Jakob Bagge, tunnettu merisodan sankari, hyökkäsi laivastollaan Nevalle syyskuussa ja ankkuroi aluksensa Pähkinälinnan edustalle. Linnoitus piti kuitenkin pintansa, eikä sitä saatu vallatuksi. Pelkkä tykistövalmistelu ei riittänyt pehmittämään sen puolustajia. Hyökkäys oli tapahtunut tiedustelijakriisin aikana, jolloin ruotsalaiset eivät olleet saaneet riittävästi tietoja Venäjän sotilaallisesta voimasta. Mutta syksyn 1555 mittaan Viipuriin alkoi saapua yhä runsaammin viestejä, jotka puhuivat kaikki suurista varusteluista rajan takana. Kuningas teki tilanteesta johtopäätöksensä ja lähti hyvissä ajoin pois Viipurista ensin Länsi-Suomeen ja sitten Kastelholman linnaan Ahvenanmaalla, mistä käsin hän seurasi sotatoimia. Tammikuussa vuonna 1556 – siis todellakin talvella – koko Karjalankannas täyttyi ylivoimaisista venäläisistä joukoista, jotka polttivat ja hävittivät koko maan. Viipurin piiritys alkoi tammikuun 21. päivänä 1556, ja siitä saattoi odottaa hyvin pitkää. Kuitenkin jo kolmen päivän kuluttua venäläiset vetäytyivät tiehensä, ja monenlaiset huhut tapahtuneesta ihmeteosta alkoivat kierrellä. Yksi arveluista oli, että linnaan saapunut heinäkuorma oli saanut puisen linnansillan jymisemään niin mahtavasti, että piirittäjät olivat pelästyneet siitä. Niin ei luultavasti kuitenkaan ollut asian laita, sillä Venäjän hyökkäys Viipuria vastaan oli todennäköisesti ollut pelkkä voimannäytös kuten Ruotsinkin hyökkäys puoli vuotta aikaisemmin Nevalle. Osapuolet eivät aikoneet tosissaan laajentaa alueitaan, vaan herättää kunnioitusta julmalla hävittämisellä ja polttamisella rajan toisella puolella.

Kustaa Vaasa pelkäsi venäläisiä sodan myöhemmässä vaiheessa kovasti. Hän oli hyvin tyytymätön huonoihin neuvonantajiiinsa. Helmikuussa vuonna 1556 kuningas kirjoitti, että venäläiset olivat olleet paljon parempia sotilaita kuin mitä hän oli luullut. Mitä neuvonantajat olivat väittäneet, oli ollut

puhdasta valhetta. Savon ja Karjalan talonpojat eivät olleet sellaisia ihmeellisiä sodankävijöitä kuin mitä oli sanottu ja mihin Joutselän voitto oli viitannut. He olivat samanlaisia kuin talonpojat kaikkialla.¹⁴² Muutamat kuninkaan kirjeistä tältä ajalta on kirjoitettu selvässä paniikissa. Kirjeessään Hälsinglandin papeille ja rahvaalle helmikuulta 1556 hän sanoo, että kristinuskon viholliset, armottomat venäläiset, hävittelivät nyt esteettä surkeaa Suomea.¹⁴³ Kun oli aika lähettää lähetyskunta Tanskaan, kuningas kirjoitti pojalleen kruununprinssi Eerikille, että Moskova pyrki muodostamaan samanlaisen suurvaltan Itämeren ympärille kuin mitä Turkki oli Aasiassa ja Afrikassa. Kristityt ruhtinaat Itämeren äärellä olivat yhtä eripuraisia kuin kreikkalaiset, joiden heikkous oli tehnyt Turkille mahdolliseksi imperiumin muodostamisen.¹⁴⁴ Tanskan kuningas Kristianille Kustaa kirjoitti jonkin verran myöhemmin, elokuussa 1556, että venäläinen ei ollut ainoastaan luonnostaan taipuvainen suurentamaan valtakuntaansa – siis samoin kuin mitä kaikki muutkin valtiot tekivät – vaan hän oli myös niin täynnä ylimielisyyttä, että hän oli ottanut itselleen keisarin nimen, mitä myös turkkilainen oli tehnyt, ennen kuin hän oli alkanut hyökkäillä muiden kansojen kimppuun.¹⁴⁵ Tällä huomautuksella Kustaa viittasi siihen, että Iivana IV oli jo kruunajaistensa yhteydessä vuonna 1547 ottanut itselleen tsaarin arvonimen. Kuninkaan huomautukset turkkilaisista olivat hyvin kuvaavia ajalle – tuolloin alettiin kutsua kaikkia muslimeja (arabeja, saraseeneja) ”turkkilaisiksi”, mikä tarkoitti myös tietynlaista mentaliteettia, tiettyä tapaa ajatella ja esiintyä. Sanojen ”turkkilainen” ja ”orientaali” mukana Eurooppa sai kaksi uutta sanaa, jotka tarkoittivat ei vain kauhua, vaan myös eräänlaista houkutusta.¹⁴⁶

Ruotsin kuningas ei ollut näine ajatuksineen yksin. Pikemminkin hän oli hiukan edellä aikaansa. Niinpä tiedetään, että Saksin vaaliruhtinas August katsoi vuonna 1559, että Venäjän vaara oli luonteeltaan yleiseurooppalainen. Keisari Ferdinand kirjoitti Roomaan, että tsaari Iivana IV tuskin tyytyisi yksin Liivinmaahan vaan yrittäisi vallata myös Saksan, Alankomaat, Englannin ja koko Pohjanmeren alueen. Ranskalainen Hubert Languet ennusti vuonna 1558, että Venäjä oli se valtakunta, joka kasvaisi tulevaisuudessa eniten. Keski-Euroopan itäosissa vallitsi käsitys, että Venäjä pitäisi kokonaan sulkea Euroopan valtioiden piirin ulkopuolelle.¹⁴⁷

Rauhanneuvottelut alkoivat vuoden 1556 jälkipuoliskolla siten, että Ruotsin lähettiläs, Turun tuomiorovasti Herra Knut matkusti Moskovaan ja hankki vapaan kauttakulun suurelle lähetystölle, jota johti edesmenneen kuningattaren veli, valtaneuvos Sten Eriksson Leijonhufvud. Sen jäseniä olivat arkkipiispa Laurentius Petri Uppsalasta, piispa Mikael Agricola Turusta,

aatelismiehet Bengt Gylta ja Knut Knutsson Lillie sekä sihteeri Olof Larsson (myöhemmin aateloituna Stubbe). Venäjätulkki oli Bertil Göransson (myöhemmin Mjöhund) Viipurista. Kirkon huomattava edustus rauhanneuvotte- luissa herättää kysymyksiä. Tutkimus on jopa arvellut, että Ruotsi oli valmis- tautunut yleiseen uskontokeskusteluun venäläisten kanssa ja että juuri tämä olisi ollut yksi matkan tarkoituksista, mutta on sangen luultavaa, että sellai- nen hanke ei ollut ajankohtainen vaan että kirkonmiehet oli otettu mukaan korostamaan Ruotsin rauhanomaisia aikeita. Lähetystö lähti Viipurista tal- vella matkaan 54 reellä, mikä tarkoittaa, että sen kokonaisvahvuus oli noin sata henkilöä.

Moskovan rauha vuonna 1557 on ensimmäinen valtakuntien välisistä rauhanteoista, joka tunnetaan yksityiskohtia myöten, koska neuvotteluista kertovaa arkistomateriaalia on olemassa molemmilta osapuolilta ja osa sii- tä on jopa julkaistu.¹⁴⁸ Aineisto tekee mahdolliseksi kummankin osapuolen tapojen ja diplomaattisen käytännön tarkastelun ja sen suuren vastakohtan lähemmän tutkimisen, joka osapuolten välillä vallitsi. Matka tuli tunnetuksi ennen kaikkea siksi, että yksi lähettiläistä, Suomen uskonpuhdistaja Mikael Agricola, kuoli rekeensä paluutiellä, mikä sekin todistaa neuvottelujen anka- ruutta.¹⁴⁹

Joskus on katsottu, että Agricola olisi ollut lempeämpi venäläisiä koh- taan kuin hänen aikalaisensa yleensä ja jopa osannut venäjää. Tällä käsityk- sellä ei ole todellisuuspohjaa. Reformaattori on jopa eräässä käännoksessään, joka kuvaa seksuaalisesti vääriä tapoja, luetellut ”paavin, Antikristuksen ja Turkin” syntejä (selibaattia, homoseksuaalisuutta ja moniavioisuutta) tällä alalla mutta tehnyt tekstiin oman lisäyksensä ”ja venäläisten”. Sekin osoittaa, että hän asetti Venäjän samaan riviin moraalisesti tuomittavien synninteki- jöitten kanssa. Venäläisten synnillä Agricola tarkoitti sodomiaa.¹⁵⁰

Neuvotteluja leimasi yksi perustavanlaatuinen erimielisyys. Venäjällä katsottiin, että Novgorod ja sen käskynhaltija olisivat oikea taho sopimuksen solmimiseen, vaikka tietysti Moskova ja sen tsaari olisivat sanelleet, mitä nov- gorodilaiset saavat sopia. Neuvottelut siellä olisivat olleet täysin näennäiset ja järjestetty ainoastaan Ruotsin kuninkaan arvovalan vähentämiseksi. Tämä seikka tunnettiin etukäteen ja oli suuresti ärsyttänyt ruotsalaisia, ja Kustaa Vaasan vastaveto oli juuri kesäkuussa vuonna 1556 ollut Suomen herttuakun- nan perustaminen pojalleen Juhanelle, jotta Ruotsin puolella olisi saatu ai- kaan uusi, matalampi neuvottelutaso. Sillä ajateltiin olevan suunnilleen sama asema kuin Novgorodilla Venäjällä. Kustaa hankki itselleen tällä teollaan sa- man korkean aseman, joka tsaari Iivanalla oli idässä.¹⁵¹

Kustaa Vaasan toimenpide heijastuu symboliikan tasolla siinä läänikirjeessä, jonka Juhana sai ja jolla herttuakunnalle annettiin uusi vaakuna. Keskushahmona tässä vaakunassa on karhu, Pohjois-Suomen vaakunaeläin. Sana ”suuriruhtinaskunta” Suomen nimityksenä on sekin 1500-luvulta – sitä näyttää ensimmäisenä käyttäneen Olaus Magnus suuressa historiategoksesaan vuodelta 1555, mutta sana löysi sijansa Ruotsin kuninkaan titulatuurissa vasta hieman myöhemmin, 1580-luvulla.

Tapahutumat Sten Eriksson Leijonhufvudin lähetystömatkan aikana on kerrottu nopeasti.¹⁵² Lähettiläät ylittivät valtakunnan rajan Kannaksella tammiukuussa vuonna 1557 ja tulivat pian sen jälkeen Novgorodiin. Sitten sattui paha ennustava välikohtaus: yksi lähetyskunnan palvelijoista oli suutuksissaan siitä, että ruoka oli jäänyt saamatta (venäläiset huolehtivat siitä), ja hän rikkoi ja poltti majoituspaikan seinällä olleen ikonin, mikä venäläisen käsityksen mukaan oli kuolemanrangaistuksella rangaistava teko. Leijonhufvud ei suostunut teloituttamaan miestä, vaan tämä jäi Novgorodin vankityrmään odottamaan kohtaloaan, joka jätettiin tsaarin päätettäväksi. Tämä armahti lopulta onnettoman palvelijan. Perillä Moskovassa alkanut paastoaika asetti neuvotteluille esteitä, ja rauhanteko lykkäytyi siksi maaliskuulle 1557. Keskustelut käytiin audienssien lisäksi hyvin suppeassa piirissä. Venäjän puolelta niihin osallistuivat tsaari henkilökohtaisesti sekä hänen tärkein neuvonantajansa, kansleriksi sanottu Aleksei Adašev, Ruotsin puolelta sihteeri Olof Larsson ja venäjätulkki Bertil Göransson (Mjöhund), jotka löysivät tilanteeseen sopivat, rauhansopimukseen kirjoitetut sanat. Korkeat ruotsalaiset lähettiläät näyttävät olleen sivuhenkilöitä. Käytetty kieli oli saksa, ja muotoiluista saman tekstin erikielisissä varianteissa, ruotsiksi ja venäjäksi kirjoitetuissa, tuli melko erilaiset.

Lähettiläät olivat syrjässä tästä prosessista, mutta he osallistuivat juhliin ja luovuttivat tsaarille Ruotsin valtion lahjan, suuren hopeamaljan, jonka kannessa oli taidokas kellolaite. Sitä paitsi lähettiläillä oli omia lahjojaan tsaarille. Eräs lähetystön vähäisemmistä osanottajista, nuorena kuollut junkkeri Joakim Fleming Suomesta, lahjoitti Venäjän hallitsijalle surkean hevoskaakin, jolla oli naurettava, sammalesta muotoiltu satula. Emme tiedä, oliko tämä uhmaa kalliiksi tulevaa lahjoittamisinstituutiota vastaan vaiko tietoista pelleilyä. Todennäköisesti kysymys oli jälkimmäisestä, sillä vakavaan diplomatiaan vaadittiin myös huumorinumeroita.¹⁵³ Silti ajatusta uhmastakaan ei voi täysin hylätä, sillä Joakim Fleming oli Suomen aikoinaan merkittävimmän miehen valtaneuvos Erik Flemingin poika, vaikka hänen asemansa lähetystössä oli nuoruuden vuoksi vähäpätöinen. Joakim Flemingille on jäänyt historiaan

riitapukarin maine.¹⁵⁴ Hänen veljensä yliamiraali ja sotamarski Klaus Fleming osasi ainakin uhmata venäläisiä, se oli suorastaan hänen elämäntyönsä sotilaana.

Vuoden 1557 lähetystön historiaa on valotettu äskettäin kahdessa fiktii-visessä teoksessa, jotka käsittelevät Suomen reformaattori Mikael Agricolan vaiheita matkalla Venäjälle. Niin Roope Lipastin *Mikaelin kirja* (2021) kuin Jari Tervon *Pääskyt talvehtivat järven pohjassa* (2021) tukeutuvat tosiasioiden osalta kokonaan tämän kirjan laatijan tutkimukseen *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut* (2007), mutta ne ovat sen lisäksi nykyaikaista kaunokirjallisuutta, jossa tämän päivän Venäjä-kuvan selvä riippuvuus historiasta tulee ilmi.

Rauhanteko johti Ruotsin ja Venäjän kauppavaihdon nopeaan kasvuun. Venäläisten tavaroiden läpikulkukauppaa oli keskiajalla käyty vain vähäisessä määrin Suomen rajakaupungissa Viipurissa, jonka sijainti oli epäsuotuisampi kuin Liivinmaan suurten kauppakeskusten Tallinnan, Narvan, Tarton ja Riian. Vasta 1400-luvun lopulla, kun Ruotsi oli saanut suoran yhteyden Moskovan valtakuntaan, Viipurista tuli jossain määrin yksi transitokaupan keskuksista. Se oli vilkkaampaa niinä aikoina, jolloin Liivinmaa oli eripurassa Venäjän kanssa, kuten noin 20 vuoden aikana Ruotsin ja Venäjän vuoden 1504 rauhan jälkeen. Silloin Liivinmaan hansakaupungit valittivat Ruotsin harjoittavan ”salakauppaa” tai ”hiipivää kauppaa” Venäjän kanssa Viipurin kautta. Linnanpäällikkö Erik Tuurenpoika Bielke onnistui tuolloin houkuttelemaan länsimaisia kauppalaivoja kaupunkiinsa. Sitä paitsi Viipurissa tuntuu asuneen venäläisiä kauppiaita, koska Tarton ja Tallinnan porvarit päättivät vuonna 1506, ettei kukaan saisi lähteä noista kaupungeista Viipuriin opiskelemaan venäjän kieltä.¹⁵⁵ Kun rauhalliset olot olivat palanneet Liivinmaan ja Venäjän välille, tuntuu kaupankäynti Viipurissa loppuneen.¹⁵⁶

Kysymys Venäjän kaupasta näytteli omaa osaaansa parin Suomenlahden rannikolle syntyneen uuden kaupungin perustamisessa. Tammisaari, jonka Erik Fleming perusti vuonna 1546 Raaseporin lääniin, oli ajateltu Venäjän-kaupassa Tallinnan kilpailijaksi.¹⁵⁷ Tammisaari oli kuitenkin liian kaukana lännessä, jotta se olisi voinut toimia transitosatamana. Sama ajatus näkyy Helsingin perustamisessa vuonna 1550. Alun perin oli suunniteltu, että tämä kaupunki olisi rakennettu Santahaminan saarelle avomerен äärelle, mutta paikalliset edut pakottivat kuninkaan sijoittamaan sen Vantaanjoen suistoon suhteellisen kauas merestä.¹⁵⁸ Helsingistä ei tullut koskaan kauko-kaupan keskusta. Myöskään kaupungin toinen tehtävä, Uudenmaan rannikolta Tallinnaan suuntautuvan talonpoikaispurjehduksen lopettaminen, ei toteutunut.

Sodan jälkeen tilanne oli tullut edulliseksi Ruotsin kauppapolitiikalle. Rauhansopimus ja pian sen jälkeen solmittu kauppasopimus määräsivät, että venäläiset saisivat käydä kauppaa Viipurissa eikä heidän tarvitsisi maksaa tullia. Moskova suunnitteli uutta hyökkäystä Liivinmaan kimppuun, ja se toteutui vuonna 1558. Siksi Iivana IV avasi uuden kauppätien länteen Viipurin kautta, eikä kaupungin käskynhaltija, Klaus Kristerinpoika Horn, laajalti matkustellut ja oppinut herra, empinyt tukea tsaarin ajatusta. Suuri joukko venäläisiä kauppiaita purjehti lotjillaan Nevalta Suomen rajakaupunkiin, ja linnanpäällikkö laski, että heitä saattoi olla niinkin monta kuin 400 samalla kertaa kaupungissa, palvelijoita edes mukaan lukematta. Koska ylhäisemmät venäläiset olivat varustetut sapeleilla, tulivat Kustaa Vaasa ja hänen poikansa Juhana-herttua huolestuneiksi.¹⁵⁹ Horn kirjoitti kuitenkin, että venäläiset kauppiaat olivat täysin vaarattomia – he olivat suuria ainoastaan sanoissaan ja kantoivat sapeleitaan arvovaltasyistä.¹⁶⁰ Kuningas ei muutoin ollut Venäjänkauppaa vastaan, mutta kehitteli monimutkaisia tullimääräyksiä länsimaisten kauppiaiden varalta, joilla ei ollut kuten venäläisillä tullivapautta.

Tallinnan raati oli tietysti hyvin jyrkästi Viipurin kauppaa vastaan, ja Hansa asetti tämän kaupungin boikottiinsa jo kesällä 1558. Vaikka käskynhaltija antoi sota-alustensa suojata venäläisten lotjia merellä, joutui muutama sellainen laiva Tallinnasta lähetettyjen kaappareiden uhriksi. Mutta Hansan kauppasaarrot olivat tuskin koskaan täydellisiä, ja niin pääsi toinen joukko venäläisiä kauppiaita perille Viipuriin keväällä 1559. Suotuisa suhdanne tuntui jatkuvan, vaikka kuningas nosti länsimaisten purjehtijoiden ulkomaantullin poikkeuksellisen korkeaksi, mutta heikko taloustilanne ja omien resurssien puute Viipurissa olivat haitallisia tekijöitä. Vallattuaan Narvan ja korjattuaan sen sataman käyttökelpoiseksi Iivana antoi omille kauppiailleen käskyn poistua Viipurista ja tulla Narvajoen varrella olevaan kaupunkiin. Se lopetti Viipurin kaupan lyhytaikaisen kukoistuksen. Kaupankäyti Narvassa korvasi sen täysin.¹⁶¹

Kustaa Vaasa oli hyvin tyytymätön Venäjän kaupan loppumiseen Viipurissa. Hän kirjoitti Hornille sarkastisesti, että ainoa, mitä venäläiset olivat jättäneet Viipuriin, olivat suuret lantakasat, joilla kaupungin peltoja voitiin nyt lannoittaa.¹⁶² Mutta Narvan kauppa ei ollut ainoa syy venäläiskaupan hiipumiseen Suomessa. Tilanteeseen vaikutti jossain määrin myös se, että uusi kauppatie Vianmeren kautta, jonka Richard Chancellor oli avannut vuonna 1553, alkoi nyt toimia niin, että länsimaisia tuotteita pääsi tulemaan sitä kautta Venäjälle.¹⁶³

Tapahtumia Suomen puolella seurasi Iivana IV:n suurhyökkäys Liivinmaan ritarikuntavaltion kimppuun. Se oli julma ja tehokas. Sen kaiku kuului

voimakkaana ulkomailla. Liivinmaan sota antoi Venäjälle niin huonon maineen Länsi-Euroopassa, että venäläiset diplomaatit huolestuivat maansa arvovallan luhistumisesta. On sanottu, että länsimainen russofobia syntyi oikeastaan Iivana IV:n hyökkäyksestä Liivinmaalle.¹⁶⁴ Asiaa ei tehnyt paremmaksi, että Iivana käytti keisarin nimeä, minkä arveltiin ennustavan suurisuuntaisia valloituksia.

Miksi tsaari käänsi aseensa länteen, heikkoa Liivinmaan ritarikuntavaltiota vastaan? Eräät tutkijat, jotka ovat halunneet nähdä venäläisten toiminnassa pitkän jatkumon, ovat väittäneet, että Iivana toimi kuten myöhemmin Pietari I ja pyrki murtamaan sen muurin, joka erotti Venäjän lännestä ja esti maata kehittymästä. Ajatus ei kenenkään valvomasta kaupasta Itämeren satamissa olisi ollut hänen johtotähtensä. Uudempi tutkimus on epäillyt tämän tulkinnan todenperäisyyttä. Norbert Angermann katsoo käänteentekevässä tutkimuksessaan vuodelta 1972, että Iivanan antama sodanjulistus ja muut kirjalliset lähteet puhuvat aivan toista kieltä. Iivana IV tahtoi tämän tutkijan mukaan vaatia takaisin ”perintömaansa” (venäjäksi *votšina* eli isänperintö) siltä ajalta, jolloin Kiovan valtio hallitsi myös Itä-Baltiaa, ja myös vaatia itselleen kumulatiivisesti sen veron (venäjäksi *potšlina*) Tarton hiippakunnasta, jonka koko Liivinmaa oli taannut. Tämä vero, jota tosiaankin oli maksettu vuosina 1464–1474, oli merkki Venäjän herruudesta. Koko sota oli ilmausta tahtotilasta, josta Max Weber on osuvasti käyttänyt sanontaa *Machtprestige*.¹⁶⁵

Iivana IV:n aiheet hänen valloittaessaan osia Liivinmaasta eivät olleet pohjimmiltaan kauppapoliittisia, vaikka tsaari panostikin kauppatrien avaamiseen. Tsaari tyytyi läänittämään tiluksia pajareilleen ja perustamaan ortodoksisia kirkkoja eikä ollut erityisen taipuvainen kaupankäyntiin ja uutuuksien saamiseen sen välityksellä Venäjälle.¹⁶⁶ Sota Liivinmaata vastaan oli rankaisutoimenpide, ja tsaari kohteli liivinmaalaisia naapureitaan täsmälleen samalla tavalla kuin venäläisiä alamaisiaan – heihin kohdistettiin hävitystä ja ryöstelyä. Aika käsitti kuitenkin Moskovan valtakunnan aiheet toisella tavalla, massiivisena yrityksenä tunkeutua idästä merelle ja edelleen Länsi-Eurooppaan.

Liivinmaalaiden kirjeissä esiintyi sodan aikana suuri määrä halveksivia ja vähätteleviä mainintoja Venäjästä ja venäläisistä. Tässä yhteydessä kiinnostavia ovat ne attribuutit, jotka levisivät Ruotsiin ja Suomeen. Tallinnassa asui melko paljon ruotsalaisia ja suomalaisia, jotka olivat yhteydessä lähtömaittensa asukkaisiin. Vaikutusvaltainen henkilö oli esimerkiksi pappi nimeltä Olaus Andrae, joka toimi kaupungin suomalaisessa seurakunnassa ja raportoi ahkerasti sotatapahtumista maalisi- ja huhtikuussa vuonna 1558. Hänen

kertomuksensa venäläisten ”tyrannimaisista teoista”, joihin sisältyi väkivaltaa naisia kohtaan, saa hiukset nousemaan pystyyn. Olaus oli myös varma siitä, että virolaiset talonpojat, orjakansa, kuten hän sanoi, oli niin saksalaisten sortamaa, että he saattoivat jättäytyä ”pakanallisten ja raakojen tyranniin” eli venäläisten valtaan mieluummin kuin elää edelleen isäntiensä alaisina.¹⁶⁷ Länsi-Euroopassa venäläisten hyökkäys oli suuri uutinen, ja lasketaan, että jopa lähes 60 lentokirjasta käsitteli sitä 1500-luvun jälkipuoliskolla.¹⁶⁸

Venäläisten hirmuteot Liivinmaalla kalpenevat vertailussa turkkilaisten tekoihin Balkanilla. Ne herättivät kauhua koko maanosassa ja saivat hallitsijat – keisarin ja paavin – nostamaan todellisen hätähuudon. On laskettu, että turkkilaissodan kauhuista kertovia lentokirjasia tai paskilleja ilmeistyi tuhatkunta kaikilla Länsi-Euroopan kielillä.¹⁶⁹ Liivinmaalla käyty sota joutui uutismielessä osittain turkkilaissotien varjoon. On katsottu, että länsieurooppalaiset tunsivat venäläisten ilmestymisen saksaa puhuvan alueen reunalle, Liivinmaalle, mutta he ajattelivat, että se oli vain oikeudenmukainen rangaus siitä, että liivinmaalaiset olivat luopuneet oikeasta uskosta ja kääntyneet luterilaisiksi.¹⁷⁰ Islaminuskoisten tataarien kuuluminen Venäjän joukkoihin teki helpoksi panna yhtäläisyysmerkit venäläisten ja turkkilaisten välille.

On helppo luulla, että Turkin vaara oli jotakin hyvin etäistä ja epämääräistä Ruotsista ja Suomesta katseltaessa. Aivan niin ei ollut asian laita. Ajatus käydä taistelua turkkilaisia vastaan sai tukea Lutherilta muun muassa hänen kirjoittamassaan lentokirjasessa *Vom Kriege wider die Türken* (1529). Reformaattori vastusti katoliselta taholta suunniteltuja ristiretkiä, mutta oli muuten sitä mieltä, että sota sellaista Antikristusta kuin Turkkiä vastaan oli kannatettava asia. Ajatukset uskonsodista, sellaisista kuin mitä tulossa oleva kolmekymmenvuotinen sota olisi, alkoivat vähitellen kypsyä koko Euroopassa. Pohjoismaissa Tanska oli tämän mielialan johtava maa.¹⁷¹

Koska kaksi suurta ulkopoliittista uhkaa siis tuntuu vallinneen yhtä aikaa 1500-luvun Euroopassa, on tutkimus asettanut kysymyksen, oliko käsitys Venäjän vaarasta vain Turkkiä kohtaan tunnetun pelon alalaji. Osmannien hyökkäys oli nimittäin se, joka oli pannut koko Euroopan sekaisin.¹⁷² Kysymys on oikeutettu, mutta tämän teoksen kirjoittajan mielestä Venäjän vaaralla oli myös omaa substanssia, joka erosi Turkin vaarasta, minkä vuoksi sitä voi perustellusti pitää omana ilmiönään. Niin ruotsalaiset kuin liivinmaalaisetkin viittailivat kyllä Turkkiin, mutta se tapahtui etupäässä vain vertauskohdan esittämiseksi. Turkki teki Venäjänkin ymmärrettäväksi.

Liivinmaan ritarikuntavaltion tuho vuosina 1561–1562 merkitsi, että Ruotsin idänpolitiikka käänsi lehteä. Aivan uusia näkymiä aukeni. Kun

Ruotsi hankki haltuunsa Tallinnan ympäristöineen vuonna 1561, se peri ritarikuntavaltion ambitiot idän suunnalla. Ne olivat hyökkäävämmät ja myös yleiseurooppalaisemmat kuin kotimaiset perinteet.

Suhteet Venäjään Eerik XIV:n ja Juhana III:n aikana

Tallinnan kaupungin ja kolmen pohjoisvirolaisen maakunnan alistuminen Ruotsille vuonna 1561 merkitsi Ruotsin suurvalta-ajan alkua. Ensimmäistä kertaa historiansa aikana Ruotsilla oli nyt provinssveja perinnäisten rajojensa ulkopuolella, meren toisella puolella, ja tämä merentakainen alue kasvoi jatkuvien sotien ansiosta ja käsitti melko pian suuren joukon kaupunkeja ja alueita Itämeren itä- ja etelärannikolla. Kokonaisuuden nimenä oli 1600-luvun puolivälin jälkeen *dominium maris baltici*, Itämeren valta.

Kuitenkin jo ensimmäinen askel tällä tiellä merkitsi vaikeuksia Moskovan valtion kanssa. Ruotsin suorittama Tallinnan hansakaupungin ja sen ympäristöjen haltuunotto oli ollut monimutkainen prosessi ja johtunut syvimmiltään Liivinmaan ritarikuntavaltion hajoamisesta. Tämä valtio oli tuhoutunut Venäjän tsaarin Iivana IV:n massiivisessa hyökkäyksessä vuonna 1558, jota heikko ritarikunta ei ollut onnistunut pysäyttämään. Tallinnan porvareiden ja Vironmaan aatelin oli täytynyt etsiä itselleen uusi herra, ja valinta oli pitkäaikaisten ja hankalien neuvottelujen tuloksena osunut lopulta Ruotsiin. Kustaa Vaasa oli kuollut vuonna 1560, ja valtakuntaa johti tuolloin hänen kunnianhimoinen poikansa Eerik XIV.

Suhtautumisessa Venäjään oli niin ruotsalaisten kuin Vironmaan asukkaiden taholta kaksi eri puolta. Ensiksikin sotilaallinen operaatio Tallinnan ja sen ympäristöjen haltuun ottamiseksi oli johtunut Venäjän pelosta. Siinä privilegiossa, jonka Eerik XIV antoi, sanotaan, että venäläiset olivat hävitelleet maata vapaasti, ilman että kukaan olisi tarjonnut heille vastarintaa, ja tulleet siksi niin ylimielisiksi, että he olivat aikoneet tehdä Tallinnasta tukikohdan jatkettulle hyökkäykselle koko kristikuntaa vastaan. Siksi ruotsalaiset olivat tulleet maahan suojellakseen väestöä ja sen kristillistä uskoa.¹⁷³ Suoja olisi kahdenlainen – uhattu Viro oli saanut turvan ja Ruotsi ja muu länsikristitty Eurooppa suojavallin Moskovan valtakuntaa vastaan. Tämä syy, turvallisuusmotiivi, ei kuitenkaan ollut ainoa tekijä, miksi operaatio pantiin käyntiin.

Eerik XIV:lle oli toinen syy tärkeämpi kuin turvallisuuden takaaminen. Se oli lännen ja idän välillä tapahtuvan kaukokaupan valvonta. Uusi kuningas halusi kytkeä Viron haltuunoton niihin suunnitelmiin, joita hänellä oli Englannin varalle. Suuri kauppavirta sieltä Venäjälle pitäisi saada kulkemaan

Ruotsin alueiden kautta.¹⁷⁴ Toisin kuin Kustaa Vaasa ja hänen veljensä Juhana-herttua Eerik katsoi, että liitto Venäjän kanssa merkitsisi tämän haaveen toteutumista. Yhteistyötä piti sen sijaan välttää niiden valtioiden kanssa, jotka olivat Venäjälle vihamielisiä, etenkin Puolan ja Liettuan kanssa.

Eerik XIV:n suorittama Tallinnan haltuunotto oli yhteydessä kuninkaan avioliittosuunnitelmiin Englannin kuningattaren kanssa. Ne muodostivat yhdessä suurisuuntaisen vision, jossa kauppapolitiikka oli keskeisessä asemassa.¹⁷⁵ Jo vuonna 1560, jolloin hän oli vasta kruununprinssi, oli Eerik lähettänyt veljensä Juhanan Englantiin ehdottamaan kihlajaisia itsensä ja kuningatar Elisabethin välille. Yksi Ruotsin lähettiläistä Lontoossa, Eerikin vanha ranskalainen kotiopettaja Dionysius Beurreus, esitteli herransa ajatukset huhtikuussa vuonna 1560 Englannin hallitukselle. Suuressa latinankielisessä puheessaan Beurreus kuvaili, kuinka juuri Englannissa oli sellaisia tavaroita, joita Venäjä kaipasi, ja kuinka lyhin tie näiden maiden välillä oli Älvsborgin kautta kulkeva reitti pitkin Suomenlahtea sellaisiin satamiin, joihin venäläisten oli helppo tulla. Ruotsilla oli puheen pitäjän mukaan käsissään Itämeren yksinvalta, kun Liivimaa ja Venäjä parhaillaan olivat sodassa.¹⁷⁶ Ruotsin diplomaatti sivusi näin puheessaan kysymystä, joka oli hyvin ajankohtainen Englannissa, joka eli Richard Chancellorin vuonna 1553 suorittaman matkan seurauksena todellisessa idänkaupan huumassa. Kauppa uuden sataman, Arkangelin, kautta oli alkanut niin onnistuneesti, että englantilaiset olivat jo ehtineet vuonna 1555 perustaa sen tarpeisiin kauppaseurankin nimeltä The Muscovy Company.

Kaupan historiaan pohjautuva selitys Ruotsin toimista Baltiassa ja myöhemmin Puolassa ja Saksassa on tullut lähes aksioomaksi ruotsalaisessa historiantutkimuksessa. Kuuluu taloushistorian tutkija Artur Attman avasi tämän tulkintalinjan väitöskirjassaan *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595* (1944), joka käsitteli sitä, kuinka Ruotsin Baltian-politiikka perustui niihin houkutuksiin, joita Venäjän kauppa tarjosi.¹⁷⁷ Attman käsitteli asiaa Täyssinän rauhaan eli vuoteen 1595 asti, ja myöhemmin nuorempi tutkija, Axel Norberg, jatkoi samalla linjalla pohtiessaan, miksi Ruotsi suuntasi vuoden 1617 jälkeen ekspansionsa Puolaa vastaan.¹⁷⁸ Yhteistä molemmille tutkijoille on, että heidän todistelunsa ei ole aivan uskottavaa. Kauppapoliittinen argumentointi on lähteissä verraten vähäistä. Oli luonnollista, että aikalaiset puhuivat enemmän turvallisuus- ja uskonkysymyksistä sekä dynastisista vastakohdista kuin taloussuhteistaan.

Eerik XIV oli yksi niistä 1500-luvun hallitsijoista, jotka olivat irtaantuneet perinteestä ja omaksuneet Machiavellin reaalioliittiset opit. Kuninkaan näkemys Venäjästä poikkesi totutusta. Väitteet, että Venäjä olisi kristinuskon

päävihollinen, eivät merkinneet hänelle mitään. Kuningas oli lukenut huolella suuren standarditeoksen Venäjistä, Sigismund von Herbersteinin *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549), joka oli hänen kirjastossaan. Todennäköisesti nide on ostettu Lontoossa vuoden 1560 ruotsalaisen lähetystön toimesta.¹⁷⁹ Eerik katsoi renessanssiruhtinaan realistisessa hengessä, että Venäjä olisi ilman muuta tärkeä tekijä Euroopan politiikassa ja se pitäisi siksi ottaa huomioon. Venäjä ei ollut ainoastaan pelottava vihollinen, vaan myös tavoiteltava liittolainen. Kuningaan vastakohta oli hänen veljensä Juhana-herttua, joka oli perinteisen venäläisvastaisen suhtautumistavan kannattaja.

Kun siis pyrkimys hyviin suhteisiin Venäjän kanssa oli yksi Eerikin politiikan kulmakivistä, kulki Suomen herttua omia teitään. Juhana omaksui puolalaismielisen ja venäläisvihamielisen linjan eikä tyytynyt siihen vaatimattomaan rooliin, jonka kuningas hänelle antoi. Juhanan perusajatus oli itänyt hänen mielessään jo Kustaa Vaasan eläessä – pyrkimys hankkia valtakunnalle liittolainen avioliiton tietä, puolalaisen prinsessan kautta. Herttuan ajatuksella oli kannatusta hänen ruhtinaskunnassaan. Suomalaiset valtakunnat Henrik Klaunpoika Horn ja Herman Fleming tukivat häntä, mutta hanketta edisti myös Virossa toimiva käskynhaltija Klaus Kristerinpoika Horn, vaikka hän muutoin oli Eerik XIV:n luottomies.¹⁸⁰ Häät Juhanan ja siniverisen prinsessa Katariina Jagellonican kanssa, joka oli Puolan kuningas Sigismund II Augustin sisar, vietettiin Vilnassa 1561.

Juhana-herttua oli lähtenyt häämatkalleen sotalaiva *Ursus Fennicuksella*, Suomen karhulla. Häitä pidettiin Juhanan herttuakunnassa hyvin tärkeänä tapahtumana. Hovirunoilija Johannes Mollerus kirjoitti runon, joka hehkui suomalaisten tyytyväisyyttä Puolan kanssa syntyneeseen liittoon. Runossa sanottiin, että Suomen karhu – Pohjois-Suomen vaakunaeläin tähän aikaan – oli äskettäin ajanut julman moskovalaisen pakoon Viipurin porteilta. Venäläisillä oli nyt syytä vielä suurempaan pelkoon, kun Suomen karhu, Puolan kotka ja Liettuan ratsumies – kaikki vaakunahahmoja – olivat solmineet liiton heitä vastaan.¹⁸¹

Juhanan hankkeen suotuisa vaikutus suomalaisiin väheni huomattavasti, kun ilmeni, että Eerik oli sitä vastaan. Herttuan luottomiehet Henrik Klaunpoika Horn ja Herman Fleming vaihtoivat puolta ja liittyivät kuningasmieheeseen puolueeseen.¹⁸² Tuntuu kuitenkin siltä, että herttuakunnan papisto ja yleinen rahvas olisi tukenut ruhtinastaan lähes viimeiseen asti. Säätyläistössä oli lukuisia Juhanan politiikan kannattajia.¹⁸³ Herttua piti julkisen puheen papeille, porvareille ja kansalle Turun markkinoilla vuonna 1563 ja tuomitsi voimakkain sanoin veljensä venäläismielisen ulkopoliitikan. Hän korosti, että

oli vaarallista, että kuningas näytti tekevän itsensä Puolan viholliseksi. Puhe teki vaikutuksen kansanjoukkoon, joka vannoi uskollisuuttaan herttualle.¹⁸⁴

Juhanan agitaatio johtui uudesta tilanteesta, johon hän oli joutunut. Niin sanottu Pohjoismaiden seitsenvuotinen sota oli puhjennut vuonna 1563 Ruotsin ja Tanskan (sekä Tanskan liittolaisen Lyypekin) välille. Sodan päänäyttämö oli Etelä- ja Länsi-Ruotsi, mutta myös Suomenlahdella käytiin meritaisteluita. Kuningas pani Narvan kaupan sulkuun ohjatakseen kaupan käynnin Tallinnaan, joka oli tuolloin ruotsalainen satama. Saarroitus johdettiin voimakkaisiin vastalauseisiin lännessä, ja Eerik XIV joutui, etenkin kun Ruotsin oli onnistunut kaapata melkein koko Lyypekin laivasto vangikseen Suomenlahdella, hyvin huonoon huutoon Länsi-Euroopan kauppaa käyvien kansakuntien piirissä. Sisäpoliittisesti kuningas kuitenkin vahvisti valtaansa vangitsemalla kilpailijansa, Juhana-herttuan ja tämän puolison Katariina Jagellonican. He saivat viettää seitsemän vuotta yhteisessä vankeudessa, ja Katariina lahjoitti miehelleen Gripsholmin linnassa pojan, Sigismundin, jota koulutettiin katolisessa hengessä.

Narvan saarto osoitti, että oli hyvin vaikeaa yhdistää Ruotsin ja Venäjän etuja. Eerik XIV:lla oli kuitenkin selvästi parempi asema kuin Kustaa Vaasalla, mitä tulee Iivana IV:n mielipiteisiin, sillä hän oli äidin puolelta sukua saksalaisille ruhtinashuoneille, mikä oli tärkeää tsaarin silmissä. Ruotsin ja Venäjän välinen sopimus syntyi Tartossa elokuussa vuonna 1564. Mainittu kaupunki oli tullut venäläisen valloituksen jälkeen tärkeäksi Venäjän ulkosuhteiden hoitamisaikaksi. Iivana oli jo ehtinyt luoda valtansa tueksi *opritšnina*-terrorijärjestön, joka levitti kauhua ympärilleen.¹⁸⁵ Hän tarvitsi ulkopoliittista rauhaa. Siksi suhteesta Ruotsiin kehittyi nyt poikkeuksellinen eikä edes kovin vähän bisarri ystävyys kahden Euroopan eksentrisimmän hallitsijan Iivana IV:n ja Eerik XIV:n välille.

Tähän aikaan tsaari lähetti Tretšak Andrejevitsš Pušetšnikovin Tukholmaan keskustelemaan yhteisistä asioista. Lähettiläs kuoli ruttoon ennen kuin hän oli tavannut kuninkaan. Tieto hänen lähetystehtävästään vuoti kuitenkin yleisölle. Se oli tsaarin pyyntö luovuttaa Katariina Jagellonica Venäjälle. Tutkimuksessa on pohdittu paljon tämän toivomuksen tarkoitusta, ja useimmat tutkijat katsovat, että tsaari aikoi ruhtinattaren avulla harjoittaa jonkinlaista kiristystä Puolan suunnalla. On silti ilmeistä, että aikalaiset ajattelivat aivan muun olevan tsaarin vaatimuksen takana. Tsaari oli aikaisemmin kosinut Katariinaa mutta saanut rukkaset, ja nyt luultiin, että hän käytti tilaisuutta saadakseen vanhan ihastuksensa omaan valtaansa ja kostaakseen tälle. Inhon aalto pyyhkäisi yli Ruotsin. Taivutellakseen Eerik XIV:ää Iivana vakuutti, että

tästä tulisi hänen paras ystävänsä Euroopan hallitsijoiden joukossa, jos hän vain suostuisi pyyntöön. Ruotsi saisi samalla suositun aseman Venäjän kaupakumppaneiden joukossa.

Vaatimus Katariinan luovuttamisesta oli keskustelun aiheena valtaneuvoskunnassa kesäkuussa 1566. Neuvosto hylkäsi pyynnön epäkristillisenä. Myös Eerik XIV asettui samalle kannalle kuin neuvosherransa, mutta varusti samalla uuden lähetystön Venäjälle. Lähetystön kohtalo on ollut hyvin tunnettu kautta aikojen, sillä sitä käsitellään opaskirjasessa, joka selostaa diplomaattisia tapoja.¹⁸⁶ Lähettäjäät olivat tällä kertaa valtaneuvos Nils Gyllenstierna, Måns Jönsson ja Erik Håkansson. Päättäjänä toimi Bertil Göransson (Mjöhund) ja sihteerinä Matthias Schubert. Lähetystössä oli lisäksi peräti kolme alempiarvoista venäjäntulkkiä: Engelbrekt Nilsson, Per Jonsson ja Lars Bertilsson. Gyllenstierna jätti perillä Moskovassa tsaarille kuninkaansa kielteisen vastauksen, mutta hänellä oli lupa, jos tsaarin uhkaukset yltyisivät aivan hurjiksi, myös antaa periksi, jotta avoin sota vältettäisiin. Neuvotteluista tulikin helmikuussa 1567 aivan yhtä vaikeat kuin mitä kuningas oli pelännyt. Gyllenstierna antoi tsaarille tämän vaatiman lupauksen, mikä tapahtui salaisessa keskustelussa tsaarin kanssa ainoastaan yhden tulkin läsnäollessa. Keskustelu tapahtui ”kuiskaamalla mainitusta henkilöstä”, ilman että Katariinan nimeä olisi lausuttu ääneen. Sopimukseen kirjoitettiin myös, että Iivana ja Eerik olisivat tästä lähtien aivan samanarvoisia, kuin kaksi veljestä, jotka eivät enää tarvitse neuvotteluissaan Novgorodin käskynhaltijan välitystä.¹⁸⁷ Keskustelut päätti ristinsuutluseremonia, johon myös Nils Gyllenstierna osallistui.¹⁸⁸

Iivanalla oli kiire saada Katariina käsiinsä. Jo toukokuussa 1567 suuri venäläinen lähetystö tuli Tukholmaan Ivan Mihailovitš Vorontsovin johdolla. Vorontsov oli tsaarin suosikki ja lapsuudenystävä. Venäläisten saapuminen joudutti varmasti Eerik XIV:n kukistumista. Tuohon aikaan kuninkaan mielisairaus oli jo puhjennut; hän oli omakätisesti tehnyt niin sanotut Sture-murhat Uppsalassa ja oli täysin vastuuttomassa mielentilassa. Venäläisten vastaanotto juhlallisen audienssin muodossa oli aivan mahdotonta. Kesäkuussa vuonna 1567 Eerik otti tosin vastaan saksalais-roomalaisen keisarin lähettäjänsä, jonka kertomus tapahtumasta on säilynyt ja osoittaa, kuinka peloissaan henkensä vuoksi itävaltalainen oikein oli ollut.

Sairaudestaan huolimatta Eerik asettui salaiseen yhteyteen venäläisten kanssa. Hän kysyi apulaisensa välityksellä, voisivatko vieraat diplomaatit ottaa hänet mukaansa, kun he palaisivat Venäjälle. Kuningas selitti, että hänen omat ”pajarinsa” olivat tehneet kapinan ja että hänen henkensä oli nyt

uhattuna. Venäjän lähettiläät kirjoittivat tsaarilleen, että Eerikin oli pitänyt tappa Nils Sture, koska tämä oli vastustanut Katariinan luovuttamista Moskovaan.¹⁸⁹ Eerikin pyyntö saada turvapaikka Venäjällä johti – ihmeellistä kylä – siihen, että Iivana pyysi itselleen asyylia Englannissa lähettiläs Anthony Jenkinsonilta, joka oli käymässä Moskovassa marraskuussa 1567. Tsaari halusi paeta Britanniaan, koska hänkin pelkäsi aateliskapinaa.¹⁹⁰ Vaikuttaa siis siltä, että Eerikin hulluus oli tarttunut itänaapuriin.

Mitä pitemmälle ratkaisu Katariinaa koskevassa asiassa venyi, sitä levottomammaksi Iivana IV kävi, eikä auttanut, että ruotsalaiset viivyttivät tahallaan postinkulkua Ahvenanmeren ylitse. Keväällä vuonna 1568 yksi Iivanan kirjeenviejistä päästettiin Tukholmaan ja valtaneuvoston piti järjestää pieni-muotoinen audienssi, jossa Eerik tapasi kuriirin. Venäläisten vaatimukset tulivat nyt yleisesti tunnetuiksi. Heinäkuun 1. päivänä 1568 Eerik meni naimisiin rakastajattarensa Kaarina Maununtyttären kanssa tehdäkseen äpärapoikansa Kustaan lailliseksi seuraajakseen. Kuningas oli sekaannuksen puuskassa päästänyt veljensä Juhana-herttuan vapaaksi, ja tämä oli luonnollisesti äärimmäisen katkera Venäjän lähetystöä kohtaan, joka odotti yhä sitkeästi vastausta Tukholmassa.

Elokuussa 1568 nostivat herttuat Juhana ja Kaarle kapinalipun veljeään Eerik-kuningasta vastaan. Tässä tilanteessa Eerik otti yhteyttä venäläisiin, kehotti heitä ottamaan mukaansa Katariinan ja kirjoittamaan Iivanalle, että tämän pitäisi varustaa laivoja ja miehistöä tulemaan Ruotsiin suojelemaan kuningasta hänen veljiään vastaan. Tieto tästä maanpetturuutta lähenevästä toimesta on löydetty venäläisistä lähteistä, ja se on siksi ehkä luotettava, mitä Eerikiä parjaavat ruotsalaiset lähteet eivät aina ole.¹⁹¹

Eerikin luotettua sihteerinä Yrjänä Pietarinpoikaa kuulusteltiin myöhemmin juuri tästä väitetyistä yhteydenotosta venäläisiin, kun häntä kidutettiin syyskuun 28. päivänä 1568. Yrjänä vastasi selväsanaisesti, ettei hänellä ollut mitään tietoa Katariinasta eikä kuninkaan omasta suunnitelmasta paeta Venäjälle tai oikeasta hankkia sieltä apua, mutta häntä ei tietenkään uskottu. Nämä seikat sisällytettiin ilman muuta niihin syytöskohtiin, jotka koskivat Eerik XIV:n hirmuhallintoa. Seuraavana päivänä, syyskuun 29. päivänä 1568, kuningas antautui käytyään ensin kahakan veljiensä, Juhana-herttuan ja Kaarle-herttuan, johtamia joukkoja vastaan. Hänet otettiin vangiksi.

Kun kapinalliset tunkeutuivat Tukholmaan, tuli kaupungissa vielä viipyvä venäläinen lähetyskunta ryöstetyksi, uhatuksi ja pilkatuksi. Tilanne oli jo muuttumassa diplomaattiseksi painajaiseksi, mutta silloin tarttui vasta 18-vuotias Kaarle-herttua pertuskaan ja ajoi kurittomat nihdit pois

lähettiläiden huoneista. Hän selitti venäläisille, että mielisairas tyranni Eerik oli pantu viralta ja uusi kuningas halusi ylläpitää hyviä suhteita Moskovaan. Muisto tästä tapahtumasta jäi elämään Venäjällä, ja venäläiset pitivät sen jälkeen Kaarle-herttuaa omana miehenään Ruotsin sisäpoliittisissa riidoissa.¹⁹² On silti lisättävä, että herttua ei ollut silmännähtävän venäläismielinen. Ruotsin sisällissodassa 1590-luvulla molemmat osapuolet, kuningas Sigismund ja Kaarle-herttua, esittivät naapurista samanlaisia, hyvin kielteisiä mielipiteitä.¹⁹³

Vielä vangitsemisensä jälkeenkin Eerik XIV koetti olla yhteydessä venäläisiin. Kun hän istui kuningattarensa Kaarina Maununtyttären ja perheensä kanssa Turun linnassa vankina, yritti hän vuonna 1571 saada puolelleen venäjäntulkki Jöns Olofssonin, jotta tämä ottaisi yhteyttä Iivana-tsaariin sen ruotsalaisen kuriirin tulkin ominaisuudessa, joka tuolloin matkusti Venäjälle. Asia tuli tietoon, ja seurauksena oli, että vanki siirrettiin perheineen Turusta turvallisempaan paikkaan eli Kastelholman linnaan Ahvenanmaalla.¹⁹⁴ Eerikin vuonna 1568 syntynyt poika Kustaa oli myöhemmin vielä isäänsäkin lähemmässä suhteessa Venäjään. Hän oli Eurooppaa kiertävä maaton prinssi, kun tsaari Boris Godunovin onnistui houkutella hänet luokseen Moskovaan. Kustaa katosi sitten jonnekin Venäjän sisäosiin suuren sekasorron aikana, mutta myöhempi ruotsalainen historiankirjoittaja Petrus Petrejus otti selvää hänen kohtalostaan ja julkaisi siitä vuonna 1611 pienen kirjasen.¹⁹⁵

Eerik XIV:n Venäjän-politiikka poikkesi tavanomaisesta ruotsalaisesta kaavasta. Vaikka valtakunta oli Venäjän reunamaa, kuningas yritti saada aikaan henkilökohtaisen hyvän suhteen tsaarin kanssa lähtien omista, itsekäistä pyyteistään. Hän onnistui hankkeessaan siinä määrin, että Iivana IV nimitti häntä parhaaksi veljekseen ja oli ilmeisen kauhistunut, kun uutinen Eerikin vallasta syöksemisestä tuli tunnetuksi Moskovassa. Kauppapoliittisesti Eerikin toiminta johti epäonnistumiseen. Mitään kauppavaihtoa Venäjän kanssa ei saatu aikaan Ruotsin alueella, sillä venäläiset panostivat innokkaasti Jäämeren kauppatiehen, jonka englantilaiset olivat avanneet. Vienanjoen suiston vaihtoehtona oli kaupan kannalta pitkään Narva, ei Tallinna, johon ruotsalaiset keskittivät toiveensa.

Juhana työskenteli järjestelmällisesti mustamaalatakseen Eerikin jälkimaineen. Hänen propagandansa käsitteli tuomitsevaan sävyyn myös erotetun hallitsijan suhteita Venäjään. Siitä huolimatta uusi kuningas yritti hankin aluksi saada yhteyttä tsaariin. Siksi Juhana III lähetti heti kruunajaisten jälkeen heinäkuussa vuonna 1569 uuden lähetystön matkalle kohti Moskovaa.

Turun piispa Paavali Juusten ja Viipurin käskynhaltija Tönne Olavinpoika Wildeman nimitettiin johtajiksi lähetyskuntaan, joka käsitti 57 jäsentä

ja matkusti Moskovaan neuvottelemaan rauhan jatkamisesta. Lähetystön sihteerinä oli Ruotsin valtakunnankanslian saksalaisen osaston johtaja Matthias Schubert, joka oli ollut mukana myös Gyllenstiernan matkalla, ja päätulkkina toimi Engelbrekt Nilsson, hänkin kokenut Venäjän-kävijä. Piispojen osallistuminen lähetystöihin oli ajalle tyypillistä. Vuonna 1557 olivat arkkipiispa Laurentius Petri ja Turun piispa Mikael Agricola matkanneet Moskovaan, ja vuonna 1561 oli Linköpingin piispa Erik Falck toiminut lähettiläänä Venäjällä. Toisin kuin aikaisemmin piispa jätti tällä kertaa selvän jälkensä diplomaattisiin lähteisiin, sillä Paavali Juusten oli ahkera kirjemies, joka laati raportin tapahtumista.

Juustenin ja Wildemanin matka alkoi ilman viivytyksiä, heti kruunajaisten jälkeen. Onnetonta kyllä heidän lähetystönsä edellä matkasi kohti Moskovaa pajari Vorontsov lähetystöineen. Se oli viimein päässyt lähtemään Tukholmasta ja kertoi kaikille, millaisen huonon kohtelun se oli saanut Ruotsissa. Oli siis todennäköistä, että venäläiset suhtautuisivat Ruotsin lähettiläisiin hyvin kielteisesti. Niin kävikin, ja Juustenin ja Wildemanin matka kuuluu epäonnisimpiin diplomaattisiin missioihin, mitä historia tuntee Ruotsin ja Venäjän välillä.

Lähettiläät saapuivat Novgorodiin syyskuun 14. päivänä 1569. Siellä heidän piti neuvotella kaupungin käskynhaltijan kanssa eivätkä he päässeet tsaarin audienssille. Juhana III ei ollut syntynyt kuninkaaksi vaan anastanut tämän arvon veljeltään, ja hän oli siksi paljon vähäpätöisempi kuin Iivana IV, mahtava tsaari, jonka sukujuuret ulottuivat Rurikiin ja Rooman keisari Augustukseen. Lähettiläät eivät saaneet Novgorodissa heille kuuluvaa kestitystä. Heidän majapaikkansa ympärille rakennettiin palisadi eli paaluvarustus, joka teki sen vankilaksi. Vasta tammikuussa vuonna 1570 voivodi Pjotr Danielovitš Pronski otti heidät vastaan, mutta audienssisalin seinä reunusti *opritšninan* vartiosto kultaisissa ja mustissa asuissaan. Sihteerin Matthias Schubert yritti pitää ruotsalaisten puolesta puheen, mutta koska venäläiset huomasivat, ettei hän tervehtinyt Pronskia kuninkaansa veroisena mahtimiehenä, he katkaisivat esityksen. Syntyneessä mellakassa isännät hyökkäsivät vieraittensa kimppuun ja riisuiivat heidät alusvaatteisilleen. Siinä asussa he saivat juosta pitkin Novgorodin kujia ja katuja sotilaiden ahdistamina. Kansanjoukko heitti heidän päälleen, mitä käsillä sattui olemaan, ja ”ajoi heidät tiehensä kuin siat”.¹⁹⁶

Sitten Juusten ja Wildeman raahattiin Moskovaan kuin ”vangitut rikolliset”. Tämä koitui heille kuitenkin onneksi, sillä Iivana IV oli sotajoukkoineen juuri tuolloin ryöstelemässä ja hävittämässä Novgorodia ja rankaisemassa sen väestöä, jota tsaari piti tottelemattomana. Erityisesti pappeja häväistiin.

Erään tutkijan, Sergei Bogatyrevin, mukaan kysymyksessä oli tietoinen diplomaattisen immunitetin ja papiston arvon loukkaaminen Iivana IV:n puolelta. Kaiken piti olla sallittua suurelle tsaarille.¹⁹⁷

Palattuaan Novgorodista Moskovaan toukokuussa 1570 Iivana IV ei edelleenkään halunnut tavata Ruotsin lähettiläitä. Hänen luottomiehensä Ivan Mihailovitš Viskovatyi ja Andrei Vasiljev (jotka kohta tämän jälkeen teloitettiin) kertoivat lähettiläille, että tsaarin raivon syynä oli Katariina Jagellonica ja että kysymys Ruotsin kuningattaren luovuttamisesta piti ratkaista ensin, jotta päästäisiin neuvotteluihin. Syyskuussa 1570 Iivana karkotti lähettiläät lähelle tataarien rajaa Muromiin. Kun he olivat olleet siellä vankeudessa 14 kuukautta ja monet lähetystön jäsenet olivat kuolleet, tsaari lähetti heidät marraskuussa vuonna 1571 Klinin kaupunkiin, jossa vankeus jatkui mutta josta käsin lähettiläät onnistuivat lähettämään kirjeenviejän Ruotsiin. Tsaarin viesti oli, että tarvittiin Juhana III:n anteeksipyyntö ja uudet lähettiläät, koska Juusten ja Wildeman olivat osoittaneet aivan riittämätöntä kunnioitusta. Vain näin menetellen Ruotsin kuningas saattoi estää uuden ja tuhoisan, Suomeen suuntautuvan hyökkäyksen. Kuin sattumalta Juusten ja Wildeman näkivät tsaarin kaupungin kadulla, lankesivat polvilleen ja saivat kuulla pitkän ja vihaisen syytöspuheen hallitsijan omasta suusta. Ruotsin ainoana pelastuksena oli alistua välittömästi Venäjälle. Iivana tarvitsi nyt välttämättä kuvan Ruotsin valtakunnanvaakunasta sovittaakseen sen Venäjän valtionsetin osaksi.

Lopulta Wildemanin ja Juustenin onnistui kuitenkin päästä näkemään tsaarin ”kirkkaat silmät” eli varsinaiselle audienssille. Tsaari huomautti ivalisesti, että vain koska lähettiläät olivat kristittyjä miehiä, heidän ei tarvitsisi maata pitkällään Venäjän valtaistuimen edessä. Sitten hän jankutti edelleen Katariinasta, jota hän ei ollut onnistunut saamaan käsiinsä. Entisestä puolalaisesta prinsessasta ja nykyisestä Ruotsin kuningattaresta oli ilmeisesti tullut pakkomielle hänelle. Tsaarin puheen loppuponsi oli, että jos Ruotsi heti luopuisi haltuunsa saamasta Liivinmaan osasta, rauha voitaisiin ehkä vielä pelastaa. Tämän jälkeen Iivana antoi perin juurin sairaan ja väsyneen lähetystön palata kotimaahansa. Sen vahvuus oli supistunut 33 henkilöön.¹⁹⁸

Piispa Paavali Juusten oli ilman epäilystä lähetystön avainhenkilö. Hän kirjoitti kotiin palattuaan laajan matkaraportin. Sen otsikko on *Acta legationis Muscovitica per Paulum Juusten, Episcopum Aboensem, breviter comprehensa*, ja se säilyi käsikirjoitusmuodossa, kunnes Henrik Gabriel Porthan julkaisi sen 1700-luvulla.¹⁹⁹ Piispalta meni matkalla terveys, ja kun hänet kotiintulonsa jälkeen aateloitiin, antoi hän piirtää aateliskilpeensa kuvan miehestä, joka

rankaisee itseään solmuruoskalla. Mutta Juusten oli myös ollut ahkera kirjoittaja niinä vähäisinä hetkinä, jolloin se oli matkan aikana ollut hänelle mahdollista. Hän laati latinankielisen postillan, jonka käsikirjoitus valmistui vuonna 1573 mutta joka tuhoutui Turun palossa vuonna 1827.

Juustenin viimeisin elämäkerturi katsoo, että piispa oli osaksi itse vetänyt onnettomuudet päälleen ollessaan tarpeettoman jyrkkäsanainen suhteessaan venäläisiin.²⁰⁰ Hän ei kuitenkaan ole ottanut huomioon, että piispa edusti matkalla valtakuntaa ja kuningasta, joka ei sietänyt mitä loukkausta tahansa. Lisäksi lähetystön sihteeri Matthias Schubert antoi panoksensa matkan jälkimuistoon kirjoittamalla pitkän laulettavan runon *Reusische relation in gesanckweis gestellet im Ton*, joka kuvasi Venäjän vaaraa ja rinnasteli sitä Turkin vaaraan. Sihteerin poliittinen laulu sopi erinomaisesti Ruotsin sotapropagandaksi syntyneessä tilanteessa. Laulun kertosaie ”von Turken ist nicht erhört” korosti, että venäläisten julmuudet diplomaatteja kohtaan ylittivät jopa jumalattomien turkkilaisten kauheat teot kristittyjä kansoja kohtaan.²⁰¹

Myös aivan toinen kuvaus lähetystön vaiheista on olemassa. Se sisältyy eräaseen tekijättömään lähteeseen, joka lienee peräisin vuodelta 1584.²⁰² On mahdollista, että tämäkin teksti olisi Matthias Schubertin tekoa ja heijasteli hänen vaiheitaan. Schubert oli nimittäin osallistunut sihteerinä sekä Nils Gyllenstiernan lähetystöön vuonna 1567 että Paavali Juustenin lähetystöön vuosina 1569–1572, asunut kauan Tallinnassa ja ilmeisesti ollut jonkinlaisessa yhteydessä tunnettuun ruotsalaiseen Venäjän kuvaajaan Petrus Petrejukseen noin vuonna 1611, jolloin tämä alkoi koota aineistoa suurta kirjaansa varten. Anonyymi teksti on tosin ruotsinkielinen eikä kirjoitettu Schubertin äidinkiellällä saksaksi. Se on paikoitellen paljon yksityiskohtaisempi kuin Juustenin kuivahko kronikka ja kuvaa maalailevin sanoin ympäristöä niin Novgorodissa kuin Moskovassakin sekä siteeraa värikkäin kääntein venäläisten kanssa käytyjä keskusteluja. Teos on epäilemättä ruotsalaisen diplomaattisen kirjallisuuden helmiä, mutta tutkimukselle aivan tuntematon.²⁰³

Ruotsin ja Venäjän suhteiden päänäyttämöksi nousi tämän jälkeen Viro, jossa sota syttyi elokuussa 1570 venäläisten joukkojen tunkeutuessa Virumaalle ja Järvamaalle, niin että ainoastaan Tallinna ja Hiidenmaa jäivät Ruotsin haltuun. Venäjän armeija koostui *oprishninasta*, joka oli muodollisesti Holsteinin herttuan Magnuksen palveluksessa. Iivana IV oli tehnyt tanskalaisesta ylimyksestä Liivinmaan kuninkaan, kun tämä oli mennyt naimisiin venäläisen prinsessan kanssa. Niin syttyi siis uusi Ruotsin ja Venäjän välinen sota. Sotatila kesti 25 vuotta, vuodet 1570–1595, tosin tietyin katkoin, sillä sodassa esiintyi myös lyhyitä aselepoja.

Sodan alkuaikoina Ruotsi oli vahvasti puolustus­kannalla. Vaikean 1570-luvun aikana Ruotsin valta Virossa oli kahdesti hiuskarvan varassa. Ensimmäinen tilanne, joka olisi voinut kehittyä katastrofiksi, oli Tallinnan piiritys vuosina 1570–1571. Se ei ollut aivan täydellinen, sillä meritie Suomenlahden yli oli aluksi Ruotsin hallussa, mutta meren jäädyttyä talvella piiritys muuttui vakavaksi. Venäläiset pommittivat kaupunkia raskaalla tykistöllään ja hävittivät ympäröivän maaseudun. Kuitenkin jo helmikuun 1. päivänä 1571 tallinnalaiset saattoivat huoata helpotuksesta. Juhana III oli solminut Stettinissä rauhan Tanskan ja Lyypekin kanssa ja saattoi tulla piiritetyn kaupungin avuksi. Sitä paitsi Krimin tataarit olivat hyökänneet Venäjälle ja polttaneet Moskovan, joka tuolloin koostui melkein kokonaan hirsirakennuksista. Nämä tapahtumat saivat sota­a johtaneen Magn­us-herttuan vetäytymään joukkoi­neen pois Tallinnan edustalta. ”Niin kostettiin Moskovan suuriruhtinaalle kaikki se paha, mitä hän oli talven mittaan tehnyt Liivinmaa-raukalle ja Suomelle”, kirjoitti Balthasar Russow kronikassaan.²⁰⁴

Toinen tilanne, jolloin Ruotsille olisi voinut käydä huonosti, sattui Tallinnan seuraavan piirityksen muodossa vuonna 1577. Hyökkäys alkoi tammi­kuussa ja oli hyvin massiivinen sekä jatkui seitsemän viikon ajan. Venäläiset ulottivat hyökkäyksensä Suomeen ylittämällä jäätyneen meren ja tuhosivat näin huomattavan osan Tallinnaa varustaneesta alueesta. Venäjän joukoissa palvelleet tataarit levittäytyivät Etelä-Suomeen uskaliaan jäämarssin jälkeen ja polttivat koko rannikon Inkoon ja Porvoon väliltä. Tataarien hyökkäys sai Ruotsin valtion­johdon oivaltamaan, että Suomi olisi vakavassa vaarassa, jos Suomenlahden etelärannikko olisi vihollisen hallussa. Erityisen vaarallista oli, että vastustaja oli suurvalta. Venäläiset lopettivat kuitenkin Tallinnan piirityksen jo maaliskuussa vuonna 1577 ja perääntyivät Harjumaalta.²⁰⁵

Sodan varsinainen kohde oli Viro, mutta taistelut tuntuivat koko ympäristössä. Ruotsissa yleinen mielipide oli hyvin kielteinen Juhana III:n sotaponnistelujen suhteen. Suomalainen sotapäällystö teki esimerkiksi vuonna 1573, kolme vuotta sodan alkamisen jälkeen, omin päin aselevon venäläisten kanssa. Aselepo koski tosin vain Suomea, mutta se oli merkittävä, koska rauhantila jatkui vuoteen 1577 asti.²⁰⁶ Tyytymättömyydestä kuninkaan sota­politiikkaa kohtaan on olemassa tieto myös vuodelta 1575. Silloin Suomen sotapäällystö piti protestikokouksen Pyhtäällä sijainneessa sotaleirissä Klaus ja Herman Flemingin sekä Henrik Klau­npoika Hornin johdolla. ”Rauhanpuolue” kirjoitti, että Suomelle oli mahdotonta varustaa sekä Tallinna että Viipuri ja sen lisäksi vielä koko laivasto muonalla. Emämaa pääsi aivan liian helpolla sotaponnisteluissa. Suomen rälssi asettikin toiveensa Kaarle-herttuan, jonka

toivottiin tulevan itse sotanäyttämölle ja tuovan riittävästi joukkoja mukanaan.²⁰⁷ Vaikuttaa siltä, että kuninkaan ja hänen veljensä Kaarlen välillä vallitsi melkein välikirje Venäjän-politiikassa. Osa aatelista kallistui sille linjalle, jota herttuan luultiin edustavan.

Oli huolestuttava ajan merkki, että tataarit olivat hyökänneet Suomenlahden yli, vaikka Suomen rintamalla vallitsi aselepo. Suomen aateli kääntyi Kaarle-herttuan puoleen tässäkin asiassa. Eräs kirjeen laatija – luultavasti Johan Berndes vanhempi – kertoi kirjeessä herttualle 1577, että vangiksi joutuneilta tataareilta oli kysytty, miksi he olivat hyökkäyksellään rikkoneet aselevon. Nämä olivat sanoneet, että Suomi kuului Tallinnalle ja että se joutuisi kokonaan Venäjän haltuun, kunhan kaupunki olisi ensin vallattu. Siitä näkee, kirjeenkirjoittaja jatkoi, millaisia suunnitelmia moskovalaisella oli Suomen suhteen ja millainen merkitys Tallinnalla oli valtakunnan esilinnoituksena, mitä seikkaa monet eivät olleet käsittäneet.²⁰⁸

Liivinmaan sotanäyttämön ulkopuolella Iivana IV kehitti suhdettaan siihen monarkkiin, jota piti vertaisenaan, nimittäin Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijaan. Lähetystöjen vaihto vuosina 1575–1576 näiden hallitsijoiden välillä aiheutti, että uteliaisuus Venäjää kohtaan saavutti huippunsa Keski-Euroopassa, jossa suuri venäläinen lähetyskunta ruhtinas Sahari Sugorskin johdolla kävi sekä Regensburgissa että Wienissä. Kuvasarjat Venäjän lähettiläistä, niin pajareista kuin kauppiaista, sisältävät tämän ajan parhaita kuvia Moskovan valtakunnan asukkaista perinteisissä puvuissaan. Keisari Maximilian II:n kuolema vierailun aikana veti kuitenkin pois perustan syvemmältä poliittiselta yhteistyöltä valtakuntien välillä.²⁰⁹

Tämän jälkeen sotatilanne muuttui, kun Puolan kuningas Stefan Bathory hyökkäsi Venäjän kimppuun vuonna 1576, mikä kevensi tuntuvasti Venäjältä tulevaa painostusta Ruotsin valtakuntaa kohtaan. Kuningas oli naimisissa Katariina Jagellonian sisaren kanssa, ja siksi Puolan ja Ruotsin kuninkaalliset olivat langokset. Puolan kanssa syntyneen liiton voimalla Ruotsi alkoi nyt saada voittoja sodassa. Myös Ruotsin sodanjohto oli entistä kehittyneempi, sillä ranskalainen onnensoturi Pontus De la Gardie oli nimitetty sen päälliköksi ja hän osasi paremmin kuin kotimaiset sotapäälliköt hyödyntää uusia näkemyksiä. Hän oli taitava diplomaatti, ja hänellä oli monipuolinen kielitaito, joustavuutta sekä hyvä äly. Siksikin hän miellytti Juhana III:ta ja hän päätyi avioliittoon kuninkaan aviottoman tyttären Sofia Gyllenhielmin kanssa.

Pontus De la Gardiesta tuli sodan ylipäällikkö vuonna 1580, ja hän valtasi ensi toimenaan Käkisalmen linnoituksen Laatokan rannalla. Sieltä hän johti joukkonsa Viroon ja valloitti suuren osan venäläisten miehittämästä

alueesta, lopulta vuonna 1581 Narvankin yllätyshyökkäyksellä, mitä tuon ajan sotateoreetikot olivat pitäneet mahdottomana. De la Gardien menestys perustui hänen kehittämäänsä juoksuhautataktiikkaan, mikä merkitsi, että kaupunginmuureja kohti kaivettiin mutkittavia rivihautoja, joista käsin niitä päästiin räjäyttämään. Ivangorodkin vallattiin. Näin taistelut oli viety Ruotsin alueelta Venäjän alueelle. Menestys jatkui Länsi-Inkerinmaalla, mutta sitä pitimmälle eivät ruotsalaiset päässeet, sillä tärkeä tuki Stefan Bathoryn taholta lakkasi Puolan kuninkaan solmittua välirauhan Venäjän kanssa Jam Zapolskissa vuonna 1582. Venäläiset pystyivät sen jälkeen pysäyttämään ruotsalaisten hyökkäyksen. Sitten osapuolet tekivät välirauhan Pljussa-joella vuonna 1583, mikä antoi ruotsalaisille aikaa vakiinnuttaa asemansa uusilla, vallatuilla alueilla. Neuvottelut Pljussassa tähtäsivät pysyvään rauhaan ja jatkuivat yhtä menoa vuoteen 1586 asti, mutta lopullinen päämäärä karkasi diplomaattien käsistä ja epävarma tilanne rajan äärellä jatkui.²¹⁰

Menetyksekkään sodan seurauksena venäläistä sotaväkeä siirtyi Ruotsin puolelle joko vankeina tai yliloikkareina. Juhana III oli suopea niitä pajareita kohtaan, jotka vannoiivat hänelle uskollisuutta. Melkoinen joukko yliloikkareita sai vuodesta 1584 alkaen läänityksen valtakunnan alueelta, Virosta (erityisesti Hiidenmaalta), Suomesta (etenkin Karjalasta, Savosta ja Hämeestä) tai sitten emämaan puolelta Ruotsista (pääasiassa Uplannista). Osa näistä tulokkaista oli tataareja. Lisäksi Kaarle-herttua yritti houkutella yliloikkareita ruhtinaskuntaansa Södermanlandiin. Useimmat uudet läänityksen haltijat näkyvät veroluetteloissa vain lyhyen aikaa. On luultavaa, ettei sopeutuminen ollut heille helppoa. Niinpä esimerkiksi Viipurin läänin maakirjassa vuodelta 1586 sanotaan, että eräs pajari nimeltä Nazarei Voronin oli muuttunut ”kaval-tajaksi” ja palannut takaisin Venäjälle. Parhaiten tulokkaat näkyvät selvinneen Virossa.²¹¹

Tunnetuin venäläinen, joka sai turvapaikan Ruotsista, oli epäilemättä Afanasi Vasiljevits Šemjakin, joka vietti suunnilleen viisitoista vuotta Juhana III:n hovissa. Hän oli yksi Iivana IV:n suosikkeja mutta ilmaantui vuonna 1573 Tukholmaan ja ilmoitti, että hän ei enää halunnut palvella tyrannimaista hallitsijaansa. Siitä Juhana III riemastui, myönsi venäläiselle täyden uskonnonvapauden ja varusti hänet ruhtinaallisella ylläpidolla, joka oli niin suuri, että se herätti pahaan verta valtaneuvostossa. Šemjakin osasikin elää ylläpidolla, juoda ja mässäätä. Hänestä kerrottiin Ruotsin ulkomaanpropagandassa, joka kuvasi, miten jalomielinen kuningas kohteli niitä Moskovan valtakunnasta tulijoita, jotka luopuivat hirveästä tsaaristaan. Mutta Iivana IV oli lopulta ovelampi kuin Juhana ja onnistui lahjomaan ruotsalaisen venäjäntulkin Per

Jonssonin kertomaan, että tsaari oli lähettänyt Šemjakinin Ruotsiin myrkyttämään kuninkaan. Kun Juhana oli kuullut tämän ja kun sama huhu oli kantautunut hänen korviinsa toistakin tietä, hallitsija peruutti yliloikkarin ylläpidon, antoi kiduttaa tätä ja lopulta mestautti tämän vuonna 1588.²¹²

Myös diplomatia oli muutoksen tilassa. Säännöllisten lähetystöjen vaihto oli sodan vuoksi tullut mahdottomaksi, mutta yksi ja toinen kirjeentuoja onnistui ylittämään rajan ja siksi kirjeenvaihto Iivanan ja Juhanan välillä oli melko vilkasta – ja hyvin kitkerää. Osapuolet eivät kirjoitelleet toisilleen mitään ystävällisiä epistoloita. Koko korrespondenssi kopioitiin Tukholman kuninkaallisessa kansliassa jäljennöskirjaan, jonka otsikkona oli *Konung Johans och Ivan Wasiliewitz Bref ifrån 1568 till 1577* (Juhana-kuninkaan ja Ivan Vasiljevitsin kirjeet), ja nämä haukkumakirjeet on myöhemmin julkaistu.²¹³

Käsikirjoitettu nide tuli eräänlaiseksi käsikirjaksi siitä, millaisia venäläiset saattoivat olla, ja idänpolitiikan harrastajat sormeilivat sitä ahkerasti. Hallitsijat vaihtoivat kirjeissä reippaasti mielipiteitä diplomaattiansa kokeamista kärsimyksistä ja häväistyksistä, Katariina Jagellonicasta sekä Ruotsin ja Venäjän paikasta Euroopan politiikan rankinglistassa. Lopulta he kirjoittivat paljon myös itsestään, sukujuuristaan ja ominaisuuksistaan ja vertailivat keskenään toisiaan. Juhanan ja Iivanan kirjeenvaihdon kansainvälisenä vertailukohteena voisi hyvin pitää maanpaossa olleen ruhtinas Andrei Kurbskin tunnettua kirjeenvaihtoa Iivanan kanssa vuosilta 1564–1579, joka on sekin julkaistu. Kurbski oli paennut Moskovasta Liettuaan ja suuntasi sieltä reippaita haukkumisia Iivanan suuntaan. Iivanan vastauksia on tosin pidetty väärinä, sillä on epävarmaa, osasiko tsaari todella kirjoittaa niin taidokasta tekstiä kuin mitä vastaukset Kurbskille edustavat.²¹⁴

Yksi mehevimmistä kirjeistä Iivanalta Juhanalles on päivätty Moskovassa 17. päivänä heinäkuuta vuonna 7080 maailman luomisen jälkeen eli siis länsimaisen ajanlaskun mukaan vuonna 1571. Juustenin lähetystö istui silloin vangittuna Venäjällä. Tsaari ilmoitti kirjeensä johdannossa, että hän alentui armosta kirjoittamaan Juhana Kustaanpojalle, vaikka tämän isä oli ollut kotoisin eräästä pikkukylästä Smoolannissa. Ruotsi ei ollut mikään mahtava kuningaskunta vaan aiemmin Tanskaan kuulunut valtiopahanen, jonka pitäisi neuvotella Novgorodin pajareitten kanssa eikä Moskovon tsaarin. ”Ennen kuin isäsi oli tullut valtaan, emme olleet kuulleetkaan Ruotsin kuningaskunnan olemassaolosta.” Matka Iivanasta Juhanaan oli yhtä pitkä kuin taivaasta maahan, tsaari vielä huomautti.

Juhanan vastaus huhtikuun 18. päivänä 1572 antoi Iivanalle sanan sanalta. Kuningas oletti, että tsaarin isä oli ollut munkki tai oppimaton talonpoika

tai että hän oli saanut kasvatuksensa maankiertäjien parissa, koska hän kirjoitti niin kurjasti. Juhana oli ärsyyntynyt siitä, että hänen alkuperänsä oli esitetty valheellisella tavalla. Siksi hän kuvaili nyt huolella Kustaa Vaasan genealogian. Erityisen surkeaa oli, että tsaari väitti Kustaan syntyneen Smoolanissa, sillä totuus oli, että edesmennyt kuningas oli nähnyt päivänvalon yhdessä valtakunnan parhaista maakunnista eli Uplannissa. Kuningas kiitti Jumalaa siitä, että kaikki Euroopan kruunatut päät olivat tunnustaneet Kustaan korkean arvon, paitsi tietysti Venäjän hallitsija, jolla oli sian aivot. Juhana lopetti kirjeensä sanomalla, että Iivana oli kunniaton orja, epäkristillinen suurvalehtelija ja tyranni, joka ei pitänyt arvossa ainuttakaan lupausta, sinettiä tai sopimusta tai mitään kunniaa tai totuutta, mikä kaikki oli hyvin todistettua.

Seuraavissa kirjeissä vilahtelee sana ”tyranni” yhä useammin. Siitä oli tullut pysyvä nimitys Iivana IV:lle. Ericus Falck Gothus, nuori ruotsalainen mies, joka oli seurannut paavin legaattia Antonio Possevinoa ulkomaille, kehittäi ajatusta Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän tsaarinvallan eroista latinankielisessä pamfletissa, joka painettiin Wienissä vuonna 1582. Lentokirjanen oli epäilemättä Juhana III:n initioima. Teoksen nimi oli *Panegyricus de victoria expectatissima serenissimi ac potentissimi Regis Sueciae contra Moschum*.

Ericus (Erik) Falck Gothuksen isä oli Linköpingin piispa Ericus Falck vanhempi, joka oli vuonna 1561 käynyt Novgorodissa ja Moskovassa sen lähetystön johtajana, joka oli tiedottanut tsaarille Eerik XIV:n valtaistuimelle noususta.²¹⁵ Tämä on ainoa yhteys Venäjän ja pamfletin kirjoittajan välillä, mikä tunnetaan. On silti varmaa, että yhteys Juhana III:een oli hyvin vahva. Teoksen asiana oli rauhoittaa kansainvälistä ilmapiiriä, joka oli ollut hyvin ärtynyt Ruotsin suorittamasta Narvan valloittamisesta. Siitä oli transitokauppa todellakin kärsinyt. Sitä paitsi kuningas halusi vakavissaan selvittää julkisesti niitä syitä, joiden vuoksi Eerik XIV oli erotettu tehtävästään.²¹⁶ Siksi julkaisun alkupuoli käsittääkin kaksi hallitsijamuotokuvaa, Juhana III:n ja Iivana IV:n. Teoksen loppupuoli taas on kronikkamainen kuvaus Ruotsin historiasta Kustaa Vaasasta Juhana III:een.

Ericus Falck Gothuksen kirjoittamat hallitsijoiden luonnehdinnat ovat erinomaista ja huolellista työtä. Toinen hallitsijoista – tietysti Juhana III – esitellään oikeamielisenä kuninkaana, *rex justuksena*. Hän oli jalomielinen, rohkea, oppinut ja sivistynyt, rauhaa rakastava, kohtelias ulkomaalaisia kohtaan ja kielitaitoinen. Hänellä oli syväiset tiedot teologiassa. Ericus Falckin luonnehdinnasta kehittyi myöhemmin Juhanan hyvä jälkimaine, sillä monet kirjoittajat seurasivat hänen arviotaan.²¹⁷ Iivana IV:n taas sanotaan olevan tyrannimainen hallitsija, *rex injustus*. Hänen julma kauhuhallintonsa oli tun-

nettu ja pelätty koko Euroopassa. Tsaarilla ei ollut hyviä ominaisuuksia eikä sivistystä, mutta hän herätti silti arvontoa ja pelkoa tavattoman raakuutensa vuoksi. Iivanan kuva toistaa kaavamaisuuksia, jotka kiertelivät Länsi-Euroopassa ja esiintyivät monissa kiistakirjoituksissa, matkakuvauksissa, käsi-
kirjoituksissa ja kronikoissa.

Vielä yksi tällainen ruotsalainen kuvaus on tunnettu käsikirjoitukseen Juhana III:n ajalta, ja sitä on jo käsitelty piispa Juustenin matkan yhteydessä. Teoksen nimi on *Historia om Tyrannens i Ryssland Ivan Basiliwitz grufliga gerningar, redan i thes lifstid upptecknad* (Venäjän tyrannin Ivan Vasiljevitsin kauheiden tekojen historia, kirjoitettuna jo hänen elinaikanaan).²¹⁸ Käsikirjoituksen kirjoittaja on tuntematon. Se on laadittu ennen Iivana IV:n kuolemaa vuonna 1584 tai aivan kuoleman aikoihin, ja se käsittää 114 sivua ja pohjautuu kolmeen lähteeseen: Johann Tauben ja Elert Krusen kronikkakäsikirjoitukseen vuodelta 1572, johonkin Paavali Juustenin lähetystömatkan kuvauksen versioon sekä Balthasar Russowin Liivinmaan kronikan toiseen painokseen vuodelta 1584. Vaikka mainittuja kolme lähettä on lainattu sanatarkasti ja laajasti, käsikirjoitus on silti itsenäinen teos ja oikeastaan ensimmäinen täydellinen ruotsalainen Venäjän kuvaus 1500-luvun lopulta.

Myös Länsi-Euroopassa omistauduttiin täydellä sydämellä Iivana IV:n parhaamiseen. Erikoistapaus tässä suhteessa oli pfalzkreivi Georg Johan. Hän oli naimisissa Kustaa Vaasan tyttären Annan kanssa, mutta ei viihtynyt pienessä saksalaisessa kreivikunnassaan, vaan seikkaili mannermaalla suureen tyyliin. Georg Johan suunnitteli yleistä sotaretkeä Venäjää vastaan pelastaakseen Liivinmaan ja saksalaisen ritarikunnan. Kreivin puuhilla oli yhteytensä Heinrich von Stadenin painamattomaan käsikirjoitukseen 1570-luvun lopulta, joka sisälsi ajatuksen saksalais-roomalaisen keisarin johtamasta invaasiosta Venäjälle. Tämä kirjailija oli oleskellut Moskovassa ja jopa päässyt Iivana IV:n suosioon ja kuulunut jäsenenä tsaarin terrorijärjestöön, mutta paennut sittemmin maasta. Heinrich von Stadenin suunnitelman mukaan satatuhatta sotilasta pitäisi laivata Valkealle merelle eli Vienanmerelle. Moskova vallattaisiin, saksalainen käskynhaltija asetettaisiin johtamaan Venäjää, uusia luterilaisia kirkkoja rakennettaisiin ja ortodoksien puukirkot saisivat lahota pois. Tataarit saisivat hallittavakseen Moskovan valtakunnan eteläpuoliskon. Iivana IV:lle ja hänen pojilleen annettaisiin hallittavaksi kreivikunta Saksassa, mutta he eivät saisi poistua tältä alueelta.²¹⁹

Neuvoteltaessa aselevosta Pljussa-joella vuonna 1583 Ruotsin ja Venäjän välillä päätettiin, että sotajoukot jäisivät aseisiin sinne, missä olivatkin. Ruotsi sai näin ollen pitää hallussaan Käkisalmen ja Narvan. Nämä neuvottelut olivat

suuri pettymys Juhana III:lle, joka oli elätellyt suurempia haaveita – Novgorodin, Pihkovan, Outovan (Gdov) ja Pähkinäsaaren valloitusta ja koko luoteisen Venäjän kaappaamista Ruotsin haltuun. Kuningas oli ohjeistanut neuvotte-
ljihoitaan vaatimaan Venäjältä koko Käkisalmen läänii, joka Juhanan mieles-
tä ulottui aina Vienanmeren ja Jäämeren rannikoille asti. Juhana kytki näin
Ruotsin Itämeren-politiikan Jäämeren-politiikkaan ja halusi saada haltuun-
sa kaikki kauppatiet lännestä Venäjälle. Hän uskalsi tuskin toivoa aivan tätä,
mutta hänen vaatimuksensa antaa kuitenkin kuvan siitä, miten suurta osaa
kauppapolitiikka näytteli kuninkaan aikomuksissa.²²⁰

Narvan valtaus vuonna 1581 ei kuitenkaan täyttänyt Ruotsin kaappa-
poliittisia toiveita. Narva oli venäläisenä kautenaan vuosina 1558–1581 ollut
Venäjän tärkein vientisatama, mutta kun Ruotsi oli valloittanut kaupungin,
Moskova suuntasi kauppareittinsä eteläisemmälle väylälle Pihkovasta Riikaan
tai eräinä vuosina Pärnuun. Myös pohjoinen kauppatie Arkangelin – joka sai
kaupunginoikeutensa vuonna 1584 – kautta kasvatti merkitystään.²²¹ Kaup-
papoliittiset näkökohdat Ruotsin Venäjän-politiikassa puhuivat sen puoles-
ta, että valtakunnan piti yrittää laajentua niin Liivinmaalla kuin Jäämeren
rannoilla. Yritys valloittaa alueita Liivinmaalla johti konfliktiin Puolan kans-
sa. On väitetty, että tämä oli se tekijä, joka kaatoi Sigismundin kuninkuuden.
Liitto Ruotsin ja Puolan kesken ei ollut mahdollinen.²²²

Voittoisa sota Venäjää vastaan heijastui parina symbolisena tekona. Ku-
ningas otti itselleen vuonna 1581 Suomen ja Karjalan suuriruhtinaan arvo-
nimen hävittäääkseen sen tasoeron, joka venäläisen näkemyksen mukaan
vallitsi maiden hallitsijoiden välillä. Mahdollisesti Juhana ajatteli myös Puo-
lan kuningasta, joka oli Liettuan suuriruhtinas. Suomen suuriruhtinaskunta
oli kuitenkin, toisin kuin Liettua, puhtaasti fiktiivinen käsite. Noin vuosina
1581–1583 syntyi myös Suomen vaakuna siten, että Göötan vaakuna ja Karja-
lan maakuntavaakuna yhdistettiin. Vaakunalla oli selvä poliittinen sanoman-
sa.²²³ Vaakunakuva ei symbolisoinut vain taistelua idän ja lännen välillä, min-
kä Karjalan vaakuna teki, vaan myös Ruotsin voittoa Venäjistä. Juhana loi
tällä tavoin kuvan itsestään voittajana, joka samoin kuin Stefan Bathory oli
kesyttännyt ja tuhonnut ”pohjoisen kummituksen, Moskovalaisen”, niin kuin
viime mainitusta soturikuninkaasta sanottiin.²²⁴

Kuvanveistäjä Willem Boy veisti Suomen vaakunan marmoriiin Kustaa
Vaasan hautamuistomerkkiä varten. Se esittää pystyyn karahtanutta flaami-
laistyyppistä kruunattua Folkunga-leijonaa, joka pitää oikeassa kädessään
suoraa länsimaista miekkaa ja polkee takatassuillaan turkkilais-tataarista
käyrää ”venäläissapelia”, jollaista erityisesti venäläinen ratsuväki käytti.²²⁵

Vaakunakuvio ei näin ainoastaan ilmentänyt Ruotsin voittoa Venäjästä, vaan myös kahden kulttuuripiirin välisiä eroja, mikä näkyy eri aseista.

Kysymystä, tarkoittaako käyräsapeli Suomen vaakunassa Venäjää vai Turkia, pohdittiin 1980-luvulla Suomessa kiihkeässä polemiikissa eri lehdisissä ja aikakauskirjoissa. Aatehistorioitsija Matti Klinge katsoi, että se esine, jota Suomen leijona polki, oli yleisluontoinen itämainen sapeli eikä mikään ”venäläissapeli”. Kuva aseesta oli veistetty marmoriin Antwerpenissä vuonna 1591, ei Ruotsissa, ja se kuvasti siksi kansainvälistä näkemystä. Vastaväittäjät tutkivat lähteitä ja saattoivat osoittaa, että tuon ajan vaakunakuvauksissa puhuttiin selvin sanoin ”venäläissapelista” (*ryssesabel*) eikä mistään muusta. En käsittele tätä väittelyä syvemmin, koska se kuuluu sanomalehtipolemiikin eikä tutkimuksen piiriin. Debatti liittyy presidentti Urho Kekkosen aikaiseen suomettumiskauteen, ja se pitää käsittää mainitussa yhteydessä.²²⁶

Tutkijoita on Suomen vaakunassa kiinnostanut vain ”itämainen sapeli”, ei ”länsimainen miekka”. Kuitenkin myös suoralla miekalla on selityksensä. Tämän kirjoittajan kanta on, että se edustaa ristiä siinä muodossa, jossa se esiintyy Liivinmaan ritarikunnan embleemissä. Kädensijan nuppi ja väistintirautatodistavat siitä. Sapeli pitäisi tämän tulkinnan mukaan käsittää ristin vastakohtaksi, kuun sirpiksi, joka on heraldiikassa varsin levinnyt symbolinen kuva. Se viittaa islamiin, Konstantinopolin valtauksen jälkeen erityisesti Turkkiin. Sapelin kädensijaa koristaa kotkan pää, Venäjän imperiumiajatuk- sen symboli, joka näkyy myös Bysantin ja Moskovan vaakunakuvioissa kaksipäisenä kotkana. Tällä tavoin tulkittuna miekka ja sapeli eivät olekaan aseita, vaan kahden maailman, kristityn lännen ja muhamettilaisen idän, vertauskuvia ja symboleita. On luultavaa, että ainakin osa vaakunan katselijoista ajatteli tällä tavoin uskonnon läpätunkemalla 1500-luvulla.

Suomen vaakunakuviolla on myös heraldinen esihistoriansa, jossa Ruotsi esitetään leijonana, Venäjä taas lohikäärmeenä. Tällaisia vaakuna-aiheita näkyy muun muassa Juhana III:n käyttämässä Salvator-ritariston kaulakäädissä, joissa on sarja kuvia taistelusta leijonan ja lohikäärmeen välillä. Aihe esiintyy myös Tukholman linnan sisäportin päällä ammoin olleessa korkokuvassa, joka sekini esitti leijonaa ottelemassa lohikäärmeen kanssa. Kuviota koristi sentenssi *Bona Causa Triumphat* (Hyvä syy voittaa).²²⁷ Venäläiset lähetti- läät johdatettiin tämän portin läpi linnaan, koska tuohon aikaan hyvään ta- paan kuului kiusata diplomaatteja.

Sisäpoliittisesti 1580-luku merkitsi, että Juhana III:n ja Kaarle-herttuan vastakohtaisuus sai yhä kärjekkäämpiä muotoja. Viimeksi mainittu oli saanut Kustaa Vaasan niin sanotun testamentin perusteella oman ruhtinaskunnan,

joka käsitti Södermanlandin, Närken ja Värmlannin maakunnat, ja herttua hallitsi tätä aluetta varsin itsenäisesti välittämättä paljonkaan siitä, mitä muualla valtakunnassa tapahtui.

Riidellessään veljensä kanssa kuningas ei kaihtanut ulkopoliittisiakaan argumentteja. Niinpä Juhana kirjoitti Suomen aatelille eräässä kirjeessään, että Kaarle etsisi ehkä tukea Venäjän suuriruhtinaasta. Tämä pelottava uutinen aiheutti, että rälssimiehet kokoontuivat neuvonpitoon Laukon kartanoon Vesilahdelle helmikuussa vuonna 1587. Kaksikymmentä suomalaista aatelmiehistä allekirjoitti kuninkaalle kirjeen, jossa he esittivät toivomuksen, ettei herttua syyllistyisi niin raskaaseen rikokseen.²²⁸

Solmittuaan toisen avioliittonsa Gunilla Bielken kanssa Juhana III tuli varsin riippuvaiseksi Ruotsin valtaneuvostoryhmästä, joka alkoi saada 1580-luvun lopulla yhä suurempaa vaikutusvaltaa valtakunnan asioiden hoidossa. Se tuli näkyviin myös ulkopoliitikassa. Kun Puolan valtaistuini oli vapautunut Stefan Bathoryn kuoltua vuonna 1586, onnistui Juhanan pojalle Sigismundille vuonna 1587 tulla valituksi Puolan vaalikuninkaaksi. Asiaa ajaneet Ruotsin lähettiläät Erik Sparre ja Erik Brahe olivat selittäneet puolalaisille, että jos Sigismund voittaisi vaalin, Ruotsi luovuttaisi alueensa Virossa Puolalle. Tämä lupaus koitui kohtalokkaaksi ruotsalais-puolalaisille suhteille. Vaali johti myös siihen, että Ruotsin hallinto järjestettiin niin sanotuissa Kalmarin säännöissä, jotka maan ylin aristokratia oli laatinut. Tarkoitus oli, että valtaistuimelle nousisi Juhanan kuoltua Puolassa asuva yhteinen unionikuningas Sigismund, kun taas kotimaan hallintoa johtaisi seitsemän korkeaa aatelmiehistä, joista kuningas nimitäisi kuusi ja joiden joukkoon myös Kaarle-herttua itseoikeutetusti kuuluisi. Kaikki käskynhaltijan virat varattiin ruotsalaisille aatelmiehille.²²⁹

Sigismundin valinta pohjautui ruotsalaisesta näkökulmasta kahteen toivomukseen – yhtäältä liitto Puolan kanssa oli ulkopoliittisista syistä toivottava, ja toisaalta kuninkaan oleskelu ulkomailla oli aatelin näkökulmasta hyväksi, sillä se vahvistaisi tuntuvasti ensimmäisen säädyn asemaa kotimaassa. Kaksi maata, kummatkin käytännössä aatelistasavaltoja, olisivat yhden ja saman kuninkaan alaisia, jolla ei olisi paljoakaan valtaa. Tämä ajatus kaatui yhteen ainoaan seikkaan – Sigismundin syvään viihtymättömyyteen Puolassa. Uusi kuningas halusi melkein heti palata takaisin Ruotsiin, mikä olisi melko varmasti aiheuttanut sodan Ruotsin ja Puolan välille. Kriisi kulminoitui myöhäiskesällä 1589 Tallinnassa, jonne Juhana III oli suuren aatelissaattueen etunenässä lähtenyt vastaanottamaan kotiin palaavaa poikaansa. Mutta Sigismundiakin seurasi matkalla suuri puolalainen saattue, joka ei tahtonut mistään hinnasta päästää kuningastaan pois maasta. Ruotsalaiset ja puola-

laiset rälssimiehet sopivat keskenään asioista ja pakottivat kaiken jatkumaan kuin mitään ei olisi tapahtunut. Sigismund jäi Puolaan. Tappiostaan katkera Juhana III käänsi silloin kelkkansa ja liittoutui veljensä Kaarle-herttuan kanssa aatelista vastaan. Herttua päästettiin mukaan hallintoon, ja kuningas toteutti suuren puhdistuksen koko maassa. Se koski kuitenkin vähemmässä määrin Suomea, sillä Suomen aateli ei ollut allekirjoittanut Kalmarin sääntöjä.

Käsitys Venäjän vaarasta näytteli tärkeää osaa tapahtumien kulussa. Juhana III hyökkäsi suuressa puheessaan Tukholman valtiopäivillä valtaneuvoston kimppuun ja kutsui sitä ”epäneuvostoksi”, sillä se oli estänyt kuningasta kokoamasta sotavoimia Moskovaa vastaan ennen lähtöä Tallinnaan. Jos kuninkaalla olisi silloin ollut käytettävissään riittävät joukot, ”olisi moskovalaisen pitkä parta revitty irti”, hän sanoi. Länsi-Inkerinmaan valloitukset oli menetetty juuri neuvoston avuttomuuden vuoksi, sillä raatiherrat olivat kuvitelleet, että Venäjä ”oli hyvin vaarallinen” ja suositelleet siksi passiivisuutta.²³⁰ Tappio oli ollut seurausta venäläisten pelätystä talvihyökkäyksestä vuonna 1590 aselepoajan kuluttua umpeen. Kuningas nimitti nyt uskollisen kannattajansa Klaus Flemingin kaikkien Suomessa ja Virossa olevien joukkojen ylipäälliköksi, mikä käytännössä teki tästä miehestä eräänlaisen diktaattorin valtakunnan itäosassa. Fleming oli samalla kertaa sekä valtakunnanamiraali että valtakunnanmarsalkka ja erosi säätyveljistään olemalla horjumattoman uskollinen kuninkaalle, ensin Juhana III:lle ja sitten Sigismundille.

Juhana III kuoli vuonna 1592, ja taistelu vallasta puhkesi tämän jälkeen miltei heti. Itärintamalla sotainto laantui, kun sodan molemmat osapuolet, Iivana IV ja Juhana III, olivat kuolleet. Niinpä sekä Sigismund-kuningas että Kaarle-herttua antoivat rauhanneuvottelijoille valtakirjat vuoden 1594 lopulla. Hankalien neuvottelujen jälkeen rauha solmittiinkin Täyssinän kylässä Inkerinmaalla toukokuussa 1595. On mahdollista, että lopputulos saavutettiin saksalais-rommalaisen keisarin lähettämän taitavan rauhanvälittäjän Ehrenfried von Minckwitzin ansiosta. Ruotsi sai pitää Narvan, ja valtakunnan pitkä itäraja piirrettiin uudelleen niin, että se tuli vastaamaan suomalaista uudisasutusta. Rauha oli kauppapoliittisesti voitto Ruotsille, koska sovittiin, että Viipuri ja Narva olisivat kansainvälisen transitokaupan tapuleita. Vaikka jännitys vielä jatkui rajalla jonkin aikaa, oli 25-vuotinen sotien aika Ruotsin ja Venäjän välillä päättynyt.²³¹

Ensimmäistä kertaa Pähkinäsaaren rauhan jälkeen tehtiin myös uusi rajankäynti Ruotsin ja Venäjän välillä. Silloin oli yli 250 vuotta kulunut edellisestä rajanvedosta vuonna 1323. Kaukana pohjoisessa yhteistyö ei onnistunut Ruotsin ja Venäjän rajakomissaarien kesken, vaan Oulun vouti sai yksin omalla vastuullaan vetää rajalinjan Inarinjärveen asti.

III

RUOTSIN TIE SUURVALLAKSI

Sisäinen konflikti ja Venäjä

Kummallakin taholla, niin Venäjällä kuin Ruotsissa, 1500-luvun lopulla tapahtuneet hallitsijanvaihdokset merkitsivät suhteiden muutoksia. Tsaari Iivana IV ”Julma” oli kuollut vuonna 1584. Hänen seuraajansa oli hänen vähämielinen poikansa Fjodor, viimeinen Rurikin sukuinen hallitsija. Fjodorin suuruuden hetki saapui vuonna 1589, kun Venäjän kirkko korotettiin patriarkaalisesti arvoon. Silloin Konstantinopolin patriarkka Jeremias II saapui Moskovaan ja vihki metropoliitta Jobin Moskovan ja koko Venäjän patriarkaksi. Loistavat seremoniat todistivat yhteyksistä Bysanttiin, ja Bysantin hengellinen perintö jäi elämään Venäjän uskonnollisuudessa, sen liturgisessa traditiossa ja luostarien mystismissä, pyhyiden sekä pyhien miesten ja naisten erityisessä kunnioittamisessa.²³²

Tsaari Fjodor vietti munkin elämää ja kuoli vuonna 1598. Hänellä ei ollut lapsia puolisonsa Irinan kanssa, ja kruunun peri tästä syystä tsaritsan veli, pajari Boris Godunov, jolla ei venäläisen käsityksen mukaan ollut perustuslaillista oikeutta valtaistuimeen. Siksi siirtyminen uuteen dynastiaan tulikin äärimmäisen vaikeaksi. Vääriä kruununperijöitä ilmestyi julkisuuteen, ja he kaikki selittivät olevansa prinssi Dmitri, yksi Iivana IV:n kuolleista pojista. Ylimmän hallinnon kriisi pitkittyi ja kesti aina vuoteen 1613 asti, jolloin vasta uuden hallitsijasuvun, Romanovien, ensimmäinen edustaja Mikael sai valtikkan käteensä.²³³ Boris Godunov jatkoi Ruotsin-politiikassaan Iivana IV:n perinteitä. Hän pyrki kumoamaan Täyssinän rauhan ja vaati Narvan luovuttamista Venäjälle. Hänen valtansa ei kuitenkaan riittänyt siihen suuren hallitsijan rooliin, jota hän itselleen kuvitteli.

Ruotsissa kruunun peri Sigismund, Juhana III:n poika, Puolan vaalikuningas, joka yhdisti kaksi eri maata saman hallitsijan alaisiksi. Sigismund

sai Ruotsissa kylmän vastaanoton, koska hän oli katolilainen ja häntä pidettiin muukalaisena. Vain korkein aristokratia, valtaneuvoskunnan ryhmä, hyväksyi hänet kokonaan, mutta muilla tahoilla hänen valtaannousuaan hidastettiin ja jarruteltiin. Papisto kokoontui ja hyväksyi vuonna 1593 Uppsalan kokouksen päätöksen, jonka mukaan evankelis-luterilaisuus olisi koko Ruotsissa ainoa hyväksytty uskonto. Kuninkaan vastapelurin roolia hoiteli tämän setä Kaarle-herttua, Södermanlandin herttuakunnan hallitsija, joka sai vähin erin koko vallan käsiinsä Ruotsissa. Hän otti Söderköpingin valtiopäivillä vuonna 1595 itselleen arvonimen valtionhoitaja. Taistelu hänen ja kuninkaan välillä tapahtui aluksi kokouksien ja neuvottelujen muodossa mutta muuttui vähitellen avoimeksi sisällissodaksi. Herttuan kasvava valta pyyhki pois kuninkaan kannattajat Ruotsista, ja sitten sisällissota muuttui avoimeksi sodaksi Ruotsin ja Puolan välillä. Vuodesta 1600 sotaa käytiin valtakunnanrajojen ulkopuolella Liivinmaan ollessa pääasiallinen sotänäyttämö.

On kuitenkin väärin nähdä käyty kamppailu yksinomaan kahden dynastian kilpailuna Ruotsin kuninkaankruunusta. Kriisi oli olennaisesti syvempi ja kosketti uskontokysymystä, aatelin ja kuninkaan keskeistä vallanjakoa, sosiaalista jännitystä ”pukuihin puettujen” ja ”harmaan joukon” välillä sekä monia henkilökohtaisia seikkoja, jotka vaihtelivat tapaus tapaukselta. Näissä katsantoeroissa näytteli myös kysymys Venäjästä omaa osaansa. Se oli ilmeistä etenkin rajaseuduilla, Suomessa ja Virossa. Eräs tutkija, Pentti Renvall, on johdonmukaisesti tulkinnut, että se ero poliittisissa mielipiteissä, joka esiintyi Ruotsissa ja etenkin Suomessa, johtui Venäjän vaarasta. Hänen käsityksensä mukaan itäisen valtakunnanpuoliskon sotapäälliköt ja sotaväki näkivät Sigismundin hyvin myönteisessä valossa ja epäilivät Kaarle-herttuaa, koska Puolan kuningas oli voittoisan idänpolitiikan paras tuki ja herttua hänen vastustajansa. Ainakin sotilaalliset käskynhaltijat Klaus Fleming ja hänen jälkeensä Arvid Eriksson Stålbarm ajattelivat näin.²³⁴ Renvallin näkemys ei tosin ole ollut ainoa – ainakin sellaiset tutkijat kuin Eric Anthoni ja Hugo Sommarström edustivat jo aikaisemmin mielipidettä, että Venäjän uhka ei hallinnut kaikkea mielipidemuodostusta Suomessa tai valtakunnan itäosassa yleensäkään vaan että muitakin syitä kriisiin kyllä oli.²³⁵ Samaa varauksellista linjaa on myöhemmin edustanut omana aikanamme historiantutkija Mirkka Lappalainen.²³⁶

Sigismundin ja Kaarle-herttuan taistelua ei käyty vain aseina – siinä otettiin myös propagandaa runsaasti käyttöön. Ruotsi oli vuodesta 1570 – siis 25 vuoden ajan – ollut sodassa Venäjän kanssa, ja kokonainen sukupolvi oli kasvanut sodan varjossa. Siksi kummankin osapuolen oli luonnollista puhua

Venäjän uhkasta ja selittää, että oma hallitsija selvisi vaaran torjunnassa paremmin kuin hänen vastustajansa. Tämä argumentti tehoi luonnollisesti parhaiten siinä osassa valtakuntaa, joka oli kokenut sodan toden teolla, siis Suomessa. Sigismundin kannattajat käyttivät myös ”Puolan korttia” ahkerasti selittämällä, että liitto sellaisen suurvallan kuin Puolan kanssa turvasi parhaiten myös rauhan Ruotsin itärajalla.

Olen esittänyt eräässä tutkimuksessa kuvauksen siitä, kuinka kumpikin puoli käytti Venäjän uhkaa aseena propagandasodassa.²³⁷ Tätä argumenttia toistettiin puolin ja toisin yksitoikkoisella itsepäisyydellä kokonaisessa kirjallisuudessa, joka koostui lentokirjasista, paskilleista, avoimista kirjeistä ja muista kirjoitelmista. Tekstit noudattivat ikivanhaa länsikristillistä mallia, jonka tunnemme hyvin Liivinmaan ritarikuntavaltion sisällissodista keskiajalla. Keskeistä oli, että vastustajan sanottiin olevan liitossa ”pakanoiden, uskottomien venäläisten ja muiden vihollisten kanssa”.²³⁸ Varhainen näyte tästä aihepiiristä on käsinkirjoitettu, anonyymi ennustus, joka löydettiin 13. päivänä lokakuuta 1590 Tukholman Suurkirkon pääältätarilta. Siinä kerrottiin, että Ruotsin valtakunnan täydellinen tuho tulisi seuraavana vuonna eli vuonna 1591.²³⁹ ”Ensiksi, Venäjä hävittäisi Suomen, eikä kukaan voisi tulla apuun kelirikon vuoksi”, tekstissä sanottiin. ”Tämän jälkeen tanskalaiset ja juutit valloittaisivat koko Ruotsin selittäen, että he eivät salli venäläisten tulevan lähemmäksi rajaansa.” Kaikki tämä aiheuttaisi sen, että Ruotsin kansa joutuisi ”ikuisen orjuuteen” vieraiden hallitsijoiden alaiseksi. On epäselvää, kuka paskillin on laatinut, mutta valistunut arvaus on, että sen on tehnyt joku Juhana III:n sotapolitiikan vastustaja. Tuo politiikka johtaisi valtakunnan tuhoon. Vain pysyvä rauha moskovalaisten kanssa voisi pelastaa Ruotsin. Se olisi monta kertaa parempi kuin seikkailupolitiikka Puolan tuella.

Tällaisia äänenpainoja kuultiin etupäässä Kaarle-herttuan leiristä. Herttuan vastustajat käyttivät väittelyssä toisia sanoja. Kuningas Juhana III:n kuoleman jälkeen vuonna 1592 kreivi Axel Leijonhufvud nosti kapinalipun Sigismundia vastaan Länsi-Göötanmaalla. Uutinen emämaassa vallitsevasta rauhattomuudesta saavutti ruotsalaiset ja suomalaiset sotajoukot Säkkipäällä Viipurin lähellä ja sai armeijan päällikön, marski Klaus Flemingin, antamaan sanan sanasta. Tämä kirjoitti Uplannin ja Norrlannin laamannikuntaan, jonka laamanni hän itse oli, kaikkien niiden puolesta kirjeen, jotka ”olivat olleet sodassa tässä osassa maata raivokasta vihollistamme, tyrannimaista venäläistä vastaan”. Marski sanoi, että Ruotsissa ei näytekä oikein ymmärrettävän, että kysymyksessä oli taistelun vaarallisin hetki. Siellä ei ehkä tiedetty kyllin hyvin, että ”moni kunniallinen ruotsalainen mies on jo kaatunut isän-

maan puolesta ja makaa kylmenneenä taistelukentällä”. Monet olivat kärsineet rintamalla vaikeasta ”nälästä, alastomuudesta, kylmästä ja pakkasesta”. Monet sotilaat halusivat palata koteihinsa nauttimaan levosta ja rauhasta, mutta sellaiset kapinalliset, mitä Ruotsissa oli, Axel Leijonhufvudin kaltaiset, tekivät rauhateon mahdottomaksi. He eivät ymmärtäneet, että jos vihollinen, joka ”jo ennestään oli pilkallinen ja korskea”, saisi tietää rauhattomuudesta, se muuttuisi aivan mahdottomaksi rauhanomaisen ratkaisun kannalta.²⁴⁰ Yleisesti katsottiin, että sisäinen hajaannus levitti käsitystä heikenneestä ja halvaantuneesta valtakunnasta.

Valtakunnanmarskin linjana oli yhdistää Venäjän-politiikka ja sisällissota samaksi kokonaisuudeksi. Hän varoitti uutterasti, että vaara idästä kasvoi samaan tahtiin kuin epäsopu lisääntyi. Venäjä saattoi epävakaisissa oloissa tulla ajatelleeksi, että ”olisi ehkä sopiva aika käydä jonkin verran sotaa tätä surkeaa maanäärtä vastaan”.²⁴¹ Mutta Flemingillä oli myös vastustajia Suomessa, jotka katsoivat, että marski käytti ”Venäjän korttia” saadakseen tahtonsa läpi. Vanha Henrik Klaunpoika Horn, tunnettu rauhanpoliitikko, kehotti Flemingiä helmikuussa vuonna 1593 kirjoittamassaan kirjeessä purkamaan sotakoneistonsa, koska maan kantovoima ei riittänyt ylläpitämään niin suurta armeijaa kuin mitä marskillä oli. Sellaista ei tarvittu ulkopoliittisista syistä – rauhanneuvottelut olivat Täyssinässä aivan ovelta – ja Horn epäilikin, että Flemingin varustelut tähtäsivät johonkin aivan muuhun kuin Venäjän uhkan torjumiseen. Vasta kun voimassa oleva kahden vuoden aselepo olisi loppuillaan, tulisi tarve ”panna venäläiselle vahvemmat suitset suuhun pureskeltaviksi kuin mitä tähän asti on käytetty”.²⁴²

Seuraavan kerran rauhattomuuden aalto levisi rajamaahan, kun vuosien 1594–1595 aselepo oli päättymässä ja pysyvä rauha vaikutti vielä kaukaiselta. Valtaneuvoskunta kirjoitti syksyllä 1594 Täyssinässä oleville Ruotsin rauhanvaltuutetuille, jotka olivat hyvin levottomia tilanteen kehittymisestä, että ”meidän kiivas vihollisemme Venäjän suuriruhtinas” ei todennäköisesti sittenkään toteuttaisi ”murhanhimoista suunnitelmaansa” hyökätä Suomeen. Neuvosto tiesi, että koko Ruotsi puolustaisi yksimielisesti rajaansa. Kyllä emämaassakin tiedettiin, ettei ”pää voi kovin hyvin muutoin kuin silloin, kun kaikki jäsenet sekä ruumis ovat kunnossa”.²⁴³ Myös Kaarle-herttua vakuutti olevansa täysin solidaarinen itäisen valtakunnanosan kansaa kohtaan vaarallisessa tilanteessa toukokuussa vuonna 1595, jolloin rauhaa ei vielä ollut solmittu. Herttua uskoi kuitenkin, että rauha vielä saataisiin aikaan, jollei Puola ja ”osa meidän ruotsalaisista luopioistamme” tekisi intrigeillään hanketta mahdottomaksi.²⁴⁴ Kirjeestä näkyy ajatus, että herttua katsoi tulevansa

paremmin toimeen Venäjän kanssa kuin ne hänen vastustajistaan, jotka olivat etsineet Puolan apua.

Vaikka rauhaan vuonna 1595 todella päästiin, jäi ajatus idän vaarasta kummittelemaan poliittiseen väittelyyn. Kiisteltiin siitä, olivatko venäläiset olleet tosissaan solmiessaan rauhan. Kaarle-herttua ja Klaus Flemingin johtama armeija olivat asiasta eri mieltä. Herttua selitti, että rauha oli saatu hänen ansiostaan, mutta Suomen aatelien ja sotaväen parissa esiintyi vastakkainen katsomus, jonka mukaan rauhantilan olivan taanneet kuningas Sigismundin mahti eikä aivan vähän myös Saksalais-roomalaisen keisarikunnan lähettämän, Ruotsille myönteisen välittäjän toiminta.²⁴⁵ Erityisen merkittävältä vaikuttaa muuan anonyymi ja suunnilleen tältä ajalta oleva kiistakirjanen, joka kuvaa vuosien 1587–1596 tapahtumia. Brosyyri on eräänlainen sigismundilaisen propagandan käsikirja ja koskee kysymystä, kuinka vallitsevaan tilanteeseen oikein oli tultu. Tuntemattomaksi jäänyt kirjoittaja väittää, että Ruotsi ei ollut koskaan – ainakaan ei koskaan Pähkinäsaaren vuonna 1323 solmitun rauhan jälkeen – onnistunut saamaan aikaan rauhaa ”ylpeän ja korskean moskovalaisen” kanssa. Syynä oli ollut, että venäläiset eivät koskaan olleet kunnioittaneet solmittua rauhaa vaan pyrkineet alituisesti tunkeutumaan rajan ylitse. Pamfletti sisältää myös hyvin vaikuttavan luettelon väitetyistä venäläisistä rauhannrikkomisista kahdensadan vuoden ajalta. Vasta vuonna 1595 oli ruotsalaisten unelma käynyt toteen ja aikaan oli saatu järkevä rauha, jonka raja vastasi väestösuhteita. Syynä tähän menestykseen oli ollut kuningas Sigismundin viisas politiikka, jota vastaan nyt valitettavasti kapinoitiin.²⁴⁶

Mielipiteitä eivät kuitenkaan vaihtaneet vain herttua ja rälssimiehet keskenään tässä vähitellen kuumaksi yltyvässä väittelyssä. Merkillistä kyllä tunnemme myös joukon valtakunnan itäpuoliskon kansanmiesten mielipiteitä asiasta. Nämä mielipiteet olivat tietysti aatelille vihamielisiä ja puolueellisia väitteitä, eikä ole ehkä väärin nähdä Kaarle-herttuan ohjaavaa kättä niiden taustalla. Siitä huolimatta on merkittävää, että mielipiteet on lausuttu ääneen, koska ne ovat varsin hyvin voineet kuvastella rahvaan aitojakin tuntemuksia ja asennoitumista kyseisessä kiistassa.

Niinpä kerrotaan, että joukko pohjalaisia talonpoikia oli kesästä 1596 alkaen ja myöhään syksyyn kierrellyt Tukholman katuja huudellen, että he ”tahtoivat alistua Venäjälle”, mikäli verorasitus ja linnaleiri säilyisivät edelleen raskaina. Linnaleirillä tarkoitettiin sotaväen majoittamista talonpoikien asumuksissa. Asiasta todisti talonpoika Martti Vilpunpoika Tuomaala Lapualta, kun häntä vuotta myöhemmin kuulusteltiin Turun linnassa. Tämän todistajan mukaan rahvaan edustajien esiintyminen ei ollut spontaania, vaan Kaarle-

herttuan kannattaja Hannu Hannunpoika Monikkalainen oli pannut sanat Tukholmassa kiertelevän väen suuhun.²⁴⁷ Välittömämpi ja aidompi reaktio näkyy kenties rajalla sijaitsevan Savonlinnan läänin rahvaan valituksissa mainitulta ajalta, vuodelta 1596, joissa sanottiin, että kansa etsisi itselleen uuden suojan ja hallitsijan, jos verokuorma jatkuisi muuttamattomana.²⁴⁸ Kaarle-herttua oli nopea keksimään kansanomaisen tyytymättömyyden ilmauksia ja käyttämään niitä propagandassaan. Niinpä eräässä kirjeessä herttualta Sigismundille tammikuulta 1597 sanotaan, että ne talonpojat, jotka elivät Klaus Flemingin tyrannian alaisina, menisivät ”melkein mieluummin venäläisen alaisiksi”.²⁴⁹ Kaksi herttuan pohjalaista kannattajaa kirjoitti tälle huhutikuussa vuonna 1597, että talonpoikien joukossa vallitsi sellainen mieliala, että oli ”pelättävissä, elleivät he saa lohdutusta ja apua Teidän Ruhtinaalliselta Armoltanne, että he menevät mies talosta venäläisten puolelle”.²⁵⁰

Taistelun kuumentuessa otettiin yhä karkeampia väitteitä aseeksi. Sigismundin puolen agitaatio alkoi syyttää Kaarle-herttuaa salaisesta yhteistyöstä venäläisten kanssa. Se olikin tavallaan totta, sillä Moskova oli yrittänyt värvätä herttuaa puolelleen. Pajarineuvosto oli jo helmikuussa 1596 ottanut yhteyttä Ruotsin valtaneuvoskuntaan kirjelmällä, jossa sanottiin, että ruotsalaisten kanssa olisi helpompi tulla toimeen, jos Kaarle tekisi itsestään kuninkaan. Pajareita johti Boris Godunov, joka halusi sanoa, että Kaarle-herttua voisi olla varma Venäjän sympatiasta, jos hän rikkoisi ruotsalais-puolalaisen unionin. Kaarle oli kuitenkin ymmärtänyt, kuinka kompromettoiva tämä venäläisten yhteydenotto voisi olla, ja torjunut sen heti kuten muutkin samantapaiset venäläiset kontaktit.²⁵¹ Tätä taas ei haluttu uskoa Sigismundin kannattajien taholta.

Tammikuussa 1597 Kaarle tunsikin syytöksen, että hän varustaisi Venäjää rikillä ja aseilla, ja torjui väitteen tarmokkain sanoin kirjeessään Sigismundille.²⁵² Vuotta myöhemmin, talvella 1598, kolme Sigismundin kannattajaa kirjoitti, että herttua vehkeili venäläisten kanssa, jotka olivat hänen kehotuksestaan sulkeneet maanteyhteyden Viipurin ja Narvan välillä.²⁵³ Sama väite näkyy myös sihteerin Olof Sverkersson Elfkärnin kirjeestä Sigismundille marraskuussa 1598. Tämä kirjoitti, että herttua harrasti Venäjän kanssa ”harvinaista vehkeilyä, joka suuntautui niin Puolaa ja Liettuaa kuin Suomea ja Viroa vastaan”.²⁵⁴ Kaarle-herttua dementoi energisesti kaikki tämälantapaiset syytökset. Hän kirjoitti helmikuun 23. päivänä 1599, että ”luopioina elävät valtaneuvoskunnan jäsenet” olivat käyttäneet ”kunniantonta, valheellista ja häpeällistä suutaan meitä vastaan ja levittäneet väitettä, että me olisimme tehneet liiton venäläisten kanssa Kuninkaallista Majesteettia, omaa

veljenpoikaamme vastaan”.²⁵⁵ Huhut eivät siitä loppuneet, sillä Puolasta tihkui väärää tietoa siitä, että herttua muka olisi ollut valmis luovuttamaan Itä-Suomen Kymenlinnaa myöten ja Itä-Viron Rakvereen asti venäläisille, kunhan he vain tukisivat häntä.²⁵⁶

Sigismundilaisten väitteille Kaarle-herttuan petturuudesta ei ole löydetävissä mitään tukea. Sitkeille huhuille antoi luultavasti vauhtia se seikka, että Kaarle yritti aivan kuten monet muutkin tuona aikana pelotella vastahakoista kansaa ja vastustajiaan Venäjän uhkalla. Hän muun muassa kirjoitti Pohjanmaan ja Suomen rahvaalle tammikuussa 1599, että jos kansa ei olisi tottelevaista, niin ”koko maanääri tulisi hävitetyksi – ja joutuisi venäläisten väkivallan ja hallinnon alaiseksi ikuisiksi ajoiksi”.²⁵⁷ Mutta heti tehtyään tämän herttua oivalsi, ettei ollut viisasta esittää julkisesti tämänkaltaisia uhkauksia. Hän pyyhki siksi pois lauseen kirjeestään, ja se näkyy ainoastaan tekstin luonnoksesta.

Vuodenvaihteen 1599–1600 jälkeen Kaarle oli koko Ruotsin kiistaton valtiias. Propagandataistelu, jossa osapuolet olivat parjanneet toisiaan, sammui siksi valtakunnan alueella ja jatkui ainoastaan maanpaossa elävien pakolaisien kirjoitelmissa. Mutta mitä oli tapahtunut Venäjällä?

Suuri sekasorto ja Ruotsin itään suuntautuneen ekspansion alku

Rurikin suvun sammuminen Venäjän valtaistuimella aiheutti syvän kriisin Moskovan valtakunnan ylimmässä johdossa. Kriisin ajasta on käytetty nimitystä suuri sekasorto, *smuta*. Tutkimuksessa katsotaan syvimmän sekasorron käsittäneen vuodet 1605–1613, sen ajan, joka edelsi Romanovien hallitsijasuvun nousemista valtaistuimelle, mutta rauhattomuuden juuret kattavat myös edeltäneen vuosikymmenen. Iivana IV:n dynastia oli perustanut valtansa legitimitettiin, menneiden sukupolvien perintöön, ja kun oikeiden hallitsijoiden ketju oli katkennut, oli kaaos pian käsillä. Usurpaattori eli vallanastaja Boris Godunov oli päässyt valtaistuimelle sisarensa avioliiton kautta. Hän teki parhaansa uudistaakseen Venäjää ja sen hallintoa länsimaiseen suuntaan, mutta juuri tämä toiminta nosti vanhoilliset voimat vastarintaan. Väitettiin, että Boris oli murhauttanut oikean vallanperijän, Iivana IV:n nuorimman pojan Dmitrin, ja vallanastajan tapa ottaa länsimaisia neuvonantajia palvelukseensa ja lähettää pajareita opintomatkoille ulkomaille herätti oikeuskouksissa venäläisissä syvää harmia.²⁵⁸

Ruotsin suhde Moskovan valtakuntaan oli vuoden 1600 tienoilla mutkikas. Kaarle-herttua oli taistelussaan Sigismundia vastaan saanut tahto-

mattaa venäläismielisen ruhtinaan maineen, vaikka hän itse asiassa edusti perinteistä, kielteistä ruotsalaista Venäjän-suhdetta. Herttua oli huomautuksissaan Laurentius Petrin Ruotsin kronikkaan tuominnut voimakkain sanoin Tanskan Hans-kuninkaan vehkeilyn venäläisten kanssa. Hän oli kirjoittanut noissa kommentaareissaan, että Hans ei ollut ”käyttäytynyt kristilliseen tapaan, vaan harrastanut vaarallista ja koko kristikunnan kannalta tuomittavaa menettelyä” yllyttäessään Venäjää sotaan Ruotsia vastaan.²⁵⁹ Voittonsa jälkeen Kaarle-herttua edusti pyrkimyksiä, jotka olivat olleet vallitsevina jo Juhana III:n hallitusaikana. Kaarle pyrki valtakunnan laajentamiseen idän suuntaan ja kaikkien Venäjälle johtavien kauppateiden hallitsemiseen.

Uutta tilanteessa oli, että niin Ruotsi kuin Puola pyrkivät hyötymään Venäjän asteittaisesta hajoamisesta. Boris Godunov oli vuosisadanvaihteessa lähettänyt pienehkön lähetystön Ruotsiin. Siihen kuuluvat pajarit nimeltä Sukin ja Dmitrijev ehdottivat liittoa Puolaa vastaan. Kaarle ei täysin torjunut tätä ajatusta, vaikka ehdotus sisälsi mahdottoman ehdon, Narvan luovuttamisen Venäjälle. Herttua lähetti itärajalle suuren delegaation, johon kuuluivat Kaarle Henrikinpoika Horn, Göran Claesson Stiernskiöld, Johan Jöransson Rosenhane sekä sihteeri Peder Nilsson. Heillä oli mukanaan kerrassaan hämmästyttävä instruktio. Valtuutetut lähettiläät ehdottaisivat alueellista vaihtokauppaa – Venäjä saisi Narvan mutta luovuttaisi sitä vastaan kaiken maan Nevajoen pohjoispuolelta, toisin sanoen koko Novgorodin Karjalan ja Lapin Vienanmeren ja Jäämeren äärelle asti. Vaihtokauppa merkitsisi, että Ruotsi ja sen mukana myös koko Suomi saisi idässä merelle ulottuvan, luonnollisen rajan, vaikka luonnollisen rajan käsitettä ei tietenkään vielä käytetty. Nevasta, Laatokasta ja Äänisjärvestä sekä Vienanmerestä tulisi valtakuntien raja. Venäläiset eivät kuitenkaan halunneet käsitellä tätä tärkeää asiaa rajalla käytävissä neuvotteluissa vaan Moskovassa, ja hanke kaatui siihen.²⁶⁰

Vuonna 1600 Sigismund lähetti suuren lähetystön Venäjälle. Kaarle-herttua ei halunnut olla huonompi, vaan lähetti hänkin edustajansa Moskovaan. Lähetystö koostui tällä kertaa Göran Claesson Stiernskiöldistä, Didrick Strickistä, Erland Björnsson Båätista ja Johan Derfeltistä. Venäläiset ohjasivat heidät kulkueessa Puolan lähetystön majapaikan ohi. Nyt seurasi aika, jolloin Boris Godunov yritti kilpailuttaa Ruotsin ja Puolan edustajia keskenään tehden lukuisia ehdotuksia, joiden sisältö oli yksi ja sama – Venäjä halusi itselleen jonkin jalansijan Liivinmaalla. Hirvittävä nälänhätä vallitsi kaikkialla maassa, kun Ruotsin lähetystö pääsi lopulta palaamaan takaisin. Poliittinen tilanne mutkistui vielä tästäkin, sillä Venäjälle työntyi kolmaskin diplomaattinen lähetystö, Tanskan sinne lähettämä. Sen matkassa saapui

nuori Hans-prinssi, jonka piti solmia avioliitto Boris Godunovin tyttären kanssa. Prinssi kuoli kuitenkin yllättävästi eikä uusi venäläinen dynastia onnistunut solmimaan sellaista sukusidettä ulkomaille, joka olisi vahvistanut sen asemaa.²⁶¹

Kaarle-herttuan politiikka Venäjän suunnalla oli näinä vuosina yllättävän joustavaa. Herttua korosti monissa kirjelmissään vuosina 1600–1601 raja-seudun linnojen käskynhaltijoille ja armeijan päälliköille, että oli tärkeää välttää liiallista kovuutta suhteessa venäläisiin, koska se aiheuttaisi vain sen, että nämä ”metelöisivät paljon tavalliseen tapansa ja ehkäpä jopa katkaisisivat neuvotteluyhteyden”. Toisaalta oli kuitenkin tärkeää korostaa, että ”Itämerellä Ruotsin hallitsija on vallassa eikä Venäjä”. Aiotun lähetystön johtajalle Göran Claesson Stiernskiöldille Kaarle kirjoitti, että olisi viisasta puhua ”mahtavasta Venäjän valtakunnasta” ja korostaa, että tsaari Boriksella oli ”ymmärrystä ja viisautta, kristillistä käytöstä ja hyveitä sekä rauhanhalua”, mutta näiden kohteliaisuuksien lisäksi venäläisten edessä ei koskaan saisi mennä suoranaiseen matelevaisuuteen. Pitäisi sanoa selvin sanoin, että ”kukaan ei voisi luottaa moskovalaisiin, jos he vain jatkaisivat peliään ja sallisivat itselleen pitää kiinni tai luopua kaikista sopimuksista oman halunsa mukaan”. On varmaa, että nämä sanat vastasivat Kaarlen omaa suhtautumista Boris-tsaariin ja hänen alamaisiinsa.²⁶²

Kaarle-herttua piti tärkeänä myös sitä, että rahvas tukisi hänen idänpolitiikkaansa, ja hän käytti siksi paljon tarmoaan selittääkseen toimenpiteitään. Propagandatuotteiden virta kansliasta on ajoittain hyvin vuolas 1600-luvun ensimmäisinä vuosina. Toukokuun 1. päivänä 1601 herttua kirjoitti, että Viro oli ”kuin Ruotsin valtakunnan ulkomuuri niin Venäjää kuin Puolaa vastaan”.²⁶³ Niin oli ajatus puskurista syntynyt, ja sitä toistettiin seuraavina vuosina. Melko valaiseva on kirje Boris Godunoville, joka oli väittänyt, ettei Ruotsilla ollut mitään oikeutta alueisiin Suomenlahden eteläpuolella. Oli kyllä totta, herttua kirjoitti, että Viro ei entuudestaan ollut kuulunut Ruotsin kruunulle, vaan oli hankittu vasta 1500-luvulla, mutta kuinka asia oikein oli Venäjän suhteen? Sehän oli vallannut laajoja alueita ”sotavoimalla ja muilla keinoilla” 1400- ja 1500-luvuilla, eikä Ruotsi tosiaan ollut koskaan tehnyt näitä Venäjän lisiä kyseenalaisiksi.²⁶⁴ Tukholmassa kesäkuussa 1602 kokoontuneiden valtiopäivien edessä Kaarle selitti, että oli Venäjän luonteen mukaista kasvaa kasvamistaan ja että tämä valtio oli lisäksi hyvin epäluotettava. Herttua sanoi, että hän voisi tietysti ostaa rauhan sekä Tanskalta että Puolalta luovuttamalla näille alueita. Sama koski Venäjää – valtakunnan säädöt voisivat pitää sen kanssa yllä hyvää ystävyyttä, ”jos ne luovuttaisivat moskovalaiselle

Narvan ja Viipurin, mutta Venäjä pitäisi kuitenkin rauhan vain niin kauan kuin se itse haluaisi”.²⁶⁵ Mutta kuka tahtoi saada sellaisen rauhan?

Kun huhu Hans-prinssin aiotusta matkasta Moskovaan tuli tunnetuksi, hermostui Kaarle-herttua täysin. Kaarle yritti kaikin keinoin saada Tanskan perumaan hankkeen ja lähetti taivuttelumielessä liivinmaalaisen luottamusmiehensä Adam Schrapferin Kööpenhaminaan kertomaan, kuinka oli käynyt edelliselle yritykselle solmia liitto Tanskan ja Venäjän välille livana IV:n aikana 1500-luvulla, jolloin toinen tanskalainen prinssi, Magnus, oli ollut vähän aikaa livana Julman armosta Liivinmaan kuningas mutta tullut venäläisten pettämäksi. Se oli varoittava esimerkki, josta Tanskan pitäisi tehdä johtopäätökset.²⁶⁶ Tapaus osoittaa, kuinka suurta osaa käsitys historiasta näytteli Ruotsin ja Venäjän suhteissa. Levottomuus Ruotsissa oli niin suurta, että herttua harkitsi jonkin aikaa koko Karjalankannaksen väestön evakuoointia siltä varalta, että Venäjä hyökkäisi.²⁶⁷

Kokonaisuutena katsoen suhde Venäjään oli kuitenkin tyyneempi kuin Juhana III:n päivinä, jolloin hallitsijat vaihtoivat keskenään haukkumakirjeitä. On mainittava, että Rajajoella toteutui melko sopuisa rajantarkastuskokous marraskuussa 1602, ja Täyssinässä päätetty rajalinja vedettiin maastoon rajan eteläiseltä osalta. Tämä rauhallinen tilanne ei kuitenkaan kokonaan hälventänyt ruotsalaisten ja suomalaisten epäluuloisuutta. ”Naapurimme pysyttäytyy nyt hiljaa, ja vaanii kuin kettu hanhea”, kirjoitti Narvan linnanpäällikkö Samuel Nilsson virkaveljelleen Viipurin linnanpäällikölle Arvid Lennartsonille huhtikuussa 1604.²⁶⁸ Venäläiset sulkiatkin pian rajan, kuten he aina tekivät huonoina aikoina. Marraskuussa samana vuonna tsaari Boris lähetti ensimmäisen hätähuutonsa Ruotsiin ja kertoi väärästä Dmitristä, joka uhkasi hänen valtaansa. Vasta kuninkaaksi valittu Kaarle-herttua suhtautui välinpitämättömästi tähän avunpyyntöön, koska hän ei tiennyt, kumpi osapuoli oli oikeastaan voitolla.

Vuoden 1605 alussa Kaarle kuitenkin jo nimitti ryhmän neuvottelijoita, joiden oli määrä matkustaa rajalle ja ottaa kunnon ote koko ongelmasta. Pääasiana oli Täyssinässä sovitun rauhan vahvistaminen, mutta Kaarle halusi myös tietyn ehdoin luvata apua tsaari Borikselle. Itse asiassa tämä käänne oli aivan uusi Ruotsin politiikassa ja mullisti siihenastisen idänpoliittisen ajattelun. Siihen mennessä Kaarle oli reagoinut defensiivisesti, mutta nyt hän siirtyi aktiivisen Venäjän asioihin sekaantumisen linjalle. Nyt voitiin jo ajatella offensiivisia naapurimaahan niin suurten alueiden liittämiseksi valtakuntaan kuin mahdollista. Uuden kuninkaan toiveet kohdistuivat erityisesti pohjosiin maanääriin, Viananmeren ja Jäämeren rantoihin, mitä kautta englantilaisten

ja hollantilaisten tuottoisa kauppa kulki Venäjälle. Keskusteluissa osoittautui, että Boris-tsaari oli valmis melkein miten suuriin myönnytyksiin tahansa pysäkseen itse vallassa. Suuri pajari Pjotr Nikititš Šeremetevin johtama venäläinen lähetyskunta saapui Rajajoelle, ja uusi valtakuntien välinen ja ystävyys- ja liittosopimus kirjoitettiin paperille. Jos hankkeesta olisi tullut totta, olisivat Ruotsin ja Venäjän kohtalot muodostuneet aivan toisenlaisiksi kuin mitä jatkossa tapahtui.

Sopimuksesta ei kuitenkaan tullut mitään, sillä Boris Godunov kuoli juuri ratkaisevalla hetkellä. Iivana IV:n pojaksi Dmitriksi tekeytynyt petturi Grigori Otrepjev tunkeutui uskaliaalla tavalla kirjavan joukkonsa johdossa Moskovaan ja otti haltuunsa tsaarinistuimen. Grigori tuli arojen vapaasta kasakoiden kulttuuripiiristä Puolan rajoilla, ja hän edusti selvästi länsimaista seikkailijatyyppejä. Puola tuki usurpaattoria, jonka tausta oli katolinen ja joka puhui avoimesti paavinuskon puolesta. Dmitri murhattiin jo vuonna 1606, kun hän oli yli vuoden ajan näytellyt taitavasti oikean kruununperillisen roolia. Vale-Dmitri avasi hyvällä menestyksellä suljetun Moskovan ulkomaalaisille, ja venäläisen valtion heikkous ja asteittainen hajoaminen tekivät Länsi-Euroopan valloille mahdolliseksi tunkeutua syvälle Itä-Euroopan keskeisiin osiin. Puola-Liettua, Tanska, Saksalais-roomalainen keisarikunta, Ruotsi, Turkki ja myös Venäjän kaukaiset kauppakumppanit Englanti ja Hollanti yrittivät kaikki saada etua siitä vallan tyhjiöstä, joka oli yllättäen muodostunut Euroopan itäiselle laidalle. Myöhempi voimakas muukalaisviha, joka luonnehtii Venäjää 1600-luvulla, selittyy melkoiselta osalta juuri suuren sekasorron ajan kokemuksilla.²⁶⁹

Liiton solmimisen asemesta Rajajoen kokous muuttui kaaokseksi, kun Moskovasta tuli tieto tsaari Boris Godunovin kuolemasta toukokuussa 1605 ja vale-Dmitrin voittokulkueesta Kremliin. Koko Luoteis-Venäjä siirtyi veretömmästi vallankaappaajan puolelle. Koska Dmitriä pidettiin Puolan etujen ajajana, Ruotsia uhkasi vakava vaara, ja Narvan käskynhaltija lähetti heti avunpyyntöjä Tukholmaan.²⁷⁰

Kaarle-herttuasta oli tällä välin tullut kuningas, Kaarle IX. Hän oli varma, että vale-Dmitrin suunnitelma epäonnistuisi. Naapurimaan kansallinen puolue pitäisi kuninkaan arvion mukaan pintansa. Kaarle kirjoitti: ”Jos tataarit ja puolalaiset auttavat venäläisiä, ei siinä käy sen paremmin kuin jos – Jumala siitä varjelleen – tanskalaiset, juutit ja puolalaiset auttaisivat ruotsalaisia.”²⁷¹ Kuningas tahtoi tällä ilmaisullaan sanoa, että viholliselta saatava apu oli periaatteessa epäilyttävää ja tähtäsi itse asiassa johonkin muuhun kuin sanotun tavoitteeseen. Mutta Kaarle oli varovainen eikä asettunut heti tukemaan

Boris Godunov -vainajan kannattajia, kansallismielisiä venäläisiä. Osa tästä varovaisuudesta johtui Ruotsin kärsimästä musertavasta tappiosta Kirkholman luona lähellä Riikaa syyskuussa vuonna 1605. Siellä puolalaiset olivat tuhonneet lähes koko Ruotsin armeijan. Kun huhuja sisällissodasta Venäjällä kuitenkin alkoi tulla rajan yli, Kaarle ei ollut aivan hidas tarjoamaan tukeaan kansallismieliselle venäläiselle puolueelle, vaikka tuki vielä olikin lähinnä vain suopeita sanoja. Kehitys johti kuitenkin siihen, että Ruotsin ja Puolan sota päättyi Liivinmaalla vain siirtyäkseen käytäväksi Venäjän puolella.

Tässä tilanteessa Ruotsin valtaneuvoskunta laaditutti ulkopoliittikkaa koskevan muistion, joka sisälsi mielipiteitä ja katsomuksia edessä olevasta kurssinmuutoksesta. Neuvosherrat arvelivat, että Puolan ja Venäjän ystävyystä – joka näkyi eniten vale-Dmitrin henkilössä – ei pitkän päälle tulisi mitään. ”Venäläiset ja puolalaiset voivat olla hyviä ystäviä, mutta he eivät kuitenkaan suutele toisiaan”, he kirjoittivat. Uuden tsaarin pyrkimys tuhota ”vanha kreikkalainen uskonto” tulisi kohtamaan vastarintaa, ”uhmaa ja kielteisyyttä”. Kaarle IX:n luottomies Johan Skytte lisäsi tähän oman memoranduminsa, jossa hän kirjoitti, tarkoittaen Puolaa ja Venäjää, että ”missä on vanhaa ja suurta vihaa, siellä on vaikeaa saada aikaan pysyvää ja todellista rauhaa”. Kuitenkin jos Venäjä ja Puola todella ryhtyisivät yhteistyöhön, olisivat Viro, Liivinmaa ja Suomi hyvin suuressa vaarassa ja Ruotsi saattaisi helposti menettää näillä alueilla olevat omistuksensa.²⁷²

Valtaneuvoskunnan käsitys vale-Dmitristä osoittautui oikeaksi. Hänet syöstiin vallasta toukokuussa vuonna 1606, eikä kukaan tahtonut puolustaa häntä. Valtaistuimelle nousi nyt pajariston johtava mies, Vasili Ivanovitš Šuiski. Tämän tsaarin jälkimuisto on erittäin synkkä, eikä valtionjohto ole Venäjällä juuri koskaan ollut niin huonoissa ja korruptoituneissa käsissä kuin hänen aikanaan vuosina 1606–1610. Venäjän kulttuuri olisi ehkä kokonaan sammunut, jollei ortodoksisella uskolla olisi ollut niin vankkaa puolustajaa kuin mitä Moskovan patriarkka Hermogenes oli.²⁷³

Šuiskista tuli kuitenkin Ruotsin yhteistyökumppani. Hän avasi ruotsalaisille pääsyn koko Luoteis-Venäjälle. Asiasta piti päättää suuressa kokouksessa Rajajoella elokuussa 1606. Kuninkaan ohje komissaareilleen Hans Åkesson Soopille, Torsten Kristofferssonille (Ulfstorpin herra), Nils Chesnecopherukselle ja Mikael Olofssonille ennen tätä kokousta osoittaa, millaiseen kovaan painostukseen Kaarle oli valmis uutta tsaaria kohtaan. Komissaarien ”ei pitänyt lausua mitään kauniita sanoja venäläisille tai pidätellä haukkumisia ja syytöksiä”. Heidän piti tarmokkaasti vaatia Ruotsille koko Novgorodin ja Pihkovan aluetta ja uhata, että Moskovan valtakunta muutoin tulisi jaetuksi

Ruotsin, Puolan, Turkin ja tataareiden kesken niin, että sitä ei enää olisi-kaan.²⁷⁴ Lähetystön tehtävä jäi suorittamatta, sillä venäläisiä ei ilmaantunut Rajajoelle.

Viivytyksellä teki kuninkaan hermostuneeksi, ja hän käski järjestää uhkaavia sotilaallisia demonstraatioita itärajalla pehmittääkseen venäläiset. Propagandakirjoituksissa puhuttiin kauniisti Venäjän vanhasta kreikkalaisesta uskonnosta, joka oli vaarassa, ja muistutettiin siitä, että Novgorod oli kerran ollut rikas ja hyvinvoiva, Moskovasta riippumaton kaupunki. Ruotsista voitaisiin antaa apua kaupungin vanhan itsenäisyyden palauttamiseksi. Mutta samalla Kaarle muistutti käskynhaltijoitaan siitä, että näiden oli tartuttava jokaiseen tilaisuuteen alueiden valtaamiseksi Venäjältä, jos mahdollisuus siihen näyttäisi avautuvan.

Tämä kahta eri seikkaa korostava suhtautuminen Venäjään varjosti koko vuotta 1607. Venäjälle oli ilmaantunut uusi vallantavoittelija, toinen vale-Dmitri, joka selitti, että hän oli kaksi kertaa kuin ihmeen kauppaa pelastunut kuolemalta. Tämä toinen Dmitri, jota väliin kutsuttiin Tušinon rosvoksi, sai tukea arojen kasakoilta. Syyskuussa 1607 hänen onnistui hankkia itselleen hieman laillisuuden tuntua menemällä naimisiin edellisen vale-Dmitrin lesken Marinan kanssa. Kun se oli tapahtunut, alkoikin Vasili-tsaarin asema tuntua perin horjuvalta, mistä huolimatta hän kieltäytyi itsepintaisesti solmimasta liittoa Ruotsin kanssa. Vuoden 1607 kummallisiin tapauksiin kuului, että Oulun käskynhaltija Isak Behm suoritti yksin, ilman venäläisen puolen läsnäoloa, rajanvedon Täyssinän rauhan pohjoisosalla Inarin järveen asti.²⁷⁵ Siitä huolimatta juuri tämä rajanveto jäi pysyväksi.

Kaarle IX:n Venäjälle suuntautuva propaganda alkoi tähän aikaan käyttä yhä runsaammin uskonnollista sanastoa pyrkiessään vetoamaan naapurikansan syvempiin tunteisiin ja Puolaa koskevaan pelkoon. Kuningas lupasi avata venäläisille väylän omien alueittensa halki Konstantinopoliin, koska Puola ja arokansat olivat tukkineet yhteydet Mustallemerelle. Kuningas levitti huhua, että paavi ja katolilaiset halusivat muodostaa Transilvaniasta, Moldoviasta, Valakiasta ja Kiovasta katolisen liittovaltion, puskurin, josta käsin katolisuutta levitettäisiin Venäjälle. Puolalaiset aikoivat tuhota kaikki pajarit ja tehdä Venäjän kansasta orjia. Tsaari Vasilin asema horjui, ja kaikkalainen hätä vallitsi Moskovassa, koska viholliset olivat sulkeneet kaupungin huolto-tiet etelän suunnalta. Toinen vale-Dmitri uhkasi kaikkialta.

Tässä tilanteessa tsaari esitti elokuun 10. päivänä 1608 virallisen avunpyyntönsä Ruotsille. Neuvottelut asiasta käynnistyivät Narvan käskynhaltijan Philip Scheidingin ja Ivangorodin voivodin Mihail Skopin-Šuiskin välillä.

Viimeksi mainittu oli tsaarin läheinen sukulainen. Puhuttiin saksalaisen onnensoturin, kreivi Philipp von Mansfeldin, johdolla Venäjälle lähetettävästä tuhannen ruotsalaisen nihdin suuruisesta apujoukosta. Koska Pihkovan kaupunki oli joutunut vale-Dmitrin kannattajien käsiin, Kaarle IX arveli kuitenkin, että tsaari Vasilin päivät olivat ehkä luetut, ja antoi linnanpäälliköilleen Narvaan ja Viipuriin ohjeet toimia tilanteen mukaan ja jopa vakuuttaa Dmitrille ystävyyttä, jos tämä oli päässyt valtaan. Kuninkaan näkemys tulee hyvin ilmi kirjeestä, jonka hän lähetti Magnus Brahelle ja Nils Bielkelle. Mikäli uusi Dmitri nousisi tsaariksi, hän ”olisi epäilemättä sietämätön ja vahingollinen naapuri”. Mutta jos taas kävisi niin, että Vasilin asema vahvistuisi ja hän pyysisi tsaarina, ”voi käydä aivan yhtä huonosti, kun hän säilyttää ylivallan”.²⁷⁶ Venäjältä ei voinut odottaa mitään muuta kuin epävarmuutta.

Niin kävikin, että Vasilin onnistui jatkaa hallitsemista. Tilanne oli kuitenkin kaikkea muuta kuin kadehdittava, ja Moskovan eliitti kallistui siksi hitaasti ja epävarmasti Ruotsilta saatavan avun kannalle. Se ei ollut mitenkään helpoa, sillä Venäjä oli vuosisatojen ajan pitänyt Ruotsia vihollisenaan ja ruotsalaisia uskonnon kannalta vääräuskoisina. Monia psykologisia esteitä piti ylittää, ennen kuin apuretkikunnasta saattoi tulla todellisuutta. Venäläiset valitsivat pienemmän pahan, sillä Puolaa ja paavia pidettiin heidän tahollaan vielä arveluttavampina kuin Ruotsia ja luterinuskoisia. Kummallinen haluttomuus, joka oli kuin pahoinvointia suuren juopottelun jälkeen ja seurausta voimakkaiden suuriruhtinaiden vallan päättymisestä, tuli vallitsevaksi mielialaksi Venäjällä.

Mies, joka takoi raudan ollessa kuuma, oli neuvokas sihteeri Måns Mårtensson, myöhemmin aateloituna Palm ja menestyksekkäs sotakomissaari Puolan sodan aikana. Hän matkusti Novgorodiin, tapasi kaupungin käskynhaltijan ja sai tämän hyväksymään sen, että kaksituhatta miestä ruotsalaista ratsuväkeä ja kolmetuhatta jalkasotilasta otettaisiin vastaan kaupunkiin. Tämä tapahtui sen jälkeen, kun kaikin tavoin epäonnistunut kreivi Philipp von Mansfeld oli erotettu ylipäällikön tehtävästä, joka annettiin nyt nuorelle kreivi Jakob De la Gardielle. Tämä kuului itse asiassa hallitsijahuoneeseen, sillä hän oli sotasankari Pontus De la Gardien ja Juhana III:n aviottoman tyttären Sofia Gyllenhielmin poika, siis kruununprinssi Kustaa Aadolfin serkku. Jakob De la Gardie oli nuoruudestaan – 26 vuotta – huolimatta ehtinyt jo kouluttautua sotilaaksi Alankomaissa, prinssi Moritz Nassaulaisen joukoissa, ja siinä mielessä hän oli parempi uuden eurooppalaisen sotataidon osaja kuin kukaan muista ruotsalaisista upseereista. Tietty hitaus ja varovaisuus oli hänelle ominaista päällikkönä, mutta se koitui Venäjän epävakaisissa oloissa oikeastaan Ruotsille eduksi.

Rajakaupunki Viipurissa käytiin nyt tärkeä neuvottelu Ruotsin ja Venäjän edustajien välillä. Kuningas Kaarle IX lähetti sinne lähettiläinään Jöran Boijen, Arvid Tönnesson (Tönnenpoika) Wildemanin ja Otto von Mörnerin, tsaari Vasili taas johtavat pajarinsa. Melkein ylimielisesti muotoillussa instruktiossa kuningas kirjoitti edustajilleen, että näiden pitäisi yrittää ”vangita siinä kalanpyynnissä” niin monta Venäjän linnoitusta kuin mahdollista.²⁷⁷ Venäläiset allekirjoittivat liittosopimuksen helmikuun 28. päivänä 1609, ja niin yhteistyö oli saanut muodollisen perustan. Ruotsi sai kiitoksena avusta Käkisalmen linnan ja läänin yksitoista viikkoa siitä, kun apuretkikunta oli marssinut rajan yli, mutta osoittautui pian, että ruotsalaiset eivät tyytyneet ainoastaan tähän.²⁷⁸ Ruotsin apuretkikunta oli kiireessä koottu joukko ruotsalaisia ja suomalaisia sotilaita, mutta siihen kuului jo alun perin myös värväytyjä saksalaisia, skottilaisia ja ranskalaisia palkkasotureita. Tämä teki joukosta vaikeasti käsiteltävän ja osittain epäluotettavankin.

Marsssia Venäjälle säesti runsas propagandajulkaisujen kuoro. Niissä kaikissa korostettiin sitä vaaraa, jota Puola ja katolisuus merkitsivät arvokkaalle ja vanhalle kreikkalaiselle uskonnolle. Ruotsin kunniallisia aikoja auttaa horjuva Venäjä takaisin jaloilleen ylistettiin. Minään aikana Ruotsissa ei ole kirjoitettu niin kauniisti venäläisistä kuin nyt! Ruotsalaiset muistivat kuin satumalta kertomuksen Rurikista ja muista varjagiruhinaista, jotka olivat aikoinaan pelastaneet slaavit sekasorrolta ja perustaneet Venäjän valtakunnan. Sama asia tapahtuisi nytkin, Ruotsista tulisi pelastus. Apujoukko marssi jäävässä kylmyydessä lumisen maan halki ja autioiden seutujen läpi, sillä venäläiset pysyttelivät tarkasti sisällä linnoituksissaan. Laukaustakaan ei ammuttu. Matkan tavaton pituus alkoi jo pelottaa sotilaita. Kun Tver oli sivuutettu, pelko alkoi muuttua kapinoinniksi. Runsaana tupruava lumi pyyhki pois kaikki jäljet rivistöjen jälkeen, ja vain masentava ja tyhjä autius ympäröi niitä.

Ruotsissa vaikutti oikeastaan yksi ainoa henkilö, joka tunsu valtavan Venäjän kaikki salaisuudet ja levitti tietoa niistä kiinnostavassa muodossa. Hän tiesi totuuden Moskovan valtakunnan viimeisimmistä tapahtumista. Henkilön nimi oli Peter Petersson (tai Per Persson), ja häntä täytyy käsitellä tällä kohdin, koska hänen kirjallinen toimintansa motivoi Ruotsin sekaantumisen Venäjän oloihin, olipa ehkä yksi merkittävä syykin siihen. Peter Petersson eli Petrus Petrejus, kuten hänen latinalainen nimensä kuului,²⁷⁹ oli yksi varhaisen suurvalta-ajan ruotsalaisista kirjailijoista, oikeastaan Kaarle IX:n hovihistorioitsija, ja siinä suhteessa erikoinen, että hän kirjoitti pelkästään ruotsiksi, vaikka hän osasi hyvin latinaa. Hänen henkilöhistoriansa on hyvin tunnettu.²⁸⁰

Petrus Petrejus syntyi Uppsalassa vuonna 1570 myöhemmän piispa Petrus Benedictin poikana ja opiskeli ensin Juhana III:n perustamassa aate-liskollegiossa Gråmunkeholmenilla Tukholmassa ja myöhemmin Marburgin yliopistossa Saksassa. Hän kirjoitti siellä vuonna 1592 Ruotsin ensimmäisen tohtorinväitöskirjan matematiikan alalta. Marburg oli Johan Skytten inspi-roima valinta, ja siellä kukoistanut ramismi oli se filosofinen suuntaus, jonka kannattajiin Petrus Petrejus lukeutui. Hän oli kuitenkin tavallaan perheensä musta lammas ja boheemi ja joutui juopuneena tappeluun. Siksi hänet ero-tettiin yliopistosta. Isä teki hänet tässä yhteydessä perinnöttömäksi. Sitten Petrus Petrejus näkyy toimineen lyhyen aikaa kansliakirjurina Kaarle-hert-tuan palveluksessa ja tehneen joitakin matkoja kuriirina Puolaan. Yhdeltä niistä hän katosi Liivinmaan alueella, tuntemattomista syistä, ja ilmaantui nä-kyviin Moskovassa vuonna 1601 tai 1602, jolloin hän oli tsaari Boris Goduno-vin palveluksessa ja jollain merkillisellä tavalla yhteydessä prinssi Kustaaseen, Eerik XIV:n aviottomaan poikaan Kaarina Maununtyttären kanssa. Tämäkin seikkaili maanpaossa Venäjällä. Tuntuu luultavalta, että Petrus Petrejus oli yksi niistä länsimaalaisista, jotka Boris Godunov oli houkutellut luokseen, sil-lä ensimmäisen vale-Dmitrin nousu valtaan vuonna 1605 koitui ruotsalaiselle kohtalokkaaksi. Oleskelu Moskovassa ei ollut hänelle helppoa aikaa, sillä hän kirjoittaa myöhemmin, että alituinen hengenvaara oli ympäröinyt häntä tsaarinkaupungissa neljän siellä vietetyn vuoden aikana. Paluu Venäjältä tapahtui vuonna 1605 Puolan kautta, jossa kuningas Sigismund otti hänet armollisesti vastaan.

Petrus Petrejus siirtyi heti Ruotsiin tultuaan Kaarle-herttuan leiriin, mikä tapahtui ilman minkäänlaisia mutkia. Herttua sai erinomaisen Venäjän tuntijan ja kremlologin palvelukseensa. Petrus osasi jonkin verran venäjää, ja koska hän oli nähnyt koko Moskovan hallitsevan eliitin ja myös uuden tsaar-in Dmitrin, hän saattoi periaatteessa paljastaa toisen vale-Dmitrin vääräksi henkilöksi, mitä tietoa Ruotsi tarvitsi. Hän oli erinomainen kirjallinen kyky, ja hänen hanhensulkansa tuotti hyvin mehevää ja kansanomaista propagan-datekstiä herttuan tarpeisiin.

Vuonna 1608 Petrus laati laajan kronikan nimeltä *En viss och sanfärdigh Berättelse om några Förändringar, som i thesse framledne år uthi Storfurstendömet Moskow skedde äre* (Varma ja totuudenmukainen kertomus muutamista muu-toksista, jotka ovat viime vuosina tapahtuneet Moskovan suuriruhtinaskun-nassa). Teos ilmestyi kahtena ruotsinkielisenä ja luultavasti vielä yhtenä sak-sankielisenä painoksena.²⁸¹ Se oli esikoinen melko laajassa tuotannossa, joka käsitteli useita ajankohtaisia aiheita, gööttiläisyyttä, eerikinretkiin liittyviä

perinteitä, kalvinismia, mutta ennen kaikkea Venäjää. Omien havaintojensa lisäksi Petrus käytti työssään useita kirjallisia lähteitä, eri lentolehtisiä ja venäläisiä propagandakirjoitelmia. Pikku teoksen arvo on sen sisältämässä sangen syvässä arvioissa Boris Godunovin ulko- ja sisäpolitiikasta, jossa episodi Hans-prinssin suunnittelusta avioliitosta oli keskeisellä sijalla, kuten myös kuvaus onnettoman prinssi Kustaa Eerikinpojan elämästä. Petrus Petrejuksen käsitys vale-Dmitristä oli läpeensä kielteinen ja hänen kuvauksensa katolisista hankkeista Venäjällä sekä kiivas että häijy.

Ensimmäiset miehitysvuodet

Ratkaisevin vaihe Ruotsin poliittisessa suhteessa Venäjään tänä aikana oli epäilemättä Pohjois-Venäjän miehitysaika 1600-luvun toisella vuosikymmenellä. Tänä aikana, vuosina 1609–1617, ruotsalaiset oppivat tuntemaan venäläiset ytimiä myöten, syvältä naapurikansan uskonnon, moraalin ja tapojen sisällön kannalta. Voi tosin perustellusti väittää, ettei tilanne ollut tuolloin normaali, koska ruotsalaiset olivat valtiaita suuressa osassa Venäjää ja miehitetyn alueen asukkaat heidän kuuliaisuuteen pakotettuja alamaisiaan. Tämä seikka johti siihen, että ruotsalaiset tarkastelivat venäläisiä paljolti *von oben*, ylhäältä käsin, mikä tietysti vääristi suhdetta. Venäjän vähättelystä tulikin pitkäksi aikaa, aina Pultavan tappioon asti vuonna 1709, yksi ruotsalaisen Venäjä-kuvan aineksista.

Ruotsi oli siis vuosina 1609–1617 suorittamassa idässä suuren tyylin valtiollista laajenemista, joka olisi – jos sen lopputulos olisi ollut pysyvä – muuttanut suuresti voimasuhteita Pohjois-Euroopassa. Myöhemmin vasta Kaarle XII oli ehkä tekemässä jotakin vastaavaa, mutta emme oikeastaan tunne hänen aikeitaan. Ruotsista olisi hyvin voinut tulla lännestä itään ulottuva suurvalta, ei pieni imperiumi pohjoinen–etelä-suunnassa, kuten tapahtui. Ihmevuosi, *annus mirabilis*, oli vuosi 1613, koska ruotsalaisella prinssi Kaarle Filipillä näytti olevan mahdollisuus tulla Venäjän tsaariksi. Historia olisi silloin toistanut hämärästä muinaisuudesta tunnetun tarun Rurikista, varjagien johtajasta, josta tuli Dneprin varrella sijainneen vanhan Kiovan valtion perustaja.

Ruotsin menestyksen perustana oli Viipurissa vuonna 1609 tsaari Vasilin edustajien kanssa solmittu sopimus interventtiosta. Se antoi Kaarle IX:lle avoimen valtakirjan koko hankkeelle. Ruotsi saisi antamastaan avusta vastineeksi alueita Venäjältä. Valtakunnan omat voimavarat olivat kuitenkin lopultakin liian heikot, sillä resursseja tarvittiin samaan aikaan myös toisaalla, Tanskan ja Puolan uhkien torjumiseen. Myös Etelä-Ruotsi ja Liivinmaa olivat

sotatannerta. Maksamatta jääneet palkat saivat apuretkikunnan sotilaat tekemään kapinan Moskovan porteilla, ja De la Gardie sai kokea joukkojensa tottelemattomuutta ja suunnittelematonta pakoa takaisin länteen, minkä ylipäällikkö pystyi pysäyttämään vasta marraskuussa vuonna 1609. Rintama vakiintui sitten suunnilleen Aleksandrova slobodan tienoille Moskovan ulkopuolelle. Kaarle IX:n raivokkaat kirjeet De la Gardielle syksyltä 1609 ovat täynnä voimasanoja ”venäläisten pilkallisuudesta, kiusallisuudesta ja vihamielisyydestä”.²⁸²

Samaan aikaan kuningas Sigismund päätti hyökätä Venäjälle ja levitti sellaista propagandaa Venäjän vaarasta, joka muistutti suuresti Ruotsin propagandaa takavuosina. Tsaari Vasili oli nyt sekä toisen vale-Dmitrin että puolalaisten loukussa ja lupasi siksi lisää palkintoja Ruotsille, jos se lähettäisi säännöllisiä joukkojaan avuksi. Kaarle IX lisäsi panostaan, ja maaliskuussa 1610 marssivat todellakin Jakob De la Gardien ja Mihail Skopin-Šuiskin johtamat apuvoimat Moskovaan. Ne pääsivät sisään kaupunkiin ja Kremliin asti. Anekdootti kertoo, että De la Gardie kieltäytyi luovuttamasta pois miekkaansa tsaarin vastaanotolla. Pääkaupungin ympäristö puhdistettiin ripeästi kapinallisista ja heidän kanssaan yhteistoiminnassa olleista puolalaisista. Silti jo kolme kuukautta myöhemmin Puolan kruununarmeija seisoi tukevasti Keski-Venäjällä ja ratkaiseva taistelu käytiin kesäkuun 24. päivänä 1610 Klušinossa. Siitä tuli täysi katastrofi Ruotsin joukoille. Paikka on verraten lähellä Borodinoa, toista kuuluisaa taistelulenttää, jolla ranskalaiset ja venäläiset mittelivät voimiaan vuonna 1812. Ruotsin apuretkikunta koki pahoja menetyksiä ennen kaikkea siksi, että siihen kuuluneet ulkomaiset palkkasoturit vaihtoivat kesken taistelun puolta.²⁸³ Vain osa ruotsalais-suomalaisesta apujoukosta säilyi hengissä ja perääntyi hitaasti takaisin Suomen rajalle. Puolan ratsastavat keihäsmiehet olivat jälleen – kuten Kirkholmissa vuonna 1605 – osoittaneet ylivoimaansa lähitaistelussa lukumääräisesti suurempaa ruotsalaista armeijaa vastaan.

Suuren sekasorron ajan ruotsalais-venäläisessä näytelmässä siirryttiin nyt toiseen näytökseen. Pajarineuvosto erotti tsaari Vasilin ja valitsi prinssi Vladislavin, Sigismundin pojan, uudeksi itsevaltiaaksi. Näin oli syntynyt personaaliunioni kahden itäeurooppalaisen valtakunnan, Puolan ja Venäjän välille, mikä mullisti Euroopan poliittisen asetelman. Keisari ja paavi riemuitsivat yhdessä Sigismundin kanssa, entisen Ruotsin kuninkaan, joka oli karkotettu maasta ja tuomittu maanpakoon Puolassa.

Käänne herätti luonnollisesti mitä suurinta rauhattomuutta Ruotsissa. Ylipäällikkö Jakob De la Gardie, joka oli säilyttänyt osan yhteyksiään Venäjän kansallismieliseen puolueeseen, heitti tässä tilanteessa esille ajatuksen, että

moskovalaiset voisivat ehkä saada itselleen paremman hallitsijan Ruotsista. Ensimmäiset tätä koskevat kirjeet De la Gardielta ”moskovalaiselle herrasväelle” on päivätty elokuun 22. päivänä 1610. Niitä ei siis suinkaan ole kirjoitettu voiton huumassa vaan katkeran takaiskun jälkitunnelmissa.²⁸⁴ Ylipäällikkö tuntuu aluksi olleen täysin yksin mielpiteineen, sillä koko Ruotsin johto vastusti ajatusta.

Puolan valta kesti Moskovassa vain puoli vuotta. Jo maaliskuussa vuonna 1611 puhkesi kapina Rjazanissa Vladislavin valtaa vastaan, ja kaupungin voivodi Prokopi Petrovitš Ljapunov esiintyi kansallisen vapauttajan roolissa. Puolalaiset ja Vladislav saarrettiin Kitai-gorodiin Moskovan keskustassa, ja Jakob De la Gardie saattoi aloittaa hitaan marssinsa rajalta kohti Keski-Venäjää. Hän pysähtyi Novgorodin muurien eteen ja aloitti mutkikkaat neuvottelut kaupungin johdon kanssa. Tilannetta vaikeutti, että kolmas vale-Dmitri oli nostanut kapinaliikkeen, mutta toisin kuin edeltäjänsä hän oli vain lyhytaikainen välikohtaus Venäjän historiassa. Kesken neuvotteluja Ruotsin joukkojen ylipäällikkö suoritti yllättävän hyökkäyksen Novgorodia vastaan, murtautui porttien läpi ja allekirjoitti heinäkuun 27. päivänä 1611 kapitulaatiosopimuksen Novgorodin Kremlin puolustajien kanssa. Sopimukseen kirjoitettiin, että sekä Täyssinän rauha vuodelta 1595 että Viipurin sopimus vuodelta 1609 olisivat voimassa, minkä lisäksi novgorodilaiset (sekä toiset venäläiset, jos he liittyisivät Novgorodiin) saisivat uuden hallitsijan Ruotsista, joko kruununprinssi Kustaa Aadolfin tai tämän veljen Kaarle Filipin.²⁸⁵

Novgorodin ylempien säätyjen – pajarien ja korkeamman papiston – halu saada Ruotsista suojelija perustui paljolti pelkoon, että vale-Dmitrien kapinoinnin herättämä yhteiskunnallinen rauhattomuus johtaisi vallankumoukseen kaupunkiväestön joukossa. Novgorodin johto oli samalla linjalla kuin Moskovan pajariduumma, joka sekin vastusti vieraita, Puolasta tulevia valloittajia. Jakob De la Gardien voimavarat olivat vähäiset, ja hän halusi siksi mukautua olosuhteisiin ja tulla Venäjän yläluokan puolustajaksi. Täydellistä sotaa koko Venäjää vastaan Ruotsi ei kestäisi. Novgorodin metropoliitta Isidor oli kylmäkiskoinen De la Gardien suunnitelman suhteen, mutta alempi kirkollinen johtaja, arkkimandriitta Cyprian oli sitäkin suopeampi. Hän tunsu hyvin kaupungin historian sen itsenäisyyden ajalta ja oli tulinen paikallispatriotti. Hänestä tuli sen ajatuksen voimakkain kannattaja, että ruotsalainen hallitsija saataisiin Novgorodin valtaistuimelle.²⁸⁶

Näin oli myös Ruotsin seuraavien vuosien Venäjän-politiikka saatu raieteilleen. Sillä ei enää ollut Kaarle IX:n allekirjoitusta, sillä kuningas oli saanut halvauksen ja kuollut hiukan ennen kuin tieto Novgorodin valtauksesta ehti

Tukholmaan. Uusi, nuori kuningas Kustaa II Aadolf oli aluksi halukas ryhtymään itse Rurikin valtaistuimen haltijaksi, ja hän antoi vain vastahakoisesti myöten, kun Jakob De la Gardie oli selittänyt, että venäläiset olisi helpompi saada suostumaan hänen veljensä Kaarle Filipin valintaan. Leskikuningatar Kristiina vastusti kuitenkin päättäväisesti koko hanketta – hän ei millään olisi halunnut päästää lemmikkipoikaansa muukalaisvihamielisten barbaarien käsiin.

Joka tapauksessa Kustaa II Aadolf antoi juhlallisen hallitsijanvakuutuksensa venäläisille jo tammikuun 10. päivänä 1612 ja alkoi sitten välittömästi jakaa läänityksiä suosikeilleen Novgorodin alueelta. Ne Jakob De la Gardie jätti heti täysin huomiotta, sillä hän tunsu mielipiteet Venäjällä. Ylipäällikkö vakuutti venäläisille, että Ruotsista saapuisi uudeksi tsaariksi kuninkaan veli Kaarle Filip, joka tulisi Novgorodiin ja sitten jatkossa Moskovaan, hallitsisi maata vanhojen tapojen puitteissa ja kunnioittaisi Venäjän uskontoa, ehkäpä suorastaan kääntyisi siihen itse. Ruotsissa De la Gardien toiminta herätti mitä suurinta kauhua valtaneuvoskunnan ja hovin piirissä.

Neuvokset eivät olleet lainkaan innostuneita asiasta. Siksi valtaneuvoskunta laaditutti synkän ulkopoliittisen muistion maaliskuussa 1612. Neuvosto totesi kirjelmässään, että ”kaikki naapurimme ovat vihollisiamme”, niin tanskalaiset, puolalaiset kuin venäläisetkin. ”Yksikään alue ei ole Ruotsissa, Suomessa ja Liivinmaalla suojassa vihollisten hyökkäilyltä”, raatiherrat katsoivat. Vielä synkempää oli, että ”jokainen vihollisistamme luulee olevansa suurempi ja mahtavampi kuin mitä me olemme”.²⁸⁷ Kuninkaan ajatus oli kuitenkin toinen. Hänen mielestään perivihollinen oli Puola ja siksi Puolan ja Venäjän liitto olisi pahinta, mitä voisi sattua. Toukokuussa 1612 Kustaa II Aadolf kirjoitti Henrik Hornille annetussa ohjeessa, että idänvaara oli viime vuosina muutanut hahmoa. Uhatuin maanääri oli kuten ennenkin Suomi. Se ”sijaitsee lähinnä vihollista, ja se on osaksi maayhteydessä vihollisen alueisiin, niin että vainolainen saattoi joko Liivinmaalta tai Pihkovan puolesta helposti hyökätä koko sotajoukollaan Viipurin kimppuun”. Tämän rajakaupungin menetys merkitsisi Ruotsille korvaamatonta vahinkoa. Siksi piti juuri nyt toimia aktiivisesti, jotta kuninkaasta tulisi Novgorodin suuriruhtinas, ”sillä Novgorodin ruhtinaskunta ei ole ainoastaan kuin esilinna Ruotsille ja Suomelle. Se antaa myös, jos saamme sen haltuumme, tavattoman suuren hyödyn niiden monien arvokkaiden tavaroiden muodossa, joita sieltä saa, ja on muutoinkin tärkeä läheisen sijaintinsa vuoksi”.²⁸⁸

Kuninkaan aikomuksena oli lähettää kesäkuussa vuonna 1612 ankarat moitteet De la Gardielle siitä, että tämä ajoi itsepäisesti tsaariksi hänen

pikkuveljeään Kaarle Filipiä eikä häntä itseään. Kirjettä ei kuitenkaan koskaan saatettu matkaan, koska uutisia alkoi saapua Novgorodin asukkaiden suuresta riemusta saada nuori prinssi Ruotsista hallitsijakseen. Innostus Kaarle Filipistä oli ilmeisen vilpittöä. Valtakunnankansleri Axel Oxenstierna katsoikin, että valtakunta oli asetettu tapahtuneen tosiasian eteen. On mielenkiintoista, että ylipääällikkö Jakob De la Gardie kirjoitti, että eräs uuden personaaliunionin eduista oli, että Ruotsi pääsisi Novgorodin valtiaana yhteyteen Jäämeren rannikon kanssa ja saattaisi järjestää osan viennistään sitä kautta. Tämä ilmeisen epäuskottava näkemys perustui vuosien 1612–1613 tilanteeseen, jolloin sota Tanskan kanssa tukki normaalit kaupankäynnin väylät Juutinrauman ja Älvsborgin kautta. Ruotsin vienti oli noina vuosina suurissa vaikeuksissa.²⁸⁹

Jo helmikuussa 1612 oli Novgorodista saapunut lähetyskunta Tukholmaan. Se oli saanut odottaa audienssia yli puoli vuotta, ennen kuin kuningas otti sen lokakuussa vastaan. Kuningas vahvisti pajareille, että Kaarle Filip lähetettäisiin Venäjälle, ja kehotti venäläisiä tulemaan miehissä häntä vastaan Viipuriin.²⁹⁰ Valtiopäivät käsitelivät asiaa marraskuussa ja Kustaa II Aadolf piti ensimmäisen suuren Venäjää käsittelevän puheensa julkisuudessa. Useita sellaisia esitettäisiin lisää tulevina vuosina. Puheet sisälsivät propagandaa, jonka tarkoituksena oli vaientaa kaikki kriittiset äänet valtakunnan idänpolitiikan suhteen, kaikki ilmaukset sotaväsymyksestä ja pettymyksestä, jotka olisivat saattaneet panna viholliset luulemaan, että Ruotsissa vallitsi epäsopu päämäärän suhteen. Tuollainen luulo olisi vähentänyt vastustajien rauhanhalua.²⁹¹ Venäjistä propagandapuheet sanoivat kolme seikkaa: väitettiin, että Venäjä aina oli laajentumishaluinen, todettiin, että se oli tämän lisäksi epäluotettava, ja korostettiin, että valtakunta kaipasi etuvarustusta tai suoja-aluetta Venäjän uhkaa vastaan.²⁹²

Puheessaan Tukholman linnan valtakunnansalissa marraskuussa 1612 nuori kuningas sanoi, että jotakin hyvin yllättävää ja tavallisesta poikkeavaa oli tapahtunut. Ruotsalainen prinssi oli valittu ehdolle Venäjän valtakunnan tsaariksi. ”Koko Moskovan väki ja yli kaksisataa kaupunkia Venäjällä” olivat olleet yhtä mieltä asiasta ja yhtyneet Novgorodin toivomukseen. Ruotsin kannalta oli tärkeää, että Venäjä ei liukuisi valtakunnan vastustajien leiriin, ”koska kysymyksessä oli suuri ja erittäin hedelmällinen maa”, joka sitä paitsi oli Suomen ja Norrbottenin naapuri. Venäjä olisi kuin ”turvavarustus sillä puolella niin kauan kuin välillämme vallitsee yksimielisyys ja sopu”, kuningas lopetti puheensa. Siksi oli uusi ulkopolitiikka Venäjän suhteen aivan välttämätön.

Säädyt eivät taipuneet ilman vastaansanomista hallitsijan mielipiteeseen. Monet olivat sitä mieltä, että ”tämä hanke Venäjällä johtaisi loputtomiin hankaluuksiin ja vaikeuksiin”. Leskikuningatar Kristiina vastusti kiivaasti nuoren prinssin lähettämistä Venäjälle. Lopulta väittelyssä päädyttiin kompromissiin, että Kaarle Filip lähetettäisiin Viipuriin sitomaan venäläiset ajateltuun liittoon mutta hän ei menisi askeltakaan pidemmälle barbaariseen naapurimaahan. Päätös tehtiin 11. päivänä marraskuuta 1612, ja se merkitsi, että Kaarle Filipistä ei enää aiottu Venäjän tsaaria vaan pelkkä houkutin, jonka tarkoituksena oli pitää venäläiset suopeina Ruotsia kohtaan. Neuvottelut käytäisiin hänen nimissään.²⁹³

Päätös tehtiin liian myöhään. Venäjällä olivat tapahtumat kulkeneet toiseen suuntaan, ja uusi hallitsija, patriarkka Filaretin poika Mikael, Romanovsuvun ensimmäinen tsaari, oli valittu tehtäväänsä helmikuun 21. päivänä 1613. Ulkomaiset vallantavoittelijat olivat tämän jälkeen mahdottomia siinä osassa Venäjää, jota Moskova hallitsi. Mutta kuinka oli asian laita Novgorodissa ja sen lähistöllä olevilla alueilla? Ruotsin sotavoimat miehittivät Länsi-Venäjällä linnoituksen toisensa jälkeen, Käkisalmen, Ivangorodin, Outovan (Gdov), Pähkinälinnan ja Kaprion, ja ruotsalaiset olivat herroina itse Novgorodin kaupungissa ja ulottivat valtaapyyteensä myös Novgorodin laajaan takamaahan pohjoisessa ja idässä. Moskovan valtakunta oli tungettu pois Itämereltä ja Laatokalta, ja linnoitusten ketju erotti sen tällä suunnalla Länsi-Euroopasta. Ruotsin valtion- ja sodanjohto haaveili Vienanmeren rannikosta, Kuolan niemimaasta ja jopa Arkangelista, jonka kautta kauppa kulki Venäjältä Englantiin ja Hollantiin. Kauemmas itään sunnannatut hyökkäykset epäonnistuivat kuitenkin pitkien etäisyyksien ja vaikean maaston vuoksi.

Vuodesta 1613 tuli käännekohta Ruotsin ja Venäjän suhteissa. Kaarle Filip matkusti arvokkaan hitaasti Suomen läpi Viipuriin tavatakseen siellä uusien alamaistensa edustajat. Novgorodin lähetyskuntaa johti arkkimandriitta Cyprian, joka oli saapunut Viipuriin pienen pajareista ja papistosta koostuvan deputaation kärjessä. Cyprian kannatti Novgorodin vanhaa itsenäisyyttä, pyysi saada Lutherin pienen katekismuksen venäjännöksen Ruotsin palveluksessa olevalta translaattori Hans Flörichiltä ja osoitti yleensäkin kaikkein suurinta alamaisuutta Kaarle Filipin edessä.²⁹⁴ Tämä herätti ruotsalaisissa papeissa toiveikkautta, ja eräs kenttäpappi, nimeltään Matthias Schaumius, ehdottikin kirjoitelmassaan koko Venäjän käännättämistä luterilaisuuteen.²⁹⁵ Myös monet Novgorodin pajarit olivat ruotsalaismielisiä, vaikka se ehkä johtui heidän toiveistaan saada suuria läänityksiä uudelta suuriruhtinaalta.

Kaikki Ruotsin Venäjän tuntijat olivat kerääntyneet Viipurin neuvotteluihin. Paikalla oli Petrus Petrejus, joka oli kirjoittanut teoksen väärästä Dmitristä ja suunnittele parhaillaan päteostaan *Regni Muschovitici Sciographiaa*. Sihteeri Daniel Hjort kirjoitti kuvauksen neuvotteluista. Arkkimandriitta puhui Novgorodin ruhtinaiden polveutuvan jostakusta Rodericuksesta, joka oli tullut Roomasta. Ruotsalaiset korjasivat kohdan asuun ”novgorodilaiset voivat osoittaa historiakirjojensa avulla, että he ovat kerran saaneet Ruotsista suuriruhtinaan nimeltä Rurich, mikä tapahtui muutamia satoja vuosia ennen kuin Novgorod joutui Moskovan alaisuuteen”. Tällä lauseella oli pantu alku niin sanotulle normannismille. Se on teoria, että viikingit olisivat perustaneet Venäjän valtakunnan, mikä käsitys kohtasi myöhemmin, 1700- ja 1800-luvulla, ankaraa vastustusta aitovenäläiseltä taholta. Mutta samalla se sopi erinomaisesti gööttiläisyyteen, joka oli oppineiden pääideologia Ruotsissa tuohon aikaan. Petrus Petrejus hyväksyi ajatuksen ja kehitti sitä edelleen suuressa kirjassaan. Niin oli ruotsalainen ehdokkuus Venäjän tsaarinistuimelle saanut historiallisen siunauksensa.²⁹⁶

Suuri kokous pienessä rajakaupungissa herätti myös ulkomaiden huomiota. Itse asiassa oli kuitenkin kysymys petoksesta. Ruotsin neuvottelijat olivat saaneet kahdet eri ohjeet, jotka oli kumpikin päivätty kesäkuun 18. päivänä 1613, ja he tunsivat itsensä epävarmoiksi. Kumpikaan suunnitelluista vaihtoehtoista ei tuntunut oikein sopivalta. Neuvotteluista tuli siksi pitkät ja ne sisälsivät yhtämittaista jo esitettyjen vuorosanojen toistamista. Venäjällä levisi käsitys, että ruotsalaiset halusivat vain pitkittää asiaa. Siksi siellä takeruttiin voimakkaasti muutoseikkoihin. Oli ilmeistä, että Ruotsi ei onnistuisi ajamaan läpi sekä menestyksellistä ruhtinasprojektia että suuria alueellisia laajennuksia.

Tärkeitä asioita tapahtui myös Novgorodissa, jonne sotapäällikkö Jakob De la Gardie oli sijoittanut päämajansa. De la Gardie oli lähellä tapahtumien näyttämöä ja tunsu mahdollisuudet paljon paremmin kuin Ruotsin valtionjohto Tukholmassa. Sotapäällikkö oli nähnyt suuren Venäjän ja tiesi, että se tilapäisestä alennustilastaan huolimatta ennemmin tai myöhemmin nousisi uudelleen mahtavaksi. Hän tarvitsi lisää joukkoja ja toivoi saavansa niitä nyt, kun sota Tanskan kanssa oli päättynyt ja Knäredin rauha oli solmittu. Kuninkas ei ollut ollenkaan samaa mieltä. Sen sijaan, että sotavoimaa olisi lisätty, Kustaa II Aadolf kirjoitti sotapäällikölleen, että De la Gardien piti hävittää maa autioksi ja vetäytyä armeijansa kanssa Novgorodin Kremliin. Novgorodin ylhäiset pajarit ja oppineet papit pitäisi kaikki evakuoida panttivankeina Viipuriin.

Ylipäällikkö oli ehdottomasti toista mieltä. Hän oli kehittänyt oman neuvottelutapansa venäläisten kanssa, ja se oli osoittautunut menestykselliseksi. Koska kauniit puheet tai uhkaukset eivät yksistään auttaneet, De la Gardie oivalsi yhdistellä niitä, eli kuten hän itse sanoi latinaksi, käyttää menetelmää nimeltä *fulmina et pelvi*, toisin sanoen salamia ja rukouksia, kanuunoiden jyrinää ja kauniita lupauksia yhdessä. Hän käsitti myös, että kaikkien länsimaalaisten yhteistyö oli tarpeen, jos aikoi saada Venäjän polvilleen. Ruotsin omat voimat eivät koskaan riittäisi siihen.²⁹⁷

Niinpä tapahtui, että Jakob De la Gardie voitti samoin ajattelevan miehen, Puolan ylipäällikkö Jan Karol Chodkiewicsin, Kirkholman voittajan, rikkaan ja sivistyneen magnaatin ystävyyden. Ylipäälliköiden kohtelias kirjeenvaihto koski ajatusta jakaa Venäjä Ruotsin ja Puolan kesken pohjoiseen ja eteläiseen vaikutuspiiriin. Idea oli ollut aikaisemmin ilmassa Juhana III:n ja Stefan Bathoryn välisenä. Ruotsalaisten sananviejänä Puolan leiriin oli balttilainen rälssimies Adam Schrapfer, joka oli kotoisin Keski-Liivinmaalta. Hän oli kuulunut siihen lähetystöön, joka oli solminut aselevon Ruotsin ja Puolan välillä juuri syyskuussa vuonna 1613. Jakob De la Gardie halusi nyt ulottaa tämän aselevon koskemaan myös molempien maiden Venäjällä olevia joukkoja.

Edellytyksiä oli nyt olemassa Ruotsin Venäjän-politiikan muuttamiseen. Komissaari Adam Schrapfer matkusti Ruotsiin ja onnistui taivuttamaan Kustaa II Aadolfin ajatustensa kannalle. Sukuviha Vaasa-suvun ruotsalaisen ja puolalaisen haaran välillä oli kuitenkin niin suuri, että kuningas asetti yhteistyölle aikarajan, toukokuun 1. päivän 1614. Siitä huolimatta Viron ja Liivinmaan aateli alkoi ponnekkaisesti puuhata rauhankonferenssia Ruotsin ja Puolan välille. Eräässä Schrapferin kirjeessä maaliskuun 18. päivästä 1614 Gotthard Johan von Tisenhausenille sanotaan, että molempien valtakuntien pitäisi toden teolla ryhtyä panemaan Venäjää, ”tuota aina petollista ja tyrannimaista kansakuntaa”, jonkinlaiseen järjestykseen. Oli välttämätöntä, että Ruotsi ja Puola löytäisivät toisensa ”venäläisen tyrannian vastustamisessa”. Kaikkien liivinmaalaisten ja ”muiden isänmaan ystävien” pitäisi vaikuttaa siihen suuntaan, että ”saataisiin todellinen pysyvä liitto noita viekkaita ja ovelia venäläisiä vastaan”.²⁹⁸

Virolaisten ja liivinmaalaisten aatelismiesten yritys välittää Ruotsin ja Puolan välillä on huonosti tunnettu, ja sen tarkoitus jää epäselväksi. Ehkäpä he yrittivät suorastaan luoda puoliautonomista Liivinmaan valtiota, joka tasapainottelisi Ruotsin ja Puolan välillä. Mutta he olivat liikkeellä liian myöhään. Kustaa II Aadolf tunsikin sammumatonta vihaa Sigismundia kohtaan, että hanke oli mahdoton. Västeråsin joulukuussa vuonna 1613 pidettyjen

valtiopäivien jälkeen kuningas aloitti uuden ulkopoliittisen toiminnan. Kuningaan kansliasta lähetettiin sarja kirjeitä, joissa dynastinen hanke haudattiin. Kaarle Filip kutsuttiin takaisin kotiin, Viipurin keskustelut lopetettiin, Novgorodia ei enää tunnustettu neuvottelujen osapuoleksi ja askeleita otettiin Moskovassa hallitsevan uuden venäläisen tsaarin tunnustamiseksi. Rauhanehtoja lievennettiin myös tuntuvasti – Jäämeren ohjelma hylättiin kokonaan ja ainoana edellytyksenä pidettiin, että Venäjä luovuttaisi Ruotsille joukon linnoituksia itäisimmän Suomenlahden ympäriällä. Se oli Ruotsin taolta *conditio sine qua non*.²⁹⁹

Hidas tie rauhaan

”Lähtee kesä, lähtee talvi, vaan ei lähde Laiska-Jaakko” kuuluu suomalainen sananparsi, joka aivan ilmeisesti pohjautuu Jakob De la Gardien pitkään viipymiseen Novgorodissa. Voi arvata, että sananparren luojat, suomalaiset nihdit, olivat perin juurin kyllästyneitä ylipäällikön sitkeään, vuosikaudet jatkuneeseen oleskeluun Novgorodin linnassa ja halusivat kovasti palata takaisin kotiin.

Miehitysaikana oli omalaatuinen huolto- ja verotusjärjestelmä vakiintunut armeijan toimeentulon rungoksi Pohjois-Venäjällä. Novgorod sijaitsi kaukana Ruotsin vilja-aitoista ja asepaajoista, ja matka sinne oli vaivalloinen kurjien maantie- ja vesitieyhteyksien vuoksi. Alituinen sissisota häiritsi pahasti niin ampumatarvikkeiden kuin muonankin saantia. Armeijan piti tulla toimeen ryöstelyllä ja pakkoveroilla, kaikella sillä, mitä sen onnistui saada irti onnettomasta, hävitetystä maasta ja sen tärkeimmästä kaupungista.

Järjestelmä perustui epäsuoraan verotukseen. Ruotsalaisen sotakanslian ja -kamarin lisäksi Novgorodissa vaikutti venäläinen veronkantojärjestelmä, jonka puitteissa toimi monia sihteereitä eli djakkeja (*djak*) ja kirjureita (*podjatsi*). Nämä virkamiehet pantiin nyt töihin resurssien kiskomiseksi alueen asukkailta. Miehitysvalta ei sekaantunut venäläisten veronkantajien päämääriin ja menetelmiin, jotka pysyivät suunnilleen samankaltaisina kuin edeltäneenä aikana. Järjestelmän suuresta tehokkuudesta kertoo valtava köyhtyminen, joka kohtasi kaupunkiporvareita ja ortodoksista papistoa. Mitä kauemmin miehitystä kesti, sitä huolellisemmin heiltä kerättiin kaikki säästetyt varat ja sitä perusteellisemmin talouselämä lamaantui tuossa ennen niin rikkaassa kaupunkivaltiossa ja sen laajalla maaseudulla. Koska monet porvarit, munkit ja talonpojat pakenivat alueelta suurten rasisitusten vuoksi, kohdistui verotus yhä pienempään joukkoon maksajia. Hintojen nousu oli tavaton,

mikä sekin vaikeutti muonituksen saamista sotaväelle. Tilanne alkoi olla niin kauhea, että Jakob De la Gardie puhui jo Jerusalemin hävityksestä.

Vuoden 1614 alussa kaupunkilaisten rahat loppuivat kokonaan. Papit olivat luovuttaneet kaikki kirkkojensa aarteet ja porvarit ryöstäneet vaimoiltaan näiden viimeisetkin korut. Anastaminen jatkui niin, että kirkonkellot ja Novgorodin Kremlin tykit sulatettiin metalliksi. Veronkantajat sovelsivat nyt viimeisiä keinojaan ja piiskasivat uhriensa jalkapohjat sohjoksi saadakseen tietää, minne nämä olivat kätkeneet varallisuuttaan. Ylipäällikkö vastusti tätä itämaista kidutuskeinoa, mutta minkä hän asialle mahtoi. Ainoa, johon pystyttiin, oli varuskunnan lukumäärän jatkuva pienentäminen, niin että valtavaa kaupunkia vartioi lopulta vain viisituhatta nihtiä. Joukkojen supistaminen tuli tietysti moskovalaisten tietoon ja häittäsi tuntuvasti rauhanneuvotteluja. Novgorodia kohtasi lopullinen tuho kuitenkin vasta rauhan solmimisen jälkeen vuonna 1617, jolloin perääntyvät ruotsalaiset veivät mukanaan sellaisiakin tavaroita, jotka sopimuksessa oli määrätty jätettäväksi paikoilleen. Suuria vaunukuormallisia kirkonkelloja, ikoneita ja pyhäinkuvia, kirjoja ja arkistoja vyöryi nyt länteen pitkin teitä tai laivattiin lotjilla pois kaupungista.³⁰⁰

Arkistojen joukossa ehdoton erikoisasema on Ruotsin valtionarkistossa säilytettävällä kokoelmalla nimeltä Novgorodin miehitysarkisto (*Ockupationsarkivet från Novgorod*). Se käsittää satoja rullia ja kvarttokoikoisia niteitä, joiden teksti on venäjää tai kirkkoslaavia. Kukaan Ruotsissa ei osannut näitä kieliä, ja siksi arkisto säilyi jotakuinkin koskemattomana vuosisatoja, kunnes aika oli kypsä sen sisällön huolelliseen tutkimiseen. Nykyään arkisto on sekä luetteloitu hyvin että digitoitu, ja monet tuoreet tutkimukset perustuvat siihen.³⁰¹ Yleisesti katsotaan, että kysymyksessä on merkittävimpiä ja laajimpia arkistoaarteita Venäjällä vallinneesta arkielämästä mitä yleensä on säilynyt. Siitähän eivät viralliset valtiolliset lähteet ole säilyttäneet paljonkaan jälkiä.

Miehitysarkiston sisältö on yllättävän rikas. Se käsittää luetteloita kaupunkilaisista, pajareista, papeista ja porvareista, tietoja hallinnon rakenteesta, avioliitoista, maanomistuksesta ja paljosta muusta, minkä nykyisin löytää suuresta henkilöhistoriallisesta luettelosta.³⁰² Tämä arkiston osa sisältää myös naishistoriallista aineistoa. Lisäksi arkistosta tapaa monia veroluetteloita, jotka käsittelevät tulleja, kapakoita, saunoja ja myllyjä. Eri kaupunkikortteleiden vanhimmat ovat kerran laatineet ne.³⁰³ Sitä paitsi arkistosta löytää laajan kirjeenvaihdon sodankäynnistä, hävitysretkistä, tietoja omista ja vieraista joukoista, streltseistä, kasakoista ja tataareista eri valtioiden palveluksessa. Tähän kirjeenvaihtoon sisältyy suuri määrä paikannimiä, jotka valaisevat Novgorodin alueen vanhempaa maantiedettä ja asutusoloja.

Eräs arkiston tieteellisistä käyttäjistä, professori Anders Sjöberg, on kirjoittanut mikrohistoriallisen tutkielman yhdestä Novgorodin julkisista saunoista. Tätä kylpylää käsittelevä veroluettelo sisältää runsaita tietoja saunan käyttäjistä vuosilta 1611–1615, heidän suorittamistaan pääsymaksuista, vesi- ja halkotilanteesta, oluenmyyjistä ja suoneniskijöistä sekä saippuankulutuksen määrästä ja käytettävissä olleista saippualaaduista. Sjöberg mainitsee muun muassa, että saunassa kävi kesäkuun 27. päivänä 1612 kaikkiaan 550 kylpijää, tosiasia, joka kumoo tehokkaasti kaikki ruotsalaisten väitteet venäläisten likaisuudesta ja siivottomuudesta.³⁰⁴

Almanakka näytti jo vuodenvaihdetta 1613–1614, kun dynastisesta suunnitelmasta luovuttiin Ruotsissa lopullisesti. Uusi päämäärä asetettiin Örebron valtiopäivillä tammikuussa 1614. Kokouksella oli osittain yleisen neuvottelun luonne, sillä kuningas, leskikuningatar ja valtakunnankansleri vaihtoivat siinä julkisesti mielipiteitä. Kun yksimielisyys oli pitkän keskustelun päätteeksi saavutettu, säätykokous muuttui propagandatilaisuudeksi, jossa Kustaa II Aadolf yritti monin pitkin ja maanittelevin lausein saada valtiopäivät suostumaan niihin lisäveroihin, joita jatkuva sodankäynti ehdottomasti edellytti.

Oli selvää, että päämääränä olisi rauhan solmiminen uuden tsaarin Mikael Romanovin kanssa edullisella tavalla, niin että valtakunta samalla saisi uusia alueita. Menetelmistä oli tosin monia mielipiteitä. Sodankäynti ja neuvottelut olivat ne kaksi instrumenttia, jotka saattoivat tulla kysymykseen. Vuosina 1614–1617 käydyssä keskustelussa kallistuttiin milloin yhdelle, milloin toiselle kannalle. Hyvin harvat, kuten esimerkiksi kenttäpappi Matthias Schaumius, olivat sitä mieltä, että Venäjän vaara oli kertakaikkisen ohi, siksi että Venäjän valtakunta oli perusteellisesti tuhottu.³⁰⁵ Useimmat luulivat aivan päinvastoin, että Venäjä nousisi vielä kerran alennustilastaan, ja puheet Venäjän vaarasta muistuttivat tälläkin kertaa hyvin paljon 1500-luvun äänenpajoina.

Örebron valtiopäivien jälkeen Kustaa II Aadolf halusi osallistua henkilökohtaisesti sodankäyntiin ja lähti siinä tarkoituksessa Suomeen. Siellä laadittiin huhtikuun 5. päivänä 1614 tärkeä kirje, jossa kuningas tiedusteli valtakunnalta, miten jatkossa tulisi menetellä. Neuvokset kokoontuivat toukokuussa laatiakseen näkökohdista hyvin rikkaan mietinnön kuninkaalleen. Venäläisiä saattoi kohdella kahdella tavalla, he kirjoittivat, ”joko antamalla heille ystävällisesti anteeksi kaikki heidän epäoikeudenmukaisuutensa” tai niin, että heidät asetettaisiin ”kunnan oikeudenkäynnin eteen”, jossa torjuttaisiin mielipide mielipiteeltä heidän väitteensä. Mutta koska oli luultavaa,

että ”venäläinen synnynnäisen barbaarisen luonteensa mukaisesti” torjui kaikki syytökset, olisi kumpikin neuvottelutaktiikka vahingollinen. Ainoa oikea johtopäätös olisi siksi, että

venäläisen täytyy olla meitä vastaan sotainen, yhtäältä koska hän on täynnä ylpeää ja uhmakasta itseihailua, tai sitten koska hän arvelee ystävällisen sovinnon aiheuttavan hänelle itselleen vahinkoa. Venäläiset haluavat sotaa pelkäämättä sitä, että Kuninkaallinen Majesteetti pitää tällä hetkellä hallussaan ja puolustaa niin valtavaa kappaletta Venäjän valtakunnasta.³⁰⁶

Jos nyt sota olisi ainoa ratkaisu, ongelman muodostaisi venäläisten suuri sitkeys, koska ”he eivät synnynnäisen ylimielisyytensä vuoksi välitä mitään onnen vaihteluista”. Mitkään muut kansakunnat eivät olleet sellaisia. Eikä venäläisten todellakaan tarvinnut surra omaa surkeuttaan, koska tilanne parani heidän osaltaan joka hetki, joka kului. Venäjä olisi pian taas ”niin suuri, mahtava ja hedelmällinen kuin ennen, vaikkakaan se ei aivan heti pystyisi hyökkäämään naapureittensa kimppuun”. Voimakkaan Venäjän aika ei kuitenkaan ollut enää kovin kaukana.

Sitä paitsi olisi varmaa, että ulkomaat auttaisivat Venäjää takaisin sen entiseen loistoon, neuvosto kirjoitti ja palautti mieliin Englannin, Hollannin, Tanskan ja Hampurin ilmeiset kauppaedut idän suunnalla. Siksi neuvosten suositus kuninkaalle olikin, että tämä ”pitäisi venäläistä lämpimänä, ja tarjoaisi tälle rauhaa toisella kädellä, mutta miekkaa toisella”. Kun Venäjä näkisi, että ”asia on todella vakava, se suostuisi paremmin ystävälliseen sovintoon joko pakotettuna tai houkuteluna siihen”.³⁰⁷ Olisi paljon viisaampaa taistella venäläisten kanssa Novgorodista kuin Viipurista.

Näin todella tapahtui, koska venäläiset olivat hyvin haluttomia luovuttamaan ainuttakaan kaistaletta omasta maastaan Ruotsille. Kustaa II Aadolf luonnehti valittua ratkaisua sanomalla, että ”olisi parempi, että Venäjä taistelsi valloittaakseen menetetyt alueensa takaisin kuin että meidän pitäisi puolustaa entisiä rajojamme”.³⁰⁸ Kuningas aikoi nyt lähteä rintamalle Narvan kautta. Hän perusteli aikomustaan latinankielisellä lauseella, että hän ei matkustaisi sinne *more hominum militarium, studio alere bellum* (opiskellakseen sotilaiden tapaan sotaa) vaan saavuttaakseen venäläisten arvostuksen, koska *quae praesertim apud Barbaros, quorum mos est terrere, ne paveant, plurimum potest* (rohkea voittaa eniten barbaareiden joukossa, sillä heidän tapansa on herättää pelkoa).³⁰⁹

Kuningas vietti todella osan vuosista 1614–1615 Venäjän sodassa, ja hänen kirjelmänsä Novgorodin papistolle ja kansalle sisältävät ajatuksen, että hän

käski nyt venäläisiä hallitsijan oikeudella. Kustaa II Aadolf vaati novgorodilaisilta uskollisuuden valaa ja esitti hahmotelman, jonka mukaan Novgorodin tuleva asema Ruotsin osana tulisi muistuttamaan Liettuan asemaa Puolan osana.

Merivallat Englanti ja Hollanti tarjoutuivat tähän aikaan välittämään rauhaa Ruotsin ja Venäjän välille, ja Englannin lähettiläs John Merrick tuntuu suunnitelleen koko Pohjois-Venäjän rannikon miehittämistä englantilaisten toimesta, koska Jäämeren kauppatie oli hyvin tärkeä briteille. Kesti kuitenkin varsin kauan, ennen kuin rauhanneuvottelut toden teolla käynnistyivät.

Vuosina 1614–1615 kirjoitti myös tunnettu Venäjän harrastaja Petrus Petrejus suurteoksensa *Regni Muschovitici Sciographia*, joka oli tarkoitettu Ruotsin virallisen idänpolitiikan puolustukseksi. Kirja on epäilemättä tämän aikakauden tärkein Venäjää käsittelevä teos, ja sen 500 sivua antavat lukijalle kutakuinkin täydelliseksi tarkoitettun kuvan idän suurvallasta. Teos on latinankielisestä nimestään huolimatta kirjoitettu eloisalla, sujuvalla ruotsin kielellä. Kirja on syntynyt keskellä vuoden 1614 neuvotteluja ja kuvastaa samoja tunteja, joita löytää myös virallisesta kirjeenvaihdosta, mutta siinä piilee myös oppinut valtio-oikeudellinen tendenssi. Se antaa esitykselle sävyä, joka puuttuu Ruotsin propagandasta ja käydystä keskustelusta. Näin Petrus Petrejus luonnehti rauhan saamisen mahdollisuuksia Venäjän kanssa:

Kun moskovalaiset aloittavat vihollisuudet naapureittensa kanssa – he tekevät sen toisella tavalla kuin mitä maailman muiden kristillisten hallitsijoiden tapana on, nimittäin sodan julistamisella lähettien ja kirjeiden kautta –. Venäjän kanssa käy niin, että ennen kuin naapuri tietää sanaakaan sodasta, venäläiset hyökkäävät tuhansin miehin rajan yli –. Ja, koska he aloittavat sodat valheilla ja petoksilla, he menettelevät samoin solmiessaan rauhan vastustajansa kanssa –.

Erityisesti silloin on syytä olla varuillaan, kun he sanovat haluavansa tehdä ikuisen rauhan. Muut kansat eivät ollenkaan ymmärrä, mikä petos asiaan sisältyy –. Naapureita vedetään yksinkertaisesti nenästä –. Siksi on parasta ja viisainta, kun rauhaa aletaan solmia moskovalaisten kanssa, tehdä se muutamiksi päätetyiksi vuosiksi, ja kun aika on kulunut loppuun, solmia ja vahvistaa rauha uudelleen.³¹⁰

Petrus Petrejus suositteli siis valtionjohdolleen aikarajoitteista rauhaa Venäjän kanssa, ei ”ikuista rauhaa”, joka hänen mielestään ei ollut rauha ollenkaan, koska se päättyi hallitsijanvaihdoksen tapahtuessa. Kustaa II Aadolf ja Axel Oxenstierna halusivat pysyvää turvallisuutta valtakunnan rajalla ja aikoivat

siksi siirtää Venäjän-vastaisen rajan niin kauas itään kuin mahdollista. Valta-kunnalla olisi silloin rittävästi tilaa ja aikaa puolustautumiseen. Millaisen muodon rauhansopimus saisi, oli heidän mielestään vähemmän tärkeää.

Olen aikaisemmin tarkastellut *Regni Muschovitici Sciographiaa* melko seikkaperäisessä tutkielmassa.³¹¹ Ruotsin valtionarkistossa säilytetään tämän kirjan esitöitä, jotka kuten teoksen ensimmäinen lukukin on päivätty vuodelle 1614. Ne osoittavat, että Petrus Petrejus suunnitteli suorastaan 22 lukua käsittelevää kirjaa, jonka pääsisältönä olisi ollut maantiede ja politiikka. Juuri näiltä osiltaan teos kuitenkin supistui huomattavasti. Luonnoksen sanojen mukaan työ oli ”kirjoitettu, laadittu ja tiivistetty Petrus Petrejus Upsaliensiksen toimesta vuonna 1614”.³¹² Yksi kuninkaan samanaikaisista kirjeistä ja maksettu palkkio osoittavat, että teos oli tehty virallisesta toimeksiannosta.³¹³ Lopputeos muodosti todellisen kuusiosaisen eepoksen. Osat valaisevat Venäjän oloja, maantiedettä, historiaa, kirkkoa, valtiomuotoa, sotalaitosta sekä tapoja ja tottumuksia. Petrus Petrejus on käyttänyt ahkerasti eri lähteitä, kuten Sigismund von Herbersteinin, Conrad Bussowin, Martin Beerin, Paul Oderbornin ja monien muiden kirjoituksia, mutta myös itsenäinen osuus teoksessa on huomattava.

Petrus Petrejuksen työ kuuluu samaan kategoriaan kuin useat muut kansankieliset valistuskirjoitelmat Kaarle IX:n ajalta, esimerkiksi Ericus Schroderuksen latinasta tekemät monet käännökset. Niiden tarkoituksena oli levittää tietoja vieraista oloista. Venäjistä, joka oli suunnattoman suuri, ”ei ollut moniakaan kirjoja – – julkaistuina, ja ne, jotka sitä ovat, ovat kirjoitetut vierailta kielillä, eivätkä meidän Isänmaamme kielellä”, kirjoittaja mainitsi. Toinen selittävä tekijä oli Venäjän valtava sulkeutuneisuus – venäläiset eivät yksinkertaisesti olleet antaneet vieraiden tarkastella olojaan, ”kuten kaikkialla muualla on tavallista”. Siksi Petrus Petrejus oli tehnyt huomioitaan ja etsinyt ”muiden uskottavien miesten dokumenteista” tietoja tarkastelukohteestaan. Tulokset hän tarjosi nyt suurelle yleisölle ”palvellakseen Isänmaataan ja ystäviään”.³¹⁴ Vaikka teos näin olikin tarkoitettu palvelemaan Ruotsia, sillä oli myös yleistä valistusluonnetta, joka oli puhtaasti kulttuurista laatua. Teos pääsi saksankielistenkin lukijoiden käyttöön, sillä siitä ilmestyi vuonna 1620 käännös nimellä *Historien und Bericht von dem Grossfürstenthumb Muschkow*. Petrus Petrejuksen teos oli 1600-luvun ajan ja vielä 1700-luvullakin eniten lainattuja Venäjän kuvauksia, vaikka se sittemmin jäi Adam Oleariuksen suuren kirjan varjoon.³¹⁵

Petrus Petrejuksen lisäksi tuntuu moni muukin ruotsalainen oppinut harrastaneen jonkin verran Venäjää juuri tänä aikana. Ainakin Johannes Messenius, Sigfridus Aronus Forsius ja Martin Aschaneus suunnittelivat tähän aiheeseen liittyviä teoksia. Valmiita sellaisia ei kuitenkaan tunneta.³¹⁶

Pihkovan kaupunkia vastaan suunniteltua hyökkäystä kesällä 1615 edelsi kiivas propagandakampanja. Sota oli kestänyt jo neljä vuotta, ja vaikka se oli, Klušinin katastrofia lukuun ottamatta, sujunut melkein ilman menetyksiä, toivottiin Ruotsissa yleisesti rauhaa. Siksi kuningas julkaisi avoimen kirjeen, jossa hän kuvasi tilanteen sellaiseksi, että ”meidän vanha perivihollisemme Venäjä” ei halunnut antaa periksi vaan uhmasi yhä Ruotsia.³¹⁷ Tämä kirje on siinä suhteessa merkittävä, että sana perivihollinen (*arvfiende*) näkyy siinä tarkoittaen Venäjää. Dokumentissa otettiin Kustaa Vaasan aikainen termi käyttöön, vaikka se oli ollut pitkät ajat kadoksissa. Kaarle IX:n aikana perivihollinen tarkoitti Puolaa ja Venäjää kuvailtiin toisin, pehmeämmin luonnehdinoin.

Syksyn 1615 aikana rauhantunnustelut alkoivat sellaisilla paikoilla, joilla Ruotsin ja Venäjän voimasuhteet kohtasivat toisensa. Tunnusteluja tapahtui esimerkiksi Romanovan ja Diderinan kylissä melko syvällä Venäjällä, jossa-kin Novgorodin ja Moskovan välillä. Ruotsin neuvottelukuntaa johti ylipäällikkö Jakob De la Gardie, mutta hänen osuuttaan tärkeämpi oli ulkomaisten rauhanvälittäjien toiminta. Sekä Englannista että Hollannista tuli valtuuskunta tässä tarkoituksessa Novgorodin alueelle. Moskovasta saapui Englannin lähettiläs John Merrick, joka oli avoimen venäläisystävällinen, kun taas monihenkinen alankomaalainen valtuuskunta asennoitui ruotsalaisystävällisesti. Nämä erot pohjautuivat historiaan. Englantilaiset olivat avanneet 1500-luvulla meritien Arkangeliin, nauttineet livana IV:n suurta suosiota ja jopa saaneet tältä koko Venäjän käsittävän kauppamonopolin (vaikka he sittemmin menettivät sen). He pitivät ystävyyttä Moskovan kanssa korkeassa arvossa, kun taas hollantilaiset katsoivat, että heidän kauppaetunsa oli Itämeren suunnalla, Narvassa, joka tuohon aikaan oli ruotsalainen kaupunki. Hollannin delegaatioon kuului taiteilija Antonis Goeteeris, joka piirsi lukuisia kuparipiirroksia kohteista, jotka hän kohtasi matkallaan. Molempien välittäjätahojen pääpyrkimys oli kuitenkin yhteinen – saada kauppa uudelleen käyntiin Länsi-Euroopan ja Venäjän välillä. Missä Ruotsin ja Venäjän raja kulkisi, oli välittäjien mielestä toisarvoista.

Tältä kannalta on mielenkiintoista havaita, että Ruotsin valtionjohto yritti aivopestä välittäjiä niin, että he alkaisivat tukea Ruotsin hanketta saada haltuun sellaisia alueita Suomenlahden pohjukan ympärillä, jotka sulkisivat Venäjän pois mereltä. Tärkeät kirjeet välittäjille laadittiin nyt useimmiten kunninkaan ja valtakunnankanslerin yhteistyönä, kun he molemmat oleskelivat Narvassa pitkän aikaa syksyllä 1615. Kirjeet ovat hyvin mielenkiintoisia siinä suhteessa, että niiden sanoma ei suuntautunut omille alamaisille vaan suurin

piirtein koko muulle Euroopalle. Kysymys Venäjän tulevaisuudesta oli yksi maanosan pääkysymyksistä, väittivät ruotsalaiset.

Suurissa yhteyksissä venäläisten kanssa juututtiin jälleen helposti muotoseikkoihin. Ruotsalaiset kieltäytyivät sitkeästi käyttämästä titteliä ”itsevaltias” Venäjän hallitsijasta. Myöskin historian tulkinnassa näyttää olleen tuntuva eroa ruotsalaisten ja venäläisten välillä, ja tämä koski etenkin Liivinmaata. Venäläiset pitivät tätä aluetta ”perintömaanaan”, koska olivat hallinneet siellä 1500-luvulla, kun taas ruotsalaiset muotoilivat asian niin, että venäläisillä ”oli epäoikeudenmukaista pyrkimystä vallita vieraita kansoja”. Juuri tämä venäläinen ominaisuus oli pelästyttänyt liivinmaalaisia niin, että he olivat haakeutuneet lempeän Ruotsin alamaiseksi välttyäkseen ”venäläisten ikeestä ja orjuudesta”.³¹⁸ Korostamalla näitä seikkoja Ruotsin valtionjohto esitti ulkomaalaisille yleiskuvan tilanteesta, jota muukalaiset eivät oikein tuntuneet ymmärtävän.

Klassiseksi ja usein lainatuksi on tullut valtakunnankansleri Axel Oxenstiernan luonnehdinta vuosien 1615–1616 tilanteesta. Kansleri oli laatinut arvionsa melko varmasti yhteistyössä kuningas Kustaa II Aadolfin kanssa.³¹⁹ Se kuului näin:

On ilman mitään epäilystä totta, että meillä on Venäjässä väärämielinen ja sen lisäksi mahtava naapuri, joka on myötäsentyisen ja kuin äidinmaidossa imetyn petturuutensa ja valehtelunhalunsa vuoksi erittäin epäluotettava, mutta voimavarojensa puolesta silti niin meille kuin muille naapureillem pelottava, kuten vielä hyvin muistamme.

Ja valtakunnankansleri jatkoi:

Että nyt ei vain päästää vaan suorastaaan auttaa Venäjää pois pälkähästä, ollenkaan höyhentämättä häntä, ja pienentämättä hänen mahtiaan – se tuntuu meistä ei ainoastaan epävarmalta ja vahingolliselta, vaan myös suorastaaan pilkkaa herättävältä ja syytettävältä, ja siitä seuraa lopultakin vain myöhäistä ja parantumatonta katumusta –. Onkin arvattavissa, että koska Venäjä on meidän vahingoksemme viime aikoina oppinut vierailta paljon uutta ja osaa nyt järjestää hallintonsa ja sotalaitoksensa paremmin, niin hän on tulevaisuudessa meille yhä sietämättömämpi tai ainakin hankalampi naapuri.

Sotatilanne oli vaikea, sen kansleri myönsi, ja edessä olevat neuvottelut sitkeitä, sillä venäläisillä oli aina enemmän kärsivällisyyttä ja kykyä odottaa kuin ruotsalaisilla. He työskentelivät ”venyttäen aikaa, ja etsien kaikenlaisia

hiustenhalkomisia vanhaan venäläiseen tapaan”. Silti heille ei pitäisi antaa periksi. Sotilaallinen tilanne Novgorodissa oli kestämaton, ja Axel Oxenstierna ei nähnyt ongelmasta muuta ulospääsyä kuin koko kaupungin evakuoinnin. Jos muonitustilanteesta tulisi aivan toivoton, pitäisi Ruotsin keinoja kaihtamatta ajaa kaikki asukkaat pois Novgorodista:

Olisi kovin pahasti tehtyä omaa isänmaatamme kohtaan, jos muutamien Novgorodin porvareiden vuoksi asettaisimme maamme vaaraan ja sen sijaan, että karkottaisimme venäläisiä kaupungista, ajaisimme monet kunnialliset suomalaiset miehet pois kodeistaan ja maaltaan.

Tämä lause neuvottelijoille annetuissa ohjeissa on merkittävä sen tunteellisuuden vuoksi, jota se ilmentää. Sana isänmaa (*fäderneslandet*), jonka Kustaa Vaasa oli tanskalaisten esikuvien tapaan ottanut käyttöön, oli harvinainen ilmaisu tuon ajan ruotsin kielessä. Myös sana ”suomalaiset” sähköttää käytetyssä yhteydessä, että kansleri osoitti sanansa paitsi neuvottelijoille myös Novgorodia miehittäville joukoille, joiden tilanne oli vaikea. Kuva kaupunkiporvareiden ulosajamisesta – mikä tietysti oli tavaton toimenpide – liittyi siinä kuvaan koko Suomea uhkaavasta vaarasta, jonka esille manaaminen oikeutti poikkeuksellisetkin toimet.

Varsinaiset rauhanneuvottelut avattiin komeasti Diderinan kylässä Novgorodin eteläpuolella tammikuun 3. päivänä 1616. Vastakohtat olivat kuitenkin niin suuret, että keskustelut katkesivat kuukautta myöhemmin. Ruotsalaiset esittivät ultimaatuminsa ja lähtivät paikalta. Tsaari Mikael Romanov oli kieltäytynyt suostumasta heidän vaatimuksiinsa. Ennen välirikkoa oli tosin sovittu kolmen kuukauden aselevosta ja uudesta kokouspaikasta, jonka piti sijaita jossakin vanhan Laatokan kaupungin ja Tihvinän välillä.³²⁰

Seuraava vaihe tapahtumien ketjussa olivat Helsingin maapäivät tammikuussa 1616, jonne kuningas matkusti. Venäjän-kysymys oli Suomen säädylle erittäin keskeinen, ja Kustaa II Aadolf tiesi hyvin, että suomalaiset olivat aikaisemmin olleet usein eri mieltä idänpolitiikan suuntaviivoista kuin valtakunnan johto. Siksi hän kuunteli kärsivällisesti säätyjen valituksia siitä, millainen sodanvaara oli uhannut valtakunnan itäpuoliskoa vuosisatojen ajan. Se oli johtunut ”vilpillisestä ja sanaansa koskaan pitämättömästä naapuristamme Venäjältä, jonka takia emme ole ei ainoastaan sota-aikoina vaan myös rauhan vallitessa, jolloin meidän olisi pitänyt olla ystäviä, voineet elää turvassa omissa taloissamme ja omalla maaperällämme”, säädyt sanoivat.³²¹

Tsaarin haluttomuus luovuttaa venäläisiä alueita Ruotsille ärsytti Kustaa II Aadolfia. Maaliskuun lopussa vuonna 1616 hän laati Turussa valtaneuvoskunnalle tarkoitetun mietinnön, jonka sanat olivat melkein profeettallisia. Kuningas kannatti Axel Oxenstiernan ajatuksia, mutta meni pitemmälle kuin tämä. Hän korosti, että niin kauan kuin Pähkinälinna ja Ivangorod olivat Ruotsin hallussa, ”Liivinmaalla oli varsin vähän, eikä Suomella ensinkään” syytä pelätä Venäjää. Jos Ruotsin haltuun tulisivat nämä linnoitukset, Venäjä olisi kokonaan suljettu pois mereltä eikä pystyisi ”laivoilla ja lotjilla” uhkaamaan Itämeren rantoja. Kuningas oli itse äskettäin matkustanut Suomenlahden ympäri ja nähnyt, mikä tilanne oli geopoliittisesti. Hän käytti kovia sanoja englantilaisista, jotka tahtoivat saada Ivangorodista oman kauppansa tapulin ja jotka olivat valmiit uhraamaan mitä tahansa kaupankäynnin vuoksi. Kustaa II Aadolf näki Venäjän tulevana suurena merivaltiona, jonka tukipisteenä toimisi suuri satama Itämeren äärellä. Tähän visioon sisältyi vielä näkymä tsaarin valtion uudistumisesta länsivaltojen avulla, ja erityisen epäilyttävä tekijä oli kuninkaan mielestä tässä suhteessa Englannin merimahti.³²²

Valtaneuvoskunta oli suurin piirtein samalla kannalla kuin kuningas. Tässä hengessä laadittiin nyt uudet ohjeet rauhanneuvottelijoille. Ajatus taloudellisesta korvauksesta, jota erityisesti Jakob De la Gardie ja hänen apulaisensa Henrik Horn olivat ajaneet, hylättiin kokonaan. Aluevaatimuksista ei haluttu joustaa ollenkaan. Neuvosto kirjoitti: ”On aivan totta ja kumoamattonta, etteivät valtakunnat muodostu ainoastaan siitä, miten monta rykmenttiä sotilaita ne voivat saada lippujensa alle, vaan myös siitä käsityksestä ja mielipiteestä, mikä naapureilla ja erityisesti vihollisilla on niistä.” Myönnetykset vain vahingoittaisivat valtakunnan mainetta. Sitä paitsi, neuvosto lisäsi, tarjoaisivat saatavat linnoitukset erinomaisia tukikohtia hyökkäyksille syvemmälle Venäjälle.³²³ Neuvokset ajattelivat siis offensiivisesti, eivät ainoastaan defensiivisesti kuten kuningas. Silti osapuolet olivat liikuttavan yksimieliset siitä, että käyty sota ei jäisi viimeiseksi Ruotsin ja Venäjän välillä. Sota kuului tuon ajan maailmanjärjestykseen, rauha olisi utopia.

Syksyllä vuonna 1616 venäläiset neuvottelijat alkoivat yllättäen antaa periksi. Ruotsin asettamat rauhanehdot hyväksyttiin yksi toisensa perään, tosin aina jonkin verran tinkien, mutta kuitenkin. Sitkeä istuminen neuvottelupöydässä palkittiin. Keskellä kylmintä talvea, helmikuun 27. päivänä 1617, Stolbovan kylässä Nevan varrella allekirjoitettiin ”ikuinen rauha” Venäjän tsaarinvaltakunnan ja Ruotsin kuningaskunnan välillä. Rauhanehdot olivat seuraavat. Täyssinän rauha ja Viipurissa vuonna 1609 tehty sopimus vahvistettiin. Venäjä luopui kaikista Liivinmaata koskevista vaatimuksistaan, ja

Ruotsi teki samoin Jäämeren rannikon suhteen. Kappale Venäjää, joka käsitti Ivangorodin, Kaprion ja Käkisalmen läänit, tuli Ruotsin alueeksi, ja sen luovuttamisen pantiksi Ruotsi sai pitää Peipsijärven itärannalla olevan Outovan (Gdov) linnoituksen siihen asti, että rajanveto olisi kokonaan suoritettu. Seuraus Stolbovan rauhasta oli, että Venäjä suljettiin kokonaan Itämereltä. Joisain kohdin sen alue ulottui kuitenkin hyvin lähelle rannikkoa, kuten esimerkiksi Ivangorodin ja Narvan lähistöllä, missä Venäjän alueelta oli vain kivenheitto merelle. Uusista valloituksista Ruotsi muodosti Inkerinmaan provinssin, jota hallittiin ensin Narvasta, sitten Liivinmaalta Tartosta, sen jälkeen uudesta Nyenin (Nevanlinna) kaupungista ja lopulta uudelleen Narvasta.

Stolbovan rauha 1617 lahjoitti Ruotsille kaksi kokonaan venäläistä kaupunkiyhteisöä – Käkisalmen ja Ivangorodin. Ensinnä mainittu oli oikeastaan vain pieni kylä vanhan linnoituksen liepeillä. Se sijaitsi suuren Vuoksi-nimisen joen rannalla. Myös avara Laatokka liittyi kaupunkikuvaan. Kaupungista tehtiin läänin pääkaupunki maaherroineen, se sai ruotsalaisen varuskunnan ja luterilaisen seurakunnan. Käkisalmen venäläiset kauppiat kävivät paikallista kauppaa ja pitivät itseään omana ryhmänään. Ivangorod taas oli suurempi yhteisö: se rajoittui Narvaan ja sillä oli laaja venäläinen takamaa myös rajan toisella puolella, mistä väestö saapui kaupungin markkinoille. Itse linna oli suuri, ja kaupungissa oli myös kivistä rakennettu venäläinen kirkko ja luostari. Pajarit asuivat lähellä linnaa, kun taas porvaristo oli levittäytynyt eri katujen varsille puutaloihinsa. Asutus oli levinnyt osaksi Narvajoen tienoille, osaksi lähimmän naapurikeskuksen, Jaaman, suuntaan. Puusta rakennettu palisadi ympäröi kaupunkia. Kaupungilla oli myös pieni tori linnan ja joen välissä. Siellä sijaitsi kaupungin venäläishovi, mikä tarkoittaa suurehkoa kaupan tarpeisiin rakennettua rakennusta, jossa käymässä olevat kaukaa tulleet venäläiset kauppiat vierailivat. Joen toisella puolella sijaitsevalla Narvan kaupungilla ei ollut 1600-luvun alkupuolella vastaavaa laitosta.

Stolbovan rauha takasi ivangorodilaisille heidän kreikkalaisen uskonsa ja vahvasti kaupungin privilegit, jotka antoivat heille oikeuden käydä tuottoisaa kauppaa Novgorodin kanssa. Kaupunginhallinnon päättävät elimet olivat kaupunginvanhin (*starost*) varamiehineen sekä porvariskokous. Ivangorodin asukasluku lienee vaihdellut kuudensadan ja tuhannen välillä, ja kaikki asukkaat olivat kansallisuudeltaan venäläisiä. Ivangorod kilpaili huomattavalla menestyksellä Narvan kanssa idänkaupasta, mikä teki ruotsalaiset virkamiehet huolestuneiksi. Alituiset riidat olivat tapana kaupunkien välillä, ja virkamiehet ratkaisivat asiat yleensä niin, että itään kulkeva kauppa olisi Ivangorodin asia, länteen suuntautuva taas Narvan. Tilanne kehittyi kuitenkin aikaa myöten

niin hankalaksi, että kuningatar Kristiina yhdisti kaupungit päätöksellään joulukuun 17. päivänä 1645, jolloin Ivangorodin itsenäisyys siis päättyi. Yhteensä noin tuhat venäläistä pakkosiirrettiin joen länsirannalle Narvan esikaupunkiin, ja heitä valvottiin ankarasti, vaikka he vuosien 1656–1658 sodan aikana osoittautuivatkin Ruotsille lojaaleiksi. Venäläisten ”salainen neuvosto” vangittiin tuolloin kuitenkin varmuuden vuoksi ja vietiin Tukholmaan, jossa se jatkoi olemassaoloaan kahden vuoden ajan kaupungin venäläishovissa nauttien rajoitettua liikkumisvapautta.³²⁴

Stolbovassa sovittu raja Ruotsin ja Venäjän välillä jäi pysyväksi melkein sadan vuoden ajaksi ja vaikutti voimakkaasti Ruotsin idänpolitiikkaan. Ne ajat, jolloin Moskovan valtakunta uhkasi Ruotsia, olivat nyt ohi. Rauhantomainen yhteiselämä saattoi alkaa. Stolbovan rauha vuodelta 1617 muistuttaa eräässä mielessä Ruotsin paljon myöhempää Venäjän-politiikkaa vuodelta 1812. Näinä kumpanakin vuonna luotiin tilanne, joka takasi pitkäaikaisen rauhan valtakuntien rajalle, kulkipa se sitten Laatokalla tai Tornionjoessa – siis aivan erilaisten valtasuhteiden aikoina. Vaikka ajat olivatkin rauhalliset, ei ikivanha aversio kadonnut valtojen väliltä mihinkään 1600- ja 1800-luvuilla vaan eli jatkuvasti. Eihän ksenofobia johdu ainoastaan ajankohtaisista riidoista ja sodista, vaan se on sitkeä ja pitkäaikainen ilmiö, johon sisältyy perittyjä vihollisuuden ja vierauden tunteita.

Kustaa II Aadolf kiteytti oman ja valtakuntansa näkemyksen Venäjästä muutamassa suuressa puheessa, jotka hän piti etupäässä ylistääkseen saatua rauhaa mutta myös valmistellakseen tulossa olevaa sotaretkä Puolaa vastaan. Puheet pidettiin jo ennen Stolbovan rauhaa Örebron valtiopäivillä tammi-kuussa 1617 sekä puoli vuotta rauhanteon jälkeen elokuussa 1617 Tukholman valtiopäivillä. Ne olivat aivan varmasti kollektiivista tekoa, myös valtaneuvoston hyväksymiä. Puheet ovat säilyneet useina versioina, osaksi toisistaan hiukan poikkeavina luonnoksina, osaksi puhtaaksikirjoitettuna ja viimeistelyinä laitoksina.³²⁵

Ajatuksenkulku näissä teksteissä on suunnilleen seuraava. Ne alkavat geopoliittisilla pohdiskeluilla. Venäjä on valtio, jonka asema ”läheisenä naapurina” on ollut Ruotsille vahingollinen, eikä ainoastaan ”sota-aikoina” vaan myös rauhan vallitessa, jolloin silloinkin Venäjän läheisyys on ollut ”melko ärsyttävä”. Maantiedettä kuvataan niin, että valloitetut alueet ovat ”kuin esivarustus” Ruotsille, Suomelle ja Liivinmaalle. Tämä esivarustus voisi toimia suojamuurina tai puskurina vihollisen hyökkäystä vastaan, mutta myös hyökkäystien Sisä-Venäjälle, kohti tsaarin valtakunnan ydinalueita. Kysymys vedestä on hyvin keskeisessä asemassa näissä pohdinnoissa. Meren avulla

Venäjä voi ulottaa hyökkäyksensä kauas ja saavuttaa minkä tahansa paikan koko Ruotsissa, ja Venäjän jokiverkoston avulla Ruotsi voi hyökätä minne tahansa Venäjällä. Hyökkäykset vesiteitä myöten voitiin tehdä nopeasti ja yllättävästi. Kustaa II Aadolfin ajatuksilla oli merellinen puolensa, mikä oli ymmärrettävää, koska hän parhaillaan oli luomassa uutta laivastoa Ruotsille.

Tämän jälkeen puhuja kysyi, mikä merkitys kuvatuunlaisella puolustus- ja hyökkäysalueella oikein oli Ruotsille. Esille nousi tällöin moraalista kumpuavia mietteitä, jotka laajenivat syleilemään koko maailmaa. Venäjä oli väärämielinen, uhkaava ja ainakin potentiaalisesti hyvin mahtava valtakunta. Siksi eivät vain Venäjän naapurit olleet pelänneet sitä, vaan ”myös ne valtiot, jotka ovat sijainneet siitä melko kaukana”. Kustaa II Aadolf sijoitti tähän esityksensä kohtaan historiallisen muistutuksen siitä, miten Venäjä oli laajentunut 1400- ja 1500-luvuilla.

Vapaat kansat niin idässä, lännessä kuin etelässäkin olivat olleet pakotetut ottamaan kantaakseen Venäjän ikeen, koska ne eivät olleet tarpeeksi voimakkaita torjumaan Moskovan hyökkäyksiä. Kuningas muistutti Kazanista, Astrahanista, Tataariasta, Turkista ja Puolasta. Emme tiedä, mitä lähteitä kuningas oli esitykseensä käyttänyt, mutta kaukana ei ole arvaus, että Petrus Petrejuksen kirja oli vaikuttanut häneen. Siksi Venäjän vastustaminen oli isänmaallinen velvollisuus Ruotsissa, tärkeämpi kuin rauhanrakkaus, jonka aina piti olla vähäisempi tunne kuin patriotismi. Kuningas luonnehti isänmaanrakkautta eri vivahtein. Hän puhui ”Ruotsin mahdista, ruotsalaisten miesten uljuudesta ja miehekkyydestä”, hän sanoi, että ”meidän ruotsalaisten” tuli rakastaa isänmaatamme, joka on antanut meille turvallisuuden ja kodin. Muutamassa kohdin puheessa kaiakuu viittaus Suomeen ja Viroon, joiden osalta kuningas tahtoi rinnastaa lempeän ruotsalaisen hallinnon moskovalaisten hirmuvaltaan ja julmuuksiin.

Lopuksi ei voi kieltää sitäkään, etteikö Kustaa II Aadolfin puheissa kajahtaisi voitonriemu aivan henkilökohtaisessa muodossa. Valtakunta oli hänen johdollaan lyönyt jättiläisen, joka oli Boris Godunovin aikoihin kyennyt aseistamaan puolitoista miljoonaa miestä sotaan tataareja vastaan. Tällaisen valtavan sotajoukon oli kuninkaan sanojen mukaan monikin urhoollinen ruotsalainen sotilas nähnyt omin silmin. Ilman Jumalan apua voitto olisi ollut mahdoton. Venäjä oli kompastunut omaan ylimielisyyteensä, ylpeyteensä ja itsekehuunsa, siihen uskoon, että se olisi Euroopan ja Aasian mahtavin valtio. Nyt Ruotsi voisi – ensimmäistä kertaa historiansa aikana, kuningas korosti – elää onnellisena ja rauhassa, ilman idästä tuntuva vaaraa. Valtakunta oli temmannut voiton kunnian venäläisten käsistä ja saanut ”tämän voiton ikuisiksi muistoksi” haltuunsa useita suuria maakuntia ja linnoituksia.

Voiton aihehma näkyi myös Kustaa II Aadolfin kruunajaisissa lokakuussa 1617. Tässä juhlassa vallitsi hyvin isänmaallinen henki, ja muinaisten goottien vanhoja urotekoja vertailtiin ruotsalaisten viimeaikaisiin saavutuksiin. Lokakuun 14. päivänä 1617 järjestetyssä juhlassa luettiin muinaiskuningas Berigin muka lähettämä tervehdys. Berig on Johannes Magnuksen kuvailema hallitsija, joka oli saavuttanut voittoja idässä kukistamalla virolaiset, preussilaiset ja vendit – viime mainitun kansan ollessa slaavilaista perua, venäläisten sukua. Berigin puheen lopussa muinaiskuningas sanoi, että ”Ruotsin kuningaskunta on voittamaton suhteessaan mihin tahansa vieraaseen ulkomaahan”, ainakin niin kauan kuin valtakunnassa vallitsi yksimielisyys.³²⁶ Kuningas muisteli tätä myöhemminkin, kun hän kirjoitti lyhyet muistelmansa ja sanoi, että Ruotsin mahti oli valtakunnan pitkäaikaisten ja voitokkaiden sotien tulosta.³²⁷

Jatkuvien uhkakuvien aika

Stolbovan vuonna 1617 solmitun rauhan jälkeen Ruotsin ja Venäjän suhteissa vallitsi rauhallisempi aika, joka kesti nelisenkymmentä vuotta. Tänä aikana, siis 1620-luvun alusta aina seuraavaan kriisiin eli vuonna 1656 puhjenneseen niin sanotun ruptuurisodan aikaan saakka, valtakunnan huomio oli kääntynyt etelään ja sotiin, joita Ruotsi kävi ensin Puolaa vastaan, sitten Saksassa kolmekymmentävuotisen sodan muodossa keisaria vastaan ja lopuksi Tanskaa vastaan. Sodat olivat tietyistä tappioista huolimatta voitollisia; valtakunta laajeni voimakkaasti ja käsitti ajoittain myös suuria tilapäisesti miehitettyjä alueita, joilla ruotsalainen sotilashallinto ja veronkanto olivat voimassa. Ruotsin valtakunta oli näin itse asiassa 1600-luvun alkupuolella aina laajempi kuin mitä sen viralliset rajat osoittivat.

Venäjä nuoli pitkään haavojaan suuren sekasorron jäljiltä. Uusi dynastia rakentui jatkuvasti kansalliselle pohjalle, ja vaikka Mikael-tsaari harjoitti Ruotsia kohtaan rauhanpolitiikkaa, ei Ruotsin valtionjohto luottanut Venäjän ystävyyteen vaan jatkoi puhettaan alituisesta venäläisestä vaarasta ja suunnitelti jopa uusia interventioita Venäjälle. Tästä huolimatta osapuolten onnistui luoda yhteisiä kanssakäymisen väyliä, joilla oli suuri merkitys diplomatialle ja kaupankäynnille.

Ensimmäinen uusi kriisi suhteissa johtui rajankäynneistä. Stolbovan rauha määräsi, että suuri kappale entistä Novgorodin aluetta, niin sanottu Vatjan viidennes (*Vodskaja pjatina*), liitettäisiin Ruotsiin. Koska tämän viidenneksen hallinnollinen raja muuta Novgorodia vastaan oli heikosti merkitty erityisesti kaukana pohjoisessa, aiheutui rajankäynnille siellä huomattavia

vaikkeuksia. Ruotsi oli varmuuden vuoksi pitänyt hallussaan erityisen panttilinnan, Outovan (Gdov) Peipsijärven itärannalla, ja sen vuoksi rajanveto kävi suhteellisen helposti Inkerinmaan etelä- ja itärajalla. Tämän rajaosuuden vetäjiä olivat Ruotsin puolelta Klas Eriksson Slang, Joakim Berndes ja Viipurin linnan sihteerin, venäjänantaitoinen Henrik Jönsson, ja he merkitsivät venäläisen vastapuolensa kanssa rajan maastoon viidessä kuukaudessa Narvan seuduilta Laatokkaan.³²⁸ Rajankäynnistä on säilynyt erinomainen venäläinen lähteistö, joka osoittaa, että Puola-Liettuan eteneminen Baltiassa säilytti myös venäläisen osapuolen myöntyväisyyteen rajalinjan vedossa.³²⁹

Aivan toinen tilanne vallitsi alueen pohjoisosassa, Käkisalmen läänissä, jonka raja siis kulki Vatjan viidenneksen ja Aunuksen viidenneksen (*Olonetskaja pjatina*) välillä. Viimeksi mainittu jäisi Venäjälle. Liitettävästä alueesta huolehti Ruotsin puolelta komissio, johon kuuluivat Gorgonius Henriksson, Hans Munck ja Anders Bureus, joka oli Ruotsin johtava kartografi. Ryhmän sihteerinä toimi venäjää osaava Erik Andersson (Eerikki Antinpoika), myöhemmin aateloituna Trana. Komission tehtävänä oli vetää uusi raja Laatokalta Maanselälle, josta raja sitten jatkuisi noudattaen Täysinän rauhassa vuonna 1595 sovittua linjaa aina Jäämerelle asti. Ruotsin komissaarien tehtävänä oli saada raja kulkemaan niin lähelle Vienanmerta kuin mahdollista. Alueet piti lisäksi kartoittaa ja piirtää mukaan Anders Bureuksen suureen Ruotsin karttaan, joka valmistui vuonna 1626.

Laatokan ja Maanselän välinen linja oli aivan valtavan pitkä. Kukaan ei silti Ruotsissa osannut aavistaa, että rajan vetäminen kestäisi kokonaista neljä vuotta, vuoteen 1621 asti, ja että tämä ei johtunut välimatkoista vaan koko ajan käynnissä olevista riidoista. Aivan alku, linja Laatokasta Hyrsylään, merkittiin maastoon kyllä melko nopeasti,³³⁰ mutta sitten hanke juuttui paikoilleen. Syynä olivat kaksi harvaan asuttua kylää, Repola ja Porajärvi, jotka olivat kuuluneet veronmaksajina Valamon luostarille ja joiden olisi pitänyt langeta Ruotsille siksi, että keskellä Laatokkaa sijaitseva Valamon luostari-saari oli tullut Ruotsin alueeksi. Nämä kylät olivat kuitenkin olleet hallinnollisesti Aunuksen viidenneksen osa ja venäläiset vaativat niitä itselleen vedoten tähän näkökulmaan. Etenkin Porajärveä pidettiin strategisesti hyvin tärkeänä, koska sieltä itään virtaava vesistö muodosti luonnollisen hyökkäystien syvemmälle Venäjälle. Tällaista hyökkäystä ei tehty vuosisatoihin, mutta nämä kaksi karjalaista suurkylää jättivät myöhemmin kyllä jälkensä historiaan, Tarton rauhan yhteydessä vuonna 1920 käytyihin neuvotteluihin, sillä ne olivat noiden keskustelujen tärkein erimielisyyden aihe Suomen ja Neuvosto-Venäjän välillä.

Rajankävijät kirjoittivat joulukuussa vuonna 1619, että he eivät voisi perääntyä vaatimuksistaan Porajärven suhteen, koska venäläiset tekisivät tällaisen teon jälkeen ”tästä rajankäynnistä niin hullun, että raja liukuisi länteen keskellä Käkisalmen lääniä kulkevaksi”. He sanoivat, että jos he tekisivät myönnytyksiä, oltaisiin pian kaltevalla pinnalla. Yksi myönnytys seuraisi toistaan.³³¹ Tämä näkemys on hyvin tyypillinen ruotsalaiselle tavalle käydä neuvotteluja, ja se vaikeutti tulokseen pääsemistä. Mutta venäläisetkin tulivat ajan mittaan yhä julkeammiksi. Rajankävijät väittivät kirjeessään venäläisille huhtikuussa 1620, että yksi Venäjän neuvottelijoista oli osoittanut halveksuntaansa heitä kohtaan riisumalla housut jalastaan ja pyllistämällä heille. Lisäksi neuvottelijat sanoivat venäläisten lausuneen, että Ruotsin kuningas saisi kohta antaa Venäjälle omin käsin takaisin kaiken, minkä hän oli ryöstänyt siltä valtakunnan ollessa heikko.³³² Kaikki tämä pilasi tietysti tunnelmaa ruotsalaisten parissa.

Tilanne muuttuikin rajankäynnin aikana yleisesti vihamielisemmäksi Ruotsia kohtaan rajaseudun väestön parissa. Alueella kierteli taikauskoinen huhu, että pyhät miehet olivat nousseet haudoistaan ja julistaneet, että Jumala oli unohtanut Venäjän kansan synnit ja auttaisi valtakuntaa saamaan takaisin menetetyt alueet. Uusi raja vedettäisiin ”Turun suunnalle”. Sitä paitsi oli muuan mies sanonut, että riita ei oikeastaan ollenkaan koskenut kahta merkityksetöntä metsäkylää vaan kysymystä, ”miten venäläiset voisivat saada syyn valloittaa linnoituksensa ja maansa takaisin”.³³³

Tällaiset pahaa ennustavat merkit tekivät kuningas Kustaa II Aadolfin rauhattomaksi. Hän oli juuri palannut Brandenburgista mukanaan nuorikonsa, kuningatar Maria Eleonora. Siksi kuningas kehotti kirjeessään heinäkuussa 1620 rajakomissaarejaan myönnytyksiin. Raja vedettiinkin tämän jälkeen noudattaen suurin piirtein sitä linjaa, mitä venäläiset vaativat. Rajasopimus allekirjoitettiin, sinetöitiin ja vaihdettiin venäläisten kanssa elokuun 3. päivänä 1621.³³⁴ Narvan käskynhaltija Henrik Fleming sai tehtäväkseen viedä sopimus kuninkaalle Riian ulkopuolella olevaan sotaleiriin. Kustaa II Adolf riemastui siitä niin paljon, että palkitsi Flemingin ruhtinaallisella läänityksellä. Kuningas antoi ilonsa näkyä ja kuulua, sillä idän suunta oli nyt rauhoitettu ja hän saattoi paneutua täydellä teholla uusiin keskieurooppalaisiin suunnitelmiinsa.³³⁵

Stolbovan rauhassa oli kuitenkin muutakin kuin määräyksiä siitä, missä uuden rajan pitäisi kulkea. Sopimus on oikeastaan uudenaikainen hyökkäämättömyyssopimus. Sen 25. artikla sisältää molemminpuolisen luettelon paikoista, joihin ei saanut hyökätä ilman edellä käyvää sodanjulistusta.³³⁶

Luettelo osoittaa, että nämä ”kielleyt paikkakunnat” sijaitsivat Suomessa ja Virossa kaikki sisämaassa, ja niihin pääsi siis maanteitse, mutta yksikään rantakaupunki ei ollut niiden joukossa. Se osoittaa, että ruotsalaiset eivät enää pitäneet Venäjältä meritse tapahtuvaa hyökkäystä mahdollisena. Sopimuksessa oli myös kauppaa koskevia määräyksiä, ja niiden mukaan Ruotsilla oli lupa perustaa kauppahovinsa Novgorodiin, Pihkovaan ja Moskovaan, mikä vähän myöhemmin myös tapahtui.

Stolbovan rauhan vahvistaminen eli ratifointi oli juhlallinen näytelmä niin Tukholmassa kuin Moskovassakin. Kremlissä sopimus vahvistettiin tsaarinn kahdella audienssilla toukokuussa ja kesäkuussa vuonna 1618. Ruotsin lähetystössä olivat Gustav Stenbock, Jakob Jakobsson Bååt ja sihteerinä Måns Mårtensson Palm. Muut lähetystön jäsenet eivät ole niin tunnettuja, mutta ainakin translaattori Hans Brakel oli mukana, samoin kuin kaksi kanslistia Andreas Mutreich ja Bertel Jürgenson.

Mikään virallinen raportti tapahtumasta ei ole säilynyt, mutta sellainen on ollut olemassa ja todennäköisesti tuhoutunut kuninkaanlinnan palossa vuonna 1697.³³⁷ Tunnettuja painetun selostuksen seremonioista, joka oikeastaan on osa siitä saksankielisestä pöytäkirjasta, jonka kanslisti Andreas Mutreich on kirjoittanut.

Kuvauksen löytää Hampurissa vuonna 1619 julkaistusta kirjasta, joka käsittelee aivan toista diplomaattien matkaa, nimittäin sitä, jonka valtaneuvoskunnan jäsen Johan Skytte teki Hollantiin ja Englantiin vuonna 1617. Huomiota herättää, että tuntemamme kirjailija Petrus Petrejus oli mukana tällä matkalla.

Teoksen nimi kuuluu *Itinerarium oder Ausführlicher Bericht, Welcher gestalt – Herr Johann Skytte auss Schweden nach – – Hollandt, endlichen nach Engellandt verreiset*, ja sen kirjoittajana esiintyy muuan Petrus Jansonius. Toinenkin painos kirjasta on olemassa, ja sen nimiölehdellä taas kirjoittajan nimi on Eustathius Swartius.³³⁸ Moskovassa tapahtuneen rauhanvahvistusseremonian kuvauksen lisäksi teoksessa on liitteenä laaja ja hyvin kiinnostava teksti, jonka otsikkona on *Tractat – – darinnen der Moscowiten oder Rüssen Religion, Ceremonien, Gesetzen, Polycey und Kriegshandel, wie auch des Landts beschaffenheit beschrieben wird* (Traktaatti, jossa on kuvattu moskovaalaisten eli venäläisten uskontoa, seremonioita, lakeja, politiikkaa ja sotalaitosta, kuten myös maan laatua).³³⁹

Kumpikaan teoksen kirjoittajista ei ole erityisen tunnettu. Petrus Jansoniukselta ei tiedetä juuri mitään, kun taas Eustathius Swartiukselta näkyy lähteissä sen verran, että hän oli ilmeisesti latinaa käyttävä kirjailija ja myöhemmin Peter Krusen (aateloituna Krusebjörn) kotiopettaja tämän opinto-

matkalla Hollannissa.³⁴⁰ Itse asian kannalta nämä kaksi kirjailijanimeä eivät ole tärkeitä, koska on osoittautunut, että Venäjää koskeva traktaatti on vapaa käännös J. Danckaertin hollanninkielisestä pikku teoksesta *Beschryvinge van Moscovien ofte Ruslant* (Amsterdam 1615), joka liittyy monin tavoin Ruotsin idänpolitiikkaan.³⁴¹ Hollantilainen Johan Danckaert oli mukana Ruotsin sotaretkellä Venäjälle alusta eli vuodesta 1609 alkaen. Hänen asemansa on epävarma, mutta tiedetään, että hän sairastui Jakob De la Gardien ollessa Moskovassa ja matkusti takaisin kotimaahansa mutta myöhemmin palasi vielä Venäjälle paroni de Luytin sihteerinä. Tässä ominaisuudessa hän keräsi tietoja Venäjästä, jotka hän julkaisi pikku kirjasessaan. Sen jälkeen häntä pidettiin merkittävänä Venäjän tuntijana ja hänet kiinnitettiin vuosiksi 1615–1616 sen hollantilaisen lähetystön pääsihteeriksi, joka lähti Venäjälle välittämään rauhaa tämän maan ja Ruotsin välille. Viimeksi mainitun matkan aikana hänen kirjansa saksannettiin, todennäköisesti Ruotsin palveluksessa olevan kansliakirjuri Andreas Mutreichin toimesta.³⁴²

Kuvaus Johan Skytten ja hänen lähetystönsä matkasta Hollantiin ja Englantiin oli näin saanut Danckaertin kirjoittaman lisäkkeen, joka eroaa melkoisesti kaikesta Ruotsissa siihen asti aikaansaadusta Venäjä-kirjallisuudesta. Traktaatti on aivan ilmeisesti kaikkein voimakkaimmin venäläisvastainen Ruotsin valtapiirissä julkaistu kirjallinen tuote, hyvinkin verrattavissa englantilaisen Giles Fletcherin teokseen *Of the Russe Common Wealth* (1591), joka tiikuu russofobiaa. Fletcherin teos oli keskittynyt venäläisten tapoihin ja totumuksiin (*the manners and fashions of the people*) aivan kuten Danckaertinkin. Näiden kahden teoksen perusteella uskaltaa ehkä sanoa, että russofobia oli todella voimakasta molempien merivaltojen, Hollannin ja Englannin, piirissä, ja sittenkin melkoisesti laimeampaa Ruotsissa ja yleensä Itämeren ympäristössä. Nämä merivallat olivat tavallaan löytäneet Venäjän vasta Jäämeren purjehdusreitien avauduttua vuonna 1553, kun taas Ruotsi ja Liivinmaa olivat olleet Venäjän naapureita ikimuistoisista ajoista ja siis tottuneet enemmän venäläisten erikoisuuksiin.

Johan Danckaertilla oli vain yksi kirjallinen lähde, Sigismund von Herbersteinin *Rerum Moscoviticarum Commentarii* vuoden 1549 laitoksena, mutta hän täydensi tästä kirjasta otettuja lainauksia verrattain taitavasti omilla huomioillaan ja väitteillään, jotka koskivat etupäässä venäläisten suurta juoppottelua ja hillitöntä seksuaalielämää. Tästä syystä *Tractat* olikin oikea sensaatiojulkaisu, jota varmaan luettiin samantapaisella uteliaisuudella, mitä tämän päivän keltainen lehdistö saa osakseen. Danckaertin omat havainnot olivat monet, ja hän sovelsi esitystapaa, jossa ensin mainittiin sääntö ja sitten

vahvistettiin se lukuisilla esimerkeillä. Hänen huomionsa on saatu useimpien ruotsalais-venäläisestä aihepiiristä, ja niillä on tiettyä informaatioarvoa. Mainittakoon vaikkapa, että kirjoittaja kertoessaan lukuisin esimerkein venäläisistä suurjuopoista nostaa esiin yhden tsaari Vasili Šuiskin lähettiläistä, joka käytti odotusaikaansa Tukholmassa juopotteluun ja kohtasi sen vuoksi varhaisen kuolemansa vuonna 1609. Tästä henkilöstä on olemassa myös virallisia lähdetietoja, joiden mukaan hänen nimensä oli Pjotr Filippovitš.³⁴³

Ruotsin Venäjän-politiikka oli vuoden 1617 jälkeen melko haparoivaa. Suunniteltiin sekä hyökkäyksiä Venäjälle että liittoja tämän valtakunnan kanssa, mutta kummastakaan ei tullut mitään. Venäjällä noussut kansallismielisyyden aalto huolestutti ruotsalaisia. Erityisen hankalaa oli, että Inkerinmaalta ja Käkisalmen läänistä saadut uudet alamaiset osoittivat avointa sympatiaa Venäjää kohtaan. Toukokuun 27. päivänä 1619 kuningas kirjoitti Jakob De la Gardielle, joka oli Käkisalmen ja Pähkinälinnan läänien arendaattori, ettei ollut sopivaa asuttaa alueen monia autiotiloja venäläisillä talonpojilla. Jotta sinne saataisiin lojaaleja alamaisia, kuningas aikoi perustaa ”muutamia siirtokuntia Ruotsista tai Suomesta, ja siirtää sinne 200 tai 300 perhettä”. Tällaiset uudisasukkaat voisivat toimia myös arvokkaina tiedonantajina Venäjän oloista.³⁴⁴ Syyskuun 5. päivänä 1619 kuningas esitti vielä pitemmälle menevän ehdotuksen arendaattorille. Koska karjalaisiin ei kerta kaikkiaan voitu luottaa, jos Venäjän kanssa syntyisi eripuraa, pitäisi koko Karjalan heimo pakkosiirtää Inkerinmaalle ja näin syntyneet autiot alueet asuttaa luotettavilla suomalaisilla.³⁴⁵

Suhdetta Venäjään käsiteltiin Tukholmassa valtiopäivillä helmi–maaliskuussa 1620. Kuningas kysyi säädyiltä, kuinka pitäisi menetellä venäläisten suhteen, jotka ”olivat viivyttäneet rajankäyntiä ja tunkeutuneet siellä ja täällä meidän alueellemme”.³⁴⁶ Porvarissääty vastasi, että venäläisillä oli vitkastelulle ”jokin tuntematon syy – –, koska he ovat aina olleet sellaisia naapureita, joihin ei voi luottaa”.³⁴⁷ Melkoinen epäluuloisuus heijastuu tästäkin lausumasta. Valtiopäivät antoivat kuninkaalle täyden toimintavapauden itäisen naapurivaltion suhteen, tulipa sitten rauha tai sota.³⁴⁸

Venäjään kohdistuvan epäluuloisuuden vanhasta voimasta on Johannes Messeniuksen suomalainen riimikronikka hyvä esimerkki. Messenius kirjoitti sen vuonna 1629 ollessaan vankina Kajaanin linnassa. Hän oli aikaisemmin, jo vuonna 1614, ajatellut sommitella esityksen, joka käsitteisi ”vanhoja venäläisiä asioita, joita on tapahtunut muinoin”.³⁴⁹ Tästä hankkeesta ei tullut mitään, mutta kun hän laati riimikronikkansa, siihen suodattui ruotsalaiselle Venäjä-kuvalle tyypillistä aversiota. Messenius muotoili esimerkiksi runonsa Karjalan vaakunasta seuraavasti:

Carelen pryder armar två
som til strids mot hvarannan gå;
En hugger med en Sabel till
Med Svärd den andra, som och vill
Hafva Cronan, dem emellan står.
Med Svenske och Ryssar så går.

(Karjalan vaakunaa koristaa kaksi käsivartta, jotka ryhtyvät taisteluun toisiaan vastaan. Toinen niistä iskee sapelilla, toinen miekalla, ja kumpikin haluaa saada kruunun, joka seisoo siinä välissä. Niin käy ruotsalaisten ja venäläisten kesken.)³⁵⁰

Proosan puolella kuningas ilmaisi asian käytännössä aivan samoin kirjeessään valtaneuvoskunnalle elokuussa 1621: oli oltava valppaina, ”koska heistä [venäläisistä] pitää aina uskoa pahinta”.³⁵¹ Mutta kuningas ei itse suinkaan tehnyt näin. Ajan mittaan Venäjä väistyi hänen ajatuksissaan kokonaan takalalle ja Keski-Euroopan problematiikka nousi etualalle.³⁵²

Uusi piirre suhteissa Stolbovan rauhan jälkeen oli se, että valtakunta oli saanut venäläisiä alamaisia ja että eräänlainen ”Pikku-Venäjä” oli muodostunut sen omien rajojen sisälle. Inkerinmaan asukkaiden joukossa niin sanotut ”venäläispajarit” herättivät huomiota ryhmänä. He muuttuivat melko sulavasti moskovalaisesta virka-aatelista ruotsalaiseksi rälsiksi ja muodostivat maanäärensä eliitin. Inkerinmaalle syntyi balttilaisen mallin mukaisesti oma ritaristo, joka säilytti melko pitkään Venäjän perinteitä. Sillä oli tärkeä välittävä tehtävä Ruotsin ja Venäjän välillä. Useat suvut kirjoittautuivat ajan mittaan Ruotsin ritarihuoneeseen, mutta monet genealogiset haarat samuivat. Tärkein näistä sukuista oli ilman muuta Aminoff, joka näytteli tärkeää osaa Suomen ja Ruotsin myöhemmässä historiassa.³⁵³

IV RAUHANOMAISEN DIPLOMATIAN VUOSIKYMMENET

Mannermaisien sodan varjossa

Suuren sekasorron aika – *smuta* – tuli leimaamaan Venäjän olemusta ja suhteita ulkovaltoihin pitkäksi aikaa. Venäläisillä oli tuona aikana ollut intensiivisiä mutta pääasiassa kielteisiä kokemuksia yhteyksistä Länsi-Eurooppaan. Heille oli hyvin vaikeaa käsittää, miksi heidän valtionsa oli hajonnut. Syyllisiä kehitykseen etsittiin Boris Godunovin ja Vasili Šuiskin henkilöistä, ja ensimmäistä kertaa Venäjän historiassa esiintyi nyt ajatus, että tsaarilla oli myös velvollisuuksia omaa kansaansa kohtaan, ei ainoastaan valtaa hallita sitä. Kaiken ulkomaalaisen vastustus sai suorastaan ksenofobisia ja uskonnollisia muotoja, ja käsitys siitä, että Venäjä oli pyhä ja jollain lailla erilainen kuin Länsi-Eurooppa, vakiintui yhä enemmän. Vilkas yhteydenpito vierasmaalaisiin oli epäilemättä merkinnyt vaikutteita ja oppia, mutta sen merkitystä vähensi katkeruus siitä tuntuvasta uhrien määrästä, jota sekasorron aika oli vaatinut. Viha suuntautui erityisesti puolalaisiin ja jesuiittoihin, mikä oli jonkin aikaa hyvin edullista Ruotsille. Mutta suuren sekasorron perintöä on silti pidetty etupäässä vahingollisena Venäjälle – kysymyksessä oli ennen muuta suuri kriisi, jonka muisto synnytti jatkuvasti pienempiä kriisejä ja viivästytti Venäjän eurooppalaistumista.³⁵⁴

Venäjällä suuren sekasorron aikana vallinnut dramaattinen kaaos vaihtui hitaasti järjestykseksi Mikael Romanovin vuonna 1613 tapahtuneen tsaarinvaalin jälkeen. Kansallinen herääminen, joka suuntautui väärauskoisia ulkomaalaisia ja heidän hallitsijaehdokastaan Puolan Vladislavia vastaan, oli kauttaaltaan kirkollista laatua. Papit olivat kiihottaneet paimenkirjeittensä avulla kansaa muukalaisia vastaan ja löytäneet tukea myös pajariduuman piiristä. Järjestys palautettiin Moskovassa, ja sodan sekä miehityskauden vahinkoja ryhdyttiin korjaamaan.

Ruotsi oli tosin käynyt sotaa pitkin ja poikin Venäjää ja liittänyt itseensä suuren kappaleen merenrantaa Suomenlahden pohjukassa, mutta venäläiset käsittivät sen kuitenkin liittolaiseksi sodassaan Puolaa vastaan. Vaikka riidat olivat monet rajan vetämisen yhteydessä vuosina 1617–1621, olivat ne kuitenkin melko pienimuotoiset eivätkä koskeneet perusasioita. Venäjä pysytteli eurooppalaisen kabinettipolitiikan ulkopuolella eikä liittoutunut minkään ulkomaisen valtion kanssa, oli jatkossakin suuri ja salaperäinen maa maanosan itäisessä nurkkauksessa, mutta sillä oli toki omat pyrkimyksensä ja se alkoi epäröiden ajaa omaa etuaan kansainvälisissä yhteyksissä. Tähän linjaan kuului virallinen ystävyys Ruotsin kanssa.

Ruotsi puolestaan oli joutunut alituisesti käynnissä olevan sodan oravanpyörään ja käänsi aluksi Stolbovan rauhan jälkeen aseensa Puolan suuntaan. Valtakunta harjoitti ensin Baltiassa ja sitten Preussissa aggressiivista politiikkaa yhdistäen turvallisuusvaatimukset suurisuuntaisiin kauppapoliittisiin pyrkimyksiin.³⁵⁵ Poliitiikkaa tuki itsepäinen valtiollinen propaganda valtiopäivillä ja säätykokouksissa, ja se näkyi myös pappien saarnoissa ja väenotosta vastaavien virkamiesten puheissa, kun alokkaita koottiin armeijaan. Kaikkialla epäiltiin papistien salahankkeita ja korostettiin, että on välttämätöntä varustautua suureen sotaan Manner-Euroopassa. Agitaatio muistutti melkoisesti propagandaa äskettäin käynnissä olleen Venäjän sodan aikana. Siinä samassa hengessä, jossa hetki sitten oli kuvailtu Venäjän vaaraa, kerrottiin nyt paavin kannattajien uhkasta Ruotsia vastaan. Maailmanloppu oli lähellä, julistivat ne rukouspäivien plakaatit, joita hallitus alkoi vähitellen julkaista joka vuosi.³⁵⁶

Puolaa ja Saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijaa koskevat uhkakuvat vakiintuivat vähin erin, ja Venäjää kohtaan tunnetun vihollisuuden muistot alkoivat haalistua samassa tahdissa. Ruotsalaiset alkoivat katsella itäistä naapuriaan tietty taloudellinen uteliaisuus silmissään. Itä-Euroopan kauppa oli jo 1500-luvulla ollut houkutteleva tekijä, ja nyt ruotsalaiset alkoivat tosissaan harkita sen etuja ja haittapuolia. Venäjän tuotteita tarvittiin enemmän kuin koskaan Länsi-Euroopassa. Merivallat Englanti ja Hollanti rakensivat suuria, valtamerille sopivia laivastoja toteuttaakseen siirtomaita koskevia suunnitelmiaan merten toisella puolella, ja myös Ruotsissa tarvittiin pellavaa ja hamppua sen uuden sotalaivaston varustamiseen, jota Kustaa II Aadolf oli luomassa, vuonna 1628 uponneen Vaasa-laivan malliin. Mutta myös Venäjältä tuotava vilja oli kysyttyä Englannissa ja Hollannissa, joiden peltoala ei riittänyt oman väestön ravitsemiseen. Pitkällinen sota Itä-Euroopassa oli johtanut ruokakriisiin lännessä. Idästä tulevat tavaravirrat olivat kaikkiaan hyvin tervetulleita.³⁵⁷

Tässä tilanteessa tehtiin vuosisadan viljakauppa niin, että Venäjä lähetti Arkangelista ja useista Itämeren satamista länteen massiivisen määrän viljaa, jonka arvo lienee ollut noin 2,5 miljoonaa riikintaalera. Ruotsin edustajat myivät tämän valtavan kuorman eri ostajille Alankomaissa. Monet tutkijat ovat pitäneet tätä transaktiota Venäjän tukena Ruotsin sodankäynnille mannermaalla. Suuri summa olisi toisin sanoen tehnyt mahdolliseksi Ruotsin valtakunnan liittymisen kolmekymmentävuotiseen sotaan protestanttien puolella. Se olisi ollut Venäjän panos kamppailussa Euroopan herruudesta.³⁵⁸ Miten asia sitten onkaan, Venäjällä oli hallussaan suuri salattu kauppamahdi etupäässä oman yhteiskuntarakenteensa ansiosta, joka teki tsaarista itsevaltiaan myös talouselämän alalla. Moskovan valtakunnan sympatia Ruotsia kohtaan näkyi myös siitä, että kirkonkelloja soitettiin Venäjän pääkaupungissa vuonna 1631, kun tieto Breitenfeldin taistelun voitosta oli ehtinyt sinne asti. Juhlintaan kuului myös suuri paraati. Diplomaattiset suhteetkin olivat niin vilkkaat, että Moskovassa kävi vuonna 1631 kaikkiaan neljä ruotsalaista lähetystä.³⁵⁹

Uudella ystävyydellä valtakuntien välillä oli kuitenkin monet kasvot. 1620-luvun alussa suunniteltiin jopa lähempää perhesidettä Kustaa II Aadolfin ja Mikael Romanovin välille. Tsaari ajatteli puolisoikseen Katariina Brandenburgilaista, Maria Eleonoran nuorempaa sisarta, ja pyysi lähetystön välityksellä Ruotsin hallituksen ystävällistä myötävaikutusta. Alkoi tuntua samalta kuin 1500-luvulla, kun livana IV Julma suunnitteli avioliittoa Katariina Jagellonican kanssa. Prinsessa asui tällä kertaa kuitenkin Berliinissä, ei Ruotsin pääkaupungissa. Tukholmassa pidettiin kasvoilla tiettyä kohteliaista ilmettä, mutta itse asiaan suhtauduttiin kahtalaisesti. Venäjää kohtaan tunnettiin jatkuvasti epäluuloa valtaneuvoskunnassa. Hallitsijoiden lankoudesta ei tullut mitään, ja syyksi pantiin uskonnolliset erot. Katariina naitettiin sittemmin Transilvanian protestanttiselle ruhtinaalle, unkarilaiselle Gábor Bethlenille, Habsburgien vanhalle viholliselle ja siinä mielessä Ruotsin liittolaiselle.³⁶⁰

Stolbovan rauhansopimus sisälsi myös muutamia kauppaa koskevia määräyksiä. Ruotsi avasi osan merikaupungeistaan, ennen kaikkea Tukholman, venäläisten kaupankäynnille, ja Venäjä salli vastavuoroisesti Ruotsille kauppahovien avaamisen Moskovassa, Novgorodissa ja Pihkovassa. Ruotsin ensimmäinen kauppahovi perustettiin Venäjän pääkaupunkiin Tverskajakadun varrelle kaupungin keskustaan, ja se koostui yhdestä asuinkäyttöön sopivasta hirsitalosta sekä muutamista niin ikään hirsistä rakennetuista aitoista tai makasiineista. Hovi paloi vuonna 1634, rakennettiin uudelleen ja paloi toisen kerran vuonna 1648 ja vielä kolmannenkin kerran vuonna 1685.

Sen jälkeen tsaari salli Ruotsin rakentaa tiilisen päärakennuksen samalle tontille sekä useita suuria varastorakennuksia. Päärakennuksessa sai järjestää luterilaisia jumalanpalveluksia.³⁶¹

Ruotsalaiset kauppiaat olivat kuitenkin melko harvinaisia Moskovassa. Useimmat heistä tyytyivät Novgorodiin, joka sijaitsi lähempänä. Siksi Ruotsin kauppa-agentit viettivät melko tapauksetonta elämää Venäjän imperiumin keskuksessa. Kauppa-agentin virkanimityksenä oli tavallisesti komissaari tai faktori. Asiakirjat kertovat monesta tuollaisesta komissaarista 1600-luvun mittaan, mutta välillä näiden virkamiesten rivissä saattoi olla pitkiäkin aukkoja.

Kauppa-agentin tehtävään yhdistyi monesti diplomaatin tehtäviä. Tuolaista paikallista diplomaattista edustajaa kutsuttiin tavallisesti paitsi agentiksi myös residentiksi. Kauppahovista tuli Ruotsin ensimmäinen kiinteä lähetystö, kun Johan Möller (s. 1584) nimitettiin residentin virkaan vuonna 1630. Hän oli lähtöisin Riiasta ja vasta-aateloitu. Residentit olivat varsinaisen diplomatian lisäksi kouliintuneet kauppa-asioissa, mikä Möllerin tapauksessa näkyi huomattavana kiinnostuksena Arkangelin kauppaan.³⁶² Hän kuoli jo elokuussa 1632, mutta hänen leskensä Catharina Stopia otti kauppahovin johtaakseen vielä kolmen vuoden ajan. Tätä tarmokasta naista nimitettiin kirjeenvaihdossa tuttavallisesti ”Möllerskaksi”, ja hän oli Ruotsin ensimmäinen naisdiplomaatti kautta aikojen. Seuraava residentti oli saksalaissyntyinen Peter Krusebjörn (alun perin Kruse), vasta-aateloitu mies hänkin ja Tukholmassa vaikuttavan kauppakomppanian esimies. Hän sai monisanaisen valtakirjansa 8. päivänä maaliskuuta 1634. Asiakirjassa on kokonaista 19 kohtaa, ja ne kattavat kaupankäynnin ja diplomatian koko kirjon Ruotsin näkökulmasta. Niistä ilmenee, mitä Krusebjörnin oli tehtävä, mitä tarkkailtava ja mitä kartettava.³⁶³

Valtakirja alkaa kuvauksella, miten vaikeaa, kallista ja aikaa vaativaa suurten diplomaattisten lähetystöjen matkaansaattaminen saattoi olla. Ruotsi tahtoi siksi seurata muiden maiden esikuvaa ja sijoittaa Moskovaan pysyvän lähettilään, joka saattoi hoitaa juoksevia asioita. Yksi syy tähän päätökseen oli se, että tsaari oli nimittänyt Tukholmaan uuden venäläisen agentin nimeltä Dmitri Farensbach (Frantsbekov). Moskovaan lähetettävän ruotsalaisen diplomaatin tehtävänä oli ”ahkerasti ja peiteltysti huomioida, mitä siellä tapahtuu, sellaistaikin, mikä ei näytä olevan Kuninkaallisen Majesteetin ja Kruunun suorassa intressissä, kuten uusien asetusten antaminen, sotaväen sijoittelu ja kauppa. *Item* hänen pitää seurata Venäjän ja Puolan sodan kulkua, ja yleensä sotia eri naapureiden kanssa, ja kuinka paljon ne maksavat”. Sen lisäksi Krusebjörnin piti pitää silmällä vieraiden valtojen diplomaattien käynnejä tsaarin puheilla ja raportoida, mitä aikomuksia heillä oli ollut. Ruotsin

edustajan piti ”joko lahjusten tai vuotuisten eläkkeiden avulla” hankkia sellaisia tiedonantajia vieraiden valtioiden virkamiesten joukosta, erityisesti kääntäjien parista, jotka kertoisivat hänelle salaisuuksia. Vastaavasti Krusebjörnin piti kärkeä muuten valtioiden vakoilijoita, jos hän pääsi näiden jäljille. Tsaari voisi antaa kyyditä tällaiset henkilöt Siperiaan.

Tärkeää oli, että Krusebjörn olisi raportoidessaan hyvin varovainen ja epäluuloinen. Hänen piti aina käyttää salakirjoitusta ja ottaa palvelukseen vain täysin luotettavia kirjeenviejiä, jotka matkustaisivat Narvaan. Hänen piti myös vaatia, että edeltäjän leski, siis ”Möllerska”, jättäisi lähetystön koko arkiston hänen käyttöönsä. Se ei missään tapauksessa saanut joutua väärin käsiin. Lähettilään piti yrittää ystävystyä sellaisten kauppiaiden kanssa, jotka ehkä olisivat halukkaita siirtämään toimintansa Arkangelista Nyeniin (Nevanlinna), ja tukea heitä kaikin tavoin. Instruktio antaa hyvän kuvan siitä, miten Ruotsin nimittämän paikallisen lähettilään päätyönä olisi kaikkinaisen tietojen kerääminen ja salainen vakoilu, ei niinkään edustaminen.

Peter Krusebjörn menestyi hyvin tehtävissään ja pysyi paikallaan poikkeuksellisen kauan, aina vuoteen 1647 asti. Hänen kirjeensä ja tilinsä antavat hyvän kuvan elämästä Ruotsin ”hovissa” Moskovassa valkoisten muurien juurella lähellä Kremlia. Krusebjörnin palkka oli 1500 taaleria vuodessa, ja hän pystyi siksi viettämään melko leveää elämää. Hänellä oli oma kappalainen ja venäjän kielen tulkki, koska hän ei luottanut tsaarin tulkkeihin, ja oma räätäli, joka varusti hänet länsieurooppalaisilla vaatteilla. Kamaripalvelijan tehtävänä oli huolehtia, että Krusebjörnin pistoolit olivat aina ladattuina hänen yöpöydällään, koska diplomaatti pelkäsi yöllä tapahtuvia hyökkäyksiä. Krusebjörn kutsuttiin lopulta kotiin ja palasi Tukholmaan todennäköisesti vuoden 1647 suuren ruotsalaisen lähetystön matkassa.³⁶⁴

Krusebjörnin seuraaja, vähän tunnettu Karl Pommerening, oli Ruotsin residentti Moskovassa vuosina 1647–1651. Hänen jälkeensä virka meni Riiasta lähtöisin olevalle entiselle kauppialle Johan De Rodesille, joka astui tehtävänsä vuonna 1652 ja kuoli Venäjän pääkaupungissa vuonna 1655. Hän oli selvästi enemmän agentti ja komissaari kuin residentti.

Vaatimaton, hirsirakennuksiin sijoitettu kauppahovi ei tietenkään voinut kilpailla edustavuudessa ja loistossa niiden suurten mutta tilapäisten lähetystöjen kanssa, jotka olivat edelleen päätoimijoita diplomatiassa. Sen lähetystön jälkeen, joka oli vuonna 1618 käynyt Moskovassa vahvistamassa rauhaa komein menoin ja johon olivat kuuluneet Gustav Stenbock, Jakob Jakobsson Bååt ja Måns Mårtensson Palm, kului pitkä aika, ennen kuin Ruotsi jälleen varusti suuren seurueen itään suuntautuvalle matkalle. Diplomatiata hoiteli-

vat yksittäiset lähettiläät, jotka saapuivat Moskovaan yksin tai pieninä ryhminä. Kirjeenvaihto oli Stolbovan rauhan jälkeen muuttunut melko vilkkaaksi, vaikka mitään uutta ja ratkaisevaa ei viesteissä pohdittukaan.

Vuonna 1626 Moskovaan saapui pienehkö lähetystö, jonka johdossa oli kaksi Baltian saksalaista, Evert von Bremen ja Henrik von Ungern. Heillä oli mukanaan 12 kohtaa käsittävä ohje, joka oli päivätty helmikuun 20. päivänä 1626 ja korosti Ruotsin ja Venäjän yhteistoimintaa Puolaa vastaan, mikä oli näiden vuosien päteema diplomatiassa.³⁶⁵ Entinen upseeri, eversti Anton Monier teki tämän jälkeen kolme matkaa Moskovaan vuosina 1629, 1630 ja 1631, ja juuri tämän hugenotin käymät neuvottelut tuntuvat johtaneen siihen suureen avustukseen viljalastien muodossa, millä Venäjä tuki Ruotsia ja mikä oli yksi niistä taloudellisista edellytyksistä, joiden varassa valtakunta saattoi uskaltautua käymään sotaa Saksassa. Seuraavaksi Moskovassa kävi diplomaatti nimeltä Benjamin Baron, joka vuonna 1632 matkusti aina Krimille asti ja asavi näin Ruotsin yhteydet Krimin tataareiden kaanikuntaan. Lopulta saapui Moskovaan vuonna 1633 neuvottelija nimeltä Johan Berndes nuorempi, joka siis toimi ”Möllerskan” siipien suojassa.³⁶⁶

Kustaa II Aadolfin kaatuminen Lützenin taistelussa Saksassa syksyllä 1632 merkitsi häiriötekijää Ruotsin hyvissä suhteissa Venäjään. Venäjä oli tuolloin valmistellut suuren lähetyskunnan matkaansaattamista Tukholmaan, mutta tämä lähetystö, jota johtivat pajarit Puškin ja Gorihvostov, kääntyi ehdittyään Suomeen ja kuultuaan kuninkaan kuolemasta ja palasi takaisin Novgorodiin saamaan uusia ohjeita. Ohjeet pysyivät kuitenkin muuttumattomina ja sisälsivät toivomuksen, että Ruotsi kääntäisi aseensa Puolaa vastaan auttaakseen Venäjää, joka kävi sotaa puolalaisia vastaan Smolenskin tienoilla. Axel Oxenstierna ja valtaneuvoskunta torjuivat venäläisten ehdotuksen, koska valtakunta oli sekaantunut Saksassa käytävään sotaan. Eräs venäläinen tutkija, B. F. Poršnev, katsoo, että Venäjä olisi tämän vuoksi lakkauttanut kaiken tukensa Ruotsille ja että Ruotsin vuonna 1634 kärsimä Nördlingenin tappio olisi johtunut juuri siitä. Nördlingen oli Ruotsille täydellinen katastrofi. Kuinka tämän seikan laita sitten onkaan, on selvää, että Venäjän ja Ruotsin diplomaattiset suhteet viilenivät huomattavasti vuosina 1633–1634.³⁶⁷

Kun Puškinin lähetystö oli perillä Tukholmassa vuonna 1633, sen otti audienssissa vastaan tuolloin vasta 7-vuotias kuningatar Kristiina. Kuningatar on itse laatinut tapaamisesta lapsen näkökulmasta kirjoitetun kuvauksen. ”Kaikki pelkäsivät, että pelästyisin venäläisten barbaarista käytöstä ja vaatteita, jotka eivät muistuttaneet niitä, joihin olin tottunut. Siksi hovissa tehtiin ennen audienssia perinpohjaisia valmisteluja. Koko seremonia käytiin minun kanssani

läpi, ja auttajani korostivat sitä, että olisi hyvin tärkeää, että en pelkäisi. Se teki minuun suuren vaikutuksen, ja kysyin kiihtyneenä: Miksi minun pitäisi olla peloissani? Kun herrat olivat selittäneet, että moskovalaisia oli iso joukko ja että he näyttivät vaarallisilta suurine partoineen, saatoin nauraa helpottuneena ja sanoa, että olihan minullakin kosolti parrakkaita neuvonantajia.” Lapsikuningatar oli ottanut tämän jälkeen kasvoilleen mahtailevan ilmeen vaikutukseen majesteetilta ja onnistunutkin siinä.³⁶⁸

Kuninkaan kuoltua oli rauhakin kuollut, ja siksi oli tarpeen lähettää uusi suuri lähetystö Venäjälle. Lähettiläiksi oli tällä kertaa valittu kolme kokenutta virkamiestä, Philip Scheiding, Henrik Fleming ja Erik Gyllenstierna, joiden lisäksi myös valtakunnan kartografi Anders Bureus osallistui matkaan. Suuri ambassadi sai valtakirjansa 8. päivänä maaliskuuta vuonna 1634, ja se käsitti kokonaista 31 artiklaa sekä lisäksi vielä maaliskuun 27. päivänä samana vuonna päivätyt memoriaalin.³⁶⁹ Diplomaattileistä näkyy, että kolme päälähettilästä saivat kukin palkkiokseen 1 500 riikintaaleria eri muodoissa – sekä rahassa että luontoiseduissa – ja että koko lähetystön loppulasku oli 8 160 riikintaaleria. Mukana matkustavan venäjätulkin Henrik Piperin palkkio oli varsin vaatimaton, 510 riikintaaleria, vaikka hän oli retkikunnan tärkeimpiä henkilöitä, ja residentti Krusebjörnin pikkuveli Ingevald Kruse sai käteensä vain vähäpätöiset 204 riikintaaleria.³⁷⁰

Tämän matkan aikana diplomaattinen tilanne synkkeni. Kahdessa tsaarinn lähettämässä kirjelmässä elokuun 20. päivältä 1634 kuningattaren suuri titteli oli kirjoitettu väärin, ja kun vielä kolmaskin vääränlaisella tittelillä varustettu kirje saapui, alkoi valtaneuvoskunnassa keskustelu, olivatko nämä virheet erehdyksiä vai tahallisia. Neuvokset kallistuivat siihen, että venäläiset olivat osoittaneet järjestelmällistä Ruotsin halveksuntaa. Millaisia erehdykset olivat, se ei tarkkaan ilmene neljän valtaneuvoksen kirjoittamasta selvityksestä, vaan siinä sanotaan ainoastaan, että titteli oli ”osaksi väärin ja osaksi unohdettu pois”.³⁷¹ On luultavaa, että venäläiset olivat jättäneet kuningattaren tittelistä pois maininnan Liivinmaasta, koska he silloin tällöin tavoittelivat tätä maanäärtä itselleen.

Tittelikysymysten suuri merkitys ja poliittinen herkkyyys perustui siihen, että hallitsijoiden ”suuret” tittelit luettelivat niitä alueita, joita asianomaisen monarkin katsottiin hallitsevan. Tittelit kertoivat siis valtakunnan mahdista ja arvosta ja olivat sen lisäksi hyvin vaihtelevia ja mutkikkaita. Niissä tehdyt virheet loukkasivat hallitsijan ja hänen edustamansa valtion arvoa. Se joka kirjoitti tittelin väärin, olipa hän valtiomies tai kirjuri, ansaitsi ankaran rangaistuksen. Erityisen tulehtunut tilanne vallitsi Ruotsin ja Venäjän välillä

vuosina 1645–1647, kun kirjeissä piti tituleerata vallassa olevan hallitsijan lisäksi myös äskettäin poismenneitä hallitsijoita, Mikael Romanovia ja Kustaa II Aadolfia. Nämä titteliriidat lähenivät jo uskontoa.³⁷²

Ongelma johti siihen, että kansliat sommittelivat erityisiä opaskirjoja titteleiden käyttöä varten. Niinpä Tukholman kuninkaallisessa kansliassa pidettiin huolellisesti kirjaa tsaarien vaihtuvista titteleistä ja myös merkittävien venäläisten valtion virkamiesten titteleistä. Ohjeet eivät koskeneet ainoastaan kirjeiden alussa mainittuja titteleitä vaan yleisemminkin kirjeenvaihdon tyylikysymyksiä. Ruotsalaiset ottivat melko raskaasti venäläisten ”superlatiivien käyttösairauden” eli yleisen mahtailun ja kehuskelun. Sellaiset ilmaukset kuin ”kaikkein laajin ja valtavin” Moskovan valtakunnan attribuuttina tai ”kaikkein kirkkaimmat tai loistavimmat suuret tsaarit ja hallitsijat” käytettynä Venäjän suuriruhtinaista saivat ruotsalaiset tuskastumaan. Tittelikysymykset olivat läheistä sukua kunnonliselle käytökselle, kuten kumartamiselle tai hatun ottamiselle pois päästä, mistä Venäjällä vallitsivat toisenlaiset säännöt kuin lännessä.³⁷³

Kolmekymmenvuotisen sodan alkuvuosina vallinnut suhteellisen hyvä suhde Ruotsin ja Venäjän välillä teki mahdolliseksi myös yksityisluontoiset matkat itään. Niinpä valtaneuvos ja Liivinmaan kenraalikuvernööri Johan Skytte lähetti kolme poikaansa lyhyelle opintomatalle Moskovaan. Matka oli tavallaan peregrinaatio, aatelinuorukaisten perinteinen tutustumismatka vieraisiin oloihin.³⁷⁴ Pojat olivat kaikki alle 20-vuotiaita, kun isä lähetti heidät vuoron perään Moskovaan vuosina 1630–1632, siis juuri ennen kuninkaan kuolemaa ja Johan Skytten joutumista pois virastaan Liivinmaalla. Nuorukaiset olivat nimiltään Johan nuorempi (s. 1612), Bengt (s. 1614) ja Jakob (s. 1616). Kaikkien heidän piti kotiinpaluunsa jälkeen kirjoittaa matkastaan raportti, ja nämä tekstit ovat yhä olemassa.³⁷⁵

Perusteellisimman raportin kirjoitti Bengt Skytte, joka tunnetaan monista myöhemmistä pitkistä matkoistaan. Hänen käsikirjoituksensa *Relatio Muscovitica* käsittää 24 täyteen kirjoitettua foliosivua ja on, kun ottaa huomioon, että kysymyksessä on 18-vuotiaan ylioppilaan kirjoitelma, melkoinen saavutus. Kaikki kolme veljestä olivat jo ennen matkoille lähtemistään jonkin verran perillä Venäjän oloista, koska he elivät Johan Skytten uudessa kartanossa nimeltä Duderhof Inkerinmaalla, lähellä Suomenlahden rannikkoa ja Neva-joen suistoa.

Ei ole ihme, että nuoren ylioppilaan Bengt Skytten käsikirjoitus on suurelta osalta epäitsenäinen ja pohjautui Herbersteinin, Goeteeriksen ja Petrus Petrejuksen teoksiin, mutta tutkielmassa on silti sängen huomattava oma sävynsä. Sen sisältö on melko rapsodinen. Skytte kuvaa aluksi Venäjän

maantiedettä ja etenee sitten historiaan, mikä jaottelu on oikeastaan tyyppillinen monille Venäjää käsitteleville teoksille. Nuorukainen vaikuttaa hyvin kiinnostuneelta turkiseläinten metsästyksestä – hänellä on tästä aihepiiristä jakso nimeltä ”De capturae Zabellarum”, soopeleiden pyydystämisestä – minkä jälkeen hän siirtyy ruotsalais-venäläisten suhteiden kuvaukseen ja sitten kertomukseen venäläisten uskonnosta nimeltä ”De Ecclesiastica”. Juhlapäiviä luetellaan luvussa ”De diebus Festis”, venäläisten orjuutta kuvataan jaksossa ”De Servitute” ja pajareiden asemaa sivutaan luvuissa ”De Magnatibus” ja ”De Nobilibus”. Kaiken kaikkiaan Bengt Skytten Venäjä-kirjoitelmallalla on vahva latinan kielen kirjoitusharjoituksen luonne, jossa silmiinpistävät ja poikkeavat ilmiöt korostuvat syvemmän analyysin kustannuksella.³⁷⁶

Tämä aikakausi merkitsi myös avautuvaa kauppaa Venäjän kanssa, mitä ilmiötä käsitellään lähemmin tämän kirjan VII luvussa. Ruotsalaisten kauppapiiri rajoittui siihen Venäjän osaan, joka oli Itämeren tuntumassa, ja Stolbovan rauhansopimuksen tekstikin korosti Moskovaa, Novgorodia ja Pihkovaa suositeltavina kaupankäyntikohteina ja kauppahovien sijoituspaikkoina. Venäjän muut kaupungit ja satamat olivat Ruotsilta kiellettyjä. Kuitenkin kaksi Venäjän valtakunnan äärialueilla sijaitsevaa satamakaupunkia oli ruotsalaisten suuren mielenkiinnon kohteina, nimittäin Arkangeli Vienanmeren äärellä Vienanjoen rannalla ja Astrahan Volgan suistossa Kaspianmeren lähellä. Pohjoinen alue oli englantilaisten kauppapiiriä ja Ruotsille hyvin haitallinen, koska se kilpaili Itämeren kaupan kanssa. Eteläinen kauppakaupunki taas oli yhteydessä Persiaan ja hyvin tärkeä lännen ja idän transitokaupan kannalta. Siltä suunnalta Venäjälle tuli raakasilkkiä verraten pienissä lasteissa ja se laivattiin lotjilla armenialaisten kauppiaiden toimesta pitkin Volgaa aina Moskovan Punaiselle torille asti, jossa sitä myytiin pienissä kauppakojuissa.³⁷⁷ Silkki oli arvokasta ja sai ruotsalaiset suunnittelemaan uuden kauppätien avaamista Nyenistä (Nevanlinna) ja Narvasta aina Persiassa sijaitsevaan Isfahaniin asti, mistä aukesivat suuret karavaanitiet Kiinan suuntaan.

Englantilaiset olivat olleet tämän pitkän kauppätien ensimmäisiä länsimaisia löytäjiä. Brittiläinen löytöretkeilijä, myöhempi lähettiläs Anthony Jenkinson oli matkustanut Volgaa myöten Persiaan asti, ja kokonaista seitsemän englantilaista retkikuntaa oli sen jälkeen vuosina 1557–1581 toistanut tuon reitin taivaltamisen, kunnes Turkin suorittama keskeisen Persian valloitus ja Venäjän suuri sekasorto olivat sulkeneet väylän. 1630-luvulla asia tuli kuitenkin uudelleen päiväjärjestykseen, vaikka vaivalloinen ja seikkailurikas matka ja vihamielinen väestö saivatkin yrityksen tuntumaan hyvin hankalalta.

Uuden aloitteen teki Holstein-Gottorpin herttua Fredrik III, jonka pieni maa sijaitsi kaupankäynnin kannalta hyvällä paikalla, Itämeren ja Pohjanmeren välissä. Siksi herttua harrasti kauppaa koskevia aloitteita. Hän lähetti vuonna 1633 kaksi tunnustelijaa, Otto Brüggemannin ja Philip Crusiuksen, Moskovaan tutkimaan mahdollisia Persian kaupan väyliä. On osoitettu, että näistä kahdesta juuri Hampurista kotoisin oleva kauppias Otto Brüggemann oli koko idean isä.³⁷⁸ Hanketta pohjusti myös ruotsalainen, Erik Gyllenstiernan johtama lähetystö Moskovassa vuonna 1634.³⁷⁹ Kun tsaari oli antanut suostumuksensa, Holsteinista lähti lokakuussa vuonna 1635 lähetystö Venäjälle; kahta edellä mainittua lähettilästä avusti nyt suuri seurue, yhteensä 126 henkilöä, ja joukossa oli monia saksalaisia merkkihenkilöitä, jotka käyttivät tilaisuutta hyväkseen päästäkseen katselemaan eksoottisia seutuja. Heihin kuuluivat Brüggemannin ja Crusiuksen ohella lähetystömarsalkka Herman von Staden, sihteeri Adam Olearius ja translaattori Hans Arpenbeck sekä heidän lisäksi myös Saksan ehkä tunnetuin barokkirunoilija Paul Fleming.³⁸⁰ Retkikunta suoritti tavattomista hankaluuksista huolimatta matkan Persian Isfahaniin ja takaisin ja oli palannut Gottorpiin vuonna 1639, neljä vuotta lähtönsä jälkeen. Mukanaan saksalaisilla oli Persiasta saapuva imaami Quli Sultan, šaahin lähettiläs, joka oli osallistunut Moskovassa käytyihin neuvotteluihin.

Holsteinin lähetystöllä oli kauppapoliittisia seurauksia. Ruotsi oli hyvin kiinnostunut ja Venäjänkin mukana suunnitelmissa, kun kiinalaisen silkin hinta yhtäkkiä laski Alankomaissa sen vuoksi, että oli keksitty uusi merireitti tämän tuotteen laivaamiseksi Intian Bengalista Afrikan ympäri Eurooppaan. Persia oli siksi aivan syrjäytetty silkkikaupasta, karavaanit Kiinasta eivät enää kulkeneet sinne asti. Kysymys jäi kuitenkin kytemään Moskovassa, ja Ruotsin residentti Peter Krusebjörn seurasi intensiivisesti konjunktuurien käännteitä raportoiden niistä Tukholmaan.³⁸¹

Yksi niistä diplomaateista, jotka kävivät Ruotsista käsin Moskovassa, oli nimeltään Peter Anton Loofeldt. Hän kirjoitti Venäjältä ja Inkerinmaasta muhkean kuvauksen, jonka hän päiväsi Narvassa elokuun 29. päivänä 1643 ja joka on säilynyt käsikirjoituksena. Teos sisältää ehdotuksen suurkaupan siirtämisestä Arkangelista Narvaan, mikä lisäisi valtion tullituloja. Sen lisäksi kirjassa on perinpohjainen kuvaus Inkerinmaan kirkollisista oloista.³⁸²

Seikkailurikas retki Persiaan epäonnistui siis kauppapoliitiikan kannalta mutta onnistui muussa mielessä vallan hyvin. Lähetystön matkakertomuksesta tuli suuri kirjakauppanestys. Aivan kuten asiaan kuului, oli lähetystön sihteeri Adam Olearius kirjoittanut kuvauksen matkasta ja kuvittanut sen

suurilla ja ilmeikkäillä kuparipiirroksilla, jotka esittivät eksoottisia ympäristöjä ja tapahtumia matkareitin varrelta. Laajan, lähes 600 foliosivun mittaisen kirjan nimenä oli *Offt beehrte Beschreibung der neuen Orientalischen Reise, So durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an der König in Persien geschehen*, ja se painettiin ensimmäistä kertaa Schleswigissä vuonna 1646. Paitsi kertovaa tekstiä tapahtumista kirja sisältää varsin laajoja ja kulttuurihistoriallisesti kiinnostavia kuvauksia eri kansojen tavoista. Laajin niistä, ”Von Russland und jhren Einwohnern”, käsittää lähes sata sivua.

Tietysti näin kansainvälisesti merkittävä matkakuvaus löysi tiensä Ruotsin eri kirjastoihin. Tiedetään, että esimerkiksi valtakunnankansleri Axel Oxenstierna omisti yhden kappaleen Oleariusta, sillä itse lähettiläs Philip Crusius oli lähettänyt sen 8. päivänä syyskuuta 1647, siis uunituoreena toisena painoksena, kanslerin käsiin. Philip Crusius oli nimittäin pysähtynyt paluumatkalla Tallinnaan ja mennyt naimisiin raatiherra Johann Müllerin tyttären Marian kanssa, kun taas hänen matkatoverinsa Adam Olearius oli tehnyt saman tempun ja nainut Marian sisaren Katharinan. Näin nämä Tallinnaan yhdessä päätyneet saksalaiset olivat tulleet toistensa sukulaisiksi, mistä syystä Philip nyt mainosti Adamin teosta kunnioittavin, kanslerille suunnatuin sanakiehkuroin.³⁸³ Oxenstierna-suvun hyvin laaja, vuodelta 1732 oleva kirjastolettelu sisältääkin Oleariuksen kirjan juuri vuoden 1647 painoksena.³⁸⁴

Tsaari Mikael Romanov kuoli vuonna 1645, ja tämä tapahtuma aiheutti uuden neuvottelu- ja seremoniasarjan Ruotsin ja Venäjän välillä. Sen ensimmäinen askel oli suuren venäläisen lähetystön tulo Tukholmaan keväällä 1646. Lähetystön johdossa oli kolme korkea-arvoista venäläistä pajarua Alaterskoi, Puškin ja Kadomskoi,³⁸⁵ ja se käsitti heidän lisäksi pappeja, sihteereitä ja muuta seuruetta. Lähetystö saapui Tukholmaan toukokuun alussa kaupungin porvariskaartin muodostaessa kunniakujan katujen varsille, minkä jälkeen se majoittui Djurgårdeniin vähän kaupungin ulkopuolelle. Sitten venäläiset vietiin audienssille Tre Kronor -kuninkaanlinnaan, jossa heidän mukanaan tuomansa lahjat, turkiksia ja kultadamastia, otettiin vastaan. Kaartinosasto järjesti paraatin, ja ammuttiin ruotsalainen kunnialaukaus. Neuvottelut olivat hyvin yksityiskohtaiset, ja niihin sisältyi suuri riita hallitsijoiden titteleistä. Saiko edemenneestä tsaarista Mikael Romanovista todella sanoa, että hän oli ”muistossa autuas”, vaikka hän tunnusti väärää uskoa, mietiskelivät ruotsalaiset neuvottelijat. He kieltäytyivät kunnioittamasta edesmennyttä Venäjän hallitsijaa kirkonkellojen soitolla tai sielunmessulla. Translaattori Onuphri Kyri onnistui kuitenkin välttämään keskustelujen kariutumisen näihin muotoseikkoihin. Koska venäläiset halusivat kovin nähdä

myös kuningatar Kristiinan ”kirikkaat silmät”, järjestettiin heille erityinen lisääaudienssi tätä varten. Siinä noudatettaisiin venäläisten ja ruotsalaisten seremonioiden välimuotoa.

Audienssi todellakin tapahtui toukokuun 16. päivänä 1646. Sotaneuvos Henrik Fleming ja maaherra Johan Berndes nuorempi saattelivat venäläiset kuninkaanlinnan portaille, joilla seisoi osasto hovijunkkareita ja henkikaartia kunniakujana. Kuningatar oli nähnyt jo lapsena venäläisten karvamyssyt ja tuuheat parrat ja oli nyt 20-vuotiaana jo rutinoitunut hallitsija, joka selvisi seremonioista erinomaisesti. Hän istui valtaistuimellaan, kun yksi sihteereistä, Johan Silverstierna, opasti venäläiset paikoilleen valtiosaliin. Noustuaan puoliväliin portaita kohti valtaistuinkoroketta lähetystö pysähtyi, venäläiset ottivat karvamyssynsä pois päästä ja kumarsivat ”kohtalaisen syvään”. Sen jälkeen pidettiin useita puheita. Sitten lähettiläät ojensivat tsaari Aleksei Mihailovitšin suurella sinetillä varustetun, mustaan damastiini tai tahtiin sidotun rauhanvahvistuskirjan kuningattarelle, joka antoi sen edelleen valtakunnankanslerille. Alaterskoi tarttui nyt Kristiinan käsiin, suuteli niitä kunnioittavasti, astui askelen taaksepäin ja ”kumarsi todella syvään”. Myös muut lähetyskunnan jäsenet suutelivat Kristiinan käsiä. Lyhyt keskustelu koski lähettiläiden vointia Tukholmassa, minä jälkeen he poistuivat takaisin majapaikkaansa. Siellä nautittiin suuri Ruotsin tarjoama päivällinen, joka käsitti sata erilaista kalaruokaa ja makeisia. Musiikki säesti ateriaa. Lähettiläät tuntuivat varsin tyytyväisiltä käyntiinsä.³⁸⁶

Ruotsalaisten vastavierailu tapahtui vuonna 1647. Tuona vuonna suoritettu suuren lähetystön matka Moskovaan toistui vuosien varrella periaatteessa viisi kertaa, ja merkittävintä, mitä noilla matkoilla tapahtui, oli suurten hopealahjojen luovuttaminen tsaarille. Niitä säilytetään vieläkin Kremlin aarrekammiassa.³⁸⁷

Lähettiläitä vuoden 1647 matkalla oli kuten tavallista kolme, nimittäin valtaneuvos Erik Gyllenstierna, maaneuvos Hans Wrangel ja sihteeri Lars Cantersten, ja lähetystö käsitti kaikkiaan 157 henkilöä. Luettelossa mainitaan lähettiläiden lisäksi nimiltä luetellen muun muassa marsalkka, lääkäri, kaksitoista hovijunkkaria, kaksi translaattoria (Henrik Piper ja Johan Roselin [Rosenlindt]), kaksi saarnaajaa, kanslisti, kaksi tulkkia, kaksi torvenpuhaltajaa, keittiömestari, kaksi kokkia ja juomanlaskija sekä kuusi drabanttia. Lähetystön palkka- ja kokonaisbudjetti oli 20 346 riikintaaleria. Se sai valtakirjansa toukokuun 31. päivänä 1647. Matka kulki Itämeren ylitse Narvaan, jossa oltiin heinäkuun 2. päivänä, ja sieltä edelleen Novgorodiin.

Jo heti rajalla alkoivat seremonioita koskevat riidat. Riideltiin siitä, missä järjestyksessä ruotsalaisten pitäisi marssia Venäjälle – kulkisivatko venäläiset

saattajat kärjessä vai ratsastaisivatko he lähettiläiden rinnalla? Välttyäkseen väittelemästä siitä, missä järjestyksessä ratsaille ja ratsailta pitäisi nousta, lähettiläät ajoivat omissa vaunuissaan. Moskovaan tultaessa he silti suostuivat ratsastamaan, sillä kiistely olisi muutoin yltynyt mahdottomaksi.³⁸⁸

Perille tultuaan lähetystö sai odottaa huoneissaan eikä saanut näyttäytyä kaduilla ennen suurta audienssia, joka tapahtui syyskuun 2. päivänä 1647. Sitä avusti tänä aikana Ruotsin vakinainen residentti Peter Krusebjörn. Audienssia lykättiin useita kertoja, koska päälähtetilas Gyllenstierna kieltäytyi kirjoittamasta luetteloa mukana olevista lahjoista ja antamasta sitä etukäteen venäläisille. Gyllenstierna oli ollut Moskovassa jo vuonna 1634 ja tunsu venäläisten tavat. Hän piti hopealahjoja eräänlaisena pakkoverona, jollaista venäläiset olivat vaatineet 1500-luvulta alkaen mutta joka ei kuulunut eurooppalaisiin tapoihin vaan oli selvää valtapolitiikkaa mongolikaanien ajoilta. Gyllenstierna sanoi painokkaasti, että lahjat eivät olleet ”mikään velvollisuus tai pakko, vaan osoitus Kuninkaallisen Majesteetin hyvästä tahdosta”. Lopulta lähettiläs kuitenkin taipui luetteloimaan lahjat, jotta venäläiset saisivat suunnitella sopivia vastalahjoja soopelinnahkojen muodossa.

Kulkue Kremlin Fasettipalatsiin oli hyvin juhlallinen. Valtaistuinalissa istui Venäjän itsevaltiassaa Alekssei Mihailovitš valtikka kädessään aivan liikkumattomana. Kaarevakattoisen salin seinät olivat täynnä maalauksia ja kudonnaisia, sen lattiaota suojasivat suuret matot, ja siellä oli paljon pajareita koreissa brokadivaatteissaan ja korkeissa mustissa ketunnahkapähineissään. Ruotsin lähettiläät saivat pitää hattunsa päässä, mutta heidän tuli pysähtyä verraten kauas valtaistuimesta.

Eripuraisuutta ilmeni kuitenkin heti kuningatar Kristiinan kirjeen luovuttamisen yhteydessä. Tsaari otti sen käteensä mutta piti ”kiinni sen nurkasta hyvin niukalla otteella”. Sitten dokumentti heitettiin välinpitämättömästi ikkunakomeroon. Sillä venäläiset osoittivat halveksuntaansa. Sen jälkeen tsaari esitti ainoan vuorosanan, jonka hän lausui koko audienssin aikana, ja se kuului: ”Kuinka kuningatar Kristiina voi?” Lopulta ruotsalaisille tarjottiin ateria heidän asunnossaan, mutta sihteeri noteerasi tyytymättömänä pöytäkirjaansa, että ”pöytäliina oli huono ja riitti vain puoleen pöytään”.

Asiakeskustelu tuotti huonoja tuloksia, mutta ruotsalaisille annettiin silti varsin runsaat vastalahjat, jotka kukin lähetystön jäsen kuittasi arvonsa mukaisesti. Soopelinnahat oli sidottu kimpuiksi ja pakattu 40 nahan suuruisiksi paaleiksi, joiden nimityksenä oli *timmer*. Yksi *timmer* riitti kunnon turkkiin. Myös hovijunkkarit saivat lahjansa, pari soopelinnahkaa kukin.³⁸⁹

Niissä asioissa, jotka kuitenkin tuotiin neuvottelupöytään, oli kysymys pakolaisista. Kreikanuskoinen väestö oli Ruotsin uusilla valloitusmailla Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä jättänyt tuhansittain kotinsa ja muuttanut tai paennut Venäjälle vastoin rauhansopimuksen määräyksiä, ja siksi Ruotsi vaati nyt Venäjältä korvausta niistä veroista, joita pakolaiset olisivat maksaneet, jos he olisivat jääneet paikoilleen. Laajoja venäjäksi kirjoitettuja pakolaisluetteloita (kaikkiaan 17 rullaa) on säilynyt Ruotsin valtionarkistossa, jossa ne muodostavat tärkeän Karjalan historian lähteen.³⁹⁰

Vuoden 1647 lähetystön merkitys oli kuitenkin pääasiassa seremoniallinen. Mitään välittömiä tuloksia ei ollut odotettavissa, vaan valtakunnan ikään kuin ottivat mittaa toisistaan. Samaa voi sanoa seuraavastakin, vuoden 1654 suuresta lähetystöstä. Sen tehtävänä oli informoida Venäjää siitä, että kuningatar Kristiina oli eronnut ja uusi kuningas oli noussut valtaistuimelle.

Yleispoliittinen tilanne oli muuttunut hankalaksi Itä-Euroopassa 1650-luvun alussa. Lännessä oli vallinnut Westfalenin rauha vuodesta 1648 ja aseet olivat vaienneet, mutta zaporogikasakoiden piirissä Ukrainassa kyti itsepäinen tyytymättömyys Puolan katolista valtaa ja puolalaisten magnaattien valankäyttöä vastaan. Juuri vuonna 1654 nämä ukrainalaiset päättivät pyytää Venäjän tsaarin suojelusta, koska tämä tunnusti kuten hekin itäkirkon oppeja, ja he solmivat Perejaslavissa liiton Venäjän kanssa. Pitää korostaa, että kasakoiden näkemys tehdystä sopimuksesta oli kokonaan toinen kuin tsaarin. He katsoivat, että he olivat nyt saavuttaneet Venäjän tunnustaman valtiollisen riippumattomuuden hetmaninsa johdolla. Ruotsi oli samaa mieltä ja etsi kosketusta uuteen valtioon diplomaattista tietä. Käytännössä arojen kasakoista kuitenkin tuli eräänlaisia Venäjän liittolaisia, joilla oli oma sotilaallinen organisaationsa, oma hallintonsa ja oikeuslaitoksensa. Heillä oli lupa käydä sotaa kenen kanssa tahansa – paitsi tietysti Venäjän.³⁹¹

Kasakoiden kanssa aikaansaaduista yhteyksistä huolimatta ystävyys Venäjän kanssa oli yksi Ruotsin politiikan tukipilareista, jota kuitenkin varjosti pieni epäily naapurivaltakunnan todellisista aikeista. Yleistilanteena oli, että uusi kuningas, Kaarle X Kustaa, valmisteli hyökkäystä Puolan kimppuun voidakseen lopultakin tehdä tyhjäksi puolalaisen Vaasa-monarkian vaatimukset Ruotsin kruunuun. Sitä paitsi Ruotsi pyrki valtaamaan alueita niin sanotusta merenreunasta (*sjökanten*), millä tarkoitettiin Itä-Preussin rannikkoa, selvänä aikomuksenaan saada koko Itämeren kauppa hallintaansa.³⁹² Myöhemmin osoittautui, että myös Venäjällä oli omalta osaltaan aivan sama toive.

Aleksei Mihailovitšin aikaa Venäjän tsaarina (1645–1676) voi yleisesti luonnehtia kasvavan vakiintumisen ajaksi Venäjän politiikassa. Valtakunta oli

tämän hallitsijan alkuaikoina vihamielisten valtioiden – jotka eivät tosin koskaan onnistuneet muodostamaan yhtenäistä rintamaa – ympäröimä, mutta saman tsaarin hallinnon lopulla Venäjä oli aivan selvästi murtanut tämän piirityksen. Venäjän sotilaallinen voima ja sotataito olivat kasvaneet huikeasti, ja sen armeijat olivat toimineet samanaikaisesti eri sotanäyttämöillä lännessä, idässä ja etelässä kaukana maan pääkaupungista. Tsaari itse, Aleksei Mihailovitš, oli seurannut joukkojaan rintamalle mutta antanut sotatoimien johdon osavampiin käsiin. Ukrainan ja Valko-Venäjän liittäminen valtakuntaan oli tehnyt Venäjästä mahtavamman kuin mitä Puola oli, ja tsaarinvaltakunnassa tuntui kiehuvan samankaltaista hyökkäyshalua kuin Iivana IV:n aikoina.³⁹³ Venäjän voimaa heikensi kuitenkin hallinnon vyörynomainen kasvu – valtakunnan duuma, jolla oli ennen ollut 30 jäsentä, suureni suurenemistaan, arvonimiä tuli lisää (esimerkiksi *dumnoi djak*) ja hovi käsitti lopulta kaikkiaan 3 000 henkilöä.³⁹⁴

Uusi suuri lähetystö varustettiin Moskovan-matkalle mukanaan liittoehdotus Puolaa vastaan. Tämän lähetystön johtajaksi nimettiin valtaneuvos Gustaf Bielke ja muiksi jäseniksi Viron maaneuvos Alexander von Essen sekä Philip von Krusenstiern, tuo merkillinen mies, joka nimittämishetkellä oli Narvan linnakreivi. Philip Crusius, kuten hänen alkuperäinen nimensä kuului, oli saapunut Viroon suuren Holsteinin lähetystön mukana 1630-luvulla, tullut aateloiduksi ja muodostunut Ruotsin valtion tukipilariksi idässä. Hän oli ruotsalaisten paras kaupan asiantuntija ja hyvin perillä poliittisesta pelistä Moskovassa. Taitavuutensa ja voimakkaan Ruotsin-mielisyytensä vuoksi hän oli Venäjällä vihattu henkilö.

Lähetystö käsitti kaikkiaan 144 henkilöä ja muistutti useissa suhteissa edeltäjänsä. Päälähettiläiden lisäksi siihen kuului marsalkka (Claes Banér), lääkäri (tohtori Zacharias Wattring), Novgorodin kauppafaktori (Adolf Ebers), 12 hovijunkkaria, kääntäjä (Jonas Brandt), kaksi pappia, kaksi venäjän-tulkkia (Anders Geren ja Magnus Gottwalt) sekä 12 drabanttia, puhumattaakaan kaikista palvelijoista, kokeista, viestinviejistä, keittiöpiioista ja pesijätärinä, jotka hekin kaikki kuuluivat seurueeseen. Päälähettiläät kuittasivat 2 000:n ja 1 200 riikintaalerin palkkion vaivastaan, kun taas lähetystön kokonaisbudjetti nousi 18 500 riikintaaleriin. Ruotsalaisilla oli jälleen mukanaan huomattava hopea-aarre, joka käsitti lahjoja tsaarille. Siihen kuului joukko astiastoja, pokaaleita, makeisvaaseja ja kynttilänjalkoja sekä karttapallo, ja lahjojen kokonaishinnaksi takseerattiin 8 570 riikintaaleria.³⁹⁵ Koko lähetystö oli pukeutunut mustiin vaatteisiin, koska leskikuningatar Maria Eleonora oli äskettäin kuollut, ja mukana oli myös mustia tapetteja, joilla neuvotteluhuone voitiin verhota suruasuun. Se oli valitettavasti hyvin huono enne.

Lähettiläät saivat valtakirjansa kesäkuun 30. päivänä 1655. Asiakirja osoittaa selkeästi, että seurustelussaan venäläisten kanssa Ruotsi oli luopunut turvallisuuspoliittisesta ajattelusta ja siirtynyt liturgiseen vaiheeseen. Valtakirjassa korostettiin, että pääasiana oli vahvistaa ystävyys Venäjän kanssa mutta samalla osoittaa venäläisten edessä Ruotsin arvovaltaa. Koko se puhe, jonka Gustaf Bielken oli määrää esittää Moskovassa audienssiseremoniassa, oli kirjoitettu valmiiksi jo Tukholmassa. Lähetystön piti olla mahdollisimman tarkka tittelikysymyksissä ja ottaa samalla puheeksi kreikanuskoisten karjalaisten ja inkerikkojen pakeneminen Venäjälle. Heidän suorittamatta jääneitä verojaan vaadittiin nyt maksettaviksi ja siinä yhteydessä piti myös korostaa kaupan lisäämistä Venäjän kanssa.³⁹⁶ Matkan suurpoliittinen tarkoitus oli kätetty salaiseen, 3. päivänä heinäkuuta vuonna 1655 kirjoitettuun lisäpöytäkirjaan, jossa puhuttiin Puolan jakamisesta eräänlaisiin etupiireihin.³⁹⁷ Tämän lisäpöytäkirjan todellisesta merkityksestä väittelevät tutkijat vielä tänäänkin.

Viralliset dokumentit – erityisesti puhtaaksi kirjoitettu konferenssipöytäkirja, joka on myös matkakertomus³⁹⁸ – antavat erittäin hyvän ja asiallisen kuvan lähetystön vaiheista kesään 1658 mennessä. Niitä täydentää Philip von Krusenstiernin perusteellinen relaatio, jossa näkökulmia on enemmän ja jossa henkii myös kirjoittajan tunnetila matkan aikana.³⁹⁹ Seurue lähti Tukholmasta kesällä 1655 ensin Riikaan ja Neuhauseniin (Vastseliina) ja sieltä Novgorodiin, minkä jälkeen saavuttiin lokakuun 28. päivänä perille Moskovaan. Matka oli ollut täynnä hankaluuksia, etikettiriitoja ja tittelikiistoja Venäjän edustajien kanssa. Yksi tällainen riita puhkesi, kun oltiin saapumassa Venäjän pääkaupunkiin ja venäläiset pristaavit eli oppaat kieltäytyivät nousemasta hevostensa selästä ennen kuin ruotsalaiset olisivat astuneet ulos vaunuistaan. Se olisi ollut alamaisuuden osoittamista. Riita ratkesi Ruotsin näkökulmasta menestyksellisesti sillä, että lähettiläs Philip von Krusenstiern työnsi jalkansa ulos ajopelistä kuin olisi nousemassa siitä pois mutta vetikin sen vikkellä takaisin, kun venäläiset olivat jo laskeutumassa satulasta. Koska satulaan ei ollut yhtä vaivatonta nousta kuin istua takaisin vaunuihin, voittivat ruotsalaiset tämän arvovaltakiistan, mikä kismitti tavattomasti venäläisiä.

Ketunleikki jatkui sen pitkän odotuksen aikana, jonka ruotsalaiset saivat kestää Kitai-gorodin kortteerissaan ennen audienssia. Tilannetta synkensi suuren itävaltalaisen lähetystön saapuminen Moskovaan ja se, että venäläiset antoivat etusijan neuvotteluille sen kanssa. Luultiin jo, että Wienissä asuva keisari oli yllyttämässä Moskovaa sotaan. Joulukuun 19. päivänä 1655 Ruotsin lähetystö kuitenkin vietiin arvokkaine lahjoineen Fasettipalatsiin. Tsaari istui

paikoillaan liikkumatta, ”kuin puupatsas”, ja hänen kanslerinsa, *dumnoi djak* Almas Ivanovitš, johti puhetta. Väiteltiin kysymyksestä, saisivatko lähettiläät pitää hattunsa päässään, minkä jälkeen syötiin ruotsalaisten mielestä keho ateria, ”etupäässä jäätyneitä ruokalajeja”. Näytti ilmeiseltä, että venäläiset pyrkivät kaikin tavoin osoittamaan halveksuntaansa ja lamauttamaan keskustelukumppaninsa psyykkisesti.

Titteli-ongelmat nousivat tämän jälkeen toden teolla päiväjärjestykseen, ja tällä kertaa niiden merkitys oli huomattava. Kysymyksestä kiisteltiin audienssin jälkeen järjestetyssä kokouksessa. Lähettiläät näet huomasivat yllätyksekseen tsaarin suureen titteliin tehdyn lisäyksen. Eri alueiden luettelon jälkeen seurasi lause, että tsaari hallitsi myös ”muita maita ja ruhtinasuntia niin idässä, lännessä kuin pohjoisessakin meidän esi-isiemme esikuvan mukaan”. Mitä venäläiset tarkoittivat tällä? Mitä laajentumissuunnitelmia sisältyikään tähän epämääräiseen lauseeseen? Olivatko ehkä sittenkin kyseessä Ruotsin provinssit?

Venäjän revanssitoiveet keskittyivät tavallisesti Inkerinmaahan ja Käki-salmen lääniin, jotka oli liitetty Ruotsiin vuonna 1617. Moskovan uusi patriarkka Nikon oli vakavasti huolissaan kreikanuskoisten kohtelusta näillä Ruotsin uusilla voittomailla. Hän vaati, että Venäjän pitäisi vallata ne takaisin. Tsaari Aleksei Mihailovitšin ajatusmaailma oli kuitenkin toinen. Ruotsin aloittama salamasota Liettuassa ja Puolassa ei sopinut hänen suunnitelmiinsa, ja erityisesti häntä ärsytti, että Kaarle X Kustaa oli melkein pä vastarintaa kohtaamatta miehittänyt koko Liettuan. Kuningas oli tosiaan Liettuan magnaattien ehdokas maan uudeksi suuriruhtinaaksi. Liettua oli merenreunan (*sjökanten*) tiellä Venäjältä katsoen, ja juuri tämä kaupan kannalta keskeinen kosketuspinta Itä- ja Länsi-Euroopan välillä oli tullut Venäjälle hyvin tärkeäksi, kun Ukrainan liittäminen valtakuntaan oli muuttanut koko itäisen Euroopan maantieteen. Venäjän kiinnostus oli saanut eteläisemmän ulottuvuuden, ja Riika oli noussut sen polttopisteeseen, koska suuren kaupungin takamaa, Valko-Venäjä ja Ukraina, oli nyt Moskovan valtakunnan hallussa. Suuri Väinäjoki tarjosi kauppatarvikkeille väylän Itämerelle.

Neuvottelujen ilmapiirin huononemisesta kertoi sekin, että tsaari vaati hyvin yllättävästi Gustaf Bielkeä tuomitsemaan venäläisten vihaaman lähettilästoverinsa Philip von Krusenstiernin kuolemaan ja mestauttamaan tämän. Krusenstierniä syytettiin siitä, että hän oli tehnyt aikaisemmassa vaiheessa majesteettirikoksen kirjoittamalla Tallinnan pormestarien ja raadin kanssa tsaarin tittelin halventavalla tavalla. Tällaisesta rikoksesta kuolemantuomio oli tavallinen rangaistus, ja venäläiset delegoivat sen täyteenpanon Ruotsin lähetyskunnalle. Oli selvää, että Bielke kieltäytyi.

Tutkimus on hyvin erimielinen siitä, milloin tsaari oli oikeastaan päättänyt hyökätä Ruotsin kimppeeseen. Todennäköisesti suunnitelma oli olemassa jo Ruotsin lähetystön saapuessa Moskovaan ja lähettiläiden taipumattomuus vain vauhditti sitä. Kun Ruotsin lähetystö tammikuun 24. päivänä 1656 juhli kuninkaansa Varsovan luona saavuttamaa suurta voittoa, herätti tämä venäläisissä pahaa verta. Toukokuun 20. päivänä 1656, kun Itävallan lähetystö oli lähtenyt Venäjän pääkaupungista, ympäröi 400 venäläistä muskettisoturia yllättäen ruotsalaisten kortteerin ja riisui nämä aseista. Lähettiläät olivat nyt vankkeja ja sota Ruotsin ja Venäjän välillä tosiasia. Ruotsalaiset diplomaatit kuljetettiin tavallisten rahtihelvosten vetämillä vaunuilla, joita seurue sai seurata jalan, rumpujen kumistessa Moskovanjoen toiselle puolelle kaupungin ulkopuolelle vaatimattomaan ”hoviin”, jossa he saivat viipyä ahtaissa oloissa kuukausikaupalla. Yhteydet ulkomaailmaan katkaistiin, ja se ylellinen ylläpito tsaarin omasta keittiöstä, jolla ulkomaisia lähettiläitä tavallisesti kestittiin, lopetettiin kokonaan. Ajan mittaan tuli kuitenkin harva kirjeenvaihto Ruotsiin Arkangelin ja Hollannin kautta mahdolliseksi. Niinpä Gustaf Bielke saattoi kirjoittaa toukokuussa 1657 kotiin, että saarretut voivat olosuhteisiin katsoen hyvin.⁴⁰⁰

Vangituilla oli runsaasti aikaa ajatella, minkä huomaa heidän kirjallisesta toiminnastaan. Philip von Krusenstiern kirjoitti hengellisiä lauluja, jotka julkaistiin myöhemmin nimellä *Suspiria captivitatis moscoviticae*.⁴⁰¹ Mutta lähetystön ollessa vankina kirjoitettiin toinenkin, melko tärkeä teos. Joku seurueesta nimittäin sepitti 109-sivuisen käsikirjoituksen *En kort Berättelse om Rysslandh dess Inbyggiares Seder och maneer* (Lyhyt kertomus Venäjästä. Sen asukkaiden tavat ja tottumukset), jota säilytetään Kungliga Biblioteketissa. Käsikirjoituksesta puuttuu tittelilehti, mutta siitä löytää kyllä tiedon, että teos ”on kirjoitettu Moskovassa huhtikuun 12. päivänä 1657”.⁴⁰²

Mainittu teos olisi hyvin arvokas Venäjä-tietouden kannalta, jos se olisi itsenäinen. Niin ei kuitenkaan ole asian laita. Vaikka itse tekstissä ei asiaa ilmoitetakaan, näkyy useista (15–20 kpl) viittauksista Oleariuksen vuoden 1647 painokseen, että esitys pohjautuu hyvin suurella määrällä siihen. Syvempi tarkastelu osoittaaakin, että *En kort Berättelse om Rysslandh* on vapaa käänös ruotsiksi Adam Oleariuksen suurteoksessa olevasta kappaleesta ”Von Russland und jhren Einwohnern”. Se tuntuu olevan ruotsinkielisen esityksen ainoa lähde. Tosin käsikirjoituksessa viitataan myös kerran Raamattuun ja eräässä kohdassa (s. 67) myös Johannes Botvidin väitöskirjaan venäläisten uskonnosta, mutta myös nämä viittaukset on saatu Oleariuksen esityksestä.

Kappale venäläisten kulttuurista on epäilemättä Oleariuksen suurteoksen parasta antia. Se on järjestelmällinen kuvaus kokonaisen kansan

olemassaolosta arjen ja juhlan aikana, uskonnosta, yhteiskunnasta ja valtiosta, tavoista ja tottumuksista, kaikki nähtynä ulkopuolisen ja järkevän tarkkailijan silmin. Teos on tärkeä lisä perinteiseen länsimaiseen Venäjä-kuvaan. Aivan kuten Oleariuskin, tunki käsikirjoituksen nimeltä mainitsemaan tekijä henkilökohtaisesti Venäjää, mikä antaa sen huomioille itse eletyn vaikutelman. Mutta kuka kääntäjä sitten voisi olla?

Todennäköiseltä tuntuu, että kääntäjä olisi kuulunut Gustaf Bielken lähetystöön. Sen jäsenten joukossa oli useita taitavia kynänkäyttäjiä. Itse päälähettiläistä yksi, Philip von Krusenstiern (Philip Crusius), oli kuulunut samaan Holsteinista lähteneeseen lähetystöön kuin Adam Olearius ja tullut jopa myöhemmin tämän loistavan matkakirjailijan langoksi. Häntä ei kuitenkaan voi epäillä tuon vuonna 1657 laaditun käsikirjoituksen tekijäksi, sillä hän kirjoitti yksinomaan saksaksi. Sama seikka, saksan kieli äidinkielenä, oli monen lähetystön jäsenen ominaisuus, niin translaattorien, jotka tekivät kirjallista työtä, kuin myös vähäisempien virkamiesten, kanslistien, tulkkien ja muiden mukanaolijoiden. Mutta joukossa oli sentään myös ruotsinkielisiä, joilla kynä luisti hyvin. Tutkimus ei kuitenkaan pitkään kyennyt käsialavertailujen avulla yhdistämään käännökseen ainuttakaan lähetystön jäsentä, mikä johtui siitä, että kaikilta osanottajilta ei ollut säilynyt sopivaa käsialanäytettä.⁴⁰³

Sellainen oli kuitenkin löydettävissä muusta lähteistöstä. On nimittäin osoittautunut, että yksi seurueen drabanteista, Anders Svensson Trana, piti päiväkirjaa, ja tämä 73 sivun mittainen teos on säilynyt ja kirjoitettu aivan samalla käsialalla kuin *En kort Berättelse om Rysslandh*.⁴⁰⁴ Päiväkirjan viimeinen sivu sisältää pitäjänsä täydellisen elämäkerran. Anders oli syntynyt vuonna 1621 Länsi-Göötanmaalla talonpojan poikana. Hän muutti vuonna 1633 Tukholmaan, jonne hänen veljensä Nils Trana oli asettunut. Sitten hänestä tuli useiden korkea-arvoisten henkilöiden kamaripalvelija, vapaaherra Claes Stiernskiöldin ja myöhemmin kreivi Gustav Hornin ja leskikuningattaren. Myöhemmin hän sai paikan Gustaf Bielken taloudessa, ja kun tämän piti lähteä Venäjälle, Anders otettiin mukaan. Hänen asemansa oli vaatimaton, hän oli vain yksi seurueen 12 drabantista, mutta hänen ulkomuotonsa oli ilmeisesti komea ja hän kelpasi hyvin edustustehtäviin. Drabantit olivat lähettiläiden henkivartijoita ja marssivat kultakaluunoissaan pertuskat käsissään kulkuessa näiden vaunujen vieressä. Mutta mikä vielä parempaa, Anders osasi riittävästi saksaa sekä lukea ja kirjoittaa. Hänellä oli ”nokkela äly”, kuten tuohon aikaan sanottiin.⁴⁰⁵

Anders Svensson Tranan päiväkirja sisältää monia kiintoisia viittauksia lähetystömatkan tapahtumiin. Useissa kohdin päiväkirjan sisältämä in-

formaatio täsmää virallisen lähetystöpöytäkirjan tietoihin. Toisaalla Tranan kuvaus taas saattaa poiketa virallisesta tiedosta hyvinkin voimakkaasti. Kirjoittaja on ollut kiinnostunut kaikesta epätavallisesta ja bisarrista, mitä Venäjältä löysi. Moskovan kaupungin kuvaus käsittää viisi käsinkirjoitettua lehteä ja on hyvin elävä. Vangiksi joutuminen yllätti Tranan kuten varmasti muutkin lähetystön jäsenet, mutta hän ei antanut tapahtuneen masentaa itseään vaan alkoi tarmokkaasti kääntää sitä osaa Oleariuksen teoksesta, joka tuntui monessa mielessä ajankohtaiselta.

Gustaf Bielken lähetystä ei koskaan virallisesti vapautettu. Se sai kuitenkin toukokuussa 1658 allekirjoittaa välirauhansopimuksen Venäjän ja Ruotsin välillä, ja toukokuun 29. päivänä se lähetettiin ilman mitään hyvästijättöä Moskovasta suoraan Ruotsin rajalle. Lähetystö oli välirauhaa solmittaessa saanut hyväksyä tuon tsaarin titteliin tehdyn arveluttavan lisäyksen, jonka mukaan tämä hallitsi laajoja alueita idässä, lännessä ja pohjoisessa esiisensä toiminnan nojalla. Epätietoisuus ja pelko olivat joukon tunnetiloja niin kauan kuin viivytettiin Venäjän maaperällä, sillä seurueen perässä matkusti venäläisiä vartijoita, joilla epäiltiin olevan yhä aikomus kaapata ruotsalaiset ja viedä heidät takaisin Moskovaan tai kenties jopa Siperiaan. Ruotsin lähettiläät pakenivat siksi vaahtoavilla hevosilla täydessä paniikissa rajan yli päästääkseen vasta Jaaman linnan muurien suojassa helpotuksen huokauksen.⁴⁰⁶

Todellinen ja kuviteltu sota

Sinä aikana, jolloin Gustaf Bielke ja hänen lähetystönsä oli istunut vankeudessa Moskovassa, Venäjän ja Ruotsin välille oli syttynyt suurimittainen sota. Venäjän hyökkäyksen kohteina olivat Suomi ja Baltia. Moskovassa olivat sodan kannattajat päässeet valtaan. Heidän johtajansa oli ”Venäjän Richelieuksi” sanottu ruhtinas Afanasi Lavrentjevits Ordin-Naštšokin. Tämä sivistynyt mies oli ollut nuoruudestaan asti Ruotsin vihollinen, ja hänen suhtautumisensa pysyi samana aina 1680-luvulle asti, jolloin hän vanhuuden vuoksi vetäytyi johtoasemastaan.⁴⁰⁷ Hän erosi muista venäläisistä kielitaitonsa ja uudistushalukkuutensa vuoksi, mikä teki hänestä Ruotsin näkökulmasta erityisen vaarallisen.⁴⁰⁸

Venäjä oli jakanut sotajoukkonsa kolmeksi armeijaksi: pääjoukko marssi Väinäjoen vartta kohti Riikkaa, toinen armeija murtautui Pihkovan suunnasta Tartonmaalle ja kolmas tunkeutui Inkerinmaalle, valtasi pian Nyenin (Nevanlinna) ja uhkasi kohta Narvaa. Pieni Pähkinälinnan linnake Nevajoen niskalla teki venäläisille sitkeää vastarintaa kuten Käkisalmikin. Ne pysyivät sodan

loppuun asti Ruotsin käsissä.⁴⁰⁹ Suomen puolella venäläiset onnistuivat kesäkuussa 1656 valtaamaan linnoituksia lukuun ottamatta lähes koko Karjalankannaksen, josta he lähettivät hävitysjoukkoja Savoan. Viipurissa porvaristo aseistettiin ja musketteja jaettiin kaupungin kymnaasin teineille. Kaupunki pelastuikin, ja hyökkäys torjuttiin vähin erin koko laajuudessaan.⁴¹⁰ Vanhempi tutkimus on katsonut, että valtakunnan johto laiminlöi Suomen puolustamisen, mutta asiakirjat osoittavat, että Tukholmassa oltiin hyvin huolestuneita tilanteesta ja että siellä päätettiin helpotuksen huokaus, kun Suomi oli omin voimin selvinnyt pinteestä.⁴¹¹ Sodan muisto säilyi kuitenkin kauan kansan parissa, ja suomen kielen ilmaukset *Venäjän räikkä* ja *pelkovuosi* jäivät tarkoittamaan juuri vuotta 1656.⁴¹²

Virallisesti sota sai kuitenkin nimen ruptuuri, koska katsottiin, että se oli merkinnyt katkosta (ruots. *ruptur*) ja ollut poikkeus muutoin rauhanomaisten suhteiden aikakaudella 1600-luvulla. Suomen-puoleisesta sotanäyttämöstä tuli pian sivuseikka, sillä tsaari Aleksei Mihailovitš kokosi pääjoukkonsa Riikaa vastaan. Venäläisten aikomuksena oli puhkaista maataan ympäröivä saartorengas juuri siellä ja valloittaa suuri, pääosan vuodesta jäätön satama Itämeren äärellä.

Riian piiritys kesti kuusi viikkoa elokuusta lokakuuhun 1656 ja oli sodan suurin operaatio. Tsaarin armeija oli hyvin vahva – tuon ajan huhut puhuivat 50 000:sta tai 100 000 miehestä – mutta totuus lienee ollut noin 30 000 miestä. Piiritys tuntui ruotsalaisista lievältä, koska Riassa oli riittävästi elintarpeita ja meritie Ruotsiin pysyi koko ajan avoimena. Ylipäällikkö Magnus Gabriel De la Gardie käytti piirityksestä jopa sanamuotoa ”kunniallinen aresti”.⁴¹³ Kun venäläiset sitten lopettivat hankkeensa ja vetäytyivät pois, soittivat koko Ruotsin valtakunnan kirkonkellot voiton sanomaa.

Vaara ei kuitenkaan ollut ohi. Tärkeä sotilaallinen tukikohta Pohjois-Liivinmaalla, Tartto, oli antautunut venäläisille lokakuun 12. päivänä 1656. Nämä ryöstivät kaupungin, niin sen kirkot kuin Ruotsin perustamat virastotkin, hyvin perusteellisesti. Venäjä ei vahvistanut Tarton asukkaiden vanhoja privilegioita heti, vaan kesti kokonaisen vuoden, ennen kuin tarttolainen valtuuskunta oli matkustanut Moskovaan, saanut audienssin ja onnistunut saamaan oikeutensa hyväksytyiksi. Sen jälkeen alkoi melkein viisivuotinen Venäjän miehityskausi Pohjois-Liivinmaalla ja Inkerinmaan pääosassa. Talonpojat palasivat pakopaikoistaan metsistä ja soilta, saivat venäläiset vapaakirjat ja tarttuivat tavallisiin töihinsä. He vaikuttivat säätöveljiinsä Ruotsin valtaan jääneillä alueilla, ja niillä puhkesi laaja talonpoikaiskapina, joka tempaisi mukaansa hyvin suuren osan Viroa. Ruotsin valtionjohto suhtautui tapahtuneeseen

seen vakavasti, ja kuningas pelkäsi, että koko Liivinmaa menetettäisiin tai että venäläiset muodostaisivat koko provinssista poltetun maan alueen.⁴¹⁴

Niin ei kuitenkaan tapahtunut, vaan sota kutistui kahakoiksi pitkin rintamalinjoja. Ruotsin loistavat voitot Puolassa ja hyökkäys Tanskaan pelottivat tsaaria, joka katsoi, ettei hänen valtakuntansa sotavoima riittäisi useamman rintaman sotaan. Edellä on jo nähty, että Bielken lähetystön vankeutta lievennettiin näihin aikoihin eli huhtikuussa 1658 Moskovassa ja että keskustelut aselevosta pääsivät alkamaan. Nämä neuvottelut tapahtuivat monilla paikakakunnilla, kunnes pienessä Vallisaaren kylässä Narvan ja Vasknarvan välillä vihdoinkin päätettiin joulukuun 20. päivänä 1658, että aseet vaikenisivat kolmeksi vuodeksi.⁴¹⁵ Venäläiset lupasivat olla toimeenpanematta joukkokarkotuksia miehittämillään alueilla. Luterilaiset kirkot saivat toimia ilman häiriöitä.

Näyttää siltä kuin Venäjän valtionjohto olisi ollut kutakuinkin neuvoton syntyneessä tilanteessa. Tsaari oli mieltynyt Liivinmaahan ja halusi suorastaan ostaa koko alueen Ruotsilta. Kun lopulliset rauhanneuvottelut avattiin maaliskuussa 1661 pienessä Kardisin kylässä rintamalinjojen välissä, oli tunnelma jännittynyt ja lopputulos aivan epävarma. Kumpikaan puoli ei halunnut antaa periksi, mutta Ruotsin uhkaukset ja tieto siitä, että Hollanti oli myöntänyt Ruotsille 12 kultatynnyrin sotalainan, puhuivat puolestaan. Ruotsin suuri sotilasmaine aiheutti siis lopulta vaa'an kallistumisen sen hyväksi. Kesäkuun 21. päivänä 1661 allekirjoitettiin Kardisin rauhansopimus, joka vahvisti tilan samaksi kuin ennen sodan puhkeamista, *status quo ante bellum*.⁴¹⁶

Hyvä kauppakonjunkturi oli sodan takia katkennut, eikä ennen vuosisadan puoliväliä vallinnut kultainen aika palaisi ennen kuin vasta 1680-luvulla. Transitokauppa idän ja lännen välillä oli hyvin vähäistä Itämeren piirissä 1660- ja 1670-luvuilla. Ruotsin valtakunta siirtyi rauhan tilaan muutoinkin heikenneenä. Sodan vaatimat ylimääräiset verot aiheuttivat rauhattomuuksia Riiasa ja Tallinnassa, ja viimeksi mainitussa puhkesi katutappeluita ruotsalaisten sotilaiden ja porvareiden välillä. Sota oli aiheuttanut huomattavia muutoksia väestötilanteessa Itä-Suomessa ja Inkerinmaalla. Kreikanuskoinen kansa oli suurelta osin seurannut perääntyviä venäläisiä joukkoja ja muuttanut syvälle Venäjälle. Alueita asutti tämän jälkeen Savosta ja Karjalankannakselta tullut väestö, joka oli vankan luterinuskoista. Sotavoimien supistaminen rauhanajan vahvuuteen maksoi melkoisesti, ja suuria sotaväenosastoja tarvittiin tästä muutoksesta huolimatta edelleen varuskuntapalveluksessa Virossa ja Liivinmaalla.

Pieni ja hyvin vähän kunnias ruuptuurisota oli joka tapauksessa päättynyt. Sen sijaan yleiseen tietoisuuteen nousi kuva paljon suuremmasta, paljon kunniaikkaammasta sodasta, jota oli käyty samoilla seuduilla. Se oli vuosien

1609–1617 Venäjän-sota – merkittävä, loistava ja hämmästyttävä sota, jonka aikana Ruotsin joukot olivat samonneet ristiin rastiin Itä-Euroopan mittamattomia avaruuksia ja herättäneet kaikkialla pelkoa ja kunnioitusta. Juuri tähän sotaan Ruotsin ja osittain Euroopankin lukeva yleisö sai nyt tilaisuuden tutustua.

Syyinä oli se, että kertomukset kuninkaista ja sodista alkoivat suurvalta-ajan puolivälissä olla keskeistä Ruotsin historiankirjoituksen tematiikkaa. Valtakunta oli vuodesta 1618 palkannut historiografeja, joilla oli ollut virallisena tehtävänäään kuvata Ruotsin menneisyyttä. Teosten piti ylistää isänmaata. 1600-luvun puolivälissä toimintaa lisättiin, ja sellaiset henkilöt kuin Bogislaus Philipp von Chemnitz (virassa 1644–1678), Arnold Johan Messenius (1645–1651), Johannes Loccenius (1651–1677), Johan Widekindi (1665–1678), Samuel Pufendorf (1677–1694), Claudius Arrhenius-Öhrnhjäl (1679–1695) ja Petrus Lagerlöf (1695–1699) harrastivat vuoron perään – ja usein samanaikaisesti – historiallisia aiheita, jotka valtionjohto halusi saada kuvatuiksi. Mitään tutkimuksen vapautta ei ollut olemassa, vaan jokainen edellä mainituista historiankirjoittajista sai erikseen luvan käyttää Valtionarkiston lähteitä ja työskennellä valvonnan alaisena arkiston suuressa holvissa. Muutamat historiografeista kirjoittivat latinaksi, toiset saksaksi tai ruotsiksi, kun taas erät tyytyivät pelkästään jäljentämään vanhoja asiakirjoja.

Historiografien toimi kuului Valtionarkiston virkojen joukkoon. Hänen päällikkönsä oli arkistosihiteeri, ja hänen naapureinaan arkiston suuressa salissa työskenteli venäjän kielen translaattoreita, jotka tekivät käännöksiään ja opettivat oppilaitaan. Arkistosihiteereillä oli sama asema kuin kanslian muilla sihteereillä. He olivat korkeita herroja, joita välillä aateloitiinkin. Tärkein arkistosihiteeri oli nimeltään Erik Runell (aateloituna Palmskiöld), jonka onnistui nostaa laitoksensa arvokkaaksi virastoksi. Sen arkistomassat olivat hyvin järjestetyt ja luetteloidut.⁴¹⁷

Historiografit kuvasivat suurvalta-ajan sotia yksi toisensa jälkeen. Sotien kruunu oli tietysti kolmekymmenvuotinen sota, johon sisältyy loistoa ja voittoja, ja tämä sota sai kertojiksensa Bogislaus Philipp von Chemnitzin ja Samuel Pufendorfin. Pufendorf oli epäilemättä historiankirjoittajista merkittävin, ja erityisesti hänen kirjansa Kaarle X Kustaan sodista herätti yleistä ihastusta suurisuuntaisena historiamaalauksena. Siitä on sanottu, että se heijasti soturikuninkaan näkemystä rajattomasta ruotsalaisesta sotilasvallasta Itämeren piirissä.⁴¹⁸

On hieman epäselvää, kuinka Venäjän kanssa vuosina 1609–1617 käyty sota oikein nousi historiografien kuvattavaksi. Liivinmaan kenraalikuvernööri,

itärintaman ylipäällikkö ruptuurisodassa kreivi Magnus Gabriel De la Gardie oli kiinnostunut isänsä Jakob De la Gardien käymästä suuresta sodasta samoilla seuduilla, joilla poika nyt vaikutti. Jakob De la Gardie oli ollut Ruotsin joukkojen ylipäällikkö kuuden vuoden ajan, valloittanut Novgorodin ja vaikuttanut siihen, että Stolbovan rauha solmittiin vuonna 1617. On kuitenkin epävarmaa, tekikö kreivi itse aloitteen kunnollisen historiikin aikaansaamiseksi. Todenäköisempää on, että hanke oli alusta alkaen sen kirjoittajan käsissä.

Tämä mies, Johan Widekindi, oli alkuaan kaunopuheisuuden opettaja Tukholman kymnaasissa. Hän oli tehnyt nuoruudessaan opintomatkan Englantiin ja toiminut sen jälkeen kotiopettajana ja kirjastonhoitajana useissa pääkaupungin aatelispalatsissa. Hän sai tehtäväkseen järjestää edesmenneen valtakunnankansleri Axel Oxenstiernan suuren arkiston Tidön linnassa, ja se herätti hänessä eloon historiantutkijan. Niinpä Widekindi ehdotti kirjeessään vuonna 1659, että kuningas Kaarle X Kustaa antaisi hänelle tehtäväksi Eerik XIV:n ja Juhana III:n aikana toteutetun Puolan-politiikan kuvaamisen. Kuningas suhtautui asiaan myönteisesti, mutta hänen ennenaikainen kuolemansa esti suunnitelman toteuttamisen.⁴¹⁹ Puola oli ollut Kaarle Kustaan suuri rakkaus ja hänen kuulusuutensa perusta.

Johan Widekindi ei lannistunut vaan käänsi katseensa Puolasta Venäjään. Hän otti nyt yhteyttä valtakunnankansleri Magnus Gabriel De la Gardieen ja esitteli uuden ajatuksensa. Hänen kirjeensä kanslerille maaliskuun 1. päivänä 1663 on taitavasti muotoiltu.⁴²⁰ Ensiksi kirjeen laatija sanoo, että hänellä on nuorena miehenä vielä riittävästi voimia suureen tehtävään, Venäjän-sodan kuvaamiseen. Hän on opiskellut pitkään *de pragmaticam regni historiamin* lue-malla ahkerasti eri lähteitä. Hän tuntee historiankirjoituksen käytännön ja filosofian. Mikä tärkeintä, hän arvelee itsellään olevan voimia käyttää tuskastuttavan työläitä ja sekavia lähteitä sommitellakseen niistä johdonmukaisen kertomuksen. Siksi kirjoittaja pyytää nöyrimmästi, että kreivi auttaisi häntä saamaan historiografian viran.

Nimitysasia ei tosiaankaan ollut helppo, sillä valtakunnalla oli tuolloin virassa kaksi historiografia – von Chemnitz ja Loccenius – ja tehtävä tuntui siksi olevan varsin hyvissä käsissä. Silti Widekindi onnistui, ja kaksi vuotta myöhemmin, vuonna 1665, hän oli jo historiografi, joka oli saanut luvan käyttää vapaasti tarvitsemiaan lähteitä. Tehtävään oli kuitenkin lisätty vielä velvollisuus sommitella Ritarihuoneella aateligenealogioita ja tutkia kuningashuoneen historiaa, missä tehtävissä Widekindi osoittautui huonoksi sotkiessaan yhtä mittaa eri henkilöiden sukujuuria. Marraskuun 16. päivänä 1666 hän kirjoitti suojelijalleen valtakunnankanslerille, että pääteos, jonka piti käsittää

50 painoarkkia, edistyi kehnosti monien virkaan liittyvien sivutoimien vuoksi. Widekindi tarvitsi työrauhaa voidakseen keskittyä, jos kansleri vain sen sallisi, ainoastaan päätehtäväänsä.⁴²¹ Ei ole vaikeaa arvata, minkä vastauksen Magnus Gabriel De la Gardie antoi suojatilleen.

Widekindin teoksen esityöt eivät ole säilyneet. Hän kirjoitti latinaksi, ja hän käänsi itse apulaisten avulla tekstin ruotsiksi sitä mukaa kuin sitä valmistui. Siksi kaksi samansisältöistä teosta oli valmiina suunnilleen samanaikaisesti (vuosina 1671 ja 1672). Ensimmäinen niistä oli ruotsinkielinen laitos *Thet Swenska i Ryssland. Tijo åhrs Krijgz-Historie*. Se on hieman pitempi ja täydellisempi loppuosaltaan kuin latinalainen versio. Kirjoittaja oli saanut sodan kymmenen vuoden mittaiseksi siirtämällä sen alun vuoteen 1607, asiallisesti katsoen siis väärin, ja pitämällä lopun vuodessa 1617. Teos alkaa kymmen-sivuisella johdannolla, joka on omistettu Kaarle X Kustaalle, sekä kahdeksansivuisella omistuskirjoituksella Magnus Gabriel De la Gardielle.

Widekindi korostaa näissä teksteissä, että oli ollut hyvin vaivalloista tutkia, miten valtakunnan raja oikein siirtyi viisikymmentä vuotta sitten kauas itään, niin että Narva, Ivangorod, Käkisalme sekä Karjala ja Inkerinmaa tulivat kuulumaan Ruotsiin. Kirjoittajan päämääränä oli ollut löytää totuus näissä kysymyksissä. Erityisesti päätösten tekoa oli ollut vaikea jäljittää, koska valta-neuvosto ei ollut pitänyt pöytäkirjaa tuona aikana vaan päätöksiä oli pitänyt etsiä kirjeenvaihdosta.

Venäjän osalta Widekindi sanoo johdannossaan, että ulkomainen, tätä maata koskeva kirjallisuus oli ollut hänelle suurena apuna. Venäläiset olivat olleet todella vaikeita vastustajia ja hallinneet kaikki mahdolliset konnankoukut, kuten italialainen tohtori oli aivan oikein kirjoittanut. Tällä Widekindi tarkoitti paavin legaatien Antonio Possevinon Venäjä-kirjaa *Moscovia* (useita painoksia, mm. vuodelta 1586, 1587, 1589 ja 1595). Kotimaisia asiakirjoja Widekindi oli käyttänyt ahkerasti, mutta hän sanoo johdannossaan, ettei hän ollut halunnut jättää niistä jäljennöksiä teoksensa liitteiksi, koska kukaan käsityöläinenkään ei pannut omia työkalujaan näkönsälle sen esineen viereen, jonka hän oli juuri valmistanut.

Kolmannessa, allekirjoitetussa johdannossa Widekindi kuvailee työtapaansa vielä lähemmin. Hänen esityksensä olisi tiukan kronologinen, ja hän sanoo aloittaneensa hetkestä, jolloin ruotsalaiset panivat haarniskan päälleen. Sen jälkeen hän kuvaisi niitä valtavia toimia ja taisteluita, joita hänke oli aiheuttanut. Hän kuvailisi niin urhoollisuutta kuin petollisuuttakin, kaupunkien ja linnoitusten valloittamista, ja veisi kertomuksensa siihen hetkeen asti, jolloin aseet vaikenivat, rauha solmittiin ja rajat mitattiin. Erityisesti

kehityksen alku oli ollut kuvaajan mielestä sumuinen ja epäselvä, hankala hahmottaa, ja siksi Widekindi sanoo käyttäneensä aivan kaikkia ulkomaisia ja kotimaisia lähteitä, joita hän vain oli löytänyt. Hän ei ollut tavoitellut suurta kaunopuheisuutta vaan tyytynyt asiatyylisiin, mille hän toivoi lukijansa antavan arvoa.

Widekindin oli ollut välttämätöntä kuvata Venäjää teoksensa alussa, sodan näyttämöä, jotta lukijat pääsisivät sisään suureen kertomukseen. Kirjoittajan lähde oli tässä aivan varmasti Petrus Petrejuksen *Regni Muschovitici Sciographia* (1615), jota hän ei kuitenkaan mainitse nimeltä.⁴²² Toisin kuin Petrus Petrejus Widekindi kirjoittaa pitkäväteisesti ja kömpelösti, ja hänen esitykseltään puuttuvat täydellisesti ne värit ja se kertojanilo, jotka ovat tyyppisiä Petrus Petrejukselle. Sen lisäksi Widekindi näyttää sekä latinalaisessa että ruotsalaisessa teosvariantissaan käyttäneen melkein sanatarkasti yhtä ulkomaista lähdetä, nimittäin puolalaisen historiankirjoittajan Stanisław Kobierzyckin teosta *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis* (1655). Näin hän tuli valottaneeksi Ruotsin kannalta vastakkaista, puolalaista näkemystä 1610-luvun konfliktista, mikä epäilemättä lisäsi hänen teoksensa objektiivisuutta ja tasapuolisuutta.⁴²³ Kobierzyckin teoksesta saadut lainat ovat tutkimuksessa nykyään hyvin selvillä – ne osoittavat yhteisen sivistyskielen, latinan, suurta valtaa tuon ajan historiankirjoituksessa ja tieteessä.⁴²⁴

Widekindin teos olikin askel Venäjän ja sen historian tieteellisen arvioinnin suuntaan. Ajalle tyypilliset, Venäjää koskevat halveksivat ja vähättelevät sanonnat loistavat poissaolollaan hänen asiallisessa proosassaan. Asiakirjat ovat joutuneet usein melkein sellaisenaan hänen tekstinsä osiksi, mutta hän on yleensä laimentanut niiden kieltä neutraalimpaan suuntaan. Historiankirjoittajan tavoin Widekindi kysyy teoksensa lukuisissa renumerkinnoissa ”Hvad man härom tänkia skall?” (Mitä tästä on ajateltava?), mikä antaa vaikutelman, että tapahtumien syiden ja seurausten selittäminen ja pohdinta oli hänen mielestään tärkeintä, ei vain niiden kuvaaminen. Widekindin tekstistä näkyy myös kirjoittajan moraalista suhtautumista, sillä hän oli aina valmis korostamaan Ruotsin oikeutta puuttua Venäjän asioihin sillä tavalla kuin oli tehty. Koko Viipurin sopimus vuodelta 1609 on painettuna suurin kirjaimin hänen esitykseensä, ja on selvää, että juuri se oli Widekindin mukaan sodan oikeutus ja syy. Teoksen sivuilta näkyy oikeutetun sodan teoria. Siksi Widekindi myös korosti kaikkialla, että venäläisten tapoihin kuului olla välittämättä sopimuksista, silloin kun oma etu puhui niitä vastaan.

Ominaista suurelle kirjalle on, että kuvaukset sodasta ja diplomatiasta vaihtelevat ja että kirjoittaja antaa molemmille ilmiöille yhtäläisen painon.

Teoksen kiistaton kohokohta on kuvaus Viipurissa käydyistä loistavista neuvotteluista vuonna 1613. Niissä Novgorodin edustajat alistuivat prinssi Kaarle Filipin alamaisiksi kovakouraisen ruotsalaisen puhemiehen Henrik Hornin siihen melkein pakottamina. Novgorodilaisten itku ja parku heidän pyytäessään prinssiä tsaarikseen vaihtelevat teoksen sivuilla Hornin jyrisevien maailmanlopun saarnojen kanssa. Ajatus, että Kaarle Filip seurasi varjagien ikivanhaa nousua Venäjän valtiaksi, antaa keskusteluille suuren taustan. Tällä kohtaa Widekindin esitys kuitenkin myös sumentuu ratkaisevasti – on vaikeaa päätellä, mikä neuvotteluista kerrottaessa on totta, mikä tarua. Kävi nimittäin niin, että tätä asiaa koskeneet asiakirjat haihtuivat savuna ilmaan Tukholman linnan palossa vuonna 1697, eikä Widekindin tekstiä voi enää verrata mihinkään. Siksi se myös täyttää yksinään suuren aukon historian tuntemuksessamme.

Myös antiikin kirjallisuus näyttää vaikuttaneen Widekindiin ainakin epäsuorasti. Muinaisajan historia henki kuvauksessa kuningas Kustaa II Aadolfin surusta. Se ilmeni Evert Hornin kaaduttua Pihkovan piirityksen aikana. Kuninkaan puhe Hornin parien ääressä on kuin antiikin tragedioista tai Plutarkhokselta jäljennetty. Widekindi alkaa kuitenkin aivan ilmeisesti väsyä työhönsä teoksen lähestyessä loppuaan, ja sen 200 viimeistä sivua ovat melkein vain jäljennöstä ajankohdan dokumenteista. Antikliimaksi on siten kertomus itse Stolbovan rauhanneuvotteluista vuonna 1617. Sen sijaan, että olisi nostanut tämän tapahtuman kruunuksi teoksensa ja Ruotsin voittojen ylle, Widekindi tyytyy arvostelemaan neuvottelijoiden surkeita asuntooloja, likaa ja syöpäläisiä, jotka enemmän kuin mitkään muut tekijät lopulta pakottivat osapuolet sopimaan keskenään ja solmimaan rauhan. Arkipäiväisempää loppua suurelle kuvaukselle voi tuskin kuvitella!

Johan Widekindi oli kieltämättä melko hyvä historian kansanomaistaja. Siellä täällä löytää hänen esityksestään onnistuneita kommentaareja. Eräässä kohdin hän esimerkiksi kertoo laajahkosti, millaista kansaa kasakat olivat ja miksi he yhtäkkiä kohosivat historian näyttämölle.⁴²⁵ Samantapaisia selityksiä on monia hänen teoksessaan. Aivan kirjansa loppusivuilla Widekindi nousee Pegasoksensa selkään ja sepittää joukon latinankielisiä runoja, joissa hän ylistää esityksensä päähenkilöitä, kuninkaan lisäksi myös Kaarle Filipiä, Jakob De la Gardieta, ruhtinas Mihail Skopin-Šuiskia, Evert Hornia, Henrik Hornia ja Måns Mårtensson Palmia.

Thet Swenska i Ryssland. Tijo åhrs Krijgz-Historie otettiin hyvin vastaan. Se johdatti lukijakunnan ajatukset pois viimeisimmästä, surkeasta ruptuuri-sodasta, ja se sai ruotsalaiset uskomaan, että he olivat olleet ja olisivat vieläkin

voitokkaita idässä käytävissä sodissa. Kirja vei mietteet pois epävarmasta nykyajasta ja tuuditti turvallisuudentunteeseen – joka verraten pian osoittautuisi petolliseksi.

Sisäpiirien tietoja

Ruotsin diplomatia Venäjän suuntaan edellytti erittäin suuressa määrin vastapelurin aikomusten ja salaisuuksien tuntemusta. Moskovan valtakunta oli paljon vaikeampi naapuri kuin muut Euroopan maat, joiden kanssa Ruotsilla oli diplomaattisia yhteyksiä. Venäjän tarkoituksia oli vaikea arvata, ne olivat yleensä tuntemattomat. Venäjän valtiomuoto ja uskonto olivat tietynlaisen kokonaisvaltaisen yksinvallan ilmentymiä. Jotkut tutkijat katsovat, että Venäjän hallinto saavutti vasta 1500- ja 1600-luvulla sen totaalisen luonteen, joka sillä oli. Näin tarkastellen Kazanin ja Astrahanin islaminuskoisten kanaattien liittäminen Moskovaan olisi luonut uuden, aikaisemmasta eroavan valtion.

Venäjän voimavarat olivat hyvinkin muiden suurvaltojen luokkaa tai suuremmat. Maa oli vihollisena pelottava mutta liittolaisena arvokas. Venäjää kyllä heikensi, että se oli teknisessä mielessä jälkeenyäännyt ja sen sotalaitos oli vanhanaikainen. Itämainen oikullisuus luonnehti Venäjän toimia kansainvälisellä kentällä. Hyvin paljon riippui tsaarin ja hänen virkamiestensä henkilökohtaisista ominaisuuksista sekä kirkon ja pajareitten kulloisistakin katsoimuksista. Lisäksi Kremlin henkikaarti, *streltsit*, näytteli merkittävää osaa – se saattoi kriittisinä hetkinä jopa langettaa ratkaisun. Jos palatsikumoukset olivat hallitsevien mielestä alituinen uhka, niin talonpoikaiskapinatkin uhkasivat aina valtakunnan äärialueilla, missä oikullinen kansanmielipide saattoi yhtäkkiä omaksua väkivaltaisia muotoja. Stenka Razinin kapina vuosina 1670–1671 on oivallinen tyypiesimerkki venäläisestä kansannoususta.

Ruotsi oli Venäjän naapurina hankkinut itselleen joka suhteessa kunnioitettavan Venäjän tuntemuksen. Ruotsin ylhäisaateli oli luotsannut luke-mattomat diplomaattiset lähetystöt Moskovaan ja takaisin, rutinoituneet translaattorit ja tulkit olivat saaneet aikaan pieniä ihmetekoja, valtakunnassa oli pappeja, jotka tunsivat venäläisten uskonnon salaisuudet juurta jaksain. Kymmenet, ehkä sadat nuoret aatelispojat olivat saaneet tehdä ensimmäiset opintomatkinsa Venäjälle lähetystöjen hovijunkkareina. Sitten samat miehet olivat saaneet johtaa valtakunnan ulkopoliittikkaa kokemuksiinsa nojaten. Eikä vähiten tärkeää: Ruotsilla oli ulkomaisen Venäjä-kirjallisuuden lisäksi omasta takaa kirjailijoita, jotka olivat perehtyneet Venäjään ja luoneet tästä naapuri-valtakunnasta kokonaiskuva.

Yhtä asiaa ruotsalaiset eivät kuitenkaan hallinneet – Venäjän syvimmat valtiosalaisuudet olivat peitossa ulkomaisten tarkkailijoiden katseilta. Niitä hoiteli Moskovassa valtava virasto nimeltä *Posolski Prikaz*, ulkoasiainkollegio, jossa suurta valtakunnansinettiä säilytettiin. Siellä työskenteli kaksi korkeaa virkamiestä nimikkeeltään *dumnoi djak* sekä 14 *podjatsia* eli kirjuria. Nämä virkamiehet aateloitiin usein uransa lopulla, mutta heidän katsottiin kuitenkin aina olevan alempaa kastia kuin perintöaateliset.⁴²⁶ Miten virastossa työskenneltiin, mitä perinteitä seurattiin? Mikä vieraiden valtioiden tuntemus kätkeytyikään Fasettipalatsin matalien kaariholvien alle keskellä Kremlää? Mitä Venäjän ulkoasiainhallinto oikein tiesi Ruotsista? Mitkä ominaisuudet ja arvot päätösten tekoa ohjasivat?

Nämä kysymykset olivat kauan olleet vailla vastausta. 1600-luvun alussa oli tosin eräs translaattori juuri Posolski Prikazista, nimeltään Hans Flörich, loikannut Ruotsin puolelle, mutta hänen osaamisensa oli vanhennut hyvää vauhtia suurten muutosten tapahtuessa murrosoaikana Venäjän hallinnossa. Tämä maanpakolainen ei kyllä edes ollut kuulunut virastonsa johtoportaaseen vaan oli saksalaisena joutunut pysyttelemään päätöksenteon ulkopuolella. Hänen yhteytensä Moskovaan katkesivat pakenemisen hetkellä, ja venäläiset eivät enää suvainneet häntä eivätkä osallistuneet neuvotteluihin, jos hän istui niissä tulkkina ruotsalaisten joukossa.

Paljon myöhemmin, vuonna 1651, saapui uusi loikkari, Timoška Ankundinov, Ruotsiin ja väitti olevansa tsaari Vasili Šuiskin poika. Tämä tsaari oli ollut vallassa ruotsalaisten saapuessa Venäjälle. Timoška oli kuitenkin petturi, joka lähti piankin Ruotsista ja asettui Holstein-Gottorpiin, jonka herttua ei uskonut hänen kertomukseensa ja luovutti hänet venäläisille. Yliloikkari teloitettiin Punaisella torilla Moskovassa vuonna 1653.⁴²⁷ Hänen kätensä ja jalkansa hakattiin poikki, minkä jälkeen kaulakin katkaistiin. Teloitus oli samanlainen kuin Stenka Razinin mestaus jonkin verran myöhemmin, vuonna 1671.

Tätä taustaa vasten oli suuri tapahtuma, kun eräs hyvä Venäjän ulkopoliitiikan tuntija vuonna 1665 yllättäen tuli pakolaisena Ruotsiin ja pyysi turvapaikkaa siellä. Tämä henkilö oli ollut virkamiehenä Posolski Prikazissa, ja hänen nimensä oli keveästi ruotsinnetussa muodossa Grigori Karpofsson Kotošihin. Mies ilmestyi vuonna 1665 lumppuihin pukeutuneena Narvan kenraalikuvernöörin Jakob Johan Tauben eteen ja anoi turvaa. Kotošihin tuli suoraa päätä Narvan satamasta, jonne hän oli ilmaantunut laivalla Lyypekitä. Hänen pakonsa Venäjältä oli tapahtunut Puolan kautta, sen sodan aikana, joka oli ollut käynnissä Venäjän ja Puolan välillä.⁴²⁸ Asiaa mutkisti suuresti,

että äskettäin solmitussa Kardisin rauhassa määrättiin selvästi, että kaikki pakolaiset oli palautettava.

Kenraalikuvernööri Taube päätti kuitenkin olla noudattamatta rauhan-sopimusta. Kotošihin jätti kansliaan turvapaikka-anomuksen, joka on päivätty lokakuun 24. päivänä 1665, ja hän vetosi siinä sydäntäsärkevin sanoin ruotsalaisiin.⁴²⁹ Hän kirjoitti, että Moskovassa ei vielä kukaan tiennyt, että hän oli lähtenyt isänmaastaan, ja että hän toivoi, ettei kukaan kertoisikaan hänestä hänen entisille maanmiehilleen. Kotošihin lupasi paljastaa Venäjän valtion-salaisuudet Ruotsille, kunhan hän vain saisi viran ja toimeentulon Ruotsista, niin kaukaa Venäjän rajalta kuin mahdollista. Kenraalikuvernööri antoi pakolaiselle edustavat vaatteet ja kirjoitti Tukholmaan kysyen, miten hänen tulisi menetellä.

Kotošihinin pako Ruotsiin johtui luultavasti siitä, että hänellä oli ollut kosketus Gustaf Bielken lähetystöön Moskovassa ja että hän oli käynyt Tallinnassa kirjeenviejänä vuonna 1660 ja Tukholmassa kuriirina vuonna 1661. Hän oli todennäköisesti alkuainkin yksi Ruotsin residentin Adolf Ebersin värväämistä vakoilijoista. Kotošihin oli ollut Venäjän neuvottelukunnan jäsen Kardisin rauhaa solmittaessa vuonna 1661 ja huolehtinut siinä ominaisuudessa venäläisten ja ruotsalaisten välisestä kirjeenvaihdosta.⁴³⁰ Hän oli luultavasti suunnitellut pakoaan kauan, ja kun hänen vaimonsa isä, jonkin luostarin rahastonhoitaja, oli tullut ankarasti rangaistuksi ja hän itse oli saanut mais-taa piiskaa tehtyään kirjoitusvirheen tsaarin tittelissä, hän päätti toimia. Kotošihinin käynti Narvassa sai lisää dramatiikkaa, kun venäläinen upseeri nimeltä Ivan Repnin ilmaantui seurueineen kaupunkiin ja vaati pakolaisen välitöntä luovuttamista Venäjälle. Samaan aikaan kenraalikuvernöörille saapui kuitenkin holhoajahallituksen kirje, jossa Taubea käskettiin lähettämään pakolainen viipymättä Tukholmaan taskussaan 200 taalerin matkaraha. Ivan Repninin edessä kenraalikuvernööri levitteli hämmästyneen näköisenä kä-siään ja väitti, ettei hän koskaan ollut kuullutkaan yliloikkarista.⁴³¹

Kotošihinin onnistunut katoaminen Venäjän näköpiiristä johtui nimen-vaihdosta. Hän saapui Ruotsin pääkaupunkiin peitenimellä Johan Alexander Selitski ja käytti sitten johdonmukaisesti tätä nimeä. Tultuaan Tukholmaan hän kirjoitti valtaneuvoskunnalle uuden anomuksen, joka ei ole säilynyt mutta jota lainataan translaattori Olof Barckhusenin hänestä kirjoittamassa elämäkerrassa *Vita Selitski*. Yliloikkari vannoi uskollisuudenvalan Ruotsil-le maaliskuun 28. päivänä 1666 ja otettiin tämän jälkeen 300 hopeataalerin vuosipalkalla valtakunnan virkamieheksi tehtäväänsä kirjoittaa täydellinen selvitys Venäjän valtion-salaisuuksista.

Tapaus oli poikkeuksellinen Ruotsin ulkopolitiikan historiassa. Kotošihin sijoitettiin Valtionarkistoon, jossa hänen työtovereitaan olivat historiografit ja venäjätulkit. Hänen lähin työtoverinsa ja samalla esimiehensä oli translaattori Olof Barckhusen, joka oli toiminut kauppa-agenttina Novgorodissa ja sen jälkeen kääntäjänä kansliassa. Barckhusen kuului epäilyksettä ammattikuntansa eliittiin.⁴³²

On arveltu, että Kotošihinilla on täytynyt olla korkea suojelija, patronus, ja että tämä henkilö olisi ollut valtaneuvos, kenraalikuvernööri Bengt Horn. Horn oli osallistunut neuvotteluihin Vallisaareissa ja Kardisissa, ja hän oli siis hyvin perillä venäläisten neuvottelutavasta. Arvelu on ehkä oikea, ja se selittäisi Kotošihin korkean aseman ja hyvän palkan Ruotsin virkakoneistossa. Venäläinen ryhtyikin heti tarmokkaasti töihin ja alkoi kirjoittaa äidinkielellään kuvausta, joka Barckhusenin ruotsintamana sai nimen *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat* (Kuvaus Venäjän valtakunnan tilasta).⁴³³

Pakolaisen tähänastinen elämä oli ollut myrskyisä, mutta nyt seurasi rauhallisempi kausi, jonka täytti työ. Kotošihin teki työtään innolla, mitä Barckhusenin kuvauksen mukaan lisäsi se, että hän sai elää hyvin järjestetyssä valtiossa. Valtakunnankansleri Magnus Gabriel De la Gardie oli huomannut yliloikkarin taitavuuden *in rebus politicis* ja kannusti henkilökohtaisesti tätä tekemään kirjoitustyötään. Venäjänkielinen kirja syntyi nopeassa tahdissa, ja sen kirjoittaja esiintyi kanslian tileissä nimellä ”venäläinen Alexander Selizkin”.⁴³⁴

Kotošihin käytti vain kahta lähdettä, venäläistä lakikodifikaatiota nimeltä *Sobornoje Uloženje* (1649) sekä Petrus Petrejuksen *Regni Muschovitici Sciographiaa* saksankielisenä käännöksenä (1620). Muilta osin hän luotti omaan hyvään muistiinsa, ja teos, joka syntyi tällä tavoin, oli useassa suhteessa mullistava. Kirjoittaja kuvasi asiallisesti ja perusteellisesti Venäjän hallinnollista järjestelmää ja sen yksityiskohtia, tapoja ja tottumuksia; sitä, kuinka elämä sujui tsaarinv hovissa ja alamaisten palatseissa ja pirteissä. Perinteet ja uskonto hallitsivat kaikkialla katsomuksia ja jättivät yksilöllisyydelle vain vähän tilaa. Kotošihin ei tuntenut ihme kyllä mitään katkeruutta entistä kotimaataan ja siellä vallitsevia väkivaltaisia tapoja kohtaan. Hän nousi kirjailijana omien kokemustensa yläpuolelle ja tarkasteli kohdettaan intohimottomasti, *sine ira et studio*. Vain muutaman kerran hän saattoi heittää hyvän kaskun tai letkauksen, joka loukkasi hänen entisiä isäntiään, mutta ei usein, ja nämäkin pienet yksityiskohdat oli kirjoitettu huumorin pilke silmäkulmassa, tarkoittamatta pahaa. Ruotsalaisten puheessa tavallisia Venäjään ja venäläisiin viittaavia haukkumasanoina ei käytetty. Kotošihin ei ehdotellut uudistuksia tai reformeja, vaan hän

tyytyi kuvaamaan jäykkää vanhavenäläistä järjestelmää sellaisena kuin se oli. Hän oli tarvittaessa myös hiukan historiantutkija ja selitti, että Venäjän hallinnossa tuntuvat mongolivaikutteet eivät olleet peräisin keskiajalta, vaan ne oli omaksuttu vasta Kazanin ja Astrahanin valloituksen jälkeen 1500-luvulla, siis livana Julman aikana.⁴³⁵ Tämä ajatus oli tuolloin aivan uusi.

Kun Kotošihin oli saanut työnsä valmiiksi, hän suunnitteli ryhtyvänsä venäjän kielen opettajaksi ja alkoi kirjoittaa oppikirjaa, jonka esikuvana oli *Alfabetum Rutenorum*, aapiskirja, joka oli ilmestynyt Peter van Selowin kirjapainosta muutamia vuosikymmeniä aikaisemmin. Hän saikin aikaan luonnoksen tuollaiseksi teokseksi. Ingrid Maierin on onnistunut sitoa Kotošihin tähän hankkeeseen huolellisen vesileimojen analyysin avulla.⁴³⁶

Kotošihin kääntyi luterilaisuuteen mutta eli ainoastaan venäjätulkkien ja Tukholman Venäjän hovin piirissä. Siellä hän tunsu olonsa kodikkaaksi. Hän asui kahdeksan kuukauden ajan työtoverinsa venäjätulkki Daniel Anastasiuksen majapaikassa Södermalmilla venäläisten kauppa-aittojen läheisyydessä. Siellä tapahtui myös se murhenäytelmä, joka lopulta päätti maanpakolaisen elämän. Kotošihin nimittäin rakastui vuokraisäntänsä Danielin vaimoon Maria Valentinsdotteriin, ja siitä seurasi tappelu hänen ja Danielin välillä elokuun 25. päivänä 1667. Molemmat olivat vahvasti humalassa, ja kuinka ollakaan, Kotošihin sai käteensä veitsen ja puukotti vuokraisäntänsä. Tämä menetti runsasti verta ja kuoli kaksi viikkoa myöhemmin.

Tappo johti oikeudenkäyntiin sekä armonanomuksiin, joihin ei suostuttu. Kotošihin ei osannut selittää, miksi oli joutunut raivon valtaan. Hän kuvasi kuitenkin värikkäästi Daniel Anastasiuksen huonoa käytöstä vaimoaan kohtaan, tämän ilkeyttä ja kehnoa venäjän kieltä. Kotošihin katui tekoaan katkerasti. Hän harkitsi kenties itsemurhaakin. Oikeudenkäynnin ollessa kesken Tukholman raastuvanoikeudessa kaupunkiin ilmaantui Venäjän lähetti, joka vaati pontevasti pakolaisen luovuttamista. Siihen ei myönnetty. Asia joutui lopulta valtakunnan drotsin päätettäväksi, mutta Pietari Brahe ei myöntänyt armoa ja alioikeuden antama kuolemantuomio pysyi voimassa. Marian seurakunnan kappalainen Olof Petri Kråka valmisti vangin teloitukseen, joka tapahtui Södermalmin kaupunginportin ulkopuolella. Ruumis vietiin Uppsalaan, missä professori Olof Rudbeck leikkeli sen yliopiston anatomisessa teatterissa lääketieteen ylioppilaiden seuratussa toimitusta. Luuranko puhdistettiin ja siitä piirrettiin luonnollista kokoa oleva kuva. Taulu ripustettiin opeustarkoituksessa salin seinälle.⁴³⁷ *Sic talem finem habuit vita Selizki, viri quondam Roxolani, ingenio incomparabili* kirjoitti Olof Barckhusen – sellaisen lopun sai Selitski, venäläistä syntyperää oleva mies, jonka äly oli epätavallista laatua.⁴³⁸

Yliloikkarin kirja Venäjän hallinnosta jäi painamatta, mutta sen ruotsinkielistä käännöstä luettiin ja sillä oli vaikutuksensa. Kukaan ei voinut ymmärtää, mitä paksussa, kansliavenäjällä kauniisti kyrillisin kirjainmerkein tekstussaan alkuperäisversiossa sanottiin, ja siitä tuli siksi rareiteetti, jonka slavisti Johan Gabriel Sparwenfeld hankki haltuunsa ja joka myöhemmin saatiin Uppsalan yliopiston kirjastoon. Käännöksen tekeminen tästä teoksesta oli translaattori Olof Barckhusenilla melkein pakkomielteenä, ja hän keskiti suuren ahkeruutensa pitkiksi ajoiksi hankkeeseen. Hän kirjoitti huonolla käsialallaan lähes sanatarkan käännöksen, joka valmistui vuonna 1669 ja kopioitiin kahtena kappaleena. Kun työ oli valmis, Barckhusen haki palkanlisää vedoten tähän vaikeaan käännökseen.⁴³⁹

Translaattori ei kuitenkaan tyytynyt vain tähän. Häntä kiusasi, että Kotošihin oli kirjoittanut niin suorasukaisesti, vailla retoriikan kiemuroita, ja siksi hän aloitti käännöstyön uudelleen, täydensi tekstiä omilla huomioillaan ja sai tämänkin hankkeensa päätökseen. Kääntäjä oli laajentanut kirjan ensimmäistä kolmannesta huomattavasti, niin että kysymyksessä oli melkein uusi teos, mutta väsynyt sitten ja jatkanut työtään suoraviivaisemmin ja ilman suuria mutkia. Tästä myöhemmästä käännösvariantista on olemassa kolme jäljennöstä. Niissä kaikissa Kotošihin esiintyy nimellä Johan Alexander Selitski, ja ne on päivätty kesäkuun 24. päivänä 1682 – siis lähes kahta vuosikymmentä myöhemmin. Yksi käännöksistä tuli 1800-luvulla tunnetuksi Venäjällä ja herätti sensaatiomaista huomiota. Kotošihinin alkuperäinen teos painettiin siellä useita kertoja, ainakin vuosina 1859, 1884 ja 1906.

Mitä kirjoittaja oikein tiesi kuvailemastaan aiheesta, Venäjän hallinnosta? Hänen teoksensa käsitti 13 lukua, jotka kaikki keskittyivät tsaarinvallatukunnan keskusbyrokraatiaan. Ensiksi Kotošihin kirjoitti arvokkaimmasta aiheesta, Venäjän keisarillisesta hovista, sitten valtakunnan virkamiehistä luetellen kaikki arvoasteet. Hän kertoi, mitkä venäiset arvonimitykset olivat käytössä ja mitä ne tarkoittivat, sekä kuvaili Venäjän diplomaattikuntaa ja vieraiden diplomaattien vastaanottoon tarvittavaa koneistoa. Sen jälkeen kirjoittaja syventyi talouskysymyksiin – hän kuvasi yksityiskohtaisesti tsaarin varallisuuden ja valtionkassan ja eteni yrityksiä kuvatessaan aina valtion leipomoihin asti.

Kotošihin oli hyvin perusteellinen käsitellessään eri prikaaseja ja niiden tehtäviä. Hän otti puheeksi Venäjän hallinnon erikoisuudet valtakunnan uusissa maakunnissa, jotka oli liitetty Moskovan keskushallintoon vain löyhästi. Alemmat yhteiskuntaluokat, kuten sotamiehet, kauppiat ja talonpojat, kuvattiin tarkasti, eikä Kotošihin jättänyt käsittelemättä myöskään venäläistä asutuskulttuuria ja elintapaa yleensä. Kertomus niistä pyörästi hänen esityksensä.

Venäjän ulkoasiainkanslian entisenä virkamiehenä Kotošihin oli oikea henkilö selittämään venäläisen diplomaattisen kirjeenvaihdon erikoisuuksia, monenlaisia tittelijärjestelmiä ja sinetöintitapoja. Hän kiinnitti lukijoidensa huomion etenkin siihen, että tsaari käytti eri titteleitä kirjoittaessaan eri hallitsijoille. Niinpä tsaari sanoi kirjeessään Persiaan olevansa Kuurinmaan hallitsija, mikä ei ollut totta, kun taas länteen osoittamisessaan viesteissä hän kertoi Kaukasian ja Gruusian kuuluvan Venäjään, vaikka nämä alueet olivat Persian hallussa. Venäjältä tihkuvat tiedot olivat usein epäluotettavia tai suurentelevia. Moskovan valtakunnan olemukseen kuului tietynlaisen disinformaation viljely. Siellä oli luvallista valehdella, kunhan se tapahtui valtakunnan parhaaksi. Eikä siellä pidetty häpeällisenä muutella aikaisemmin sanottua. Ulkomaille lähetetyissä lähetystöissä oli vakoilijoita ja valvojia, jotka pitivät matkatovereitaan silmällä ja raportoivat huomioitaan salaiselle prikaasille. Syynä sanottiin olevan, että kansa haluttiin pitää mahdollisimman tietämättömänä ulkomaiden oloista, jotka olivat niin paljon Venäjällä vallitsevaa järjestelmää vapaampia.

Kotošihinin esitys Venäjän taloudesta valaisee hyvin totalitäärisen valtion oloja. Koska tsaari omisti kaiken Venäjällä, siellä tarvittiin valtava virkamiehistö huolehtimaan valtion tuloista ja menoista. Mitään itsenäistä yksityistä omistusoikeutta ei ollut olemassa. Kotošihin mainitsi kuriositeettinä Moskovanjoen jään, jota tsaari saattoi vuokrata tarvitseville, sekä sen, että lauttauspaikat ja pesulaiturit olivat tämän omaisuutta. Moskovan katujen laakaisijat olivat valtion virkamiehiä, jotka nostivat tsaarin maksamaa palkkaa. Erityinen prikaasi oli olemassa myös maaorjien ostamiseen ja myymiseen. Pyövelitkin olivat virkamiehiä, ja he olivat saaneet hyvän koulutuksen ammattiinsa ja oppineet kiduttamaan taitavasti vankeja ja rikollisia.

Kuten edellä on kerrottu, Kotošihinin teos oli olemassa viitenä käsinkirjoitettuna kappaleena, jotka kaikki olivat kansliakollegion hallussa. Emme tiedä, kuinka paljon teosta luettiin. Miksi sitä ei painettu? Tähän kysymykseen ei ole vastausta. Voi ehkä olettaa, että julkaiseminen olisi aiheuttanut diplomaattisia hankaluuksia Venäjän suunnalta. Teoksen sanoma oli niin suorasukainen ja paljastava, että sen levittäminen olisi varmasti ärsyttänyt naapurivaltiota, aivan erityisesti koska kirja oli sellaisen pakolaisen kirjoittama, jolla ei oikeastaan ollut laillista lupaa oleskella Ruotsissa. Luultavasti siksi Ruotsi ei halunnut puhua kovalla äänellä teoksesta nimeltä *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat*. Diplomaattinen ärtymys olisi luultavasti kuitenkin ollut vain lyhytaikainen ilmiö. Pitkällä tähtäimellä Kotošihinin esitys olisi voinut avata ruotsalaisten silmät huomaamaan, että kova kamppailu naapuri-

valtion kanssa ei ollut ollenkaan mahdollon tulevaisuuden näkymä. Nyt mitkään varoituskellot eivät soineet, vaan suuri Pohjan sota mahtavaa Venäjää vastaan pääsi syttymään ikään kuin yllättäen.

Nuori sveitsiläinen tutkija Gabriele Scheidegger on tarkastellut Kotošihinin kirjaa psykologisesta näkökulmasta. Hän on selittänyt, että yli-loikkari kärsi tyypillisestä pakolaiskompleksista ja halusi siksi aina korostaa, että Ruotsi oli paljon parempi maa kuin Venäjä. Kotošihinin teos onkin täynnä vertailuja Ruotsin ja Venäjän välillä. Pakolainen halusi ilmeisesti esiintyä niin ruotsalaisena kuin mitä hänen oloissaan oli mahdollista. On kuitenkin yhtä luultavaa, että hän vain arveli tämän tyylin miellyttävän ruotsalaisia ja takaavan hänelle suuren lukijakunnan.⁴⁴⁰

Rauha liturgiana

Kardisin vuonna 1661 solmitun rauhan jälkeen muukalaisvihamielinen suuntaus tuntui saavan lisääntyvää vaikutusvaltaa Moskovassa. Sen syytä ei ole helppo nähdä, sillä ulkomaalaisten muuttovirta Venäjälle jatkui kuten ennenkin ja he asettuivat asumaan Moskovan saksalaiseen kaupunginosaan (*sloboda*). Myös diplomaattinen kanssakäyminen ulkovaltojen kanssa jatkui muuttumattomin muodoin. Mutta jostakin syystä ulkomaalaisia kohdeltiin nyt huonommin, heidän käyntejään venäläisissä kirkkoissa rangaistiin ja venäläisiä kiellettiin toimimasta länsimaalaisten palvelijoina. Ulkomaalaisille oli myös kiellettyä esiintyä venäläisessä puvussa. Länsi-Euroopan asukkaita pidettiin perversseinä, likaisina.

Uusi asennoituminen johtui todennäköisesti kirkollisesta riidasta. Patriarkka Nikon (virassa vuosina 1652–1666) toteutti kirkkoreformin, jonka ideana oli paluu alkukirkon puhtauteen, alkuperäiseen kreikkalaiseen kulttiin. Venäläiset pyhimyslegendat tuomittiin taikauskoisena kirjallisuutena. Nikon uneksi venäläisestä kirkkovaltiosta, hallitsevasta teokratiasta, ja nousi tämän ajatuksen vuoksi tsaarin vastustajaksi. Niitä uskovaisia, jotka halusivat säilyttää vanhat katsomukset, vanhauskoisia eli raskolnikkoja, alettiin vainota. Tsaari Aleksei Mihailovitšin taistelu patriarkkaa vastaan johti vuonna 1666 valtion voittoon kirkosta. Tsaarin perinteinen johtoasema kirkkoon nähden vahvistettiin. Sen jälkeen suhteet länsimaihin hitaasti normalisoituivat. Kirkkoriidan seurauksena Venäjällä alkoi nyt näkyä varovaista kiinnostusta Länsi-Eurooppaan. Se muistutti tavallaan Boris Godunovin ajasta.

Ruotsissa kuningas Kaarle X Kustaa oli kuollut vuonna 1660 ja jättänyt jälkeensä nelivuotiaan kruununperillisen. Viiden korkean valtionvirkamie-

hen muodostaman holhoojahallituksen aika tuli pitkäksi, se kesti aina vuoteen 1672 asti. Holhoojahallituksen vaikeana tehtävänä oli luotsata Ruotsi läpi hyvin hankalan niin sanotun rauhankriisin, kun valtakunta siirtyi hyökkäyksestä puolustusasemiin. Tilanne edellytti uusia taloudellisia resursseja rahoittamaan vakinainen sotamiehenpito, linnoitusten ja laivaston rakentaminen sekä paisuva siviilivirkamiehistö. Ruotsin sotavoimat eivät enää käyneet hyökkäyssotaa mannermaalla eivätkä siksi enää eläneet ryöstelemällä. Ne saivat nyt selvitä niukemmalla budjetilla, pelkästään kotimaisella rahoituksella. Holhoojahallitus ei onnistunut tehtävässään, ja muutoksesta tuli täyttä totta vasta, kun uusi kuningas Kaarle XI toteutti itsevallan ja suuren reduktion. Holhoojien aikana ulkopoliittinen tilanne oli hyvin epävarma ja vihollisuus oli enemmän tai vähemmän ilmassa useiden Euroopan valtioiden suuntaan. Puola, Brandenburg, Itävalta ja Alankomaat suhtautuivat Ruotsiin nurjasti, niin tietysti myös Tanska, perivihollinen. Kabinettipolitiikka vaihteli, ja oikeastaan Ruotsin ainoa ystävä oli Ranska, joka sijaitsi kaukana. Siksikin pysyvä rauha itärajalla oli valtakunnan ulkopoliittisen selviämisen elinehto.

Ruotsi onnistui säilyttämään rauhan itäisen naapurinsa kanssa neljän vuosikymmenen ajan vuosina 1661–1700, mutta tilanne oli pari kertaa huomattavan lähellä sodan puhkeamista. Rauhan säilyttäminen Venäjän kanssa oli holhoojahallituksen korkein tavoite, vaikka kohtalokkaita ristiriitoja ei puuttunut valtioiden väliltä. Onneksi ne koskivat useimmiten muotoseikkoja. Tilanne pysyi koko ajan suunnilleen samana. Monet sopimukset tsaarin valtakunnan kanssa erosivat muiden valtioiden kanssa solmituista traktaateista. Venäjän kanssa tehdyt rauhansopimukset olivat kaikki epävarmoja ja voimassa vain toistaiseksi, vaikka niissä puhuttiin ”ikuisesta rauhasta”. Sitovien valtio-oikeudellisten sopimusten aika Venäjän kanssa alkoi vasta 1700-luvulla.⁴⁴¹

Harvakseltaan matkaan saatettujen suurten lähetystöjen ja kiinteän paikallisen diplomaattisen edustajan järjestelmä säilyi pitkään Kardisin rauhan jälkeen. Tämän ajan varhaisia residenttejä oli Johann von Lilienthal, saksalaissyntyinen mies kuten monet tuon ajan Venäjän tuntijat. Hän toimi residenttinä vuodet 1665–1667 ja laati kerran viikossa Tukholmaan lähetettävän raportin, jonka tie kulki normaalia väylää Novgorodiin ja Narvaan ja sieltä Ruotsiin. Hänen seuraajansa oli pitkäkhön tauon jälkeen vuonna 1684 nimetty residentti Christopher von Koch (aateloituna von Kochen), joka toimi virassa vuoteen 1690.

Kardisin rauhan jälkeen vuonna 1661 matkaan lähetettiin perinteiseen tapaan suuri lähetyskunta, jonka tehtävänä oli vahvistaa tehty sopimus ja

uudistaa ystävälliset suhteet. Tällä kertaa meneteltiin sikäli poikkeavalla tavalla, että Moskovasta saapui samaan aikaan venäläinen lähetystö, ja lähetystöjen kohtaaminen tapahtui rajalla, minkä jälkeen ryhmät jatkoivat matkojaan Moskovaa ja Tukholmaa kohti. Yhteinen kokous järjestettiin tammikuussa 1662 jäätävän kylmässä säässä Pljussa-joen jäällä Narvan lähellä. Se kesti useita päiviä, minkä jälkeen Venäjän lähetystö, joka oli 120 henkilön vahvuinen, jatkoi matkaansa Viipurin, Turun, Ahvenanmaan ja Roslagenin kautta Ruotsin puolelle. Sen saapuessa kevät oli edistynyt jo niin pitkälle, että venäläiset saattoivat nousta laivoihin Skeppsundissa ja purjehtia viimeisen matkaosuuden Tukholmaan asti. Outo järjestely johtui siitä, että Ruotsilla ei tuolloin ollut käytettävissään edustavia paraatijoukkoja, jotka olisivat voineet kuljettaa venäläiset maanteitse pääkaupunkiin. Diplomaattisessa seurustelussa oli nimittäin noina aikoina tapana kilpailla ”loistossa” vastapuolen kanssa.⁴⁴²

Tukholmassa rauhan vahvistaminen tapahtui Suurkirkossa huhtikuun 22. päivänä 1662. Kuparipiirros on säilyttänyt muiston tästä juhlallisesta tapahtumasta. Kuusivuotias kuningas Kaarle XI istuu poimutetun damastikankaan kattamalla valtaistuimellaan ja tekee kädellään hyväksyvän liikkeen, kun taas leskikuningatar Hedvig Eleonora, holhoojahallituksen muodollinen johtaja, tarkastelee sinetöityjä, pöydälle asetettuja asiakirjoja. Ruotsin valtakunnanregaalit, kruunu ja valtikka, on pantu viereiselle pöydälle. Venäläisiä ei näy kuvassa, mutta voi olettaa, että he kätkeytyvät hämääjän kirkon holvien alla.⁴⁴³ Ulkona kadulla tungeksii levoton kansanjoukko, joka on tullut paikalle katselemaan Venäjän lähettämiä korkeissa turkispäähineissään.

Ruotsin Moskovaan vuosina 1661–1662 matkustanutta suurta lähetystöä johti valtaneuvos Bengt Horn, joka oli osallistunut Vallisaaren ja Kardisin rauhanneuvotteluihin ja joka tuntuu olleen paras korkean tason Venäjän tuntija valtakunnassa. Hänen lähetyskuntansa – muita lähettämiä olivat Gustaf Banér ja Johan Vestring – oli valmistautunut matkaan jo vuodesta 1659 alkaen, mutta poliittinen tilanne oli kerta kerran jälkeen muodostanut sille esteen. Kun lähetystö lopultakin myöhäisyyksyllä 1661 pääsi liikkeelle, sen kokoonpano ja tsaarille annettavat lahjat olivat vaatimattomammat kuin tavallisesti, mihin valtakunnan vaikea taloustilanne lienee ollut synnä. Niinpä nuoria hovijunkkareita ei tällä kertaa ollenkaan otettu mukaan matkaan, mutta drabanttijoukko oli sentään tavallisen vahvuinen, kaksitoista pertuskoilla varustettua sotilasta rintahaarniskoissaan. Seurueen tärkeitä jäseniä olivat sihteeri Andreas Wallwijk, joka oli ehtinyt osallistua Kardisin neuvotteluihin ja lukea Adam Oleariuksen kirjan Venäjästä, sekä translaattori Jacob Renning. Kolme venäjäntulkkiä (Daniel Singknecht, Hindrich Kahl ja tulkinopissa oleva poika

nimeltä Jochum) takasivat helpon kommunikoinnin venäläisten kanssa. Lähetystön kokonaisbudjetti oli sen suhteellisen pienuuden vuoksi poikkeuksellisen alhainen, 22 131 riikintaaleria.⁴⁴⁴

Holhoajahallituksen tsaarille antamia lahjoja on käsitelty äskettäin julkaistussa tutkielmassa. Nekin olivat vähäisemmät kuin aikaisemmin, vain 30 kappaletta, joista 18 on edelleen olemassa Kremlin museossa. Loistoesine ennen muita oli merkillinen hopeinen suihkulähde, jonka jalusta oli pallonmuotoinen ja johon kuului eräänlainen lehvistö, joka suihkutti vettä. Suihkulähde painoi 830 luotia eli noin 25 kiloa.⁴⁴⁵ Kaikki tällä kertaa annettavat lahjat olivat Hampurin taitavien kultaseppien tekoa.

Lähetystöjen vaihdon ohella Ruotsi ja Venäjä harrastivat myös rajalla käytäviä neuvottelukokouksia. Yksi noista kokouksista tapahtui kesällä ja syksyllä vuonna 1666 Pljussa-joella aivan Narvan kaupungin tuntumassa. Siihen osallistuivat Ruotsin puolelta valtakunnan asemestari Simon Grundel-Helmfelt, Viron maaneuvos Gustaf Clodt, Tarton hovioikeuden asessori Gustav von Mengden ja apulaisena sihteeri Andreas Wallwijk. Ryhmä sai valtakirjansa jo helmikuussa mutta aloitti neuvottelut venäläisten kanssa vasta heinäkuun 24. päivänä 1666. Suuri ihmisjoukko seisoi joen Narvan-puolella rannalla ja katseli levottomana kokousten kulkua vesiväylän keskelle rakennetulla laiturilla. Yleisesti luultiin, että kysymys oli sodasta tai rauhasta. Katselijat kaikkosivat kuitenkin, kun osoittautui, että kokous edellytti yhdeksän erillisen konferenssin pitoa ja päättyisi vasta lokakuun 12. päivänä, jolloin sopimus voitiin allekirjoittaa. Koko keskustelu koski ruptuurisodan jälkeisten epäselvyyksien ratkomista eli vankien vaihtoa, kaupankäynnin järjestämistä ja sotakorvausten maksamista.⁴⁴⁶

Yksi vuosisadan merkillisimmistä ruotsalaisista lähetystöistä matkusti Moskovaan vuosina 1673–1674. Aika oli ulkopoliittisesti rauhatonta: kun lähetystöä alettiin suunnitella, oli yleiseurooppalainen suursota puhjennut vuonna 1672 ja Tanskan kuningas Kristian oli alkanut valmistella hyökkäystään Skooneen, joka toteutui vuonna 1676. Ruotsi tarvitsi välttämättä rauhallisen sivustan idässä, mieluiten suorastaan liiton Venäjän kanssa. Tämän lisäksi lähetystön tehtäväksi annettiin neuvotella Venäjän kanssa korvauksen saamisesta niistä Karjalan ja Inkerinmaan talonpojista, jotka olivat paenneet tai jotka oli viety Venäjälle ruptuurisodan aikana vuosina 1656–1658. Tehtävän hoitamiseksi ruotsalaisilla oli mukanaan nimilistoja kaikkiaan 8 500 talonpojasta, joiden verot olivat muuton vuoksi jääneet maksamatta. Ne olivat kuluneiden 20 vuoden aikana nousseet sieväksi summaksi, kaikkiaan miljoonaksi hopeataaleriksi eli kymmeneksi kultatynnyriksi, mitä summaa

lähettiläät siis saivat ylioptimistisesti vaatia Venäjältä.⁴⁴⁷ Sivumennen sanoen nämä nimelistat (nyk. Muscovitica 92, RVA) oli laadittu henkikirjojen tapaan ja nykyään ne ovat saatavilla digitoituina verkossa. Niistä löytää Ruotsin Karjalasta ja Inkerinmaalta peräisin olevia pakolaisia Tverin alueella ja muilla Venäjän seuduilla.⁴⁴⁸

Lisäksi lähettiläiden tuli ottaa puheeksi kauppavaihdon lisääminen, sillä se oli huolestuttavan matalalla tasolla. Uusi rajankäynti tarvittiin Liivinmaan eteläosassa Petserin luostarin lähistöllä, missä rajalinjan epäselvä sijainti aiheutti toistuvia kiistoja. Suuri, hopeaesineistä koostuva lahja luovutettaisiin kuten tavallista tsaarille, minkä lisäksi venäläiset virkamiehet saisivat hekin perinteisiä lahjoja.⁴⁴⁹ Kaarle XI oli astunut valtaistuimelle vuonna 1672, ja lahjat olivat paljon komeammat kuin holhoajahallituksen aikana. Niiden joukossa herätti huomiota leskikuningatar Hedvig Eleonoran lahjoittama suuri määrä juhlapukuja nuoren tsaritsan Natalja Naryškinan käyttöön. Ne olivat puhdasta ranskalaista muotia.⁴⁵⁰

Lähetystön johtajaksi valittiin valtaneuvos kreivi Gustaf Oxenstierna, joka sai avukseen kolme avustavaa lähettilästä, nimittäin Liivinmaan maaneuvoksen Hans Henrik von Tiesenhausenin, kanslianeuvos Gotthard Johann von Budbergin ja komissaari Joachim Lilliehoffin. Lähetystön johto lähti Tukholmasta Uttern-nimisellä aluksella elokuun 21. päivänä 1673. Käytännössä joukko pantiin kuitenkin kokoon vasta Tallinnassa, jossa sen jäsenet kokoontuivat – marsalkka, sihteeri, lääkäri, kahdeksan hovijunkkaria, translaattori Samuel Eosander, pappi, kaksi kanslistia, kassanpitäjä, välskäri ja apteekkari, kaksi venäjäntulkkia, kaksi torvenpuhaltajaa, keittiömestari, kokit, tarjoilijat ja niin edelleen aina 12 drabanttiin asti. Kaikkiaan oli kysymys noin 50–100 henkilön matkaseurueesta.⁴⁵¹ Hovijunkkareiden joukossa oli nuori mies nimeltään Johan Filip Kilburger, joka ajan mittaan kirjoittaisi tuon aikakauden parhaan kuvauksen Venäjän taloudesta. Lähetystö kohtasi tsaarin lähettämät oppaat eli pristaavit marraskuun 18. päivänä 1673 Laukaanjoen (Luga) varrella olevassa kylässä nimeltä Moravena. Laukaanjoki virtasi Inkerinmaan läpi ja laski Suomenlahteen.⁴⁵²

Gustaf Oxenstiernan lähetystön matkan dokumentaationa on säilynyt – kirjeenvaihdon lisäksi – laaja, yli 500 sivua käsittävä lähetystön sihteerin laatima kuvaus, johon on kirjattu niin suuret kuin pienetkin tapahtumat matkan varrella.⁴⁵³ Tässä lähteessä kuvataan muiden tapahtumien ohella myös kiusallista jupakkaa Novgorodin ulkopuolella, kun lähettilään vaunu ei mahdunut kaupunginportista sisään. Gustaf Oxenstierna sai siksi kiivetä ulos komeasta kulkuneuvostaan ja hyväksyä sen, että vaatimaton venäläinen kärry

kuljetti hänet sisään kaupunkiin. Tämä kuvaus ei ole ainoa tästä sattumasta kirjoitettu, vaan venäläinen lähde väittää, että kaupunginporttia laajennettiin niin, että vaunut mahtuivat siitä läpi.⁴⁵⁴ Vielä matkakuvaus kertoo hyvin perusteellisesti, kuinka lähetystö saapui Moskovaan joulukuun 31. päivänä 1673, kuinka arvokkaat lahjat esiteltiin venäläisille tammikuun 2. päivänä 1674 ja kuinka lähettiläät sitten joutuivat kiistaan isäntiensä kanssa siitä kysymyksestä, miten kaukana valtaistuimesta heidän piti ottaa hatut pois päästä audienssin aikana. Kaikesta päätellen itse vastaanotto kuitenkin sujui hyvin maaliskuun 30. päivänä 1674. Tämän jälkeen matkakertomus sisältää kuvauksia neuvotteluista, jotka jatkuivat koko kevään ja alkukesän ajan, ilman että minkäänlaiseen sopimukseen olisi päästy. Gustaf Oxenstierna jätti kesäkuun 19. päivänä 1674 jäähyväiset Moskovalle ja palasi seurueineen Ruotsiin. Kaiken kaikkiaan oli vastaanotto Venäjällä kuitenkin ollut hieman lämpimämpi kuin edellisen lähetystön aikana vuonna 1662.

Vuosien 1673–1674 lähetystön matkan muistoa säilyttää myös suunnattoman arvokas, atlaskokoinen käsikirjoitus Ruotsin valtionarkistossa. Sen tekijä on Riian varuskunnassa toiminut linnoitusupseeri Erik Palmquist, joka kuului vasta-aateloituun virkamiessukuun. Hänen isänsä Gustaf Berg oli nobilisoitu aivan äskettäin, vuonna 1660, tämän hoidettua useita kameraalisia tehtäviä hyvällä menestyksellä, muun muassa reduktiokomission komissaarina. Hänen äitinsä Margareta taas kuului vauraaseen Taalainmaan sukuun ja oli Stora Kopparbergetin tarkastajan Erik Erikssonin tytär.⁴⁵⁵ Erik Palmquist syntyi noin vuonna 1650, ja hänet löytää hyvin nuorena, vuonna 1663, Heidelbergin yliopiston matriikkelista. Palattuaan takaisin Ruotsiin hän sai vuonna 1670 Riian linnoituksessa konduktöörin viran. Hän oli työssään taitava, ja hänet ylennettiin kapteeniksi jo vuonna 1673.⁴⁵⁶

Palmquistin saama tehtävä lähetystön osanottajana oli salainen ja vaativa. Hänen piti piirtää matkan aikana nähdyt venäläiset linnoitukset mahdollisimman tarkoin. Mitään valtakirjaa ei annettu tähän tehtävään – sen olemassaolosta kertoo vain lopputulos, piirretty ja väritetty suuri kuvakirja, jonka nimenä on *Någre vidh Sidste Kongl. Ambassaden till Tzaren i Muskou giorde Observationer öfwer Ryssland, dess Vägar, Pass med Fästningar och Gräntzer, Sammandragne af Erich Palmquist Anno 1674* (Joitakin viime kuninkaallisen lähetystön Moskovan tsaarin luo tekemiä havaintoja Venäjältä, sen teistä, solista, linnoituksista ja rajoista, Erik Palmquistin vuonna 1674 yhteenvetäminä).⁴⁵⁷ Kysymyksessä on atlaskokoinen sokkopainatuskantinen nide, jonka lähes viidelläkymmenellä suurella sivulla on kuvattuna vesivärein laveerattuja karttoja ja taitavasti tehtyjä seepia- tai tussipiirustuksia sekä niitä säestävä teksti. Kysymys

on suurenmoisesta visuaalisesta informaatiolähteestä. Teos on äskettäin julkaistu hyvin huolellisena faksimilena Moskovassa kolmella eri kielellä (ruotsi, englanti, venäjä).⁴⁵⁸ Sitä on käsitelty tieteellisessä mielessä eri julkaisuissa; itsekin olen kirjoittanut siitä eri yhteyksissä.⁴⁵⁹

Venäjän teiden ja vesiväylien kartoittaminen oli vaativa tehtävä.⁴⁶⁰ Tarkoituksena oli luultavasti piirtää yleiskartta Luoteis-Venäjältä, mutta tämä kartta on sittemmin kadonnut, mahdollisesti suuren Pohjan sodan aikana.⁴⁶¹ *Observationer öfwer Ryssland* olisi toisin sanoen ollut suuren kartoitustyön sivutuote, sen verbaalinen kartankuvaus. Tämä selittäisi hyvin teoksen luonnetta. Tietojen kerääminen Venäjältä oli sotilaspoliittinen välttämättömyys.

Erik Palmquistin kaunis teos alkaa Kaarle XI:lle osoitetulla omistuksella, jossa kirjoittaja kuvailee työtapaansa. Missä hänen omat havaintonsa eivät olleet riittäneet informaation pohjaksi, siellä hän oli turvautunut lahjomiltaan venäläisiltä saamiinsa tietoihin. ”Mutta kaikesta huolimatta en ole voinut saada selville tätä enempää asioita tältä hyvin epäileväiseltä ja vaikealta kansakunnalta”, hän kirjoittaa vaatimattomasti. Omistuksensa lopuksi Palmquist esittää toivomuksen, että hänen teoksensa olisi avuksi tulevaisuissa voitokaisissa sodissa juuri samoilla seuduilla, joita hänen kynänsä ja siveltimensä oli kuvannut. Sotia Venäjän kanssa tulisi edelleenkin varmasti, oli hänen katsumuksensa.

Palmquist piti työnsä tärkeimpänä antina liikenneyhteyksien kuvausta. Hän kommentoi venäläisten karttojen merkkijärjestelmiä, esitteli suuren taulukon avulla tärkeimmät kulkuväylät, niin maantiet kuin jokiverkostokin. Hän kuvasi huolellisesti erilaisia esteitä, kuten soita ja kosteikkoja, sekä esitteli niiden ylimenopaikat. Novgorodin kaupungista Palmquist oli piirtänyt aukeaman, jossa linnoitukset, muurit, kaupungin eri osat, linna ja luostarit näkyivät tarkkaan piirrettyinä ja vihreään väriskaalaan väritettyinä. Kaupunkinäkymä oli esitetty kahdelta eri suunnalta. Myös Tverin kaupunki oli kiinnostanut piirtäjää. Palmquist on esittänyt sen karttakuvan äärimmäisellä huolella. Tver oli tärkeä keskus, koska sieltä alkoi pitkä, aina Kaspianmereen ulottuva vesiväylä, jota myöten saattoi päästä Persiaan asti. Komein teoksen kohdista oli kuitenkin Venäjän pääkaupunkia Moskovaa esittelevä suuri aukeama.

Tätä suurta kuvaa leimasi ilmeinen sotilaallinen harrastus. Palmquist oli varustanut tekstinsä tiedoilla kaupungin muureista ja bastioneista sekä selvillä numeroilla Moskovan varuskunnan lukumääristä. Lisäksi hän luetteli yksityiskohtia Moskovan sisäisestä topografiasta. Hän laski Kremlin linnanpihalla seisoneet tykit ja merkitsi karttaansa sen kohdan, jossa lähettiläät olivat

luovuttaneet miekkansa pois ennen audienssia. Hän piirsi Posolski Prikazin eli ulkomaanhallinnon rakennuksen, Kremlin molemmat vastaanottosalit, Arkkienkeli Mikaelin katedraalin, patriarkan palatsin ja tykistömakasiinin. Moskovon esikaupungit Palmquist kuvasi summittaisesti, mutta kirjoitti kuitenkin, että kaupunginosa nimeltä Skorodom oli slummiä, jossa asui roistoja ja pettureita, mutta että se samalla oli merkittävä puuesineitten kaupan keskus. Siellä myytiin kokonaisia hirsirakennuksia palkki kerrallaan.

Palmquist oli erityisen kiinnostunut streltseistä, tsaarin valiojoukosta Moskovassa. Hän luetteli kokonaisella aukeamalla 14 streltsien rykmenttiä, piirsi niiden univormut ja liput ja ilmoitti osastojen päälliköiden nimet sekä sotilaiden lukumäärän. Hän piirsi Venäjän ratsuväkeä tulisilla hevosillaan. Tekstistä näkyy, että Palmquist antoi erityisesti Venäjän tykistölle suuren arvon. Kirjansa loppupuolella hän esittelee Siperiaa ja Kaspianmerta muutama väritetyn kartan verran.

Jälkeenpäin tarkastellen Palmquistin teoksen kaikkein tärkeintä antia ei kuitenkaan ole kartografia vaan kuvitus. Suuri osa seepialla piirretyistä ruskehtavista kuvista on kulttuurihistoriallista kuvausta tsaarin valtakunnan oloista. Piirrosten merkitys selittyy paljolti sillä, että kuvat venäläisistä olivat tuona aikana varsin harvinaisia. Sellaisia on säilynyt vähän, ja ne kaikki ovat länsimaisten kuvaajien piirtämiä. Maininnan arvoisia ovat esimerkiksi Olaus Magnuksen *Carta marinassa* (1539) esiintyvät pienempien suomupanssariin puetut soturit käyräsapeleineen ja jousineen käymässä taisteluja meren jäällä, Sigismund von Herbersteinin teoksessa *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549) oleva kuva venäläisestä ratsuväkijoukosta topatuissa takeissaan ja suipokypärissään sekä niin sanottuun Gottbergin muistoalbumiin (1592) sisältyvä piirros komeilevasta nuoresta pajarista. Omaa luokkaansa ovat tietysti Adam Oleariuksen suuren matkakuvauksen (1659) kuvat. Ne ovat todellinen kultakaivos katselijalle, sillä kirjailija vyöryttää kuparipiirroksessa toisensa jälkeen havaintojaan Holsteinin lähetystön matkalta Moskovan kautta pitkin Volgaan Persiaan asti keskittyen kansantyyppeihin eri tilanteissa – venäläisiä juhlallisina katsojina tsaarin vastaanotoilla ja uskonnollisten kulkueiden varilla mutta myös juopuneina hummaajina eri kapakoiden sisällä ja edustoilla.

Vaiuttaa ilmeiseltä, että Erik Palmquistin suuressa kuvakirjassa olevat laveeraukset ovat syntyneet Oleariuksen esikuvan innoittamina. Ne ovat kuitenkin selvästi korkeampitasoisia ja vauhdikkaampia kuin Oleariuksen jäykähköt piirrokset. Monet Palmquistin kuvista kuvaavat paitsi lähetystön matkaan liittyviä kohteita myös kansanelämää ja oikeuslaitosta eri näkökulmista. Joukossa on talvinen kuva siitä, kuinka lähetystö ylitti Venäjän rajan

Inkerinmaalla. Se on melkoisen dramaattinen, sillä yhden ja saman huurteisen maiseman eri laidoilla kohtavat itä ja länsi toisensa. Ruotsin puolella taloissa on savupiiput, Venäjän puolella taas riihi lähettää savupilven suoraan ympäristöönsä; Ruotsin puolella hyvin pienten ihmishahmojen vaatetus on länsimainen hattuineen ja takkeineen, Venäjän puolella taas dominoivat korkeat turkismyssyt ja väljät kaftaanit. Palmquistin kuvien kruunu on esitys tsaarin audienssilta, joka tosin on Oleariukselta kopioitu mutta paljon elävämpi. Siinä lähettiläs Gustaf Oxenstierna suorittaa syvimmän kumarruksensa valtaistuimellaan jäykästi istuvan tsaarin edessä. Liike ja liikkumattomuus kohtaavat Palmquistin laveerauksessa mestarillisesti toisensa. Vauhtia on myös aukeamassa, jossa neljä pientä venäläistä ratsastajaa taltuttaa tulisia hevosiaan. Koko sivun mittainen on kuva venäläisestä pertuskasta tai hilparista, paraatiaseesta, jonka terässä valo välkehtii. Se liittyy tavallaan audienssiokuvaan, jossa tsaarin henkivartijat kantavat tuollaisia keihäskirveitä.

Oman tilansa ottaa haltuunsa myös talvipiirros matkareestä, jonka suljettujen seinien sisällä joku ylhäinen venäläinen kaunotar tekee matkaa suuren turkispukuisen palvelijajoukon seuraamana. Joukko kuvia esittelee erilaisia, enemmän tai vähemmän sadistisia venäläisiä rankaisu- ja kidutus-tapoja. Niiden joukossa kiinnittää huomiota kuva ruoskimisesta. Vahva mies kantaa siinä selässään onnetonta puolialastonta rikollista. Piiskaniskut saavat suuren katsojakunnan kerta kerran jälkeen kohahtamaan. Pappi seuraa ristiinnaulitun kuva kädessään onnetonta, samoin kuin tuomari, jonka kädessä olevassa paperissa pilkottaa rikoksen nimi. Lapset ja koirat rientävät kulkueen vanavedessä. Mestarillisinta on kuitenkin katselijajoukon hahmotus – sen ilmeet ja vaatetus on piirretty mestarin kädellä. Teos esittelee sitten muitakin rankaisutapoja, lyöntejä jalkapohjiin ja jääkylmän veden tiputtamista kaljuksi ajatulle päälle. Ne saavat kirjan tarkastelijan tuntemaan kylmiä väreitä selkäpiissään.

Kummallista kyllä taidehistorian tutkijat eivät ole kiinnittäneet huomiota Erik Palmquistin teokseen. Kuka oli se taitava piirtäjä, joka on luonut nämä eloisat ja tarkat kuvat? Onko se ollut linnoituskapteeni itse, vai onko kysymyksessä joku muu ajan taiteilijoista, ja jos niin, niin kuka? Gösta Selling on aikoinaan pohtinut tätä.⁴⁶² Hän on kirjoittanut tutkielman italialaisen Lorenzo Magalottin Ruotsia koskevasta matkakuvauksesta vuodelta 1674 – joka siis on laadittu hiukan Palmquistin tekemän Moskovan matkan jälkeen – ja huomannut, että ne Magalottin kuvat Tukholmasta, joita nykyään säilytetään Uppsalan yliopiston kirjastossa⁴⁶³, ovat hyvin samankaltaisia kuin Palmquistin teoksessa olevat laveeraukset. ”Piirtämistapa on melko sama”, Selling kirjoittaa.

”Hahmot ovat kookkaita ja kapeita ja niillä on huomattavan pitkät alaruumiit, varjostus on samanlainen kuten kasvotkin. Hevosilla on pienet pääät, ne kaartaavat pystyyn, niiden kaviot ovat pienet ja niiden kiharat harjat leiskuvat samoin. Taustamaisemat ovat yhtä summittaisesti ja realistisesti piirretyt niin venäläisessä teoksessa kuin Magalottillakin.”⁴⁶⁴

Italialainen kreivi Lorenzo Magalotti saapui Tukholmaan kesällä 1674 Firenzen hallitsijan suurherttua Cosimo III:n poliittisena nuuskijana. Hän tuli Ruotsin pääkaupunkiin etelästä samaan aikaan kuin Gustaf Oxernstiernan lähetystö palasi sinne idästä. Magalottin piirrokset Tukholmasta käsittävät 22 kuvaa, jotka esittelevät kohtauksia kansanelämästä sekä kaupunkinäkyymiä. Magalottin teoksen pääpaino on silti tekstissä. Hänen analyysinsä Ruotsin poliittisesta elämästä on loistava, taidokas ja osaava sekä hiukan ilkeäkin.

Kun vertaa Magalottin kuvia Palmquistin vastaaviin, vakuuttuu hyvin pian siitä, että Gösta Selling on aivan oikeassa. Molempien teosten taiteilija on yksi ja sama henkilö. Koska se tuskin on voinut olla Palmquist tai Magalotti itse – viimeksi mainittu sanoo yhdessä kohtaa, että hän on teettänyt kuvat –, täytyy meidän etsiä jotakuta kolmatta henkilöä, yhtä ajan monista maalareista ja konterfeijareista, tai ehkä kuparipiirtäjistä, joka sopisi kuvaan. Tämä tutkimustehtävä on vielä suorittamatta, ja siksi tässä yhteydessä täytyy vain todeta, että kuvat on piirtänyt joku tuntematon henkilö. Oliko hänkin ollut mukana Moskovassa vai ei, jää avoimeksi.

Lähetystön palattua Venäjältä maassa tapahtui merkittävä muutos. Tsaari Aleksei Mihailovitš, Romanov-suvun järjestyksessä toinen hallitsija, kuoli vuonna 1675 vain 46-vuotiaana. Hän oli solminut toisen avioliittonsa alhaisaateliin kuuluneen neidon Natalja Naryškinan kanssa, joka oli tataarisukua. Nataljan kasvatti-isä oli ollut pajari Artamon Matvejev, jolla oli ollut *dumnoi djakin* arvo ja jonka puoliso oli ollut skotlantilaissyntyinen Mary Hamilton. Tämä ulkomaalainen nainen ei ollut alkuunkaan hyväksynyt naisen alistettua asemaa Venäjällä, vaan oli elänyt vapaammin ja kasvattanut kasvattityttärensäkin vapaaksi neidoksi.

Uuden tsaritsan länsimainen kasvatusta vaikutti uudistavasti kankeaan hovielämään. Länsimaista musiikkia ja teatteria alkoi kuulua ja näkyä Krem-lissä, länsimaista pukukuosia niin ikään. Muutos oli suuri, sillä länsimainen maallinen kirjallisuus ja intrumentaalmusiikki olivat tähän asti olleet tunte-mattomia Venäjällä.⁴⁶⁵ Tsaari Aleksei Mihailovitšin hallitusajan jälkipuoltoa on yleisesti pidetty länsimaisten aatteiden leviämisaikana.⁴⁶⁶ Hovi oli jättiläismäi-nen – siihen kuului tuhansia henkilöitä eri hallinnollisissa ja seremoniallisissa tehtävissä. Kun tsaari oli kuollut, valtaistuimen peri Fjodor III (1676–1682),

hallitsijan ensimmäinen poika hänen varhaisemmasta avioliitostaan.⁴⁶⁷ Tärkeimpien pajarisukujen välinen taistelu oli näkyvin ilmiö tämän tsaarin lyhyenä hallituskautena.

Nämä pajarisuvut olivat sukulaisuussuhteessa molempiin tsaarittariin Maria Miloslavskajaan ja Natalja Naryškinaan, Alekseins ensimmäiseen ja toiseen puolisoon. Nuoren Fjodorin noustessa valtaistuimelle Miloslavskin suku pääsi vallan kahvaan ja Naryškinin klaani sai väistyä. Alekseilla oli ollut ensimmäisen puolisonsa kanssa useita lapsia, sairaalloisen Fjodorin lisäksi poika nimeltä Ivan sekä tytär Sofia, joka oli nuoresta iästään huolimatta älykäs ja tarmokas henkilö. Toisesta avioliitostaan tsaarilla oli poika nimeltä Pjotr (s. 1672), joka oli isän kuollessa vielä pieni lapsi. Hän oli Naryškin-suvun toivo käynnissä olevassa valtataistelussa. Tästä Pjotrista kehittyi sittemmin keisari Pietari Suuri, Venäjän uudistaja.

Vuonna 1682, kun tsaari Fjodor kuoli, Kremlin valtataistelu kehittyi veriseksi. Valtaistuimelle huudettiin kompromissina kaksi samanarvoista tsaaria, Ivan ja Pjotr. Koska Pjotr oli aivan nuori, nimitettiin hänen äitinsä Natalja Naryškina toimimaan hänen holhoojanaan, ja Miloslavskin suku tunnettiin vallankäytön kannalta syrjäiseen nurkkaan. Silloin Kremlin henkikaarti, streltsit, teki kapinan ja huusi tsaritsa Sofian hallitsijaksi. Vallankaappausta on tutkittu paljon, ilman että lopullinen selvyys olisi saavutettu. Luultavasti sotilaat eivät pitäneet vallan kahtia jakamisen aiheuttamasta epäselvyydestä. On mahdollista, että myös uskonnollinen erimielisyys olisi näytellyt jonkinlaista osaa tapahtumien kulussa. Joka tapauksessa kehitys johti verenvuodatuksen ja monien henkilöiden surmaamiseen. Kaduilla tapahtui muutamina toukokuun päivinä 1682 mellakoita, ja monet johtavassa asemassa olevat pajarit menettivät henkensä rahvaan kapinoidessa. Veriteot levisivät hoviin, ja myös streltsejä teloitettiin. Prinsessa Sofia nimitettiin nyt regentiksi, ja hän hallitsi yksinvaltiaana suosikkinsa ja mahdollisen rakastajansa pajari Vasili Vasiljevitš Golitsynin avulla.⁴⁶⁸

Tässä hyvin epäselvässä tilanteessa saapui suuri venäläinen lähetystö syksyllä 1683 Ruotsiin. Sitä johti pajari Ivan Prontšišštšev, ja se vahvisti valtakuntien välillä vallitsevan rauhan, sillä edellinen rauha oli venäläisen katsannon mukaan päättynyt tsaari Fjodorin kuolemaan. Juhlallinen seremonia tapahtui kuten aikaisemminkin Tukholman Suurkirkossa. Sitten kuningas Kaarle XI nimitti uuden suuren ambassadin Moskovan-matkaa varten. Sen tehtävänä oli vastaanlainen rauhanvahvistus nuorten kaksoistaarien silmien edessä. Lähetystö oli 1600-luvun loistavin diplomaattinen missio, jonka veroista ei ollut koskaan aikaisemmin eikä ole koskaan myöhemminkään

koettu Ruotsin ja Venäjän suhteissa. Itse tehtävä oli kyllä ongelmallinen, eikä lähetystön matkan tuloksena oikeastaan saavutettu yhtään mitään, paitsi että valtakunnat olivat ottaneet mittaa toistensa voimasta ja komeudesta. Tavanomainen rauhanliturgia oli toistettu monin erilaisin muodoin.

Kuten tavallista kuningas nimitti lähetystölle korkeatasoisen johtajan, joksi tuli valtaneuvos Conrad Gyllenstierna. Sivulähettiläät olivat Jonas Klingstedt ja Otto Stackelberg. Kullakin kolmesta lähettilästä oli mukanaan oma seurueensa, minkä lisäksi joukkoon kuului monenlaisia muita toimijoita. Niinpä matkalaisiin kuuluivat lähetystömarsalkka Hermann von Fersen, komissaari Christopher von Kochen, kaksi kamariherraa, sihteeri ja lähetystönlääkäri, kokonaista 21 aatelista hovijunkkaria, kaksi translaattoria, kolme lähetystönpappia, hovimestari ja kassanhoitaja, kolme lähetystönkirjuria, kaksi välskäreä ja kolme venäjäntulkkiä. Lisäksi ryhmässä oli mukana 12 drabanttia. Virallinen henkilökunta käsitti 221 henkilöä, mutta lähetystön seurassa Venäjälle lähti myös suurilukuinen joukko pelkkiä matkailijoita, jotka käyttivät hyväkseen tilaisuutta päästä helpolla tavalla Venäjän vaikeasti ylitettävän rajan läpi. Hovijunkkareiden suuresta joukosta voi tehdä johtopäätöksen, että Venäjälle matkustaminen alkoi jo kiinnostaa Ruotsin ylhäisöä, ja totta onkin, että Venäjä alkoi 1600-luvun lopulla tulla muotiin Länsi-Euroopassa ennen kaikkea orientalistien ja pietistien toiminnan seurauksena. Vanha venäläinen uskonto mystillisine piirteineen oli alkanut kiinnostaa. Ruotsin lähetystössä oli tällä kertaa mukana oppinut slavisti, venäjän kielen hyvä tuntija Johan Gabriel Sparwenfeld (s. 1655), joka kuului päälähettilään Conrad Gyllenstiernan henkilökohtaiseen seurueeseen ja suoritti matkatovereilleen huomattavia palveluksia.

Lähtö Tukholmasta tapahtui helmikuussa 1684 ankarassa pakkasessa, eikä meren ylitys Grisslehamnista Ahvenanmaalle ja edelleen Turkuun ollut ahtojäiden ja avoimien raitojen vuoksi mikään leikin asia. Monen viikon matkan jälkeen seurue saapui maaliskuussa Novgorodiin, jossa nousi esiin vaikeasti ratkaistava ongelma – hevosten ja proviantin eli muonan puute. Paikallinen voivodi onnistui kokoamaan matkaa varten vain 500 hevosen lauman, kun ruotsalaiset olisivat tarvinneet 650 vetojuhtaa rekiensä ja kärryjensä eteen. Syynä oli aikainen kevät, joka muutti maantiet liejuksi. Kiista voivodin ja lähetystön välillä vaati useita päiviä, ja niiden aikana keli jatkuvasti huononi. ”Miesmuistiin ei mikään näin valtava lähetystö ole tullut Novgorodiin”, käskynhaltija valitti.⁴⁶⁹

Kun Venäjän tietttömyys jatkuvasti paheni ja routa suli maisemasta kaikkialla, jokien kahluukohdat muuttuivat avariksi meriksi, jotka estivät

matkanteon ja erityisesti matkatavaroiden kuljettamisen. Lähettiläät kieltäytyivät itsepäisästi nousemasta lotjiin, koska se olisi ollut loukkaavaa heidän arvolleen, mutta hyväksyivät lopulta pakon edessä Volgan yläjuoksulla tarjotun venekuljetuksen. Tunnelmaa huononsi itsepäinen sade, jonka päättymisestä ei ollut toivoa.

Näistä vaikeuksista huolimatta Gyllenstiernan lähetystö tuli Moskovaan huhtikuun 28. päivänä 1684, vain muutama päivä ennen Itävallan suuren lähetystön saapumista. Keisarin lähettiläiden ilmaantuminen sotki lopullisesti kaikki aikataulut. Poliittinen tilanne oli äärimmäisen epävarma Kremlissä, eivätkä ruotsalaiset oikein ymmärtäneet, kenen kanssa piti neuvotella. Jo arvokkaiden hopealahjojen jakamisessa Ivanin ja Pjotrin sukulaisten välillä ilmeni vaikeuksia, puhumattakaan prinsessa Sofiasta. Kuka ottaisi vastaan tsaarittarelle tarkoitettun lahjan? Äskettäin avioliiton solmineen tsaari Ivanin puoliso vai Sofia? Nämä kysymykset askarruttivat ruotsalaisia, kun heille sattui onnenpotku – prinsessa Sofia suostui ottamaan lähetystön vastaan intiimissä audienssissa. Läsä oli prinsessan suosikki tai rakastaja ruhtinas Golitsyn, länsimielinen herra, ja Sofia itse teki toukokuun 28. päivänä 1684 sattuneessa tapaamisessa vieraisiinsa myönteisen vaikutuksen. Tapaus oli ennenkuulumaton, sillä Venäjällä naiset eivät koskaan osallistuneet julkiseen elämään. Tiedetään, että patriarkka oli vihainen, koska Golitsyn oli antanut uskottomien ruotsalaisten suudella Sofian kättä.

Kun vastaanotto oli ohi ja rauha vahvistettu, ruotsalaiset olivat iloisia ja tyytyväisiä tapahtuneeseen. Mitään muita neuvotteluja ei käyty eikä päätöksiä tehty. Lähetystöä koskeva lähteistö on valtava, ja siihen sisältyy myös yksi uutuus.⁴⁷⁰ Johan Gabriel Sparwenfeld oli nimittäin pitänyt koko ajan päiväkirjaa, joka on paljon kiinnostavampi kuin viralliset dokumentit. Nuori mies oli äskettäin aateloitun upseerin poika. Hän oli aloittanut opintonsa Uppsalan yliopistossa ja tehnyt sen jälkeen viiden vuoden mittaisen peregrinaation, opintomatkan, pääasiassa Hollantiin mutta myös Ranskaan, Italiaan, Englantiin ja Tanskaan. Hän oli matkallaan tutkinut kaikki eteensä sattuneet nähtävyydet, käynyt arkistoissa ja kirjastoissa sekä solminut yhteyksiä oppineisiin piireihin. Hän oli jo alkanut kerätä käsikirjoituksia, mistä tuli hänen harrastuksensa koko elämänsä ajaksi.

Sparwenfeld oli saanut kuninkaan apurahan opetellakseen venäjää Moskovassa vuosina 1684–1687. Hänen päiväkirjansa kattaa tämän ajan ja antaa silottelemattoman kuvan niin Gyllenstiernan lähetystöstä kuin elämästä Venäjän pääkaupungissa yleensä. Käsikirjoitus on toinen osa kaikkiaan neljän niteen sarjassa, ja se käsittää 142 sivua kirjoitettuna Sparwenfeldin omalla,

huolimattomalla ja vaikeasti luettavalla käsialalla. Pääosa tekstistä on ruotsia, mutta tekijä on myös harjoitellut ranskan, italian, espanjan ja venäjän kirjoittamista, venäjää vuoroin latinalaisin, vuoroin kyrillisin kirjainmerkein. Kirjan otsikko on italiaa: *Giornale d'un Viaggio di Moscouia*. Se on julkaistu vuonna 2002 englantilaisella käännöksellä varustettuna.⁴⁷¹

Oppineena kielitieteilijänä Sparwenfeld tunsi koko siihenastisen eurooppalaisen Venäjä-kirjallisuuden. Kaikkialla hänen teoksessaan näkyy merkkejä sen hallinnasta, mutta niitä ei ole aivan helppo huomata, sillä länsieurooppalaisten huomiot tsaarin valtakunnasta saattoivat olla hyvin samankaltaisia. Juuri länsimaisen reaktiomallin esityksenä Sparwenfeldin päiväkirja on ansiokas. Nuori mies liikkui Moskovassa asuvien ulkomaalaisten parissa, ja hänen askeleitaan suojasi *dumnoi djak* Vasili Vasiljevitsš Golitsynin arvovalta ja valvonta. Mutta toisin kuin muilla tarkkailijoilla, Sparwenfeldin teoksesta tapaa suuren määrän huomioita puhtaasti venäläisestä kulttuurista, erityisesti uskonnon harjoituksen muodoista kirkoissa ja luostareissa, ikoneista, juhlakulkueista, kirjoista ja seremonioista, ja hän tuntuu välittäneen näitä tietoaan edelleen Nicolaus Bergiukselle, joka kirjoitti kaksiosaisen väitöskirjan venäläisten uskonnosta vuosina 1704–1705. Sparwenfeld oli tarkka siinä, että hän ei esittänyt halventavia näkemyksiä venäläisistä yleensä vaan käsiteli heitä yksilöinä. Ei voi kylläkään kieltää, etteikö hän joskus olisi pilkanut venäläisten kulinariaa ja kömpelöjä tapoja, mutta hän oli silti useimmissa suhteissa varsin objektiivinen.⁴⁷²

Sparwenfeld oli ennen muuta keräilijä, tutkija ja lingvisti, ja hänestä tuli ajan mittaan yhä kiihkeämpi tiedemies. Hän oppi hyvin venäjää, ja se auttoi häntä pääsemään kosketuksiin kansan kanssa. Ruotsiin palaamisen jälkeen Kaarle XI lähetti hänet vuonna 1689 tutkimusretkelle käytännöllisesti katsoen koko Eurooppaan ja Pohjois-Afrikkaan. Tarkoituksena oli koota käsikirjoituksia ja muita muistoja vanhojen goottien teoista. Oppinut teoria katsoi, että gootit periytyivät Ruotsista. Vaikka Sparwenfeld ei säästänyt vaivojaan, hän ei tehnyt mitään löytöjä tältä alalta, mutta hän jatkoi siitä huolimatta kirja- ja käsikirjoituskokoelmiensa kartuttamista. Roomassa hän tapasi vuonna 1692 paavi Innocentius XII:n ja antoi tälle latinalais-slaavilaisen sanakirjansa. Ihasnutun kirkkoruhtinas ojensi silloin Sparwenfeldille Vatikaanin kirjaston avaimet, mikä tarkoitti vapaata tutkimusoikeutta.

Palattuaan Ruotsiin Sparwenfeld sai kuninkaalta tehtävän toimia seremoniamestarin apulaisena ja myöhemmin itse seremoniamestarina. Hänen velvollisuutenaan oli tässä virassa huolehtia ulkomaisista diplomaateista heidän vieraillessaan Ruotsissa sekä muista hovin juhlallisuuksista. Mies oli

kuin tehty tähän virkaan, koska hän osasi neljäätoista kieltä. Työ ei ollut liialla vaivannäöllä pilattu, ja Sparwenfeldille jäi hyvin aikaa jatkaa omia tutkimuksiaan. Pääteos muiden hänen kirjojensa joukossa oli suuri *Lexicon Slavonicum*, joka oli neliosainen slaavilais-latinalainen sanakirja ja käsitti kaikkiaan 25 636 hakusanaa useilla slaavilaisilla kielillä. Sen slaavinkieliset (kirkkoslaavinkieliset) palstat oli kansliakirjuri Aleksei Mankijev kirjoittanut puhtaaksi kyrillisillä kirjaimilla, kun taas latinankielisistä palstoista vastasi muuan Matthias Zabani. Mankijev oli puolalainen ja oppinut mies. Hän oli tullut Ruotsiin vuonna 1700 Venäjän lähettiläs Andrei Tšilkovin sihteerinä ja joutunut vangituksi tämän kanssa sodan puhjettua.⁴⁷³ Muitakin kirjureita tuntuu olleen työssä. Sparwenfeld luovutti teoksensa lisäksi Uppsalan yliopiston kirjastoon suuren joukon sen esitöitä, muita käsikirjoituksia sekä suuren slaavinkielisen kirjakokoelman, jonka hän oli kerännyt oleskelunsa aikana Venäjällä.⁴⁷⁴

Kahden tsaarin ja yhden hallitsevan prinsessan järjestelmä ei pysynyt Venäjällä pystyssä kovinkaan kauan. Nuorempi tsareista, Pjotr eli Pietari, oli kehittynyt normaaliksi, elämäniloiseksi nuorukaiseksi, joka viihtyi hyvin ulkomaalaisten seurassa Moskovan kauniissa saksalaisessa esikaupungissa, jonka suorat kadut, lehtevät puistot ja hyvin hoidetut kirkot ja talot olivat suuri vastakohta muun Moskovan hirsiasutukselle, puisille ja sokkeloisisille kujille.⁴⁷⁵ Pietari vietti vapaata elämää Preobraženskojen kylässä, jonne hän oli rakennuttanut palatsin itselleen. Palatsin mailla hän ja joukko hänen kanssaan samanikäisiä poikia leikki sotilaita, niin että koko alueesta tuli kuin sotaleiri teini-ikäisille. Länsityyppisiä univormuja ommeltiin ja ulkomaisia sotilasarvoja sovellettiin. Pietarin uteliaisuus ei tuntenut mitään rajoja, ja tekniikka kiinnosti häntä suunnattomasti. Erityisesti merenkulkuun liittyvät leikit olivat hänen alaansa. Synkkä Kreml, jossa sisarpuoli hallitsi ja rakasteli kansleriaan, sai hänet voimaan pahoin. Siellä olivat stretsit aivan äskettäin tappaneet joitakin hänen äitinsä sukulaisia.

Muutos tuli vuonna 1689. Sofia erotettiin ja suljettiin luostariin. Tapahtumat laukkasivat nyt mutkikasta rataa. Useimpien prinsessan suosikkien kohdalo muodostui kovaksi. Sofia itse vangittiin, ja Pietari alkoi hallita kovalla kädellä. Vuonna 1683 hän lähti Arkangeliin Vienanmeren rannalle ja teki käynnin uudelleen seuraavana kesänä. Nuori tsaari purjehti merellä rohkeasti ja käväisi aluksellaan myös suuren Jäämeren puolella. Hän halusi seurata niitä länsimaisia laivoja, jotka suuntasivat kulkunsa täydessä lastissa Hollantiin ja Englantiin, mutta epäselvä poliittinen tilanne pakotti hänet palaamaan Moskovaan.

Pietarin rauhallinen ja sairaaloinen velipuoli Ivan oli viettänyt tähänastiset 29 elinvuottaan kuin elävä ikoni, jota raahattiin seremoniasta toiseen

tai vietiin ulos kaduille ja toreille rauhoittamaan kapinallista väkijoukkoa. Vuonna 1696 hän yllättäen kuoli, mikä tapaus sinetöi Pietarin kohtalon. Hän oli nyt yksin hallitseva tsaari, valtavan Venäjän itsevaltiias. Näinä aikoina Pietari kävi sotaa turkkilaisia vastaan ja onnistui suurin ponnistuksin valtaamaan Azovin kaupungin, mikä takasi pääsyn Mustallemerelle, uusien vesireittien ja yhteyksien äärelle. Tapaus oli myös sotahistoriallisesti merkittävä, sillä venäläiset sotavoimat eivät olleet vuosikymmeniin voittaneet yhtään taistelua. Nyt venäläiset osoittautuivat ylivoimaisiksi eteläisellä rintamallaan ja mursivat siellä naapureiden muodostaman saarrostusketjun.⁴⁷⁶ Azovin valtaaminen oli kuitenkin vain puolittainen voitto, sillä Turkin salmet sulki edelleen Venäjän tien Välimerelle.

Tsaari Pietarin opintomatka Länsi-Eurooppaan vuosina 1697–1698 on yksi Venäjän historian mullistavia ja ahkerasti tutkimuskirjallisuudessa kuvattuja tapahtumia. Hallitsija johti itse suurta lähetyskuntaa matkalla, joka kesti 18 kuukautta. Yritys sai venäläiset haukkomaan henkeään. Venäjän tsaari ei ollut koskaan aikaisemmin lähtenyt ulkomaille rauhanomaisin aikoin. Pietari matkusti incognito, antamatta itseään ilmi, saadakseen suuremman liikkumisvapauden. Tämä seikka aiheutti jo matkan alussa hankaluuksia. Riiassa oli kenraalikuvernööri Erik Dahlbergh saanut mahdottoman tehtävän, sillä hänen piti sekä kunnioittaa naapurivaltakunnan hallitsijaa että olla tietämättä tämän läsnäolosta. Käynti sattui vaikeaan aikaan, sillä Liivinmaa kärsi kaikkien aikojen pahimmasta nälänhädästä. Kun Pietari kiipesi uteliaana kaupungin valleille, teki muistiinpanoja, mittasi vallihautojen syvyyttä ja vertaili tykkien ampumakulmia, ei kenraalikuvernööri voinut pitää sitä miinään muuna kuin vakoiluna. Ruotsalainen vartiomies uhkasi tsaaria musketillaan, minkä venäläiset käsittivät majesteettirikokseksi.

Ruotsin viranomaisten ja Venäjän lähetystön välit muuttuivat Riiassa todellakin kireiksi. Dahlbergh oli muodollisesti kohtelias mutta kieltäytyi järjestämästä juhlia ja ilotulituksia tsaarin kunniaksi. Kun Pietari kolme vuotta myöhemmin tarvitsi hyvää syytä aloittaakseen hyökkäyksen Ruotsia vastaan, hän muisti Riiassa saamansa kohtelun ja korotti sen eripurana aiheeksi.⁴⁷⁷

Länsi-Eurooppaan suuntautuneen matkan kulku on hyvin tunnettu. Sen kohokohtia oli käynti Hollannissa, jossa tsaari tutustui laivanrakennukseen ja herätti kohua osallistumalla henkilökohtaisesti kirvesmiehen töihin. Hänen uteliaisuutensa ei tuntenut mitään rajoja. Länsimainen vapaus ja hyvinvointi olivat hänelle kuin haasteita. Hän jatkoi tutkimuksiaan Englannissa ja Itävallassa, mutta sai matkalla Venetsiaan tietää, että streltsit olivat tehneet Moskovassa kapinan. Pelko siitä, että sisarpuoli Sofia saisi vallan taas haltuunsa, oli

niin suuri, että Pietari muutti reittiään ja keskeytti matkansa. Hän sai tosin tietää paluumatkalla Puolassa, että kapina oli kukistettu, mutta kiirehti siitä huolimatta kotiin. Hän ehti kuitenkin tavata pienessä Rawan kaupungissa Saksin vaaliruhtinas Augustin, josta oli tullut Puolan vaalikuningas, ja voimamiehet viihtyivät hyvin toistensa seurassa. Ajatus liitosta alkoi itää heidän välillään.⁴⁷⁸ Pietari ja August olivat kumpikin jättiläisiä, jotka eivät tunteneet mitään rajoja ja joilla oli valtava elämänhalu.

Kotona Moskovassa syyskuussa 1698 Pietaria odotti pajarijoukko, joka heittäytyi venäläiseen tapaan makaamaan maahan hallitsijansa edessä. Pajarit halusivat osoittaa kunnioitustaan ja uskollisuuttaan tsaarille. Se ei miellyttänyt Pietaria, joka komensi vastaanottajansa pystyyn, tarttui partaveitseen ja alkoi itse ajaa pois aatelismiesten tuuheita partoja. Se kummastutti pajareita, jotka katsoivat, että parta oli oikea miehen kaunistus, ja selittivät, että parran kantaminen perustui kirkolliskokouksen päätökseen. Olivathan profetat, apostolit ja itse Jeesuskin olleet parrakkaita. Alastomat, pelästyneet kasvot, jotka olivat vuosikaudet olleet parran peittämät, alkoivat nyt siellä täällä tulla näkyviin. Ihmisten ulkonäkö muuttui, ja se jos mikään järkytti heitä. Se tekijä venäläisyydessä, joka oli vuosisadat herättänyt Länsi-Euroopassa pilkkaa ja ivailua, valtava karvaisuus, oli hetkessä eliminoitu.

Pian edessä oli myös loppuselvitys streltsien kanssa. Streltsit olivat toimineet palatsikaartina ja tsaarin henkivartiojoukkona vuosisadat, he olivat vanhanaikaisesti vaatetettuja ja erittäin riidanhaluisia. He olivat lisäksi tukeet Sofiaa, murhanneet Pietarin sukulaisia ja olleet nuoren tsaarin vastustajia.

Streltsien teloittamisesta tuli murhenäytelmä, joka enemmän kuin mikään muu säilyi muistissa ja sai Pietarin näyttämään hirmuhallitsijalta. Heidän vastarintansa murrettiin barbaarisella tavalla, heitä kidutettiin, hirtettiin ja mestattiin, ja kuolleet ruumiit ripustettiin Kremlin muureille. Kuollut streltsi jätettiin riippumaan hirteen prinsessa Sofian ikkunan eteen luostarissa. Kertomukset siitä, miten Pietari itse osallistui verilöylyyn, vaihtelevat historiankirjoittajan mukaan. Tuomitseminen tai hyväksyminen näyttää perustuvan kunkin tutkijan omaan henkilökohtaiseen suhteeseen siihen henkilöön, jota hän kuvasi. Mitään historian totuutta ei luultavasti ole saavutettavissa tässä kysymyksessä.⁴⁷⁹

Venäjän uudistuminen nuoren hallitsijan johdolla merkitsi hyvin perustavaa mielenmuutosta valtion eliitin parissa. Moskovalaiset saivat luopua siitä mustavalkoisesta kuvasta, joka heillä oli länsimaista ollut, maista, joita oli pidetty paholaisen kotiseutuna ja pahuuden valtakuntana. Heidän piti irrottau-

tua – ainakin osaksi – venäläisestä messianismista sekä käsityksestä, että Moskova oli kolmas Rooma. Mentaalinen muutos pakotettiin heihin perinteisen brutaaleilla venäläisillä keinoilla, väkivallalla ja rangaistuksilla. Vasta 1700-luvun puolivälin jälkeen länsimaistuminen alkoi levitä laajempiin piireihin, sillä aluksi se rajoittui melkein yksinomaan tsaaria ympäröivään hoviin.⁴⁸⁰

Käsillä olevan kirjan tarkoituksena ei ole kuvailla Venäjän uudistumista vaan sen heijastumia Ruotsissa. Tukholmassa elettiin edelleen uskossa, että rauha ja sopu vallitsivat vielä pitkään valtakuntien välisissä suhteissa. Kaarle XI:n kuoltua vuonna 1697 katsottiin, että rauha pitäisi ikimuistoiseen tapaan vahvistaa lähettämällä uusi suuri lähetystö naapurimaan pääkaupunkiin. Ikuisen rauhan pitäisi jatkua myös hallitsijanvaihdoksen jälkeen.

Uusi lähetyskunta, joka saatettiin matkaan kohti Moskovaa, erosi tällä kertaa aikaisemmista. Ruotsi oli siirtynyt yksinvaltaan, ja se heijastui myös diplomatiassa. Kun lähetystöjen johto oli ennen ollut valtakunnan eliitin eli ylhäisaateliston käsissä, kuten hyvin monet muutkin tehtävät, niin Kaarle XI:n aikana siirryttiin asiantuntijavaltaan ja lähettiläs saattoi nyt olla alempaakin säätyä, kunhan tunsivat asiat. Kyseistä lähetystöstä johti siksi ulkoasiainkanslian sihteeri Johan Bergenhielm, aikaisempi historian professori, ja sivulähettiläs oli Viipurin, Savonlinnan ja Kyminkartanon läänin maaherra Anders Lindhielm. Kolmantena lähettiläänä seurueeseen kuului Samuel Eosander (aateloituna Göthe), alkuaan venäjän kielen translaattori ja referendari ja sittemmin asessori. Lähetystö oli lukumäärältään jonkin verran pienempi kuin tavallista – 12 hovijunkkaria, yhtä monta drabanttia, yksi translaattori ja kaksi venäjätulkkia.⁴⁸¹ Tsaarille tarkoitetut lahjat olivat aavistuksen verran vaatimattomampia kuin ennen. Päälahjana oli tällä kertaa kullattu karossi eli umpinainen kuninkaanvaunu, suuri kulkuneuvo, jonka kuljettaminen lähetyskunnan mukana osoittautui hyvin vaikeaksi. Muut lahjat – hopeaa kuten tavallista – käärrittiin pukinnahkaan ja sijoitettiin suuriin heinälaatikoihin, jotka kiedottiin mattoihin. Kysymyksen tulivat tällä kertaa karut, yksinkertaiset pikarit ja maljat, jotka olivat suurta muotia Ranskassa, sekä ajalle tyypilliset filigraaniesineet.

Lähetystön lähtö tapahtui ankarimman talven aikana helmikuun 14. päivänä 1699, ja matka suuntautui aluksi pohjoiseen, sillä jäätilanteen vuoksi ai-noa avoin väylä oli Pohjanlahden ympäri kiertävä tie. Lähettiläät matkasivat kestiekievarista toiseen kuljettaen mukanaan kultavaunuja, saapuivat lopulta Narvaan maaliskuun lopussa ja ylittivät rajan Inkerinmaalla Moravenan kohdalla toukokuun 24. päivänä. Retken eri vaiheista saa helppolukuisen kuvan Nicolaus Lindellin kirjoittamasta päiväkirjasta *Ett kort och enfaldigt Diarium*

(Lyhyt ja yksinkertainen diaari, 1699, julkaistu 1766) mutta myös virallisuontoisia lähteitä on säilynyt suurin määrin. Novgorodissa ruotsalaisia odotti 300 rahtihevosta, mikä määrä riitti tällä kertaa hyvin.

Matkalle antoi kohtalokkaan sävyn se, että melkein koko Moskova oli vähän ennen lähettiläiden saapumista palanut, niin että tuli kyti vielä siellä täällä raunioissa ruotsalaisten tullessa Moskovaan heinäkuun 24. päivänä 1699. Kaikkiaan lasketaan 6 000 talon tuhoutuneen. Lähetystö sai odottaa pitkän aikaa, koska tsaari oli poissa pääkaupungistaan. Lähetystön jäsenet kuluttivat pari kuukautta katselemalla nähtävyyksiä, käymällä Novodevitšin nunnaluostarissa, missä prinsessa Sofia istui vangittuna, ja seuraamalla auringonpimennystä, joka näkyi Moskovassa syyskuun 13. päivänä. Maaherra Anders Lindhielmillä oli aikaa tutkia Venäjän kaivosalaa ja tehdä muistiinpanoja Aunuksen ja Tulan asetehtaista. Hän kirjoitti, että raudan laatu oli Venäjällä kohtalainen niin, että tämä metalli kelpasi hyvin kanuunoihin mutta ei hienomekaniikkaan.⁴⁸²

Kun Pietari oli palannut Moskovaan, tapahtui perinteinen audienssi. Tsaari oli hyvällä tuulella ja nosteli vieraittensa peruuksia nähdäkseen, olivatko he harmaatukkaisia. Rauha uudistettiin ilman ongelmia, mutta ruotsalaiset huomasivat, että tsaari ei suudellut ristiä, kuten tapa vaati. Pietari ei halunnut tehdä sitä, koska hän kävi samaan aikaan neuvotteluja Saksi-Puolan edustajien, muiden muassa Johann Reinhold von Patkulin, kanssa liitosta ja sodasta Ruotsia vastaan. Hän teki hyökkäyspäätöksensä vain kolme päivää rauhan vahvistamisen jälkeen. Sodan aloittaminen riippui käytännössä kuitenkin siitä, että Venäjän piti sitä ennen saada aikaan rauha Turkin kanssa. Lähetystö lähti kotiin täysin tietämättömänä kaikesta tästä marraskuun lopussa vuonna 1699. Venäläiset olivat takavarikoineet ruotsalaisten kirjeenvaihdon estääkseen sotahuhujen saapumisen ruotsalaisten korviin.⁴⁸³ Helmi-kuun 13. päivänä 1700, tasan vuosi lähdön jälkeen, Johan Bergenhielmin johtama lähetyskunta oli palannut Tukholmaan, kierrettyään tälläkin kertaa Pohjanlahden.⁴⁸⁴

Ikuisen rauhan vahvistaminen oli siis tällä kertaa ollut pelkkä petos. Muutamaa kuukautta myöhemmin Venäjän armeija aloitti hyökkäyksensä ja saapui Narvan edustalle. Suuri Pohjan sota, joka mursi Ruotsin suurvalta-aseman, oli alkanut.

Vanhemmassa tutkimuksessa on verrattu Pietari Suuren hanketta Iivana IV Julman vastaavaan, koska molemmat hallitsijat pyrkivät avaamaan Venäjälle tien Itämerelle. Erityisesti venäläinen tutkimus on halukkaasti asettanut yhtäläisyysmerkit Pietarin ja Iivana IV:n välille. Mutta samalla on ilmeistä,

ettei Iivana Julman hahmo kiinnostanut Pietaria vähääkään. Venäläinen historianäkemys rakentui 1600-luvun lopussa ja 1700-luvun alussa kokonaan toisille, ratkaisevasti vanhemmille esikuville, näkemykselle Aleksanteri Nevskistä ja Kiovan ja Novgorodin ammoisista hallitsijoista, jotka olivat pitäneet Liivinmaata perintömaanaan. On myös merkittävää, että vuonna 1696, siis Pietarin hallinnon alussa, Venäjällä laadittiin peräti 33-osainen venäjäksi käännetty lähdekokoelma, julkaisu, joka käsitti ulkopoliittisia dokumentteja, jotta hallitsija ja ulkopolitiikan johto saisivat paremman käsityksen Venäjän vanhemmasta historiasta. Tämä kokoelma ei alleviivannut millään tavalla Iivana IV:n ansioita ja liukui keveällä otteella tämän tsaarin käymän Liivimaan sodan yli, joka oli saanut alkunsa vuonna 1558.⁴⁸⁵

Ruotsin politiikka Venäjää ja muita ulkomaita kohtaan oli 1600-luvulla suunnilleen samankaltaista. Se perustui sopimuksiin ja liittoihin. Voimasuhteiden tasapaino ja harmonia Euroopassa olivat avainkäsitteitä kabinetti-poliittisessa pelissä. Venäjä sopi melko huonosti tähän yleiseen kuvioon. Se oli arvaamaton, ja juuri näinä vuosikymmeninä sen laajentumishalu kasvoi olennaisesti Itämeren suuntaan, vaikka Mustameri ja Azov vähän aikaa vaikuttivatkin tärkeämmiltä.

Joskus on arveltu, että Ruotsin 1680-luvulla harjoittama provinssi-politiikka – suuri reduktio ja itsevallan toteuttaminen Liivinmaalla – olisi ollut pääsyy suuren Pohjan sodan syttymiseen. Erityisesti vanhempi tutkimus (Carl Schirren, Harald Hjärne) on korostanut Johann Reinhold von Patkulin kapinallista toimintaa sodan sytykkeenä. Se olikin luultavasti melko tärkeä tekijä, mutta Kaarle XI:n hallinto kyllä etupäässä voimisti Itämeren maakuntien pysymistä valtakunnan yhteydessä. Liivimaan asukkaat, niin aate- eli kuin aivan erityisesti rahvas, pysyivät uskollisina Ruotsille loppuun asti. Venäjä oli Itämeren provinseissa suuri kummitus, jota kukaan ei halunnut saada hallitsijakseen.⁴⁸⁶

On usein arveltu, että Venäjän hyökkäys syksyllä 1700 oli täysi yllätys ruotsalaisille. Aivan niin ei ollut, koska Ruotsin residentti Moskovassa Thomas Kniper (aateloituna Knipercrona) oli itsepäisesti varoittanut sekä Carl Piperiä että Bengt Oxenstierna kirjeissään keväällä 1700. Kniper tiesi, että suuria venäläisiä sotaväenosastoja oli marssilla rajan suuntaan huhtikuussa 1700, ja hän oli valittanut asiaa vastapuolelleen, Venäjän ulkoasiainhallintoa hoitavalle *dumnoi djakille*. Tämä oli väittänyt, että sotilaalliset liikkeet tapahtuivat defensiivisessä tarkoituksessa. Kniper oli kuitenkin varma, että hyökkäys eli, kuten hän sanoi, ”ruptuuri Ruotsia vastaan” oli aivan lähitulevaisuuden asia, mutta hän ei tiennyt, suuntautuisiko se Narvaa vai Riikaa kohti. Hän oli

itse varma siitä, että istuisi kohta vankilassa Moskovassa, kun sota olisi puhjennut.⁴⁸⁷

Ruotsilla oli kuitenkin Venäjälle muita, vähemmän virallisia yhteyksiä, jotka koskivat kaupankäyntiä. Niinpä hollantilaissyntyinen everstiluutnantti Ludvig Fabritius, joka oli mieleltään seikkailija ja löytöretkeilijä, oli tehnyt vuonna 1697 Moskovan kautta matkan Persiaan, ja sen tarkoituksena oli ollut solmia kauppasiteitä šaahinvaltakunnan kanssa. Hänen matkaseurueensa käsitti 22 henkilöä, ja siihen kuului myös Ruotsin Antikviteettikollegion nuori asessori Henrik Brenner. Tämän tehtävä ei koskenut kauppaa, vaan hänen piti tutkia Kaspian alueen kansoja ja yrittää löytää jälkiä muinaisista gooteista. Brenner jäi Persiaan, kun muu seurue oli palannut Ruotsiin, ja hän joutui sodan vuoksi eristyksiin. Hän teki kielitieteellisiä huomioita Armeniassa, Gruusiassa ja Tšerkessiassa. Paluumatkalla Kazanissa hän tutki tataarinkieliä ja suomalais-ugrilaisia kansoja, erityisesti mordvalaisia.

Brenner oli viivyttyään 20 vuotta Venäjällä ja sen naapurivaltioissa sangen heikossa kunnossa mutta sai silti vuonna 1723 Kuninkaallisen kirjaston kirjastonhoitajan viran. Hän oli Ruotsin ensimmäinen orientalisti ja Venäjän muinaishistorian tuntija. Kielitieteilijä Johannes Bureus oli 1620-luvulla kytkenyt sanan *rus* sanaan Roslagen ja väittänyt, että venäläiset olivat skandinaaveja. Brenner hyväksyi Bureuksen teorian mutta kehitti sitä edelleen. Hän oli alkuaan pohjalainen ja osasi suomea. Siksi hän yhdisti nimen *Ruotsi* nimeen *Rus* ja katsoi, että Ruotsi oli ollut venäläisten varjagien kehto. Brennerin käsitys tuki niin sanottua normannismia, oppia, jonka mukaan viikingit olisivat olleet vanhan *Rus*-valtion perustajia.⁴⁸⁸

V KIELELLINEN KONEISTO

Venäjän kielen taito ja venäjäntulkit

Venäjän kielen asema oli merkillisin niiden monien kielten joukossa, joita Ruotsin valtakunnassa puhuttiin. Ruotsalaiselta kannalta tarkastellen venäjä oli naapurimaan kansalliskieli, suunnilleen samalla tavalla kuin tanskakin oli, mutta se asetti valtiolle kokonaan toiset velvollisuudet kuin viimeksi mainittu. Lisäksi venäjä oli kansankieli, jota puhuttiin valtakunnan itäisillä alueilla. Siinä suhteessa venäjän kielen asema oli sama kuin muiden Ruotsin vähemmistökielten.

Venäjän kielen taito oli uuden ajan alun Ruotsissa hyvin rajoittunutta. Koska venäläiset eivät yleensä osanneet vieraita kieliä, oli yhteisen kielen puute alituisesti haittaava tekijä Länsi-Euroopan maiden suhteissa tsaarinvaltakuntaan. Vieraiden kielten opiskelu ei ollut tavallista Venäjällä. Vain muukalaiset osasivat latinaa, mutta kreikan kielen taitoa oli ehkä jonkin verran papiston piirissä. Moskovan kulttuurinen suuntautuminen Bysanttiin tekee sen ymmärrettäväksi.⁴⁸⁹ Länsi-Euroopan kielistä saksan kieli oli parhaiten tunnettu Venäjän valtakunnassa, erityisesti kauppiaiden piirissä. Kokonaisuutena tarkastellen tilanne oli kuitenkin se, että ulkomaalaisen piti seurustellessaan venäläisten kanssa käyttää apunaan tulkkia. Tulkit rekrytoitiin Venäjällä asuvien ulkomaalaisten joukosta, useimmiten Moskovan saksalaisesta kaupunginosasta. Venäjänsaksalaiset osasivat usein jo ensimmäisessä sukupolvessa, mutta aivan varmasti toisessa sukupolvessa molemmat kielet, äidinkielenä ja venäjän kielen, vieläpä sen lisäksi monesti kirkkoslaavin kielen, joka oli Venäjän kirja- ja sivistyskieli.

Viimeksi mainittu seikka johtui siitä, että oppia saaneet venäläiset, niin papit kuin maallikot, hallitsivat vanhaa kirkkoslaavia, joka oli ortodoksisen kirkon kieli niin Balkanilla kuin pohjoisemmilla seuduilla. Sen olivat

apostolit Kyrillos ja Methodios luoneet muinaisbulgarian kielen pohjalta jo 800-luvulla, ja se oli levinnyt kaiken kirjallisen esityksen – myös kronikoiden – kieleksi laajoille alueille. Moskovan valtakunnassakin sivistyneinä itseään pitävät henkilöt sirottelivat esitykseensä kirkkoslaavinkielisiä ilmaisuja, aivan kuin länsimaalaiset latinankielisiä. Kirkkoslaaviksi oli kirjoitettu myös Venäjän varhainen lakikirja *Russkaja Pravda*. Tsaarin kanslia käytti tätä kieltä 1600-luvun puoliväliin asti, ja vasta tämän jälkeen alkoi puhuttu kansankieli syrjäyttää sitä virallisissa asiakirjoissa.⁴⁹⁰

Paikallisella tasolla oli tietysti monia slaavilaisia murteita käytetty kirjoitettuina arkipäiväisemmissä yhteyksissä. Tukholmassa nykyään säilytettävä tärkeä Novgorodin miehitysarkisto vuosilta 1611–1617 on kirjoitettu lähes kokonaisuudessaan tavallisella venäjällä. Kirjoitetun tekstin merkitys oli kansalle kuitenkin paljon vähäisempi Venäjällä kuin lännessä. Lukutaito ja kirjoitustaito olivat harvinaisia tsaarin valtakunnassa.⁴⁹¹

Ruotsilla oli erityisasema Venäjän länsinaapureiden joukossa siinä suhteessa, että valtakunnan itärajan molemmin puolin asui kansaa, joka puhui samaa kieltä, suomea tai karjalaa. Pähkinäsaaren raja vuodelta 1323 oli poliittinen ja uskonnollinen raja, jopa tietyssä mielessä kulttuurirajakin, mutta se ei ehdottomasti ollut mikään kieliraja. Talonpojat saattoivat kommunikoida keskenään ja tekivät niin koko keskiajan ja 1500-luvun ajan.⁴⁹² Kansanrunous ja sen runomitta oli sama rajan molemmilla puolilla. Mutta niin pian kuin enää ei ollut kysymys puhtaasti paikallisista yhteyksistä, tarvittiin kääntämisistä ruotsista venäjäksi ja päinvastoin, sekä suullisesti että kirjallisesti.

Moskovan valtakunnan ulkoasiainhallinnossa, Posolski Prikazissa, toimi tiettyinä aikoina ruotsintaitoisia virkamiehiä. Hyvin laajaan venäläiseen tulkkiuntaan – saksan-, latinan-, turkin- ja tataarintulkkeja – kuului ajoittain myös ruotsintulkkeja. Jo Kustaa Vaasan aikana muutamat venäläiset nuoret miehet kävivät opettelemassa kieltä Ruotsissa. Tältä ajalta on myös dokumentteja, joista näkyy kääntämistä ruotsista venäjäksi.⁴⁹³ Juhana III:n ja Kaarle IX:nkin ajoilta on olemassa merkkejä venäläisten ruotsin kielen harrastuksesta. Tsaari Iivana IV vangitutti vuonna 1573 kaksi ruotsalaista venäjäntulkkia, Engelbrekt Nilssonin ja Lars Bertilssonin, jotka olivat diplomaatteina Venäjällä, jotta he opettaisivat eräille hyväpöisille venäläisille nuorukaisille ruotsia.⁴⁹⁴ 1600-luvun alussa oleskeli kolme Boris Godunovin lähettämää venäläistä Ruotsissa, mutta emme tiedä, kuuluivatko ruotsin opinnot heidän tutustumiskäyntinsä ohjelmaan.⁴⁹⁵ Toisaalta tiedämme, että venäläiset ruotsin kielen taitajat eivät olleet erityisen ammattitaitoisia ja että heitä oli vähän. He eivät ollenkaan vastanneet diplomaattisen kanssakäymisen piirissä

vallitsevaa suurta tarvetta. 1600-luvun alusta alkaen ruotsalaisessa kirjeenvaihdossa esiintyy yhtä mittaa valituksia siitä, että venäläisillä ei ollut tulkkeja tai jos oli, he olivat tehtävänsä pystymättömiä.

Ruotsin ja Suomen itäraja ei ollut ainoa alue, jonka piiristä oli mahdollista rekrytoida venäjäntaitoista väkeä. Kauempana etelässä monet Liivinmaan kaupungeissa, kuten Narvassa, Tallinnassa, Tartossa ja Riiassa, elivät kauppamiehet osasivat jossain määrin venäjää, tai sitten heillä oli asioissaan Novgorodin ja Pihkovan kauppamiesten kanssa apunaan tulkkeja. Keskiajalla oli jopa tavalista, että Baltiassa toimivat kauppiaanalut matkustivat Novgorodiin nimenomaan oppiakseen siellä venäjän kieltä, minkä lisäksi alueen kaupungeissa kävi venäläisiä kauppiaita. Useissa Baltian keskuksissa oli ortodoksisia kauppamieskirkkoja, jotka yleensä sijaitsivat muurien ulkopuolella tai omassa nurkkauksessaan, kuten esimerkiksi Tartossa, jossa sekä novgorodilaisilla että pihkovalaisilla oli oma kirkkonsa joen yli kurkottuvan sillan katveessa. Myös Saksalaisen ritarikunnan päämaassa Preussissa esiintyi Königsbergissä venäjän kielen taitoa, koska yhtämittaiset kontaktit Liettuan kanssa (jonka hallinto käytti venäjää) edellyttivät sitä. Kun Pihkova oli vuonna 1510 yhdistetty Moskovaan, alkoivat alueen voivodit solmia yhteyksiä ritarikunnan suurmestariin. Lähetystöjä vaihdettiin, ja preussilaisten piti hankkia itselleen tulkkeja ja venäjän kielen osaajia. Piinallista kyllä suurmestarin piti ajoittain lainata tällaisia tulkkeja alaiseltaan Liivinmaan maamestarilta Riiasta, kunnes tuli mahdolliseksi lähettää hyvän kielipään omaavia nuorukaisia tämän kielen oppiin Moskovaan.⁴⁹⁶

Diplomatian lisäksi venäjäntulkkeja tarvittiin myös hallinnollisissa tehtävissä, kun valtakunta laajeni itään ja alkoi saada venäjänkielisiä alamaisia. Ilmiö alkoi esiintyä noin vuodesta 1570 alkaen, kun venäläisiä pajareita alkoi saapua pakolaisina rajan yli. He saivat läänityksiä Suomesta, Virosta ja Ruotsista. Kun Ruotsi oli valloittanut Narvan ja Länsi-Inkerinmaan vuonna 1581, joutui myös venäjänkielisiä kaupunkiporvareita ja talonpoikia Ruotsin valtapiiiriin. Lisäksi venäläisiä muutti tähän aikaan Inkerinmaalta Virumaalle Alutagusen alueelle, joka sijaitsi Narvan ja Peipsijärven välillä.⁴⁹⁷

Kun sota syttyi uudelleen vuonna 1609, joutui Pohjois-Venäjän väestö Ruotsin miehityshallinnon alaiseksi. Stolbovan rauha vuonna 1617 yhdisti Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin Ruotsin valtaan. Vaikka pajarit ja kaupunkiporvarit saivat vapaasti muuttaa Venäjälle, jäivät monet paikoilleen, ja aivan erityisesti sen teki turpeeseen sidottu maarahvas. Inkerinmaan venäläiset rälssisivut ruotsalaistuivat vähitellen, mutta porvarit ja talonpojat pysyivät uskollisina venäjän kielelle äidinkielenään. Valtakunta oli saanut rajojensa sisään uuden kielen.

On vaikea arvioida venäjänkielisten lukumäärää eri aikoina. Verokirjoissa olevat talonpoikien etunimet kuvastavat uskontoa eivätkä kielisuhteita. Inkerinmaan kreikanuskoisilla talonpojilla oli venäläiset nimet (vaikka osa heistä oli vatjalaisia, inkerikkoja ja karjalaisia), ja ruotsalaisten nimien kantajat olivat luterilaisia (useimmat heistä suomalaisia). Venäläisten ja ruotsalaisten nimien lisäksi verokirjoista löytää vuonna 1620 pienen määrän (noin 7 prosenttia kaikista) suomenkielisiä nimiä, ja tämä joukko on tulkittu pakanoiksi, joita ei vielä ollut kunnolla käännytetty kristinuskoon.⁴⁹⁸

Keskeistä idändiplomatian ja itäisten provinssien hallinnon kannalta oli, että valtakunnassa oli riittävästi tulkkeja, jotka hallitsivat venäjän kieltä. Oliko heitä?

Venäjätulkkien historian alku katoaa Ruotsin ja Venäjän rajaseutujen hämärään. Karjalassa on aina asunut kaksikielistä väestöä, usein jopa kolmikielistä, jolloin suomi on ollut puhujien ensimmäinen kieli ja venäjän sekä ruotsin kielen taito myöhemmin hankittua kielipääomaa. Keskiajalta alkaen on ruotsin ja venäjän kielten välillä tapahtunut tulkkausta. Ruotsin tärkein hallintokeskus Karjalassa oli Viipurin linna, jonka käskynhaltijan tehtävänä oli ollut hoitaa valtakunnan idänpolitiikkaa ja olla tarpeen vaatiessa yhteydessä naapurimaata edustavan Novgorodin valtion virkamiesten kanssa. Suhteet olivat usein rauhanomaisia, mutta välillä saattoi puhjeta rauhattomuuksia tai sota, ja sellainen tilanne vaati aina tietoja naapurin aikomuksista.

Viipurin linnassa oli siksi tänä aikana toimessa lukuisia niin sanottuja tiedustelutalonpoikia (*kunskapsbönder*), joiden tehtävänä oli käydä palkkiota vastaan kaukana Venäjällä hankkimassa tietoja siitä, mitä oikein oli tekeillä. Tiedonhankkijoiden työ – siis oikeastaan vakoilu – perustui kokonaan rahan tasolla tapahtuvaan huomiointiin esimerkiksi sotajoukkojen keskityksistä ja marssista. Talonpoikaisvakoilijat olivat aina suuressa vaarassa, sillä jos heidän toimintansa paljastui, Venäjän viranomaiset rankaisivat heitä armottomasti. Siksi saadut palkkiotkin olivat korkeita. Ne näkyvät hyvin voutintileistä. Parhaassa tapauksessa Viipurin linnanpäällikkö sai talonpoikien avulla tietää kaikista Venäjän varusteluista ja myös kansankapinoista ja muista rauhattomuuksista hyvin nopeasti, ja tämän tiedon hän lähetti tunnollisesti Tukholmaan.⁴⁹⁹ Kansanomainen venäjän kielen osaaminen Viipurin Karjalassa oli paljolti tulosta tämän organisaation olemassaolosta. Oli lisäksi tavallista, että henkilö, joka oli oppinut jonkin verran venäjän kieltä voidakseen harrastaa vakoilua, kehitti taitoaan ja sai lopulta linnasta venäjätulkin viran. Pelkäämättömän tiedustelutalonpoijan pojastakin saattoi kehkeytyä venäjän-

tulkki, sillä ammatit kulkivat entisaikaan usein perintönä. Tällöin kyseinen henkilö oli jo suorittanut luokkaretken rahvaasta herrasväkeen.

Venäjän kielen oppimiseen oli kuitenkin muitakin keinoja. Viipurissa kävi ajoittain venäläisiä kauppiaita, ei kovin usein mutta 1400-luvun loppua kohti sentään ilmeisen kasvavassa määrin. Vesitie kulki Novgorodista Nevaa pitkin Suomenlahdelle ja sitten Viipuriin, harvemmin Laatokan poikki Käkisalmeen ja Vuoksea myöten rajan yli tähän kaupunkiin. Kaupankäynti lisääntyi aina, kun hansaliitto tai Liivinmaan ritarikuntavaltio oli julistanut Novgorodin kauppasulkuun. Silloin Viipurin kautta kulkeva väylä tarjosi hengitysaukon Venäjän kaupankäynnille. Viipurissakin oli näin ollen mahdollista oppia venäjän kieltä, minkä osoittaa epäsuorasti Liivinmaalla vuonna 1506 tehty päätös kieltää nuorten porvarinpoikien opintomatkat sinne.⁵⁰⁰

Harvinainen asiakirja valaisee venäjäntulkkien osuutta diplomatian hoidossa vuonna 1590. Tuona vuonna rajaneuvottelut tapahtuivat sodassa sattuneen tauon aikana perinteisellä neuvottelupaikalla Pljussa-joen ja Narvajoen yhtymäkohdassa. Ruotsalainen keskustelupöytäkirja ilmoittaa käydyin repliikkien vaihdon aivan sanatarkasti, oikeassa järjestyksessä eikä jälkeensä muotoiltuna kertomuksena. Tekstistä ilmenee, että ainoastaan Ruotsin venäjäntulkit olivat äänessä, kun taas Ruotsin lähettämät korkeat neuvottelijat eli komissaarit olivat aivan vai. Venäläiset valittivat tätä ilmiötä ja vaativat, että lähettiläät puhuisivat ensin ja tulkit vain kääntäisivät heidän vuorosanansa venäjäksi. Ilmeisesti kuitenkin vain tulkeilla oli riittävää asiantuntemusta. Pöytäkirja kertoo myös elävästi venäläisten ja ruotsalaisten erilaisesta neuvottelukulttuurista. Venäläiset huusivat usein ja vetosivat Jumalaan, kun taas ruotsalaiset pysyivät tiukasti asiassa.⁵⁰¹

Kun Ruotsi vuoden 1561 jälkeen laajeni itään ja etelään, Viroon ja Liivinmaalle, sai valtakunnan venäjäntulkisto vahvistusta uusilta suunnilta. Liivinmaan ritarikuntavaltio oli sekin tarvinnut venäjäntulkkveja, ja alueen kaupungeissa Narvassa, Tallinnassa, Tartossa ja Riiassa oli venäläisille kauppiaille tarkoitettuja majapaikkoja, joihin he olivat asettuneet, kun Iivana III oli kieltänyt vierasmaalaisten matkat ja kaupankäynnin Novgorodissa sekä sulkenut kaupungin hansahovin vuonna 1494. Tapaoikeus kielsi lännestä tulleen kauppamiehen ja venäläisen kauppiaan suorat transaktiot, sillä kaupankäynnin piti tapahtua paikallisen porvarin välityksellä, jotta kaupunkiinkin saisi siitä voittonsa. Sellaista kahden kauppa, josta käytettiin nimitystä *Gast gegen Gast*, ei lainkaan sallittu. Siksi kaupanhieronnassa oli kohtansa myös paikallisella venäjäntulkilla, joka saattoi olla porvari tai sitten vapaa ammatinharjoittaja.

Venäjän kauppa kukoisti erityisesti 1500-luvun alkupuoliskolla, kun pitkäaikainen rauha vallitsi, ja se tuotti suurta varallisuutta kokonaisille yhteiskunnille.⁵⁰² Mutta myös hiukan myöhemmin venäjän kielelle oli käyttöä, mikä näkyy esimerkiksi tallinnalaisen kauppiaan Hans Tor Beken jäämistöön kuuluneesta ”venäjän kielen rekisteristä”, mikä mainitaan perunkirjoituksessa vuodelta 1591.⁵⁰³ Sellaiset Baltian kauppiaat, jotka osasivat venäjää, halusivat usein säilyttää taitonsa omana tietonaan, salaisuutena, jonka he hyvin harvoin paljastivat englantilaisille tai hollantilaisille kauppamiehille, joilla myös oli venäjän kielen tarvetta. Venäjän osaaminen oli etu, josta kannatti pitää kiinni.⁵⁰⁴

Parhaan venäjän kielen taidon Itämeren rannalta löysi yleensä suuressa Riian kauppakaupungista, jonka keskiaikainen kirjeenvaihto laajan takamaan – Polotskin, Vitebskin, Pihkovan – ja Novgorodin ruhtinaskuntien kanssa oli tapahtunut venäjäksi, mikä näkyy hyvin kaupunginhallinnon 1200–1500-luvuilla ylläpitämistä Ruthenica- ja Moschovitica-lähdekokoaisuuksista, joista tosin vain luettelot ovat säilyneet. Ne kertovat näet, mitä kieltä kussakin kirjeessä oli käytetty. Valitettavasti itse lähteet ovat tuhoutuneet toisen maailmansodan hävityksessä.⁵⁰⁵

Venäjän kielen taito oli Ruotsin valtakunnassa aluksi kotimainen, erityisesti viipurilainen ilmiö. Viipurin linnan tileistä löytää 1500-luvulta pitkiä venäjäntulkkiä ketjuja. Vuosisadan lopussa ja 1600-luvun alussa linnan virkamiesten joukossa vaikuttivat muiden muassa tulkit Christoffer Eriksson (1596–1609), Petter Guttrich (1610–1613) ja Olof Larsson Mustoin (1613–1614), joiden lisäksi linnassa oli venäjää osaava linnansihteeri Henrik Jönsson Teetgren (1593–1619). Viimeksi mainittu oli papinpoika, teoksen *Lex Politica Dei* ruotsintaja sekä hyvin menestynyt venäjäntulkki, jolla oli ollut monia hallinnollisia tehtäviä.⁵⁰⁶ Linnan muonitusluettelosta tapaa 1600-luvun alussa puolisen tusinaa venäjäntulkkiä, jotka nauttivat ateriensa lyhyemmän tai pitemmän aikaa linnan herrojenpöydässä.⁵⁰⁷ Valtakunnan laajennuttua itään päin vuonna 1617 tulkit katoavat Viipurista, joka ei enää ollut rajakaupunki. Sen sijaan heitä alkaa näkyä Käkisalmen linnassa, jossa toimi vuosina 1587–1660 yhteensä seitsemän venäjäntulkkiä. Myös sellaisissa linnoituksissa kuin Olavinlinnassa, Kajaanin linnassa ja Oulun linnassa toimi ajoittain yksi tai useampia tulkkeja.⁵⁰⁸

Viipuri oli myös tärkein venäjäntulkkiä tuottaja kuninkaan kansliaan Tukholmaan, jonne idänpolitiikan johto vähitellen yhä enemmän keskittyi. Tämä koskee erityisesti 1500-lukua, sillä Narva nousee tärkeimmän venäjäntulkkiä kehdon asemaan 1600-luvulla. Tärkeitä tulkkeja Tukholmassa olivat

1500-luvun jälkipuoliskolla Hans Skalm ja Bertil Göransson Mjöhund, molemmat vasta-aateloituja virkamiehiä, jotka kävivät ahkerasti Venäjällä erilaisilla diplomaattisilla missioilla.⁵⁰⁹ Kuninkaan omana venäjätulkkinä esiintyi vuonna 1540 Michel Andersson, joka oli alkuaan kauppias. Jonkin verran myöhemmältä ajalta tunnetaan tulkit Engelbrekt Nilsson, Henrik Mattsson ja Per Jonsson virkamiehinä keskushallinnossa, täsmällisemmin sanottuna kanslian piirissä.⁵¹⁰ Mainitut kolme tulkki muodostivat hyvin yhdessä pysyneen ryhmän pääkaupungissa ja olivat vaimojensa kautta sukua toisilleen. Per Jonssonin pojasta Jon Perssonista tuli hänestäkin venäjätulkki, ja hänet aateloitiin nimellä Sabel.⁵¹¹ Sukunimi Sabel merkitsee jo tiettyä yhteyttä Venäjään, koska tätä asetta pidettiin itämaisena, kun taas suora miekka oli ruotsalainen ase. Venäläinen käyräsapeli näkyikin suvun komeassa aateliskilvessä, joka riippuu Skoklosterin kirkon seinällä Uplannissa, sinne ripustettuna Jon Persson Sabelin pojan Gustaf Jonsson Sabelin hautajaisten yhteydessä vuonna 1659.⁵¹² Virat periytyivät tähän aikaan yleisesti suvussa – niin myös venäjätulkkin ammatti.

Tukholmassa toimivat tulkit olivat kuninkaan kanslian kiinteää virkakuntaa, mikä näkyy niin valtakunnan kameraalisesta pääkirjasta (*Rikshuvudbok*) kuin myös palkkaa nauttivien virkamiesten luetteloista. Tällaisten virkamiestulkkien ketju on yhtenäinen Carsten Grönewaldista (venäjätulkki 1590–1607) aina Onuphri Kyriin asti (venäjätulkki 1634–1649). Mainittuna aikana kanslialla oli kaikkiaan yhdeksän venäjätulkkiä; myöhemmin johtavan tulkin nimike muutettiin translaattoriksi eli kääntäjäksi.⁵¹³ Kanslian tulkeilla oli monenlaisia tehtäviä, jotka kaikki olivat tavalla tai toisella yhteydessä valtakunnan ja Venäjän suhteisiin. Kunkin tulkin tehtävä ilmeni häntä varten kirjoitetusta valtakirjasta, joiden sisältö siis saattoi vaihdella yksilökohtaisesti. Esimerkiksi Hans Brakelin valtakirjassa sanotaan, että ”tulkin pitää antaa käyttää itseään uskollisesti tehtävässään, joko hovissamme, milloin Venäjän diplomaatteja tai kirjeentuoja saapuu luoksemme traktaatteineen tai kirjeineen, jotka pitää tulkita ja käsitellä ja joihin tulee vastata, tai sitten matkoilla, minne tahansa Me käskemme hänen mennä”.⁵¹⁴

Tulkkien ahkeruudesta todistaa hyvin suuri määrä käännöksiä venäjäs- tai ruotsiin tai saksaan. Niitä säilytetään tänä päivänä Ruotsin valtioneuvoston Muscovitica-kokoelmassa. Sitä vastoin alkuperäisiä venäjäksi kirjoitettuja kirjeitä on arkistossa vähän, lukuun ottamatta pientä määrää loistokkaita eri tsaarien lähettämiä kirjeitä, jotka on tekstattu kullalla ja mustalla värillä suurille pergamenttilehdille. Ne ovat suoranaisia taideteoksia. Arkisempien venäjänkielisten dokumenttien kato selittyy sillä, että kanslia

ei säästänyt vaikeatajuisia venäjänkielisiä tekstejä, joita kukaan ei osannut lukea, vaan tyytyi arkistoimaan niiden käännökset, säästään alkuperäisistä ainoastaan edellä mainitut hienot tsaarinkirjeet. Tuntematta mitään hienotunteisuutta kanslian virkamiehet makuloivat tavallisemmat venäjänkieliset, kyrillisin kirjainmerkein kirjoitetut tekstit, kun ne olivat menettäneet ajan-kohtaisuutensa. On myös huomattava, että ruotsalaiset eivät koskaan pyrkineet lähettämään Venäjälle valmiiksi venäjäksi käännettyjä kirjeitä, vaan he lähettivät kansallisylpeydessään sinne ainoastaan ruotsinkielisiä tekstejä – otakoot venäläiset niistä selvää, jos pystyvät! Vain harvoin käännös seurasi kirjeen mukana. Tämä asenne ei suinkaan parantanut naapureiden välejä. On silti pantava merkille, että sama käytäntö vallitsi myös Tanskan suhteen, jonka kanssa kaikki asiat pyrittiin hoitamaan ruotsiksi. Kaukaisempiin maihin ja valtioihin suhtauduttiin kunnioittavammin, niihin kirjoitettiin tähän aikaan saksaksi tai latinaksi, myöhemmin myös ranskaksi.

Tekstin kääntäminen venäjältä ruotsiksi ja aivan erityisesti ruotsista venäjäksi oli ilman muuta hyvin vaativa tehtävä. Lähteissä esiintyy pilvin pimein väitteitä, että tulkki oli käsittänyt asian väärin ja sotkenut asioita. Tulkin taakse oli helppo piiloutua, kun hankkeet menivät vinoon. Oli myös tavallista, että eri tulkit syyttelivät toisiaan huonosta venäjän kielen taitamisesta, mikä yleensä liittyi itsekehuun: asianomainen olisi mielestään itse osannut asian paremmin. Niinpä ammatistaan hyvin ylpeä translaattori Johan Roselin (Rosenlindt) kirjoittaa päiväämättömässä kirjeessään vuodelta 1649, että ”on olemassa monia etenkin saksalaiseen kansakuntaan kuuluvia henkilöitä, jotka antavat käyttöä itseään translaattoreina, siitä huolimatta että heidän taitonsa riittää vain liikenteen ja kaupankäynnin tarpeisiin, ja on sitä kummallisempaa, kun heidän taitonsa ei kerta kaikkiaan ulotu pyhien asioiden tulkkaamiseen. Kun he tästä huolimatta esiintyvät kääntäjinä, he saavat korkeiden potentaattien välillä aikaan suuria erehdyksiä, jotka ajan mittaan kuitenkin tulevat tunnetuiksi, mutta joita ei enää voida korjata.”⁵¹⁵ Tietysti myös suullisessa tulkkauksessa sattui virheitä, mutta niitä ei samalla tavalla kuin kirjallisessa esityksessä enää voida havaita jälkikäteen.

Tärkein venäjätulkkien tehtävistä oli osallistuminen Venäjälle meneviin lähetystöihin ja Venäjän lähettiläiden vastaanottaminen Ruotsissa. Tämä heidän toimintansa muoto on myös parhaiten dokumentoitu. Lähetystöt saattoivat olla pieniä tai suuria – kuten olemme nähneet, mahtavimmat niistä käsittivät jopa 150 tai 200 henkilöä. Tärkeitä asioita hoitavia suuria lähetystöjä johti yleensä valtakunnan korkeimmissa viroissa oleva kollektiivinen ryhmä, jossa useimmiten oli johtajana joku valtaneuvoksista, siis hallituksen

jäsenistä. Tämä oli välttämätöntä arvovaltasysteemin suuriin diplomaattisiin hankkeisiin osallistui usein kolme tai jopa neljä tulkkia, eikä ollut epätavallista, että tulkkipöytäkirjan ehdottomasti pätevin edustaja, kanslian venäjän kielen translaattori, johti virkaveljiään venäläisten kanssa käydyissä neuvotteluissa, jotka saattoivat venyä kuukausien mittaisiksi. Tulkit sijoittuivat lähetystöjen sisäisissä arvoluetteloiden yleensä heti lähetystösihteerin, lääkärin ja hovijunkkareiden jälkeen mutta ennen pappeja, mikä osoittaa heidän merkitystään.⁵¹⁶ He olivat lähetystöille kaikki kaikessa – he huolehtivat pitkän matkan aikana ja odotusaikana perillä Moskovassa kaikista tarvittavista järjestelyistä, jotka edellyttivät välitöntä kontaktia venäläisten kanssa. Tunnettuja 1600-luvun lähetystötulkkeja olivat muiden muassa Hans Brakel (1617–1618, Gustav Stenbockin lähetystö), Henrik Piper (1634), Johan Roselin (sittemmin Rosenlindt, Erik Gyllenstiernan lähetystö 1647) sekä Jonas Brandt (Gustaf Bielken lähetystö 1656–1658). Lähetystöjen tulkkeina toimimisen lisäksi tulkit saattoivat useinkin tehdä pitkän matkan Moskovaan yksinäänkin, sanan- ja kirjeenviejinä. Tunnettuja kuriireita olivat tulkit Anders Persson (1603), Berent Nyman (1606–1607), Bengt Mattsson (1620), Johan Roselin ([Rosenlindt] 1645, 1651), Jörgen Zibbel (1654, 1661) ja monet muut.⁵¹⁷

Vuosien 1609–1617 sota ja Ruotsin suorittama Novgorodin miehittäminen merkitsivät tulkkipöytäkirjan räjähdysmäistä kasvua. Venäjän kielen taitoa tarvittiin aivan äkkiä, jotta suuri joukko diplomaattisia ja hallinnollisia tehtäviä voitaisiin hoitaa. Tulkkien lukumäärän laskeminen on kuitenkin vaikeaa, koska tieto tulkin olemassaolosta saattaa kätkeytyä minkälaisiin lähteisiin tahansa, kirjeenvaihtoon tai tilisarjoihin. Keskushallinnon ja rajalinnojen sekä armeijan palkkatiedoista saa käsityksen, että ainakin 33 eri venäjätulkkia oli vuosina 1610–1619 Ruotsin valtion palkkalistoilla.⁵¹⁸ Lukumäärä on aivan varmasti todellista alhaisempi, koska kuka tahansa venäjän osaaja saattoi toimia väliaikaisesti tulkitsijana ilman, että häntä olisi nimitetty tulkiksi. Näin oli asian laita sellaisissa tapauksissa, joissa tulkki oli esimerkiksi sihteerin tai kirjuri. Mainitut 33 tulkkia kuuluivat todennäköisesti tulkkien keskiluokkaan, kun taas puhtaat rahvaantulkit sekä tulkit, joilla oli korkeampi status, jäivät tuntemattomiksi. Arvio olkoon, että luultavasti noin 50 henkilöä huolehti mainittuina intensiivisinä vuosina venäjätulkin tehtävistä.

Tulkkipöytäkirjan alkuperä muuttui sota- ja miehitysvuosien aikana. Aluksi tulkit olivat pääosin kotimaisia miehiä, jotka olivat jostakin syystä oppineet venäjää. Nyt ulkomaalaiset alkoivat muodostaa tulkkipöytäkirjan enemmistön. Hyvä näyte tästä ilmiöstä on tulkki nimeltä Hans Flörich, jonka olemme tavanneet aikaisemmin tässä kirjassa. Hänen elämänsä on poikkeuksellisen

hyvin tunnettu, koska hänen laaja kirjeenvaihtonsa kuninkaan kanssa on säilynyt.⁵¹⁹ Flörich palveli Moskovassa tsaarin ulkoasiainkansliassa eli Posolski Prikazissa djakkina (sihteerinä) ja oli venäläiseltä nimeltään Ants(a) Arpov, luultavasti pitkän aikaa noin vuoteen 1610 asti. Ants tai Antsa on Hans venäjäksi, mutta sukunimi Arpov on vaikea selittää.⁵²⁰ Flörich karkotettiin Kazaniin Boris Godunovin hallitusaikana, mutta hänet otettiin uudelleen armoihin Vasili Šuiskin kaudella. Sitten hän vaihtoi puolta ja siirtyi Ruotsin palvelukseen. Hän sai tulkin valtakirjan ja 400 riikintaalerin vuosipalkan, jota lisättiin useilla läänityksillä Suomessa ja Uplannissa, minne hän rakensi herraskartanon.

Flörichiiä käytettiin kaikkein tärkeimpiin käännostöihin, kuten esimerkiksi Stolbovan rauhan ratifiontitekstin kirjoittamiseen sekä sen liitosopimuksen muotoiluun, jota venäläiset ehdottivat vuonna 1618. Hänen rajoituksensa oli, että hän ei osannut ruotsia eikä latinaakaan vaan kirjoitti yksinomaan alasaksaksi. Venäläiset pitivät häntä kavaltajana, ja siksi valtakunta ei voinut käyttää häntä suorissa neuvotteluissa Venäjän kanssa. Hän oli kuitenkin taitava kielenkäyttäjä ja osasi kääntää Lutherin pienen katekismuksen venäjäksi ja kirkkoslaaviksi, mutta koska hän ei ollut teologi, piti teksti tarkistuttaa Inkerinmaalla vaikuttaneen ortodoksipapin toimesta. Peter van Selowin kirjapaino julkaisi Flörichin kääntämän katekismuksen vuonna 1628 Tukholmassa, mitä käsitellään myöhemmin tässä kirjassa. Flörich oli arvoasemaltaan hyvin lähellä aatelointia ja tunsu suurta katkeruutta, kun muita yliolikkareita (esimerkiksi tulkki Hans Brakel ja entinen voivodi Feodor Aminoff) muutta mutkitta korotettiin ruotsalaiseen aatelissäätöön.⁵²¹

Stolbovan rauha merkitsi myös, että venäjäntulkkeja siirrettiin vanhan rajan tuntumasta Viipurista lähelle uutta rajaa Narvaan ja Nyeniin (Nevanlinna), ja kumpikin näistä kaupungeista tuli näyttelemään 1600-luvun mittaan tärkeää osaa Venäjän tuntemuksen keskuksina Tukholman ohella. Narvan kuvernöörin linnassa Hermansburgissa eli Hermannin linnassa toimi vuosina 1588–1661 yhteensä ainakin kymmenen venäjäntulkkia. Sen lisäksi Narvan vuonna 1641 perustetussa kirkollisessa konsistorissa oli pari tulkkia, kauppa antoi toimeentulon useille tulkeille ja viereisessä Ivangorodissa (joka myöhemmin liitettiin Narvaan) oli omia tulkkejaan ja lisäksi venäläinen koulu. Narvasta tulikin ajan mittaan yhä tärkeämpi keskus venäjän kielen opiskelijoille, vaikka samalla oli tavallista, että pitemmälle kielen osaamisessa ehtineet nuorukaiset lähtivät Novgorodiin saadakseen viimeisen silauksen tulkintaidolleen.⁵²²

Suurvaltakauden translaattorit

Ruotsin ulkoasiainhallinto oli 1600-luvulla sijoittanut venäjätulkkinsa pääosin kahteen keskukseen, Tukholmassa sijaitsevaan kuninkaalliseen kansliaan ja Narvan kuvernöörinkansliaan. Kumpikin näistä hallinnollisista viranomaisista saattoi esitellä matrikkeleissaan vuosisadan mittaisia tulkkiuuteloita. Tukholmassa kanslia oli kuten kaikki muutkin keskusvirastot sijoitettuna kuninkaalliseen linnaan, jonka nimenä oli Tre Kronor, Kolme Kruunua; Narvassa taas kuvernöörinkansliaan Hermansburgin keskiaikaiseen linnoitukseen eli Hermannin linnaan. Molemmissa paikoissa oli elävää kosketusta Venäjään. Tukholmassa se tuntui 1630-luvulta alkaen venäläisen kauppahovin *Ryssgårdenin* eli Venäjänkartanon kautta, joka oli kuin Venäjä pienoiskoossa keskellä Ruotsin pääkaupunkia. Narvassa taas sitä oli Ivangorodin venäläisen porvariston ja suuren Venäjän valtakunnan naapurisuuden vuoksi. Molemmilla tahoilla venäjän kielen opinnot olivat mahdollisia, aivan kuten aikaisemmassa rajakaupungissa Viipurissa 1500-luvulla.

Tukholmassa oli siis kuninkaallinen kanslia – eli Kansliakollegio, kuten paikkaa vuodesta 1626 alkaen nimitettiin – tulkkien toiminnan näyttämö.⁵²³ Kanslian päällikkö oli valtakunnankansleri, aluksi siis Axel Oxenstierna, jonka alaisina kanslianeuvokset, sihteerit, referendarit ja lukuisat kirjurit työskentelivät. Hallinnollisesti Kansliakollegio oli jaettu kolmeen osastoon, joita johtivat niin sanotut ruotsalaiset, suomalaiset ja saksalaiset sihteerit. He huolehtivat kukin omalta alueeltaan tulevien kirjeiden käsittelystä. He olivat kaikki, nimityksistä huolimatta, kansallisuudeltaan puhtaasti ruotsalaisia virkamiehiä. Niin sanotun vanhan kanslian johdossa oli arkistos sihteeri, mikä tarkoitti Valtionarkiston johtajaa. Tämä virasto oli saanut tehtävänsä vuoden 1618 kansliajärjestyksessä. Jostain syystä Valtionarkistoon sijoitettiin usein harvinaisimmat tehtävät, sellaiset kuin painotuotteiden julkaisemisesta huolehtiminen, historiografien toiminta, antikvaariset tutkimukset, kirjasesuudesta vastaaminen sekä venäjätulkkien työskentely. Arkistoon oli keskitetty suloinen sekasotku harvinaisia toimia, jotka kaikki voivat verraten hyvin vallan läheisessä mutta ei häiritsevässä tuntumassa. Omalla tavallaan ajaton ja oppinut ilmapiiri vallitsi tässä virastossa.

Kanslian virkamiehet saattoivat jopa kilpailla valtaneuvosten kanssa kuninkaan tai kuningattaren neuvonantajina. Kuningatar Kristiinan aikana sattui suuri skandaali, kun yksi kirjureista paljastui kuningattaren nimikirjoituksen väärentäjäksi.⁵²⁴ Se johti niin sanotun kontrasigneeraamisen eli päätöksen vahvistamisen toteuttamiseen, mikä avasi mahdollisuuden nähdä,

kuka virkamiehistä oli valmistellut tehdyn ratkaisun. Kontrasigneeraaja ei koskaan ollut venäjätulkki tai translaattori, ja siitä on pääteltävissä, että tätä virkamiesryhmää pidettiin päätösprosessien ulkopuolella. Sen tehtävä oli puhtaasti tekninen, mikä ei toki sulkenut täysin pois mahdollisuutta vaikuttaa valtakunnan idänpolitiikkaan.

Tärkeimmät Tukholmassa 1600-luvulla toimineet kuninkaallisen kanslian venäjätulkit ja translaattorit olivat nimeltään seuraavat:⁵²⁵

Carsten Grönewald, 1590–1607
Petter Guttrich, 1606–1614
Carl Henriksson, 1609
Baltzar Zabellius, 1607–1617
Bengt Mattsson, 1608–1611, 1624–1629
Hans Flörich, 1612–1632
Matthias Dubinski, 1631–1635
Henrik Piper, 1633–1635
Onuphri Kyri, 1634–1649
Johan Bengtsson Rosenlindt (ent. Roselin), 1649–1657
Olof Diedrichsson Barckhusen, 1654–1659, 1664–1687
Jonas Brandt, 1654–1664
Samuel Eosander (aateloituna Göthe), noin 1672–1712
Petter Lindman, 1687–1690
Enoch Lilliemarck, 1692–1699
Gustaf Soldan, 1712–1738.

Kuten näkyy, tulkin tai kääntäjän tehtävää saattoi hoitaa samanaikaisesti useampi henkilö, mutta luettelossa on myös aukkoja, jotka viittaavat siihen, että virka oli toisinaan täyttämättäkin. Tärkeintä venäjätulkkia alettiin 1630-luvulta lähtien nimittää translaattoriksi. Myöhemmältä ajalta voi havaita, että kansliassa oli yleensä yksi translaattoriksi ja toinen venäjätulkiksi kutsuttu virkamies. Tällaisia samanaikaisia pareja olivat esimerkiksi Henrik Piper ja Matthias Dubinski, Onuphri Kyri ja Johan Rosenlindt sekä Jonas Brandt ja Olof Barckhusen.

Useimmat mainituista virkamiehistä näyttävät olleen saksalaista syntyperää tai ainakin saksalaisnimisiä (Grönewald, Flörich, Piper, Barckhusen, Brandt), mutta luettelossa on myös yksi puolalainen (Matthias Dubinski) ja ainakin yksi venäläinen (Onuphri Kyri) nimi. Vain muutama tulkki tuntuu pesunkestävältä ruotsalaiselta tai suomalaiselta (Carl Henriksson, Bengt Mattsson, Johan Rosenlindt). Samalla on kuitenkin ilmeistä, että useat tulkit olivat polyglotteja eli monen kielen osaajia.

Yksi tärkeimmistä tulkeista oli epäilemättä *Bengt Mattsson* (k. 1651), joka oli mahdollisesti Jääsken kirkkoherran Matthias Petrin poika ja siis ilmeisesti rajan kasvatti.⁵²⁶ Hän opiskeli Viipurissa venäjää kolmen muun samanikäisen karjalaisen pojan kanssa vuodesta 1604, ja kruunu näyttää kustantaneen nämä opinnot.⁵²⁷ Bengt vannoi valansa venäjätulkin virkaan pääsemiseksi Tukholmassa vuonna 1613, jolloin hänestä käytettiin nimitystä ”Cantzelei person och Rysstolk”. Tämä vala on varhaisin säilynyt tulkinvala.⁵²⁸ Stolbovan rauhan jälkeen Bengt Mattsson esiintyy useamman kerran kirjeenviejänä Tukholmasta Novgorodiin ja Moskovaan. Vuodet 1624–1629 hän näyttää viettäneen Ruotsin pääkaupungissa ja nostaneen säännöllistä 560 riikintaalerin vuosipalkkaa. Viimeisenä virkavuonnaan 1629 Bengt teki kuitenkin suuren virheen petkuttamalla kuninkaan myöntämään hänelle yhdeksän tilan verot. Petos keksittiin, Bengt tuomittiin vankeuteen ja hän istui sellissä vuodet 1629–1631. Hän menetti tietysti myös virkansa.⁵²⁹ Vankilassa erotettu venäjätulkki harrasti sanakirjatyötä ja sai vuonna 1630 valmiiksi teoksen *Dixionarium på ryska, och Svänskan straxt därbrede ved* (Venäjän kielen sanakirja, jossa ruotsin kieli on viereisellä palstalla)⁵³⁰, jota ei koskaan painettu mutta jota venäjätulkkien myöhemmät sukupolvet ilmeisesti opiskelivat ahkerasti. Sanakirja oli ”venäläisen aakkosjärjestelmän mukainen”, kuten eräässä sen laatijan kirjeessä kuningatar Kristiinalle sanotaan.

Bengt Mattssonin jälkeen virkaan, jota tässä vaiheessa jo sanottiin translaattorin viraksi, nimitettiin hyvin lyhyeksi ajaksi viipurilainen *Henrik Piper*. Hän vannoi virkavalansa marraskuun 9. päivänä 1633 ja nosti vuosittain 600 riikintaalerin palkkaa.⁵³¹ Piper nousi tästä virasta pian Käkisalmen voudiksi, ja hänestä tuli vuonna 1646 Nyenin (Nevanlinna) pormestari. Vuodesta 1666 hän oli Ruotsin kauppafaktori Novgorodissa. Piper kuului oppineisiin tulkkeihin; ainakin ”Henricus Piparius Wiburgo-Careliukselta” tunnetaan vuonna 1630 valmistunut käsinkirjoitettu tutkielma *Lutheri vel Calvini Rutheni Historia*, joka käsittelee venäläisten uskontoa.⁵³²

Piperin siirryttyä melkein heti nimityksensä jälkeen pois Tukholmasta translaattorin virka oli jonkin aikaa täyttämättä ja holhoojahallituksella oli ilmeisiä vaikeuksia löytää siihen sopiva henkilö. Lopulta valtaneuvos Johan Skytte vihjaisi, että hänellä oli ollut Tarton kenraalikuvernöörinä kansliassaan etevä tulkki, luultavasti venäläistä syntyperää oleva mies nimeltä *Onuphri Kyri* (k. 1649). Onuphri Kyri oli alkuaan toiminut Riassa, mikä näkyy siitäkin, että hän muistelee eräässä kirjoituksessaan nuoria aikojaan tässä hansakaupungissa 1600-luvun alkuvuosina. Hän käänsi venäjistä saksaksi eikä osannut ruotsia. Hän vannoi valansa kansliakollegion translaattorina

marraskuun 29. päivänä 1634 ja lupasi suostua ”käytettäväksi venäjän kielen kääntäjänä saksaksi”.⁵³³ Virasta maksettu palkka nousi tässä vaiheessa ja oli vuosina 1637–1649 muhkeat 900 riikintaaleria vuodessa. Onuphri Kyri oli monipuolinen ja toimi lisäksi venäjän kielen opettajana. Hänellä oli vuosittain neljä oppilasta, ”rysstolks drängar”, mikä merkitsi valtavaa lisäystä venäjän kielen osaamisessa Ruotsissa.⁵³⁴ Opetustoimensa vuoksi Onuphri Kyri pysyi paikallaan Tukholmassa eikä matkustellut kuten muut venäjäntulkit. Yksi matka viranhoidon alkuajoilta kuitenkin tunnetaan – hän pistäytyi vuonna 1633 Savonlinnan ja Käkisalmen lääneihin ottamaan Georg von Schwengelnin kanssa vastaan rajan takaa saapuvaa venäläistä lähetystä.⁵³⁵

Kun Onuphri Kyri vuonna 1649 kuoli, kansliakollegioon nimitettiin uusi venäjäntulkki *Johan Bengtsson* (k. 1657), edellä mainitun Bengt Mattssonin poika ja siis toisen sukupolven venäjän osaaja. Johan Bengtsson oli perinyt myös isänsä julkaisuunnielmat. Hän oli aikakauden merkittävimpiä translaattoreita, ahkera ja älyllisesti virkeä sekä ammatinharjoituksessaan ilmeisesti hyvin kyvykäs. Johan Bengtsson opiskeli vuosina 1641–1642 kuninkaallisella stipendillä vasta perustetussa Tarton yliopistossa, mikä näkyy esimerkiksi muutamista venäjän- ja kirkkoslaavinkielisistä onnittelusäkeistä, jotka nuori ylioppilas Johannes Roselin Holmensis oli sijoittanut erääseen akateemiseen julkaisuun.⁵³⁶ Mitä Johan Bengtssonin käyttämä sukunimi Roselin tarkoittaa, ei ole tiedossa. Se viittaa ehkä Venäjään. Ylioppilas harjoitti myös venäjäntulkin ammattia Narvassa 1640-luvun alkupuolella. Hän sai valtakirjan translaattorin virkaan Tukholmassa maaliskuun 22. päivänä 1649 ja kuittasi 900 riikintaalerin vuosipalkkansa säännöllisesti vuosina 1649–1653. Translaattori oli perinyt edeltäjänsä velvollisuuden opettaa venäjän kieltä nuorille miehille.⁵³⁷ Kohta nimityksensä jälkeen, vuonna 1650, Johan Bengtsson aateloitiin sukunimellä Rosenlindt.⁵³⁸ Mahdollinen viittaus Venäjään katosi tällöin nimestä.

Aika oli ulkopoliittisesti vilkasta, ja niinpä Johan Bengtsson Rosenlindt joutui matkustelemaan paljon eri venäjän kielen taitoa vaativissa tehtävissä. Hän osallistui lähetystöjen matkoihin hoitaen vaativia käännoistöitä. Translaattori osasi myös suomea, ilmeisesti isänperintönään. Hän oli laatinut jo vuonna 1644 Viipurin läänin tarpeisiin suomenkielisen katekismuksen, joka oli kirjoitettu kyrillisin kirjaimin. Se painettiin Tukholmassa. Maaherran pyynnöstä translaattori alkoi nyt suunnitella kolmekielistä katekismusta, jossa ruotsin, suomen ja venäjän kielet olisivat vierekkäin painettuina, viimeksi mainittu sekä latinalaisin että kyrillisin kirjaimin.⁵³⁹ Hankkeesta ei näytä kuitenkaan tulleen enempää.

Johan Bengtsson Rosenlindtin jälkeen kansliassa toimi lyhytaikainen translaattori nimeltään *Jonas Brandt*. Hänen syyskuun 7. päivänä 1654 van-nomansa virkavala on säilynyt. Brandt lupasi käsi Raamatulla, että hän suorittaisi parhaan kykynsä mukaan ne käännös- ja tulkintatehtävät, jotka hänelle annettaisiin. Hän ei paljastaisi kenellekään valtakunnan salaisuuksia eikä tekisi omia jäljennöksiä niistä kirjelmistä, jotka hän kääntäisi. ”Eikä mainetani tule pilaamaan mikään lahjus tai lahja, pelko, väkivalta tai ystävyys, eikä mikään muukaan sellainen”, hän kirjoitti kaunopuheisesti.⁵⁴⁰

Tämän jälkeen kansliaan astui venäjätulkki nimeltä *Olof Barckhusen*, joka oli syntyään viipurilainen kuten Henrik Piper. Hän oli yksi Johan Rosenlindtin oppilaista, ”venäjätulkkin reingeistä”, joista kukin nosti 225 riikintaalerin stipendiä oppiaikanaan vuosina 1649–1651. Vuonna 1651 Barckhusenistakin tuli venäjätulkki.⁵⁴¹ Vuodesta 1662 hän vaikutti Ruotsin kauppafaktorina Novgorodissa. Kun Jonas Brandt oli kuollut, Barckhusen nimitettiin syyskuun 11. päivänä 1664 hänen seuraajakseen eli Kansliakollegion venäjän kielen translaattoriksi.⁵⁴² Barckhusen pysyi kauan virkapaikallaan. Hänen suuri ansionsa oli – kuten edellä on kerrottu – että hän käänsi Grigori Karpofsson Kotošihin teoksen Venäjän hallinnosta ruotsiksi ja laati lisäksi omien kokemustensa ja lukeneisuutensa perusteella tästä kirjasta toisen, laajennetun laitoksen vuonna 1682.⁵⁴³

Barckhusenin kuoltua viran täyttö ajankohtaistui jälleen. Valinta osui lokakuun 24. päivänä 1687 aivan nuoreen mieheen, *Petter Lindmaniin*, joka oli hankkinut itselleen vankan venäjän kielen taidon suorittamalla opintonsa Moskovassa. Hän sai mainittuna päivänä valtakirjan translaattorin virkaan.⁵⁴⁴ Jostain syystä hänen virkavalansa on kuitenkin päivätty vasta maaliskuun 10. päivälle 1690.⁵⁴⁵

Suurvalta-ajan viimeinen merkittävä venäjän kielen translaattori oli *Enoch Lillimarck* (k. 1736). Lillimarck oli korkea syntyperää. Hänen isänsä oli Ruotsin arkkipiispa Laurentius Matthiæ Stigzelius, ja poika oli isän ansioiden vuoksi aateloitu nimellä Lillimarck vuonna 1675. Tapaus osoittaa, että translaattorin virka alkoi jo kuulua niihin keskushallinnon tärkeisiin asemiin, joita ylhäiset ja oppineet nuorukaiset saattoivat tavoitella. Lillimarck opiskeli venäjää Tukholmassa venäjän kielen kääntäjän oppilaana. Hän sai valtakirjan virkaansa toukokuun 11. päivänä 1692 ja hoiti sitä etupäässä olemalla mukana Kaarle XII:n sotaretkillä. Päiväämättömässä virka-anomuksessaan Lillimarck kirjoitti, että hän oli toiminut venäläisten diplomaattien apuna Narvassa, Viipurissa ja Puolassa mutta että hän toivoi pääsevänsä translaattoriksi Tukholmaan, koska kaikki ne tärkeät, Venäjää koskevat asiakirjat, joita

välttämättä tarvittiin, olivat Kansliakollegion hallussa. Muualla ei viran hoitoa voinut yrittääkään.⁵⁴⁶ Lilliemarckin ura osoittaa, että tilanne venäjän kielen suhteen oli perin juurin muuttunut, sillä venäjätulkit olivat olleet 1500-luvulta tähän saakka usein oppia saamattomia rahvaanmiehiä.

Ammatin edellyttämä oppineisuus ilmenee myös eräästä ajan hakemustekstistä. Bengt Gustafsson -niminen nuori mies oli viettänyt kahdeksan vuotta Uppsalan ja Tarton yliopistoissa sekä siirtynyt sitten Moskovaan ”tehdäkseen itsensä niin taitavaksi venäjän kielessä kuin mahdollista”, kuten hän sanoo eräässä kirjelmässään. Useat valtakunnan ylhäiset herrat saattoivat todistaa hänen ahkeruudestaan. Mutta opiskelijan omat varat olivat nyt kerta kaikkiaan lopussa, minkä vuoksi hän toivoi, että kuningas myöntäisi hänelle ”tunnetussa lempeydessään ja pehmeydessään” stipendin kieliopintojen jatkamiseksi.⁵⁴⁷

Ruotsin valtakunnan alueella oli siis suurvalta-aikana Tukholman lisäksi toinenkin paikka, jossa tapasi valtion palveluksessa työskenteleviä venäjätulkkieja: Inkerinmaan pääkaupunki Narva Suomenlahden etelärannalla. Venäjän läheisyys tuntui Narvassa selvästi. Joen toisella puolella kohosi Ivangorodin linna, ja sen äärellä sijaitsevan kauppakaupungin (joka melko pian yhdistettiin Narvaan) asukkaista pääosa oli venäläisiä, joiden oikeus vapaaseen uskonnonharjoitukseen oli taattu Stolbovan rauhassa vuonna 1617. Kauempana Venäjällä sijaitisi Novgorod, väkirikas suurkaupunki, jonka käskynhaltijana oli tavallisesti jalosukuinen pajari, kirkkoa johti metropoliitta ja väestössä oli monia merkittäviä suurkauppiaita.

Kruunun venäjätulkit Narvassa olivat kuvattuna aikana seuraavat:

Henrik Pryssman, 1588–1603

Ernst Gorius, 1593–1597

Casper Tisenhausen, 1601–1603

Pavel Garin (usein Garpiksi kutsuttu), 1604–1614

Moritz Holtzhausen, 1628–1629

Hans Rochus, 1629–1638

Ignat Simonsson, 1634–1653

Johan Bengtsson Roselin (myöh. Rosenlindt), 1641

Jörgen Michelsson Zibbel, 1648, ainakin vuoteen 1662

Thomas Afleck, 1652, ainakin vuoteen 1661.

Tulkit olivat sijoittuneet linnanpäällikön, myöhemmin kuvernöörin kansliaan, ja kun Narvasta oli vuonna 1651 tullut Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin kenraalikuvernöörin residenssi, senkin kanslian palkkalistoilla esiintyy venäjän kielen translaattoreita. Koska myös Narvan kirkollisessa konsistorissa

toimi venäjätulkkeja (Casper Caspersson Arpenbeck 1644–1661, Mathias Winetski 1653–1656) ja koska kaupungissa oleskeli venäjätulkkeja ilman vakinaista virkaa, oli Narva 1600-luvun puolivälissä käytännössä yhtä tärkeä tulkikeskus kuin Tukholma. Sitä paitsi viereisessä Ivangorodissakin asui venäjätulkkeja. Vilkas kauppa Venäjän kanssa teki tulkintoimesta koko yhteiskunnan kannalta tärkeän.

Useimmat Narvan tulkeista olivat todennäköisesti saksalaisia. Kirkollisen konsistorin tulkki Mathias Winetski oli kuitenkin puolalainen, ja hän toimi myös Narvan triviaalikoulun ja kaupungin lastenkoulun opettajana. Kenraalikuvernööri Stenbock kirjoitti hänestä vuonna 1652: ”Venäläinen koulumestari Mathias Winetski on taitava kirjoittamaan venäjäksi kirjeitä ja kääntämään niitä kirjeitä, jotka tulevat naapurin puolelta.”⁵⁴⁸

Myös Tallinnassa ja Riassa toimi joitakin venäjätulkkeja suurvaltaajan loppuvuosina. Tallinnassa vaikutti translaattori Hans Arpenbeck venäjän osajana hyvin pitkän ajan. Hän oli asettunut Vironmaalle kuuluttuaan vuosina 1636–1638 Holstein-Gottorpin herttuan Venäjälle ja Persiaan lähettämään lähetystöön. Palattuaan Tallinnaan Arpenbeck oli mennyt naimisiin Birgitta von Ackenin kanssa ja astunut kuvernööri, kreivi Erik Gyllenstieran käyttöön linnankanslian venäjätulkkina. Siellä hän vaikutti kokonaista 28 vuoden ajan kääntäen novgorodilaisten ja pihkovalaisten kauppiaiden kirjelmiä. Päästessään vihdoon eläkkeelle vuonna 1670 hän nosti kuvernementin kassasta lopun palkkansa.⁵⁴⁹ Riassa asetettiin venäjän kielen translaattori – joka oli samalla rajakomissaari – virkaan vasta 1600-luvun lopussa. Kaarle XI allekirjoitti Samuel Eosanderin nimityskirjeen marraskuun 2. päivänä 1683 ja lisäsi, että oli tärkeää, että Venäjän vastaisen rajan eteläiselläkin osuudella olisi toimessa ”hyvä ja täydellinen kääntäjä”, koska kauppavaihto tällä eteläisellä reitillä tuntui entisestään kasvavan.⁵⁵⁰

VI KÄÄNNYTTÄMINEN JA USKONTO

Ristiretkien vanavedessä

Kristinusko sai lopullisen muotonsa valtionuskontona Nikean kirkolliskokouksessa vuonna 325 jKr. Tämän kirkolliskokouksen voimahahmo oli Rooman keisari Konstantinus Suuri, joka oli lisäksi pannut alulle valtakunnan jakaantumisen kahteen osaan: hän oli perustanut uuden, itäisen pääkaupungin Bosporinsalmen rannalle, missä Eurooppa ja Aasia kohtasivat; tämä kaupunki oli saava hänen jälkeensä nimen Konstantinopoli. Nikean uskontunnustus korvasi vanhemman, epämääräisen kristillisen uskontunnustuksen, mikä merkitsi vakiintumista kirkkoelämässä, jumalanpalveluksessa ja rituaaleissa. Osa tuolloisen kristillisen uskon sisällöstä oli saatu antiikin yleisestä ajatusmaailmasta ja filosofiasta, kun taas osa pohjautui kristillisen alkukirkon enemminkin orientaalis-juutalaiseen alkumuotoon.⁵⁵¹

Rooman valtakunnan jakaantuminen kuvastui uskonkysymyksissä sillä tavoin, että läntiset kirkot, joita johti Rooman paavi, erkanivat itäisistä kirkoista jo 800-luvulla. Viimeinen yhteiskristillinen kirkolliskokous koko kristikunnalle järjestettiin vuonna 787, minkä jälkeen yhteydet ohenivat lähes katkeamispisteeseen. Yksi kiistanaiheista, joka on nykynäkökulmasta ehkä vähäinen mutta joka tuntui hyvin tärkeältä ajan teologeista, on *filioque*-lisäyksen (ja Pojasta) asema uskontunnustuksessa. Läntiset teologit olivat sijoittaneet sen tuohon keskeiseen tekstiin, mutta Konstantinopolin patriarkka hylkäsi sen. Tietysti myös kilpailu pakanoiden käännyttämisessä erotti länsi- ja itäkirkon toisistaan. Kristinusko oli missioiva uskonto, ja Jeesuksen käsky käännyttää kaikki ihmiset hänen uskoonsa otettiin kirkoissa tosissaan. Jokaisen kristityn oli kykynsä mukaan kastettava pakanoita. Länsikirkon käännytystoiminta suuntautui läntiseen Keski-Eurooppaan ja Pohjois-Eurooppaan, kun taas itäkirkko oli aktiivinen Euroopan itäisillä alueilla, erityisesti Balka-

nilla ja Venäjällä. Jossakin pohjoisessa käännytysalueet kohtasivat toisensa ja kirkkojen johtojen välille kasvoi katkeraa kilpailua niiden mission järjestelyssä.

Itä-Rooman kirkko ei tehnyt lähetystyötä latinaksi tai kreikaksi vaan kansankielellä. Näin tämä kirkkokunta katkaisi kielellisen siteensä antiikkiin, jonka länsikirkko taas säilytti latinankielisen jumalanpalveluksensa ansiosta. Tämä merkitsi myös, että Venäjällä ei koettu mitään renessanssia, ei ollut kouluja ja yliopistoja, ei tiedettä eikä ei-kirkollista taidetta. Venäjällä vallitseva ortodoksia korosti, että kaikki totuus oli olemassa jo Raamatussa Jumalan ilmoittamassa muodossa. Siksi pyhässä kirjassa oli myös vastaus kaikkiin kysymyksiin eikä enempää inhimillistä totuudenetsintää tarvittu. Ei vain tiede yleensä vaan erityisesti teologia oli Venäjällä tabu.⁵⁵²

Erimielisyys meni niin pitkälle, että siteet länsi- ja itäkirkon välillä katkesivat vuonna 1054. Tuolloin paavi Leo IX:n lähettiläs kardinaali Humbertus toimitti Hagia Sofia -kirkon päälattarille Konstantinopolissa pannabullan, jossa asetettiin koko itäkirkko hengelliseen boikottiin. Lopullisesti kirkot erosivat toisistaan neljännen ristiretken aikana vuonna 1204, kun länsikristityt olivat valloittaneet Konstantinopolin. Vaikka Bysantti palasi myöhemmin paikalle valtiona, oli tämä tapaus iskenyt suhteisiin niin syvän haavan, etteivät ne koskaan parantuneet.

Pienempi erimielisyyden aihe oli erilainen ajanlasku. Venäjällä noudatettiin kalenteria, joka pohjautui maailman luomiseen aikojen alussa, kun taas Länsi-Eurooppa sovelsi ensin juliaanista ja myöhemmin, vuodesta 1582 alkaen gregoriaanista ajanlaskua. Merkittävämpi ero oli, että kirkko oli idässä keisarin alainen (niin sanottu kesaropapismi), kun taas katolinen kirkko oli lännessä itsenäinen, kansainvälinen organisaatio, joka ei hyväksynyt mitään maallista valtaa yläpuolelleen.

Itämeren piirissä eri uskontunnustusten synnyttämien konfliktien jyrkin muoto olivat niin sanotut ristiretket. Välimeren alueella nämä sotaisat hankkeet tarkoittivat kristinuskon pyhien paikkojen valtaamista takaisin islamilta, jotta pyhiinvaeltajat voisivat rauhassa hakeutua niihin, ja ennen kaikkea Jerusalemin valloitusta. Päämääränä ei ollut, kuten Itämeren alueella, käännyttää pakanoita kristinuskoon. Vasta kristinuskoon kääntyneet hallitsijat Saksassa, Tanskassa ja Ruotsissa olivat innokkaita saamaan paavin ristiretkibullan sellaisten sotaretkiensä tueksi, jotka ajan mittaan kasvoivat viikinkiajan ledungyrityksistä hankkeiksi levittää länsikristittyjen valtaa Elbe-joen ja Itämeren toiselle puolelle. Sotajoukon perässä uusille alueille saapui kolonisteja, joiden muutto itään germanisoi tai skandinavisoi ne, joko kokonaan tai osittain. Siksi on yksipuolista käyttää näistä hankkeista nimitystä ristiretket.

Alun perin näin ei tehtykään, vaan tapahtumiin sovellettiin muita ilmaisia, jotka muistuttivat saksankielistä termiä *Drang nach Osten*, liikkuminen itäänpäin.⁵⁵³

Viimeinen virallisista, Ruotsista Novgorodiin suuntautuneista ristiretkistä tapahtui Maunu Eerikinpojan aikaan ja oli Pyhän Birgitan kannustuksesta syntynyt. Sota käytiin vuosina 1348–1351, mutta se ei johtanut valloituksiin, koska musta surma lamautti molemmat osapuolet.⁵⁵⁴ Liivinmaan ritarikuntavaltiota suunnattiin Venäjälle vielä myöhemminkin hyökkäyksiä, jotka saivat paavin indulgentian (syntien anteeksiannon) ja niin ollen myös ristiretken aseman, kuten esimerkiksi Wolter von Plettenbergin sotaretki, jonka propagandajulkaisusta noin vuosilta 1507–1508 tuli käänteentekevä eurooppalaisen Venäjä-kuvan kannalta, kuten edellä olemme jo nähneet.⁵⁵⁵

Ristiretkiajan perinnöstä seurasi, että venäläisiä pidettiin Ruotsissa pitkään, aina 1400- ja 1500-luvuille asti, ”epäkristillisinä” jollei suorastaan ”pakanoina”. Venäläisten yhteistoiminta pakanallisten karjalaisten kanssa 1200-luvulla oli kenties ollut alkusyy tähän käsitykseen.⁵⁵⁶ Itse asiassa ruotsalaiset kyllä tiesivät, että venäläiset olivat kristittyjä, vaikka heidän uskonsa erosikin kotimaisesta. Myös Eerikinkronikka teki eron ”kristittyjen” (ruotsalaisten) ja ”pakanoiden” (venäläisten) välillä.⁵⁵⁷ Liivinmaalla, joka sijaitsi kuten Suomikin länsikristillisyyden itärajalla, tehtiin venäläisten suhteen se vivahte-ero, että novgorodilaiset olivat ”skismaatikkoja”, kun taas pihkovalaiset ja moskovalaiset olivat ”pakanoina”.⁵⁵⁸ Ruotsissa sellainen ero oli tuntematon.

Ruotsissa vallitsi uskoa ristiretkiin aina keskiajan loppuun asti. Selvä osoitus siitä oli se tosiasia, että kun venäläiset vuonna 1495 hyökkäsivät Suomeen, ristiretkikuningas Eerik Pyhän lippu haettiin Uppsalan tuomiokirkosta ja tuotiin taistelulentälle aiheuttamaan ihmettä, jolla hyökkääjä lyötäisiin.⁵⁵⁹ Turun piispa Maunu Särkilahti kirjoitti samanaikaisessa kirjeessään Sten Sture vanhemmalle, että puolustuksen uuden johtajan Knut Possen tehtävä oli ”suojata kristinuskoa ja tätä köyhää maata” Venäjää vastaan, mistä näkyy, että Moskovaa pidettiin kristinuskon päävihollisena.⁵⁶⁰ Roomassa toimiva Hemming Gadh onnistui hankkimaan tällekin sodalle paavin ristiretkibullan, mikä levitti säteilyään taisteluiden ylle.⁵⁶¹ Puolustussota ei kuitenkaan sen ansiosta muuttunut hyökkäyssodaksi.

Uskonpuhdistus muutti kirkkojen suhdetta 1500-luvulla. Luterilaisten pääviholliseksi tuli paavinkirkko, ja vanha vastakohta venäläisiin eli, kuten usein sanottiin, kreikkalaisen uskonnon kannattajiin muuttui sivuseikaksi. Vielä 1500-luvun keskivaiheilla oli tosin yhä tavallista käyttää myöhäiskeskiajan puheenpartta. Niinpä Kustaa Vaasa kirjoitti vuonna 1556, että ”koko kristikunnan viholliset, julmat venäläiset” olivat hyökänneet Suomeen, tähän ”vanhaan

kristittyyn maanääreen, jonka muinaiset kristityt kuninkaat ovat kauan sitten liittäneet Ruotsin kruunuun ja kristinuskoon”.⁵⁶² Tavallista oli myös verrata venäläisiä turkkilaisiin, Balkanin suunnalla ekspansiiviseen kansaan. Kustaa Vaasa saattoi samaan hengenvetoon puhua ”venäläisistä, turkkilaisista ja muista pakanoista”.⁵⁶³ Sanonta on kuin jäljennetty Svante Sturen kirjeestä samalta vuodelta: tämä kirjoitti Novgorodin voivodille, että ”mitkään turkkilaiset tai muut pakanat” eivät ole tehneet niin pahoja ilkitekoja kuin venäläiset, erityisesti köyhiä kristittyjä vankeja kohtaan, joita moskovalaiset olivat piinanneet.⁵⁶⁴

Venäläisten ja pakanoiden vertaaminen toisiinsa oli niin tavallista, että tämä ilmaus oli löytänyt tiensä jopa vuoden 1571 kirkkolakiin.⁵⁶⁵ Erityisen yleistä puhe venäläisistä ja turkkilaisista samassa yhteydessä oli silloin, kun valtakunnan itäiset alueet olivat uhattuina. Tallinnan piiritys vuonna 1570 aiheutti lukuisia hätähuutoja, joiden sisältönä oli, että Moscovia oli nyt laajenemassa samalla tavalla kuin Turkki aikaisemmin. Eri hallitsijat Ruotsissa olivat asiasta aivan yhtä mieltä. Kaarle-herttua oli niin muodoin aivan yhtä rufofobinen kuin Juhana III. Monista lauseista voi kuitenkin tarkkaan lukien huomata, että vain venäläisten tekoja syyteltiin ”epäkristillisiksi”, ei oikeastaan venäläisiä itseään. Silloin ajatus oli jo liukunut uskonnon alueelta maalliseen sanankäyttöön, sillä kenen tahansa ihmisen tekoja voitiin tuohon aikaan sanoa ”epäkristillisiksi”, kun ne olivat oikein huonot. Siksi ei herätä lainkaan ihmetystä, kun Kaarle-herttua kutsui veljenpoikansa kuningas Sigismundin tekoja niin hirveiksi, ”etteivät turkkilaiset tai pakanat olleet tehneet niiden veroisia”.⁵⁶⁶ Herttua ei tietenkään tarkoittanut, että Sigismund olisi turkkilainen tai pakana, vaan että tämän hirmuteot olivat samaa luokkaa kuin mainittujen tahojen.

Ajatus, että venäläiset olivat pakanoita, eli kansanomaisessa muodossa aina 1600-luvulle asti, ehkäpä vieläkin pitempään. Mutta jo 1500-luvulla alkoivat ilmaistua ”pakanallinen” ja ”epäkristitty” kadota sivistyneestä kielestä. Ne korvautuivat uudella attribuutilla ”barbaarinen”, jonka voittokulku tuntuu alkaneen tuolloin. Yhteydet Venäjälle 1500-luvulla ja suuren sekasorron aikaan opettivat lopullisesti ruotsalaisille, että venäläisetkin olivat kristittyjä, ainoastaan poikkeavalla tavalla. Nämä kontaktit tosin osoittivat ruotsalaisten mielestä samalla vakuuttavasti, että venäläisten uskonnoissa oli paljon sellaista, mikä ei ollut lainkaan ihailtavaa, etenkin erilaisia outoja riittejä.

Keskeistä näissä huomioissa oli ikonien palvonnan jyrkkä tuomitseminen. Ruotsalaiset käyttivät siitä ilmaisua ”puukuvien kumartaminen” (*bedjan för beläten*). Venäjän kirkollinen kulttuuri alkoi saada huomiota osakseen jo Kustaa Vaasan käymän sodan aikana, mutta vielä paljon enemmän vuosien 1570–1595 sodan kuluessa, kun ensin Käkisalmi vuonna 1580 ja sitten Narva

vuonna 1581 joutuivat ruotsalaisten käsiin. Pyhimysten palvonta oli kyllä tuttua Ruotsissa katoliselta ajalta, mutta sitä pidettiin uskonpuhdistuksen aikana taikauskona. ”Ja vaikka me ruotsalaisetkin olemme ennen olleet tuon taikauskon vallassa, ja palvoneet – kuolleita pyhimyksiä ja heitä esittäviä maalattuja kuvia”, ei se enää ollut suotavaa, sanottiin nyt. Reformaatio perustui siihen profeettojen ja apostolien julistukseen, että kuvia ei pitänyt kunnioittaa, kirjoitti valtaneuvoskunta tuolloin.⁵⁶⁷ Käkisalmen uuden valloittamisen yhteydessä vuonna 1611 Jakob De la Gardie korosti, että venäläinen varuskunta, joka lähti Käkisalimesta, saisi viedä mukanaan vain ”tavalliset vaatteensa ja puujumalansa”.⁵⁶⁸ Kun ikoninpalvonnan suuri merkitys alkoi selvitä ruotsalaisille, he muuttivat teksteissään esiintyneen sanan ”pakanallinen” (*hednisk*) sanaksi ”epäjumalia palvova” (*avgudisk*), joka toistuu kuvauksissa pitkälle 1600-luvulle. Sana oli hiukan lievempi ilmaisu kuin ”pakanallinen”. Se esiintyy esimerkiksi piispa Olaus Elimaeuksen valtakirjassa vuodelta 1618, jossa sanotaan, että Viipurin hiippakuntaan liitetyt venäläiset olivat ”taikauskoiseen epäjumalien palvontaan sortuneita”.⁵⁶⁹

Ulkopoliittinen täyskäännös suhteessa Venäjään suuren sekasorron aikana johti väistämättä myös kirkollisen katsomuksen muuttumiseen. Länsikirkko oli pitänyt keskiajalla ja sen jälkeen kreikanuskoista ortodoksiaa hereettisenä (kerettiläisenä) kristillisenä suuntauksena, jossa kuitenkin oli suuri annos oikeaa uskoa. Tämä käsitys pääsi nyt vallalle Ruotsissakin. Se oli tosin ollut olemassa piilevänä jo ennenkin – esimerkiksi Olaus Magnuksella⁵⁷⁰ – mutta vasta Saksan reformaation kohtalainen myötämielisyyys idän kirkkoa kohtaan muutti nyt käsityksiä Ruotsissa. Martti Luther ja Philipp Melanchthon arvostivat nimittäin sitä, että itäkirkko ei ollut paavin alainen. Augsburgin uskonrauhan periaatteiden mukaisesti kuningas oli kirkon päämies ja saattoi vaikuttaa sen julistuksen sisältöön, ja varsinkin Juhana III käytti tätä oikeuttaan täysimittaisesti.

Tämä kuningas tarkasteli kirkollisia kysymyksiä laajasta näkökulmasta. Eräänä aikana hän halusi jopa yhdistää Ruotsin ja Venäjän kirkkokunnat yhdeksi ainoaksi kirkoksi. Kuningas käski Turun piispaa Ericus Erici Sorolaista, joka osasi kreikkaa, kääntämään oman liturgiansa tälle kielelle. Hän määräsi myös, että Sorolaisen oli matkustettava Konstantinopoliin neuvottelemaan siellä itäkirkon patriarkan kanssa uskonkysymyksistä. Matkalle oli otettava mukaan Thomas Larsson, ruotsalainen, joka opiskeli Tübingenin yliopistossa Saksassa professori Martin Crusiuksen johdolla uuskreikkaa. Kuningas kirjoitti vielä professori David Chytraeukselle Rostockiin kysyen, arveliko tämä, että liiton solmiminen Ruotsin ja Venäjän kirkkojen välille olisi mahdollista.

Chytraeusta pidettiin tuohon aikaan Venäjän kirkollisten olojen parhaana tuntijana Länsi-Euroopassa.⁵⁷¹ Ilmeistä on, että Juhana III paneutui todella monessa suhteessa perusteellisesti itä- ja länsikirkon välirikon ongelmaan.

Myös Saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsija oli kiinnostunut itä-kirkosta. Hän oli tosin katolinen, mutta hän pyrki luomaan yhteistä rintamaa Turkkia vastaan. Täyssinän rauhan itävaltalainen välittäjä vapaaherra Ehrenfried von Minckwitz edusti keisarin kantaa, että oli tärkeää irrottaa Venäjä sodasta Ruotsia vastaan, jotta se pystyisi ahdistamaan Turkkia. Siitä huolimatta, että useat yritykset solmia rauha olivat epäonnistuneet, von Minckwitz ajoi sitkeästi tätä hanketta ja onnistui siinä viimein vuonna 1595. Ruotsalaisille Itävallan edustaja tunnusti, että oli tärkeää kääntää kaikki aseet julmaa turkki-laista verikoiraa ja kristittyjen perivihollista vastaan – hän käytti sanoja ”der grausame Türkische Bluthundt und Erzfeindt Christliches Nahmens”.⁵⁷²

Täyssinän rauhan jälkeen sekä Kaarle-herttua että Sigismund kiittivät itään lähettämissään kirjelmissä Venäjän tsaarin ”kristillistä mieltä”. Sigismund nimitti esimerkiksi vuonna 1600 Boris Godunovia ”kristityksi ja rauhaa rakastavaksi tsaariksi”.⁵⁷³ Kaarle käytti samankaltaisia ilmauksia ja kirjoitti aivan avoimesti, että tsaarikin kuului ”kaikkien kristillisten hallitsijoiden ja potentiaattien” piiriin. Kirjelmissä siis ilmaistiin, että Venäjä oli tunnettu kristillisenä valtiona ja että sen piti tämän vuoksi käyttäytyä lempeästi ja kunnolla. Ruotsi ja Puola kilpailivat nyt selvästi Venäjän suosiosta.

Mutta olihan Venäjän ja Ruotsin uskonnoilla toki jokin ero? Oli tietysti, ja tässä suhteessa tuli venäläisten oma sanasto parhaaksi avuksi. Venäjällä katsottiin, että heidän uskontonsa oli kaikkein vanhin, kunnioitettavin ja arvokkain olemassa olevien kristillisten uskontojen joukossa. Uusi ilmaus ”vanha kreikkalainen uskonto” iskostui ruotsin kieleen Venäjän uskonnon attribuuttina vuoden 1605 tienoilla. Se esiintyi luultavasti ensimmäistä kertaa Ivangorodin voivodin Mihail Saltykovin kirjeen saksannoksessa mainittuna vuonna. Siinä puhutaan venäläisten ”oikeasta kristillisestä kreikkalaisesta uskonnosta” (”rechte Christliche Griechische Glaube”).⁵⁷⁴ Ilmaisu otettiin lennossa käyttöön, ja se esiintyy jo seuraavana vuonna 1606 Tukholmassa painetussa lentokirjassa muodossa ”kreikkalainen uskonto, joka on ollut Venäjällä voimassa jo 800 vuotta”.⁵⁷⁵

Kaarle IX:n kirjeissä alkaa tähän aikaan tulla ystävällisiä sanoja venäläisten ”vanhasta kreikkalaisesta uskonnosta”. Ruotsi haluaa nyt suojella tätä kunnioitettavaa uskontoa Puolan ja paavin hyökkäyksiä vastaan. Se on Venäjän paras liittolainen, jolta on odotettavassa ainoastaan apua ja hyviä tekoja. Sanoma on sama niin Venäjälle menneissä kirjeissä kuin kotimaalle

suunnatussa propagandassa aina vuoteen 1613 asti. Mainittuna vuonna, kun Venäjä oli valinnut itselleen oman kansallisen hallitsijan, ystävällinen naamio putoaa kuin yhdellä iskulla Ruotsin kasvoilta eikä ”kreikkalaisesta uskosta” enää muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta kirjoiteta yhtään mitään.

Oli tavallista, että ystävyyspropagandaan liittyvät kirjelmät olivat monisanaisia, maanittelevia ja maalailevia. Sellainen oli esimerkiksi se kirje, jonka Kaarle IX lähetti Venäjälle vuonna 1608, kun hän pelkäsi, että tsaari Vasili Šuiski oli syösty valtaistuimelta. Kuningas kirjoitti, että ”vanha kreikkalainen uskonto ja koko Venäjä ovat suuressa vaarassa, ja koko Venäjän tuho näyttää olevan tulemassa”. Jotta ”kuuluisa Venäjän kansakunta” välttäisi tämän kovan kohtalon, sen pitäisi ”valita itselleen hallitsija, joka olisi peräisin Vladimir Monomahin, kreikkalaisen keisarin, huoneesta ja suvusta” tai sitten tsaari Vasilin suvusta.⁵⁷⁶ Tammikuussa vuonna 1609 kirjoitetussa propagandatekstissä kuningas korostaa, että suunnitteilla olevan ruotsalaisen apuretkikunnan tehtävänä oli ”puolustaa vanhaa kreikkalaista uskontoa, kaikkia metropoliittoja, arkkiepiispoja, igumeeneja, pajareita, voivodeja, djakkeja, pajaripoikia ja kauppiaita, jotka haluavat pitää kreikkalaisen uskonnon voimassa”.⁵⁷⁷ Tämä avoin kirje osoittaa jo Venäjän yhteiskunnan hierarkkisuu-den hyvää tuntemusta. Puolalaiset tuhoaisivat paitsi Venäjän uskonnon myös maan ”vanhat lait ja tavat”.⁵⁷⁸ He tulisivat hävittämään Venäjän identiteetin ja kulttuurimuodon. Vielä Stolbovan rauhan jälkeenkin vuonna 1619 Kustaa II Aadolf saattoi yllättäen palata vanhoihin formulointeihin ja korostaa kirjeessään venäläisille, että Puolan kuningas Sigismund ja hänen poikansa Vladislav ”pyrkivät tuhoamaan niin meidän kristillisesti evankelisen uskontomme kuin myös Teidän vanhan kreikkalaisen uskonne”.⁵⁷⁹

Oli tietysti hiukan outoa, että Ruotsin valtionjohto, joka oli vuosikymmeniä rummuttanut venäläisten poikkeavuutta ja erilaisuutta, vuosina 1609–1617 alkoikin käyttää ylistäviä sanoja naapurikansan arvokkaasta, vanhasta ominaislaadusta sekä kunnioitettavasta uskonnosta, joita Ruotsi halusi suojella. Syy oli poliittinen, eivätkä sanat tulleet sydäimestä. Onkin ilmeistä, että ainakin jotkin piirit Ruotsissa halusivat muuttaa Venäjän länsieurooppalaiseen malliin, tehdä siitä suorastaan luterilaisen maan. Näin ajattelevia kannusti suuresti ajatus, että jos Kaarle Filip tulisi valituksi ei vain Novgorodin vaan koko Venäjän hallitsijaksi, se avaisi mahdollisuuksia venäläisten kääntymiseen uuteen uskoon. Selvimmin asia tulee ilmi Rostockissa saksan kielellä julkaistusta pamfletista, joka hyvin ilmeisesti kuvastaa lyhyttä välivaihetta Ruotsin idänpolitiikassa. Kirjanen sisältää kuvauksen vale-Dmitristä ja Venäjän suuresta sekasorrosta sekä tämän ajan Ruotsille ehkä tarjoamista vaihtoehtoista.

Pienen brosyyrin kirjoittaja oli saksalainen mies, Matthias Schaumius, joka oli toiminut kenttäpappina Ruotsin joukoissa vuosina 1611–1613 ja siis oleskellut jonkin aikaa Venäjällä. Siellä käyntinsä jälkeen hän palasi Saksaan ja päiväsi huhtikuussa vuonna 1614 esipuheen teokseensa *Tragoedia Demetrio-Moscovitica*. Schaumiuksen vaiheet ovat huonosti tunnetut – niistä kertovat ainoastaan muutamat, taannehtivasti päivätyt kuitit Ruotsin sotakassan tileissä sekä Viipurissa vuonna 1617 tehty erityinen kassakirja.⁵⁸⁰ Jotakin kertoo ehkä se, että kirjanen ilmestyi Rostockissa, joka oli tuohon aikaan ortodoksisen uskonnon tuntemuksen keskus Saksassa; tämä oli vuonna 1600 kuolleen Rostockin yliopiston professorin David Chytraeuksen toiminnan ansiota.⁵⁸¹

Tragoedia Demetrio-Moscovitica sisältää suurisuuntaisen vision toisenlaisesta Venäjästä, joka syntyisi venäläisten siirtyessä suurin joukoin luterilaisuuteen. Schaumius laski, että Venäjä oli kärsinyt totaalisen tappion sodassa eikä enää nousisi entiseen mahtiinsa. Tekstistä ilmenee, että kirjaseen idea oli Evert Hornin antama ja noudatti suunnilleen niitä suuntaviivoja, joita kuninkaan sanottiin edustavan. Siksi onkin kysyttävä, oliko Kustaa II Aadolf ehkä jossain vaiheessa ennen suuren dynastisen suunnitelman hylkäämistä ajatellut Venäjää luterilaisen lähetystyön kenttänä. Ehkä tällainenkin suunnitelma oli käväissyt Ruotsin valtionjohdon mielessä, vaikka siitä ei näy muita merkkejä. Suurimman osan teoksessa esitetystä Venäjän sisällissodan kuvauksesta Schaumius oli jäljentänyt Petrus Petrejuksen vuonna 1608 ilmestyneestä lentokirjasesta.⁵⁸² Esitys myöhemmistä tapahtumista vuosilta 1609–1613 taas vaikuttaa omiin kokemuksiin perustuvalta.

Schaumiuksen teksti alkaa historianfilosofisella johdannolla. Kirjoittaja katsoo, että Jumala oli halunnut rangaista venäläisiä heidän moraalisesta heikkoutensa ja petollisuutensa vuoksi. Tässä kohdin Schaumius vetoaa Paul Oderbornin Iivana Julmasta kirjoittamaan elämäkertaan. Jatkossa seuraa kuvaus siitä, millainen Lutherin uskoon kääntynyt Venäjä tulisi olemaan. Uuden ruotsalaisen tsaarin Kaarle Filipin viisas hallinto olisi perustanut maahan kouluja, joiden kasvattava vaikutus olisi sivistänyt moskovalaiset. Siksi länsimaalaiset maahanmuuttajat eivät enää pelkäisi venäläisiä vaan rukoilisivat näiden puolesta, että Jumala auttaisi heidät pois taikauskosta ja vääristä kirkonmenoista ja antaisi heille tiedon aidosta olemuksestaan ja tahdostaan. Kunnollinen kouluopetus nostaisi moskovalaiset pois heidän kuvaamattomasta barbaarisuudestaan, opettaisi heille vieraita kieliä ja vapaita taiteita. Jos venäläiset asettuisivat vastahankaan ja hylkisivät vastaperustettuja kouluja ja kirkkoja, heitä pitäisi rangaista ankarasti ja pakottaa alistumaan uusiin oloihin.⁵⁸³

Käännytyskysymys laajenemisvaiheen aikana

Ruotsin valtionjohto sai viimeistään vuodesta 1605 alkaen miettiä venäläisen uskonnon ongelmaa myös käytännöllisestä näkökulmasta. Kuinka uskonto-kysymys pitäisi ratkaista, kun valtakunta laajeni idässä? Kaarle IX lupasi avoimessa kirjeessä vuonna 1606 uskonnonvapauden venäläisille, jotka etsisivät suojaa Ruotsin alueelta.⁵⁸⁴ Seuraavana vuonna kuningas uudisti lupauksensa.⁵⁸⁵ Nämä julistukset olivat houkuttimia, joiden tarkoituksena oli saada raja-seutujen venäläiset pakenemaan Ruotsin puolelle, jossa heitä voitaisiin käyttää apuna laajenemisyrittämissä. Kun sitten Viipurissa sovittiin vuonna 1609 apuretkikunnan lähettämisestä, kuningas lupasi, että venäläiset saisivat Ruotsin haltuun joutuvilta alueilta poistuessaan ottaa mukaansa pyhäinkuvansa ja kirkkojensa kalleudet. Kuitenkin niille ortodokseille, jotka jäisivät paikoilleen, ei taattaisi mitään uskonnonvapautta.⁵⁸⁶ Sopimuksesta näkyy, että Ruotsi ajatteli tuolloin Käkisalmen läänin suurimittaista evakuointia. Ajatus väestönvaihdosta näkyy selvästi myös eräästä Petrus Petrejuksen kirjeestä.⁵⁸⁷ Nämä äänenpainot muodostivat Ruotsin varhaisimman assimilointi- ja segregatiopolitiikan ytimen, ja niiden hengessä elettiin pitkälle 1600-luvulle.

Viipurin sopimuksessa määrättiin myös, että Venäjälle saapuva Ruotsin sotajoukko kunnioittaisi venäläistä uskontoa eikä hävittäisi ortodoksikirkkojen kuvia ja aarteita. Sopimusta ei noudatettu, vaan vandalismi oli yleistä kaikkialla, minne armeija samosi. Toistuvat kiellot hävityksestä ja ryöstelemisestä eivät tunnu auttaneen asiaa.

Kun Novgorod oli vallattu hyökkäyksellä, solmittiin 25. päivänä heinäkuuta 1611 kapitulaatioakti Jakob De la Gardien ja kaupungin johdon välillä. Siinä luvattiin venäläisille täydellinen uskonnonvapaus.⁵⁸⁸ Valassaan Novgorodin asukkaille tammikuussa 1612 Kustaa II Aadolf vakuutti, että hän ei muuttaisi venäläisten kreikkalaista uskontoa vaan suojaisi kirkkoja ja luostareita.⁵⁸⁹ Samassa hengenvedossa kuningas sanoi, että puolalaiset ja heidän liittolaisensa olivat tuhonneet ja rikkoneet pyhäinkuvia kaikkialla Venäjällä.⁵⁹⁰ Tietysti prinssi Kaarle Filip saisi pitää luterilaisen uskonsa, sillä sitä vaati valtakunnan papisto hyvin äänekkäästi marraskuussa 1612 kokoontuneilla Tukholman valtiopäivillä. Puoli vuotta myöhemmin, kun prinssin mahdollisuudet tulla valituksi olivat jo vähentyneet, kuningas kirjoitti rauhanneuvottelijoilleen sovun minimivaatimuksen: ruotsalaiset, liivinmaalaiset ja suomalaiset saisivat pitää kirkkonsa ja koulunsa Novgorodissa ja Pihkovassa sekä luterilaiset kappelinsa Staraja Russassa ja Kolmogorodissa (nyk. Holmogory) mutta Ruotsin valtaan joutuva Venäjä saisi muutoin olla ortodoksinen.⁵⁹¹

Kenttäpappi Matthias Schaumiuksen ajatus luterilaisesta Venäjistä tuntuu liittyvän tähän poliittiseen kuvioon.

Vasta kun rauhanneuvotteluissa alkoi näyttää siltä, että osa miehitettyistä alueista jäisi Ruotsille, nousi kysymys kreikanuskoisten alamaisten kohtelusta toden teolla päiväjärjestykseen. Ajatuksena oli aluksi vahvistaa Viipurin hiippakuntaa, mikä tuli hyvin näkyviin Örebron valtiopäivillä vuonna 1614. Sitten venäläinen yliolikkari, tulkki Hans Flörich käänsi omasta aloitteestaan Lutherin pienen katekismuksen venäjäksi ja kirkkoslaaviksi, ja niin oli saatu käännytystoimintaan sopiva apuneuvo aikaan. Viipurissa vuosina 1613–1614 Novgorodin edustajien kanssa käydyissä neuvotteluissa vastapuoli osoittautui myöntäväksi, ja arkkimandriitta Cyprian ylisti Lutherin työtä kiinnostavaksi. Novgorodin johto tuntui taipuvan yhteistyöhön Ruotsin kanssa, osaksi kuitenkin vastentahtoisesti.⁵⁹²

Ruotsin valtionhallinnon kannalta tärkeintä oli saada vastaus kysymykseen, miten venäläisen eli kreikkalaisen uskonnon kannattajat poikkesivat luterilaisista. Käännytystoiminta riippui olennaisesti tästä kysymyksestä. Ruotsalaiseen tapaan asiassa vaadittiin selvitystä tai mietintöä. Kun kuningas Kustaa II Aadolf viipyi kesällä 1614 sotanäyttämöllä Pihkovan suunnalla, hän antoi hovisaarnaajiansa Johannes Rudbeckiuksen ja Jonas Palman pohtia kysymystä. Oppineet kirkonmiehet lukivat asiaa koskevaa kirjallisuutta, kävivät ortodoksikirkkoissa, tutkivat tulkkien avulla kreikanuskoisten pyhiä kirjoituksia ja kävivät lopulta uskontokeskustelun Ivangorodin venäläisten pappien kanssa.⁵⁹³

Perusteellisten pohdintojen jälkeen papit tulivat siihen lopputulokseen, että venäläiset olivat kristittyjä, vaikkakin ”harhaankulkeneita” uskossaan. Heidän uskonkäsityksensä virheet eivät kuitenkaan olleet sitä luokkaa, että he olisivat tarvinneet uuden kasteen. Tulos oli odotettavissa, koska yritys kastaa ortodoksit uudelleen olisi varmasti johtanut suuriin rauhattomuuksiin ja vaikeuttanut rauhanneuvotteluja. Hovisaarnaaja Johannes Rudbeckius vanhempi – myöhempi Västeråsin piispa – oli kuninkaan mukana myös tämän lähtiessä sotaan vuonna 1615, ja hän oli paikalla, kun tämä piiritti tärkeää Pihkovan linnoituskaupunkia Peipsijärven lähellä Liivinmaan rajalla. Rudbeckius kirjoitti kuvauksen tästä kaupungista ja piirsi sen linnoitusten ääriiviivat.⁵⁹⁴ Hänen voimakkaita saarnojaan sotaretken ajalta on säilynyt, ja on merkittävää, että hän uskalsi moittia niissä pontevasti monarkkiaa tämän rakkaus-suhteesta alankomaalaisen Margareta Slotsin kanssa.⁵⁹⁵

Rudbeckiuksen ja Palman tutkimusten tulos oli kirjanen *Een kort Berätelse och Undervisning om Vår Christeliga Troo och Gudztienst uthi Sverige. Ther uthi och*

the groffveste Vilfarelser som äre uthi the Ryssars Religion varda kortheligan förlagde och tillbaka dreffne (Lyhyt kertomus ja opetus kristillisestä uskostamme ja juma-lanpalveluksesta Ruotsissa. Missä myös torjutaan ja ajetaan pois karkeimmat harhat, jotka esiintyvät venäläisten uskonnossa). Pienen kirjasen tarkoitus oli kahtalainen – yhtäältä oli ajateltu, että se käännettäisiin venäjäksi ja toimisi luterilaisen uskon käsikirjana, toisaalta taas luterilaiset papit saisivat sen avulla jonkinlaisen kuvan kreikkalaisesta uskonnosta. Käsikirjoitus jäi kuitenkin kääntämättömänä makaamaan Johannes Rudbeckiuksen arkistoon Västeråsissa, kunnes uusi käännäysperiodi koitti 1640-luvulla ja se painettiin aivan muuttamattomana vuonna 1640 Västeråsin piispan omassa kirjapainossa.⁵⁹⁶ On vielä mainittava, että Johannes Rudbeckius vanhempi toisti ajatuksiaan tuoreeltaan saarnassa, jonka hän piti Narvassa 1614 ja esitti myöhemminkin vielä kaksi kertaa. Saarnat painettiin piankin otsikolla *En christeligh bootpredikan öffuer thet evangelium som faller uppå then X. söndagh effter Trinitatis*.⁵⁹⁷

Samaan aikaan kun ruotsalaiset kenttäpapit tutkivat Venäjän uskontoa Narvassa ja Ivangorodissa, nousi kysymys esille Ruotsin emämaassakin, sillä sinne oli tullut suhteellisen paljon venäläisiä pakolaisia. Uppsalan arkkihiippakunnassa vuonna 1614 pidetty pappissynodi käsitteli tätä ongelmaa arkki-piispa Petrus Keniciuksen johdolla. Pöytäkirjaa piti pappi Martin Aschaneus, joka kirjoitti muistiinpanoissaan, että kysymys oli ajankohtainen Rimbon ja Edin pitäjissä, joihin oli asettunut venäläisiä. Paikalliset papit olivat epävarmoja siitä, pitäisikö tulokkaat kastaa uudelleen.⁵⁹⁸ Aschaneus oli hänkin ollut kenttäpappi käynnissä olevassa sodassa ja sanoi olevansa hyvin perillä venäläisten uskonkäsitksistä. Hän lupasi kirjoittaa esityksen asiasta ja lienee todella tehnyt sen, vaikka työn käsikirjoitus nimeltä *Chronicon Russicum, item de ordinantiis Russiae ecclesiasticis* on sittemmin kadonnut.⁵⁹⁹

Venäläisten uskonto kiinnosti myös ajan johtavaa Venäjä-kirjailijaa Petrus Petrejusta, joka julkaisi suuren teoksensa *Regni Muschovitici Sciographia* suunnilleen näihin aikoihin, vuosina 1614–1615.⁶⁰⁰ Petrus Petrejuksen kuvaus ortodoksisesta uskonnosta on maalattu suurella siveltimellä eikä sisällä mitään toivomuksia venäläisten kääntymisestä luterilaisuuteen. On helppo huomata, että hän on käyttänyt lähteenään Sigismund von Herbersteinin suurta teosta *Rerum Moscovitarum Commentarii*, jonka sisältämä informaatio oli 1610-luvulla jo lähes sata-vuotiasta. Sen lisäksi Petrus Petrejuksella on ollut käytössään muita, luultavasti venäläisiä lähteitä. Hänen esityksensä poikkeaa kaikkien muiden ruotsalaisten kuvauksista suuremman objektiivisuutensa ansiosta. On tosin todennäköistä, että oikeiden teologiien kirjoituksilla oli suurempi merkitys kirkkopoliitikalle kuin hänen katsomuksillaan, joiden maalikkomaisuus oli hyvin ilmeinen.

Venäjän uskontoon perusteellisimmin tutustunut tämän ajan ruotsalainen teologi, jonka sanalla todella oli painoa, oli nimeltään Johannes Botvidi. Hän väitteli tästä aiheesta Uppsalan yliopistossa vuonna 1620. Botvidi oli puhdas kamarioppinut, jolla ei ollut mitään kosketuskohtaa venäläisiin. Hänen tietonsa olivat yksinomaan kirjallisuudesta poimittuja. Teoksen nimi oli *Theses de questione, utrum Muschovitae sint Christiani?*, ja sen idea oli kuninkaan keksimä. Kustaa II Aadolf tuntuu edelleen horjuneen käsityksessään, mitä väkeä ortodoksit oikein olivat.⁶⁰¹ Ruotsin valtionjohto toivoi aivan ilmeisesti voivansa välttyä massakasteelta siinä herkässä tilanteessa, joka vallitsi Stolbovan rauhan jälkeen, ja ne tulokset, jotka Johannes Botvidi saavutti, olivat siis selvästi ylhäältä etukäteen annettuja. Väkivalloin toteutettava käännytystoiminta ei ollut mahdollisuuksien rajoissa vuonna 1620. Johannes Botvidin väitöskirja ei jäänyt vain akateemisten piirien lukemiseksi, sillä myös saksannos teoksesta ilmestyi kohtapuolin.⁶⁰² Toisin kuin varhaisemmat kirjat venäläisten uskonnosta ei Johannes Botvidin työ ollut deskriptiivinen vaan ankaran systemaattinen skolastiikan hengessä. On sanottu, että väitöskirjan luonne oli niin oivallinen, että se ”nosti ruotsalaisen teologian samalle tasolle millä muun Euroopan teologia oli”.⁶⁰³

Johannes Botvidin käyttämät lähteet ovat hyvin tunnettuja. Ne sisältyvät jotakuinkin kaikki kokoomateokseen *Rerum Moscoviticarum Auctores varii*, joka ilmestyi Frankfurtissa vuonna 1600. Teoksessa on painettuna lähes kaikki ajan Venäjää koskeva kirjallisuus: Herberstein, Jovius, Fabri, Guagninus, Miechow, Bredenbach, Oderborn sekä englantilainen kirja *Anglorum Navigatio ad Moscovitas*. Yksikään kotimainen ruotsalainen teos ei sisälly lueteloon – ei edes Petrus Petrejuksen suuri esitys, joka sentään oli ilmestynyt saksaksikin vuonna 1620. Voi hyvin sanoa, että suuri osa Johannes Botvidin lähdemateriaalista oli jo vanhentunutta. Kirjoittaja luuli esimerkiksi, että Venäjän kirkon johtajana toimi metropoliitta eikä, kuten asian laita oli, patriarkka. Johannes Botvidi on käyttänyt etupäässä protestanttiseen sfääriin liittyvää kirjallisuutta eikä esimerkiksi katolisen Antonio Possevinon Venäjäkirja, joka oli hänen omassa kirjastossaan, ollut päässyt hänen armoihinsa.⁶⁰⁴ Johannes Botvidi oli ollut työtavaltaan hyvin huolellinen, ja lähes joka lause hänen väitöskirjassaan on lainattu jostakin lähteestä.

Keskustelu Venäjän uskonnosta Ruotsissa 1600-luvun alussa oli sisällöltään suunnilleen seuraava:

Pääkysymykseen, olivatko venäläiset kristittyjä, kaikki keskusteluun osallistuneet vastasivat yksimielisesti, että kyllä he olivat sitä. Tarkastelijat olivat tulleet tähän tulokseen tutkimalla venäläisten uskontunnustusta, uskoa

pelastukseen, kasteeseen liittyviä menoja ja jumalanpalvelusjärjestystä.⁶⁰⁵ Mitä tulee juuri *uskontunnustukseen*, niin keskustelun äärimmäisyydet olivat Petrus Petrejus, joka oli hyvin epäilevä venäläisten uskonnon suhteen, sekä Johannes Botvidi, joka kirjoitti, että uskontokuntien erot juuri uskonnustuksessa olivat mitättömät eli pelkkä adiaforon. Petrus Petrejuksen mielipide oli, että venäläiset ”lyhentävät tekstin pyhässä Nikean tunnustuksessa” aivan liikaa, mikä oli pahasta, mutta Johannes Botvidi kirjoitti, että venäläiset ”unum DEUM in Trinitatis & Trinitate in unitate venetantur”, uskoivat täydellisesti Jumalan kolmiosaiseen luontoon. Se riitti hänen mielestään hyvinkin.

Kirjoittajilla oli eriävät käsitykset myös *pelastusopista* venäläisten uskossa. Rudbeckius vanhempi ja Palma olivat huomanneet, että venäläiset korostivat pyhimysten merkitystä tässä suhteessa, harrastivat esirukouksia ja puhuivat hyvistä töistä. Se oli arveluttavaa. Petrus Petrejus oli tässä suhteessa selvänäköisempi, koska hän korosti – pohjaten Oderbornin elämäkertaan Iivana Julmasta – että venäläiset uskoivat vuorenvarmasti perisyntiin ja ihmisen pahaan luonteeseen. Pelastus oli hänen käsityksensä mukaan venäläisten uskonnossa sama kuin ihmeeseen luottaminen. Johannes Botvidi jakoi tämän käsityksen, koska myös hän oli lukenut Oderborninsa.

Kaste oli kaikkien kirjoittajien mielestä perusta ihmisen pelastumiselle. Syvimälle tässä pureutui Johannes Botvidi. Hänellä oli venäläisten kasteesta paljon huomautettavaa, muun muassa se, että nämä sovelsivat monia kasteessa tarpeettomia riittejä ja seremonioita. Menot eivät kuitenkaan olleet riittävä syy itse kastetapahtuman mitätöimiseen. Oikean uskon vahvasti myös kunnollinen ehtoollinen, jonka ainoana vikana Venäjällä oli, että ortodoksit käyttivät siinä hapanleipää.

Kaikkein pahimmin tarkastelijoiden silmiin sattuiivat kuitenkin venäläisten *jumalanpalveluksen* monet menot. Venäläisillä ei ollut saarvoja, vaan he toistelivat rukouksiaan, lukivat kirkkoisien kirjoituksia ja jonkin verran Raamattuakin, ”ja mitä enemmän pappi huutaa, sitä enemmän hänestä pidetään”, Petrus Petrejus kirjoitti. Seremoniat toteutettiin ”valittavalla ja ulvovalla äänellä ja sävyllä”, jota oli hirveätä kuunnella. Petrus Petrejus käytti niistä suorastaan ilmaisua ”apinan menot” (”apespel”). Johannes Botvidikin vakuutti, että venäläisten seremoniat olivat ”sine mente et sensu” (ilman sielua ja ajatusta), kun taas Rudbeckius vanhempi ja Palma uppoutuivat melko syvälle ortodoksisen pyhimyskultin kuvailuun. He olivat pöyristyneitä siitä, miten virheellistä oli ”kumartaa ja niitata” puukuvien edessä.

Yhteenvetona voi sanoa, että Ruotsissa käyty kirkollinen keskustelu venäläisten uskonnosta oli johtanut seuraaviin johtopäätöksiin. Kaikki

katsoivat, että venäläiset olivat kristittyjä eikä heitä tarvinnut kastaa uudelleen. Venäläisten kaste ja ripilläkäynti – Herran ehtoollinen – olivat päteviä kirkollisia toimituksia ja muodoltaan hyväksyttäviä. Silti venäläiset olivat monessa suhteessa väärällä tiellä ja hyvin taikauskoisia. He uskoivat kyllä pelastukseen, mutta he eivät tienneet, kuinka sen voisi saavuttaa. Heillä ei ollut omakielisiä opetuksia tässä suhteessa, vaan tekstit olivat kirkkoslaavinkielisiä ja munkkien sepittämiä. Niitä ei kukaan ymmärtänyt. Venäläiset luottivat seremonioihinsa, puisiin kuviin, suitsutukseen ja ristinmerkkeihin sekä viettivät kirkolliset juhlapyhänsä, erityisesti pääsiäisensä, suurten juominkien muodossa. He kantoivat ruokaa ja juomaa vainajiansa haudoille. Kirkon piirissä vallitsi huono moraalit, monista laiskoista ja oppimattomista ihmisistä oli tullut pappeja tai munkkeja. Yksikään kreikkalaiseen uskontoon kuuluva ei saanut luopua uskostaan ja kirkkokunnastaan. Venäläiset eivät halunneet, että luterilaisia olisi läsnä heidän jumalanpalveluksissaan. Ruotsalaiset 1600-luvun alun keskusteluun osallistuneet papit tunsivat keskiajalla ja 1500-luvulla käydyt uskonkeskustelut eri kirkkokuntien välillä. He korostivat kuitenkin, aivan kuten Oderborn oli kirjoittanut livana Julman katsoneen, että kreikkalaisen uskonnon ja venäläisen uskonnon välillä oli jokin määrittelemätön ero, niin että venäläiset olivat oikeastaan kehittäneet aivan oman uskontonsa.

Larisa Mokroborodova on äskettäin tutkinut kysymystä, miksi Johannes Botvidin tulkinta venäläisten uskonnosta poikkesi muiden 1600-luvun alun ruotsalaisten tarkastelijoiden käsityksistä sekä myös Manner-Euroopan teologien näkemyksistä olemalla niitä oleellisesti myönteisempi. Johannes Botvidin oma Venäjän tuntemus oli kaikkein heikointa laatua. Tutkijan käsitys on, että Johannes Botvidi otti enemmän kuin kaikki muut ongelmasta kirjoittaneet henkilöt huomioon Ruotsin virallisen idänpolitiikan vaatimukset. Ruotsissa vallitseva taistelunhaluinen, katolisuutta vastustava protestanttisuus oli Mokroborodovan mukaan vastustanut paavikirkon vihamielistä näkemystä kreikkalaisesta ortodoksista ja oli siksi jo sinänsä myönteisempi Venäjää kohtaan. Johannes Botvidin väitöskirja oli skolastiikan tuote, joka pohjautui yksinomaan teoriaan. Hänen tapansa pilkkoa venäläisten uskonto eri kysymyksiksi ja vastata niihin kyllä tai ei – hyväksyttävää vai hylättävää – oli johtanut suhteellisen positiiviseen kokonaisnäkemykseen.⁶⁰⁶ Selitys on mielenkiintoinen, mutta yhtä mahdollinen on näkemys, että Johannes Botvidi oli vain saanut kuninkaan käskyn ja toteutti sitä.

Edellä mainittu oli se henkinen varustus, jonka turvin Ruotsin valtio aloitti käännytystoiminnan kreikanuskoisten parissa Stolbovan rauhan

jälkeen. Valtakunta oli laajentunut käsittämään suuren palasen Venäjän maata Suomenlahden itäisimmän rannikon ja Laatokan ympärillä, nimittäin Inkerinmaan. Maakunta käsitti viisi lääniä, joista pohjoisin ja suurin oli Käkisalmen lääni. Sen maaherrankaupunki sijaitsi Vuoksen varrella aivan lähellä Laatokkaa. Koko Inkerinmaata hallittiin vuosina 1617–1629 Narvasta. Vuonna 1629 pääkaupunki siirrettiin Tarttoon ja Inkerinmaa yhdistettiin Liivinmaan hyvin suureksi kenraalikuvernöörikunnaksi, joka ulottui Riianlahdelta aina Pohjois-Karjalaan. Tämä ratkaisu purettiin vuonna 1642, jolloin äskettäin perustettu kaupunki nimeltä Nyen (Nevanlinna) Nevan alajuoksulla korotettiin Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin residenssiksi. Vuonna 1651 aluehallinto siirtyi uudelleen Narvaan, jossa kenraalikuvernööri jakeli käskyjään aina Ruotsin vallan loppuun eli vuoteen 1704 asti. Käkisalmen läänin asema tässä kokonaisuudessa oli kuitenkin jonkin verran epäselvä, sillä se oli kirkollisessa suhteessa aluksi Viipurin piispan alainen ja tämä kirkollinen hallinto jatkui sen jälkeenkin, kun valloitetun alueen pääosa eli Inkerinmaa oli vuonna 1642 saanut oman superintendenttinsä, joka asettui Narvaan.

Käännystoiminnan ohjenuorana toimi tietysti Stolbovassa helmikuun 27. päivänä 1617 allekirjoitettu rauhansopimus. Sen tekstissä puhutaan uskonnon asioista hyvin vähän. Kuitenkin sanotaan sopimuksen artikloissa 8–9, että alueen aatelilla, munkeilla ja kaupunkiporvaristolla on oikeus muuttaa Venäjälle mutta että tätä oikeutta ei ole maalaispapistolla eikä rahvaalla. Määräys oli luonnollinen, koska talonpojat olivat maaorjia eivätkä he siis yleensäkään saaneet muuttaa minnekään, ja pitäjänpappeja taas tarvittiin maarahvaan uskonnonopettajiksi ja vartijoiksi. Tästä voi epäsuorasti päätellä, että sopimuksen osapuolten mielestä Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin asukkailla oli lupa jatkaa kreikkalaisen uskontonsa harjoittamista.⁶⁰⁷ Johtopäätöstä tukee se, että valtio lupasi selväsanaisesti Ivangorodin kaupungille annetuissa privilegioissa, että sen asukkaat saisivat ”nauttia vanhan kreikkalaisen uskontonsa vapaudesta ja järjestää jumalanpalveluksensa sen mukaisesti”.⁶⁰⁸ Seikka oli Ruotsin kannalta vakava, koska saattoi olettaa, että alueen väestö olisi uskontosyistä lojaali Venäjälle, jos valtakuntien välillä puhkeaisi konflikti.

Mitään suoranaista takuuta venäläisten uskonnolle alueella ei Ruotsin hallitus ja kirkon johto halunnut antaa. Pikemminkin asian laita oli se, että Ruotsi hyväksyi status quon eli vallitsevan tilanteen, sen, että talonpojat ja kaupunkiporvarit toistaiseksi saivat harjoittaa uskontoaan, mutta että tälle tilanteelle ei annettu pitempiaikaista vahvistusta. Venäläiset papit olivat valloituksen jälkeen hyvin harvalukuinen joukko, eikä heidän lukumääräänsä haluttu lisätä tuottamalla uusia sananjulistajia naapurimaan puolelta. Itä-

provinseissa vallitseva järjestys olisi väliaikainen. Riitti, että väestö saisi kaikkein välttämättömimmän uskonopetuksen venäjäksi kuten ennenkin.⁶⁰⁹

Suhtautumisessa Venäjän uskontoon oli Ruotsissa siis näkyvissä selvä poliittinen harkinta. Jotta Venäjän kanssa ei jouduttaisi riitoihin, Ruotsin valtion johdon oli valittava keskitie, joka olisi myös riittävässä harmoniassa teologien näkemysten kanssa. Viipurin piispa Olaus Elimaeus sai heinäkuussa 1618 valtakirjansa, jossa tosin mainittiin, että venäläiset ja karjalaiset olivat ”meidän kristillisen uskontomme suhteen aivan kielteisiä”. Siksi heidät oli käännytettävä pois heidän taikauskostaan. Valtakirjassa sanotaan kuitenkin myös, että käännyttämisen piti tapahtua ”lievästi ja hiljaisessa hengessä opettamalla ja kehotuksin”.⁶¹⁰ Ruotsalainen kansanopetus olisi se väline, joka veisi luterilaisuuden voittoon Inkerinmaalla, arveltiin. Kohtuullisuus olikin jonkin aikaa tärkeä tavoite käännyttämishankkeessa.

Ongelmana kuitenkin oli, etteivät ortodoksit pitäneet Viipurin piispaa (ja myöhemmin Narvan superintendenttiä) hengellisenä johtajanaan, vaan kuten ennenkin Novgorodin metropoliittaa. Metropoliitta lähetti paimenkirjeitä ortodokseille, jotka olivat Ruotsin alamaisia. Pahin konflikti näkyi pappisvihkimyksissä. Venäläiset pappisehdokkaat matkustivat Novgorodiin saamaan pappisvihkimyksensä, vaikka maaherrat ja kuvernöörit sekä myös alueen kartanonomistajat yrittivät estää heitä. Erityisen polttava kysymys oli myös uusien ortodoksikirkkojen rakentaminen. Asia oli kokonaisuudessaan selvästi hankala, mutta viranomaiset katselivat väestön hengellistä sidettä Novgorodiin sormien välistä niin kauan kuin Venäjän tukea tarvittiin sodassa Puolaa vastaan. Altmarkin välirauha vuonna 1629 muutti tilanteen. Sen jälkeen ei Venäjän suopeutta enää tarvittu yhtä kipeästi.

Ruotsalaiset pohtivat myös mahdollisuutta, että Konstantinopolin patriarkasta tehtäisiin Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin kreikanuskoisten korkein hengellinen johtaja. Patriarkka voisi nimittää Ruotsin itäprovinseihin uuden ortodoksisen piispan. Ajatus kohtasi raivokasta vastarintaa provinssien venäläisen ja karjalaisen väestön taholta.⁶¹¹ Kuitenkin kun munkki nimeltä Arfimgar vuonna 1634 ilmaantui omatoimisesti Inkerinmaalle kädessään Konstantinopolin patriarkan kirje, joka teki hänestä alueen ortodoksisen piispan, muuttui tilanne. Venäläiset halusivat nyt innokkaasti saada juuri tämän miehen johtajakseen, kun taas Ruotsin viranomaiset vangitsivat hänet, passittoman maahanmuuttajan, ja karkottivat hänet valtakunnasta.⁶¹²

Pitää korostaa, että vaikka ruotsalaiset yleisesti ottaen pitivät venäläisen uskonnon kastetta pätevänä, olivat venäläiset puolestaan sitä mieltä, ettei luterilainen kaste missään nimessä voinut kelvata. Länsikristityt eivät heidän

jyrkän näkemyksensä mukaan olleet kristittyjä lainkaan. Luterilaisia ja roomalaiskatolisia ei päästetty kreikanuskoisten kirkkoihin edes katselijoina.⁶¹³

Itäprovinseissa harjoitettu käännytystoiminta on hyvin tunnettua ja tutkittua ruotsalaisessa ja suomalaisessa kirkkohistoriallisessa kirjallisuudessa. Inkerinmaan osalta pitää mainita Alvin Isbergin teos (1973) ja Käkisalmen läänin osalta Pentti Laasosen tutkimus (2005).⁶¹⁴ Molemmat mainitut tutkijat katsovat, että Ruotsin aika Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä täytyy jakaa, kun sitä katselee uskonnon näkökulmasta, kolmeen eri periodiin. Aluksi alueella vallitsi kohtuullinen mutta vähitellen tiukkeneva suhtautuminen ortodokseihin, joka ei tuonut käännyttämisen kannalta mitään tuloksia. Vuosina 1656–1661 siellä käytiin niin sanottu ruptuurisota, joka merkitsi ortodoksien massapakoa Venäjän puolelle. Sodan jälkeen viranomaisten suhtautuminen venäjänuskoiisiin muuttui hyvin jyrkäksi eikä mistään suvaitsevaisuudesta enää voi puhua vuosina 1662–1704. Tässä esityksessä seurataan näiden kahden tutkijan luomaa periodijakoa 1600-luvun osalta mutta nostetaan samalla esiin pysyviä kirkollisia ongelmia, sellaisia seikkoja, jotka puhuvat tilanteen suhteellisesta muuttumattomuudesta.

Mitä tulee 1600-luvun jälkipuoliskoon, täytyy vielä mainita Mika Sivosen väitöskirja vuodelta 2007. Se on täynnä eloisia huomioita, jotka koskevat uskonnollista integraatiota ja ortodoksisen väestön identiteettiä vuosina 1680–1702.⁶¹⁵ Tähänkin teokseen viitataan jäljempänä.

Uskontoväittelyt ja rusistiikka

Kreikanuskoisen väestön käännyttäminen Ruotsin uusilla valloitusmaille valtakunnan luterilaiseen uskoon oli haastava tehtävä niin valtiolle kuin kirkolle. Uskonkysymysten lisäksi kielitilanne vaikeutti prosessia. Venäläiset, karjalaiset ja inkerikot sekä vatjalaiset, jotka asuivat alkuperäisväestönä Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä, eivät osanneet ruotsia, saksaa tai kirkkosuomea, millä kielillä luterilaista kirkollista kirjallisuutta oli olemassa. Sitä paitsi ne henkilöt tässä väestössä, jotka osasivat lukea – lähinnä papit, pajarit ja kaupunkiporvarit – eivät hallinneet latinalaista kirjaimistoa vaan käyttivät kyrillisiä aakkosia. Kirkollinen lukemaan opettaminen siihen tapaan, joka oli valtakunnassa käytössä kinkereiden ja katekismuksen kuulustelun muodossa, oli siksi ortodoksien osalta hyvin kivulias toimenpide, minkä lisäksi tulivat tietysti vaikeudet väestön yleisen lojaalisuuden suhteen.

Ensimmäinen yritys luoda ortodokseille sopivaa kirkollista kirjallisuutta venäjäksi tai kirkkoslaaviksi tapahtui Ruotsin laajenemiskaudella. Tuolloin jo

edellä parissa kohdassa mainittu sivistynyt venäjäntulkki Hans Flörich oleskeli perheineen Viipurissa ja käänsi saksaksi Novgorodin arkkimandriitta Cyprianin kirjeen elokuun 19. päivältä 1614. Tekstistä ilmenee, että tämä kirkonmies oli tutustunut Flörichin laatimaan Lutherin pienen katekismuksen käännökseen venäjäksi ja kirkkoslaaviksi, ja vaikka hän ei ollut ymmärtänyt sen sisällöstä aivan kaikkea, hän ilmoitti pitäneensä sen sanomasta. Arkkimandriitta kirjoitti lisäksi, että hän haluaisi nähdä saksalaisen kirkkojärjestyksen ja evankeliumin venäjänkielisinä käännöksinä voidakseen päästä perille Lutherin uskon salaisuuksista. Ortodoksikirkon näkökulmasta Cyprianin ajatukset olivat selvää maanpetturuutta, koska venäläiset suhtautuivat yleensä täysin kielteisesti muihin kristittyihin kirkkokuntiin. Myös Flörich oli Venäjältä tarkasteltuna täysi petturi, sillä hän oli paennut tsaarin kansliasta Moskovasta. Venäläiset boikotoivat kokouksia, joissa hän oli mukana.⁶¹⁶

1620-luvulla Lutherin kirjoitusten venäjäntämisestä tuli Ruotsissa valtiolle tärkeä asia. Sen edellytyksenä oli kirjapaino, joka pystyisi latomaan kyrillistä tekstiä, ja juuri sellaisen kuningas Kustaa II Aadolf perusti Tukholmaan vuonna 1625. Kirjanpainaja ja kirjasinten valaja oli Peter van Selow (tai Vanselow), jota on pidetty alankomaalaisena, vaikka hän on saattanut olla myös tšekki, pakolainen Böömistä, jossa oli käyty taistelua protestanttien ja katolilaisten välillä vuodesta 1618. Täytyy nimittäin olettaa, että kirjanpainaja osasi jotakin slaavilaista kieltä.⁶¹⁷

Kyrillisin kirjainmerkein Tukholmassa vuonna 1628 julkaistu *Kathekesis si est gretšeskoje slovo* on ehkä ensimmäinen länsimaissa painettu venäjän- tai kirkkoslaavinkielinen teos. Se käsittää 44 sivua ja on säilynyt kahtena ehjänä ja yhtenä rikkonaisena kappaleena Ruotsin kirjastoissa. Uppsalan yliopiston kirjastossa oleva kappale on interfolioitu ja varustettu käsinkirjoitetulla 1600-luvun käsialaa olevalla ruotsinkielisellä käännöksellä. Tämä teos on kuulunut tunnetun slavistin Johan Gabriel Sparwefeldin kirjastoon.⁶¹⁸ Kysymyksessä on Lutherin pienen katekismuksen osaksi kirkkoslaavin-, osaksi venäjänkielinen käännös. Ne kappaleet, jotka ovat peräisin Raamatusta, ovat kirkkoslaavinkielisiä, kun taas Lutherin saksankieliset selitykset on kirjoitettu sellaisella venäjän kielellä, joka oli tyypillinen tsaarin kanslialle. Teos on ainutlaatuinen näyte 1600-luvun venäjän kielestä.

Arvoitus, kuka on tulkinnut tämän katekismuksen, on nykyään ratkaistu. Kirja on syntynyt yhteistyönä kuninkaallisen kanslian venäjäntulkin Hans Flörichin ja Ivangorodissa asuneen venäläisen djakin ja ortodoksisen papin Isak Tortšakovin kesken. Flörich oli saanut kuninkaalta kesäkuun 10. päivänä 1625 käskyn kääntää (*vertera*) Lutherin pieni katekismus molemmille

edellä mainituille slaavilaisille kielille.⁶¹⁹ Kuninkaan omassa kirjastossa oli kirkkoslaavinkielinen Raamattu, ja on mahdollista, että Flörichille annettiin juuri tämä teos, kun hän oli aloittamassa käännöstyötään.⁶²⁰ Mitä Lutherin katekismuksen painosta tulkitsija käytti, on epävarmaa. Koska tulkki ei ollut teologi eikä myöskään osannut ruotsia, tulos ei ollut täysin tyydyttävä. Flörichin kateellinen virkaveli venäjäntulkkien joukossa Bengt Mattsson oli kärkeä huomauttamaan näistä virheellisyyksistä.⁶²¹ Tästä syystä kuningas kutsui huhtikuun 7. päivänä 1628 Inkerinmaalta Isak Tortšakovin ”kirjoittamaan puhtaaksi ja korjaamaan painattamista varten venäläistä katekismusta, joka on tarkoitus julkaista täällä”.⁶²²

Tortšakov suoritti tehtävänsä slavistien mukaan varsin hyvin ja sai palkkioksi kaksi obsia maata Inkerinmaalta. Mutta kuka hän oikeastaan oli? Ammattinimike djakki (*djak*, sihteeri) kertoo vain puolet totuudesta, sillä hän oli myös pappi useissa Inkerinmaan seurakunnissa hyvin pitkän ajan, 1610-luvulta 1650-luvun keskivaiheille, ja sitä paitsi Ivangorodin porvarineuvoston sihteeri. Tämän neuvoston kokoukset tapahtuivat venäjäksi.⁶²³

Venäjänkielinen katekismus sopi täydellisesti viralliseen ruotsalaiseen tapaan kohdella ortodokseja varoen, opettamalla ja välttämällä pakkoa. Luterilaisella katekismuksella, joka oli painettu kyrillisin kirjaimin, ei kuitenkaan oikeastaan ollut käyttäjäkuntaa, koska ruotsalaiset ja suomalaiset papit Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä eivät osanneet lukea sitä ja koska ortodoksit itse tunsivat suurta epäluuloa teosta kohtaan. Luultiin jopa, että katekismuksen käyttäjät tulisivat sokeiksi. Siksi luterilaisten pappien tehtäväksi tuli harjoittaa käännyneiden avulla lähetystoimintaa. He tarvitsivat tähän toimintaan oman oppikirjansa.

Tämän puutteen vuoksi kirjanpainaja Peter van Selow laati apuneuvon, venäläisen aakkoskirjan, jonka nimi oli *Alfabetum Rutenorum*. Sen painovuosi on tuntematon.⁶²⁴ Kysymyksessä on selvästi katekismuksen rinnakaisteos. Kirja sisältää aakkosten lisäksi katekismuksen pääkappaleet sekä muutamia rukouksia. Se muistuttaa elävästi muita ruotsalaisia aakkoskirjoja. Mitään tietoja *Alfabetum Rutenorumista* ei ole löydettävissä virallisesta kirjeenvaihdosta.⁶²⁵ Vain yksi käsinkirjoitettu luonnos teoksesta on olemassa, mutta mistä se on peräisin, on aivan epäselvää.⁶²⁶ Oletettavasti kysymys on jonkin hiippakunnan kustantamasta tuotteesta, ei niinkään valtion tasolla toteutetusta hankkeesta, vaikka painopaikkana olikin Ruotsin pääkaupunki.

Erityyppisiä ruotsalaisia aapiskirjoja alkaa esiintyä 1600-luvun alkupuolella, ja ne osoittavat yleensä piispojen kiinnostusta kansansivistystä kohtaan. On mahdollista, että *Alfabetumin* tilaaja olisi Viipurin piispa Olaus Elimaeus tai

hänen seuraajansa, mutta myös Västeråsin piispa Johannes Rudbeckius vanhempi tai arkkipiispa Petrus Kenicius saattavat tulla kyseeseen. Rudbeckius kävi Tallinnassa vuonna 1627 ja toimeenpani kirkollisen tarkastuksen siellä. Hänen sihteerinsä tuolla matkalla, kirkkoherra Martin Aschaneus, osasi venäjää vuosien 1609–1617 sodan ajoilta eli oli – kuten lähteissä sanotaan – ”nokke-la ymmärtämään venäjän kieltä ja slavoniaa”.⁶²⁷

Mainittujen rinnakkaisteosten lisäksi, venäläisen katekismuksen ja aakoskirjan, on todistettavasti ollut olemassa vielä yksi niiden kanssa kilpaileva kirjahanke 1630-luvulta, joka ei kuitenkaan johtanut painettuun lopputulokseen. Sen aikaansaaja oli Hans Flörichin kanssa kilpaileva venäjätulkki Bengt Mattsson, joka esiintyy oman venäläisen katekismuksensa kirjoittajana. Hän kuittasi vuonna 1632 kahdeksankymmentä taaleria palkkioksi toimittamastaan teoksesta, joka ei kuitenkaan ilmestynyt.⁶²⁸ Käsikirjoitus jäi tekijänsä haltuun.

Inkerinmaa ja Käkisalmen lääni kuuluivat Viipurin hiippakuntaan vuoteen 1641 asti – Käkisalmen lääni sen jälkeenkin. Tuona vuonna Narva sai oman kirkollisen johtomiehensä, superintendentin. Useimmat tutkijat ovat katsonneet, että ortodoksisen väestön käännytyshankkeet synnyttivät pakene-misaallon Venäjälle. Yritykset käännyttää ortodokseja luterilaisuuteen epäonnistuivat. Pako oli melkoinen mutta ei suinkaan aivan totaalinen – laske-taan esimerkiksi, että Inkerinmaan ortodoksinen väestö supistui 20 vuoden aikana runsaan kolmanneksen verran, noin neljälläkymmenellä prosentilla, vaikka pakeneminen oli kiellettyä. Ortodoksien autoioiksi jättämille tiloille muutti Itä-Suomesta luterinuskoisia savolaisia ja karjalaisia.⁶²⁹ Tämä näke-mys pakenemisen syistä on sittemmin saanut lisäsävyä siitä huomiosta, että Novgorodin ydinalue veti sodan aiheuttaman autoioitumisen vuoksi jo sinänsä puoleensa muuttajia. Jos ahdistelu Ruotsin Inkerissä ja Käkisalmen läänissä oli liikkeen työntötekijä, niin sen tarvittava toinen tekijä, veto, selittyy Novgorodin ”imulla”.⁶³⁰

Käkisalmen läänistäkin paettiin, mutta kuva tästä väestön siirtymästä on osittain toinen kuin Inkerinmaalla. Venäjän viranomaiset noudattivat Käkisalmen alueella Stolbovan rauhansopimuksen määräyksiä ja palauttivat osan pakolaisista, satoja henkilöitä. Siksi käännyttäminen Lutherin uskoon sujui Käkisalmen läänissä paremmin kuin Inkerinmaalla. Kokonaista 15 ortodoksipappia suostui käyttämään edellä kuvattua, Tukholmassa vuonna 1628 painettua katekismusta. Erityisesti yksi heistä, Jochum Terentšev, otti sydämen asiakseen käännyttää uskonveljiään.⁶³¹

1640-luvulla olosuhteet muuttuivat. Kaksi tarmokasta kirkonmiestä, Viipurin piispaksi vuonna 1642 nimitetty Petrus Bjugg ja Narvan superintendentin

viran vuonna 1641 saanut Heinrich Stahl, ryhtyivät harjoittamaan innokkaasti käännättämistä. Opettaminen ja varovaisuus olivat edelleen voimassa valtiovallan antamina ohjeina, mutta nämä kaksi käännättäjää käyttivät vahvempia otteita. He törmäsivät heti siihen ongelmaan, etteivät kaikki ortodoksit suinkaan olleet etnisiä venäläisiä vaan mukana oli karjalaisia, inkerikkoja ja vatjalaisia, siis eri itämerensuomalaisten kansojen edustajia, joilla oli omat kielensä ja jotka eivät ymmärtäneet venäjää. Käkisalmen läänin maaherra Magnus Nieroth kirjoitti jo vuoden 1640 maaherrankertomuksessa, että mitä läänissä todella tarvittaisiin, olisi ”karjalankielinen katekismus, joka olisi painettu venäläisin kirjasin” eikä siis pelkästään venäjänkielistä katekismusta.⁶³²

Toivomus uudenaikaisesta katekismuksesta joutui aikaa myöten piispa Petrus Bjuggin työpöydälle Viipuriin. Piispa edisti asiaa kirjeellään heinäkuun 3. päivänä 1643. Se kertoo, että tämä hengenmies oli jo huolehtinut suomenkielisen katekismuksen painattamisesta oman hiippakuntansa tarpeisiin ja että tämä katekismus – joka nykyään on joutunut kateisiin – pitäisi vain muuntaa kyrillisillä kirjaimilla kirjoitetuksi ja sitten painaa. Asia eteni, ja valtakunnankansleri ja valtaneuvoskunta olivat jo hyväksyneet sen.⁶³³ Tulokseksi saatiin painotuote *Kathechismus, Eli se Christillinen Oppi meiden uskom päe kappalegista ja yxikertaisel kansal sangen tarpellinen*, joka käsitti 88 sivua ja oli ladottu kyrillisillä kirjaimilla Peter van Selowin kirjapainossa Tukholmassa vuonna 1644. Se on säilynyt kahtena kappaleena, joista toinen on Uppsalan yliopiston kirjastossa.⁶³⁴

Tuntemme hyvin kirjan tekijät. Piispa Bjuggin kirjelmästä ilmenee näet myös, että hän oli löytänyt kaksi sopivaa ”kääntäjää” hankkeelleen, nimittäin venäjätulkki Bengt Mattssonin, joka tuntuu osanneen myös suomea, sekä tämän pojan, tuolloin Tarton yliopistossa opiskelleen ylioppilas Johan Bengtssonin (Roselin, myöh. Rosenlindt). He tekivät käännöstyön nopeasti ja hyvin.⁶³⁵ Mutta mikä suomenkielinen katekismus oikein oli toiminut kyrillisen version alkumuotona? Martti Parvio ratkaisi 1980-luvulla tämän ongelman. Työ ei kuvastanut mitään tunnettua suomenkielistä esikuvaa, ei Turun hiippakunnan katekismuksia eikä muitakaan. Sen esikuvana oli ollut kaikkein tavallisin ruotsinkielinen katekismus, joka ilmestyi vuonna 1608 ja sen jälkeen lukuisina painoksina.⁶³⁶ Siitä on siis pitänyt olla tuntemattomaksi jäänyt painettu suomenkielinenkin käännös, luultavasti juuri tuo Bjuggin toimittama, nykyään kadonnut teos. Käkisalmen läänin papisto otti tämän jälkeen vuonna 1647 sen loogisen lisäaskelen, että se vaati käyttöönsä sellaista katekismuspainosta, jossa olisivat kaikki tarpeelliset kielet, ruotsi, suomi ja venäjä, painettuina sekä latinalaisin että kyrillisin kirjaimin.⁶³⁷ Siihen eivät kuitenkaan kruunun hyväntahtoisuus ja resurssit riittäneet.

Ortodoksien käännyttäminen ei tapahtunut vain panemalla heidän käsiinsä luterilaisuuden perusteoksia, ennen muuta katekismuksia. Käännättämistyössä vaadittiin myös ortodoksisen opin voimaperäistä parhaamista. Siinä alkoi siksi näkyä kriittisiä puheenvuoroja, joissa venäläistä uskontoa arvosteltiin ja moitittiin, usein hyvinkin karkeasti.

On jossain määrin outoa, että Käkisalmen pienestä kaupungista tuli jokikin aikaa venäläisten yliloikkareiden ja proselyyttien tukikohta, joka toimi eräänlaisena luterilaisuuden propagandakeskuksena. Useat ortodoksipapit ja djakit alkoivat yllättävästi kallistua protestantismin suuntaan. Syytä on vaikea arvata, mutta kaupungin sotilaallinen luonne ja sen varuskunta ovat voineet vaikuttaa tunnelmiin. Taistelunhaluisuus vallitsi, ja luultavasti asiaa ovat edistäneet myös raha- ja viljapalkkiot, joita kruunu jakeli käännynnäisille. Ei ole virheellistä olettaa, että myös ortodoksisen papiston omat urahaaveet ehkä suosivat kääntymistä tai ainakin mukautumista. Useat suunnitelmat tehdä voittomaista Konstantinopolista riippuvainen ortodoksinen hiippakunta vaikuttivat mielialoihin. Nämä suunnitelmat eivät koskaan toteutuneet, mutta ne olivat olemassa vielä 1640-luvulla.⁶³⁸

Yksi käännynnäisistä oli vanha pappi Simon Igumnov, joka oli nimestä päätellen ollut igumeenina jossakin venäläisessä luostarissa, ennen kuin asettui Kurkijoelle, jossa hän eli hyvin eristynyttä elämää luultavasti jonkin kartanon elättinä. Kansa käytti hänestä nimeä Simon Väsme, mikä ehkä viittaa Moskovan ja Smolenskin välillä sijaitsevaan Vjazman kaupunkiin. Joka tapauksessa tämä Simon oli melkoisen oppinut teologi, joka hallitsi täydelleen Raamatun ja sen lisäksi monia kreikanuskoisten pyhiä kirjoituksia. Näyttää siltä, että pakolainen osasi hyvin myös kreikan kieltä.

Simon Väsme otti tehtäväkseen kirjoittaa esityksen venäläisten uskonnon erehdyksistä ja väärinkäsityksistä. Kun kenraalikuvernööri Pietari Brahe oli kiertomatallaan käymässä Käkisalmissa 1640-luvun alussa, hän sai tietää Simonin olemassaolosta ja tämän hankkeesta. Kenraalikuvernööri kysyi asiaa tarkemmin Käkisalmen läänin maaherra Reinhold Metstakelta, jonka vastaus 2. päivänä syyskuuta 1643 sisältää melko perusteellisen kuvauksen siitä, mitä uskonluopio oikein oli tekemässä.⁶³⁹ Osoittautui, että maaherra oli jo ehtinyt panna kaksi venäläistä kirjuria Simonin apulaisiksi ja niin oli yhteisvoimin saatu aikaan paksu käsikirjoitus, jonka Metstake nyt lähetti kenraalikuvernöörin katsottavaksi. Brahe vastasi kirjeeseen ripeästi, jo marraskuun 4. päivänä 1643, kiitti lähetyksestä mutta sanoi samalla, ettei hän ymmärtänyt venäjänkielisestä käsikirjoituksesta sanaakaan. Hän etsiskeli siksi pätevää kääntäjää, joka pystyisi ruotsintamaan teoksen, mutta määräsi maa-

herran jo tässä vaiheessa maksamaan kirjoittajalle tämän vaivoista kunnan palkan.⁶⁴⁰

Yksikään työllä kuormitetuista translaattoreista ja venäjätulkeista ei jaksanut kääntää paksua teosta ruotsin kielelle. Traslaattori Johan Bengtsson Roselin ilmoitti kyllä päiväamättömässä kirjeessään, että hän olisi valmis kääntämään Simon Väsmen kirjan mutta että pappien pitäisi ensin tarkistaa hankkeen teologinen puoli.⁶⁴¹ Ilmeisesti jonkinlaista tarkistusta tapahtuikin, sillä tutkimuksen käytettävissä on osittainen käännös kirjan muutamista luvuista sekä sen summittainen sisällysluettelo.

Teoksen otsikkona on *Om beläters tillbediande som skeer av ryssarne j Ingermanland och Kexholms län att vara een grof vilfarelse och afguda dyrckan* (Puukuvien rukoileminen, jollaista tapahtuu Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä, on karkeaa harhaoppisuutta ja epäjumalain palvomista), ja se käsittää noin 50 numeroimatonta sivua.⁶⁴² Käsikirjoituksessa on kääntäjän laatima lyhyt johdanto, jossa sanotaan, että teoksen kirjoittaja Simon Igumnov omistaa tuotteensa kuningattarelle. Hän haluaa paljastaa munkkien synkät salaisuudet pyhän Raamatun kirkkaassa valossa. Seuraavana teoksessa on toinen johdanto, jolla on virallista luonnetta ja joka selittää virkakielellä, miksi kirja on painettu (vaikka näin ei todellisuudessa tapahtunutkaan). Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin köyhä ja onneton kansa oli kastettu väärään uskoon, mutta Ruotsin hallitus halusi johdattaa nämä eksyneet lampaansa oikealle tielle ja estää, että he kuoltuaan palaisivat helvetin lieskoissa. Lopulta teoksessa on kolmaskin alkulause, jonka itse Simon Igumnov on kirjoittanut. Se liehittelee Ruotsin hallitusta ja julistaa, että kirja kääntyy luostarilaitosta, kreikkalaista uskontoa ja aivan erityisesti ikonien palvontaa vastaan. Tekstistä näkyy, että laaja käsikirjoitus oli alkuaan käsittänyt 97 lukua ja kaksi liitettä.

Käännös sisältää teoksen *in brevissima forma*, kuten kääntäjä on asian muotoillut. Eri lukujen sisällöt esitellään hyvin suppeasti, joskus pelkkänä otsikkona. Kaksi luvuista ja molemmat liitteet on kuitenkin käännetty kokonaan. Mitä *Om beläters tillbediande* näiden näytteiden valossa sisältää? Mikä on kirjailijan sanoma?

Simon Igumnovin teksti alkaa kymmenellä käskyllä ja kehotuksella lukea Raamattua kauniisti ja selvästi, mikä on oikeiden kristittyjen tapa. Sen jälkeen kirjoittaja kuvaa muinaisten venäläisten pakanallisia epäjumalia, joiden kumartaminen oli hänen mielestään ikonikultin alkuperä. Vanha Israelin kirkko ei tuntenut jumalankuvia, vaan tämä ilmiö liittyy venäläisiin tapoihin, mikä ilmenee moskovalaisten evankeliumi- ja rukouskirjoista. Sitten kirjoittaja kuvailee ortodoksisen kirkon pyhimyksiä, heidän ulkonäköään

sekä ikonien materiaalia ja valmistustapaa. Munkit olivat pyhäinkuvien innokkaimpia puoltajia, he palvoivat vääriä apostoleja, viettivät lukemattomia pyhäpäiviä, paastosivat ja harjoittivat lukuisia asiaankuulumattomia seremonioita. He eivät osanneet saarnata selkeästi, ja siksi kreikanuskoinen kansa Käkisalmen läänissä ei tiennyt, miten elää oikealla ja kunnollisella tavalla.

Täydellisen käännöksen asemesta translaattori – kuka hän sitten olikaan – on tulkinut kaksi teoksen luvuista, numerot 16 ja 68, kuin näytepalloiksi lukijoille. Kappaleet osoittavat hyvin, millaisesta kirjasta oli kysymys. Luku numero 16 on koko Raamatun teologinen läpikäynti monoteismin (yksijumalaisuuden) näkökulmasta. Pyhäinkuvat eli ikonit edustivat kirjoittajan mielestä polyteismia (monijumalaisuutta) ja olivat siksi tuomittavia. Simon Igumnov oli löytänyt etenkin Vanhasta testamentista hyvin monta kohta, joissa monien jumalien palvonta tuomittiin mitä ankarimmin. Luku numero 68 on ehkä vieläkin kiinnostavampi, koska kirjoittaja kuvaili siinä erilaisia ikonityyppejä, niiden valmistusta ja myymistä sekä ikonien palvontaa kodeissa ja kirkoissa hyvin laajasta näkökulmasta. Puhtaasti teknisten huomioiden lisäksi tässä luvussa esitetään joukko viittauksia Raamattuun, joissa Mooses esiintyy suuren uskonpuhdistajan roolissa kuvien rikkojana, erityisesti tietenkin kultaisen vasikan tuhoajana. Simonin ajatukset eivät ole saaneet inspiraatiota luterilaisuudesta, vaan ne näyttävät palautuvan vanhaan bysanttilaiseen ikonoklasmiin, joka oli vallitseva katsomus Itä-Roomassa pariinkin otteeseen sydänkeskijajalla. Venäjän kirkon piiristä ei juuri tunneta ikoneja hylkivää suuntausta, joten käkisalmelaisen uskonluopion käsitystä voi pitää melko uniikkina.

Tuntuu siltä, että *Om beläters tillbediande* sai kaikesta huolimatta tietyn levikin Ruotsissa. Ainakin Kardisin rauhanneuvotteluihin osallistuneella sihteeri Anders Wallwijkilla oli käsissään sen tapainen teos, jonka hän lähetti kesäkuun 30. päivänä 1662 hovikansleri Matthias Björnkoululle selittäen, että kyseessä oli ”hyvä kuvaus moskovalaisten uskonnosta”.⁶⁴³

Käännöstyö eteni siis jotenkuten Käkisalmen läänissä. Entä kuinka oli voittomaiden pääosan, Inkerinmaan, laita? Sieltä oli Ivangorodin porvariston lähetystö vuonna 1640 käynyt Pietari Brahen ja Johan Oxenstiernan puheilla, ja mainitut valtaneuvokset olivat koko valtaneuvoskunnan puolesta luvanneet, että venäläiset saisivat tuoda Novgorodista itselleen uusia ortodoksisia pappeja, koska sielunhoitajia oli Inkerinmaalla aivan liian vähän. Kuusi uutta pappia olisivat tervetulleita. Tämä suvaitsevaisuuden tuulahdus jäi kuitenkin äärimmäisen lyhytaikaiseksi, sillä jo seuraavana vuonna 1641 Narvasta tehtiin hiippakuntakaupunki ja sen johtoon nimitettiin tarmokas uusi superintendentti Heinrich Stahl.

Viralliset suuntaviivat käännyttämistyölle annettiin Tukholmasta vuonna 1642. Superintendentin lisäksi Narvassa olisi kirkollinen konsistori, jossa vaikuttaisivat ruotsalainen, suomalainen, saksalainen ja venäläinen pappi, yksi kutakin lajia. Näiden asesessorien lisäksi konsistorissa sai olla varajäseniä, jollaiseksi nimitettiin Narvan triviaalikoulun teologian lehtori. Konsistorissa istuva ”venäläinen pastori” oli vuodesta 1643 alkaen Ivangorodin venäläinen kirkkoherra. Lisäksi tähän kirkolliseen elimeen kuuluivat notaari ja venäjän-tulkki.⁶⁴⁴

Ruotsalainen käännytystoiminta Inkerinmaalla osui ajankohtaan, jona ortodoksinen kirkko suhtautui luterilaisiin erityisen torjuvasti. Vuonna 1644 Moskovassa julkaistiin *Kirillova kniga*, joka otti etäisyyttä ”läntiseen heresiaan”. Katolilaiset, luterilaiset ja reformoidut katsottiin tässä esityksessä skismaati-koiksi.⁶⁴⁵

Superintendentti Heinrich Stahl oli Axel Oxenstiernan erityinen suosikki. Valtakunnankansleri oli tukenut tämän opintoja Rostockissa ja Wittenbergissä taloudellisesti. Stahl oli saanut tärkeitä virkoja Virossa ja hoitanut niitä esimerkiksi. Hän oli ollut oivallinen hengellinen kirjailija ja saanut aikaan käsikirjoja, saarnakokoelmia ja virsiä viron kielellä.⁶⁴⁶ Hän oli katekismuksen opettamisen ystävä ruotsalaiseen tapaan.

Heinrich Stahlin ansiosta käännytystoiminnan toinen aalto alkoi Inkerinmaalla. Superintendentti oli innokas lähetyssaarnaaja, joka yritti perehtyä venäläisten uskon perusteisiin. Hän oli ahkera vieras Ivangorodin ortodoksisessa kirkossa. Siellä hän seurasi venäläisten seremonioita ja kutsui venäläisiä pappeja synodaalikokouksiin. Hän lähetti ylioppilaita Tartosta kieliopintoihin Novgorodiin.

Tulokset tästä kaikesta olivat masentavia. Stahlin tarkastaessa ensi kertaa vuonna 1641 venäläisen kirkon oloja protestanttisen piispanvisitaation hengessä paikalle tuli vain muutama ortodoksipappi ja hekin olivat oman kirkollisen hierarkiansa alemmilta asteilta. Helmikuun 8. päivänä 1642 superintendentin onnistui kuitenkin järjestää kirkolliskokous, johon useimmat venäläiset papit ja sen lisäksi monet parjarit osallistuivat. Stahlin näkemys oli, että uskontojen väliset erot eivät perustuneet erimielisyyksiin itse uskon sisällyksessä vaan venäläisten ”uskomattomaan sivistyksen puutteeseen”. Venäläiset olivat täynnä taikauskkoa (*Aberglaube*), jonka hävittäminen onnistuisi ainoastaan opetuksen avulla.

Venäläisten näkemys oli kokonaan toinen. Luterilaiset papit eivät heidän mielestään olleet pappeja lainkaan ja näiden jakamat sakramentit olivat täysin tehottomia. Venäläiset valitsivat pappisoppilaansa omasta joukostaan, ja

kotiopetuksen jälkeen nuoret miehet saivat käydä metropoliitan koulua Novgorodissa, ennen kuin heidät vihittiin papeiksi. Stahlin ahkerat käynnit venäläisissä kirkkoissa ärsyttivät useimpia. Luterilaisen läsnäolo pyhien kupoleitten alla saastutti koko kirkon. Erimielisyydet kulminoituivat elokuussa vuonna 1642, kun superintendentti alkoi takavarikoida pyhiä kirjoja ortodoksien kirkkoissa ja luostareissa. Stahl ei ymmärtänyt, että kirjat saattoivat olla kreikanuskoisille yhtä pyhiä kuin ikonit.⁶⁴⁷ Takavarikoidut 35 kirjaa ovat nykyään kadoksissa, mutta niitä koskeva luettelo on säilynyt. Ne olivat niin sanotusti maagisia kirjoja, joiden tarkoitus ei ollut luterilaisten kirjojen tapaan opettaa seurakuntaa vaan joita käytettiin ainoastaan harvojen asiaan vihittyjen lukemistona. Ne näyttelivät jumalanpalveluksissa samanlaista osaa kuin pyhäinjäännökset ja jumalankuvat.

Avoin riita puhkesi superintendentin ja venäläisten välillä lokakuun 31. päivänä 1642. Ortodoksit heittivät Stahlin ulos, kun tämä yritti saarnata Ivangorodin kirkossa. Riidan seurauksena eräs *starost* (kylänvanhin) ja eräs kirkon vahtimestari vangittiin.⁶⁴⁸ Tapausta tutki myöhemmin kenraalikuvernööri Erik Gyllenstiernan johtama komissio. Se katsoi, että ortodoksien pelko oli ollut oikeutettua. Seurakuntalaisia rangaistiin silti. Kuulustelussa ilmeni, että superintendentti oli vienyt koiransa kirkkoon, mikä oli erittäin ajattelematonta, koska koirat olivat ehdottoman kiellettyjä venäläisissä kirkkoissa. Luterilaisissa kirkkoissa taas niiden oleskelu oli sallittua.⁶⁴⁹

Superintendentillä oli vaikeuksia myös Narvan saksalaisessa kirkossa, koska kaupungin mahtava porvaristo ei hyväksynyt ruotsalaisten katekismusta ja kirkollista liturgiaa. Stahlin päävastustajia olivat kuitenkin Ivangorodin venäläinen porvaristo ja osa Inkerinmaan pajareista. Väestö otti ystävällisesti vastaan Novgorodin metropoliitan Inkerinmaalle salaa lähettämät ortodoksiset papit. Venäjällä oli patriarkkojen Filaret ja Josif toimesta suhtautuminen toisiin kristillisiin uskontokuntiin jyrkentyneenä, ja ortodoksinen maailmankäsitys sulautui venäläiseen patriotismiin tavalla, joka asetti yhtäläisyysmerkin tsaarin ja patriarkan välille. Oikeauskoiset eivät enää saaneet mennä vieraiden kauppiaiden palvelukseen, jotta ankarat paastosäännöt eivät vaarantuisi. Luterilaiset, reformoidut ja katoliset eivät saaneet omistaa kiinteistöjä Moskovassa. Kun patriarkka Nikon vuonna 1652 nousi kirkon johtoon, tiukkeni kirkkohallinto ankarammaksi kuin koskaan. Luterilaisten kirkot revittiin ja heitä vainottiin. Jos he uskalsivat pukeutua venäläisiin vaatteisiin, heidät heitettiin vankilaan.

Tämä heijastui tietysti myös Inkerinmaalle ja vaikutti uuden superintendentin toimintaan. Heinrich Stahl totesi heti saavuttuaan, että mitään

kelvollista venäjäksi käännettyä luterilaista kirjallisuutta ei ollut olemassa, sillä hän ei jostain syystä pitänyt van Selowin kirjapainossa vuonna 1628 painetusta katekismuksesta. Vaikuttaa siltä, että vika oli superintendentin mukaan Lutherin teoksen kansanomaisella venäjällä kirjoitetuissa selityksissä, ei kirkkoslaaviksi käännetyissä Raamatun tekstissä. Stahl ja hänen apulaisensa kirkkoherra Erik Albogius kirjoittivat 1640-luvun alussa kuningatar Kristiinalle, että heidän oli aluksi hyväksyttävä ortodoksien ”invocationes sanctorum” (pyhimyksille suunnatut rukoukset), koska mitään muuta ohjelmaa ei ollut olemassa jumalanpalveluksiin.⁶⁵⁰ Aikaa myöten Stahlkin toimitti oman, aivan uuden käännöksensä Lutherin katekismuksesta, jonka alkuversiolle hän antoi nimen *Förnufftenes Miölck* (Järjen maito). Se painettiin Tallinnassa vuonna 1644. Superintendentti oli itse kirjoittanut tekstin hyvin horjuvalla ruotsin kielellään. Se käännettiin venäjäksi. Stahlin omien sanojen mukaan hän oli tavoitellut helppoa, melkein lapsekasta ilmaisua tehdäkseen teoksen kiehtovaksi ortodokseille. Hän aikoi ilmeisesti kastaa kreikanuskoiset uudelleen, mikä näkyy siitäkin, että kastetta käsitellään teoksessa kaikkiaan yhdellätoista sivulla.⁶⁵¹

Förnufftenes Miölck -teosta käytti apuneuvona opetuksessaan erityisesti Ivangorodin venäläinen kirkkoherra Erik Albogius, jota on syytä epäillä kirjan kääntäjäksi. Teoksen esiintymisestä jumalanpalveluksien yhteydessä on monia todisteita. Koska Peter van Selowin (k. 1648 tai 1649) venäläinen kirjapaino oli tuohon aikaan jo lopettanut toimintansa Tukholmassa, ei Stahlin katekismusta voitu painaa vaan se levisi käsinkirjoitettuna jäljennöksinä. Kaikki kappaleet kirjasta ovat kuitenkin kadonneet.

Yhteenvetona on korostettava, että ortodoksisen uskonnon perusteiden tuntemus oli Ruotsissa käytännössä hyvin heikkoa. Itsenäinen ruotsalainen kreikkalaisen ortodoksian tutkimus rajoittui 1610-luvun selvityksiin, jotka siis ovat suunnilleen ajalta 1610–1620. Ne pohjautuivat Länsi-Euroopassa ilmestyneisiin teoksiin eivätkä olleet itsenäisiä. Niiden ilmestymisen jälkeen käännytystoiminta voitiin aloittaa, mutta hyvin puutteellisin työkaluin.

Oliko Ruotsissa venäjän taitoa luterilaisen papiston piirissä? Hiukan sitä oli, mutta tuskin riittävästi ortodoksien hengellisyyden ymmärtämiseksi. Kenttäpappi Martin Aschaneus (k. 1641) oli yksi noista venäjän osaajista. Hän oli toiminut saarnaajana 1610-luvun sodan aikana, tullut sitten Frestan ja Hammarbyn kirkkoherraksi Uplannissa ja toiminut myöhemmin myös valtakunnan antikvaarina. Hänen harrastuksensa oli muinaisten kirkkoslaavinkielisten teoksien kerääminen. Hän osallistui sihteerinä piispa Johannes Rudbeckiuksen suureen Viroon suuntautuneeseen tarkastusmatkaan vuonna 1627.

Toinen venäjän osaaja oli Henricus Martini Fattebuur (k. 1647) Viipurista, saksalaista syntyperää oleva pormestarinpoika, joka opiskeli Rostockissa, toimi kotikaupunkinsa katedraalikoulun rehtorina vuodesta 1616 ja lopulta Nyenin (Nevanlinna) kirkkoherrana, kun tämänniminen kaupunki oli perustettu vuonna 1632. Fattebuur osasi venäjää sekä osallistui todennäköisesti jossain määrin käännöstenkin tekoon. Hänen jälkimaineensa ortodoksien parissa on hyvä. Häntä aiottiinkin Inkerinmaan superintendentiksi, mutta Stahl veti nimityksessä suosijansa ansiosta pitemmän korren; Fattebuuria tuki drotsi Pietari Brahe, Stahlia valtakunnankansleri Axel Oxenstierna. Jos haluaa, voi tässä ratkaisevassa virkanimityksessä nähdä myös kaksi eri suhtautumistapaa ortodokseihin.

Kolmas venäjän kielen taitaja oli jo edellä mainittu Erik Albogius (k. 1678). Hän oli syntynyt Skarassa ja tuli Ivangorodin ”venäläiseksi pastoriksi” Stahlin aikaan. Hänet nimitettiin vuonna 1673, jo vanhuudenheikkona, koko Inkerinmaan superintendentiksi.⁶⁵²

Ortodoksien pako ja erottelupolitiikka

Ruptuurisota 1656–1661 merkitsi, että koko Inkerinmaa ja suuri osa Käkisalmen lääniä joutui Venäjän miehittämäksi. Sota paljasti Ruotsin harjoittaman käännytyspolitiikan täydellisen epäonnistumisen itäisissä provinseissa. Sen seurauksia ei voi pitää minään muuna kuin katastrofina.

Osoittautui, että suurin osa alueen ortodokseista tunsivat voimakasta solidaarisuutta Venäjää kohtaan. Asiaan vaikutti patriarkka Nikonin harjoittama agitaatio, joka vahvisti ortodoksien päättäväisyyttä pysyä horjumattoman uskollisina omalle uskonnolleen. Kansa nousi aseisiin jo ennen kuin venäläiset saapuivat. Luterilaisia kirkkoja ja pappiloita poltettiin, herraskartanoita ryöstettiin. Tutkimuksessa on joskus arveltu, että raskaat ruotsalaiset verot olisivat olleet pääsyy rahvaan rauhattomuuteen, mutta koska luterinuskaiset, yhtä rankasti verotetut uudet asukkaat eivät liittyneet kapinaan, on selvää, että kansannousun syyt on etsittävä uskonnon alueelta. On silti huomattavaa, että venäläiset kaupunkiporvarit niin Ivangorodissa kuin Käkisalmissakaan eivät liittyneet kansannousuun vaan pysyivät uskollisina Ruotsille. Heitä palkittiinkin, sillä Inkerinmaalle nimitettiin vuonna 1658 uusi, venäläisten suhteen tolerantti superintendentti nimeltä Johannes Rudbeckius nuorempi. Koska eri uskontojen kannattajat voittomailla taistelivat keskenään, voisi ruptuurisotaa hyvällä syyllä nimittää myös sisällissodaksi. Siksikin sota oli puolin ja toisin poikkeuksellisen julma.⁶⁵³

Kreikanuskoisen väestön pettymys oli suuri, kun Venäjä sitten antoi periksi Kardisin rauhanneuvotteluissa ja veti joukkonsa pois miehittämältään alueelta. Väestön joukkopako itään oli rauhan seuraus. Pakeneminen oli voimakkainta sellaisissa pitäjissä, joissa asui paljon kreikanuskoisia, siis lähinnä Käkisalmen läänin pohjoisessa osassa ja itäisellä Inkerinmaalla. Inkerinmaalta poistui perääntyvien venäläisten joukkojen vanavedessä arviolta 7 500 henkilöä ja Käkisalmen läänistä vielä enemmän. Myös tuhansia luterilaisia katosi Inkerinmaalta, luultavasti venäläisten toimeenpaneman deportaation eli väestönsiirron seurauksena. Koska Ruotsilla oli rauhansopimuksen pohjalla täysi oikeus vaatia poistuneiden palauttamista, nousi uusi, sitkeä kiistakysymys kaikkien tulevien diplomaattisten neuvottelujen ohjelmaan. Esimerkiksi vuoden 1674 suuri diplomaattinen lähetystö, jota on käsitelty aikaisemmin tässä kirjassa, esitti venäläisille laajat pakolaisten nimien listat toivoen heidän palauttamistaan. Silloin oli kulunut jo lähes 20 vuotta sodasta. Lisäksi Ruotsi vaati Venäjältä korvausta niistä veroista, jotka poistuneet olisivat maksaneet, jos he olisivat pysyneet aloillaan. Summat olivat todella huomattavia.⁶⁵⁴

Eri uskontunnustusten kannattajien suhteet muuttuivat joukkopaon seurauksena. Vuodelta 1675 säilynyt tilasto osoittaa, että eniten ortodokseja oli lännessä, Jaaman ja Kaprion lääneissä, missä vatjalaiset ja inkerikot olivat pysyneet aloillaan, ja vähiten idässä, erityisesti Pähkinälinnan läänissä. Uutta luterilaista väestöä oli kaikkialla. Tulokkaat olivat peräisin Savosta (savakot) ja Karjalankannakselta (äyrämöiset). He olivat ottaneet autoiksi jääneet tilat haltuunsa. Laskelmien mukaan Inkerinmaa oli saanut noin 5 000 uutta luterinuskoista asukasta Suomesta.⁶⁵⁵ Käkisalmen lääniin muutti uudisasukkaita pääosin Savosta.

Sodan seurauksena uskontoryhmien välille oli syntynyt herkästi räjähdyksiin johtava tilanne. Käkisalmen läänin kihlakunnan tuomiokirja kertoo kostotoimista, joita oli sattunut eri uskontoa edustavien naapureiden välillä. Yhteinen juopottelu juhlien aikana johti usein riitoihin, ja puukot istuivat höllästi tupissaan. Tuomiokirjaan tiheästi merkityt kiroukset osoittavat, että riidan syy löytyi useimmiten uskonnon alueelta. Ortodoksien pako Venäjälle jatkui myös rauhan jälkeen, mutta hiukan vähäisemmässä määrin. Oli tavalista, että ortodoksi ei enää kelvannut lautamieheksi kuten ennen.⁶⁵⁶ Inkerinmaata oli aikaisemmin pidetty ”vaikeana provinssina”, mutta nyt siitä alettiin käyttää nimitystä ”Ruotsin Siperia”.⁶⁵⁷

Käännetyksykysymyksessä ei tapahtunut paljonkaan ruptuurisodan jälkeisinä vuosikymmeninä. Viipurin piispat ja Narvan superintendentit seurasivat

toisiaan nopeassa tahdissa ja olivat sitä paitsi vanhoja ja raihnaisia miehiä, jotka eivät toimineet aktiivisesti. Periaate oli, että venäläiset olivat toisenlaisia kristittyjä mutta että he nauttivat käytännössä uskonnonvapautta. Heille piti opettaa luterilaisen uskonkäsityksen alkeita. Tämä oli jatkuvasti virallisen uskontopolitiikan sisältö.

Muutoksen tuuli alkoi puhaltaa 1670-luvulla. Jo superintendentti Johannes Rudbeckius nuorempi oli kehittänyt katsomuksen, että venäläisiä ja ei-venäläisiä itämerensuomalaisia pitäisi kohdella eri tavoin. Hänen seuraajansa vuodesta 1672 Erik Albogius oli samaa mieltä. Hän katsoi, että venäläiset ja heidän uskontonsa pitäisi jättää rauhaan mutta että itämerensuomalaiset pitäisi käännättää. Perusteluna oli, että inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset, joita provinssissa oli vielä paljon, eivät ymmärtäneet venäjää tai kirkkoslaavia eivätkä siksi tienneet uskonnon totuuksista mitään. Heitä voi hyvin pitää täysinä pakanoina, joiden käännättämistä ei mikään rauhansopimus voinut estää. Se olisi yksinomaan Jumalalle suotuisa teko. Niin alkoi toiminta, jota ei enää voi nimittää käännättämiseksi vaan josta pitää käyttää sanaa erottelminen eli *segregaatio*.⁶⁵⁸ Järjestelmää kehitettiin edelleen, kun Johannes Gezelius nuorempi oli tullut Narvan superintendentiksi. Aluksi päämäärä asetettiin matalaksi – riittäisi, jos suomensukuiset henkilöt osaisivat Isä meidän -rukouksen luterilaisen tekstin.

Kaikesta huolimatta aivan muu tekijä alkoi vaikuttaa olosuhteisiin. Tähän asti päälinja oli ollut, että luterinuskaiset olivat pitäneet venäläisiä skismaattikkoina ja halunneet käännättää heidät. Kreikanuskaiset taas olivat uhmanneet Ruotsin valtiovaltaa marttyyrien itsevarmuudella ja kompromissittomuudella. Kova oli pantu kovaa vastaan Inkerinmaalla ja Käkisalmen läänissä. Niin olisi varmaan jatkunut ikuisuuksiin, jollei luterilaisuus itse olisi alkanut muuttaa luonnettaan.

Muutos ei alkanut Ruotsista, vaan mannermaalta, lähinnä Saksan yliopistoista. Monet niistä – esimerkiksi Wittenbergin, Leipzigin ja Jenan yliopistot – markkinoivat edelleen kivenkovaa aitoluterilaisuutta, mutta sen rinnalla alkoi vapaampi uskonkäsitys näkyä akateemisten opinahjojen liepeillä. Vanhassa valtakunnan- ja keisari kaupungissa Frankfurt am Mainissa vaikutti kaksi oppinutta, Philipp Jacob Spener ja Johann Jacob Schütz, ja he perustivat pieniä uskonyhteisöjä, niin sanottuja konventikkeleita, hartauden harjoittamista varten. Tunnelma niissä oli vapaa, kansanomainen ja lämmin. Spener julkaisi teoksen *Pia desideria* (1676) uudistaakseen evankelis-luterilaisen kirkon. Useat nuoret kirkonmiehet Ruotsista ja Suomesta saivat mannermaisten opintomatkojensa aikana yhteyksiä Spenerin oppiin eli, kuten kohta

sanottiin, pietismiin tai herrnhutilaisuuteen. Silti Ruotsissa vallitsi siitä huolimatta vielä pitkään Raamatun kirjaimeen sitoutunut aitoluterilaisuus. Sen tärkein tunnustuskirja oli *Formula concordiae* (Yksimielisyyden muodot, 1663), jonka ympärille vanhaluterilaiset kerääntyivät. Spenerin katsomukset levisivät hieman myöhemmin Halleen, josta tuli suuntauksen pääpaikka suunnilleen vuonna 1700.

Pietismin omaksuneet yliopiston opettajat olivat innokkaita orientalistejä ja Vanhan testamentin tutkijoita. He olivat kiinnostuneita juutalaisuudesta ja itäkirkosta. Heillä oli yhteyksiä Moskovassa vaikuttaviin luterilaisiin seurakuntiin, ja he pitivät ortodoksista uskoa ilman muuta kristillisyytenä. Pikkuasioihin keskittyvä väittely eri uskontokuntien eroista ei ollut speneriläisen ajattelutavan mukaista. Erityisesti Spenerin seuraaja August Hermann Francke kehitti yhteyksiä Konstantinopolin ja Aleksandrian patriarkkoihin ja yritti solmia siteitä Moskovan patriarkkaan, Venäjän kirkon johtajaan. Voi suorastaan puhua pietistien lähetystoiminnasta Itämeren maissa ja Moskovan valtakunnassa se suuntautui saksankieliseen väestöön. Narvassakin, perinteisen itärajan tuntumassa, pietistit saivat jalansijaa.

Kirkonmiehiä, jotka toteuttaisivat erotteluajatuksen Ruotsin voitoilla, oli kaksi: Viipurin piispa Petrus Bång ja Narvan uusi superintendentti Johannes Gezelius nuorempi. Heidän uransa olivat kehittyneet varsin eri lailla, ja he toteuttivat ortodoksien käännättämistä hiippakunnissaan eri tavoin. Molemmilla oli kuitenkin sama lähtökohta.

Petrus Bång oli kotoisin Hälsinglandista, ja hän oli tehnyt huomiota herrättäneen uran Turun yliopiston toisena teologian professorina, kun hänet vuonna 1678 kutsuttiin ensin aivan lyhyeksi aikaa Narvan superintendentiksi ja nimitettiin kohta sen jälkeen vuonna 1681 Viipurin piispaksi, missä virassa hän toimi kuolemaansa asti vuoteen 1696. Hän kirjoitti vuonna 1678 hallituksen käyttöön laajan muistion, jossa hän pohti suhtautumista ortodokseihin. Bång valitteli, että alue oli täynnä kreikanuskoisten pappeja, joista useimmat olivat tulleet Venäjältä. Väestö kävi heidän kuuntelemisensa lisäksi mielellään rajan toisella puolella olevissa venäläisissä kirkkoissa. Heidät piti jättää rauhaan. Bång halusi keskittyä erityisesti karjalaa ja suomea puhuviin ortodokseihin, joille kirkkoslaavi oli vierasta. Heidät pitäisi eri houkutuksin tai pakolla saada käymään luterilaisissa kirkkoissa.⁶⁵⁹ Bångin vaikutus tuntui myöhemmin erityisesti Käkisalmen läänissä. Sitä käsitellään tässä teoksessa pian. Ensiksi kuitenkin Inkerinmaa, kahdesta provinssista tärkeämpi.

Keskeinen hahmo Inkerinmaalla oli Johannes Gezelius nuorempi, samannimisen Turun piispan poika. Hän opiskeli mannermaalla, Alankomaissa,

Saksassa ja Englannissa, oppi hepreaa ja omaksui Spenerin opit. Voidakseen tehdä uraa kotimaassaan hän kuitenkin luopui ajatuksesta järjestää konventikkeleitä ja teki kompromissin aidon luterilaisen puhdasoppisuuden kanssa. Hänestä tuli teologian ylimääräinen professori Turun yliopistoon, jossa hän auttoi isäänsä tämän suuressa uudessa raamatunkäännöksessä, jota myöhemmin kutsuttiin nimellä Kaarle XI:n Raamattu. Vuonna 1681 Gezelius nuoremasta tuli Inkerinmaan uusi superintendentti, heti lyhytaikaisen Bångin jälkeen. Hän peri erotteluajatuksen edeltäjiltään ja kehitti sen täydellisyyteen.

Aika oli muuttunut. Ruotsissa toteutettiin kuninkaan yksinvalta, ja valtaistuimella istui Kaarle XI, joka oli hyvin kiinnostunut uskonnon kysymyksistä. Kruunun edustaja Narvassa oli uusi kenraalikuvernööri Göran Sperling, kirkonmiesten lähin yhteistyötaho provinssin hallitsemisessa. Kuninkaan, Gezeliuksen ja Sperlingin välille kasvoi laaja ja hyvin kiinnostava, uskonnon kysymyksiä pohtiva kirjeenvaihto.

Erotteluajatus muutti kokonaan käännytystoiminnan luonteen. Se perustui luuloon, että kansan kielellinen ja etninen identiteetti olisi yksi ja sama. Tämähän ei pitänyt lainkaan paikkaansa. Vaikka venäläisillä, inkerikoilla ja vatjalaisilla oli eri kielet, he olivat yhtä ja samaa kreikanuskoista kansaa. Heidän tapansa, vaatepartensa ja asuntonsa olivat aivan samanlaiset. Kaikki ryhmät pitivät itseään ”venäläisinä” ja käyttivät melko usein itsestään nimitystä ”venäläinen kansakunta”. Alueen luterilaisetkin olivat tottuneet tähän terminologiaan.

Alueen uusi kirkollinen johtaja Johannes Gezelius nuorempi tarkasteli asiaa toisesta näkökulmasta. Hänen lähtökohtanaan olivat kreikanuskoisten eri kieliryhmät ja niiden asuttamat alueet. Superintendentti käytti sanaa ”suomalaiset” kaikista muista paitsi venäjää puhuvista Inkerinmaan ihmisistä. Suomalaiset olivat hänen mielestään melkein samaa kansaa kuin ruotsalaiset. Suomen kieli, ei ortodoksinen uskonto, oli hänen mielestään tämän väestön identiteetin pohjana. Kaikkien suomalaisten pitäisi olla luterilaisia.⁶⁶ Ongelmana oli vain, että nämä ”suomalaiset” asuivat venäläisten joukossa ja tunsivat yhteenkuuluvuutta heidän kanssaan. Venäläisillä oli Gezeliuksen näkökannan mukaan oikeus harjoittaa ortodoksista uskontoa.

Erottelupolitiikan alkuhetki osui Narvassa vuonna 1682 pidetyille maapäiville. Se oli oikeastaan aateliskokous, Inkerinmaan arrendaattorien neuvonpito, joka tähtäsi samanlaisen ritarikunnan muodostamiseen kuin mitä aatelilla oli Virossa ja Liivinmaalla. Maa-aateli suhtautui erotteluajatuksen kielteisesti, koska se pelkäsi, että sen talonpojat karkaisivat ahdistettuna Venäjälle. Gezelius ei kuitenkaan perääntynyt vaan kehitteli ajatustaan

edelleen. Hän kirjoitti nyt täsmällisemmin vatjalaisista ja inkerikoista, sen sijaan että olisi käyttänyt aiempaa yleisnimitystä suomalaiset. Mutta ketkä olivat vatjalaisia ja inkerikkoja? Ruotsissa ei näistä kansansirpaleista ja niiden historiasta ollut minkäänlaista tietoa. Gezelius luki Olof Rudbeckin teoksesta *Atlantica* (1697), että kansaa oli aikojen alusta alkaen siirtynyt Suomesta Inkerinmaalle. Se todisti hänen mielestään, että alueen itämerensuomalaiset kansat olivat läntistä juurta, oikeastaan ruotsalaisia, jotka olivat vasta Venäjän valtaan jouduttuaan omaksuneet ortodoksisen uskon, ehkäpä vasta niin myöhään kuin ruptuurisodan 1656–1661 aikana. Vatjalaiset ja inkerikot asuivat Länsi-Inkerinmaalla, mikä tuki Gezeliuksen teoriaa. Venäjän kanssa tehtyihin rauhansopimuksiin kirjoitetut suojamääräykset eivät näin ollen voineet koskea heitä.

Kuningas otti kantaa Gezeliuksen ehdotukseen Tukholmassa toukokuun 4. päivänä 1683 tehdyllä päätöksellä. Se oli hyvin varovainen. Luterilaiset papit saivat opettaa uskon alkeita inkerikkojen ja vatjalaisten kylissä mutta eivät kirkoissaan. Kreikanuskoisia pappeja kiellettiin kastamasta lapsia, joiden vanhemmat puhuivat suomea, eivätkä he saaneet vihkiä suomalaisia pareja avioliittoon tai siunata hautaan suomalaisiksi katsottuja henkilöitä. Nämä toimet olisi varattu luterilaisille papeille. Päätöksessä ei kuitenkaan ollut sanaakaan siitä, miten siirtymisen uskonnosta toiseen oikein pitäisi tapahtua. Kuningas antoi superintendentille tässä vapaat kädet.⁶¹

Olennaisiksi tuli nyt sen seikan selvittäminen, mikä kotikieli vallitsi kuskakin kreikanuskoisessa perheessä. Kysymys oli hyvin herkkä, sillä itse kuningas oli sanonut, ettei kieli merkinnyt mitään virkanimityksissä. Hänellä sai olla kaikenkielisiä alamaisia, ja hän suhtautui kaikkiin tasapuolisesti, kunhan nämä vain olivat hänelle uskollisia. Tästä piti nyt poiketa. Superintendentille oli tärkeää saada venäläiset papit mukaan hankkeeseensa. Niinpä kenraalikuvernööri Sperling kutsui kokoon Kaprioon elokuun 22.–23. päivinä 1683 synodin, jonne ortodoksiset papit ja luterilaiset sielunhoitajat saivat tulla yhtäläisin perustein. Murtaakseen vastarinnan kenraalikuvernööri vangitutti innokkaimman vastustajansa, papin nimeltä Simon (jota joskus sanottiin Isidoriksi ja joka oli oikealta nimeltään Isidor Sissof), minkä jälkeen ortodoksiset papit todellakin allekirjoittivat synodin päätökset yhdessä luterilaisten kanssa. Heidät oli pantu seinää vasten.

Gezelius teki nyt seuraavan siirtonsa. Marraskuun 2. päivänä 1683 allekirjoittamassaan instruktiossa hän siirsi ongelman tilanomistajien ratkaistavaksi. Heidän piti saada ne kreikanuskoiset talonpojat, jotka puhuivat muuta kieltä kuin venäjää, saapumaan joka toinen tai kolmas sunnuntai luterilai-

seen jumalanpalvelukseen, joka järjestettäisiin heille jossakin kappelikirkossa. Mikä instruktioin seurauksena oli, on epäselvää. Superintendentin myöhemmistä puolustuskirjelmistä on kuitenkin luettavissa, että toimenpide törmäsi tiukkaan vastarintaan. Gezeliusen toukokuun 12. päivänä 1684 laatiman kirjelmän mukaan olivat lähes kaikki tilanomistajat ja -vuokraajat keksineet hankkeelle jonkin esteen. Gezelius käski nyt, että kysymys oli ratkaistava yhdellä iskulla. Kaikki ortodoksit oli koottava kokouksiin, joissa luterilaiset papit ottaisivat selvää, kuka puhui mitään kieltä ja keillä oli suomensukuinen kieli kotikielenä. Suomenkieliset katsottaisiin heti luterilaisiksi ja otettaisiin pois ortodoksipappien seurakunnista. Näitä pappeja uhkasi viran menettäminen, jos he jatkossakin opettaisivat suomenkielisiä. Tilanomistajien piti olla läsnä kielentutkintakokouksissa. Jolleivat he saapuneet, heitä rangaistaisiin tottelemattomuudesta.⁶⁶²

Luterilaisten pappien piti kuvailluissa kokouksissa luetteloida kaikki henkilöt, jotka vaihtoivat uskontokuntaa. Venäläisten pappien taas piti laatia luettelot venäjää puhuvista ortodokseista, jotka jäivät heidän kirkkoihinsa. Muutamia tuollaisia luetteloita on säilynyt. Uusien luterinuskosten tuli luopua kaikista ikoneistaan ja kuvistaan ja pukeutua länsimaalaisittain. Kaikki yhteydenpito ryhmien välillä olisi tämän jälkeen kiellettyä. Erottelu vietäisiin läpi armotta ja olisi lopullinen.

Vaikka täsmällisiä tietoja Gezeliusen toiminnan seurauksista ei ole, näyttää siltä, että Inkerinmaalla vallitsi niiden vuoksi hyvän aikaa täysi kaaos. Superintendentti teki itse tarkastusmatkan maaseudulle elokuussa 1684 ja kirjoitti näkemästään perusteellisen raportin *Diarium Visitationis Ingro-Wadiaca Anno 1684*, jonka hän lähetti kuninkaalle marraskuun 21. päivänä 1685.⁶⁶³ Monilla seuduilla kaikki asukkaat pakenivat metsiin superintendentin tullessa. Muutamassa kohdin, kun väki oli kerääntynyt elonkorjuutöihin, tarkastuksen suorittajan onnistui kuitenkin tavata kansaa, jonka tilanhoitaja oli pakottanut saapumaan pellolleen. Gezelius kuulusteli kaikkia paikalla olevia. Uhmakkaita luterilaisen katekismuksen vastustajia piiskattiin. Joskus oli todella vaikeaa erottaa vuoheet lampaista, koska monet kansallisuudeltaan venäläiset talonpojat osasivat jonkin verran suomea. Kaikki tämä teki superintendenttiin hyvin masentavan vaikutuksen.

Vuosina 1684–1686 laatimissaan kirjelmissä Gezelius esitti varmasti jonkin verran kaunistellun kuvan todellisuudesta. Hän väitti, että erottelutoiminnan ansiosta noin 3 000 perhettä oli kääntynyt luterilaisuuteen, mikä on selvää liioittelua. Superintendentti sanoi kastaneensa itse tuhat lasta Lutherin uskoon ja vihkineensä 200 paria kristilliseen avioliittoon.⁶⁶⁴

Mutta tilanne muuttui nopeasti, kun rajanaapuri Venäjä puuttui tapahtumiin. Molemmat poikatsaarit – Venäjää hallitsivat tähän aikaan veljekset Ivan Aleksejevits ja Pjotr Aleksejevits Romanov yhdessä – julkaisivat heinäkuun 10. päivänä 1684 päivätyyn ukaasiin, joka suuntautui Inkerinmaan, Viron ja Karjalan ortodoksisen väestön huonoa kohtelua vastaan. Asia nousi pöydälle myös Moskovassa käydyissä neuvotteluissa venäläisten ja Conrad Gyllenstiernan lähetystön välillä. Gezelius oli kyllä varoittanut toista päälähettilästä kanslianeuvos Jonas Klingstedtiä kertomalla ennen matkalle lähtöä, että jotain tällaista oli ehkä odotettavissa, mutta ruotsalaiset yllättyivät silti Venäjällä vallitsevasta jäisestä ilmapiiristä. Kaikki yritykset tehdä kompromisseja epäonnistuivat.

Venäjä ei tyytynyt muodollisiin protesteihin. Novgorodin voivodi lähetti Inkerinmaalle vakoilijan, kauppias Ivan Semjonovin, keräämään tietoja tapahtuneista vääryyksistä. Semjonov kierteli maakunnassa, kirjoitti laajan raporttinsa ja luetteli siinä kymmeniä tapauksia, joissa luterilaiset olivat turvautuneet väkivaltaan ja jopa kidutukseen. Tiedot vaikuttavat luotettavilta. Raportin vaikutuksesta poikatsaarit laativat uuden Ruotsille osoitetun kirjeen elokuun 7. päivänä 1685, nyt jo hyvin uhkaavin sanankääntein. He olivat kiinnittäneet huomiota siihenkin, että Tallinnan ortodoksinen kirkko oli suljettu ja että joku kauppias oli rakennuttanut hevostallinsa aivan sen viereen. Näitä tapauksia pahempi oli tietysti yleinen tilanne Inkerinmaalla ja Karjalassa. Pyhät ikonit oli kielletty, ortodoksiset papit vangittu ja väestöä kidutettu. Tsaarit vaativat päättäväisesti, että oikeauskoiset ”saisivat säilyttää kirkkonsa ja rukoushuoneensa, pyhät kuvansa sekä omat pappinsa, jotka järjestävät jumalanpalveluksia, kastavat lapsia ja paastoavat oikealla tavalla”.⁶⁶⁵

Kuningas Kaarle XI pelästyi kirjeestä ja antoi sepittää sovittelevan vastauksen. Hän ei ollut koskaan kuuullut, että Inkerinmaalla ja muilla itäalueilla käytettäisiin pakkoa käännystyössä. Kirjeellään kuningas asetti alaisensa kenraalikuvernööri Sperlingin ja superintendentti Gezeliuksen tapahtuneen tosiasian eteen, ja heidän piti antaa periksi. Nämä virkamiehet eivät tietenkään pitäneet siitä, että heidän aikaisemmin hyväksytyt toimensa nyt julkiesti tuomittiin.⁶⁶⁶

Niin oli erottelupolitiikka tullut tiensä päähän, ainakin virallisesti. Loppu oli jälkimaininkeja ja vastentahtoista toimenpiteiden peruuttamista. Jotta luterilaisilla papeilla olisi jonkinlainen ortodoksien kohtelun ohje, kirjoitti Gezelius suomeksi teoksen *Uscollinen Manus* (1686, uusi painos 1687), joka sisältää superintendentin pääajatukset jonkin verran lievennetyssä muodossa. Siinä hahmotellaan luterilaisuuden suhde sellaisiin ihmisiin, jotka puhu-

vat suomea mutta jotka kuuluvat ortodoksiseen kirkkoon.⁶⁶⁷ Uusi kirkkolaki ilmestyi painosta vuonna 1686 ja otettiin käyttöön voittomailla kaksi vuotta myöhemmin. Se oli sama kaikille alamaisille. Samaan aikaan provinssien aateli ja virkamiehet saivat vanhoa uuden uskollisuudenvalan Kaarle XI:lle. Pakkokäännyttäminen alkoi vähitellen vaipua unohduksiin. Ortodokseja oli kyllä olemassa, mutta heistä enemmän tai vähemmän vaiettiin.

Venäjä yllättää aina. 1680- ja 1690-luvulla rajan yli alkoi saapua Itä-Liivinmaalle, Inkerinmaalle ja Käkisalmen lääniin pakolaisia, jotka olivat lähteneet asuinsijoiltaan pakoon patriarkka Nikonin uudistuksia ja joita siksi kutsuttiin vanhauskoisiksi, venäjäksi *raskolniki*. Nikon oli aikaansaanut todellisen uskonpuhdistuksen kirkossaan ja johtanut sen vahvalla kädellä lähemmäs alkukirkon oppeja. Seremonioiden muuttaminen ja uudenlainen ristinmerkin teko oli suututtanut vanhoillisia, ja kun muutosta ajettiin läpi väkipakolla, olivat monet pitäneet parempana muuttaa rajan yli Ruotsin alueelle. Pako aiheutti lyhytaikaista vahingoniloa Narvan luterilaisessa konsistorissa, mutta sitä laimensivat huomattavasti vaikeudet uusien alamaisten kohtelussa. Vanhauskoisilla ei ollut pappeja, vaan maallikot huolehtivat kirkollisten menojen toimeenpanosta. He odottivat maailmanloppua ja elivät monenlaisten apokalyptisten kuvitelmien vallassa. Monet vanhauskoiset paastosivat niin innokkaasti, että he melkein nääntyivät nälkään.

Kysymys näiden uudenlaisten ortodoksien kohtelusta ei ehtinyt saada ratkaisuaan Ruotsin vallan aikana. Valtakunnan voittomaiden äärimmäisessä ulkonurkassa, Marienburgissa (Alüksne) Etelä-Liivinmaalla, oli kuitenkin eräs pappi, jolla oli pietistisiä katsomuksia ja joka oli alkanut kiinnostua heistä. Hänen nimensä oli Ernst Glück, ja hän oli opetellut venäjää ja kääntänyt joukon luterilaisia kirjoja venäjäksi heitä varten. Glückin kirjeenvaihto Riian kenraalikuvernööri Erik Dahlberghin ja myös kuningas Kaarle XI:n kanssa johti todennäköisesti siihen, ettei mitään pakkotoimia ryhdytty soveltamaan vanhauskoisia vastaan.⁶⁶⁸ Historia tuntee Glückin parhaiten siitä, että hänen piikansa, latvialainen Marta, meni naimisiin Pietari Suuren kanssa ja tuli tämän kuoltua Venäjän keisarinnaksi nimellä Katariina I.

Inkerinmaalla sovelletulla käännytys- ja erottelupolitiikalla ei ollut vastinetta Käkisalmen läänin puolella. Alue oli harvaan asuttua, eikä sen väestöön kohdistettu samanlaisia kovia toimia kuin etelämpänä. Edellä mainittu Viipurin piispa Petrus Bång, jolla oli jo kokemuksia Inkerinmaalta, ei ollut hiippakunnassaan vuosina 1680–1696 samanlainen käskijä kuin Johannes Gezelius nuorempi omassaan. Bång oli päinvastoin erittäin suvaitseva. Hänen näkemystään käännytyskysymyksessä voi tarkastella muistiosta, jonka hän lähetti

vuonna 1686 kenraalikuvernööri Göran Sperlingille. Asiakirja on hyvin kiinnostava.⁶⁶⁹

Petrus Bång katsoi, että luterilaisten ja kreikanuskoisten välinen ero ei ollut ollenkaan niin suuri kuin väitettiin. Ortodokseilla oli käytettävissään kirjoitettu tieto pyhistä sakramenteista ja sitä paitsi monia opettavia pyhäinkertomuksia. He uskoivat kolmijakoiseen Jumalaan. He kuvasivat Jumalaa kauniilla sanoilla ja tunsivat hänen luontonsa ja armonsä. Heidän käsityksensä synnistä oli oikea, ja he puhuivat oikealla tavalla Kristuksen ansioista. Ainoastaan Kristus oli heidän pelastajansa, ja mitä tuli syntien anteeksiantoon, ei heidän pyhimyksillään ollut siinä mitään osaa, ei myöskään heidän omilla hyvillä teoillaan. He eivät tosin välittäneet luterilaisista uskonkappaleista, mutta ilman niitäkin tultiin toimeen.

Ero luterilaisten ja ortodoksien välillä näkyi Bångin mukaan vain riiteissä. Piispa luetteli muistiossaan koko joukon eroja, joilla oli kuitenkin vain vähäinen merkitys. Kreikanuskoiset kumarsivat Abrahamin tapaan, kun taas länsikristityt polvistuivat Paavalin opettamalla tavalla. Venäläiset suutelivat toisiaan tervehdykseksi, kun taas länsimaalaiset kätelivät vieraitaan. Ensin mainitut käyttivät suitsutusta konkreettisesti kirkoissaan, kun taas luterilaiset tyytyivät hengelliseen suitsuttamiseen, rukouksiin ja vetoomuksiin. Kreikanuskoisilla oli risti kaulassaan ja he tekivät ristinmerkkejä kaikissa tilaisuuksissa, ja siksi länsimaalaiset voittaisivat heidät puolelleen – näin Bång kirjoitti – jos heillä olisi risti sydämessään. Venäläiset suutelivat ristiinnaulitun kuvaa kirkon seinällä ja kirjan kannessa ja pitivät luterilaisten hurskautta hyvin vähäisenä. He paastosivat Kristuksen ja Eliaan esikuvien mukaan rangaistakseen ruumistaan nälällä, kun taas luterilaiset söivät ja mässäsivät. Venäläiset kävivät ehtoollisella kerran vuodessa ja valmistautuivat siihen viikon ajan. Luterilaiset puolestaan kävivät kyllä ehtoollisella useammin mutta eivät harrastaneet mitään hengellistä valmistautumista.

Näiden erojen ei pitäisi erottaa uskontokuntia toisistaan, Bång kirjoitti. Huonomman joukon piti aina ottaa oppia paremmasta joukosta. Venäläisten pitäisi syventää tietämystään, mutta luterilaisten pitäisi kohentaa toimintaansa. Meillä on kyllä monissa suhteissa parempi teoria, mutta venäläisillä on parempi käytäntö, hän lisäsi.⁶⁷⁰

Petrus Bångin ennakkoluuloton katsomus ennusti jo suurta muutosta uskontokuntien suhteissa.

Tiedon ja suvaitsevaisuuden aamunkoitto

Suurvalta-ajan Ruotsissa pyrittiin ylläpitämään luterilaisen puhdasoppisuuden ja yhtenäisen valtion ajatusta. Tähän perustui myös ruotsalainen käsitys ortodoksisesta uskonnosta. Suvaitsevaisuus kristinuskon muita suuntauksia kohtaan oli ollut vähäistä ja johtunut – jos sellaista saattoi havaita – aina erityisistä käytännöllisistä syistä. Näitä syitä oli pelko Venäjän voimakkaasta reaktiosta, jos valtakunnan alueella asuvia kreikanuskoisia pakotettaisiin uskonnonvaihtoon. Tämä pelko oli aivan ilmeisesti hillinnyt käännytys halua. Ei haluttu sotaa naapurimaan kanssa uskontosyistä. Se olisi ollut liian kallis hinta luterilaisuuden levittämistä.

Mannermaalla leviävät pietistiset käsitykset olivat 1680-luvulle tultaessa pehmentäneet uskonnollisia katsomuksia Ruotsissa, olkoonkin, että valtakunnan virallinen linja oli edelleen luunkova luterilainen puhdasoppisuus. Se oli jatkossakin pitkään ainoa kirkon hyväksymä katsomus. Kaarle XI oli hyvin päättäväisesti lopettanut käännytystoiminnan ja erottelupoliitikan Inkerinmaalla ulkopoliittisista syistä.

Vaihtuvat yritykset käännyttää venäjänuskoisia olivat kuitenkin herättäneet kiinnostusta tätä kirkkokuntaa kohtaan. Ratkaisevaksi tuli jatkossa se toiminta, jota Narvan uusi superintendentti Nicolaus Bergius harrasti hiippakunnassaan. Kuka Bergius oli?

Nicolaus Bergius oli syntynyt vuonna 1658 Tallinnassa kaupungin ruotsalaisen kirkkoherran poikana. Hän oli niin isänsä kuin äitinsäkin puolelta ruotsalainen; suku katsoi polveutuvansa Smoolannista. Nicolauksen lapsuus ja nuoruus sujuivat hyvin monikielisessä ympäristössä, jossa puhuttiin saksaa, viroa ja venäjääkin. Opintoaikanaan nuori mies vieraili Turun yliopistossa ja löysi sittemmin Uppsalasta patronuksen, professori Erik Benzeliuksen vanhemman, jonka tuki osoitettiin hänelle merkittäväksi. Hän sai stipendin opintomatkaa varten ja vietti kokonaisen vuoden Frankfurt am Mainissa tunnetun pietistin Philipp Jacob Spenerin hoivissa, siirtyi sitten opiskelemaan orientalistiikkaa Giesseniin ja väitteli siellä vuonna 1684 maisterin arvoa varten, mikä jälkeen hän viipyi vielä vuoden ajan Pariisissa. Matkallaan Bergius hankki itselleen suuren kirjakokoelman.

Pariisin-aika oli Bergiukselle tärkeä siksikin, että hän oppi hyvin myös ranskan kielen. Palattuuan Tukholmaan hänestä tuli vastikään perustetun ranskankielisen seurakunnan pastori vuonna 1687. Hänen tehtävänään oli houkutella Ruotsissa käymässä olevia ranskalaisia ja maassa asuvia valloneja Lutherin uskoon ja uuden seurakunnan jäsenyyteen. Hanke oli nuorelle

miehelle ylivoimainen, ja hän vaipui omien sanojensa mukaan syvään melankoliaan. Ranskalaisen luterilaisen seurakunnan kiinteistössä asui kuitenkin vanhempia vailla oleva kreivitär Kristina Juliana Oxenstierna, joka otti elämäntehtäväkseen masentuneen papin lohduttamisen. Nuoret rakastuivat toisiinsa ja menivät naimisiin, mutta tämä mesallianssi herätti Tukholman seurapiireissä raivokasta vastustusta ja morsiamen sukulaiset saivat aikaan Bergiusta vastaan tähdätyn oikeudenkäynnin Svean hovioikeudessa. Liitto oli kuitenkin hyvin onnellinen, ja kun vaimo yhdeksän vuotta myöhemmin kuoli, Bergius muutti pois Tukholmasta.⁶⁷¹

Uusi asemapaikka oli Narva, jonne Bergius sijoittui vuonna 1700 vastanimitetyn superintendentin ominaisuudessa, kohta saavutetun sotavoiton jälkeen. Hänen kautensa rajakaupungin hengellisenä johtajana jäi kuitenkin lyhyeksi, pariin vuoteen. Bergiuksen suhde ortodoksien käännättämiseen tuntuu aluksi horjuneen. Ainakin hän kirjoitti lokakuun 12. päivänä 1701 kuninkaalle perusteellisen kirjeen, jossa hän itse sanoi tukevansa erottelua mutta johon hän oli liittänyt 13 inkerinmaalaisen luterilaisen papin vastalauseen; pappien mukaan segregatiota ei pitäisi ainakaan sodan aikana yrittää uudelleen. Sama oli myös maata omistavan aatelin mielipide Inkerinmaalla.⁶⁷² Kirjelmistä tuntuu ilmenevän, että uusi superintendentti hyväksyi käännystoiminnan mutta vain periaatteessa. Hän oli nuoruutensa pietistisen vaiheen jälkeen palannut aitoluterilaisuuteen. Koko hänen harrastuksensa Narvassa keskittyi silti toisiin asioihin, lähinnä venäjän kielen opintoihin ja venäläisen kirkon erikoisuuksien tutkimiseen ortodoksepappien kanssa käytävien keskustelujen avulla. Uuden kirkollisen johtajan kielitaito ja olemus tuntui sulautuvan luontevasti siihen ympäristöön, johon hän oli joutunut. Hän syventyi nyt asioihin toden teolla uteliaana ja rohkean puolueettomana.

Nicolaus Bergius kirjoitti aluksi lentokirjasen, jonka otsikkona oli *Freundliches Ansinnen an den Herren Liebhaber der russischen Sprache, Historien und Bücher, davon Nachricht zu ertheilen* (Ystävällinen kehoitus herroille venäjän kielen, historian ja kirjojen ystäville, että he antaisivat teoksista tiedon, 1702).⁶⁷³ Kirjanen alkaa ohjelmanjulistuksella, jossa kirjoittaja sanoi, että Narva oli täydellisen oikea paikka Venäjän uskonnon ja kirkon tutkimukselle. Bergius korosti, että hän opiskeli parhaillaan venäjää, koska kaikki, mitä tähän mennessä tiedettiin, oli peräisin länsieurooppalaisilta kirjoittajilta, jotka olivat venäjää osaamatta koonneet harhaluulonsa kirjoihin.

Ongelmana oli vielä, että venäläiset halusivat salata tietonsa, koska teologiset väittelyt olivat kiellettyjä heidän piirissään. He tiesivät itse erinomaisesti, miten asiat liittyivät toisiinsa. Jokaisen papin pitäisi hallita heidän

kielensä rajaseuduilla. Superintendentti Bergius viittasi tässä kohdin erään Danzigissa asuvan tohtori Schelwigin mielipiteeseen, jonka mukaan kreikan kieli riittäisi myös venäläisten uskonnon tutkimiseen. Niin ei ollut asian laita, sillä venäläiset eivät osanneet kreikkaa. Oppi oli kyllä sama Kreikassa ja Venäjällä, mutta tavat erilaiset.

Tämän jälkeen Bergius painotti, että Narvaan oli välttämätöntä saada venäläinen kirjapaino. Kirjapainot olivat Venäjällä harvinaisia. Jos onnistutaisiin ostamaan van Selowin painon tarvikkeet ja kyrilliset kirjasimet jostakin ja yritys sijoitettaisiin Narvaan, olisi sen tuotteilla varmaa kysyntää rajan toisella puolella. Sitä paitsi olisi tärkeää kerätä huolellisesti kokoon suuressa provinssissa hajallaan oleva venäläinen kirjallisuus ja käsikirjoitukset. Niistä kaivattiin todella luetteloa. Kirjoja poltettiin ja tuhottiin kuluvalle hetkellä aivan ilman harkintaa. Venäläiset kirjat olisivat kuitenkin korvaamattomia tutkimukselle.⁶⁷⁴

Bergius onnistui hankkeessaan. Hän sai käsiinsä kaikkiaan 52 venäläistä teosta, joita hän alkoi tutkia kielimestarinsa Fjodor Stepanovin avulla. Kirjat joutuivat sittemmin tunnetun slavistin Johan Gabriel Sparwenfeldin haltuun ja ovat nykyään Uppsalan yliopiston kirjastossa.⁶⁷⁵ Mutta aluksi Bergius otti teokset mukaansa, kun hän siirtyi vuonna 1702 urallaan seuraavalle tasolle eli Liivinmaan superintendentiksi Pärnuun, jonne virka tuolloin oli sijoitettu sota-ajan vuoksi. Se oli yhdistetty yliopiston teologian professuuriin ja oppilaitoksen varakanslerin tehtävään. Vietettyään parisen vuotta Liivinmaalla Bergius muutti Uppsalaan, jossa hän toukokuun 14. päivänä 1704 väitteli komealla, kauan valmistelemallaan väitöskirjalla ja saavutti tohtorin arvon. Laaja väitöskirja oli kaksiosainen, ja sen jälkimmäinen osa ilmestyi painosta seuraavana vuonna 1705.

Teos *De Statu Ecclesiae et Religionis Moscoviticae* on ”yksi perusteellisimmista länsimaisista Venäjän kirkon esittelyistä, mitä on kirjoitettu 1600- ja 1700-luvulla”, on Georg von Rauch sanonut.⁶⁷⁶ Bergiuksen alkuperäinen väitöskirja muodosti niteen ensimmäisen osan. Se oli omistettu kuninkaalle ja käsitti 272 sivua, kun taas teoksen jälkiosa, 180 sivua, oli painettu vuonna 1705 ja omistettu Carl Piperille. Tässä ei kuitenkaan ollut vielä kaikki, sillä Bergius suunnitteli teokseensa lisäosiakin. Niitä hän ei kuitenkaan ehtinyt julkaista ennen kuolemaansa. Ensimmäinen ja toinen osa kuitenkin ilmestyivät vielä uutena painoksena Lyypekiissä juuri hänen kuolinvuotenaan 1709.⁶⁷⁷

Tohtorinväitöskirja – siis *De Statu* -teoksen ensimmäinen osa – tarkastettiin Gustavianumin suuressa salissa Uppsalan yliopistossa toukokuussa 1704, joka siis on yksi ruotsalaisen Venäjän tuntemuksen tärkeimpiä ajankohtia.

Respondentti Gudmund Krook oli Bergiuksen ystävä Pärnun-ajoilta, oikeastaan Riian ruotsalaisen seurakunnan kirkkoherra, mutta hänen roolinsa oli itse väitöstilaisuudessa verraten vähäinen. Opponentteina toimivat useat professorit, ja kuulijakunta oli tavanomaista runsaslukuisempi. Keskustelu oli vilkasta, sillä käynnissä oleva sota oli tehnyt Venäjästä mielenkiintoisen myös akateemisissa piireissä.

Bergiuksen teoksessa oli pitkä johdanto, joka oikeastaan oli koko teoksen tausta. Väittelijä esitteli siinä tuntemansa suuren tieteellisen kirjallisuuden käsittelemästään aiheesta. Tärkeimpiä teoksia näiden kirjojen joukossa oli Johannes Botvidin väitöskirja vuodelta 1620. Tämä vanha väitös oli monessa suhteessa Bergiuksen lähtökohta, mikä osoittaa Venäjän tutkimuksen jähmeyttä. Muita siteerattuja kirjailijoita olivat Johannes Rudbeckius vanhempi ja Jonas Palma, Heinrich Stahl sekä tietysti Petrus Petrejus. Koko Ruotsissa 1600-luvulla syntynyt rusistiikka ja slavistiikka luettiin, ja huolellinen katseus antaa vieläkin tärkeitä vihjeitä aiheen tutkijoille. Sitten Nicolaus Bergius siirtyi kansainväliseen eurooppalaiseen Venäjä-kirjallisuuteen, jonka senkin hän tuntui hallitsevan täydellisesti. Johdantonsa väittelijä lopetti latinan- ja kirkkoslaavinkielisiin runoihin, jotka oli sommitellut alan paras tuntija, slavisti Johan Gabriel Sparwefeld. Täytyy mainita, että Bergius tunsikin myös Grigori Kotošihinin käsikirjoituksen Venäjän hallintokoneistosta, jota siis täytyy taten pitää kohtuullisen levinneenä tietolähteenä 1600-luvun loppupuolen Ruotsissa. Merkille pantavaa on, että Simon Igumnovin käsikirjoitus ikonien palvonnasta näyttää olleen väittelijälle tuntematon, niin tärkeä kuin se olisi ollutkin aiheen kannalta.

Johdantoa seurasi väitöskirjan historiallinen pääosa, noin 170 sivun mittainen teksti (sivulle 178 asti). Siinä Bergius kuvasi tiukan kronologisesti kristinuskon saapumisen Venäjälle sekä sen jälkeisen ajan hyvin monen lähteen avulla. Niinpä kirjoittaja viittaili mm. Theophilus Wahrmundin, Johannes Fabrin ja Johannes Schwaben sekä monien muiden teoksiin. Venäjällä muinoin vallinnut pakanuus, venäläisen kirkon hierarkia, luostarilaitos ja lahkot sekä uskonkysymysten todennäköinen harrastus tulevaisuudessa olivat kaikki Bergiuksen käsittelemiä aiheita. Mukaan olivat ehtineet aivan tuoreetkin asiat, kuten huomiot pastori Glückin toiminnasta Moskovassa ja hänen perustamastaan lukiosta sekä tsaari Pietari I:n ulkomaalaisille vuonna 1702 suomasta uskonnonvapaudesta.

Väitöskirjan loppuosaa (sivut 179–272) käsitteli venäläisten uskonnon ja kultin analyysiä. Kirjoittaja käsitteli hyvässä systemaattisessa järjestyksessä luomiskertomusta, Jumalan kolmiosaista luonnetta, enkeleitä, kastetta ynnä

muita sakramentteja monessa lyhyehkössä luvussa. Hän kiinnitti huomiota itäkirkon mystilliseen perusluonteeseen ja niihin seremonioihin, jotka poikkesivat länsikirkosta. Bergius piti venäläisiä kristittyinä mutta varoitti heidän suuresta fanaattisuudestaan. Ei ollut hyvä, että he arvelivat olevansa maailman ainoita oikeita kristittyjä.

Kokonaisuutena katsoen Bergius oli varsin tasapuolinen, suorastaan suopea ortodoksisen uskonnon tarkastelija. Hän ei kirjoittanut ainuttakaan sanaa venäläisten käännättämisestä luterilaisuuteen. Täytyy arvella, että entinen superintendentti oli tässä suhteessa kääntänyt kelkkansa jokseenkin täydellisesti. Kun kirjan molemmat osat sitten ilmestyivät Lyypekiissä vuonna 1709 ilmeisen täydellisenä uutena laitoksena, oli jälkimmäinen osa kokenut tuntevan muokkauksen, jonka joku toinen teologi oli tehnyt. Uusi painos sisälsi näet melkoisia hyökkäilyjä pietismin kimppuun. Pietismin väitettiin haaveilullaan tehneen järkevän kreikkalaisen ortodoksian tutkimuksen mahdottomaksi. Aivan lopuksi Bergius kirjoitti itse, että vaikeaa aihetta oli lähesyttävä *sine ira et studio*, ilman vihaa ja puolueellisuutta. Hän sanoi, että hänen kirjansa oli tarkoitettu apuneuvoksi kaikille kristityille, jotka kysyivät, mitä venäläisten uskonto oli, ja jotka olivat kiinnostuneita tosiasioista eivätkä mielipiteistä. Kirjasta tulikin aiheensa perusteos, jota käytettiin pitkälle 1700-luvulle ja sen jälkeenkin teologisessa tutkimuksessa.

Suuri Pohjan sota merkitsi Ruotsille häviötä, joka näkyi korostetusti Pultavan tappiossa vuonna 1709. Tuomiopäivän tunnelma levisi koko valtakuntaan. Vuonna 1710 riehunut paha ruttoepidemia vaikutti masentavasti mielialoihin. Aikalaiset pitivät näitä onnettomuuksia Jumalan rangaistuksina, ja papit vaativat saarnoissaan kuulijoiltaan parannusta. Tuntui siltä, että maailmanlopun neljä ratsastajaa oli päästetty riehumaan Ruotsin valtakunnassa.

Monet karoliiniset sotavangit elivät tähän aikaan Venäjällä – usein kaukana Siperiassa. He eivät olleet ainostaan korkeita upseereita vaan useissa tapauksissa tavallisia sotilaita tai venäläisten valloittamilta alueilta suurina joukkoina pakkovietyä kansaa. Vankien joukossa oli sivistyneitä henkilöitä, upseereita, kenttäpappeja ja siviilivirkamiehiä, joita joskus vapautettiin lunnaita vastaan tai vaihdettiin ruotsalaisten ottamiin venäläisiin sotavankeihin. Useita ruotsalaisia ja suomalaisia kuoli vankeudessa, mutta monet myös pala-sivat rauhan koitettua kotiin ja toivat tullessaan uusia huomioita ja tietoja. Venäjä oli Pietari I:n reformien ansiosta alkanut saada uusia, länsieurooppalaisia piirteitä. Kaikki tieto tästä saapui palaavien sotavankien mukana Ruotsiin ja Suomeen.

Venäjältä kotiutuneiden karoliinien joukossa oli myös rykmentinpastori Henrik Sederberg. Tällä Tukholmassa syntyneellä hengenmiehellä oli onnea siinä vaiheessa, kun vankeja jaettiin ryhmiin. Sederberg joutui kreivi Carl Piperin kanssa samaan joukkoon ja tuli hänen seurassaan Moskovaan ja jatkossa Voronezin kaupunkiin. Hän joutui kaikesta päättäen aivan kelvollisiin oloihin. Sederberg piti vankitovereilleen lohduttavia saarnoja, ja niistä on ainakin yksi säilynyt käsikirjoituksena.

Tietomme Henrik Sederbergin elämästä vankeudessa ovat valitettavasti hyvin rajalliset. Hän käsitteli vankeusvaihettaan kolmessa kirjelmässään vapautumisensa jälkeen vuonna 1718, jolloin hän haki eri kirkollisia virkoja. Sederberg näyttää toimineen kenttäpappina vuodesta 1700, osallistuneen Kaarle XII:n sotaretkiin vuodesta 1702 ja olleen vankina Venäjällä yhdeksän vuoden ajan. Kaksi kirjelmistä oli hakemuksia Fälsbron ja Kristinehamnin kirkkoherran virkaan, kun taas kolmas koski Blekingessä sijaitsevien Karlshamnin ja Asarumin seurakuntien papin tehtäviä, jotka Sederberg todella saikin hoitaakseen.⁶⁷⁸ Virkanimityksen jälkeen uusi kirkkoherra meni naimisiin kauniin Hedvig Wellshuysenin kanssa ja sai tässä avioliitossa pojan ja neljä tytärtä. Sederberg asui Karlshamnin torin vierellä sijainneessa pappilassa kuolemaansa asti. Hänen piirteensä koristavat muotokuvaa, joka riippuu Karlshamnin kirkon seinällä.

Henrik Sederberg oli vankeusvuosinaan laatinut käsikirjoitetun teoksen *Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder* (Huomioita Venäjän kansan uskonnosta ja tavoista). Kirjoitelma sisältyi vuosisadan ajan hänen jäämistöönsä, josta hänen tyttärensä pojanpoika, Burlövin kirkkoherra Jöns Henrik Selder, löysi sen vuonna 1836. Sukulainen huomasi heti tekstin kaunokirjalliset ansiot ja julkaisi sen omalla kustannuksellaan. Hän kuvaili kirjoittamassaan esipuheessa esi-isäänsä ja korosti tämän kiinnostusta venäläisten ”aasialaisen vakavaan” uskonnonharjoitukseen. Julkaisija selitti, että Henrik Sederberg oli katsellut ortodoksisen uskonnon monia seremonioita huumorin pilke silmäkulmassaan. Sederbergin esitys vaikuttaa jonkin verran toimitetulta erityisesti niillä kohdin, joissa puhutaan Venäjän nopeasta eurooppalaistumisesta ja kehitymisestä. Nuo kohdat tuntuvat 1800-luvulla kirjoitetuilta.

Kirjasen teksti on aivan kuten Bergiuksella jaoteltu pieniin lukuihin, mutta sisältö on selvästi omaperäinen. Sävykin on aivan toinen kuin vuosina 1704–1705 painetussa väitöskirjassa, tuttavallisempi ja persoonallisempi. On selvää, että Sederberg on saanut seurata läheltä ortodoksien jumalanpalveluksia ja itsekin osallistua niihin. Häntä kiinnosti venäläisten uskonnollisuus

yleensäkin, myös kirkkojen ulkopuolella. Hän ei ollut mikään luterilaisuuden esitaistelija, vaan kohtelias esitystyylillä oli hänelle luonnollinen. Hän oli kysynyt venäläisiltä niitä asioita, joita hän ei ollut ymmärtänyt, ja merkinnyt muistiin näiden antamat yksinkertaiset vastaukset. Hyväntahtoisuus ja tietty tuoreus on Sederbergin teoksen erikoispiirre. Siksi pikku kirjanen kertoo oikeastaan suuresta asennemuutoksesta. Luterilaisten ei tarvinnut enää olla lähtökohtaisesti ortodoksien vihollisia.

Sederberg oli kiinnittänyt huomiota siihen, että venäläiset eivät olleet kirjanoppineita vaan että he lainasivat Uutta testamenttia korvakuulolta eivätkä oikeastaan tunteneet Vanhaa testamenttia Psalttaria lukuun ottamatta lainkaan. Haluttomuus lukea ja analysoida Raamattua kertoi Sederbergin mukaan venäläisten pyrkimyksestä välttää riitoja, väittelyitä ja saarnoja. Heidän seurakuntansa eivät olleet uskossa olevien yhteisöjä, eivätpä myöskään analytikkojen ryhmiä. Kirjoittaja korosti erityisesti, että kreikkalaisen uskonnon erikoisuus oli luja usko perisyntiin, joka hallitsi kokonaan heidän käsitystään ihmisydestä. Tällä kohdin Sederbergin tekstissä tuntuu jo satavuotiaan Petrus Petrejuksen teoksen vaikutusta, jossa siinäkin pidettiin perisyntikäsitystä venäläisten uskonnon parhaana tunnusmerkkinä. Sederberg katsoi myös, että venäläisten fanatismi ja kohtalonusko teki heistä hyvin huonoja Jumalan kymmenen käskyn seuraajia. He eivät halunneet mukautua käskyihin vaan rikkoivat niitä tiheään ja sanoivat, että ainoa käsky, jota he seurasivat, oli Kristuksen rakkaus ihmisiä kohtaan. Seurauksena tästä oli suuri oppimattomuus uskonasioissa. Tuskin joka kymmenes venäläinen osasi ulkoa Isä meidän -rukouksen, ja hyvin harva tiesi mitään uskontunnustuksesta. Venäläiset sanoivat, että ihania uskontotuuksia ei saanut pilata sillä, että tavallinen kansa osasi ne ulkoa.

Vaikka Sederberg siis katsoi, että venäläiset eivät seuranneet mitään sääntöjä, hän tarkasteli kuitenkin heidän elämänsä tiukasti Jumalan kymmenen käskyn näkökulmasta. Hän kävi läpi venäläisten uskonkäsitykset ja tavat alkaen ensimmäisestä käskystä aina kymmenenteen saakka. Ensimmäistä käskyä venäläiset kunnioittivat suuresti ja osoittivat ylipäänsäkin suurta Jumalan kunnioitusta. He lukivat alituisesti rukouksiaan, tekivät ristinmerkkejä ja kumarsivat ikoneitaan. He tekivät pyhiinvaellusmatkoja pyhille paikoille ja elivät ankaraa luostarielämää. Venäläisistä uskalsi sanoa, että he olivat ylipäätään hyvin hurskaita.

Hurskaudessa oli kuitenkin tahransa. Venäläiset eivät hävenneet vannoa ja kiroilla Jumalan nimeen, ja ulkomaalaisten pettäminen oli heillä melkein velvollisuutena. Erityisesti kauppaa käytäessä kaikki valheet olivat luvallisia.

Pyhäpäivinä venäläiset osoittivat innokkaasti hurskauttaan, mutta he yhdistivät uskonkiihkonsa juhlimiseen, ruoan ja juomien ahmimiseen ja mässäilyyn sekä muihin synnillisiin tekoihin. Erityisesti pääsiäisen vietto oli kiinnostanut Sederbergiä. Se päättyi keskiyöllä pääsiäissunnuntaina, jolloin Kristus oli ylösnoussut, mitä parrakkaat talonpojat juhlivat suutelemalla toisiaan. Pyhäpäivien yöt olivat ylipäätään hyvin vaarallisia, sillä ihmiset olivat juovuksissa ja moni raaka tappelu tapahtui silloin yön pimeydessä.

Se, että ortodokseilla ei ollut lainkaan saarnoja, oli kirjoittajan mielestä tietysti paha asia. Se pohjautui venäläisten osoittamaan selitysten ja tulkintojen kammoon. Muutoin heidän jumalanpalveluksensa oli kaunis ja tavallaan tenhoava. Messu, suitsutus, palavat kynttilät, tuohukset ja soihdut sekä jumalankuvien harras suuteleminen – kaikki täysin ilman kirkkomusiikkia – oli tehnyt vaikutuksensa katselijaan. Musiikki oli kiellettyä siksi, että venäläiset eivät halunneet kuolleiden soittimien ylistävän elävää Jumalaa.

Neljäs käsky vanhempien kunnioittamisesta oli Venäjällä täysin unohdettu. Viides, älä tapa, oli taas ainakin muodollisesti voimassa. Pajareiden kaksintaistelut olivat siitä paras osoitus. Aatelismiehet eivät miekkailleet keskenään, vaan he taistelivat ratsain ja piiskasivat toisiaan raskailla ruoskilla syytäen samalla hirveitä parjauksia vastustajansa niskaan. Läsnä oleva yleisö kiljui riemusta ja osallistui haukkumiseen. Tuollaisissa kaksintaisteluissa oli Sederbergin mielestä unohdettu kokonaan ihmisrakkaus.

Huonoimmin noudatettu käsky oli kuitenkin kuudes käsky, älä tee aviorikosta. Huorinteko ja aviorikos olivat tavallisia ilmiöitä Venäjällä. Avioliiton siteet olivat siellä heikommalla kuin muualla. Aviomiehet lukitsivat vaimonsa ja tyttärensä huoneisiin, jottei heitä petettäisi, ja naiset saivat vain hyvin harvoin näyttäytyä seuralämässä. Näinä harvoina hetkinä naiset olivat hyvin riemukkaita, tanssivat ja keinuivat sydämensä halusta. Kun sitten nuori mies tuli taloon kosiakseen neitoa, tämä sai kyllä näyttäytyä hunnuttuna ja sanoa mielipiteensä, mutta kun se oli tehty, isä ojensi ruoskan sulhaselle ja luovutti näin kurittamisoikeutensa tälle. Toisin kuin Petrus Petrejus, joka oli kirjoittanut, että venäläiset naiset nauttivat lyönneistä ja iskuista, Sederberg katsoi, että naiset eivät missään ja milloinkaan pitäneet sellaisesta kohtelusta.

Seitsemäs käsky, älä varasta, oli tietysti mielessä kyllä voimassa Venäjälläkin, Sederberg kirjoitti, ja varkaita rangaistiin kovalla kädellä, kidutettiin ja karkotettiin maasta, mutta se ei ollut pettureiden ja painostajien kohtalona, vaan heitä päinvastoin kunnioitettiin hyvin älykkäinä yksilöinä. Petturuus oli nimittäin venäläisten mielestä osoitus viisaudesta, mikä oli Venäjällä hyvin

kunnioitettu ominaisuus. Siksi älykäs petturi oli siellä kaikkien kansansatu-
jenkin sankari. Moskovaalaisten moraalissa oli kirjoittajan mukaan kaksi eri
puolta, valoisa ja pimeä, aivan kuten Venäjän vaakunassa, joka oli kaksipäi-
nen kotka.

Tällä tavoin oli Henrik Sederbergin sulkakynä kulkenut paperilla hänen
pitkän, Voronezissa vietetyn vankeutensa aikana. Hänen asenteensa paljastaa,
että ruotsalaisten Venäjä-näkemyksessä oli alkamassa uusi aika. Se ei enää ol-
lut ainoastaan synkkä, vaan se sisälsi muitakin vivahteita, jotka tulivat sitten
kunnolla näkyviin 1700- ja 1800-luvulla.

VII KAUPANKÄYNTI

Itämeren kauppa – suurvallan kasvun kannustin?

Etelä- ja Keski-Itämeren kautta oli muinaisajan lopusta alkaen kulkenut suuri kauppavaihto lännen ja idän välillä. Jo 800-luvulla, kun islamin leviäminen Välimeren alueella oli sulkenut kauppateitä, oli uusi kauppareitti avautunut Itämeren ja Venäjän jokiverkoston kautta Aasiaan. Tämä pohjoinen väylä oli täynnä hankalia kohtia ja sellaisena paljon vaikeampi kuin eteläinen reitti. Se edellytti aluksia, jotka selvisivät sekä avomerellä että matalassa vedessä. Pohjolan viikingit olivat mestareita juuri sellaisten laivojen rakentamisessa; niitä saattoi käyttää niin sodan ja ryöstelyn tarpeisiin kuin rauhanomaiseen kaupankäyntiin. Viikinkien tilalle tuli hieman myöhemmin friisejä ja gotlantilaisia, ja reitin perivät lopulta 1200-luvulla hansaliiton toimeliaat kauppiaat, saksalaiset, jotka sananmukaisesti sulkiivat Itämeren itärannikon ja läntisen Venäjän oman taloudellisen toimintansa piiriin. Hansan tärkein kaupunki, Lyypekki, perustettiin noin vuonna 1158. Sen sijainti Itämeren ja Pohjanmeren välillä oli kaupan kannalta ihanteellinen. Joukko uusia kaupunkeja, Riika, Tallinna, Tartto ja lopuksi Narva, tulivat kaupankäynnin tukipisteiksi ja muodostivat yhtenäisen verkoston. Ne sijaitsivat useimmiten purjehdukseen sopivien jokiväylien varrella, usein jokien suistoissa. Merellä kulki nyt vankkoja kuorma-aluksia, koggeja, joiden kantavuus oli toista luokkaa kuin mitä viikinkien keveillä aluksilla oli ollut. Ne eivät enää pystyneet liikkumaan pitkin jokia. Siksi uudelleen lastaamisesta tuli pysyvä ilmiö ja satamien merkitys kasvoi. Kauppaa ei enää käyty pelkissä pienissä kalasatamissa.

Itämerellä tapahtuvat kuljetukset osuivat tietysti avoimen veden aikaan, ja siksi purjehtijat jakaantuivat kahteen ryhmään. He olivat *Sommerfahreita*, jotka saapuivat Itämeren satamiin keväisin, tai *Winterfahreita*, joiden alukset ilmaantuivat tälle rannikolle syksyisin ja talvehtivat siellä. Vähitellen yleis-

tyivät myös maakuljetukset, ja siksi alettiin puhua vielä *Landfahrereista*. Nämä liikkuiivat talvisin, kun lumi ja jää tarjosivat sopivan alustan rekien karavaaneille. Suurkaupalla oli siksi aivan oma rytminsä: se kulki talvisin maanteilla, minkä jälkeen tavarat varastoitiin satamakaupunkien makasiineihin ja aittoihin, ja sen jälkeen – kesäisin – se kulki merellä kahtena suurena koggien ryhmänä Itämeren ja Pohjanmeren yli. Raskailla tavara-aluksilla oli usein turvanaan sotalaivojen saattue, joka suojasi niitä merirosvoja vastaan.

Liivinmaan ja Pohjois-Venäjän yhteisöt rikastuivat ajan mittaan suuresta kauppavaihdosta. Erityisen merkittäväksi nousi Novgorodin hansakonttori, kauppahovi, jonka saksalaiset kauppiaat olivat perustaneet. Siellä käytiin kauppaa idän tuotteilla, kuten kiiltävillä talviturkiksilla, sekä massatuotteilla, kuten laivanrakennukseen tarvittavalla hampulla ja pellavalla. Vientituotteita olivat myös traani ja mehiläisvaha, joita käytettiin niiden satojentuhansien kynttilöiden valmistamiseen, jotka valaisivat keskiajan katolisia kirkkoja. Myös vilja oli tärkeä Venäjän vientiartikkeli. Raakasilkki tuli mukaan kuvaan tuntuvasti myöhemmin. Tämä kallisarvoinen tuote oli tehnyt pitkän matkan aina Persiasta ja Kiinasta saakka Venäjän halki. Idän vientitavaroita vaihdettiin lukemattomiin läntistä alkuperää oleviin tuotteisiin, etenkin kulutus- ja muotitavaroihin, kuten kankaisiin, viineihin, koruihin ja uudenaikaisiin aseisiin, vähitellen uuden ajan alussa myös tupakkaan ja mausteisiin, kaikkeen siihen, mitä taloudellisesti takapajuiselta Venäjältä puuttui. Metalleja – rautaa, kuparia ja lyijyä – tuli Ruotsista. Venäläiset löysivät Uralilla sijaitsevat rautaesintymänsä verraten myöhään.

Venäjän kanssa käyty kauppa oli erikoinen ilmiö etenkin siksi, että tavarvirtojen taloudellinen arvo ei ollut tasapainossa. Venäjä myi Länsi-Eurooppaan omia tuotteitaan paljon suurempaan hintaan kuin mikä oli länsimaisten tuotteiden arvo. Ero oli jopa 30–40 prosenttia. Epätasapaino kuitattiin valtavalla kullan ja hopean virralla lännestä itään. Tämä ilmiö tunnetaan pienemmässä mittakaavassa jo viikinkiajalta, 1000-luvulta. Myöhemmin raakakultaa, hopeaa ja myntättyjä ja kiliseviä länsimaisia kolikkoja virtasi suuria määriä Länsi-Euroopasta Venäjälle, ensiksi Novgorodiin ja sitten Moskovaan, jossa suuriruhtinaiden (ja sittemmin tsaarien) täydet aarrekammiot ja kirkkojen ja luostareiden loisto todistivat näistä liiketoimista. Osa jalometalleista jatkoi vaellustaan Persiaan, joka vastasi myymällä länteen silkkiä ja muita itämaisia tavaroita.⁶⁷⁹ Myöhemmin Arkangelista tuli pääsatama länsimaiselle hopean viennille Venäjän suuntaan.⁶⁸⁰

Ruotsin pääpaikka itä-länsisuuntaiselle kaupalle oli keskiajalta alkaen Viipuri. Kaupungin sijainti oli Vironmaan ja Liivinmaan suuriin kauppa-

kaupunkeihin verrattuna etäinen ja purjehdusväylä sinne vaikea. Viipuri oli hansan näkökulmasta kielletty kaupunki – sallitut kauppareitit Venäjälle kulivat Suomenlahdella Tallinnaan ja Narvaan ja sieltä Narvajokea Peipsijärvelle ja Pihkovaan tai Nevaa ja Laatokkaa myöten Novgorodiin.⁶⁸¹ Ainoastaan kauppasulkujen aikana nuoret Tallinnasta tulevat *Ranenfahrerit* purjehtivat Viipuriin harjoittamaan venäläiskauppaa. Tuollaisia kauppasulkuja sattui silloin tällöin tavallisesti poliittisista tai kauppapoliittisista syistä. Ne perustuivat hansaliiton kollektiivisiin päätöksiin, mutta useimmiten läntiset edut eivät olleet aivan yhteisiä vaan löytyi jokin taho, joka oli valmis uhmaamaan niitä oman hyötynsä nimissä ja käymään kielloista huolimatta kauppaa Venäjän kanssa. Saarronmurtajat vanhoivat tavallisesti valansa Viipurin käskynhaltijalle, muuttuivat ikään kuin tilapäisiksi Ruotsin alamaisiksi ja kiersivät näin kauppaboikotin. Käskynhaltija yritti parhaansa mukaan suojella heitä. Kauppasääntöjen murtamisen aalto alkoi vuoden 1557 jälkeen, kun Ruotsilla oli rauha Venäjän kanssa mutta Liivinmaalla sodaksi yltävä konflikti. Kauppa kävi Viipurissa jonkin aikaa vilkkaana, kunnes pelokas Kustaa Vaasa katkaisi sen, kuten edellä on jo nähty.

Kuninkaan ajatuksena oli ohjata idänkauppa kulkemaan uuden, Suomenlahden pohjoisrannikolle Tallinnaa vastapäätä perustettavan Helsingin kauppakaupungin kautta. Helsinki perustettiin vuonna 1550. Helmikuun 1. päivänä tuona vuonna annetussa kauppa- ja purjehdussäännössä sanottiin, että Tallinnan tuottoisa venäläiskauppa pitäisi siirtää Ruotsin alueelle mutta ei Viipuriin, joka oli lyypekkiläisille ja muille länsieurooppalaisille vaikeasti saavutettava paikka, vaan suureen Santahaminan saareen, joka sijaitsi avomeren äärellä Tallinnan vanhaa hansakaupunkia vastapäätä. Paikallinen etu vaikutti, että kaupunki kuitenkin perustettiin merenlahden äärelle, sinne missä pieni Vantaanjoki tyhjensi vetensä Suomenlahteen. Siellä, ahtaiden vesien takana, kaupungista ei tosin voinut kasvaa Kustaa Vaasan tarkoittamaa merenkulun keskusta.⁶⁸²

Viipurissa käydystä venäläiskaupasta tiedetään hyvin vähän ajalta ennen Täyssinän rauhaa vuonna 1595. Se ei silti ollut aivan vähäistä. Myöhempi tullitilin sirpale vuosilta 1599–1603 on säilynyt, ja se kertoo, että kaupunkiin tuli venäläisiä kauppiaita vaihtelevissa määrin Käkisalimesta, Pähkinälinnasta, Novgorodista ja Kapriosta. He kuljettivat mukanaan hamppua, pellavaa, sarkaa, vuotia ja erilaisia turkiksia – sekä piparkakkuja, mitä sillä nyt tarkoitettiinkaan.⁶⁸³

Oli kuitenkin ilmeistä, että kaupan pääväylä kulki Ruotsin ulkopuolella – ärsyttävän lähellä mutta kuitenkin valtakunnan omien rajojen ulkopuolella.

Oliko tämä oikeastaan syy Ruotsille laajentua, niin että siitä tuli suurvalta? Esittämällä tämän kysymyksen asettaa sormensa eräälle Ruotsin historian-tutkimuksen kipupisteistä, sille ratkaisemattomalle ongelmalle, miksi valtakunta alkoi kasvaa. Yksi selityksistä on tosiaan kauppapoliittinen. Tuoreimman katsauksen tähän kysymykseen on kirjoittanut saksalainen tutkija Stefan Troebst vuonna 1993.⁶⁸⁴

Ensimmäinen tutkija, joka nosti Itämeren kaupankäynnin Ruotsin suurvallan synnyn syyksi, oli Clas Theodor Odhner tutkielmassaan kolmekymmenvuotisesta sodasta vuodelta 1875. Hän kirjoitti, että Ruotsin pyrkimys saada tullituloja vaikutti haluun valloittaa kaikki Liivinmaan ja Preussin satamat ja koko Saksan merenrannikko, jotta valtakunta nousisi alueen keskeiseksi finanssivallaksi. Suunnitelman ydin oli, että Ruotsin poliittinen suurvalta-asema pohjautuisi tullituloihin ja yleensä ekonomiaan. Hiukan myöhempi historiantutkijoiden sukupolvi – Harald Hjärne ja Nils Ahnlund – hylkäsi tämän teorian ja katsoi, että suurvalta-aseman muodostumista vauhditti suuri uskonsota Euroopan protestanttien ja katolisten välillä. Turvataksaan luterilaisen uskonsa ja valtakunnan poliittisen aseman Ruotsin oli ollut pakko käydä kaikilla voimillaan sota, jossa onni oli ruotsalaisten puolella ja tuotti tuloksenaan suuria aluelaajennuksia. Valtakunta kasvoi etelässä Saksan kustannuksella ja idässä Venäjän ja Liivinmaan puolella merkittäväksi territoriaaliseksi tekijäksi. Tämä kehitys oli alkanut jo vuonna 1561, kun Ruotsi oli ottanut harppauksen Suomenlahden yli Tallinnaan sikäläisten uskonveljensä avuksi. Tämä tutkijapolvi katsoi, että laajenemisen päämotiivit olivat olleet dynastiaa, kirkkopoliittisia ja turvallisuuspoliittisia ja ainoastaan vähäisemmässä määrin taloudellisia. Voiton taloudellinen merkitys oli Itämeren satamien tullitulojen hankkiminen Ruotsille, mikä seurasi valtakunnan kasvua kuin itsestään.

Tämä ”idealistinen” selitysmalli kohtasi vastustajansa ”revisionistisessa” tulkinnassa, jonka alkaja oli oikeastaan Ingvar Andersson elämäkerrassaan Eerik XIV:sta (1935). Tätä käsitystä kehitti eniten Artur Attman urauurtavassa ja visionäärisessä väitöskirjassaan *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595* (1944) sekä muissa tutkimuksissaan. Venäläinen tai yleensä itäeurooppalainen transitokauppa tapahtui suurten jokien suistoissa olevissa satamissa, joista laajat jokiverkostojen väylät avasivat teitä Itä-Euroopan sisäosiin, Venäjän ja Liettuan rajojen takaiseen maailmaan. Selitys suurvallan syntyyn oli Attmanin mukaan se, että valtakunta tavoitteli itä-länsisuuntaisen transitokaupan hallintaa ja niitä voittoja, joita tullitulot merkitsivät. Siksi Ruotsin ekspansio siirtyi Suomenlahden etelärannalta askel askelelta pitkin

Itämeren rannikkoa etelään päin seuraten tavaravaihdon reittejä, jotka karkasivat yhä kauemmas varsinaisesta Ruotsista. Kun Ruotsi oli hankkinut itselleen Tallinnan ja Narvan, Itä-Euroopan kauppa liukui kuin liukas kala etelään päin, ensin reitille Tartto–Riika ja sitten vielä kauemmas, Preussin Itämeren satamiin. Siksi Ruotsi käänsi aseensa idästä etelään. Ruotsalainen Itämeren valtiut, *dominium maris baltici*, luotiin tällä tavalla. Ruotsi yritti myös vallata itselleen jalansijaa Jäämeren rannalla valvoakseen Arkangeliin kulkevaa kauppapätietä, joka oli avattu vuonna 1553. Attmanin käsityksen mukaan Stolbovan rauha vuonna 1617 oli osittainen epäonnistuminen Ruotsin kannalta, koska Ruotsi joutui kokonaan luopumaan Kuolan niemimaata ja Vienanmeren rantoja koskevista suunnitelmistaan.

Nykyajan historiantutkijat ovat suuressa määrin hyväksyneet tämän selitysmallin, joka siis perustuu talouteen. Ruotsin historian tapahtumat saavat sen ansiosta vankan ja loogisen pohjansa, alkaen Eerik XIV:n pyrinnoista aina Kustaa II Aadolfiin ja Axel Oxenstiernaan asti. Tulkinta on hyvin johdonmukainen. Sellaiset tutkijat kuin Karl-Gustaf Hildebrand ja Sven A. Nilsson ovat enemmän tai vähemmän samalla kannalla kuin Attman. On syytä huomata, että itse ajatuskuvio ei suinkaan ole uusi. Jo englantilainen Thomas Roe, Altmarkin välirauhan välittäjä vuodelta 1629, näki kehityksen tällä tavalla.⁶⁸⁵ Hän kirjoitti ensimmäisenä tarkkailijana ”Ruotsin vaarasta”, joka uhkasi koko Eurooppaa. Nykyään merkantilistiset selitysmallit ovat yleisiä historian ylleisesityksissä, luultavasti helpoutensa vuoksi.

Selitys talouden primaatista kyseenalaistettiin oikeastaan vasta brittiläisen tutkijan Michael Robertsin teoksessa *The Swedish Imperial Experience 1560–1718* (1979) ja muissa Robertsin esityksissä, joissa hän selitti, että Ruotsia ajoi suurvalta-aseman saavuttamiseen koko joukko syitä, joissa turvallisuus ja talous sekoittuivat. Hän opponoi sitä Attmanin teesiä vastaan, että Venäjän ulkomaankauppa olisi ollut yksi ja sama ilmiö riippumatta siitä, missä se tapahtui, ja selitti, että Arkangelin kauppa oli aivan oma asiansa, mitä tulee sekä tavaravalikoimaan että tavaroiden tuotantoalueisiin. Toinenkin merkittävä tutkija, saksalainen Klaus Zernack, katsoi, että vanha käsitys turvallisuuden hankkimisesta oli sekin ollut Ruotsille olennainen, laajentumiseen johtanut tekijä. Hänen tutkielmansa *Schweden als europäische Grossmacht der Frühen Neuzeit* (1981) yhdisti vanhaa ja uutta käsitystä modernilla tavalla. Viimeisen sanan tässä tutkijoiden kiistassa on ehkä sanonut Sven Lundkvist, joka on eräässä tutkielmassaan (1987) korostanut, että Ruotsin historiantutkimus ei ole ollut riittävän kiinnostunut ulkopolitiikasta, jotta olisi ymmärtänyt asioita, vaan on harrastanut etupäässä vain valtakunnan sisäpolitiikkaa. Hänen mukaansa

lähteet – esimerkiksi valtaneuvostossa käydyt keskustelut – eivät paljasta kaikkia käyttäytymisen motiiveja, vaan ne valaisevat suurvallan kasvuun liittyviä tapahtumia epätasaisella tavalla. Se vaikeuttaa olennaisesti selvyyteen pääsemistä eri kehityssuunnista.⁶⁸⁶

Vaikka siis onkin epäselvää, missä määrin Venäjän kauppa (ja kontinentaalinen kauppa) tai taloustekijät yleensä antoivat Ruotsin suurvallan kasvulle vetoapua, on luultavaa, että tullituloilla silti oli jonkin verran merkitystä. Kysymys on vain siitä, kuinka paljon painoa tälle tekijälle haluaa antaa. Tässä kirjassa on lainattu suurta määrää sellaisia aikalaisten lausumia, joissa puhutaan Venäjän uhkasta tai vaarasta, mutta vain vähän niitä katsomuksia, jotka kertovat idänkaupan houkuttelevuudesta tai välttämättömyydestä yrittää sulkea tuota kauppavaihtoa tai ohjata sitä uusille urille. Syynä on viimeksi mainitun laisten lausuntojen suuri harvinaisuus lähdemateriaalissa. Hiljaiselo taloudellisen argumentoinnin osalta ei koske vain Venäjää vaan yhtä lailla myös Puolaa tai Saksaa. Siitä huolimatta myös taloudelliset laskelmat olivat varmasti mukana kuvassa, niille vain ei haluttu antaa samaa julkisuutta kuin turvallisuuspoliittisille väitteille itänaapurin kauhistuttavuudesta. Tilanne tuntuu muuttuvan jonkin verran vasta Kauppakollegion perustamisen jälkeen, mikä tapahtui vuonna 1651.

Ruotsin kauppa Venäjän kanssa rakentui osittain toisille edellytyksille kuin kauppavaihto muiden maiden kanssa. Tsaarin valtakunnan talousjärjestelmä oli Länsi-Eurooppaan verrattuna jälkeenjäänyt, ja vaikka valtiolla oli siellä suuri osuus kauppavaihdosta ja kauppiaita pidettiin kuten muitakin asukkaita hallitsijan orjina, ei Venäjän valtio silti ollut lainkaan niin merkantilistinen ja taloudellisia laskelmia tekevä kuin lännen valtiot. Venäläiset kauppiat muodostivat suljetun klaanin eivätkä matkustelleet mielellään ulkomaille. Rikkaimmat heistä kuuluivat kauppadynastioihin, mutta eri sukujen ote suurkaupasta vaihteli alinomaa eikä ollut pysyvä. Kehitystä tapahtui koko ajan, mutta se oli hitaampaa ja oikullisempaa kuin muualla. Naapurimaat yrittivät estää Venäjän taloudellista ja teknistä kehittymistä, ja myös englantilaiset ja alankomaalaiset, jotka muuten mielellään matkustelivat Venäjällä ja kävivät siellä kauppaa, välttelivät tekemästä maassa suuria investointeja, koska olosuhteita pidettiin epävarmoina.⁶⁸⁷

Ensimmäinen alue, jonka Ruotsi hankki vanhojen valtakunnanrajojensa ulkopuolelta, oli Tallinna ja sitä ympäröivä maaseutu. Kaupunki oli Venäjän kaupan tärkeimpiä keskuksia erityisesti vuoden 1494 jälkeen, kun Iivana III oli sulkenut Novgorodin hansakonttorin. Tämä tapaus sai venäläiset kauppiat hakeutumaan Baltiaan, jossa sellaisiin kauppakaupunkeihin kuin

Tallinna, Narva, Tartto ja Riika syntyi paikallisia venäläisiä esikaupunkeja, joissa oli ortodoksisia kauppamieskirkkoja. Venäläiset eivät saaneet käydä kauppaa suoraan paikalle tulleiden länsimaisten kauppiaiden kanssa – tätä kaupankäynnin muotoa kuvattiin sanoilla *Gast gegen Gast* – vaan heidän oli aina turvaututtava kaupungin omaan asukkaaseen kaupanhieronnan välikätenä. Välittäjä otti aina palkkion palveluksistaan. Kaupankäynti Baltian keskuksissa oli näin muodoin passiivista; se ei edellyttänyt kaupunkien saksalaisilta porvareilta mitään suurta aktiivisuutta, vaan rikkauudet kertyivät kaupunkien patriisiluokan käsiin oikeastaan ilman mitään vaivaa. Vapaa-kauppa oli ytimenä niiden kaupunkien privilegioissa, jotka entiset vallanpitäjät, keisarit, kuninkaats ja maamestarit, olivat kerran antaneet niille. Tallinnan kaupunginprivilegiot eivät kattaneet vain lähialuetta, vaan ne käsittivät koko Suomenlahden. Narva oli privilegioiden suhteen Tallinnan alaosasto.⁶⁸⁸

Valtaamalla Narvan vuonna 1558 livana IV mursi Tallinnan hegemonian Suomenlahdella. Lyypekki ja länsimaat, Alankomaat ja Englanti, koputtivat nyt Narvan porteille. Tuossa kaupungissa oli nyt mahdollista käydä suoraa kauppaa länsimaisten ja venäläisten kauppiaiden kesken. Kronikankirjoittaja Balthasar Russow kertoo, että Tallinnan asukkaats seisoiivat surullisina muureillaan katselemassa merelle, kuinka alus toisensa jälkeen ohitti heidän sata-mansa ja purjehti suoraan Narvaan.⁶⁸⁹ Tallinnalaisten alistuminen Ruotsin valtaan ei johtunut ainoastaan Liivinmaan ritarikuntavaltion romahduksesta. Se perustui myös Tallinnan porvareiden toivomukseen saada Ruotsin avulla takaisin yksinoikeus idänkauppaan.

Ruotsin ja Tallinnan pormestareiden, raadin ja koko porvariston välillä kesäkuun 6. päivänä 1561 solmittu sopimus oli kuitenkin tässä suhteessa pettymys kaupungin asukkaille. Allekirjoitetuissa uusissa privilegioissa ei puhuttu sanaakaan kaupasta. Kysymys nousi esille kuningas Eerik XIV:n elokuun 2. päivänä 1561 suorittamassa privilegioiden vahvistamisessa. Kuningas tahtoi, että Tallinna mukautuisi Ruotsin kauppapolitiikkaan. Se edellytti ruotsalaisille tullivapautta Tallinnassa sekä Viipurin rinnasteisuutta Tallinnan kanssa idänpolitiikan tapulina. Narva saarrettaisiin kokonaan kaukokaupan keskukseksi. Näillä rajoituksilla Tallinnan vanha, keskiaikainen monopoli Venäjän kaupan solmukohtana tulikin vahvistetuksi. Kaupungilla oli entiseen tapaan monopoli, koska Viipurin käymä kauppa oli hyvin vähäistä.⁶⁹⁰

Privilegioilla ei ollut paljon merkitystä, koska sota esti käytännössä koko kaupankäynnin. Ruotsi soti Tanskaa ja sen liittolaista Lyypekkiä vastaan, ja sekä Eerik XIV että hänen seuraajansa Juhana III sulkiivat laivastollaan kauppatien Narvaan. Ruotsalaiset kaapparilaivurit saivat suuria voittoja,

ja Lyypekin koko laivasto tuhottiin yhdellä iskulla Suomenlahdella. Välittömästi lännessä vuonna 1570 solmitun Stettinin rauhan jälkeen puhkesi sota Venäjän kanssa seuraavaksi 25 vuodeksi. Pontus De la Gardie valloitti vuonna 1581 Narvan, mutta venäläiset kauppiat poistuivat tästä kaupungista ja aina vuoteen 1595 Narvassa vallitsi kaupan suhteen pysähdystila. Iivana IV kehitti sillä välin uutta Vianmeren kauppätietään ja, kuten edellä on jo nähty, Arkangelin kaupunki perustettiin vuonna 1584. Pohjoisesta reitistä tuli Venäjän henkireikä Länsi-Eurooppaan. Näissä olosuhteissa Ruotsilla oli tuskin lainkaan idänkauppaa.⁶⁹¹

Valtakunnan laajentamisen osasy, transitokauppa, ei päässyt Ruotsissa kuitenkaan täysin unohtumaan. Kun olosuhteet vakiintuivat vuonna 1617 solmitun Stolbovan rauhan jälkeen, valtakunta muisti uudelleen vanhan ajatuksensa Venäjän-kaupan tullituloista.

Derivaatioajatus saa siivet

Kun raja oli käyty Stolbovan rauhan jälkeen Ruotsin ja Venäjän välillä, mikä tapahtui noin vuonna 1621, alkoi maiden kesken rauhallisempi vaihe. Ruotsissa pelon ilmapiiri hellitti ja Venäjän uhka vaipui hyvin matalalle kansakunnan tietoisuudessa. Uudet, pehmeämmät menettelytavat otettiin käyttöön, sellaiset, jotka sopivat muuttuneen tilanteen luonteeseen. Stolbovan rauha oli historiallisen murroksen merkki. Rauha vallitsi nyt Ruotsin ja Venäjän välillä 80 vuoden ajan, jollei lyhyttä ruptuurisotaa vuosina 1656–1661 oteta huomioon. Sekin koski vain rajaseutuja. Tilanne oli uusi ja johti uusiin asenteisiin. Venäjän kuva Ruotsissa sai nyt vivahteita, joita siinä ei ollut aiemmin ollut.

Venäjän ja Länsi-Euroopan välinen kauppa Jäämeren reittiä oli lisääntynyt voimakkaasti, ja satama siellä oli kasvanut kokoa Richard Chancellorin vuonna 1553 tekemän retken jälkeen. Jo kaksi vuotta myöhemmin englantilaiset olivat perustaneet kauppaseuran nimeltä The Muscovy Company, jolla oli yksinoikeus Vianmeren kautta käytävään idänkauppaan, ja useita lähettiläitä Englannista (Anthony Jenkinson, Jerome Horsey, Giles Fletcher) oli vierailut Moskovassa solmimassa diplomaattisia siteitä. Englantilaiset jatkoivat retkiään Volgaa myöten aina Kaspianmerelle ja sieltä lopulta Persiaan. Monet englantilaiset Venäjän kuvaukset näkivät päivänvalon joko painettuina tai käsikirjoituksina. Kauppavoitto oli huomattavan korkea, puhutaan jopa 150 prosentista. Venäjä tuli niin tunnetuksi Englannissa, että William Shakespeare viittasi siihen näytelmässään: ”Why look you pale? Sea-sick I think, coming from Muscovy” kertoo jo paljon pohjoisen meritien vaikeuksista ja

myrskyistä. Alankomaalaiset tulivat Arkangeliin neljännesvuosisata myöhemmin kuin englantilaiset. He eivät muodostaneet mitään kauppakomppaniaa vaan olivat yksityisiä yrittäjiä.⁶⁹² Heillä oli kuitenkin enemmän pääomaa käytössään kuin englantilaisilla.

Vienanmeren kaupalla oli haittapuolensa. Niihin kuului arvaamattoman meren lisäksi kuljetusten suuri hitaus. Länsimainen pääoman haltija, joka eli Amsterdamissa, Hampurissa tai Lontoossa ja joka oli sijoittanut rahansa Arkangeliin menevään laivaan, sai odottaa keskimäärin viisi kuukautta, kunnes venäläisillä tavaroilla lastattu alus palasi hänen satamaansa ja voitto putosi hänen kassakirstuunsa. Itämeren kautta kuljetukset tapahtuivat puolta nopeammin ja voitot voitiin kuitata paremmassa tahdissa.⁶⁹³

Venäläisellä kauppajärjestelmällä oli lännestä katsoen omat hankaluuksensa. Venäjällä tsaari oli talouselämänkin herra ja rikkaat kauppamiehet – *gostit* – olivat hänen orjiaan, joita erityinen kauppaprikaasi valvoi. *Gostit* oli jaettu varallisuuden perusteella kolmeen kiltaan, ja heillä oli kaupankäynnin lisäksi eräitä julkishallinnollisia tehtäviä, kuten tullinkanto. Heillä oli usein omat kauppahuoneensa, kuten mahtavalla Stroganov-suvulla, jonka kiinnostus ulottui Siperiaan asti.⁶⁹⁴ On huomattava, että myös ulkomaalaisesta saattoi tulla *gost*, mutta se edellytti yleensä melko perusteellista venäläistymistä, uskonnon vaihtoa ja assimiloitumista. Moskovassa rikkaita *gosteja* oli tuskien enempää kuin 30 henkilöä, ja he asuivat kaikki Kitai-gorodissa, tärkeässä kauppakaupunginosassa Kremlin vastapäätä. Näillä kauppiailta oli usein myös maakartanoita, omia maaorjia ja oikeus valmistaa omaa vodkaansa, jonka polttaminen muuten oli valtion monopoli ja kiellettyä kaikilta muilta yhteiskuntaryhmiltä. Muutamissa muissa kauppakaupungeissa, kuten Novgorodissa, oli myös rikkaita *gosteja*. He olivat se yhteiskunnan osa, joka tiesi eniten ulkomaista ja osasi vieraita kieliä, ainakin jonkin verran. *Gostit* olivat pajareiden tapaan mukana valtakunnan ulkomaille lähettämässä suurissa lähetystöissä. Tästä huolimatta he olivat yleisesti ottaen hyvin konservatiivisia ja vastustivat kaikkia uudistuksia.⁶⁹⁵

Venäjän läpi kulkevat kauppatie olivat yleensä melko hankalia. Kauppaväylinä toimivat yleensä joet, mutta kun ne laskivat eri suuntiin, piti tavaroita vetää suurella vaivalla vedenjakajien ja kannasten yli pitkiäkin matkoja. Tuhansia talonpoikia ja juhtia tarvittiin vetämään proomuja tarvittaessa vastavirtaan. Tavaroiden kuljetus uuteen vientisatamaan Arkangeliin oli tuskallista, sillä arktinen ilmasto jäädytti vesistöt talvella, jolloin Vienanmerikin sulkeutui laivoilta. Vienanjoki ja Volga eivät lisäksi olleet aivan yhteydessä keskenään, vaan lasteja piti niiden latvoilla kuljettaa hyvän matkaa maitse. Tästä

huolimatta tuhansia tynnyreitä kaviaaria vedettiin vuosittain Kaspianmereltä mainittuja jokia pitkin Vienanmeren äärelle, josta ne laivattiin Länsi-Eurooppaan. Tätä kauppatietä pidettiin halvempänä kuin pitkää purjehdusta Afrikan ympäri, mikä oli vaihtoehto eräiden muiden tavaroiden kuljetuksessa.

Tärkeä tekijä koko Venäjän läpikulkukaupassa olivat armenialaiset. Tämä vanhastaan kristitty kansa, joka asui Kaukasiassa ja osittain myös Pohjois-Persiassa, oli kasvattanut toimeliaita kauppamiehiä, jotka matkustelivat laajalti ja perustivat siirtokuntia hiukan keskiajan hansan malliin. Heidän reittiensä tärkein elinhermo oli Volga, jota myöten Itä-Aasian tuotteet – ennen muuta Kiinasta saatu silkki – voitiin rahdata Moskovaan ja vähän myöhemmin myös Arkangeliin. Koska armenialaiset tulivat Persiasta, heitä kutsuttiin välillä persialaisiksi, mutta he olivat silti itäkristittyjä ja yhtä taitavia tinkimään ja käymään kauppaa kuin juutalaiset.

Merkantiilinen ajattelutapa oli olemassa Ruotsissa Eerik XIV:n 1560-luvulla miettimistä kauppapoliittisista visioista alkaen. Niiden sisältönä oli ajatus yrittää hyötyä Venäjän kaupasta ja tehdä siitä Ruotsin monopoli. Sotilaalliset pyrkimykset päästä Jäämeren rannikolle ja Kuolan niemimaalle, jotka olivat ajankohtaisia Juhana III:n, Kaarle IX:n ja Kustaa II Aadolfin aikoina aina 1660-luvulle asti, osoittavat, että Ruotsissa haluttiin saada kaikki idänkauppa, siis myös Jäämeren kautta käytävä kauppa, omaan hallintaan.⁶⁹⁶ Hankkeet epäonnistuivat, koska ne olivat tavattoman pitkien etäisyyksien vuoksi aivan epärealistisia. Ne olivat sellaisten kuninkaiden ajattelemia, jotka istuivat Mercatorin karttojen äärellä ilman mitään aavistusta siitä, miten vaikeaa marssittavaa maata karttalebhdillä kuvattu maasto oikein oli.⁶⁹⁷ Sodankäynti muuttui vuonna 1617 tehdyn rauhan jälkeen diplomaattiseksi taivutteluyritykseksi, joiden tehtävänä oli houkutella tavaravirrat kääntymään Ruotsille mieluisaan suuntaan.

Stolbovan rauhansopimukseen sisältyi kaksi pykälää kaupasta. Artikkelit 14 takasi ruotsalaisten vapaan kauppa-oikeuden Novgorodissa, Pihkovassa, Laatokankaupungissa, Moskovassa ja ”muissa venäläisissä kaupungeissa” sekä ruotsalaisten kauppamiesten uskonnonvapauden näillä paikoilla. Matkat mainittuihin kaupunkeihin olisivat sallittuja. Kääntäen sama oikeus annettiin Venäjän alamaisille, jotka saisivat matkustaa vapaasti Viipuriin, Narvaan, Tallinnaan ja Tukholmaan sekä ”muihin kaupunkeihin” Ruotsissa ja harjoittaa kaupankäyntiä niissä. Todellisuudessa venäläisten oikeus oli vähäisempi, koska he eivät saaneet käydä suoraa kauppaa englantilaisten, hollantilaisten tai lyypekkiläisten kanssa Ruotsin alueilla, vaan heidän oli löydettävä välittäjäkseen joku Ruotsin alamainen.⁶⁹⁸

Rauhansopimuksesta voi myös lukea epäsuorasti, että Venäjä ei antanut ruotsalaisten kauppiaiden matkustaa Arkangeliin eikä yleisestikään Vienanmerelle. Myös matkat kauppareitin toiseen päähän eli Volgalle ja Astrahaniin Kaspianmeren rannalle olivat kiellettyjä. Tämä rajoitus oli hyvin Ruotsin tiedossa, ja se johti lukuisiin yrityksiin murtaa tai kiertää kielto. Yhteistyö Holsteinin suuren Persiaan 1630-luvulla matkustaneen lähetystön kanssa on esimerkki viimeksi mainitusta.

Muutoin Ruotsin saamat kauppaprivilegiot olivat hyvinkin englantilaisten jo 1500-luvulla saamien vanhempien privilegioiden veroiset. Niitä supisti kuitenkin rauhansopimuksen 15. pykälä, joka määrittä kaupankäynnin ehdot. Kaupan piti tapahtua erityisissä kauppahoveissa tai faktorioissa, joissa luterilainen jumalanpalvelus olisi sallittu suljetuissa tiloissa. Ruotsalaisten kauppahovien henkilökunnan tehtäväksi tuli piankin säännöllisten Venäjän uutisia sisältävien raporttien lähettäminen. Kauppahovien johtajilla eli faktoreilla oli hyvinkin diplomaatin asema. Suurten lähetystöjen vierailujen väliaikoina he hoitivat hyvin erilaisia, maanläheisempiä suhteita valtakuntien välillä.

Stolbovan rauhaa vahvistettaessa vuonna 1618 neuvoteltiin sekä Tukholmassa että Moskovassa kaupankäynnin laajentamisesta. Neuvottelut epäonnistuivat, koska suurpoliittinen tilanne oli hyvin epäselvä. Sen jälkeen seurattiin tiukasti rauhansopimuksen määräyksiä, jotka tuntuivat kaikesta huolimatta ahtailta. Tsaari Mikael Romanov antoi kesäkuun 21. päivänä 1618 päivätyn luvan Ruotsin alamaisten kauppamatkoille Venäjällä. Itsevaltiias päätti, että Moskovassa, Novgorodissa ja Pihkovassa varattaisiin sopiva tontti Ruotsin kauppahovin rakentamiseksi. Pääkaupungissa kauppahovi sijoitettiin Tverinkadun eli Tverskajan varrelle Nikolainkirkon lähelle. Alue tyhjennettiin ja sille alettiin kohta pystyttää hirsirakennuksia niin kauppakomissaarin asunnoksi kuin varastorakennuksiksi.

Kohta alkoivat myös ruotsalaisten (tai pikemmin Ruotsin alueella asuvien venäläisten) kauppamiesten matkat lotjilla kesäaikaan pitkin jokiverkostoa Novgorodiin asti tai talvisin rekipelillä samaan päämäärään. Novgorodin kauppahovi rakennettiin vuonna 1622. Sen kauppakomissaareista tunnetuin ja pitkäaikaisin oli mies nimeltä Adolf Ebers, joka asui kaupungissa vuodet 1645–1655. Hänet aateloitiin nimellä Eberschildt, ja hän sai vuosiksi 1662–1666 vastaavan viran Moskovasta.⁶⁹⁹ Pihkovassa toiminta oli vähäisempää, ja tiedot kertovat vain saksalaisesta kauppahovista tässä kaupungissa. Uuden kaupankäynnin pioneirit olivat Ivangorodin venäläisiä, joiden oli helppoa seurustella entisen isänmaansa asukkaiden kanssa. On sanottu, että näissä yhteyksissä heijastui vielä vanha Novgorodin valtio.

Ruotsin idänkaupassa vienti merkitsi erityisesti kuparin laivaamista Venäjälle eri muodoissa, myöhemmin etenkin suurina ploomurahoina, sekä sillin, raudan ja paperin vientiä, jotka olivat vuonna 1619 perustetun ruotsalaisen kauppakompanian perustavaroita.⁷⁰⁰ Tupakka oli aluksi ylellisyystuote, joka tuli Amerikasta asti. Sen vienti kulki lännestä itään Venäjän rajan yli. Jo vuonna 1618 kokonaista 27 venäläistä kauppiasta tuli Tallinnaan, jossa he myivät vahaa, turkiksia, hamppua ja vuotia ja ostivat itselleen suolaa, viinejä ja rautaa. Pian Venäjän vientitavaroiksi vakiintuivat vielä vilja ja pellava. Tallinnassa oli vanhastaan keskiaikainen Venäjän kauppakartano, joka herätettiin nyt uuteen eloon. Vuonna 1627 Norrköpingin porvarit alkoivat pohtia oman kauppakompaniansa perustamista Venäjän kauppaa varten ja varustivat neljä kauppalaivaa matkalle Laatokalle asti tutkimaan purjehdusmahdollisuutta Venäjän jokiverkostoa pitkin. Yritys tuntuu kuitenkin kuivuneen kokoon.⁷⁰¹

Taustana 1600-luvun kansainväliselle kaupalle oli Länsi-Euroopan suuri sota, joka laajeni ympäristöönsä ja tuhosi Saksan keskeiset alueet. Yhä useampi maa sekaantui konfliktiin joko protestanttisella tai katolisella puolella. Elin-
tarvikkeiden tuotanto kärsi tai lakkasi kokonaan pitkittyneen sotatilan vuoksi. Merivallat Englanti, Hollanti, Ranska ja Espanja rakensivat laivastojaan ja kilpailivat siirtomaista. Elin-
tarvikkeet ja laivanrakennusmateriaali olivat vähissä, ja ratkaisuksi muodostui tuonti Itä-Euroopasta, erityisesti Venäjältä. Tsaarin valtakunta eli suhteellisessa rauhassa, ja sitä pidettiin kultakaivoksena länsimaisille yrittäjille, jotka kuljettivat raaka-aineita idästä ja kuittasivat ne lännessä valmistetuilla kulutustavaroilla. Suuri itä-länsisuuntainen kauppavirta oli koko maanosan tärkeimpiä elinhermoja.

Ruotsi oli halunnut saada tullituloja ottaessaan Tallinnan haltuunsa vuonna 1561. Idänkaupan monopoli sisältyi Eerik XIV:n ajatuksiin, kun hän ratifioi Tallinnan kanssa tehdyn privilegiosopimuksen. Tallinnalaiset eivät harjoittaisi aktiivista merenkulkua mutta saisivat silti kaupankäynnistä tuloonsa.⁷⁰² Tämä privilegioiden määräys oli merkityksetön sodan aikana mutta hyvin arvokas rauhan vallitessa. 1620-luvun alussa Tallinnan kauppa-alue laajennettiin käsittämään koko Suomenlahti (Viipuria lukuun ottamatta). Tallinnan tullia kannettiin nyt niin Narvassa, Helsingissä kuin Porvoosakin.⁷⁰³ Tullitaksa oli 6 prosenttia viennistä ja 3 prosenttia tuonnista, toimitettuna kilisevinä kolikkoina Tallinnan kaupungin kassaan. Tämä oikeus kantaa tullia Suomenlahden alueella kuitenkin itse asiassa lamautti kaupankäynnin. Venäläiset innostuivat yrittämään Vienanmeren kauppansa lisäämistä, koska yksikään vieras valtio ei pystynyt viemään osaansa siellä

saatavasta kauppavoitosta. Joinakin vuosina Ruotsille oli jopa välttämätöntä lähettää omia laivoja Arkangeliin hakemaan viljaa, koska Itämeren satamiin ei enää riittänyt sitä.

Ruotsin kruunu otti osansa Tallinnan tullituloista. Tähän asti oli tyydytty pienehköön, yhden prosentin suuruiseen satamamaksuun, portoriiumiin, mutta 1620-luvun lopulla ote tiukkeni. Riitaisten keskustelujen jälkeen Kustaa II Aadolf ajoi läpi uuden veron, ruotsalaisen maatullin, vuonna 1626, ja myös myllytullia alettiin kantaa Virossa vuonna 1630. Nämä verot koskivat maaseutua, mutta myös kaupunki sai kohta tuntea kukkarossaan kruunun lujan otteen. Hollannin esikuvan mukaan Tallinnassa toteutettiin tullimaksu nimeltä *lisenssi*, kaksi prosenttia tullattavien tavaroiden arvosta, joka otettiin käyttöön ensimmäistä kertaa vuonna 1628. Porvarit vastustivat veroa sinnikkäästi, ja veromestari Arent Spierink sai aluksi kantaa sitä sotalaiivan kannelta kanuunoiden ollessa uhkaavasti suunnatut kohti kaupunkia. Tallinna ei kuitenkaan todellakaan enää tuottanut suuria summia valtion talousarvioon, koska itäraja oli siirtynyt melkoisesti kauemmas.

Siksi kauppaa koskevat säännöt muokattiin uudelleen. Tullinkanto piti siirtää idemmäksi Suomenlahden pohjukkaan, lähemmäksi Venäjän jokien laskuväyliä Itämereen. Tässä tarkoituksessa perustettiin vuonna 1632 uusi kaupunki Nyen (Nevanlinna) Nevajoen varteen niin, että kaiken venäläisen Laatokan suunnalta tulevan kauppavaihdon piti kulkea sen ohitse. Paikalla oli vuodesta 1611 ollut pienehkö linnake nimeltä Nyenskans. Nyenillä oli erikoisasema Ruotsin kauppakaupunkien verkossa sikäli, että se oli alueen Tukholmaan suuntautuvan purjehduksen lähtökohta. Venäläiset tuotteet Laatokan, Ilmajärven ja Äänisjärven alueelta muodostivat 1630- ja 1640-luvulla noin kolmasosan Venäjän kaupasta Ruotsin kanssa.⁷⁰⁴ Ne menivät Ruotsin pääkaupungin kulutukseen, mistä kerrotaan tuonnempana.

Tärkeintä oli tietysti suuri transitokauppa. Ruotsin asettama selvitysmiesten ryhmä Tarton hovioikeudesta haastatteli vuonna 1640 venäläisiä, persialaisia (oikeastaan armenialaisia) ja läntisiä kauppiaita, ja se katsoi jonkin verran erimielisessä mietinnössään, että suurkaupan kääntäminen Jäämereltä Itämerelle olisi kokeilun arvoinen ajatus. Se voisi onnistua muuttamalla tullia Suomenlahdella. Siksi kruunu antoi vuonna 1648 alueen kaupungeille Tallinnalle, Narvalle ja Nyenille (Nevanlinna) samansuuruiset tullit ja toivoi, että jokin näistä kaupungeista osoittautuisi magneetiksi, joka vetäisi venäläisiä, englantilaisia ja hollantilaisia puoleensa.

Ajatusta siirtää Jäämeren kauppa Itämerelle sanottiin ajan kielellä *derivaatioksi*, Arkangelin kaupan patoamiseksi tai tunkemiseksi pois reitiltään

Ruotsin alueille. Suomenlahden alueen ulkomaantulli pantiin houkuttelevan matalaksi, vain kahdeksi prosentiksi tavaroiden arvosta. Tämä alhaisen tulin alue Suomenlahden pohjukassa oli oikeastaan vapaavyöhke, ja juuri se oli myöhemmin perustana sille, että kauppa todella kääntyi ja alkoi levittäytyä Narvan ja Nyenin (Nevanlinna) seuduille. Se kuitenkin tapahtui vasta paljon myöhemmin, 1680- ja 1690-luvulla, siis noin 40 vuotta siitä, kun suunnitelma oli tehty.

Muutos oli hyvin huomattava. Se perustui useilla tahoilla tehtyihin havaintoihin. Edellä on jo kerrottu suuresta Holsteinista Moskovaan ja Persiaan 1630-luvulla menneestä lähetystöstä. Sen johtaja Philip Crusius (myöhemmin aateloituna von Krusenstiern) oli keskustellut kauppakysymyksistä Axel Oxenstiernan kanssa vuonna 1633 Hallessa. Lähetystön matkaansaattamisen idea oli ruotsalainen – kun ruotsalaiset itse eivät saaneet matkustaa Kaspianmerelle, he lähettivät sinne bulvaaninsa. Pitkä matka synnytti Adam Oleariuksen Venäjä-kirjan vuonna 1646. Crusius meni sen jälkeen Ruotsin palvelukseen ja sai Viron ja Inkerinmaan kauppajohtajan viran ennen kuin hänestä tuli Narvan linnakreivi. Hän osallistui kolmantena lähettiläänä Gustaf Bielken huonosti kohdeltuun suureen Venäjän-lähetystöön vuosina 1656–1658. Tsaari tuomitsi Crusiuksen kuolemaan, mutta hän selvisi silti hengissä takaisin.

Philip von Krusenstiern oli yksi aikakauden parhaista Venäjän kauppalojen tuntijoista ja sitä paitsi sitkeä ja taitava neuvottelija. Hän oli lisäksi oppinut mies, joka käänsi Ruotsin maan- ja kaupunginlait saksaksi. Hän oli kuuluisa koko Euroopassa – kuparipiirros hänestä koristi Oleariuksen teosta. Ruotsin hallitus teki tuskin mitään idänkaupan osalta kysymättä ensin häneltä neuvoa. Von Krusenstiernin kirjoittama paksu raportti vuodelta 1646 *Grundliche Nachricht und Anweisung worinnen die Russische Handlung bestehe, wie es mit der Arcangelsche Fahrt eigentlich beschaffen* herätti huomiota.⁷⁰⁵ Kauppa-asiat olivat tähän aikaan jo tulleet niin monimutkaisiksi, että niitä hoitamaan perustettiin vuonna 1651 Tukholmaan uusi virasto, Kauppakollegio.

Kruunu otti vastaan raportteja myös muilta tahoilta. Tärkeä ruotsalainen kauppakomissaari Moskovassa oli saksalainen kauppias nimeltä Johan De Rodes, joka kirjoitti 1650-luvun alkupuolella ahkerasti selontekojaan Tukholmaan. Vuonna 1652 hän pääsi käymään Arkangelissa nähdäkseen sikäläiset olot, ja seuraavana vuonna hän laati laajan kuvauksen Venäjän kaupasta otsikolla *Aussführliche Relation der in Russland umgehenden Commerciens*.⁷⁰⁶ Siitä tuli hänen pääteoksensa, sillä hän kuoli vuonna 1655.

Mahdollisista tapulikaupungeista Ruotsin kruunu piti parhaana Narvaa. Valtakunnankansleri Axel Oxenstiernalla oli kuningasajatus, jonka hän oli

saanut oleskellessaan itäisellä sotanäyttämöllä 1610-luvulla mutta joka kypsyi vasta paljon myöhemmin, 1640-luvulla. Se oli, että Narvasta pitäisi tehdä valtakunnan toinen pääkaupunki ja kaiken idänkaupan keskus. Kuningas asui joka neljäs vuosi Narvassa.⁷⁰⁷ Taustana oli, että Novgorodin alue alkoi kehittyä yhä nopeammin ja että kanslerilla oli alueelle toinenkin side, sillä hänen poikansa Erik Oxenstierna oli vähän aikaa kuvernöörinä läheisessä Tallinnassa.⁷⁰⁸ Oxenstiernan ajattelussa kuvastui jo suuren kauppakaupungin idea, jonka tsaari Pietari I toteutti vuosisataa myöhemmin Pietarin kaupungin muodossa.

Juuri Narvaan Ruotsin valtio teki suuret investointinsa, jotka johtivat manufaktuurien, laivatelakoiden ja länsimaisten kauppamiesten ilmestymiseen pieneen rajakaupunkiin ja sen liepeille. Narvan kauppapiiri oli laaja ja ulottui hyvinkin Novgorodin ja Pihkovan tuolle puolen. Siitä kirjoitti kaupungin ruotsalainen kauppa-agentti Peter Anton Loofeldt laajan teoksen nimeltä *Kurzer Bericht unndt Gedanken, durch was Mittel, der Reusisch, unndt sonst ander Handell nach Narva gezogen*, joka oli päivätty elokuun 29. päivänä 1643.⁷⁰⁹ Tämä käsikirjoitus on siis ensimmäinen oikea kuvaus derivaatiosta. Samalta ajalta, 1640-luvulta, on tieto, että Venäjän tuotteet olivat 160–320 prosenttia kalliimmat Itämeren rannalla kuin Moskovassa. Niistä saadut voitot olivat siis aivan toista luokkaa vientisatamissa kuin tuotantoalueilla. Tämä tekijä alkoi vähitellen kannustaa venäläisiä kauppiaita vientiin ja ajan mittaan houkutellessa länsieurooppalaisia ostajia Venäjän sisäosiin.⁷¹⁰

Narvassa siis käytiin huomattavaa kauppaa, aluksi Ivangorodin venäläisten kauppiaiden toimesta, sittemmin kaupungin omien saksalaisten porvareiden hoitamana. Menestyksekkäistä venäläisistä kauppamiehistä tunnetuin on Parfeni Ivanovitš, luultavasti edellä käsitellyn djakki Tortšakovin sukulainen, jonka laaja kauppakirjeenvaihto, lähes 200 venäjänkielistä kirjettä, on säilynyt Tarton Historiallisessa Arkistossa (fondi 3287).

Ajatus derivaatiosta oli Ruotsin kauppapolitiikan punainen lanka vuosina 1617–1661. Se oli vaikeasti toteutettava, koska valtakunnalla ei ollut keinoja painostaa Venäjää eikä houkuttelu tuottanut tulosta. On kuitenkin huomattava, että muutkin valtiot kuin Venäjä olivat suuresti derivaatiota vastaan. Niiden joukkoon kuului muiden muassa Tanska, joka toivoi Länsi-Euroopan kauppapurjehduksen pitkin Norjan Atlantin ja Jäämeren rannikkoa voivan tuoda tullituloja itselleen. Tanskan satama kaukana pohjoisessa oli Vardøhus Ruijassa. Myöskään Alankomaat ja aivan erityisesti Englanti eivät pitäneet derivaatiosta. Vaikka Itämeren kauppa siis ainakin teoriassa oli nopeampien laivayhteyksiensä vuoksi paljon kannattavampaa kuin Jäämeren kauppa,

tuotteiden hinnoittelu haittasi sitä. Naapurit eivät halunneet myöntää Ruotsille niitä suuria tullituloja, joita valtakunta saisi Itämeren kaupasta mutta joista se jäisi ilman kauppareitin kulkiessa Arkangelin kautta.

Huolimatta Itämeren kaupan vähäisyydestä kehittyivät Ruotsin ja Venäjän suhteet 1620-luvulla suotuisaan suuntaan. Valtakuntia yhdisti yhteinen vihallisuus Puolaan ja sen katolisiin tukijoihin, ja tutkimus on pitänyt 1630-luvun suuria viljakauppoja (jotka tapahtuivat Arkangelissa) Venäjän epäsuorana tukena Ruotsin sodankäynnille mannermaalla. Ruotsin lähettilään Anton Monierin onnistui nimittäin vuonna 1629 saada aikaan neli- tai viisivuotinen kauppasopimus tsaarin edustajien kanssa, mikä johti viljan ostamiseen Venäjältä kuparin ja raudan vientiä vastaan. Tämä suuri kauppa johtui aivan ilmeisesti sotilaspoliittisista syistä.⁷¹ Hanke oli mutkikas ja venyi kestäämään aina vuoteen 1633 asti, ja monet historiantutkijat katsovat, että kysymyksessä oli todellisuudessa Venäjän tuki sodan protestanttiselle osapuolelle.⁷²

Tässä vaiheessa Ruotsin uusi kauppa-agentti Moskovassa, Johan Möller, näytteli tärkeää osaa. Hänen instruksionsa vuodelta 1631 kehotti häntä yrittämään kaikin voimin kaupan saamista Jäämereltä Itämerelle, siis derivaattiotia. Poliittisen ystävyyden kaikkein korkeimpana ajankohtana eli vuonna 1633 Moskovaan saapui Philip Scheidingin johtama lähetystö, joka otti puheeksi Persiaan Kaspianmeren kautta johtavan kauppareitin. Venäläiset kielsivät Ruotsilta sen käytön, mikä puolestaan johti Holsteinin herttuakunnan esiintymiseen Ruotsin bulvaanina tavalla, jota on jo kuvattu.⁷³ Matkan tapahtuessa 1630-luvun puolivälissä ystävyys oli jo vähentynyt Ruotsin ja Venäjän välillä. Syynä oli, että Ruotsin sotilaallinen ylivoimaisuus oli saanut pahan kolauksen Saksan sodassa Nördlingenin tappion muodossa vuonna 1634. Kaupan esteet nousivat taas korkeiksi ja patosivat derivaattioiveet.

Kenraalikuvernööri Johan Skytte lähetti poikansa Bengtin vuonna 1631 Moskovaan suuntautuneelle opintomatkalle, jonka tuloksena nuorukainen kirjoitti käsikirjoituksen *Relatio Moscovitica*, joka käsitteli laajassa luvussa Venäjän kauppaa. Bengt oli saanut jostain käsiinsä luettelon Arkangelin kautta kulkevista kauppatavaroista ja kertoi niistä – vuosittain 700 tynnyriä kaviaaria, 28 000 soopelinnahkaa, röykkiöittäin saukon, ketun, karpän, majavan ja oravan nahkoja, 700 paalia raakasilkkiä Kiinasta, mursunluita, 1 500 tynnyriä traania ja talia, erilaisia vuotia – etupäässä siis ylellisyystavaroita, mutta ei ainoastaan niitä.⁷⁴

Ruotsi oli vuonna 1621 kokenut todellisen onnenpotkun, Liivinmaan suuren merikaupungin Riian valtauksen Väinäjoen suistossa. Riian idänkauppa oli lähes kymmenkertainen Tallinnaan verrattuna vuonna 1640

(arvoltaan 1 973 252 riikintaaleria Tallinnan 168 824:ää riikintaaleria vastaan). Riian ylämaa oli kuitenkin Liettuaa, Puolaa ja Ukrainaa eikä Moskovan Venäjää. Kauppa Riian ja Pihkovan välillä oli vähäistä.⁷¹⁵ Pihkovan kauppayhteys kulki pohjoiseen, Narvan suuntaan, ja myös Emajokea pitkin Tarttoon. Vasta 1650-luvulla, kun Ukraina oli joutunut Venäjälle, alkoivat asiat olla toisin. Riialla ei ollut kilpailijoita kaupan alalla, ja sieltä saadut tullitulot olivat pysyvästi suuret.

Riika oli kaupunki, joka muni kultamunia valtion kassaan. Sen pääasiallista vientituotetta, hammppua, tarvittiin Ruotsissa etenkin 1620-luvulla, jolloin valtakunnan laivasto luotiin, sekä 1680-luvulla, jolloin uusi, suuri laivastoasema telakoineen rakennettiin Karlskronaan. Molempina aikoina kauppa osoitti vielä matalia lukuja Narvassa ja Nyenissä (Nevanlinna).⁷¹⁶

Ruotsi oli luonut järjestelmän, jossa kolmessa Suomenlahden ranta-kaupungissa vallitsivat matalat tullit, mutta se ei tuottanut pitkään aikaan mitään tulosta. Jäiset muukalaisvihan tuulet olivat alkaneet puhaltaa Moskovan valtakunnassa. Uusi tsaari Aleksei Mihailovitš kulki siellä gostien talutusnuorassa ja kielsi kokonaan ulkomaalaisten kaupankäynnin valtakunnassaan. Englantilaisen Muscovy Companyn privilegio peruutettiin vuonna 1649. Vuoden 1654 jälkeen kauppaa oli saanut käydä ainoastaan Venäjän rajakaupungeissa ankaran säännöstellyissä oloissa. Tilanne olisi ollut Ruotsille suoranaisten katastrofi, jollei sattuma olisi tullut apuun.

Merivallat Englanti ja Hollanti olivat joutuneet keskenään sotaan Pohjanmerellä ja siihen liittyvillä vesillä. Purjehdus Arkangeliin oli tullut vaaralliseksi ja loppunut kokonaan sotatilanteen vuoksi. Ulkomaankaupan totaalinen pysähdystila pakotti tsaarin muuttamaan kantaansa. Itämeri kelpasi nyt venäläisille. Transitokauppa koki uuden lyhyen kukoistuskauden Narvassa ja Nyenissä (Nevanlinna), ja aiemmin näkemättömiä kauppatarvikeita saapui Ruotsin Itämeren satamiin. Tapulikaupungeissa kukoisti nyt turkiskauppa, ja hammppua, pellavaa, vahaa, vuotia ja viljaa laivattiin ennätysmääriä ulos Suomenlahden eteläisiltä ja itäisiltä rannikoilta. Korkeasuhdanne oli kuitenkin aivan lyhytaikainen, koska jo vuonna 1656 puhjennut ruptuurisota leikkasi siltä siivet. Riikaa, Narvaa ja Viipuria piirrettiin, ja Tartto joutui kokonaan venäläisten valtaan muutamaksi vuodeksi.⁷¹⁷

Paikalliskauppa

Helmikuussa vuonna 1617 solmittuun Stolbovan rauhaan oli sisällytetty määräyksiä, joiden perusteella osapuolet saivat perustaa faktorioita eli kauppasemia toistensa alueelle kauppavaihdon tarpeisiin. Ennen rauhaa tällaisia kaupan keskuksia oli ollut kaksi, Venäjällä Novgorod ja Ruotsin valtapiirissä Tallinna. Uusia keskuksia päätettiin perustaa peräti neljä. Niiden oli määrä sijaita Moskovassa ja Pihkovassa sekä Tukholmassa ja Viipurissa. Näyttää siltä, että Pihkovaan ja Viipuriin ei päätöksestä huolimatta kuitenkaan muodostunut tällaista kauppahovia.

Venäläiset olivat nopeita sallimaan Ruotsin kauppaseman synnyn Moskovaan. Tsaari käski jo kesäkuun 21. päivänä 1618, että Tverskajan varrelta luovutettaisiin Ruotsille tontti, jolle mahtuisi niin päärakennus kuin joukko makasiineja. Niin tapahtuikin. Ruotsin puolella ei oltu yhtä joutuisia vasta-uuoraisuuteen.

Venäjän kanssa käytävä kauppa oli aivan tuntematon asia Tukholmassa, Ruotsin pääkaupungissa. Yksikään venäläinen kauppamies ei ollut koskaan käynyt siellä. Oletettavasti kuitenkin se seikka, että Ruotsin ja Suomen metsät alkoivat tyhjetä arvokkaista turkiseläimistä, käänsi katset Venäjän suuntaan. Ammoinen Turkiskamari (Skinnkammaren) oli sijainnut Tukholman linnassa ja varastoinut arvokkaita turkiksia, jotka oli saatu oman valtakunnan pohjoisista erämaista. Ne olivat keskiajalla olleet kysytyä tavaraa saksalaisten kauppamiesten keskuudessa. Tosin arvokkain turkiseläimistä, soopeli, ei ollut koskaan elänyt Ruotsissa ja Suomessa, vaan sen levinneisyys oli rajoittunut Uralin takaiseen Siperiaan. Sen ihmeellisen kiiltelevä turkki oli aina ollut kovaa valuuttaa Novgorodin turkismarkkinoilla.⁷¹⁸

Tsaari muistutti ruotsalaisia halustaan perustaa kauppakartano Tukholmaan kirjeellä vuonna 1635. Hiukan yllättävää oli, että kun asia nousi valtaneuvoskunnassa käsiteltäväksi kyseisen vuoden elokuun 19. päivänä, useat neuvokset kannattivat keskuksen avaamista. Sopiva kauppavarasto näytti olevan tarpeen, ja sen paikaksi ajateltiin aluksi Norrmalmin kaupunginosaa. Venäjän uusi kauppa-agentti Dmitri Farensbach kävi joulukuun 18. päivänä 1635 henkilökohtaisesti puhumassa valtaneuvoksille, jotka päättivät asiasta siltä istumalta – uusi venäläinen kauppakartano sijoitettaisiin Brunnsgrändin varrelle Vanhaankaupunkiin, jonne voitaisiin rakentaa parikymmentä hirsistä aittaa sekä vaakatalo tavaroiden punnitsemista varten. Tämä ”venäläisvaaka” sijoitettaisiin mukavasti aivan sataman äärelle, käytännössä Skeppsbrollen, mistä Brunnsgränd alkoi. Keskus olisi kuitenkin tilapäinen,

sillä Skeppsbrosta hahmoteltiin Tukholman satamaan liittyvää suurta paraatikatua. Kesällä vuonna 1637 Venäjänkartano (Ryssgårdén) oli valmis keskelä satama-alueetta.⁷¹⁹ Se oli Tukholman kaupungin omistuksessa, ei kruunun. Kaupungin tileistä näkyy, että venäläiset kauppiat käyttivät aittoja heinäkuun 25. päivästä lokakuun 8. päivään ja maksoivat 174 taaleria vuokraa tältä ajalta.⁷²⁰

Kaupankäynti edellytti hyvin pitkää purjehdusta pitkin Venäjän jokiverkostoa – Venäjällähän ei ollut yhtäkään omaa satamaa Itämeren rannalla. Kauppiat purjehtivat pitkin Syväriä tai Olhavanjokea pohjoisesta tai idästä tai sitten etelästä Novgorodista pitkin Ilmajokea. Laatokalla nämä reitit yhtyivät ja kulkivat yhtenä väylänä pitkin Nevaa Nyenin (Nevanlinnan) kaupungin ohi Suomenlahdelle. Toinen tie kulki Pihkovasta Peipsijärven ja Narvajoen kautta Narvaan ja sieltä merelle. Matka Tukholmaan vei molemmissa tapauksissa noin 3–4 viikkoa. Venäläisten alukset olivat niin sanottuja karbaaseja, pienehköjä lotjia, joissa oli korkeat laidat. Niillä joko purjehdittiin tai soudettiin Ruotsiin, mikä oli melkoinen ponnistus, sillä karbaasit oli tarkoitettu liikumaan jokia ja sisävesiä pitkin, ei avoimella merellä. Siksi Tukholmaan tehtyjen kauppamatkojen historia on täynnä onnettomuuksia ja haaksirikkoja. Karbaasit tulivat Ruotsiin alkukesällä ja poistuivat Tukholmasta viimeistään lokakuussa viimeisellä avovedellä. Vasta aivan 1600-luvun lopussa venäläiset alkoivat viettää myös talvensa Tukholmassa.⁷²¹

On tavallaan merkillistä, että juuri Tukholmasta sattui tulemaan se kaikkein kaukaisin kohde, minne venäläiset purjehtivat omilla aluksillaan 1600-luvulla. Tiedossa on vain muutama hajatapaus muista kohteista, kuten Lyypekestä ja Amsterdamista, jonne jokin yksittäinen venäläinen laiva ek-syi.⁷²² Mutta reitti Tukholmaan oli siis tuttu venäläiselle purjehtijalle, mikä on hyvä pitää mielessä suuren Pohjan sodan merihistoriaa arvioitaessa.

Kaupankäynti venäläisten kanssa edellytti Tukholmalta eräitä toimia. Hyvin olennaista oli, että kaupunkiin saatiin taitava venäjän kielen tulkki välittämään liiketoimia. Sellainen oli vuodesta 1634 alkaen mies nimeltä Hans Österrijker, joka vannoi tuolloin valansa niin tulkkina kuin kaupanvälittäjänäkin.⁷²³ Tämän jälkeen tuli virallisten asetusten säätämisen vuoro. Tukholman pormestarit ja raati päättivät kesäkuun 22. päivänä 1636, ettei yksikään kauppa ollut sallittu ”ilman että valantehnyt tulkki tai kaupanvälittäjä oli paikalla merkitsemässä muistiin, mitä oli tehty. Oli tehtävä kirjallinen merkintä kaikesta, mitä oli myyty ja minkä arvoiseksi tavara oli silloin luokiteltu.”⁷²⁴ Uusia kauppamatkoja otettiin töihin toiminnan laajetessa. Sellaisia olivat muiden muassa Petter Eriksson ja Lars Mattsson, joista on tieto vuodelta 1654.

Heidän nimityksensä yhteydessä määrättiin, että oli tehtävä erityinen kirjallinen kauppasopimus ainakin tärkeimmistä liiketoimista.⁷²⁵

Vanhassakaupungissa sijainnut Venäjänkartano oli kuitenkin vain tilapäinen. Skeppsbron rakennushanke hävitti sen. Valittiin uusi alue, jonka sijainti oli kaupungin parhain – Söderin vuorten rinne Slussenin suuntaan, aivan purjehdusväylän ja Mälarenin vieressä. Rannalla pantiin vuosina 1638–1641 toimeen suuret rakennustyöt, minkä jälkeen nimi Venäjänkartano, Ryssgården, otettiin virallisesti käyttöön. Keskus koostui paristakymmenestä kiinteästä aitasta tai makasiinista, jotka oli rakennettu hirsistä ja tiilestä (aitat 1–20) ja jotka sijaitsivat tontin yläosassa, sekä yksinkertaisemmista puisista vajoista (aitat 21–33) tontin alemmassa osassa. Ajan mittaan makasiinien lukumäärä kasvoi seitsemääkymmeneen. Venäjänkartanossa oli lisäksi ”venäläistori”, aukio rakennusten edustalla, sekä punnitusvaaka, kuten W. Hartmannin kuparipiirroksesta näkyy. Yhtä ylemmistä makasiineista käytettiin kirkkona, jossa Novgorodista saapunut pappi järjesti jumalanpalveluksia. Tietysti alueella oli myös sauna. Keskus erotettiin ympäristöstään tukevalla lankkumuurilla, jossa oli paikoitellen aukkoja. Venäläisten ja tukholmalaisten kauppa tapahtui juuri näiden aukkojen kautta.⁷²⁶

Alue järjestettiin uudelleen 1660-luvulla. Ajatuksena oli rakentaa yksityisen suunnitelman mukainen suuri kauppahovi, jossa käytäisiin kaikenlaista kauppaa, mutta hanke supistui ajan mittaan vaatimattommaksi, Nicodemus Tessin vanhemman piirtämäksi kaupungintaloksi, joka rakennettiin rantaviivan tuntumaan. Tämä niin sanottu Eteläinen kaupungintalo (Södra stadshuset) otettiin käyttöön vuonna 1676. Se ei ollut vailla tietynlaista monumentaalisuutta, joka korotti alueen arvoa. Erik Dahlberghin teoksessa *Suecia antiqua et hodierna* 1700-luvun taitteesta on suuri kuparipiirros, joka esittää venäläisiä kauppiaita väljissä kaftaaneissaan ja korkeissa turkismyssyissään kantamassa nahkanippuja, hamppua ja palttinapaaleja omassa pihassaan tai hieromassa kauppaa tukholmalaisten kanssa. Kaupungintalon karoliinisen yksinkertainen mutta vaikuttava arkkitehtuuri luo arvokkaan taustan tälle toiminnalle.⁷²⁷

Venäjänkartanon puurakennukset olivat alttiita tulipaloille, ja suuri tulipalo tuhosikin koko Ryssgårdenin Nikolauksen päivänä joukukuun 6. päivänä 1694. Tanskan lähettilään jonkin verran ilkeän raportin mukaan venäläiset olivat juhlineet Pyhää Nikolausta valtavalla juopottelulla ja jokin kipinä oli tuolloin lennähtänyt kuiviin ja tulenarkoihin hamppusäkkeihin surullisin seurauksin. Kaikkien tietojen mukaan palaneiden vientitavaroiden ekonominen arvo oli ollut hyvin suuri, koska makasiinit olivat tapahtumahetkellä

olleet tupaten täynnä. Kaupunki rakensi kuitenkin kartanon nopeasti uudelleen vuosina 1695–1697 noudattaen säännöllistä pohjakaavaa ja pystyttäen tiilirakennuksia. 1600-luvun viimeiset vuodet ennen suurta Pohjan sotaa olivatkin Venäjänkartanon loistoaikaa – kauppa oli vilkkaampaa kuin koskaan ennen, mistä syystä oli tarpeen nimittää tulkeille erityinen päällikkö, josta käytettiin nimitystä inspektori. Järjestys ja kuri olivat tämän jälkeen paikalla aivan esikuvalliset. Venäläiset kirjoittivat omasta aloitteestaan venäläis-ruotsalaisia sanaluetteloja selvittääkseen kaupankäynnistä paremmin. Yksi näistä parlööreistä, Koškinin sana- ja fraasiluettelo, on kirjoitettu hienolla kalligrafialla ja nähtävissä Moskovan historiallisessa museossa.⁷²⁸

Keitä Tukholmaan saapuneet venäläiset oikein olivat, ja mitä he myivät? Kysymys on paikallaan, mutta siihen vastaaminen on mahdotonta, koska kaikki Tukholman tullitilit on hävitetty. Vain muutama tilinsirpale on säilynyt eri yhteyksissä.

On kuitenkin varmaa, että erilaatuiset turkis- ja nahkatuotteet olivat viennin ehdottomasti arvokkain osa. Soopelin nahkoja (erityisesti häntiä), suden nahkoja (erityisesti kypäliä) sekä lumikon, saukon, kärpän, ketun, karhun, oravan, majavan ja ilveksen nahkoja – kaikkea tätä oli tukholmalaisten ostajien saatavilla. Turkiksia ei tarjottu yksittäin, vaan niitä kaupiteltiin nipuina suurostajille.

Niiden jälkeen tulivat käsitellyt nahkat ja vuodat, jotka myös olivat tärkeitä venäläisiä vientiartikkeleja. Paras nahka oli nimeltään juutinnahka eli venäläisnahka: se oli värjättyä ja vedenpitävää, paksua nahkaa, kenkien valmistamiseen hyvin sopivaa. Lisäksi venäläiset kaupittelivat erityistä vahvaa anturanahkaa. Tärkeä tuote oli sahviaani, pehmeä ja ohut, usein värjätty vuohe- tai lampaannahka, jota myytiin suurina erinä. Tukholman suutarit suorastaan jonottivat saadaakseen ostaa eri nahkoja ja velkaantuivat venäläisille kauppiaille, kuten eräs lasku suutarien killan tilikirjassa osoittaa.

Muita keskeisiä myyntiartikkeleja olivat hamppu, pellava ja palttina. Palttina oli karkeaa pellavakangasta, kanvaasia. Se sopi hyvin purjekankaaksi, ja sitä tarvittiin paljon laivanrakennuksen ollessa vilkasta. Hamppu oli pakattu säkkeihin, eikä sitä saanut säilyttää paljaan taivaan alla, vaan se varastoitiin makasiineihin. Tilanpuutteen vuoksi hamppusäkkejä oli vuonna 1694 jätetty ulos, ja luultavasti juuri se oli syynä Nikolauksenpäivän suureen tulipaloon. Myöskin varastoidut niinimatot olivat tulenarkoja.

Tärkeitä venäläisiä vientiartikkeleja olivat vielä tali, vaha ja traani. Näitä aineita käytettiin kynttilöiden valmistamiseen sekä öljylamppujen polttoaineena. Venäjältä tuotiin lisäksi huomattavan suuria määriä saippuaa.

Tukholman kokoisen kaupungin saippuantarve täyttyi melkein kokonaan Venäjän tuonnilla. Kaiken kukkuraksi Venäjänkartanosta myytiin monia eri itäisiä tavaroita, turkkeja, piiskoja ja sapeleita, sekä ajoittain myös ruokatarvikkeita kuten lihaa, ruista ja herneitä, mikä selittyi sillä, että hintataso oli Tukholmassa tuntuvasti korkeampi kuin näiden tuontituotteiden kotisijoilla Venäjän maaseudulla.

Huonon lähdetilanteen vuoksi tutkimuksen käytettävissä on enää ainoastaan kaksi laskelmaa, jotka valottavat Södermalmin rannoilla käytyä kauppaa. Ensimmäinen niistä on 57 sivun pituinen laskelma Venäjänkartanon varoista ja veloista vuonna 1656.⁷²⁹ Venäläiset olivat evakuoineet tavaransa ruptuurisodan alettua, eikä yhtään venäläistä kauppiasta ollut paikalla, kun Ruotsin asettama tarkastaja otti selvää tilanteesta haastattelemalla kaupamiesten jälkeensä jättämää palvelusväkeä ja rahdinkantajia. Yhtä ja toista oli kiireessä jäänyt makasiineihin, ja se otettiin nyt kruunun haltuun. Paikalle jääneiden tarvikkeiden kokonaisarvo oli 38 174 riikintaaleria hopearahaa. Selvitysmies onnistui määrittämään venäläisten velan samaksi summaksi. Kruunu sai siksi pitää kaiken löytämänsä. Luettelo on kiintoisa, koska siitä näkyvät myös lainanantajien nimet, mikä valaisee venäläisten kanssa kauppaa käyneiden tukholmalaisten verkostoa.

Toinen säilynyt lasku on paljon tärkeämpi.⁷³⁰ Siinä on kaksi osaa, molemmat kauppias Hans Georg Lehmanin kirjoittamia Tukholman tullitilien pohjalta, tarkoituksessa, jota ei tunneta. Lähteen kieli on vaihtelevasti saksaa ja ruotsia, mutta erikoistermit ovat venäjää. Vuoden 1673 luettelo on oikeastaan vain karkea lista niistä venäläisistä tavaroista, joita oli tuotu Tukholmaan tuona vuonna. Se oli jaoteltu tavaralajien ja niiden arvon perusteella. Luettelossa näkyy etenkin nahkatuotteita (juutinnahkaa, kenkiin tarvittavaa nahkaa), pukin- ja lampaantaljoja sekä vahaa, talia ja turkiksia, ja sen päättää maininta 16 118 parista nahkahansikkaita, joiden yhteisarvo on 9 401 riikintaaleria. Luettelossa mainittujen tavaroiden kokonaisarvo oli 212 456 riikintaaleria.

Suunnilleen samansuuruiseen summaan, 284 842 riikintaaleriin, päätyy myös vuoden 1675 laskelma, joka käsittää kaikkiaan 108 venäläisen kauppiaan Tukholmaan tuomat tavarat ("Rushe Rullen pro Anno 1675 ungefehr Taxiret"). Tämä luettelo ilmoittaa venäläisten nimet, joissakin tapauksissa myös kotipaikat, sekä kaupattaviksi tuodut tavaralaadut ja niiden arvot. Lähdetä tutkiessa osoittautuu, että vain harvat Venäjältä tulleista olivat todellisia suurkauppiaita: Suurkauppiaiden myymien tavaroiden arvo laskettiin kauppiasta kohti yli 10 000 taaleriksi. Suurin osa kävijöistä oli kuitenkin keskivarakkaita kauppiaita, joiden myynnin arvo vaihteli 1 500 ja 3 000 taalerin

välillä. Lisäksi pienehkö ryhmä käsitti vähäisiä, muutaman sadan taalerin arvosta kauppaa tekeviä henkilöitä. Venäläiset oli lähteessä jaettu ryhmiin, jotka luultavasti perustuivat eri venekuntiin tai eri makasiineihin.

Luettelo antaa myös kiintoisan kuvan tavaroiden tuotantoalueista. Huomattava osa kävijöistä tuli Novgorodista, suuresta kauppakaupungista Ilmajärven läheltä. Toinen ryhmä oli lähtöisin Tihvinästä, Laatokasta etelään sijaitsevasta kaupungista. Eksoottisin lähtöpaikka oli kuitenkin Aunus, jolla tuolloin ymmärrettiin Vienanmeren rannalla hiukan länteen Arkangelista olevaa aluetta. Matka sieltä Tukholmaan oli tavattoman pitkä – ensin pikkujokia myöten Äänisjärveen Karjalassa, sieltä Syväriä pitkin Laatokalle ja lopulta Nevan kautta Suomenlahdelle ja meritse Ruotsin pääkaupunkiin. On jopa mahdollista, että osa niistä tavaroista, joiden sanottiin tulevan Aunuksesta, olikin itse asiassa peräisin Siperiasta – esimerkiksi runsaat soopelinnahat. Muutamat Aunuksesta tulleet kauppiat talvehtivat pitkän kotimatkan vuoksi Tukholmassa.

Venäjänkartanossa käydyn kaupan erikoislaadun valaisemiseksi voidaan tarkastella parin venäläisen kauppamiehen tarjoamia tuotteita. Muuan Carpa Ivanov kuului keskivarakkaiden venäläisten kastiin. Carpan hallussa ollut aitta sisälsi tavaroita yhteensä 7 486 riikintaalerin arvosta. Hänellä oli mukanaan punaista nahkaa, kymmenen sudentaljaa, sarkaa, 400 paria nahkahan-sikkaita, sianihraa, paljon saippuaa, talia, hienompaa ja karkeampaa pellavaa, anturanahkaa, 30 pukinnahkaa, 25 hevosenlointa, satulatasukuja, veitsiä, neljä tuhatta munaa, sata lispuntaa (leiviskää) kuivattuja kuhia ja 12 lispuntaa kuivattuja siikoja, joukko sudenkäpäliä, 500 puupikaria ynnä muuta. Hänen rahtaamistaan tuontitavaroista arvokkain oli kuitenkin 54 tynnyrin erä hirssiä, Ruotsissa harvinaista viljalajia, jota kasvatettiin Keski-Venäjällä.

Toinen venäläinen oli pikkukauppias Omelian Luccinsin. Hän oli tuonut myytäväksi 250 nädänhääntä, sata soopelinhääntä, yhden patjan, suden käpäliä, talia ja 16 sudenturkkia. Omelianin kuljettaman lastin kokonaisarvo oli vain 860 riikintaalerialia. On ehkä syytä mainita, että soopelinhännät olivat suuria ja tuuheita – niistä sai kokoon paksun turkin.

Tukholmassa käyty venäläiskauppa näytteli tärkeää osaa siinä, miten Venäjän tuntemus levisi Ruotsiin. Venäjänkartano oli länsimaisesta näkökulmasta aivan uniikki ilmiö – minkään muun maan pääkaupungissa ei ollut mitään samankaltaista. Venäläiset kauppiat näkyivät katukuvassa, ja heidän kanssaan saattoi keskustella tulkin välityksellä. Venäläisten myymät tuotteet olivat hyvin kysytyjä. Maksu suoritettiin tavallisesti suurina kuparirahoina, ploomuina, jotka sitten kuljetettiin Venäjälle. Kauppiat erosivat melkoisesti

venäläisistä diplomaateista, joita heitäkin nähtiin silloin tällöin Tukholmassa. Diplomaatteja saattoi havainnoida ainoastaan kulkueina, jotka ohittivat katsojat nopeasti, mutta kauppiaat olivat paikalla pitkään. Diplomatia tapahtui venäläisin ehdoin, kaupankäynti taas länsimaalaisin.

Läpimurto

Itämeren kautta tehtävä kauppa koki pienen nousun 1650-luvulla, kun Englanti ja Hollanti olivat joutuneet sotaan pohjoisilla vesillä. Lupaava konjunkturi katkesi kuitenkin vuonna 1656 alkaneeseen ruptuurisotaan Ruotsin ja Venäjän välillä. Kaupankäynti Baltian satamissa oli mitätöntä Kardisin vuonna 1661 solmittuun rauhaan asti. Kun rauha oli palannut, heräsivät Ruotsin merkantilistiset unelmat jälleen eloon.

Kaupan erikoistuntija Philip von Krusenstiern oli heti valmis esittämään kruunulle ehdotuksensa *Universal Handel i Rysslandh*, joka on päivätty 18. kesäkuuta 1660, siis jo hieman ennen rauhan solmimista.⁷³¹ Krusenstiern oli kuulunut Gustaf Bielken vangittuun lähetystöön, ja työ oli todennäköisesti kypsytynyt kaksivuotisen vankeuden aikana Moskovassa. Kirjoitelma oli tarkoitettu ohjeeksi vuonna 1661 Kardisiin kokoontuneille Ruotsin rauhanneuvottelijoille, jotka näyttävät seuranneen sen suuntaviivoja. Matalien tullien houkutus ei ollut saanut konservatiivisia venäläisiä gosteja liikahtamaan Ruotsin suuntaan, sen oli käytäntö osoittanut. Siksi ehdotus sisälsikin suunnitelman hyvin aggressiiviseksi kauppapolitiikaksi. Ainoa tapa saada kauppa kulkemaan Baltian satamien kautta oli, että ruotsalaiset kauppiaat matkustaisivat itse Venäjälle tekemään ostoja ja toisivat tavarat mukanaan Tallinnaan, Narvaan tai Nyeniin (Nevanlinna). Omaksi hämmästykseksen Ruotsin neuvottelijat saivat Kardisin keskusteluissa läpi tämän ehdotuksen.

Kardisin rauha sisälsi kaikkiaan seitsemän laajaa pykälää tai artiklaa kaupasta. Ne olivat hyvin edulliset Ruotsille ainakin paperilla. Ruotsalaiset kauppamiehet saivat matkustaa minne tahansa koko Venäjällä tekemään ostojaan. Philip von Krusenstiern säteili onnea sisällyttäessään tämän kaupap vapauden uuteen mietintöönsä, joka kirjoitettiin Tallinnassa 27. päivänä heinäkuuta 1661 ja esiteltiin valtaneuvoskunnassa Tukholmassa lokakuun 21. päivänä samana vuonna.⁷³² Hän sanoi, että Venäjän markkinat olivat nyt avoimet ruotsalaisille. Omat kauppiaat saattoivat matkustaa kaikkialle tsaarinvaltakunnassa, niin Venäjän pohjoisiin osiin Arkangelin suuntaan kuin kauas etelään Astrahaniin, ja palata tavaroineen Itämeren satamien äärelle Tallinnaan, Narvaan tai Nyeniin (Nevanlinna). Kaikki esteet poistettaisiin

venäläisten kauppiaiden käynneiltä näissä kaupungeissa. Kauppa alkaisi nyt kukoistaa.⁷³³

Osoittautui kuitenkin, että todellisuus oli toisenlainen. Kaupan vapautta ei saavutettu, sillä venäläiset ajattelivat toisella tavalla. He eivät halunneet nähdä vieraita kauppiaita maassaan. Gostien kollektiivi ei halunnut, että ruotsalaiset tulisivat Venäjälle, ostaisivat maan tuotteita ja kuljettaisivat ne länteen Itämeren äärelle. Jos niin tapahtuisi, koko Arkangelin kauppa saattaisi lamaanua. Siksi Venäjä nosti vientitullinsa hyvin korkeiksi, 20–26 prosenttiin tavaroiden arvosta. Kun vuosina 1673–1674 Venäjällä vierailut Ruotsin lähetystö valitti korkeista tulleista ja huomautti, että tullien piti molemmin puolin olla saman korkuiset – niin oli todellakin sovittu Täyssinän, Stolbovan ja Kardisin rauhanteoissa – venäläiset vastasivat nokkavasti, että Ruotsilla oli mahdollisuus nostaa omat tullinsa vaikka 30 prosenttiin, niin että ne vastaisivat venäläisiä.⁷³⁴ Tätä ei tietenkään tehty.

Muitakin ongelmia oli. Vaikutti siltä, ettei venäläisten rajavirkamiesten korruptio ollut koskaan ollut niin suurta kuin nyt: passit maksoivat isoja summia, matkat Novgorodista itään estettiin ja matkalupien odotusajat venyivät viikoiksi. Venäjän raja-asemien suorittama tavaroiden tarkastus oli huolimatonta, rahdit rikottiin tai ne vahingoittuivat, venäläiset väärensivät tavaramoituksensa ja yrittivät kaupata sekundatuotteita täysiarvoisten sijaan.⁷³⁵ Kaiken pohjana oli vuoden 1667 ukaasi, joka suojeli venäläisiä kauppiaita ulkomaista kilpailua vastaan. Ruotsille hyvin vihamieliset tahot olivat saaneet Venäjän hallinnon käsiinsä. Ulkomaanprikaasia johti ruhtinas Afanasi Ordin-Naštšokin, joka sanoi suoraan, että hän ei olisi koskaan allekirjoittanut Kardisin rauhaa. Hän piti päätehtävänäään murtaa Venäjää ympäröivä vieraiden valtojen muuri ja päästä Itämerelle.⁷³⁶ Näin oli myös Venäjän missio lyöty lukkoon odottamaan suotuisaa ulkopoliittista konjunktuuria.

Kauppasuhteiden jääkausi johtui yleisen muukalaisvihan leviämisestä Venäjällä. Siellä oli Puolan ja Ruotsin kanssa käytyjen sotien jälkeen sulkeuduttu kuoreen ja omaksuttu uskonnollinen uutuus, patriarkka Nikonin reformit. Vasta vähitellen, hitaan länsimaalaistumisen seurauksena, alkoi tilanne lieventyä.

Tänä vaikeana aikana eräs nuori, lahjakas tarkkailija kävi Venäjällä Ruotsin vuosien 1673–1674 lähetystön jäsenenä. Hänen nimensä oli Johan Filipp Kilburger, ja hän oli tunnetun tukholmalaisen kauppahuoneen Momma-Reenstiernan palveluksessa. Kilburger osallistui Moskovassa käytyihin osapuolten välisiin kauppaneuvotteluihin, jotka epäonnistuivat lähes täydellisesti. Kotiinpaluun jälkeen Kilburgerista tuli Tukholman *notarius publicus*, minkä

viran hän vuonna 1675 vaihtoi lyhyeksi ajaksi sihteerintoimeen Riiaassa, mutta palasi jo 1678 takaisin Tukholmaan hoitamaan kaupungin merenkulku- ja kauppa-asioita.

Kilburger kirjoitti merkittävän teoksen. Sen pitkä otsikko kuului *Mercatura Ruthenica oder Kurtzer Unterricht von den Reussischen Commerciem wie selbige mit aus- und eingehenden Waren Anno 1674 durch gantz Moscovien getrieben worden*. Käsikirjoitusta säilytetään Ruotsin valtionarkiston arvokkaiden Venäjän kauppaa koskevien teosten kokoelmassa.⁷³⁷ Se on ajan analyttisin ja selkein esitys Venäjän talouselämästä. Kirja painettiin Saksassa vasta vuonna 1769 ja käännettiin venäjäksi useita kertoja, viimeksi vuonna 1915. Se pohjautuu jo Johan De Rodesin esittämiin ajatuskulkuihin.⁷³⁸ Kirjoittaja tunsikin myös Grigori Kotošihinin käsikirjoituksen Moskovan valtakunnan byrokratiasta ja käytti sitä useissa kohdin.

Pääosiltaan Kilburgerin työ vaikuttaa kuitenkin hyvin itsenäiseltä. Tekijä oli Moskovassa käydessään saanut käsiinsä tilaston, joka perustui Arkangelin tullitileihin, minkä lisäksi hän tunsikin erinomaisesti Narvan kaupan. Kilburger oli lisäksi haastatellut kauppiaita niin Venäjällä kuin Itämeren maakunnissa. Hän käsitteli saamiaan tietoja kriittisesti ja järkevästi. Teoksessa ei esiinny mitään toiveajattelua, vaan se on läpeensä realistinen.

Jo kirjan alkulause avaa Venäjän kaupan todelliset näkymät lukijan silmien eteen. ”Kauppaa voi verrata pikkulintuun ihmisen kädellä: jos sitä puristaa liian voimakkaasti, se kuolee, ja jos sille jättää liikaa omaa tahtoa, se lentää pois, ja sen omistaja kärsii tappion.”⁷³⁹ Mutta sitten Kilburger kirjoitti, ettei mikään maa ollut luotu paremmaksi kaupankäynnin alueeksi kuin juuri Venäjä. Maa sijaitsi kolmen meren rannalla, Jäämeren, Kaspienmeren ja Mustanmeren, ja sitä paitsi hyvin lähellä neljättä merta, Itämerta. Sillä oli eri puolilla erinomaisia satamakaupunkeja, ja sen läpi virtasi monia purjehduskelpoisia jokia. Venäjä oli kuin tehty lännen ja idän välillä käytävän kaupan kohtaamispaikaksi. Maa oli sitä paitsi rikas ja valmisti itse monia vientitavaroita. Moskovassa asui useampia kauppiaita kuin Amsterdamissa, lännen tärkeimmässä kauppametropolissa. Kaikesta tästä huolimatta kauppaa käytiin Venäjällä hyvin vähän eikä siellä juuri ollut kannattavaa teollisuutta.⁷⁴⁰ Venäjän kauppa oli kuin pikkulintu, jota gostit puristivat liian kovasti.

Kilburgerin teos on jaoteltu kuvaileviin lukuihin selvän kaavan mukaisesti. Ensimmäinen luku käsittelee niitä tavaroita, joita Venäjä vie muihin maihin, sekä niitä tavaroita, joita Venäjä itse tarvitsee ulkomailta. Toisessa luvussa Kilburger analysoi kauppavirtoja tarkemmin ja kertoo, mitä rahdattiin Itämeren, mitä Jäämeren kautta. Tässä yhteydessä Kilburger esittelee

persialaisten, kreikkalaisten ja kiinalaisten osuuden tsaarin valtakunnan kaupankäynnissä. Kolmas luku on luettelo Venäjällä käytössä olevista paino- ja tilavuusmitoista, rahayksiköistä, tullimaksuista ja rahdeista sekä postilaitoksesta. Neljäs luku on pisin ja kertoo Siperian oloista, Venäjän byrokratiasta ja gostien finanssihallinnosta. Viides luku päättää teoksen käsittelemällä vesiväyliä ja karavaaneita aina Pekingiin asti Kiinassa.

Informaation määrä kirjassa on aivan valtava. Kilburger todella osasi asiansa. Venäläinen tutkija B. G. Kurz on kirjoittanut, että ”ruotsalaiset tiesivät 1600-luvun loppupuolella Venäjästä asioita, joista venäläisillä itsellään ei ollut aavistustakaan”.⁷⁴¹ Tiedot ruotsalaiset olivat hankkineet osaksi suoralla tiedustelulla, osaksi venäläisten yliloikkareiden avulla. Ne olivat paljon runsaammat kuin länsieurooppalaisten Venäjä-teosten sisältämät tiedot. On aivan paikallaan väittää, että Johan De Rodes, Philip von Krusenstiern, Joachim Lilliehoff ja Johan Filipp Kilburger olivat oikeastaan ruotsalaisia kauppavakoilijoita, jotka ostivat informaatiossa venäläisiltä kauppailta, ja että Erik Palmquist oli sotilasvakoilija, joka sai vastaavanlaiset tietonsa venäläisiltä sotilailta ja hallintovirkamiehiltä. Ehkä tärkein tiedontuoja, Grigori Kotošihin, taas oli yliloikkari ja pakolainen, jonka venäläiset tahtoivat takaisin rangaistavaksi.

On selvää, että Ruotsin ja Venäjän ulkomaankaupalla oli täysin vastakkaiset tavoitteet. Ruotsi toivoi vilkasta kaupankäyntiä yhteisen rajan yli, Venäjä taas halusi lähinnä estää sen ja ohjata kauppaa omaan satamaansa Arkangeliin. Ero johti käytännössä siihen, että Ruotsi teki myönnytyksiä, kun taas Venäjä kiristi otettaan.⁷⁴² Ruotsissa katsottiin, että venäläisten kauppiaiden käynnit Tallinnassa, Narvassa ja Nyenissä (Nevanlinna) olivat se magneetti, joka vetäisi myös länsimaiset kauppamiehet näihin satamakaupunkeihin. Tukholmassa asioita hoitava valtaneuvoskunta ei halunnut häiritä heidän matkojaan. Venäjä taas teki parhaansa maahansa saapuvien Ruotsin alamaisten kaupankäynnin estämiseksi. Kesti aina 1680-luvulle asti, ennen kuin välit alkoivat uudelleen lämmetä.

Vuodet 1683–1684 merkitsivätkin uutta suojasäätä Venäjän ja Ruotsin poliittisissa suhteissa. Venäjän kaksoistsaarit Ivan ja Pietari hallitsivat tuolloin tsarevna Sofian valvonnan alaisina. Viimeksi mainitun suosikki, ruhtinas Golitsyn, oli länsimielinen. Venäjä kävi sotaa Turkkia ja muita islamin maita vastaan ilman sanottavaa menestystä. Ruotsi teki vuosina 1690–1692 perusteellisen selvityksen idänkaupasta. Se pohjautui Narvan uuden linnakreivin Christopher von Kochenin esitöihin. Kanslia-, Kamari- ja Kauppakollegiot laativat Tukholmassa 8. maaliskuuta 1692 paksun yhteisen mietinnön, jonka päälinjat Kaarle XI hyväksyi saman kuukauden 23. päivänä.⁷⁴³ Pääajatuksena

oli, että Ruotsi suhtautuisi hyvántahtoisesti venäläisiin kauppiaisiin Tallinnassa, Narvassa, Nyenissä (Nevanlinna) ja Tartossa mutta yrittäisi estellä heidän matkojaan muihin Itämeren kaupunkeihin. Tästä ajatuksesta ei ehtinyt tulla totta ennen suuren Pohjan sodan puhkeamista vuonna 1700.⁷⁴⁴

Tuona ajankohtana sovellettu kauppapolitiikka ei ollut syynä siihen, että kauppa alkoi yllättäen sittenkin siirtyä Itämeren väylälle. Syynä ei ollut ruotsalaisten yritys edistää kauppaa eikä venäläisten estellä sitä. Kaupan kasvu – joka oli räjähdysmäinen – johtui taloudellisista tekijöistä, jotka eivät olleet ohjattavissa. Olennaista oli läntisten merivaltojen nopeasti lisääntynyt harrastus aluetta kohtaan. Perustan sille oli luonut Suomenlahden itäosaan 1640-luvulla syntynyt vapaakauppa-alue, jonka vaikutukset alkoivat ilmetä vasta 1680- ja 1690-luvulla. Venäjän vientituotteiden ja Inkerinmaan omien tuotteiden, etenkin laivanrakennustarvikkeiden, kysynnän huomattava kasvu johtui merivaltojen keskinäisestä kilpailusta.⁷⁴⁵ Narva ja Nyen (Nevanlinna) vastasivat kysyntään alkamalla valmistaa omia laivanrakennustuotteita, lautoja, parruja ja mastopuita, jotka kelpasivat hyvin Länsi-Euroopan telakoille. Lopulta molempien kaupunkien omilla alueilla alettiin rakentaa kokonaisia aluksia, jotka myytiin länteen. Laivanrakennusteollisuuden edellytyksenä oli uuden keksinnön hollantilaisen vesisahan käyttöönotto, mikä lisäsi lankkujen ja lautojen valmistamista. Näiden puutuotteiden raaka-aineita, järeitä tammi- ja mäntytukkeja, tuotiin myös Venäjän puolelta.

Länsikaupan murros Narvassa näkyy muutamissa kaupungin satamatileissä (portoriumeissa), joita on säilynyt kaupungin maistraatinarkistossa. Kun vertaa satamatullikirjoja vuosilta 1679 ja 1699, huomaa heti eron.⁷⁴⁶ Ensin mainitun vuoden toukokuun ja lokakuun välillä rekisteröitiin Narvassa 98 saapunutta ja 93 lähtenyttä laivaa, jotka olivat suurelta osalta peräisin Suomenlahden muista satamista (Helsingistä, Porvoosta, Viipurista) tai Tukholmasta. Englantilaisia, alankomaalaisia ja Lyypekistä tulleita aluksia oli vain muutama. Kuljetusten lasteissa oli venäläisiä tuotteita ja laivanrakennustarvikkeita mutta kuitenkin verraten pieniä määriä.

Vuonna 1699 tilanne on kokonaan muuttunut. Narvassa käyneitä ulkomaisia laivoja oli huhtikuun ja joulukuun välillä jo 417 alusta, ja niiden kuljettama rahti koostui olennaisesti Venäjän tuotteista, turkiksista ja nahkoista (edustettuina olivat soopeli, näätä, kettu, naali, susi, karhu ja orava), vuodista, traanista, rasvasta, hampusta, palttinasta, sarasta, pellavasta sekä suurista määristä Persiasta tuotua silkkiä. Useat narvalaiset kauppiaat näkyvät käyneen Moskovassa ja tehneen ostoksensa siellä. Laivanrakennusmateriaali (mastoja, palkkeja) dominoi monen länsimaisen aluksen lastia. Narvaan tuodun tavara-

määrän sisällössä näkyy koko länsimaiden ylellisyys- ja kulutustavaroiden kirjo. Suuria määriä ranskalaista ja espanjalaista viiniä sekä väkeviä juomia (konjakkia ja kanarianviiniä) sisältyy valikoimaan. Paperia, tupakkaa ja apteekkitavaroita tuotiin Narvaan merkittävän paljon. Kaikki tämä antaa kuvan, että yleinen elintaso oli Venäjällä melkoisessa nousussa, ainakin yläluokan piirissä.

Silkki kauppa on aivan uusi ja hyvin jännittävä luku Ruotsin kaupan historiassa. Tätä arvokasta kangasta kuljetettiin Intiasta ja Persiasta pääasiassa meritse Amsterdamiin, mutta myös Venäjän jokiverkon muodostama reitti saattoi tulla kysymykseen. Ensimmäinen huomattava silkin ostaja oli tallinnalainen kauppias Michael Paulsen, jonka onnistui saada haltuunsa yli 300 paalia raakasilkkiä Moskovasta ja Novgorodista ja kuljettaa tämä suuri lasti Narvaan ja Nyeniin, josta se laivattiin edelleen. Silkin hinta oli hyvin korkea – noin 600 riikintaaleriala paalilta, joka painoi noin sata kiloa.⁷⁴⁷ Historiaan kuuluu, että Ruotsiin aioittiin näihin aikoihin jopa perustaa silkkimanufaktuuri, joka jalostaisi raakasilkkiä ja levittäisi tätä kiiltävää ja ylellistä kangasta koko Eurooppaan.

Vuosi 1688 tuntuu olleen viimeinen vuosi, jolloin armenialaisia kauppiaita tuli Arkangeliin. Jo seuraavana vuonna 1689 he olivat Narvassa ja koko venäläinen silkin vienti oli siirtynyt Itämerelle. Silkki kaupan kasvu oli niin valtava, että eräs sen tutkija on kirjoittanut, että ”vain taivas oli rajana” silkin tuonnille Venäjän kautta.⁷⁴⁸

Kauppan kasvu oli kiistaton tosiasia.⁷⁴⁹ Narva oli palanut vuonna 1659, ja kartat ja asemakaavapiirrookset osoittavat, että kokonaan uusi kaupunki kasvoi tuhoutuneen tilalle. Loistorakennuksia, kuten uusi tuomiokirkko, raatihuone ja pörssitalo sekä suuri joukko patriisipalatsia, oli kuin polkaistu maasta. Ne muodostivat yhdessä hämmästyttävän barokin rakennustaiteen kokonaistaideteoksen, joka oli aivan ainutlaatuinen ja Baltian kaunein. Jotkin Narvan rakennuksista, erityisesti raatihuone, oli kuin leikattu Andrea Palladian teoksista. Komein rakennus oli pörssitalo, jolla oli valtava torni ja kattolleen antiikin veistoksia muistuttavia kuvapatsaita. Kaupunki oli kuin luotu idän ja lännen kohtaamispaikaksi. Myös yksityistalot olivat koristeellisia. Niiden omistajilla oli sellaiset nimet kuin Numers, Schelbach, Schwartz, Staël von Holstein, von Kochen, Poorten ja niin edelleen, ja he olivat kaikki rikastuneet idänkaupalla. Narvan linnoitusketjusta tuli siitäkin mahtava. Bastioneilla oli sellaisia nimiä kuin Fortuna, Spes, Triumphator, Fama, Gloria, Honor, Victoria ja Pax. Kaupungin väkiluku nousi suunnilleen 4 500 henkeen sen jälkeen, kun Ivangorod oli liitetty siihen. Kronikoitsija Christian Kelch kirjoittaa, että Narvassa puhuttiin tuohon aikaan seitsemää eri kieltä: saksaa, ruotsia, venäjää, suomea, viroa, puolaa ja englantia.⁷⁵⁰

Kelch oli kuitenkin unohtanut, että Narvassa puhuttiin myös kahdeksatta kieltä, sillä yhä useammat idästä tulleet kauppiat käyttivät hekin omaa kieltään. Persian kanssa käyty kauppa oli uusi ilmiö, mutta se oli Ruotsin vallan viimeisinä aikoina todella alkanut materialisoitua tällä paikalla. Philip von Krusenstiernin ajatus 1630-luvulta toteutui konkreettisine idänmatkoina vuoden 1679 jälkeen, jolloin muuan alankomaalainen upseeri ja seikkailija Ludvig Fabritius oli ruotsalaisesta aloitteesta onnistunut matkustamaan Volgaa pitkin Kaspiamerelle. Suuren joen rannikot olivat tuolloin rauhoittuneet Stenka Razinin kapinan jälkeen. Fabritius lupasi Persian šaahille täyden tullivapauden Narvassa sekä taloudellista tukea niille armenialaisille kauppiaille, jotka uskaltautuisivat pitkälle matkalle. Todellisuudessa silkkikauppiat eivät luultavasti tulleet Persiasta ja Armeniasta asti vaan Moskovasta, jossa heitä asui koko joukko. Kaarle XI:n hyväntahtoisuus armenialaisia kohtaan ei tuntenut mitään rajoja, ja kun vieraat olivat nähneet Narvan, he pitivät kaupunkia paljon parempana kuin etäistä ja hankalasti saavutettavaa Arkangelia.

Valitettavasti meillä ei ole mitään kameraalista aineistoa, joka kertoisi silkkikaupan laajuudesta Narvassa. Kaupungin satamatili vuodelta 1699, jota edellä on jo käytetty, sisältää kyllä silkkikauppioiden nimet ja tietoja heidän viennistään lännen suuntaan. Kysymyksessä oli etupäässä raakasilkki, jossain määrin myös valmiiksi työstetty silkkikangas. Kauppiaita kutsutaan tilikirjassa ”persialaisiksi”, ja heitä oli noin tusinan verran.⁷⁵¹ Tilikirjan lisäksi ”persialaisista” on kuitenkin säilynyt myös kertomuksia. Niiden perusteella silkin viennin vuosittaiseksi volyymiksi on arvioitu noin 300–500 paalia raakasilkkiiä ja arvoksi 300 000 riikintaaleria hopeassa, mikä vastasi noin kymmentä prosenttia Amsterdamissa vuosittain myydyin silkin määrästä ja arvosta. Kaikkea silkkiä ei siis kuljetettu Venäjän halki Ruotsin alueelle, vaan valtaosa laivattiin Eurooppaan edelleen Afrikan ympäri.⁷⁵²

Mielenkiintoinen piirre Narvan kaupunkimaisemassa olivat aittarivit Narvajoen yläjuoksulla. Erään asemakaavapiirroksen mukaan ne sijaitsivat aivan veden äärellä.⁷⁵³ Aitat täyttyivät talvisin venäläisistä tavaroista, jotka tuotiin paikalle reillä. Keväällä tuotteet lastattiin uudelleen ja rahdattiin Narvajoen kosken ohi sekä soudettiin ulkomaisiin kauppalaivoihin, jotka hyvin matalan rannan vuoksi sijaitsivat kaukana kaupunginlahdella. Työntekijät olivat vetäjiä, useimmiten suomalaisia miehiä, jotka istuivat sunnuntaisin ja muina pyhäpäivinä Narvan esikaupungin pienessä suomalaisessa kirkossa. Tietoja tästä Narvan asukkaiden osasta löytää kaupungin suomalaisen seurakunnan kirkonkirjasta vuosilta 1700–1729.⁷⁵⁴

VIII

EUROOPPALAINEN VENÄJÄ SYNTYY

Narvan voitto ja sen seuraukset

Kaarle XI kuoli huhtikuun 5. päivänä 1697 vain 41 vuoden ikäisenä. Kruununperillinen Kaarle XII oli tuolloin vajaan viisitoistavuotias. Kuninkaan kuolemaa seurasi toukokuussa Tukholman vanhan Kolme Kruunua -kuninkaanlinnan palo, joka muutti suuren osan linnasta tuhkaksi. Johan Fredrik Höckertin tunnettu historiamaalaus kuvaa, kuinka hovi pelastautui kuningataräiti Hedvig Eleonoran johdolla palavasta palatsista, josta äskettäin poismenneen kuninkaan ruumis oli hetkeä aikaisemmin kannettu turvaan.⁷⁵⁵

Kaksinkertainen onnettomuus teki syvän vaikutuksen aikalaisiin. Yleisesti katsottiin, että valtakunta oli suuressa vaarassa, ja melko levinnyt mieliala oli, että uhka tulisi naapureiden suunnalta, erityisesti Venäjältä. Venäjän vaaraa ei suinkaan aliarvioitu. Ruotsi oli laajentunut sitä ympäröivien valtioiden kustannuksella, ja ne yrittäisivät varmasti saada omansa takaisin, kun tilaisuus tulisi. Ruotsin valtion johto oli vallitsevalla hetkellä kokemattomissa käsissä. Huomiota kiinnitti, että Riassa parhaillaan Länsi-Euroopan-matkallaan oleskeleva tsaari Pietari oli joutunut pahaenteiseen riitaan Liivinmaan kenraalikuvernöörin Erik Dahlberghin kanssa.⁷⁵⁶

Ruotsissa ei siis ollut mitään puutetta pahanilmanlinnuista vuonna 1697. Pikaisesti asetetussa holhoojahallituksessa puhuivat Kristoffer Gyllenstierna ja Fabian Wrede avoimesti vaarasta. Tanskan Moskovaan lähettämä suuri lähetyskunta lisäsi epävarmuuden tunnetta. Tsaari oli ostanut tykkejä Ruotsista, ja holhoojat keskustelivat kysymyksestä, pitäisikö kauppa perua, mutta tulivat lopputulokseen, että olisi viisaampaa olla tekemättä asiasta huomiota herättävää kauppapoliittista kriisiä. Leveranssi sisälsi kuitenkin ilmeisen ongelman. Siksi ”rautatputkien” mukana Venäjälle lähetettiin tarkkailija nimeltä Carsten Klingenstierna katsomaan, mitä naapuri oikein tekisi uusilla aseil-

laan. Monet Ruotsin hallituspiireissä katsoivat, että Moskova yrittäisi piankin kaapata itselleen takaisin Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin, jotka se oli menettänyt vuonna 1617. Johan Gabriel Stenbock ennusti, että suuri liittoutuma Ruotsia vastaan oli syntymässä Venäjän, Puolan, Saksin, Tanskan ja Brandenburgin taholta. ”Ehkäpä vielä keisarikin on mukana”, hän sanoi.⁷⁵⁷ Stenbock oli oikeassa. Huonoista enteistä huolimatta Moskovaan päätettiin lähettää suuri lähetystö vahvistamaan rauhaa, ja se ehti myös palata ennen sodan puhkeamista.

Ruotsi oli 1600-luvun lopussa Itämeren suurvalta. Hajanainen alue oli vaikea puolustaa. Siksi valtakunta oli kehittänyt sotadoktriinin, joka perustui kolmelle eri tekijälle. Ensimmäinen niistä oli ruotujakoinen armeija sijoitettuna hajalleen emämaan ja provinssien eri alueille, minkä vuoksi mobilisaatio vei aikaa. Jalka- ja ratsumiehet tekivät rauhan aikana hyödyllistä maataloustyötä asuen pikku torpissaan, ja upseereilla oli suuremmat virkatalonsa. Toinen sotadoktriinin tekijä oli se, että sotakannalle siirtymisen hitauden vuoksi valtakunnan raja-alueille, erityisesti itään, oli kohta vuosisadan ajan rakennettu vahvoja linnoituksia, joiden tarkoitus oli pitää puolensa niin kauan, että armeija ehtisi avuksi. Sen laskettiin vievän melkoisesti aikaa. Linnoitusten rakentaminen ja korjaaminen oli aina myöhässä, ja se aiheutti epäilyjä niiden kestäkyvystä. Fortifikaation pääarkkitehti oli 1600-luvun lopulla kenraalikuvernööri Erik Dahlbergh, ja hän kehitti lopulta ajatuksen korvata pienemmät linnoitukset Baltiassa yhdellä suurella keskuslinnoituksella, johon Vironmaan, Liivinmaan ja Inkerinmaan säätyläisväki voisi tulla sotaa pakoon.⁷⁵⁸ Kolmas sotadoktriinin osatekijä oli valtakunnan voimakas laivasto, joka pitäisi meren puhtaana vihollisesta – erityisesti Tanskasta – ja kuljettaisi armeijan sinne, missä sitä tarvittaisiin. Ruotsin varustautuminen suursotaan oli valmiiksi suunniteltu jo Kaarle XI:n aikana. Seuraava hallitsija, Kaarle XII, lisäsi suunnitelmiin vielä aggressiivisen vastahyökkäyksen.⁷⁵⁹

Venäjän uudenaikaistuminen ja eurooppalaistuminen oli hyvin hidas prosessi. Vanhavanäläinen mielenlaatu alkoi kadota eliitin parista 1600-luvun puolivälissä. Osasta yhteiskunnan huippua ruvettiin käyttämään nimitystä ”uudet ihmiset”, ja se alkoi tuntea lisääntyvää ihailua ulkomaita kohtaan. Länsimaisia piirteitä alkoi näkyä Venäjällä siellä täällä. Hyvä ”uusien ihmisten” ryhmän edustaja oli sihteeri Grigori Kotošihin, josta on edellä jo kerrottu. Hänellä oli monia samalla tavalla ajattelevia aikalaisia. Sodat Ruotsia ja Puolaa vastaan sekä kauppavaihto ja diplomaattiset missiot eivät olleet vaikuttamatta henkisesti. Monessa tapauksessa länsimaiden ihailu yhtyi perivenäläiseen vanhoillisuuteen niin, että yksilön identiteetti saattoi olla hyvin

jakautunut. Länsimaiden tarkkailu aiheutti syvää alemmuudentuntoa, mikä puolestaan nostatti halua tehdä Venäjästä voimakas ja kunnioitettu mahtitekijä. Tämä oli epäilemättä myös tsaari Pietarin pyrkimys, ja siksi hän hylkäsi vanhavenäläisen despotismin ja asetti sen sijalle Länsi-Euroopan tapaisen hallitsijan itsevallan, vaikka kaikki hänen tässä suhteessa esittämänsä toiveet eivät toteutuneetkaan.⁷⁶⁰

Kun uutinen sodan syttymisestä tuli Ruotsin kuninkaan tietoon maaliskuun 6. päivänä 1700, nuori Kaarle XII oli osallistumassa karhujahtiin Kungsörin metsissä. Hän sai kuulla, että August II oli Saksin armeijan kanssa ylittänyt rajan ja saartanut Riian kaupungin Liivinmaalla. Kohta tuli myös tieto, että tanskalaiset olivat hyökänneet Holstein-Gottorpiin. Venäjän sodanjulistus Ruotsille päivättiin elokuun 20. päivänä 1700. Silloin tsaarin valtakunta oli jo ehtinyt solmia tarvittavan rauhan Turkin kanssa. Venäjän lähettämän manifestin tekstissä sanottiin, että vanhastaan venäläiset alueet Inkerinmaa ja Käkisalmen lääni pitäisi palauttaa, mutta kirje sisälsi myös vihjeen siitä, että tsaari Pietarin vuonna 1697 kokema loukkaus Riiassa vaati hyvitystä. Hyökkäys Inkerinmaalle ei ollut vielä tiedossa, kun kuningas Kaarle XII johti joukkonsa Sjellantiin. Tanska lyötiin, ja kuningas Fredrik IV anoi rauhaa, joka solmittiin Traventhalissa ilman alueluovutuksia. Ruotsin puolustusdoktriini oli kestänyt ensimmäisen tulikokeensa.

Tämän jälkeen ruotsalaiset joukot laivattiin yllättäen lokakuussa Karlshamnista Pärnuun Liivinmaalle taistelemaan saksilaisia vastaan. Pärnu oli perinteinen paikka maihinnousuille, jotka suuntautuivat kohti Riikaa. Tilanne oli kuitenkin muuttunut, koska Erik Dahlbergh oli onnistunut hyökkäyksen torjumisessa yhdeksän viikkoa jatkuneen piirityksen jälkeen. Kriisi oli pahempi Narvassa, jota arviolta 33 000 venäläistä sotilasta piiritti tsaarinsa Pietari I:n johdolla. Venäläiset olivat kaivaneet ampumahautoja linnoituksen ympärille ja suojanneet leirinsä valleilla ja skansseilla. Hyökkäys vaikutti pahaenteiseltä, sillä Narvan haltuunotto olisi avannut Venäjälle ikkunan Euroopan suuntaan, mitä Ruotsi oli pelännyt vuosikymmeniä.

Tapahtumien kulku on hyvin tunnettu. Marraskuun 20. päivänä 1700 (30. päivänä nykyisen gregoriaanisen kalenterin mukaan) käytiin Ruotsin sotahistorian mieliinpainuvin taistelu, Narvan taistelu. Ruotsin noin 10 000 miestä käsittävä armeija tuli pikamarssia Pärnusta Rakveren kautta Narvan lähistölle, sai kosketuksen venäläisiin ja hyökkäsi suuresta väsymyksestään huolimatta näiden leiriin. Äkkiä noussut lumimyrsky puhalsi suoraan venäläisten silmiin, sokaisi heidät ja johti siihen, että ruotsalaisten läpimurto onnistui. Ruotsin jalkaväki eteni noin 30 metrin päähän venäläisten varustuk-

sista ennen kuin se huomattiin ja saattoi yhdellä ainoalla yhteislaukauksella murtaa venäläisten linjan. Sitten lumimyräkkä lakkasi kuin komennosta.⁷⁶¹

Uskaliaisuus toi tuloksen. Seurauksena oli, että lukumäärältään suu-rempi, uudenaikaisesti aseistettu ja harjoitettu venäläinen kenttäarmeija tuhoutui – sotilaat kaatuivat ruotsalaisten tuleen, joutuivat vankeuteen tai hukkuivat Narvajokeen. Teurastus oli sanoin kuvaamaton, eikä ruotsalaisilla ollut mitään mahdollisuutta ottaa kaikkia antautuneita venäläisiä vangeiksi, vaan sotilaat päästettiin menemään ja ainoastaan upseerit pidätettiin. Suuri määrä aseita, varusteita ja lippuja otettiin sotasaaliiksi. Ruotsi otti haltuunsa ne uudet tykit, jotka se oli vähän aikaisemmin myynyt Venäjälle. Tsaari Pietari oli päivää ennen taistelua lähtenyt tiehensä, jättänyt ylipäällikkyyden herttua Charles Eugène de Croylle ja palannut allapäin Moskovaan. Ruotsin puolustusdoktriini oli kestänyt toisen kokeensa, koska hyvin linnoitettua Narvaa ei ollut menetetty vaan se oli pelastettu.

Venäjän hyökkäystä ja Narvan taistelua kuvattiin monissa propaganda-tuotteissa. Ei riittänyt, että kaikki kirkonkellot kaiuttivat suurta voittoa, vaan myös kirjapainot kävivät kuumina julistaen samaa asiaa. Osa luoduista teksteistä jäi käsikirjoituksiksi, osa taas painettiin. Myytti sankarikuningas Kaarle XII:sta alkoi hahmottua aikaisin, eikä kaikki, mitä hänestä kirjoitettiin, ollut suinkaan rojalistista propagandaa, vaan mukana oli kunniakäsitteen erittelyä, mikä olikin ideologisesti tärkeää erityisesti sotaväen näkökulmasta.⁷⁶²

Kenttäkanslia julkaisi heti voiton jälkeen kaksi bulletiinia, joilla oli pitkät ja mutkikkaat nimet. Ne molemmat painatettiin asetusten (*årstrycket*) sarjaan. Ensimmäinen näistä bulletiineista oli nimeltään *Den öfvermåttan härliga och dråpliga Seger* etc. (Ylen määrin ihanasta ja hervottomasta voitosta), ja toinen oli hyvin samankaltaiselta nimeltään *Kårt och Sanfärdige Berättelse Om den Glorieuse – – Seger* etc. (Lyhyt ja todenmukainen kertomus kunniakkaasta – – voitosta). Näitä ensimmäisiä voitonsanomina seurasi melko pian kokonainen vyöry erityyppistä panegyriä Kaarle XII:sta, josta nyt tekemällä tehtiin Ruotsin sankarikuningasta.

Asetuskokoelma oli siis erilaisten propagandatuotteiden tavallisin julkaisufoorumi. Ne mahtuivat hyvin arkisten säädösten ja julistusten lomaan. On laskettu, että sotautuisten määrä tässä sarjassa on suuren Pohjan sodan aikana noin 300 kappaletta. Asetuskokoelma sisälsi normaalisti uusia lakeja, asetuksia ja säädöksiä muun muassa veroista, tulleista ja maksuista sekä muita julkisoikeudellisia ilmoituksia. Tuoreita asetuksia luettiin selektiivisesti kirkkoissa jumalanpalveluksen jälkeen saarnastuoleista, ja ne saavuttivat valtavan kuulijakunnan. Myöhemmin tekstejä säilytettiin kirkonarkistoissa ja eri

oikeusasteiden kokoelmissa.⁷⁶³ On kuitenkin selvää, että kaikkia asetuksia ei esitetty rahvaalle. Todennäköisesti myös huomattava osa sotauutisista levisi pelkästään painettuina.

Asetuskokoelmaa voi silti pitää valtion keskeisenä tiedotuskanavana suurelle yleisölle. Jumalanpalvelus ei ollut asetuksia luettaessa vielä päättynyt – siunaus ja rukous tulivat vasta lukemisen jälkeen – ja siksikin kuulijoiden piti istua hiljaa paikoillaan ja seurata papin lukemia kuulutuksia. Periaatteessa koko seurakunta oli tuolloin koolla. Kokoavana aatteena oli: ”Valtio on yhtä kirkon kanssa.”⁷⁶⁴ Kirkkotilan ulkopuolella tunnelma oli silti usein kaikkea muuta kuin yksimielinen. Rahvas oli usein itsepäistä, jäi pois pitäjänkokouksista ja kieltäytyi asettamasta uusia alokkaita sotaväkeen. Kansan mielentila oli huomionarvoinen seikka jo rauhan vallitessa, puhumattakaan siitä, miten tärkeää myönteinen suhtautuminen kuninkaaseen ja kruunuun oli sota-aikana. Ponnistelut kansan pitämiseksi hyvällä tuulella ja tottelevaisena olivat siksi tärkeitä. Erityisesti absolutismin aikaan, kun koko valta oli koottu kuninkaan käteen, nousi kuninkaan persoona hyvin keskeiseksi tekijäksi propagandassa. ”Kuningas puhuu alamaisilleen” oli asetusten keskeinen henki.⁷⁶⁵

Tutkimus on osoittanut, että Kaarle XII:n kenttäkanslian julkaisemat kuulutukset erosivat kotihallituksen kirjoittamista. Ensin mainituissa vallitsi korkean ylevöitetty näkemys kuninkaasta, eikä niissä ollut mitään aikomusten perusteluja ja selittelyjä. Valtaneuvoskunnan painattamissa asetuksissa henki oli sovitteluvampi. Niiden joukossa saattoi olla myös tietoja tappioista, joista kenttäkanslia vaikenä. Tappiot olivat Jumalan rangaistuksia kansalle, oli tällaisten julkaisujen sisältö. Sodan loppuvaiheessa, jolloin koko valtakunta uhkasi sortua, kansaa informoitiin hyvin varovasti Itämeren provinssien ja Suomen menetyksestä.

Etenkin Pultavan suuresta tappiosta vuodelta 1709 oli vaikea uutisoida. Kysymys ratkaistiin niin, että valtaneuvoskunta julkaisi kiertokirjeen kaikille tuomiokapituleille. Siinä kerrottiin hyvin yleisluontoisesti tappiosta. Neuvosto painotti sitä, että ”kuningas oli pelastunut onnellisesti ja säästynyt” ja että taistelu jatkui.⁷⁶⁶ Teksti luettiin tässä muodossa kansalle saarnastuoleista. Virallisen lehden *Posttidningenin* raportointi tapahtumasta tuli olennaisesti lähemmäksi totuutta, mikä selittyy sillä, että lehti oli tarkoitettu virkamiehille ja yleensä lukutaitoiselle väelle. Ulkomaille suuntautunut propaganda riippui tiedotusvälineestä ja kielestä. Rehellisin tieto sisältyi latinankielisiin bulletteihin, jotka oli tarkoitettu sivistyneille ihmisille, kun taas ulkomaalaisille suunnatut saksankieliset lentolehtiset olivat sanomaltaan räikeitä ja puolueellisia.⁷⁶⁷

Asetusten suhteen tilanne oli tässä käsiteltävänä aikana hyvin toinen Suomessa kuin Ruotsissa, erityisesti suomenkielisen rahvaan näkökulmasta. Turussa painettuja suomenkielisiä asetusten käännöksiä tunnetaan vuosilta 1640–1713 ainoastaan 170 tekstin verran, nekin hyvin arkisista aiheista. Kään-
nösten julkaiseminen siirtyi kirjanpainaja Henrik Kristoffer Merckellin paet-
tua vuonna 1713 Tukholmaan, eivätkä isonvihan aikana julkaistut asetukset
ollenkaan levinneet Suomeen. Kruunulla ei siis ollut tänä kriisiaikana oikeas-
taan mitään tiedotustoimintaa valtakunnan itäosassa, vaan Suomen asukkaat
saivat kohdata venäläisvaaran henkilökohtaisesti ja konkreettisesti, ei pape-
rilta luettuna kuvauksena.⁷⁶⁸

Painettujen raporttien lisäksi valtakunnan propagandan suunnittelijoil-
la oli käytettävissään vangiksi jääneiden venäläisten upseerien kertomuk-
sia, jotka olivat usein karmivaa luettavaa omien joukko-osastojen puutteis-
ta. Narvan taistelusta toistettiin saksalaisten upseereiden von Langenin ja
Ludwig von Hallartin näkemyksiä kahdessa eri kirjoitelmassa, jotka kenttä-
kanslia oli viimeistelty. Etunimeltään tuntematon kenraali von Langen oli ol-
lut paitsi upseeri myös Puolan kuninkaan ja Saksin vaaliruhtinaan August II:n
edustaja tsaari Pietari I:n häviön kärsineessä armeijassa. Ruotsalaiset pitivät
molempia pamfletteja hyvin todistusvoimaisina ja sopivina levittää, koska ne
kertoivat Venäjän sotajoukkojen kaoottisuudesta ja kelvottomuudesta. Kum-
paankin saksalaisyntyiseen upseeriin oli venäläisten muukalaisviha tehnyt
suuren kielteisen vaikutuksen, koska se oli vaikeuttanut heidän – ja myös yli-
päällikön, herttua de Croyn – sodanjohtoaan. Kun tappio oli käynyt venäläi-
sille sotilaille ilmeiseksi, he olivat hyökänneet vierasmaalaisia komentajiaan
vastaan.⁷⁶⁹ Molempia saksankielisiä tekstejä levitettiin etupäässä ulkomaille.

Selvää oli, että propaganda oli tärkeää valtiolle. Se korosti Venäjän hyök-
käyksen epäoikeudenmukaisuutta. Venäjä oli syyllinen sotaan, kun taas
Ruotsin sodankäynti oli oikeutettua puolustustaistelua. Juuri siksi Jumala oli
antanut voiton Ruotsille. Propagandatuotteet olivat pitkiä ja puisevia eivät-
kä perinteisen ryssävihaisia. Ne erosivat tuntuvasti kirjoitelmista, jotka oli
laadittu 80 vuotta aikaisemmin, vuosien 1609–1671 Venäjää vastaan käydyn
sodan aikana. Kun Kansliakollegio vuosina 1700–1701 keskusteli kysymyk-
sestä, millaista hyvän propagandan tulisi olla, haluttiin painokoneista saada
ulos enemmän silmännäkijöiden raportteja sotatapahtumista kuin erilaatui-
sia analyyseja ja selittelyjä. Olisi tärkeää lyödä mitaleja eri voittojen kunniaksi.
Yksi näinä aikana lyödyistä mitaleista esitti pakenevaa miestä, jolla oli tsaari
Pietarin kasvopiirteet, ja juuri sitä pidettiin erityisen onnistuneena ja osuva-
na. Se herätti hilpeyttä. Vaikutuksen tekeminen omaan kansaan oli Kanslia-

kollegion mukaan tärkeää, mutta vielä tärkeämpää oli voittaa ulkovaltojen suopeus.⁷⁷⁰ Kollegion kantaan vaikutti kuvatulla hetkellä Narvan taistelun jälkitunnelmissa se, että suuri propagandateos oli juuri silloin valmisteilla viraston omasta toimesta. Jo 9. päivänä lokakuuta 1700, siis ennen Narvan tapahtumia, collegio kirjoitti Kaarle XII:lle, että tekeillä oli kirjoitelma tsaarin suorittamasta suunnattomasta rauhan rikkomisesta.⁷⁷¹ Teoksen laatijaksi oli valittu taitava kirjoittaja, historiografi Olof Hermelin. Tulossa olisi siis erittäin voimakkaasti Venäjän vastainen esitys.

Hermelin oli opiskellut Uppsalassa ja saanut vaikutteita Olof Rudbeckin suuruusalaisista ajatuksista. Tarton yliopiston professorina vuosina 1690–1698 Hermelin johti useiden historian alan väitöskirjojen kirjoittamista, mutta hän joutui riitoihin saksalaisten virkaveljiensä kanssa. Siksi hän palasi vuonna 1699 Ruotsiin tullakseen historiografiksi ja laatiakseen tekstit Erik Dahlberghin suureen kuvateokseen *Suecia antiqua et hodierna*. Samassa yhteydessä, sodan puhjettua, hänelle annettiin tehtäväksi suuren ”venäläismanifestin” kirjoittaminen. Hän hankki itselleen tietoja Erik Dahlberghilta Riiassa vuonna 1697 sattuneesta välikohtauksesta, jota venäläiset väittivät välirikon syyksi.⁷⁷² Teos edistyi vitkaan, Hermelin kirjoitti latinaksi, pyyhki ja sommitteli uudelleen esitystään. Vasta kesällä 1701 teksti oli valmis, painettiin ja pantiin jakeluun syksyllä, suunnilleen vuosi sodan syttymisen jälkeen. Pamfletti käsitti 87 tiheään painettua kvarttosivua. Sen otsikko oli *Discussio criminationum, quibus usus est Moscorum czarus, cum bello Svecis, contra jusjurandum, et nuperrime datam fidem, illato pretextum quæreret*. Kirjassa ei mainittu tekijän nimeä, ja se käännettiin heti saksaksi ja ruotsiksi.

Teos alkaa ilmoituksella, että jotakin tavatonta oli sattunut. Moskovalaiset olivat aloittaneet sodan ja osoittaneet siinä barbaarista julmuutta. Ruotsalaisille, jotka aina lapsellisesti noudattivat tehtyjä sopimuksia, se oli ollut täysi yllätys. Olisi pitänyt arvata, että Moskovan valtakunta, joka oli perustamistaan alkaen laajentanut aluettaan Ruotsin rajoille saakka, jatkaisi tilaisuuden tullessa kasvuaan. Ruotsalaiset olivat ainoana Itämeren rannalla asuvana kansana pystyneet pysäyttämään venäläisten hyökkäykset. Historia osoitti, että Venäjän lupauksiin ei voinut luottaa, vaikka heillä oli juuri nyt hallitsija, joka tuntui ystävälliseltä länsimaita kohtaan.⁷⁷³

Hermelinin ajatuksena oli osoittaa, että Venäjän suorittama rauhan rikkominen oli juridisesti kestämaton rikos. Esitetyt sodan syyt olivat naurettavia ja valheellisia. Jotakin aivan muuta kuin tsaari Pietarin huono kohtelu Riiassa oli sodanjulistuksen takana. Tsaari oli esiintynyt ystävyyden naamio kasvoillaan mutta riisunut sen sitten pois. Hänen Riiassa esittämänsä vaati-

mus ylenpalttisesta kestittämisestä oli outo tullakseen sen kansan edustajan suusta, joka oli tottunut elämään hyvin vaatimattomasti. Näin oli todella asian laita, ja sen osoitti Ruotsin vuoden 1699 lähetystön Moskovassa saama kohtelu, joka oli ollut ”karkeaa ja epäkohteliasta”.

Ongelman ydin oli Hermelinin mukaan se, että tsaari oli halunnut esiintyä tuntemattomana, kuin ”Akilleus Odysseiassa”, mutta vaatinut samalla sellaista kunnioitusta, mikä kuului valtion päämiehelle. Miksi Pietari oli halunnut olla herra ja tavallinen kuolevainen samalla kertaa? Kuinka hänen isäntänsä Riassa sitten käyttäytyivätkään, aina he tekivät väärin. Siksi tämä Venäjän esittämä sodan syy oli pelkästään ”lappereyen”, paljon melua tyhjästä. Sitä paitsi – tapauksestahan oli kulunut jo kolme vuotta.⁷⁷⁴

Teoksensa jälkiosassa Hermelin paljasti Venäjän hyökkäyksen todellisen syyn. Venäjä halusi valloittaa Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin ja avata itselleen sataman Itämeren äärelle.⁷⁷⁵ Siihen ei sillä ollut mitään oikeutta. Historia osoitti, että Moskovan valtakunta oli ollut neljäsataa vuotta sitten pieni valtio ilman merenrantaa, maksanut veroa skyyteille ja tataareille. Oikeastaan tsaari Pietarin pitäisi, kirjoitti Hermelin, olla kiitollinen Ruotsille, joka oli kerran huolehtinut siitä, että Venäjä oli saanut kotimaisen monarkian ja voinut säilyttää kreikkalaisen uskontonsa. Mutta kiitollisuus ei ollut tavallista Venäjällä, ja niinpä venäläiset, jotka olivat jo laajentaneet valtakuntaansa Kiinan muurille, olivat nyt kääntyneet länttä vastaan. Jos tsaarin nyt onnistuisi murtaa aukko Ruotsin suojamuriin, hän levittäisi valtansa kuin Attila tai Timur Lenk Länsi-Eurooppaan. Idän laajoilta aroilta tsaari saattoi koota sotajoukon, joka oli kuin ukkosmyrsky, jota yksikään Itämeren kansa ei pystyisi pysäyttämään. Venäjän laivasto hyökkäisi Länsi-Eurooppaan, kaupungit muuttuisivat raunioiksi ja sivistys tuhoutuisi.⁷⁷⁶

Tämä näkemys päätti Hermelinin teoksen. Hän oli piirtänyt vanhan itä-länsi-konfliktin ääriviivat kirjansa lopetuksiksi. Se oli sama ajatus, joka oli painanut leimansa Bomhowerin kirjaan aivan 1500-luvun alussa ja näkynyt Kustaa II Aadolfin lausunnoissa Helsingin maapäivillä vuonna 1616 ja Tukholman valtiopäivillä vuonna 1617. Vanha kuvitelma sopi hyvin myös vuonna 1701 esitettäväksi. Ainoa ero vanhojen ruskofobien painajaisuniin verrattuna oli, että siitä tulisi suuren Pohjan sodan päättyessä vähitellen myös todellisuutta.

Tukholmassa järjestettiin helmikuun 5. päivänä 1701 yleinen juhla Narvan voiton kunniaksi. Kansanjuhlaa vietettiin jumalanpalveluksilla kaupungin kaikissa kirkkoissa, ja taiteellisempi kutsuvierasjuhla pidettiin Ritarihuoneella, jossa musiikki soi ja runoilijat lausivat tuotantoaan. Ritarihuone

toimi muusien näyttämönä vielä myöhemminkin samana talvena helmikuun 28. päivänä, kun Carl Gyllenborgin kirjoittama *Någre Verser öfver Narviske Victorien* esitettiin hovikapellin säestyksellä. Kyseessä oli keveämpään ranskalaiseen tyyliin komponoitu runosikermä, joka korvasi aikaisemmat raskaat aleksandriinit. Kaarle XII esitettiin kuvaelmassa Herkuleksena, koska tapa nimittää häntä Aleksanteri Suureksi oli alkanut tuntua vähän kuluneelta.⁷⁷⁷ On ajalle hyvin kuvaavaa, että Venäjälläkin juhliittiin kohta Pietari Suurta antiikin eri sankareiden avulla.⁷⁷⁸

Juhlia järjestettiin myös kenttäarmeijan piirissä. Kaarle XII:n nimipäivää tammikuun 28. päivänä 1701 vietettiin esittämällä näytelmä päämajassa Laiusen kylässä Pohjois-Liivnimaalla. Kahdeksan ”taalailaista” esitti tilaisuudessa tanssia ja lauloi seuraavat säkeet:

Vi danse på din dag Kung KARL och lustigt springa
Alt på vårt dahle-vijs och ey på mode frantz.
Vi ärom och tilfredz at gå med baran klinga
Och lära Sachs och Ryss vår gamle Dahledans.

(Me tanssimme sinun päivänäsi, kuningas KAARLE, ja hyppäämme iloisesti / vanhaa Taalainmaan tanssia eikä ranskalaista muotitanssia, / olemme tyytyväiset hyökätessämme paljain miekoin / opettaaksemme saksilaiselle ja venäläiselle vanhan Taalainmaan tanssimme.)⁷⁷⁹

Vaikka yleinen sotapropaganda siis suuntautuikin ulkomaille, syntyi Ruotsissa yllättävä ilmiö, suuri joukko hyvin kansanomaisia arkkiveisuja, jotka kuvailivat Ruotsin ja Venäjän konfliktia ja Ruotsin voittoa. Suomen kielen sana *arkkiveisu* tarkoittaa erilliselle arkille painettua runoa, ja vastaava ruotsin kielen ilmaisu *skillingtryck* kertoo, että tuollainen pikku julkaisu maksoi yhden killingin. Veisuja oli niin paljon, että on sanottu, että ”Ruotsin runous pääsi niiden avulla kunnolla vauhtiin”. Arkkiveisut olivat nimittäin kauppatavaraa, jota kiertelevät myyjät kauppasivat markkinoilla ja toreilla. Ne saattoivat olla uskonnollisia tai kuvata tärkeitä ajankohtaisia tapahtumia. Niitä voi kuka tahansa laulaa ilman säestystä. Sävelmät olivat yksinkertaisia, usein virsistä lainattuja. Veisut olivat kansankulttuuria, voisi milteipä sanoa kansanrunoutta ruotsin kielialueella, ja siinä suhteessa keskiajan balladeiden sukua.⁷⁸⁰

Sotaa käsitteleviä arkkiveisuja oli paljon, ja kysymys siitä, olivatko ne virallista sotapropagandaa, on monessa suhteessa kiinnostava. Olivatko ne eräänlaista viihdettä, syntyneet ilman valtion aloitetta, vaiko osa Ruotsin sota-

ponnisteluja? Sellaiset hyvin erilaiset tutkijat kuin Hans Aili, Olov Westerlund, J. J. Mikkola, Sture Bolin, Mårten Snickare, Margareta Jersild ja Anna Maria Forssberg ovat käsitelleet tätä asiaa.⁷⁸¹ Anna Maria Forssberg on varma, että arkkiveisut olivat puhdasta valtion propagandaa.⁷⁸² Ne pohjautuivat siihen tietoon, mikä oli olemassa kruunun julkaisemissa kuulutuksissa, erityisesti kahdessa edellä mainitussa varhaisessa voittosanomassa sekä von Langenin ja Ludwig von Hallartin kuvauksissa.

Kiinnostavaa kyllä arkkiveisut julkaistiin kokonaan virallisen sensuurin ulottumattomissa. Kukaan ei viran puolesta lukenut ja tarkistanut niiden tekstejä. Virallinen sensuuriviranomainen eli *ensor librorum* Gustaf Lillieblad oli juuri vuonna 1701 hyvin huolestunut, koska valtakunnassa ilmestyi lukemattomia sensuroimattomia arkkiveisuja, jotka vaikuttivat voimakkaasti kansan näkemyksiin ja mielialoihin. Sensuurin sivuuttaneet veisut käsittelevät ilmeisen tulenarkoja aiheita. Kuinka se oli mahdollista? Meillä ei ole hyvää vastausta tähän kysymykseen.

Millainen tyyppillinen sotaa käsittelevä arkkiveisus sitten oli sisällöltään? Sen nimi oli tavallisesti pitkä ja mutkikas. Poikkeuksia kyllä oli, esimerkiksi veisut *Giöta Kämpa-Visa*, *Den Ryska Badstugun*, *Den Nya Biörndantzen* ja *Det Finska Gästabudet*, muutamia mainitaksemme. Nämä nimet ovat iskeviä ja lyhyitä. Itse veisut olivat näissäkin loputtoman pitkiä, esimerkiksi *Giöta Kämpa-Visa* käsitti 16 säkeistöä. *Giöta Kämpa-Visan* perusajatus oli verrata Kaarle XII:ta ja Pietari I:tä ("Herr Pädar") toisiinsa, ja sen sävelmä oli kaikkien tuntema. Tutkimus katsoo, vaikkakin varovaisesti, että veisu on maanmittari ja runoilija Gunno Eureliuksen (aateloituna Dahlstierna) kirjoittama.⁷⁸³

Arkkiveisus *Den Nya Biörndantzen* taas on nimimerkki Bengt Sachtmodigin laatima, mikä tarkoittaa, että kirjoittaja oli hyvin todennäköisesti runoilija ja kansliavirkamies Israel Holmström. Arkkiveisujen *Den Ryska Badstugun* ja *Det Finska Gästabudet* tekijöitä ei tunneta. On hyvin mahdollista, että hekin olivat kuninkaallisen kanslian virkailijoita, jotka olivat keksineet itselleen tuottoisan sivutoimen tekemällä virallisten bulletiinien aineksista populaareja veisuja. Tähän viittaa sekin, että runot painettiin usein kuninkaallisessa kirjapainossa Tukholmassa. Se todistaa ilman muuta jonkinlaisesta siteestä näiden tuotteiden ja Ruotsin virallisen idänpolitiikan välillä.⁷⁸⁴

Arkkiveisujen tehtävänä oli esittää ihannekuva kuninkaasta ja ylistää saavutettua voittoa. Ne tekevät tämän yksinkertaisella, kansanomaisella tavalla. Lähtökohtana on usein uskonto, esimerkiksi sotahuuto "Jumala kanssamme", minkä jälkeen saavutettua voittoa voikin jo pitää Jumalan tuomiona. Usein on epäselvää, kumpi oikein on esityksen sankari, Jumala vai Kaarle XII.

Kuningasta kiitetään, koska hän osallistui henkilökohtaisesti taisteluun eikä säästellyt itseään. Hän uskalsi asettaa henkensä alttiiksi. Runot kertovat lämpimin sanoin, että Kaarle oli kadottanut toisen saappaansa taistelun tuoksinassa mutta jatkanut siitä huolimatta reipasta hyökkäystään. Tsaari oli Kaarlen vastakohta, julma ja verenhimoinen, petollinenkin, kuten koko hänen kansansa, jolle ei ollut vierasta edes pikkulasten tappaminen. Sotaisuudesta huolimatta venäläiset olivat heikkoja petteureita, kun taas ruotsalaiset olivat rohkeita – siitäkkin huolimatta, että heitä oli aina vähemmän. ”Yksi kymmentä vastaan” on tavallinen arvio näissä yhteyksissä.⁷⁸⁵

Arkkiveisuissa esiintyy siis primitiivistä ryssävihaa, joka ei enää tähän aikaan muuten ollut yleistä Ruotsissa ja Suomessa mutta jonka sota nyt nostatti esiin kansanmielipiteen syvistä uumenista. Viha ei ollut kokonaan kadonnut lähes 80:stä rauhan vuodesta huolimatta, siitäkään huolimatta, että diplomaattinen ja kaupallinen kanssakäyminen oli sujunut yleensä hyvin ja että näkemys Venäjän uskonnosta oli muuttunut myönteisempään suuntaan. Aversio piileskeli jossakin ihmismielen kaukaisessa kerroksessa, josta se nyt nousi tai nostettiin esille. On aivan ilmeistä, että vihan tunteen lähde olivat aikaisemmat, ennakkoluuloisemmat ajat, joiden muisto oli vieläkin elossa. Rauhaton uusi kausi oli saanut valtion johdon turvautumaan menneisyyden viholliskuvaan. Ainakaan sitä ei torjuttu. Arkkiveisut olivat ilmausta siitä, ja niitä täytyy pitää propagandan kannalta hyvin tehokkaana apuna. Ne olivat osa sotaponnistusta, josta aikaa myöten tuli hyvin totaalinen Ruotsissa ja Suomessa.

Yksi mielenkiintoisimmista arkkiveisuista on nimeltään *Sveriges fägneliud öfver den oförljknelige seger vijd Narva den 20. novembris Anno 1700* (Ruotsin riemuäänet kuvaamattoman Narvan voiton johdosta)⁷⁸⁶. Veisun tekijä on tuntematon mutta sävel tunnettu, sillä se perustui vuoden 1695 virsikirjan eräaseen melodiaan. Tällä arkkiveisulla oli useita eri nimiä, joista *Tzar Peter i Muscou* oli suosituin. Sillä nimellä se painettiin Tukholman kuninkaallisessa kirjapainossa hyvin pian Narvan voiton jälkeen, jo alkuvuodesta 1701.⁷⁸⁷

Mainittu painotuote on oikea ryssävihan korkea veisu, melkein ylittämätön lajissaan, ja on jonkin verran outoa, että se ilmestyi niin äkkiä tapahtumien alkaessa vyöryä. Tekijä on kaikesta päättäen ollut hyvin selvillä Venäjän kanssa käytyjen vanhojen hävityssotien luonteesta. Veisun sävy on uskonnollinen; valtakunnan pelastaja on pikemmin Jumala kuin kuningas. Runo alkaa kuvauksella siitä, kuinka venäläiset nylkivät ihmisiä ja surmasivat pikkulapsia kehtoihinsa. Sitten kirjoittaja kuvaili, miten ylivoimainen vihollinen oli ollut lukumääränsä puolesta – venäläisiä oli kuin ”kärpäsiä tai hyttysiä”.⁷⁸⁸ *Sveriges fägneliud* tuli hyvin suosituksi, ja siitä ilmestyi lukuisia painoksia.

Se ilmestyi myös suomeksi nimellä *Suomen Ilo-Ääni*, *Ylitzten sen vertamatoman Voiton* – – *Narvan tykönä sinä 20. päivänä Marras Cuusa Vuonna 1700*.⁷⁸⁹ Ei ollut tavatonta, että ruotsinkielisiä arkkiveisuja suomennettiin, mutta suomennokset eivät olleet tarkkoja käännöksiä vaan yleensä mukaelman luontoisia, joskus aika itsenäisiäkin.⁷⁹⁰ *Ilo-Äänen* oli suomentanut varsinaissuomalainen apupappi Andreas Aschelinus (k. 1703), joka oli ahkera tilapäärunoilija. Aschelinus oli aikaisemmin kirjoittanut useita omia arkkiveisuja suomeksi. Sellaisia olivat muun muassa runo Lundin voiton kunniaksi vuodelta 1676 ja toinen kuningatar Ulrika Eleonoran hautajaisiin 1693, valitus vuoden 1697 nählähädän johdosta ja hiukan myöhempi ylistys Kaarle XII:n kunniaksi vuodelta 1703.⁷⁹¹ *Ilo-Ääni* on kuitenkin ainoa Aschelinuksen tekemä käännös, joka tunnetaan.

Runon erikielisten versioiden tarkastelu tekee mahdolliseksi verrata Ruotsissa ja Suomessa vallinneiden Venäjä-käsitysten eroja. Suuria eroja ne eivät olleet, pikemminkin vivahteita. Jo tekstien otsikot kertovat, että toisessa niistä on äänessä Ruotsi, toisessa Suomi. Muita eroja on siellä täällä, ja ne ovat sensuuntaisia, että suomenkieliset ilmaukset ovat lievempiä kuin ruotsinkieliset. Osa eroista on johtunut kieliryhmien erityyppisestä osaamisesta: Kun ruotsiksi puhutaan tsaari Pietarista jättiläinen Starkotterina, suomeksi tyydytään ilmaisuun ”vahva”. Kun ruotsiksi sanotaan, että Venäjän hallitsija on ”käärme”, suomalaisen korvaan kantautuu lievempi ilmaisu ”ilkeä”. Joskus suomenkielinen arkkiveisu on selittelevämpi: kun ruotsalainen teksti kertoo, että venäläiset julmuuksissaan nylkivät ihmisiä, suomalainen lisää, että kysymyksessä oli elävien ihmisten nytkeminen.⁷⁹²

Narvan taistelu oli aiheuttanut senkin, että monet venäläiset korkeamat upseerit olivat joutuneet sotavankeuteen. Yksi sotamarsalkka, kahdeksan kenraalia, kuusitoista everstiä ja kaksi kenraaliadjutanttia antautui taistelun jälkeen, ja vaikka kuusi heistä piankin kuoli saamiinsa vammoihin, vankien määrä oli silti huomiota herättävän suuri. Ylipäällikkö, herttua de Croy, oli vankina Tallinnassa aina kuolemaansa saakka vuonna 1702.⁷⁹³

Muut vangitut venäläiset upseerit kuljetettiin laivoilla Tukholmaan toukokuussa 1701. He saivat nousta maihin Skeppsbrolla ja marssia alentavassa kulkueessa majapaikkoihinsa porvariskaartin valvonnan alaisina. Suuri kansanjoukko katseli kaikkiaan 134 vangin vaellusta. Katsojien ei kuitenkaan tiedetä uhanneen venäläisiä tai haukkuneen heitä. Vankien joukossa olivat ruhtinas Jakov Fjodorovitš Dolgoruki, päämajoitusmestari ruhtinas Alexander Bagration sekä neljä kenraalia Ivan Ivanovitš Buturlin, Ivan Jurjevitš Trubetskoi, Avtomon Mihailovitš Golovin ja Adam Adamovitš Weide – viimeksi

mainittua lukuun ottamatta kaikki merkittävien pajarisukujen jälkeläisiä. Useimmat vangeista majoitettiin Eteläiselle kaupungintalolle (Södra stads-
huset), lähelle Venäjänkartanoa, jonka kauppiaat oli vangittu jo aikaisemmin
ja tavarat takavarikoitu. Vankien joukkoon liitettiin myös Andrei Tšilkov,
Venäjän lähettiläs Tukholmassa, joka oli tullut virkapaikalleen jo vuonna
1700, sekä hänen suuri palveluskuntansa, johon kuului muun muassa krei-
kanuskoinen kotipappi.⁷⁹⁴

Venäläiset sotavangit eivät olleet ainoita sodan tuomia muukalaisia
Ruotsissa. Heidän lukumääränsä oli päinvastoin melko vähäinen verrattuna
moniin tuhansiin saksilaisiin ja tanskalaisiin sotavankeihin, jotka oli saatu
vangeiksi eri taisteluissa.⁷⁹⁵ Nämä läntisiltä alueilta saadut vangit olivat kui-
tenkin luterilaisia eivätkä siis eronneet ruotsalaisista uskonnoltaan. Eksoot-
tisemmat venäläiset sotavangit taas poikkesivat Ruotsin asukkaista paitsi
uskonnoltaan myös kulttuuriltaan ja kieleltään, ja he herättivät siksi paljon
enemmän huomiota. Parhaan kuvan kaikista sotavangeista antavat Ruotsin
puolustuskomitean rullat, jotka tosin valitettavasti kattavat vain vuodet 1707–
1708.⁷⁹⁶

Venäläisten sotavankien oleskelu Ruotsissa oli ilman muuta hyvin han-
kalaa. Tukholmassa heistä vastasi ylikäskynhaltija Kristoffer Gyllenstierna, ja
mielipiteet siellä olivat hyvin jakautuneita sen suhteen, pitikö venäläisten van-
keuden olla kovaa vai helpompaa. Seremoniamestari Johan Gabriel Sparwen-
feld, joka osasi venäjää kolmevuotisen Moskovassa tapahtuneen oleskelunsa
vuoksi ja oli tunnettu slavisti, tuli pian tunnetuksi venäläisten aristokraattien
parhaana ystävänä. Vangittu lähettiläs Tšilkov oli hänen läheinen tuttavansa.
Myös valtakunnanmarsalkka Johan Gabriel Stenbock ja kansliapresidentti
Bengt Oxenstierna puhuivat venäläisten humanin kohtelun puolesta. Se oli
sikälikin motivoitua, että sotivien osapuolten kesken vallitsi molemminpuo-
lisuutta sotavankien käsittelyssä – jos venäläisiä kohdeltiin kovin kourin, se
kostautui ruotsalaisten vankien osalta Venäjällä. Tämä lievensi suhtautumista
molemmilla suunnilla. Lisäksi valtakunta tarvitsi korkeita venäläisiä vankeja
vaihdettaviksi vastaavia ruotsalaisia vankeja vastaan. Tästä huolimatta venä-
läisillä oli myös vihollisia Ruotsin hallintokoneistossa – esimerkiksi Fabian
Wrede ja muutama muu valtaneuvos – jotka katsoivat, että heitä kohtaan ei
voinut olla kyllin ankara. Entä kuningas? Sellainen pikkuasia kuin vankien
kohtelu tuskin kiinnosti häntä.

Vankien kohtalot vaihtelivat. Kenraalit Trubetskoi, Buturlin ja Weide
yrittivät vuonna 1703 paeta ja joutuivat kiinni jäätyään hyvin ankaraan are-
stiin. Tšilkov onnistui useaan kertaan lähettämään kirjeitä kotimaahan, mistä

häntä rangaistiin. Venäläisten vankien lukumäärä kasvoi jatkuvasti uusien vangitsemisien vuoksi. Niin venäläisiä upseereita kuin kauppamiehiä ilmaantui yhä lisää ruotsalaisten kaltereiden taakse. Heitä oli lopulta satoja, laskelmien mukaan joko 1 200 tai jopa 1 700 henkeä. Tukholmasta tuli vähin erin vankien keskuspaikka, jossa Venäjänkartanon keskussalista tehtiin heille kreikanuskoinen kirkko. Alueella sijaitsi myös tarpeellinen ja hyvin hoidettu puhtauslaitos, yleinen sauna kaikille vangituille. Vankeja kuitenkin myös lähetettiin maaseudulle, erityisesti Pultavan taistelun jälkeen 1710-luvulla, kun alettiin pelätä, että Tukholmasta tulisi Venäjän hyökkäyksen kohde.

Venäläiset upseerit saivat selvitä taloudellisesti omin varoin, mutta Valtiokonttori myönsi heistä köyhimmille pieniä avustuksia. Miehistö puolestaan sai selvitä sillä palkalla, jota kruunu sille maksoi ruumiillisesta työstä. Päivätyön palkka oli sovittu kolmeksi äyriksi hopearahaa. Summa saattoi olla korkeampi, mikäli vanki pantiin rakentamaan linnoituksia tai sai tehdä muuta raskasta työtä. Tukholmassa tavallisille vangeille jaettiin joka vuosi uusi vaatekerta: sarkatakki, pellavapaita, villasukat ja kengät. Rahanpuute aiheutti, että tämä järjestelmä petti 1710-luvulla, ja sen jälkeen vankeja vuokrattiin työvoimaksi maalaistaloihin ruoka- ja asuntopalkalla. Kuka tahansa, joka niin halusi, saattoi tilata itselleen yhden venäläisen vangin rengiksi.⁷⁹⁷

Vankeudesta eivät kärsineet eniten vangitut sotilaat vaan ne venäläiset sotatapahtumiin täysin syyttömät kauppiaat, jotka olivat olleet Tukholmassa vuonna 1700. Tšilkovin mukaan heitä oli ollut 150 henkilöä ja heidän takavarikoitujen tavaroihensa arvo oli noin 100 000 riikintaaleria.⁷⁹⁸ Kauppiaat lähettivät monia valituksia Ruotsin kruunulle. Yhdessä näistä kirjelmistä kuvataan, millainen kohtalo oli niillä kauppiailta, jotka hallitus oli vuonna 1703 sulkenut arestiin Tukholman löytölastenkotiin. Siellä vallitseva ahtausta oli lopulta aivan tavaton. Likainen vesi ja sietämätön lemu tekivät vangeista sairaita, ja seuraavana vuonna eli vuonna 1704 jo 40 heistä oli kuollut ja yhtä monta makasi sairaana. Kauppiaiden aivan kuten sotilaidenkin tärkein toivomus oli, että he saisivat käydä saunassa ”terveytensä vahvistamiseksi”.⁷⁹⁹

Ruotsiin levisi vuonna 1710 rutto, ja siksi ylhäisimmät sotavangit evakuoitiin Örebron linnaan. Suunnilleen samaan aikaan syntyi kuitenkin suunnitelma vaihtaa nämä venäläiset vangiksi jääneeseen Viipurin varuskuntaan; Viipuri oli antautunut ja voittaja pitänyt ruotsalaissotilaat kapitulaatioehtojen vastaisesti pidätettyinä. Osaa Örebron vangeista alettiin siksi kuljettaa Venäjälle, jolloin kenraali Dolgoruki ja hänen 43 vankitoveriaan onnistuivat kaappaamaan itselleen laivan Uumajan satamassa ja pakenemaan merelle. Pakoretki päättyi onnistuneesti Hiidenmaalle.

Vuodet 1714–1715 olivat kohtalokkaita Ruotsissa olevien pakolaisten kannalta. Sodan uhka oli tuolloin pelottavin, asenteet olivat tulehtuneita ja hätä vallitsi kaikkialla valtakunnassa. Papit saarnasivat parannusta, koska kestä-mätön tilanne johtui heidän mukaansa kansan synneistä. On jopa sanottu, että eräänlainen tuomiopäivän tunnelma oli leviämässä maahan. Ei ollut kovinkaan helppoa olla venäläinen vanki Ruotsissa.

Vuoden 1716 alussa ylhäiset venäläiset vangit ja lähettiläs Tšilkov siirrettiin Visingsborgin linnaan, joka sijaitsi Visingsön saarella keskellä Vätterniä.⁸⁰⁰ Lähtö tapahtui pienestä Grännan kaupungista järven Smoolannin-puoleiselta laidalta. Visingsöstä tuli venäläisten pitkäaikaisin internointipaikka siksi, että se sijaitsi kaukana Itämeren rannikolta ja oli suljettu yhteisö, josta oli vaikea paeta. Siirto alkoi huhtikuussa 1716, ja ryhmä vankeja toisensa jälkeen laivattiin saareen sodan viimeisinä vuosina. Suureen linnaan mahtui noin 700 venäläistä, ja loput majoitettiin Visingsön talonpoikien maataloihin. Internoitujen lukumäärä nousi lopulta 1 600 henkilöön. Heitä vartioivat saaren musketein aseistetut talonpojat, jotka tuntuvat yleensä pelänneen venäläisiä. Vankien suuri määrä johti valtaviin muonitus- ja kuljetushintoihin, eivätkä sen enempää linnanvoudin kuin rikkaiden venäläistenkään varat tuntuneet millään riittävän niihin. Osa vangeista sai nimittäin maksaa ravinnostaan, mutta juuri maksujen perimisessä kohdattiin suuria vaikeuksia, kun ruotsalaiset vanginvartijat eivät halunneet tunnustaa ruplaa käyväksi valuutaksi ja rahanvaihto hoidettiin siksi Grännan ja Jönköpingin porvareiden kautta. Nämä hankaluu-det aiheuttivat huomattavaa ruoanpuutetta, joka aikaa myöten alkoi saada nälänhädän piirteitä. Tilanne paheni nopeasti, eivätkä vartijat enää pelänneet karkaamisia vaan suoranaista kapinaa.

Monet ylhäisistä venäläisistä kuolivat vankeuden aikana. Ruhtinas Bagration kuoli vuonna 1711 vankeudessa, lähettiläs Tšilkov vuonna 1716. Kenraalit Trubetskoi ja Golovin vaihdettiin vuonna 1718 sotamarsalkka Carl Gustaf Rehnskiöldiä vastaan, jonka venäläiset olivat ottaneet vangiksi Pultavan taistelussa.⁸⁰¹ Sekä Trubetskoilla että Golovinilla oli vankeutensa loppuvuosina ollut perhe seuranaan Ruotsissa.

Kaikkein vaikein aika venäläisille vangeille oli vuosi 1717. Sinä vuonna tapahtuivat useimmat karkaamiset ja sattuivat monet kuolintapaukset. Mätänevien vainajien lemu levittäytyi Visingsborgin linnan yllä. Pakolaisia rangaistiin piiskaamalla, vaikka useat heistä olivat aatelisia, joiden kohdalla tällainen rangaistus ei olisi saanut tulla kysymykseen. Se oli venäläisten mielestä aivan kauheaa. Jönköpingin läänin maaherra Carl Reinhold Patkul oli ankara her-ra, mutta hänet erotettiin toukokuussa 1718, kun hänet oli todettu syylliseksi

vankien nälkään, puutteeseen, kuolemiin ja kapinoihin. Patkul oli menettänyt täysin tilanteen hallinnan. Lopullinen katastrofi tapahtui joulukuun 23. päivänä 1718, kun linna syttyi palamaan ja tuhoutui perustuksiaan myöten. Kaikkiaan 1 623 sotavankia seisoj puolipukeissaan tai alastomina kylmällä järvenrannalla hiilloksen vielä leiskuessa, kun aamu viimein sarasti.⁸⁰²

Kaikkein täydellisin rulla venäläisistä sotavangeista (nimi, syntymäpäivä ja -paikka, uskonto, vangitsemiskohta) on luettelo niiden vankien ylläpidosta, jotka olivat pelastuneet Visingsborgin tulipalosta. Se on päivätty Örebron maaherranvirastossa toukokuun 29. päivänä 1719. Luettelo osoittaa, että venäläisten ikä vaihteli 16:n ja 75 vuoden välillä ja että useimmat heistä oli vangittu Itämerellä tai Göteborgin edustalla käydyissä meritaisteluissa. Venäläisten joukossa oli monia tataareja ja kasakoita sekä muutamia naisia, jotka on mainittu erikseen.⁸⁰³

Tulipalon jälkeen sotavangit jaettiin saaren talonpoikien elätettäväksi. Jokaiseen maalaistaloon tuli jopa 26 vankia, mutta ahtaus oli tilapäinen, koska koloniaa alettiin purkaa. Venäläiset levitettiin Ruotsissa suurelle alueelle, etupäässä kuitenkin Smoolantiin, kunnes ne heistä, jotka olivat vielä elossa vuonna 1721 solmitun Uudenkaupungin rauhan jälkeen, palautettiin Venäjälle. Olosuhteet olivat maaseudulla verraten suotuisat, sillä vangitut saivat liikkua vapaasti ja tutustua seudun asukkaisiin. Ruotsalaiset ja venäläiset tapasivat tansseissa, kapakoissa ja työpaikoilla, ja he asuivat samoissa taloissa, tosin yleensä eri huoneissa. Ajankohdan tuomiokirjoissa ei ole tietoja tappeluista, varkauksista eikä raiskauksista, joihin venäläiset olisivat olleet syyllisiä. He näyttävät eläneen sovussa ympäristönsä kanssa. Näyttää siltä, että vankeus Visingsborgin linnassa oli hyvin huono kausi sotavankien historiassa. Kaikki muu oli siedettävää.

Ei ollut tavatonta, että venäläinen sotavanki meni naimisiin ruotsalaisen tytön kanssa. Luettelo tuollaisista avioliitoista Jönköpingin läänissä vuosina 1714–1717 todistaa ilmiöstä. Venäläiset sulhasmiehet saivat avioliiton solmimisen yhteydessä ruotsalaisen nimen ja heidät kastettiin Lutherin uskoon. Välillä nimistä kuitenkin tuli hybridejä, kuten Vasilius Mattsson tai Petter Postelin. Ne sattuvat helposti silmään kirkonkirjoissa.⁸⁰⁴

Venäläiset sotavangit olivat oma yhteisönsä Ruotsissa 20 vuoden ajan. Ryhmä oli eristetty mutta saattoi silti ylläpitää keskinäisiä yhteyksiään ja myös tiettyjä kontakteja Venäjälle. Vangit olivat monelle ruotsalaiselle ensimmäinen havainto venäläisistä. Vankeuden ankaruuden aste vaihteli, ja upseereilla oli yleisesti ottaen enemmän vapauksia kuin miehistöllä. He seurustelivat keskenään ja pitivät yllä salaisia siteitä kotimaahan, kun vartijoiden silmä vältti.

Niinpä kenraali Ivan Jurjevitš Trubetskoi sai vuonna 1715, siis muutamia vuosia ennen vapauttamistaan, kirjeen tsaari Pietarilta. Tsaari halusi saada vangitulta alamaiseltaan tietoja Ruotsin siviilihallinnosta.⁸⁰⁵ Kenraalin piti hankkia kirjoja, asetuksia ja säännöksiä, jotka käsittelivät eri arvoasteita ja arvonimijärjestelmiä Ruotsin virastoissa ja kollegioissa. Hänen piti vastauksessaan kuvata ja selittää Ruotsin koko siviilihallinto ja sen toimintatapa. Myös kirjoittamattomat säännöt piti selittää. Trubetskoi ei selviytynyt tehtävästään, koska hänen liikkumisvapauttaan sentään oli tuntuvasti rajoitettu.

Tsaarin pyrkimyksenä oli uudistaa Venäjän keskushallinto jonkin ulkomaisen mallin mukaan. Vanha venäläinen hallintojärjestelmä prikaaseineen oli tulos voimakkaasta klienttijattelusta, sillä se nojasi pajarisukuihin, jotka toimivat itsenäisesti ja olivat usein riidoissa toistensa kanssa. Pietari oli lapsuudessaan kokenut itse Miloslavski- ja Naryškin-sukujen kilpailun vallasta ja nähnyt, miten mielellään Kremlin vartiosto, streltsit, sekaantui kiistoihin hankkiakseen itselleen vaikutusvaltaa. Sellaiset ilmiöt eivät lisänneet hallitsevan tsaarin valtaa, vaan ne saivat aikaan vaarallisen vallan epätasapainoisuuden. Kiistojen ja eripuraisuuden ajat eivät saisi enää toistua eri hallitsijoiden valtakausien välillä. Ansiot ja kunnollisuus ratkaisisivat, eivät syntyperä ja suhteet, kun uusia virkamiehiä nimitettäisiin.

Pietari yritti siksi kerätä tietoja Länsi-Euroopan eri valtioiden hallinnollisista tavoista ja kulttuurista. Tärkeää oli selvittää niiden virkamiehistön laatu, ja tsaarin mielestä hallitsijan käskyjen totteleminen oli virkamiesten tärkein ominaisuus. Muistiinpanot eräästä tsaarin ja Ruotsin lähettiläs Thomas Kniperin käymästä keskustelusta osoittavat, että Pietari oli hyvin kiinnostunut Ruotsin hallinnon yksityiskohdista, univormuista ja heraldiikasta, lipuista ja seremonioista.⁸⁰⁶ Tsaari ihaili paljon Englantia ja Alankomaita, sillä molempien elintaso oli korkea, mutta nämä valtiot eivät voineet tarjota sopivaa mallia hänelle. Alankomaat oli pienten valtioiden hajautettu liitto, eikä Englannin hallinnossa ollut läpiajateltua systematiikkaa vaan keskiaikaiset virastot esiintyivät siellä rinnan uudenaikaisten kanssa. Myös Ranska, joka tuohon aikaan oli absoluuttinen monarkia, oli sopimaton hallintonsa kirjavuuden vuoksi.

Ensi silmäyksellä Tanska tuntui Pietarista hyvin sopivalta mallimaalta. Sen keskushallinto oli uudistettu 1600-luvulla, ja se oli Venäjän liittolainen. Tarkemmin katsellessa Tanskan järjestelmä oli kuitenkin vain puolivalmis jäljennös Ruotsin keskushallinnosta, jonka Axel Oxenstierna oli luonut jo 1620-luvulla ja joka oli sen jälkeen kasvamistaan kasvanut. Kaarle XI:n luoman itsevaltiuden ansiosta valtiolla oli rajatonta valtaa käyttävä hallitsija.

Ruotsin virastoja johdettiin kollegiaalisesti, päätökset tehtiin äänestämällä yhteisistunnoissa, joissa virastojen johtajien eli presidenttien rooli oli verraten vaatimaton. Harkittu hierarkkisuus ja eri virastojen yhteistyö lausunto- kierroksineen olivat kuvaavia piirteitä Ruotsin keskushallinnossa. Kaikki oli tässä systeemissä harmoniassa alhaalta ylös asti.

Koska Trubetskoi ei voinut täyttää hänelle uskottua tehtävää, se annettiin vakoilijalle, hampurilaisyyntyiselle Heinrich Fickille. Tämä osoittautui pitkäsormisuuden mestariksi. Hän lähti täysi matkakassa ja viehättävä puoliso mukanaan Tukholmaan ja viipyi kaupungissa vuoden 1716. Fick ystäväystyi korkeiden virkamiesten kanssa, oli avokätinen ja asui komeasti. Hän osteli tietoja Ruotsin keskushallinnon rakenteesta ja toimintatavoista eri viranomaisilta ja maksoi niistä runsaasti. Hän hankki itselleen Johan Schmedemanin asetuskokoelman, joka sisälsi vuosina 1528–1701 annettuja säädöksiä (julkaistu 1706, yhteensä 800 voimassa olevaa asetusta) mutta keräsi myös kaikki painetut ja painamattomat määräykset, jotka vain sai käsiinsä. Kukaan ei epäillyt häntä, ja monet toimissaan ikävystyneet virkamiehet olivat suorastaan ihastuneita ulkomaalaisen osoittamasta huomiosta. Osa asetuksista oli salaisia ja koski puolustusasioita. Fick otti reippaasti riskejä. Hyvin suuri säädösaineiston kokelma syntyi tällä tavalla.⁸⁰⁷

Fickin kotimatka kerättyjen aineistojen kanssa oli melko dramaattinen. Kenraali Adam Weide raportoi tsaarille myöhemmin, että vakoilija oli lähtenyt Tukholmasta viime hetkellä osa asetuksista ommeltuina vaimonsa hameisiin, osa taas laivan kapteenin hallussa. Paluu onnistui, ja Ruotsin asetukset saapuivat Venäjälle. Fick ylennettiin kamariherraksi ja sai Pölsamaan kartanon asuttavakseen pohjoiselta Tartonmaalta.

Tsaari Pietari ryhtyi nyt tekemään omasta hallintokoneistostaan Ruotsin kopiota sen mallin mukaan, jonka hän oli saanut käsiinsä. Hän yritti saada ruotsalaisia sotavankeja mukaan tähän työhön, mutta laihalla menestyksellä. Siksi venäläiset kopioivat omin avuin vieraan hallintojärjestelmän ja asettivat sen omansa huipulle.⁸⁰⁸ Kuinka kaikessa sitten kävi, ei kuulu tähän kirjaan, mutta sen verran voi paljastaa, että asiasta paisui ajan mittaan ilmeinen katastrofi. Kollegiot presidentteineen, äänestyksineen ja esittelyineen eivät sopineet Venäjän yhteiskuntaan, joka erosi perusteellisesti Ruotsista. Venäjän paikallishallinto maaorjuuksineen, kyläyhteisöineen ja kylänvanhimpineen ei ollut harmoniassa luodun ylärakenteen kanssa, joka oli syntynyt vapaiden talonpoikien ja kruununverojen Ruotsissa.

Suomen miehitysaika

Marraskuussa vuonna 1700 käydyn Narvan taistelun jälkeen oli jonkin aikaa epäselvää, mitä Kaarle XII aikoi tehdä. Ruotsin armeijan johto laaditutti joulukuussa useita julkilausumia Novgorodin ja Pihkovan alueen siviiliväestölle. Niissä vaadittiin elintarpeiden, hevosten ja muun tarpeellisen kokoamista suuriksi varastoiksi tulevaa sotilaallista hyökkäystä varten. Alueen venäläisen väestön piti pysyä kodeissaan eikä paeta. Näitä manifesteja levitettiin rajan yli paikallisten pappien toimesta ja ne suunnattiin paitsi väestölle yleensä myös voivodeille eli paikallishallinnon johtomiehille. Venäjä vastasi julistamalla, että ruotsalaisten auttamisesta seuraisi kuolemanrangaistus.⁸⁰⁹

Kävi kuitenkin niin, että Kaarle XII käänsi Venäjälle selkänsä. Armeija asetui talvileiriin Pohjois-Liivinmaalle, ja kuningas sijoitti päämajansa Lajusen herraskartanoon. Tästä pienestä paikasta tuli nyt muutamiksi kuukausiksi yksi Euroopan suurpolitiikan polttopisteistä. Kevään tultua joukot lähtivät marssimaan kohti Riikaa. Ylitettyään onnellisesti Väinäjoen Kaarle XII ahdisti saksilaisen armeijan Kuurinmaalle, minne sotatapahtumat siirtyivät. Sitten seurasi monien vuosien ajan Puolan kuninkaan Augustin takaa-ajoa pitkin ja poikin Puolaa ja lopulta hyökkäys Saksiin, kuninkaan vaaliruhtinaskuntaan, joka oli ollut hänen vaikeasti tavoitettava pesäpaikkansa. Ruotsin armeija marssi Slesian halki vaaliruhtinaan perintömaahan, August erosi Puolan kuninkaan asemasta ja rauha tehtiin Altranstädtissa lokakuun 13. päivänä 1706.

Jo aikalaiset pohtivat kysymystä, miksi kuningas ei jatkanut hyökkäystä itään, Venäjän suuntaan, jossa rajakaupunki Pihkova olisi voinut olla hänen kohteensa, vaan käänsi marssinsa etelään, Kuurinmaalle ja Puolaan. Siihen on voinut olla taloudellinenkin syynsä. Riian kaupunki oli valtakunnan kaikkein vauraimpia kauppakeskuksia, koska se hallitsi kaukaa kaakosta virtaavan Väinäjoen suistoa. Ruotsilla oli sillä suunnalla Riian lisäksi vain pieni maakaistale hallittavanaan. Rajan siirtäminen itään kohti Väinäjoen alkua olisi ehkä avannut uuden kauppaväylän Mustallemerelle ja Turkkiin, ja se olisi voinut korvata hankalan kauppatie Novgorodin ja Moskovan kautta Volgalle ja edelleen Persiaan. Muutama turkkilainen tämänsuuntainen houkutteluyritys tunnetaan. Kauppapolitiikka näytteli omaa rooliaan – tosin useimmiten melko salaista – kaikissa Venäjää koskevissa, Ruotsissa haudotuissa projekteissa. Juuri vuonna 1701 toteutettiin esimerkiksi hyvin rohkea ruotsalainen yritys vallata laivastohyökkäyksellä Arkangeli ja tuhota tämä kaupunki ja sen mukana koko Jäämeren kautta kulkeva kauppatie. Järeät tykit Vienanjoen suulla pysäyttivät ruotsalaiset sotalaivat, ja yritys epäonnistui.⁸¹⁰

Suunnatessaan sotaretkensä etelään kuningas oli jättänyt pitkän itärajan puolustamatta. Siksi venäläinen ylipäällikkö marsalkka Boris Šeremetev oli vallannut vähin erin koko Inkerinmaan ja Itä-Liivimaan sekä käytännössä koko Karjalankannaksen. Tämän alueen kaupunkien väestö pakkosiirrettiin Venäjälle.

Tsaari Pietari oli aluksi aikonut avata tien Itämerelle perustamalla linnoituksen jonnekin Nevan suun tienoille. Hänellä oli ehkä esikuvana livana III:n jo vuonna 1492 perustama Ivangorod. Siitä ajasta oli kuitenkin kulunut melkoinen tovi, ja paljon vettä oli virrannut Venäjän joista mereen. Länsi-Euroopan kauppa oli 1680-luvusta alkaen keskittynyt Suomenlahden itäisimpään sopukkaan, jonka Ruotsi oli tehnyt vapaakauppa-alueeksi jo 1640-luvulla. Kauppiaat pitivät purjehdusta Narvaan paljon parempana kuin pitkää kiertotietä Arkangeliin. Tuntuu siltä, että nämä olosuhteet houkuttelivat tsaari Pietaria perustamaan suuren kauppakaupungin, Pietarin, suunnilleen sille paikalle, jolla pieni Nyenin (Nevanlinnan) kaupunki sijaitsi. Tiedetään, että tsaari oli jo vuonna 1698 sanonut Tanskan lähettiläälle Paul Heinsille, että hän aikoi perustaa uuden kaupungin tälle seudulle, ”kunhan aika on kypsä”.⁸¹¹

Miksi Narvan hyvin menestynyt kauppakaupunki ei tullut kysymykseen? Epäilemättä siksi, että se kuului vielä vuonna 1703 Ruotsille. Riikkakaan ei kelvannut, koska se oli sodan alussa luvattu kuningas Augustille. Se olisi epäilemättä ollut vaihtoehtoista parhain, koska Riian satama oli jäätön kauemmin kuin Suomenlahden satamat. Ongelmana oli Riian osalta kyllä, että sen kaupankäynnin väylä, Väinäjoki, virtasi kaakosta Ukrainan suunnalta eikä Sisä-Venäjältä. On hyvä muistaa, että Riika oli ollut edellisen tsaarin Aleksei Mihailovitšin haavekuvissa silti se kaikkein tärkein valloituskohde.

Niinpä tsaari Pietari perusti Nevan varrelle kaupungin nimeltä Sankt-Petersburg, virallisesti toukokuun 16. päivänä 1703, ja uusi linnoitus, joka oli saanut nimensä apostoleitten Pietarin ja Paavalin mukaan, sijoitettiin joen pohjoisrannalle hiukan länteen ruotsalaisesta pikkukaupungista. Nyen revittiin, jotta saataisiin tilaa kaduille, kanaville ja toreille.⁸¹² Kaupunki nousi villiin ja autioon suomalaisemaan, jossa kasvoi metsää ja pensastoa. Tulvat olivat siellä tavallisia. Sankt-Petersburg oli alkuaan ajateltu sotilaalliseksi tukikohdaksi ja kauppakaupungiksi, ei vielä Venäjän pääkaupungiksi, jollainen siitä tuli muutamia vuosia Pultavan voiton jälkeen. Kaupunki oli aluksi hyvin turvaton, koska ruotsalaiset hyökkäsivät joka kesä laivastollaan Nevan suistoon ja yrittivät vallata sen. Ensimmäinen tällainen meritaistelu tapahtui jo toukokuun 27. päivänä 1703, vain pari viikkoa kaupungin perustamisen jälkeen. Ruotsalaiset laivat Geddan ja Astrid, jotka olivat juuttuneet matalikkoon eivätkä

päässeet vastatuulen vuoksi irti, vallattiin tuolloin tsaari Pietarin suureksi riemuksi.⁸¹³ Ruotsin laivastohyökkäilyt jatkuivat, kunnes Venäjä oli saanut rakennetuksi merilinnoituksen pienelle Suomenlahden saarelle, jonka nimi oli suomeksi Retusaari ja venäjäksi Kotlin. Tsaari antoi paikalle uuden nimen Kronstadt. Kenraali Georg Lybecker hyökkäsi vielä vuonna 1708 Suomen puolelta kiertäen Inkerinmaalle, mutta tämä sotaretki ei tuottanut Pietarille tuhoa vaan päättyi aivan surkeasti. Tappion kärsineet joukot evakuoitiin meren yli takaisin Suomeen.

Ensimmäinen alankomaalainen kauppa-alus saapui Pietariin marraskuussa 1703 ja otettiin vastaan suurella riemulla. Tsaari luotsasi sen itse mereltä joelle ja satamaan. Myöhemmin Pietari osoitti valtaansa ohjaamalla kauppataroiden virran Arkangelista uuteen kaupunkiin. Hän perusti myös laivanrakennusaseman Laatokalle ja siirsi tämän telakan sittemmin Nevan varrelle. Se valmisti suuren määrän fregatteja, kaljuutteja ja venetsialaiseen tyyliin rakennettuja kaleereita, jotka kaikki laskettiin veteen Pietarissa.

Ajan kuluessa tsaarin aikomukset kasvoivat. Pietarin kaupungista piti tulla jotakin enemmän kuin kauppa- ja sotasatama. Pultavan voiton tunnelmissa hän korotti Nevan kaupungin vuonna 1712 Venäjän pääkaupungiksi: tsaariperhe ja hovi muuttivat sinne ja valtion virastot Moskovasta seurasivat perässä. Tekoa verrattiin venäläisessä propagandassa keisari Konstantinuksen toimenpiteeseen perustaa Rooman valtakunnalle uusi pääkaupunki, Konstantinopoli, Bosporin salmelle. Pietarin kaupungin perustamisen myötä Venäjälle tuli tarpeelliseksi hallita ja valvoa Suomenlahden molempia rantoja, eteläistä ja pohjoista. Kaupungin synty muutti näin koko strategisen tilanteen tällä alueella, kun avoin meriväylä länteen oli pääkaupunki Pietarin tärkeä turvallisuusintressi.

Vähitellen rakennettiin suuri kirkko, Pietari-Paavalin katedraali, Nevan varrelle. Leveitä bulevardeja vedettiin maastoon. Italialainen arkkitehti Domenico Trezzini palkattiin suunnittelemaan palatsirakennuksia ja piirtämään uusi, johdonmukainen asemakaava. Kymmenentuhannet työläiset loivat erittäin vaikeissa olosuhteissa uuden yhdyskunnan, jonka keskustaan Venäjän aristokratia pakotettiin rakentamaan kaupunkipalatsinsa eurooppalaiseen barokkityyliin. Valtavat määrät kiveä ja hirssiä kuljetettiin paikalle, niin että Moskovan kasvu pysähtyi rakennustarvikkeiden ja työvoiman puutteeseen. Suuria väestöryhmiä pakkosiirrettiin Nevan aluksi hyvin epäterveellisille ja soisille rannoille. Vielä 15 vuotta kaupungin perustamisen jälkeen, kun korkeat, suuri-ikkunaiset palatsit jo seisovivat katujen varsilla ja ranskalaiset puutarhurit suunnittelivat tiukan geometrisia puurivejä ja puistoja, oli joka-

päiväinen elämä Pietarissa ja sen ympäristöissä varsin karua, ja sattui, että sudet ahdistelivat ihmisiä kaupungin keskustassa. Pietarin kaupungin myöhempi historia ei kuitenkaan kuulu tämän esityksen piiriin.

Suuren Pohjan sodan kulminaatiopisteenä voidaan pitää Altranstädtin rauhaa vuonna 1706.⁸¹⁴ Kaarle XII suunnitteli keväällä 1707 suurta hyökkäystä Venäjälle Keski-Euroopan ja Puolan läpi käyttämättä Baltiaa tukikohtana. Riiasta saapui pelkkä apujoukko kenraali Adam Ludwig Lewenhauptin johdolla ja liittyi hyvin vaikean marssin jälkeen kuninkaan komennossa olevaan pääarmeijaan. Kaarle XII:n valitsema hyökkäyssuunta teki tyhjäksi Ruotsille tuttujen Novgorodin ja Tverin seutujen vuosikymmeniä kestäneen kartoittamistyön. Nyt armeija marssikin suoraan tuntemattomalle suurelle Venäjänmaalle sellaista tietä, jolle ei voinut saada mitään huoltoa kotimaasta.

Kaarle XII:n suunnitelma oli hyvin rohkea ja hänelle tyypillinen. Suuri, 26 000 sotilasta käsittävä ruotsalainen armeija aloitti kesällä 1707 kohtalonmarssinsa Sisä-Venäjälle. Yritys vei aikaa. Heinäkuun alussa Ruotsi sai voiton Holowczynin taistelussa, mutta mitä pitemmäksi etäisyys kotimaahan kasvoi, sitä suurempi masennus alkoi vallita armeijassa. Venäläiset sovelsivat poltetun maan taktiikkaa, ja elintarpeet alkoivat loppua. Syyskuussa 1707 kuninkaan piti tehdä uusi päätös. Sen sijaan, että olisi jatkanut marssia kohti Moskovaa, sotajoukko kääntyi etelään, Ukrainan suuntaan, missä hävittämätön maaseutu tarjosi mahdollisuuksia talvileiriin. Suunnanmuutos oli kohtalokas Lewenhauptin johtamalle apujoukolle. Se ei ehtinyt kuljettaa kuormastoaan ja tykistöään, elintarvikkeita ja ruutia, perille ajoissa, vaan menetti ainakin 4 500 kuormavaunua ja tuhansia hevosia sekä suuren määrän nautakarjaa venäläisille. Ainoastaan miehistö, joka oli Riiasta lähdeittäessä käsittänyt 11 000 miestä, saattoi Puolan Lesnajassa käymänsä katastrofaalisen taistelun jälkeen liittyä pääarmeijaan. Myöhemmin tsaari Pietari nimitti Lesnajassa saavutettua menestystä Pultavan äidiksi, koska näiden taisteluiden väliaika oli tasan yhdeksän kuukautta.

Aavistus Venäjän lopullisesta voitosta kasvoi kasvamistaan näinä kuukausina. Vuosien 1708–1709 talvi oli hyvin kylmä, ja karoliinit palelivat kunolla, seurauksena pakkasvaurioita, joita välskärit hoitivat amputoimalla jäseniä. Talvileireistä tuli painajaismaisia. Armeija etsi ruokaa ja kattoa päälleen levittäytyen laajalle alueelle, jossa pienemmät venäläiset partiot alituisesti uhkasivat sitä. Ukrainalainen kasakkahetmani Ivan Stepanovitš Mazepa liitoutui pitkän epäröinnin jälkeen ruotsalaisten kanssa, mutta Ukrainassa ei syntynyt mitään kansanliikettä Venäjää vastaan. Hetmania seurasi vain pari tuhatta Dneprin kasakkaa, joiden taisteluarvo vakainaista sotaväkeä vastaan

oli vähäinen. Ruotsin armeija oli melkein kokonaan eristyksissä, kun Kaarle XII päätti alkukesästä 1709 pysähtyä ja alkaa piirittää pientä mutta tärkeää Pultavan linnoitusta.

Pultavan taistelu kesäkuun 28. päivänä 1709 on Ruotsin koko sotahistorian kenties raskain tappio. Kaarle XII:n väitettiin olevan haavoittumaton, ”kova luoteja vastaan”, mikä oli vaikuttanut hänen ilmeiseen menestykseensä sotapäällikkönä. Ennen Pultavan taistelua kuningas oli kuitenkin haavoittunut jalkaan, ja yhteenoton aikana henkikaarti kantoi häntä taistelukentällä paareilla. Joukkoja johti käytännössä sotamarsakka Carl Gustaf Rehnskiöld, joka kuitenkin oli unohtanut informoida alipäällikköjään kiireessä tehdystä taistelusuunnitelmasta. Venäläiset olivat lukumäärältään paljon vahvemmat, ja he olivat ehtineet pystyttää joukon skansseja ja redutteja, jotka torjuivat ruotsalaisten hyökkäyksen voimaa. Taistelu päättyi Ruotsin suureen tappioon. Menetykset olivat noin 10 000 miestä kaatuneina ja vangittuina. Kuningas pakeni mukanaan pieni seurue Dnepr-virran yli Turkin alueelle.

Katastrofia täydensi armeijan jäännösosan antautuminen. Se tapahtui Perevolotšna-nimisen kylän lähellä Dneprin ja Vorskla-joen yhtymäkohdassa. Perääntyvät ruotsalaiset olivat joutuneet ansaan, koska he olivat päättäneet marssia Krimille mutta sikäläinen tataarikaani oli kieltäytynyt ottamasta heitä vastaan. Dneprin rannan tilanne on syöpynt Ruotsin sotahistoriaan kuin terävänä kuvana. Upseerit tarvitsivat tukea päätökselleen antautua, ja he ratsastivat joukkojen lomaan ja kyselivät miehiltä, mitä pitäisi tehdä. Sotilaat vastasivat: ”Meiltä ei ole koskaan kysytty, haluammeko taistella. Käsky on aina ollut: Hakkaa päälle!”⁸¹⁵

Kun kenraali Adam Ludwig Lewenhaupt joukkoineen antautui venäläisille, ruotsalaisten sotavankien määrä Venäjällä nousi 27 000:een. Vankien joukossa oli naisia ja lapsia, koska sotajoukoilla oli tuohon aikaan melkein aina siviiliväestöstä koostuva lisä. Karoliinit vietiin Moskovaan ja pakotettiin alentavaan marssiin kaupungin kaikkiaan seitsemän tilapäisen riemukaaren alitse. Kaarle XII:n parit, joilla kuningas oli maannut Pultavan taistelussa, olivat yksi voittoparaatin nähtävyyksistä. Moskovan kirkonkellot soivat voiton kunniaksi, ja vangit saivat läpimarssillaan niellä monia haukkumasanoja. Kaupungissa vallitsi ”sellainen melu ja huuto, ettei siellä voinut kuulla, mitä naapuri sanoi”, eräskin karoliini kuvasi tapahtunutta.⁸¹⁶

Pultavan taistelun takia Venäjälle jäi tuhansia karoliinisia sotavankeja. Palattuaan aikanaan takaisin Ruotsiin he muuttivat suhtautumista Venäjään etupäässä myönteiseen suuntaan. Vankeusaika oli opettanut heille paljon. Tietynlaista Pultavan perintöä oli kuitenkin sekin, että Ruotsin provinssit

Inkerinmaa, Vironmaa ja Saarenmaa sekä itäinen valtakunnanpuolisko eli Suomi ja Ruotsin Karjala joutuivat Venäjän miehittämiksi. Baltian provinsien ja Karjalan osalta miehitys muuttui pysyväksi Venäjään liittämiseksi, mutta valtaosassa Suomea se oli vain verraten lyhytaikainen vaihe, joka käsitti vuodet 1713–1721. Tämä aika, jota Suomessa sanotaan *isoksivihaksi*, jätti pysyvän jäljen ruotsalaiseen ja aivan erityisesti suomalaiseen Venäjä-käsitykseen, eikä se jälki ollut mitenkään kaunis.

Historiankirjoitus on kohdellut isoavihaa tavalla, joka osoittaa Kleion vahvaa sitoutuneisuutta aikaan ja kansallisiin yhteyksiin.⁸¹⁷ Ruotsalainen tutkimus on ollut vähemmän kiinnostunutta ja keskittynyt pääasiassa venäläisiin hävityksiin Roslagenissa ja muilla seuduilla pitkin Ruotsin nykyistä itärannikkoa vuosina 1719–1721. Tuhot olivat toki melkoiset, mutta tuskin alkuunkaan verrattavissa siihen suureen draamaan, jota näyteltiin valtakunnan itäosassa. Suomalainen historiantutkimus onkin käsitellyt isoavihaa vakavassa mielessä.

Ensimmäisenä tutkijana tämän historiallisen vaiheen otti tutkiakseen nuori Yrjö Koskinen (Georg Forsman), joka painatti vuonna 1865 lähdejulkaisun *Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget* 1. Yrjö Koskisen dokumenttikokoelma sisälsi 249 asiakirjaa, joista vain 59 käsitteli vuosia 1713–1721, siis varsinaista isoavihaa.⁸¹⁸ Teoksen toinen osa ei koskaan ilmestynyt – Yrjö Koskisesta oli tullut maapäivien osanottaja 1872, senaattori 1882 ja aatelismies samana vuonna. Keisarin luottamusmiehenä Suomen suuriruhtinaskunnassa hän ei enää voinut tutkia venäläisten julmuuksia menneinä vuosisatoina. Jo tämä osoittaa, että isostavihasta on vaikeaa kirjoittaa aikana, joka on huomattavan venäläisystävällinen.

Seuraava isonvihan tarkastelija oli jo varsinainen tutkija, K. O. Lindeqvist. Hän väitteli aiheesta vuonna 1886 kirjoittamalla ajalle tyypillisen ohuen tohtorinväitöskirjan, mutta tutkimus jatkui sen jälkeenkin ja tehtyään pitkän uran oppikoulun historianopettajana Lindeqvist vuonna 1919, siis jo Suomen itsenäistymisen jälkeen, julkaisi tuloksensa. Silloin ilmestyi hänen magnum opuksensa *Isonvihan aika Suomessa*, joka käsitti yli 700 sivua vankkaa tietoa.⁸¹⁹ Aika oli nyt toinen, venäläistämisestä ja vallankumouksesta oli päästy Suomessa, mutta Lindeqvist ei tästä huolimatta ollut suomalaisen nationalismin vanki, vaan hänen esityksensä oli tasapuolista, objektiivista. Kirja oli pedagogisesti oivaltava ja täynnä terveitä huomioita. Lindeqvist kuvasi venäläisten saapumista Suomeen, hävityksiä ja sissisotaa, miehitysvallan kantamia veroja, pakkotöiden teettämistä ja deportaatioita eli väestönsiirtoja. Hän kertoi myös pakolaisista ja heidän vaiheistaan Ruotsissa. Nuorempi

tutkijapolvi on arvostellut Lindeqvistiä siitä, ettei hän käyttänyt venäläistä lähdemateriaalia vaan rajoittui tarkastelemaan olosuhteita puhtaasti suomalaisesta näkökulmasta. Tämä tutkija oli kuitenkin uranuurtaja ennen kriittisesti käsittelemättömällä alalla, ja hänen tuloksiaan pitää arvioida lähinnä tästä näkökulmasta.

Kaikki Lindeqvistin jälkeen tulleet esitykset isostavihasta toistelivat aina 1980-luvulle asti hänen näkemyksiään. Vasta tuolloin syntyi neutraalimpi tarkastelutapa, joka osoitti ymmärtämystä myös Venäjän pyrkimyksille. Uudetkin esitykset olivat silti ajankohtansa lapsia. Suuntausta edusti Åbo Akademin piirissä syntynyt kokoomateos *Ockuperat område*.⁸²⁰ Kaksi tämän artikkelikokoelman kirjoittajista jatkoi perehtymistä teemaan uusista näkökulmista. Christer Kuvajan tohtorinväitöskirja *Försörjning av en ockupationsarmé* (1999) käsittelee Venäjän armeijan sotilaallista huoltoa miehitysaikana, mikä osoittautuikin eräänlaiseksi avaimeksi tapahtumien ymmärtämiseen.⁸²¹ Tutkimus perustui etenkin hallinnollisiin asiakirjoihin, myös venäläisiin sellaisiin. Oli ilmeistä, että Venäjän sotajoukon huolto perustui olennaisesti kuljetuksiin, joilla tuotiin Venäjältä muonaa ja ammuksia, pois lukien hevosten rehu, sillä rehua ei voinut kuljettaa pitkiä matkoja. Sen hankkiminen oli venäläisten huollosta vastaavien upseereiden pahin ongelma, ja se aiheutti jatkuvia hankkauksia paikallisväestön kanssa. Johanna Aminoff-Winbergin väitöskirja *På flykt i eget land* (2007) puolestaan käsittelee tärkeää osakysymystä Suomesta ja Baltiasta lähteineistä tuhansista pakolaisista, heidän toimeentulostaan ja elämästään Ruotsissa.⁸²² Tämän tutkimuksen perusaineistona oli eri apukomiteoiden arkistomateriaali, mutta Aminoff-Winbergin näkökulma on laaja ja sisältää myös kuvan sodasta yleensä ja siihen liittyneestä myyтинmuodostuksesta.

Neuvostoliiton sorruttua vuonna 1991 on vuoro tullut hyvin kriittisillekin isonvihan ajan tarkasteluille. Kustaa H. J. Vilkinsonin tohtorinväitöskirja *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (2005) on epäilemättä sellainen. Se edustaa oikeastaan perinteentutkimusta ja koostuu sekä julmuuksista tehdyistä kuvauksista että niiden vaikutuksista ihmisten mieliin isonvihan aikana ja sen jälkeen. Kirjan ansio on, että se kertoo isonvihan pitkästä varjosta 1700-luvulla ja väittää – kenties liioitellusti – että osa suomalaisesta luokka- ja herravihasta on perintöä venäläismiehityksen ajoilta. Vilkinson esittää väitöskirjassaan, että suuri osa katkeruudesta oikeastaan kohdistui Ruotsin valtion ja yläluokkaan sekä sodan aikana että rauhanteon jälkeen.⁸²³

Uusin suomalainen esitys suuresta Pohjan sodasta ja isostavihasta on Teemu Keskisarjan temaattinen esseekokoelma *Murhanenkehi. Suuren Pohjan sodan ihmisten historia* (2019). Teos on lukemisen arvoinen, sillä se välittää paljolti

lähteistä ilmenevää niin sanotun pienen ihmisen näkökulmaa suuriin tapahtumiin ja liikkuu osaksi myös Suomen ulkopuolella. Kulttuurihistoriallinen ote ja huolellinen paikallishistorian tuntemus ovat teoksen ansioita. Näkemys venäläisistä on nykyaikainen, se sisältää niin varjoja kuin valoa.⁸²⁴

Istostavihasta tuli Suomessa kansallinen trauma, aika, jota ei ole miellyttävä muistella. Vaikka historiantutkijat voivat nykyään kaikessa rauhassa analysoida miehitysjän tapahtumia ja niiden jälkimmäinkejä ja kirjoittaa niistä verraten objektiivisesti, on historiantutkimuksen kuva istostavihasta epätavallinen niin kauan kuin sitä ei suhteuteta tapahtumiin muiden yhteiskuntien ja maiden miehityshistorioissa. Sellainen kokonaisarviointi, jota muiden muassa Kuvaja on yrittänyt tehdä, osoittaisi luultavasti, että isonvihan historia ei ole millään lailla epätavallinen vaan että kansan hyvin raaka kohtelu miehitysoloissa oli vanhoina aikoina pikemmin sääntö kuin poikkeus.⁸²⁵ Kotimainen yleisö ei ole katsellut tapahtumia tästä näkökulmasta, vaan se on pitäytynyt konkreettisiin, omassa maassa tapahtuneisiin hirmutekoihin. Isonvihan erityispiirteenä voikin pitää, että se on muodostanut eräänlaisen vedenjakajan suhtautumisessa Venäjään. Myös 1700-luvun kronologia esitetään kansanomaisesti monesti sellaisena, että ensin on ollut vanha ruotsalaisaika, sitten venäläismiehitys ja lopuksi uusi ruotsalaisaika.⁸²⁶ Sekin todistaa isonvihan arvon imagotekijänä.

Venäjän suorittama Ruotsin valtakunnan itäosien miehitys tapahtui kahdessa erässä. Vallattuaan vuonna 1710 koko Baltian ja Karjalan Viipurin ympäristöjä myöten venäläinen höyryjyrä pysähtyi kolmeksi vuodeksi. Taiko johtui sodan syttymisestä Turkin suunnalla. Rajavyöhykkeeksi rintamien välille muodostui Vehkalahdelta Suomenlahden rannalta koilliseen ulottuva kaistale, joka työntyi Laatokan länsi- ja pohjoispuolelta vanhalle Stolbovan rauhan rajalle. Tämä maa-alue tuhottiin perusteellisesti, ja sen väestö pakeni länteen, osa suorastaan Ruotsiin asti. Vyöhyke oli tyhjää ja poltettua ei-kenenkään-maata, ja sen sijainti ennakoி myöhemmin solmittavan Uudenkaupungin rauhan rajaa.

Valtakunnan itäosan puolustusta johti iäkäs karoliini, kenraalikuvernööri kreivi Carl Gustaf Nieroth. Hän yritti koota joukot valtaamaan Viipuria takaisin ja suoritti uskaliaan mutta epäonnistuneen maihinnousun Saarenmaalle. Kun Venäjän eteneminen jatkui kesällä 1713, sotatoimien johtoon asetettiin kenraali Georg Lybecker, jonka tehtäväksi tuli yrittää torjua venäläisten suurta laivastohyökkäystä Suomen etelärannikolle. Sitä ei pystytty estämään. Turku menetettiin loppukesällä, ja ainoa merkittävä taistelu käytiin Kostianvirralla Etelä-Pohjanmaalla. Joulun aikaan vuonna 1713 koko Suomi

oli venäläisten miehittämä, lukuun ottamatta Pohjois-Pohjanmaata, joka jäi eräänlaiseksi tyhjäksi välialueeksi sotaa käyvien osapuolten välille. Lybecke-rin jälkeen uudeksi ylipäälliköksi tuli kenraali Carl Gustaf Armfeldt, joka kärsi ratkaisevan tappion Napuella helmikuussa 1714. Armeija perääntyi Län-sipohjaan Ruotsin puolelle jättäen jälkeensä ei-kenenkään-maan, jossa ei näkynyt ruotsalaisia eikä venäläisiä vakinaisia joukkoja.

Venäjän nopean sotamenestyksen taustatekijä oli uusi kaleerilaivasto, joka liikkui soutamalla tai purjehtimalla matalissa saaristovesissä ja huolehti maitse marssivan pääarmeijan kuljetuksista. Se oli ratkaisu vaikeaan huoltokysymykseen harvaan asutussa maassa, jossa tieverkosto oli hyvin kehittymätön. Vasta laivaston perustaminen auttoi tsaari Pietari I:tä suorittamaan koko Suomen valtauksen ja pysyvän miehittämisen, missä kukaan aikaisempi Venäjän hallitsija ei ollut onnistunut. Venäjän laivaston soutualukset (kaleerien lisäksi Venäjällä oli niin sanottuja skampavejoja ja brigantiineja) rakennettiin aluksi Laatokalla ja sittemmin Pietarissa Amiraliteettia vastapäätä sijaitsevalla telakalla.⁸²⁷ Venäjän saaristolaivasto voitti ja tuhosi heinäkuun 27. päivänä 1714 Riilahden selällä Hankoniemen edustalla ruotsalaisen avomerilaivaston yksikön, mitä voittoa on sittemmin juhlistettu Venäjän laivaston ensimmäisenä urotekona. Kaleerit saattoivat nyt valloittaa Ahvenanmaan ja tehdä sieltä vuosina 1719–1721 tuhoisia hyökkäyksiä Roslagenin, Tukholman, Hälsinglandin, Södermanlandin ja Itä-Göötanmaan saaristoihin sekä myös Perämerelle.⁸²⁸

Hugo Grotiuksen 1600-luvun puolivälissä hahmottaman kansanoikeuden teorian mukaan miehitysvalta ei ollut itsevaltainen vaan se vain täytti aikaisemman hallitusvallan tehtäviä. Juuri tämä oli kuitenkin vaikeaa Suomen venäläisille miehittäjille. Suomessa vallitsivat ruotsalaiset oikeusperiaatteet, jotka olivat aivan erilaiset kuin venäläisten vastaavat katsomukset. Seurauksena oli yhteentörmäys, kulttuurien ristiriita.

Yhtenä tilannetta vaikeuttavana tekijänä oli Suomen säätyläistön ja raja-seutujen talonpoikien pakeneminen Ruotsiin. Venäläisten tulo aiheutti paniikin väestön keskuudessa. Kaarle XII käski valtion virkamiehiä pakenemaan alueelta, ja melkein koko sääty-yhteiskunnan yläkerros totteli tätä käskyä. Niin olivat myös Käkisalmen läänin ja Inkerinmaan säätyläiset lähteneet liikkumaan kohti Ruotsia, samoin osa Vironmaan ja Liivinmaan ruotsalaisesta virkakunnasta. Pako oli alkanut idästä ja levinnyt kuin hyökyaalto länteen. Matka oli hyvin vaivalloinen, erityisesti Itä-Suomesta ja Suomen sisäosista lähteneille, koska venäläisten maihinnousu Uudenmaan rannikolle oli katkaisut normaalit tieyhteydet. Paon seurauksena koko virallinen Suomi – läänin-

hallitukset, tuomiokapitulit, yliopisto ja korkeampi papisto – siirtyi Ruotsin puolelle. Siellä virastot ja virkamiehet viettivät eräänlaista varjoelämää aina rauhan tuloon eli vuoteen 1721 asti.

Suomalaisten elämä pakolaisuudessa on verrattain hyvin tunnettua. Heidän tärkein keskuksensa oli Tukholma – jossa suuren vuoden 1710 ruton aikana tyhjiksi jääneet kiinteistöt useinkin olivat heidän asuntojaan – mutta myös Strängnäs, Härnösand ja Keski-Norrlandi yleensäkin sekä Smoolanti majoitivat lukuisia pakolaisia. Erityiset pakolaiskomissiot jakoivat pakolaisille rahallista tukea, jonka suuruus riippui kunkin pakolaisen yhteiskunnallisesta asemasta. Väestö osoitti tulokkaille suurta hyväntahtoisuutta ja avuliaisuutta. Avunannon keskuksena toimi kuningashuone, erityisesti leskikuningatar Hedvig Eleonora, joka otti pakolaisia asumaan linnoihinsa Mälarenin alueella, missä hänen suuri läänityksensä (*livgedinget*) sijaitsi. Pakolaisiin kuuluivat myös ahvenanmaalaiset, jotka olivat poistuneet saariltaan eivätkä voineet liikkua avomerellä Venäjän laivaston vuoksi. He olivat useassa tapauksessa löytäneet suojaisan turvapaikan Mälarenin rannoilta, jotka sopivat kalastukseen, taikka sitten Roslagenista. Johanna Aminoff-Winberg arvelee, että pakolaisten kokonaismäärä oli noin 30 000 henkilöä ja että he olivat etupäässä pappeja, virkamiehiä ja kaupunkiporvareita Suomesta ja Liivinmaalta mutta myös talonpoikaista rahvasta hävitetyltä alueelta Länsi-Karjalasta sekä Ahvenanmaalta ja Pohjanmaalta.⁸²⁹

Yläluokan pako sai yhteiskunnan perusteet järkkymään miehityssä Suomessa. Venäläisillä ei ollut käytettävissään paikallisviranomaisten apua. Siksi miehitysvalta puhui suoraan rahvaalle käyttäen sitä kieltä, joka oli ole-massa, nimittäin väkivaltaa. Suomen hävittäminen ei kuulunut tsaari Pietarin suunnitelmiin – hän oli antanut vain kaksi hävityskäskyä, ensimmäisen Kymijoen ylimenon yhteydessä ja toisen Napuen taistelun jälkeen. Itsevaltiaan määräyksistä huolimatta venäläiset polttivat ja tuhosivat maata kaikkialla. Erityisen kovasti kohdeltiin Karjalaa, Savoia ja Pohjanmaata, kun taas Varsinais-Suomi, Uusimaa ja Häme selvisivät paremmin. Hämeessä oli jopa muutama aatelisperhe jäänyt paikoilleen ja sai elää kaikessa rauhassa. Silti jokainen Suomen kaupunki poltettiin, jokainen kirkko vandalisoitiin. Alemman papiston – useimmiten kappalaisten ja ylioppilaiden, jotka hoitivat kirkkoherranvirkoja – vastalauseet kaikuivat kuuroille korville.

Osa miehitysvallan hirmuteoista on luettavissa kirjallisista lähteistä. Suurin yksittäinen kauhuteko oli kasakoiden syksyn 1714 maihinnousu Hailuotoon, jossa venäläiset tappoivat kirveillä noin 800 miespuolista saaren asukasta tai pakolaista, jotka olivat lähtemässä Ruotsiin. He olivat nukkuneet

täpötäysissä tuvissa, kun kasakat ilmaantuivat paikalle. Hyökkääjät säästivät saaren naiset ja lapset mutta rikkoivat kaikki veneet, minkä vuoksi nämä eivät päässeet soutamaan turvaan mannermaalle vaan jäivät kuolemaan nälkään kyliinsä. Onneksi meri jäätyni poikkeuksellisen aikaisin, niin että onnettomat ihmiset pääsivät kävelemään ohuen jään yli poltettuun Ouluun. Tapauksen muisto eli seudulla kauan – siellä on puhuttu nykyaikaan asti venäläisestä murhaperjantaista.⁸³⁰

Isonkyrön pitäjässä lukkarit Antti Olavinpoika piti vuosina 1714–1717 kirjaa seurakunnan vastasyntyneistä ja kastetuista lapsista sekä kuolleista ja haudatuista henkilöistä. Kaikkiaan 157 vastasyntyneestä lapsesta 33 oli niin sanottuja ryssänlapsia (raiskausten tuloksina syntyneitä lapsia), mikä ei ole kovinkaan yllättävää. Näitä lapsia hoidettiin niin huonosti, että ne kuolivat aivan pieninä. Kuolleiden luettelo kertoo vielä synkempää tarinaa: kaikkiaan 652 vainajasta oli vain 208 kuollut luonnollisen kuoleman. 130 oli kuollut lyönneistä ja iskuista, 97 kidutuksesta, ruoskimisesta tai polttamisesta, viisi raiskauksesta, 22 nälästä ja 190 eri syistä pakomatallaan.⁸³¹ Osa hirmuteoista johtui siitä, että Isonkyrön asukkaat olivat olleet auttamassa sissejä. Vastarintamiesten parvia kierteli maassa. Niitä johtivat usein Ruotsista lähetetyt sissipäälliköt, virkaheitot sotilaat. Vapaajoukot olivat usein yhtä pelättyjä kuin venäläiset. Legendaariset hahmot, jotka täytyy mainita tässä yhteydessä, olivat nimiltään Pietari (Peter) Långström ja Tapani (Stefan) Löfving.⁸³² Partisaanisodalla ei ollut sotilaallista arvoa, se johti ainoastaan epävarmuuteen ja rankaisutoimiin.

Venäläisten terrori Pohjanmaan asukkaita kohtaan johti karmeisiin lopputuloksiin. Erään myöhemmin, rauhan tulon jälkeen, kootun luettelon mukaan he olivat surmanneet 4 064 henkilöä ja vieneet pois 4 784 henkilöä. Pääosa surmatuista oli kotoisin maakunnan pohjoisosasta, mutta deportaatiot olivat kohdanneet Pohjanmaata tasaisemmin. Napuen taistelun jälkeen venäläiset vangitsivat tuomiokirjassa olevan tiedon mukaan noin 300 alueen talonpoikaa, jotka vietiin linnoitustöihin Helsinkiin ja Pietariin. Vain yksi pois viedystä, Tuomas Heikinpoika Bertbyn kylästä Vöyrylta, säilyi hengissä, palasi ja tiesi kertoa kohtalotovereittensa vaiheista.⁸³³ Ankara rangaistus liepee johtunut osittain siitäkin, että seudun talonpojat olivat taistelleet nostoväkenä Ruotsin joukoissa Napuella.

Deportaatiot olivat ihmisjahteja, joiden tarkoituksena oli tuottaa orjia orientin orjamarkkinoille. Myös Venäjän lukemattomat kartanot tarvitsivat työvoimaa, ja toisin kuin kauas vietyjen orjien kohtalot vangittujen suomalaisten maaorjien olot itse Venäjällä ovat hyvin tunnettuja. Ammattitaitoiset

ihmiset, etenkin käsityöläiset, olivat hyvin kysytyjä. On laskettu, että Suomesta kuljetettiin isonvihan aikana noin 200 000–300 000 ihmistä vankeina Venäjälle.⁸³⁴ Ihmisryöstöt aiheuttivat muiden demografisten onnettomuuksien (vuosien 1696–1697 nälänhätä, vuoden 1710 rutto) ohella sen, että ainakin neljäsosa talonpoikaistaloista oli sodan päättyessä autioina. Osa tyhjästä taloista oli kuitenkin miehitysviranomaisten suostumuksella annettu uusille ihmisille, mikä johti 1720-luvulla sitkeisiin oikeusjuttuihin vanhojen ja uusien omistajien kesken.

Miehitysajan vaikeiden olojen pääsyynä lienee ollut Venäjän armeijan aivan ylimitoitettu suuruus sotilaallisiin tarpeisiin nähden. On arvioitu, että venäläisiä sotilaita oli tuolloin noin 25 000 miestä, siis määrä, joka oli liian suuri pelkän miehityksen ylläpitämiseen. Sissisota oli kokonaisuutena kuitenkin vaatimaton ilmiö. Syynä suureen armeijaan oli luultavasti tsaari Pietari I:n aikomus hyökätä Ruotsin puolelle pakottaakseen vastustajan rauhaan. Niin ei kuitenkaan tapahtunut, ja siksi emämaa selvisi melkein pelkällä säikähdyksellä eli ainoastaan sen merenrantojen hävittämisellä.

Suora miehitysvalta lakkasi Suomessa Kymijoen länsipuolella vuonna 1717, kun Pietari nimitti Gustaf Otto Douglasin Länsi-Suomen kenraalikuvernööriksi.⁸³⁵ Douglas oli oikeastaan vangiksi otettu karoliini, sotamarsalkka Carl Gustaf Rehnskiöldin seurueessa palvellut henkidrabantti, joka oli mennyt Venäjän puolelle. Hänen hallintoaan on tutkimuksessa yleisesti pidetty hyvänä. Douglas nimitti aluksi yhden, myöhemmin kaksi niin sanottua laamannia, jotka johtivat alueitaan suunnilleen kuten maaherrat olivat aikaisemmin tehneet. He olivat Venäjän valtaan sopeutuneita Baltian saksalaisia. Tilapäinen kirkollinen konsistori perustettiin Turkuun, katedraaliskoulu aloitti toimintansa ja Suomen ainoa kirjanpainaja Daniel Medelplan veisti puusta kirjasimia, joilla hän pystyi painamaan ensimmäisen aapiskirjan. Medelplanin toimintaa on pidetty esimerkkinä sitkeästä suomalaisesta kulttuuritahdosta vaikeissa olosuhteissa, mutta kova tammipuu on kirjasinten aineeksi lähes yhtä hyvää kuin pehmeä lyijy, joten kirjanpainajaa on ehkä järkevintä pitää vain kunnollisen korvikkeen keksijänä.⁸³⁶

Venäjän kiinnostus Suomeen koski miehitysajan loppupuolella etupäässä maasta saatavia erilaisia veroja. Venäläiset toimeenpanivat vuosina 1717–1718 maalaisväestön ryhmittämisen erityisten manttaaliluetteloiden avulla ruotuihin, jotka toimivat kollektiivisina veronmaksajina. Viljana kannettavien maksujen lisäksi Suomesta kerättiin rehuveroa armeijan hevosten tarpeeseen. Miehityshallinto toteutti vielä pakkotyöveroa, mikä merkitsi Etelä-Suomen jyvien metsien (erityisesti tammimetsien) hakkaamista ja

puutavaran viemistä Venäjän laivaston rakennusaineeksi ja Pietarin kaupungin tarpeisiin. Hirssiä tarvittiin tavattomia määriä myös Kronstadtin, Tallinnan ja Paldiskin linnoituksiin. Tammi katosi puulajina käytännöllisesti katsoen kokonaan Suomesta. Sitä paitsi miehittäjät toteuttivat uuden sotaväenoton maasta. Rusthollit ja ruodut pantiin löytämään melkein pohjaan kulutetuista väestöresursseista vielä 2 000 uutta rekryyttiä. Nämä niin sanotut manttaali-miehet vietiin sotaan Persiaa vastaan.

Isoviha päättyi Uudenkaupungin rauhaan vuonna 1721. Venäläiset viranomaiset palasivat Douglas etunenässään takaisin maahansa ja pakottivat mukaansa palvelijansa. Syyskuussa vuonna 1721 Suomesta poistunut sotajoukko oli kokonaan toisen näköinen kuin vuonna 1713 saapuneet miehittäjät. Järjestys oli hyvä, ja vaunujen päällä istui kokonainen niin sanottujen kasakkamorsiamien parvi joukkojen marssiessa itään. Huomattava määrä venäläisiä kauppiaita jäi kuitenkin Suomeen – pelkästään Helsinkiin noin 80 henkilöä – ja he suomalaistuiivat vähitellen ja kääntyivät luterilaisuuteen.⁸³⁷

Osa sotavangeista ja pois kuljetetuista siviileistä palasi myöhemmin, osa taas ei. Vuonna 1726 saatiin esimerkiksi tietää, että noin tuhat suomalaista oleskeli Persian Isfahanissa vankeina. Heidät oli myyty sinne orjina. Useimmat heistä olivat naisia ja lapsia. Suomalaiset kansantarinat ovat täynnä kertomuksia pois viedyistä tytöistä, jotka palasivat kotikyliinsä paljon myöhemmin hampaattomina eukkoina. Zacharias Topeliuksen lastensatu *Koivu ja tähti* sisältää kuvauksen kahdesta pienestä lapsesta, jotka löysivät tien takaisin seuraamalla taivaan tähtiä ja muistikuvia kotiseudun koivuista. Se on säilytetty 1800-luvun romanttiseen henkeen, mutta se voisi aivan hyvin olla kirjailijan kotiseudulla Pohjanmaalla kerrottu kansantarina. Vai palauttikko Topeliuksen esi-isä, tullimiehen poika Kristoffer Toppelius, kirjailijan mieleen oman tarinansa? Kristoffer palasi nimittäin yksin vankeudesta Venäjältä, jossa häntä oli kohdeltu hyvin ja hänen oli annettu käydä koulua ja jossa hän oli tarinan mukaan voinut soittaa sävelmiä itselleen tsaarille. Kulunut venäjänkielinen aapiskirja suvun hallussa oli konkreettinen todiste hänen seikkailustaan. Mutta Kristoffer ei palannut kuten satujen lapset Pohjanmaalle vaan Tukholmaan, jossa hänen äitinsä elätti itseään suuressa köyhyydessä pyykkää pesemällä.⁸³⁸

Venäjältä rauhan jälkeen palanneet levittivät tehokkaasti käsitystä, että tsaarin valtakunnassa vallitsi sorto ja maaorjuus, vapaiden talonpoikien pahin vihollinen. Kansan parissa piilevä ryssänpelko kasvoi koko 1700-luvun ajan, ja Ruotsin hallitus oli siitä hyvin selvillä. Rajaseuduilla alkoi esiintyä halua nostoväen asettamiseen, mikä oli uutta Suomen historiassa.⁸³⁹ Se oli perustana kansanomaiselle sissiliikkeelle Suomen sodan aikana 1808–1809.

Isoviha jätti melkoisen jälkimuiston itsestään. Ensimmäisiä merkkejä siitä, että Suomen asukkaat halusivat itse kuvata tapahtunutta, ovat pakolaisuudessa kirjoitetut puheet ja runot. Ne olivat kuin avunpyyntöjä keskellä suurta onnettomuutta. Turun yliopiston professori Daniel Juslenius, myöhemmin Porvoon piispa, selvisi hyvin pakonsa aikana, koska hän onnistui saamaan Västeråsin lukion lehtorin viran. Tässä ominaisuudessa hän piti syyskuussa 1715 virkaanastujaisesityksen *De miseriis Fennorum* (Suomalaisten kärsimyksistä), joka on säilynyt käsikirjoituksena. Juslenius torjui sen yleisen uskon, että suomalaiset olivat itse aiheuttaneet onnettomuutensa, jotka olisivat kohdanneet heitä Jumalan rangaistuksena. Hän kirjoitti värikkäästi, että suomalaiset olivat aina olleet lojaaleja ja onnellisia Ruotsin alamaisia ja että maa oli kuokoistanut rauhan aikana. Mutta nyt, kun venäläiset olivat vallanneet alueen, kansakunnan vähäiset rippeet viljelivät ankaralla työllä sitä maata, jonka ne olivat armosta saaneet pitää, eivätkä enää tienneet, mikä heidän oikea esivaltansa oli, oliko se Ruotsin kuningas vai verenhimoinen venäläinen tyranni. Kansan sielu kuului Ruotsille, mutta sen ruumis totteli julmaa ruhtinasta ja tämän kasakoita, jotka oli päästetty irti helvetistä.

Surkea tilanne johtui Jusleniuksen mukaan siitä, että valloittajilla oli toinen uskonto kuin suomalaisilla. Kansa ei voinut harjoittaa uskontoaan, koska sillä ei ollut pappeja. Nuoret otettiin sotapalvelukseen taistelemaan isänmaataan vastaan. Lapsia ryöstettiin maasta, nuoret naiset pakotettiin naimisiin muukalaisten kanssa ja kieltämään uskontonsa. Jos kansa kieltäytyi tällaisesta, oli miehittäjillä keinonsa pakottaa se tottelemaan – hirvittävä kidutus, jonka kaikkia muotoja Juslenius kuvasi kaunopuheisesti. Venäläiset halusivat tehdä kuolemanrangaistuksista niin pitkiä ja tuskallisia kuin mahdollista. He nauttivat katsellessaan piinaamista. Vaikka maahan jääneet suomalaiset kokivat helvetin kaikkia kauhuja, ei Ruotsiin paenneidenkaan suomalaisten elämä ollut helppoa. Heillä ei ollut kattoa päänsä päällä eikä jokapäiväistä leipäänsä.⁸⁴⁰

Daniel Jusleniuksen kuva oloista Suomessa oli virheellinen ainakin mitä uskonnonharjoitukseen tuli, mutta se saattoi muilta osin pitää paikkansa. Se esitettiin koko kauheudessaan joukolle lehtoreita ja lukiolaisia ruotsalaisessa kymnaasissa, mutta samantapaisia hirmukuvia maalasivat pakolaiset kaikkialla Ruotsissa väestön kuultavaksi. Lisäksi pakolaiset kirjoittivat tilapäärunoja kahdella kielellä, ruotsiksi ja suomeksi. Yksi tällaisista kirjallisista luomuksista on arkkiveisu *Suomen suruisen Kansan, Ynnä Pohjan Peräläisten, Vaikia Valitus-Runo*, joka painettiin Merckellin kirjapainossa Tukholmassa vuonna 1714. Sen kirjoittaja oli Ilmolan seurakunnan maanpaossa oleva pappi Bartholdus Vhaël, joka käytti runossaan kalevalamittaa ja kuvaili julmuuksia

hyvin tarkasti. Usein toistuva säe ”Vieras verinen Venäjä” sanoo paljon pakolaisten tunteista.⁸⁴¹ Tutkimus on huomannut, että Vhaël ja muut Pohjanmaan papit olivat jättäneet valtaneuvostolle anomuksen, joka oli samansisältöinen kuin runo, joka on siten pohjaltaan erään proosatekstin versifioitu variantti.⁸⁴²

Parhaan tämänsuuntaisen runon kirjoitti kuitenkin Ylivieskan pappi Gabriel Calamnius. Se edustaa jo suurta runoutta. Laajan arkiveisun nimenä oli *Suru-runot suomalaiset*, ja se syntyi vankeudessa Turun linnan sellissä vuonna 1720. Runo painettiin vasta vuonna 1734, ja se on julkaistu lukuisia kertoja, aina sellaisina aikoina, jolloin ryssäviha on kuohunut Suomessa, Kustaa III:n sodan aikana vuonna 1778 ja sortokautena vuonna 1897.⁸⁴³ Ei ole väärin nimittää tätä mukaansatempaavaa runoelmaa, joka koostuu yhdestätoista eri runosta, suomalaisen ryssänpelon kansallislauluksi. Calamniuksen esikuvana oli Vhaëlin luomus, jonka järjestystä se seuraa.⁸⁴⁴ Runoelma on luonteeltaan hyvin suomalainen, selvästi mahdoton Ruotsissa esitettäväksi. Se on kielellisesti hyvin lähellä kansanrunoutta. Teksti on hyvin synkkä. *Suru-runot suomalaiset* nostaa näkyviin tuomiopäivän tunnelman, jossa venäläiset julmuudet seuraavat toisiaan loppumattomana ketjuna.

Isonvihan aika ei kuvastu vain säätyläisten kirjoituksissa vaan myös suullisissa kansankertomuksissa, jotka on kerätty talteen parisataa vuotta myöhemmin.⁸⁴⁵ Sellaisia on säilynyt Suomessa sekä suomen- että ruotsinkielisiltä.⁸⁴⁶ Tällaiset muistot ovat monessa suhteessa ongelmallista lähdeaineistoa. Niitä ei ole helppo päivätä, ja osa niistä on aivan varmasti vaellustarinoita, joiden alkumuoto on voinut tulla hyvin kaukaa.⁸⁴⁷ Sellaisia tarinoita ovat epäilemättä kertomukset koiranpäisistä ihmisistä ja kalmukeista. Kansanomaisessa aineistossa tapaa myös kaikuja Vhaëlin ja Calamniuksen runoista. Välillä kuitenkin kansantarinoista välittyy niin ilmeistä paikallisväriä, että niitä täytyy pitää verraten luotettavina lähteinä. Tästäkin huolimatta on selvää, että kansanmuisti on toiminut asioita yhdistelevänä ja tyyllittelevänä tekijänä sillä tavoin, että tapahtumat on liitetty toisiinsa hyvin vapaalla otteella vaikutuksen lisäämiseksi. Muistot isonvihan ajasta ovat luonteeltaan kauhukertomuksia, ja niitä on kerrottu niiden sisältämän jännityksen vuoksi, usein jopa lasten nukkuttamiseksi. Niissä on usein tarkkoja henkilö- tai sukutietoja, jotka voivat kuvastaa jotakin aivan toista kautta kuin isonvihan aikaa.

Isoavihaa koskeva myytti syntyi vaivalloisesti, askel askelelta, useiden sukupolvien toistaessa kertomuksia, ja oli valmis vasta joskus 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa. Silloin aiheet olivat jo kiteytyneet kiinteiksi tarinoiksi.⁸⁴⁸ Aiheistolle on antanut väriä sekin, että kertomukset merkittiin muistiin vasta sortokaudella ja sen jälkeen ylioppilaskerääjien toimesta, jotka

ehkä tahtomattaan värittäivät tarinoita vallitsevan kansallisen venäläisvihan henkeen. Siksi kansantarinoistakin tuli suomalaisen russofobian perusmateriaalia pitkäksi aikaa. Tunnelma oli suomalaisissa kertomuksissa toinen kuin riikinruotsalaisissa, sillä Roslagenin rannikon lyhytaikainen miehitys ei ehtinyt synnyttää aivan samankaltaista suhtautumista kuin Suomen pitempi venäläisaika.

On nimittäin totta, että Venäjän hyökkäilyt Ruotsin itärannikolla olivat eräänlainen lyhytaikainen isoviha meren toisella laidalla. Vuosina 1719–1721 tapahtuneet venäläisten maihinnousut aiheuttivat Ruotsissa samantapaisen pakoallon kuin isoviha Suomessa, mutta pakeneminen kesti vain muutamia viikkoja tai kuukauden ja tilanne palautui pian normaaliksi. Roslagenin ja itärannikon sodan erikoispiirre oli sen tavaton yllätyksellisyys. Tsaari Pietari oli koonnut Ahvenanmaalle 132 kaleerin ja monen talonpoikaisen suurveneen laivaston, joka nosti ankkurinsa Lemlandista heinäkuussa 1719 ja soudettiin suoraan Ruotsin rannikolle. Seurauksena oli, että seitsemän rannikkokaupunkia tuhottiin jokseenkin kokonaan ja että tuhansia talonpoikaistaloja poltettiin tuhaksi.⁸⁴⁹ Laivoista maihin nousseet kasakat toimivat nopeasti ja tehokkaasti. Venäläiset soutualuekset ehtivät aina pois alta, ennen kuin Ruotsin vakinainen armeija tuli paikalle maantietä myöten. Ruotsin joukkoja johti prinszipuoliso, Hessenin Fredrik, mutta puolustus oli hidasta ja kömpelöä.⁸⁵⁰

Ruotsissa tapahtuneet venäläishävitykset olivat seurausta siitä, että tsaari Pietari oli ottanut käyttöön täysin uudenlaisen aseenn, kaleerit. Hessenin Fredrik oli koonnut joukkonsa Tukholman suojaksi Vaxholmiin, mutta venäläiset kaleerit eivät hyökänneet sinne vaan hajaantuivat kahdeksi eri laivueeksi pohjoiseen ja eteläiseen saaristoon ryöstääkseen ja polttaakseen. Vastarinta oli vähäistä, ja noin 10 000 ihmistä pakeni sisämaahan ja menetti kotinsa. Pahiten hävitetyn alueen, Vaddön saaren, väestö otti onnettoman vuoden 1719 uuden ajanlaskunsa perustaksi.

Koska purjehdusväylä Tukholmaan oli Vaxholmin kohdalla linnoitettu, venäläiset hyökkäsivät Ruotsin pääkaupunkiin etelästä vesitietä Baggensfjärdenin ja Södra Stäketin kautta. Elokuun 13. päivänä 1719 suuri kaleerilaivasto soutu saaristoon ja tuhansia venäläisiä sotilaita nousi maihin saarilla. He kuitenkin kohtasivat kovaa vastarintaa eivätkä päässeet tunkeutumaan Tukholmaan. Pikaisesti rakennetut hirsiesteet kestivät rynnistyksessä ja torjuivat hyökkääjien. Kaksi vuotta myöhemmin laivasto palasi, ja vasta Uudenkaupungin rauha lopetti sotatilan Ruotsin vesillä.⁸⁵¹

Isonvihan aika oli sikäläkin merkittävä Venäjä-kuvan kehityksessä, että kokemukset siitä olivat erilaiset Suomessa ja Ruotsissa. Sama koski myös

jatkoa. Suomen väestö eli lähes koko 1700-luvun ajan melkoisessa ulkopoliittisessa turvattomuudessa. Se muistutti tavallaan 1500-luvulla vallinnutta tilannetta, jolloin keskushallinnon katsomukset ja paikallinen mielipide valtakunnan itäisessä puoliskossa saattoivat poiketa toisistaan voimakkaastikin. Suomen johtava aines reagoi silloin kahdella eri tavalla – yhtäältä se oli sotaisaa ja pyrki työntämään rajan idemmäksi, mutta toisaalta se saattoi olla rauhanhaluisempaa kuin keskushallinto, koska se ei halunnut ärsyttää Venäjää. Sama ilmiö toistui Uudenkaupungin rauhan jälkeen. Vasta kun niin sanottu hattujen sota vuosina 1742–1743 oli paljastanut valtakunnan täydellisen sotilaallisen heikkouden, aatelioppositio alkoi hahmottua Suomeen kiteytyäkseen myöhemmän Kustaa III:n sodan aikana maanpetokselliseksi ryhmäksi, Anjalan liitoksi.

Isoviha oli aiheuttanut myös sen, että hyvä annos jäätynyttä ryssävihaa pääsi pesiytymään Suomen talonpoikaiseen rahvaaseen. Se odotti vain aikaa, jolloin se pääsisi purkautumaan ilmoille. Tuo aika tuli oikeastaan vasta 1800-luvun lopulla, jolloin niin sanottu venäläinen sortokausi tarjosi sille kaikupohjan. Varhaisempi 1800-luku, jolloin Suomi oli suuriruhtinaskunta Venäjän yhteydessä, ei ollut otollista kautta venäläisvastaisille tunteille ja niiden ilmaisemiselle. Uusi tutkimus on tosin nähnyt autonomian ajan liiankin venäläismielisenä Suomessa ottamatta huomioon, että sekä sensuuri että itse-sensuuri suitsivat mielipiteitä ja että virallisen politiikan vastustajat (Adolf Ivar Arwidsson, Emil von Qvanten, Johan Jakob Nordström ja niin edelleen) hakeutuivat Ruotsiin, jonne syntyi 1830- ja 1840-luvulla antivenäläisesti ajatteleva suomalainen poliittinen yhteisö. Russofobiolla on Suomessa suuri kontinuiteetti.

Karoliiniset sotavangit

Kesällä 1709, siis Pultavan taistelun ja Perevolotšnan kapitulaation jälkeen, Ruotsin armeijan henkiinjääneet joutuivat sotavankeuteen, joka tuli useimmilla vangeista kestäämään 11–12 vuotta, jos he yleensä selvisivät elävinä vaikeasta ja koettelevasta ajasta. Eri tutkijat ovat katsoneet, että ruotsalaisia, etupäässä emämaasta kotoisin olevia sotilasvankeja oli tuohon aikaan Venäjällä noin 20 000–25 000. Suomesta ja Itämeren maakunnista tuotujen vankien lukumäärä oli heihin verrattuna kymmenkertainen. Viimeksi mainitut olivat kaikki siviilihenkilöitä, kaupunkilaisia ja maalaisrahvasta. Yli viisikymmentä tuhatta Ruotsin alamaista vietti siis pitkän vankeusajan suuressa naapurimaassa, ja ei ole liioiteltua sanoa, että suurin osa heistä tuhoutui. Tilasto

täsmää sotilaiden eli karoliinien osalta Venäjällä tehtyjen laskelmien kanssa. Ne kertovat, että 22 542 sotilassäätyyn kuuluvaa karoliinia otettiin vangeiksi Ukrainassa, minkä lisäksi tuli 1 657 vangittua naista ja lasta.⁸⁵²

Sotavankien kohtelu poikkesi ratkaisevalla tavalla deportoidun suomalaisen ja liivinmaalaisen siviiliväestön kohtelusta, joka muistutti orjuutta.⁸⁵³ Karoliinit olivat joutuneet vangeiksi asetakissa. Ne venäläiset vangit, jotka Ruotsi oli ottanut Narvan taistelussa vuonna 1700 ja muualla, suojasivat jos-sain määrin olemassaolollaan Venäjällä vankeudessa oleskelevia karoliineja. Vankien kohtelussa pyrittiin molemmissa maissa vastavuoroisuuteen, mutta tästä periaatteesta huolimatta tarkastelijalle jää vaikutelma, että venäläiset kohtelivat vankejaan paremmin kuin ruotsalaiset.

Vankien oloista päätettiin yleisin piirtein kapitulaation yhteydessä Perevolotšnassa vuonna 1709. Ehdot olivat ruhtinas Aleksandr Menšikovin ja kenraali Adam Ludwig Lewenhauptin yhdessä sorvaamat. Venäjän valtio ylläpitäisi vangiksi jääneitä miehistön jäseniä työvelvollisuutta vastaan siihen asti, että Ruotsi lunastaisi heidät vapaaksi maksua vastaan. Upseerit saisivat pitää omaisuutensa, ja heidät vapautettaisiin rauhan tultua ilman lunastusmaksua. Aviopuolisot saisivat vankeuden aikanakin asua yhdessä.

Tsaari Pietari tarjosi vangituille Ruotsin upseereille juhlapidot Pultavassa heinäkuun 7. päivänä 1709. Päivällinen oli ylitsevuotava, ja tsaari kohotti maljan vastustajiensa kunniaksi. Hän sanoi oppineensa ruotsalaisilta paljon sotataitaita ja valtion hallitsemista.⁸⁵⁴

Mikä odotti sotavankeja? Ensiksi alentava häpeämarsi Moskovan läpi tsaari Pietarin voittokulkueessa. Noin 18 000 karoliinia vaelsi kaupungin läpi kuunnellen haukkumasanvoja, joita he eivät onneksi ymmärtäneet. Sitteen upseerit ja miehistö erotettiin toisistaan. Upseerit jaettiin sadan miehen ryhmiin, jotka lähetettiin eri puolille Venäjän valtakuntaa. Karkotuspaikkoja oli Voronežissa, Arkangelissa, Kazanissa ja Astrahanissa. Miehistö pantiin kovaan työhön rakentamaan Venäjän laivastoa ja linnoituksia sekä kaivamaan kaivoksia, joissa heitä odottivat usein sairaudet tai kuolema.⁸⁵⁵ Erityisesti vankeuden alkuajat olivat kovat suurelle joukolle ruotsalaisia, jotka tsaari Pietari oli saanut valtaansa.

Vankeudessa elävät ruotsalaiset loivat oman organisaationsa. Kysymyksessä oli kokonainen antautuneiden hierarkia, joka ulottui korkeista sota-päälliköistä, kuten sotamarsalkka Carl Gustaf Rehnskiöld ja kenraali Adam Ludwig Lewenhaupt, tavallisiin upseereihin ja sotilaisiin asti mutta johon kuului myös siviilihenkilöitä, kuten kreivi Carl Piper, Kaarle XII:n tärkein ministeri, sekä kansliahenkilökuntaa ja palvelusväkeä. Osa karoliineista alkoi

saada taloudellista tukea kotoa yllättävän pian, jo vuosina 1709–1710.⁸⁵⁶ Organisaation virallisena nimenä oli Kenttäkomissariaatti, ja sen kanslia sijaitsi Moskovassa. Sitä johtivat ensin Carl Gustaf Rehnskiöld ja Carl Piper, myöhemmin Adam Ludwig Lewenhaupt. Kenttäkomissariaatti jakoi avustuksia hätään joutuneille vangeille ja huolehti muutenkin heidän asioistaan.

Monilla upseereilla oli mukanaan vaimonsa, jotka siis jakoivat miestensä kohtalon. Kaikkia pidettiin vankeudessa. Vain hyvin harvoissa poikkeustapauksissa tsaari jakeli kuolemantuomioita. Sellainen kohtasi epävarman huhun mukaan Kaarle XII:n valtakunnanhistoriografina ja propagandapäällikön Olof Hermelinin, joka oli kirjoittanut Venäjää solvaavia lentokirjasia. Venäläiset tunnistivat ja teloittivat hänet. Hermelin oli vangiksi joutuessaan ollut polttamassa kenttäkanslian kirjeenvaihtoa, joka olisi muutoin jäänyt voittajien käsiin.

Vuonna 1711 tapahtui muutos, kun eräät vangit olivat järjestäneet suuren pakoyrityksen. Noin 150 ruotsalaista upseeria yritti paeta yhdessä Puolaan, mutta heidät saatiin kiinni. Useimmat vangeista lähetettiin tämän jälkeen Siperiaan. Se oli monien onni, koska olosuhteet olivat Siperiassa paljon vapaammat kuin Länsi-Venäjällä. Siperian kuvernööri Matvei Petrovitš Gagarin oli iloinen vankien tulosta ja kohteli heitä hyvin, sillä hän ymmärsi heidän merkityksensä ammattitaitoisena työvoimana. Ruotsalaiset vangit hallitsivat varsin yleisesti jonkin käsityöläisammatin tai opettelivat sellaisen, ja siitä oli heille hyötyä tuntemattomassa ympäristössä.⁸⁵⁷

Vankien suurena ongelmana olivat takkuilevat yhteydet kotimaahan. Jokainen vanki sai lähettää kotiin kaksi kirjettä vuodessa, mutta kirjeiden sisältö sensuroitiin. Venäläiset sensuuriviranomaiset olivat tarkkoja työssään, ja sellaisia todistuksia kuin että ”moni korkeampi tai matalampi upseeri saa täällä tehdä rengin työtä talonpoikien tiloilla, ja usea kreivi ja paroni on pakon vuoksi nainut jonkun vanhan suomalaisen akan tai sellaisen tyttären, vain ansaitakseen jokapäiväisen leipänsä” pyyhittiin armotta pois kirjeistä. Tällaisten väitteiden julkitulo olisi vain vaikeuttanut venäläisten vankien tilannetta Ruotsissa, heitä olisi ehkä kohdeltu huonommin. Joskus silti sattui, että jokin sensuroimaton Venäjän oloja kuvaileva kirje tuli salakuljetetuksi tarkkasilmäisten valvojen ohi Ruotsiin.⁸⁵⁸

Erityispiirre karoliinien historiassa on, että monet heistä pitivät päiväkirjaa tai tekivät ainakin muistiinpanoja. Suuri osa päiväkirjoista ja muistoista on julkaistu August Quennerstedtin toimesta 12-osaisessa kirjasarjassa *Karolinska krigares dagböcker* (1901–1918), mutta aineistoa on myös muualla. Viimeksi on Peter Englund julkaissut viiden karoliinin päiväkirjat.⁸⁵⁹

Ei ole aivan helppoa selittää, miksi vangitut karoliinit oikein tekivät muistiinpanoja. He olivat sotilaita, ja sulkakynä istui huonosti heidän käsissään. Halu dokumentoida omia vaiheita oli kuitenkin suuri, ja siksi suuri osa heistä piti jonkinlaista päiväkirjaa. Tutkimus on yhdistänyt tämän seikan länsiruotsalaisiin niin sanottuihin talonpoikaispäiväkirjoihin, jollaisia jotkut kirjoitustaitoiset ruotsalaiset rahvaanmiehet olivat alkaneet pitää 1600-luvun jälkipuolella. Ne laadittiin aina karulla, konstailemattomalla kielellä. Tällaisen päiväkirjan lukijakunta oli tavallisesti ainoastaan oma perhe, joskus vain kirjoittaja itse. Siksi myös tekstit olivat niukkoja, täysin ilman henkilökohtaista mietiskelyä, kommentaareja tai laajempia yhteyksiä. Voi hyvin puhua karoliinisten päiväkirjojen kivyylistä. Niissä kerrottiin sivu sivun jälkeen, minne oli marssittu ja kuinka monta peninkulmaa oli taitettu. Lähteinä päiväkirjat ovat siksi melko heikkoja.⁸⁶⁰ Kanslisti J. M. Norsberg tunnusti avoimesti päiväkirjansa alussa, että hän ei osaisi kirjoittaa muistiinpanojaan siroasti ja kouke-roisesti vaan että asia pakotti hänet toisenlaiseen ilmaisuun. ”Tämä mitä olen kirjoittanut, on tehty vain totuuden säilyttämiseksi”, hän lisäsi.⁸⁶¹

Aivan kaikkia muistiinmerkintöjä ei tämä toteamus kuitenkaan koske. Jotkut karoliineista panivat muistiin merkittäviä tapahtumia, joita he eivät halunneet unohtaa, toisiin taas tarttui löytöretkeilijän into kuvata ennen näkemättömiä seutuja. Osa piirsi karttoja. Karoliinit mittasivat matkojensa pituutta ja kirjoittivat sivuuttamiensa paikkojen nimet muistiinpanoihinsa hyvin tarkasti. Sitä paitsi he tekivät usein kansatieteellisiä, maantieteellisiä ja luonnontieteellisiä havaintoja, jotka saattoivat jopa muistuttaa tutkimusta. He myös arvioivat varsin ahkerasti eri venäläisten viranomaisten toimintaa ja ominaisuuksia ja kuvasivat muitakin venäläisiä, joita he sattuiivat tapamaan. Myös ei-venäläiset kansat herättivät heidän kiinnostustaan, tšuvassit, tšeremissit, ostjakit ja muut.

Karoliinisten sotavankien osuus oli aivan ratkaiseva, mitä tulee Venäjä-kuvan kehitykseen Ruotsissa ja osittain myös Suomessa suuren Pohjan sodan jälkeen. Jos sotavangit onnistuivat palaamaan kotimaahan ja tuomaan muistiinpanonsa mukanaan, ympäristölle avautui heidän ansiostaan aivan toisenlainen käsitys naapurimaasta kuin mitä aikaisempi Venäjä-kuva oli ollut. Ennen oli Venäjää tarkasteltu ulkoa päin ja nojaututtu Länsi-Euroopan kirjallisuuteen ja tuntemukseen, vaalittu stereotyyppisiä ja monessa suhteessa vääristyneitä käsityksiä, mutta nyt Venäjä-kuva sai uusia ulottuvuuksia ja suuren annoksen uutta realismia. Tämä ei tarkoita, että venäläisistä olisi tullut aikaisempaa paljon sympaattisempia olentoja, mutta taikauskoinen ryssänpelko oli kadonnut. Venäjällä tapahtui karoliinien aikana nopeaa ja voimakasta

eurooppalaistumista, ja se muutti näkemyksiä. Karoliinit vaikuttivat itsekin tähän muutokseen suuren lukumääränsä ansiosta. Heitähän oli Venäjällä suunnilleen yhtä paljon kuin Moskovan saksalaisia, sekä saksalaisessa esikauptungissa että sen ulkopuolella.⁸⁶²

Suurin osa karoliinien muistiinpanoista käsitteli Siperiaa. Ruotsalaisten Siperian vankien historian kirjoitti luutnantti Leonhard Kagg, jonka päiväkirja vuosilta 1698–1722 sisälsi huomioita Tobolskiin joutuneiden karoliinien elämästä. Muita päiväkirjan pitäjiä olivat Olof Hård, Anders Pihlström, Joachim Mathias Lyth, Anders Westerman ja Henrik Spåre. Myös Georg Mallien, Barthold Ennes, Adam Ludwig Lewenhaupt, Johann Christian Schnitzker, Gustaf Söderberg ja Philip Johan Tabbert (aateloituna von Strahlenberg) tekivät muistiinpanoja, jotka sitten jälkikäteen muovattiin yhtenäisiksi elämäkertoiksi tai kertomuksiksi.⁸⁶³ On ilmeistä, että kirjoittaminen oli tärkeää näille karoliineille siksi, että se piti olon reippaana ja toiveikkaana. Samalla tulee toki pitää mielessä, että kirjoittavat karoliinit olivat vankien yläluokkaa, sivistyneempää kerrostumaa.

Vaikein ongelma vangeille oli toimeentulo.⁸⁶⁴ Upseerit saivat itse rahoittaa asumisensa ja ruokansa, ja vain hyvin harvoilla heistä oli ollut vangitessa mitään suurempaa rahasummaa mukanaan. Varat tulivat karoliinien omalta järjestöltä eli Kenttäkomissariaatista taikka mutkikkaita väyliä pitkin Ruotsista. Ne eivät koskaan olleet riittäviä vaan muodostivat vain murtoosan tarvittavista resursseista. Ne vangit, joilla oli käsityöläisen tai vastaavan pätevyyttä ja osaamista, sovelsivat nyt taitojaan ja jakoivat veljellisesti tulonsa kohtalotovereittensa kanssa. Karoliinien joukossa oli räättäileitä, hatuntekijöitä, suutareita, lääkäreitä ja apteekkareja. Venäläiset virkamiehet ottivat ammattitaitoiset vangit mielellään palvelukseensa. Niinpä tiedetään, että kolmen karoliinin muodostama liike ryhtyi valmistamaan pelikortteja, joita Venäjän valtio alkoi tilata heiltä.

Monille karoliineille kävi tosin huonosti, jos he sortuivat rikolliseen liike-toimintaan. Tavallisin rikos oli kotipoltto, joka oli kiellettyä, koska vodkan valmistus oli valtion monopoli. Ankarat olot aiheuttivat, että muutamat karoliinit astuivat Venäjän palvelukseen, mikä näkyi heti elinehtojen helpottumisena. Viranomaiset maksoivat lähes mitä tahansa saadakseen ammattitaitoisen länsimaisen vapautetun vangin palkkalistoilleen. Muut vangit pitivät Venäjän valtion palvelukseen menoa oman maan kavaltamisena. Valtion vaihto asetti myöhemmin, rauhan jo tultua, ylittämättömän esteen kotimaahan palaamiselle.⁸⁶⁵

On katsottu, että uskonto oli Ruotsin asukkaiden pohjimmainen identiteetti tänä aikana. Uudenaikaista ruotsalaisuutta ja suomalaisuutta ei ollut

vielä olemassa, mutta pappien puhe omasta valtakunnasta uhattuna Israelina, Jumalan valittuna maana, näyttää tehneen aikalaisiin syvän vaikutuksen. Karoliinitkin elivät kuvitelmissa, että heidän elämänsä riippui Jumalan armosta. Ruotsi uutena Israelina oli myytti, joka piti valtakunnan koossa koko suurvalta-ajan. Uskontunnustuksellinen identiteetti vahvisti yksinvaltaa, joka sai sen kautta legitimizeettii. Vankeudessakin karoliinien suuria juhlapäiviä olivat Kaarle XII:n nimipäivä tammikuun 28. päivänä ja hänen syntymäpäivänsä kesäkuun 17. päivänä, ja näitä päiviä vietettiin vuodesta toiseen, myös kuninkaan kuoleman jälkeen.⁸⁶⁶ Myytti uudesta Israelista värittää karoliinien päiväkirjoja, joissa heidän vankeuttaan verrattiin juutalaisten Baabelin vankeuteen. Karoliinit eivät silti turvautuneet ainoastaan viralliseen ruotsalaiseen luterilaisuuteen, vaan monista tuli pietistejä ja vapaamman konventikkelijärjestelmän kannattajia. Pietistinen hurskaus sopi heidän vaikeaan asemaansa kaikkein parhaiten. Virallinen Ruotsi ei hyväksynyt pietismää, mutta se oli sallittu Venäjällä, jossa tsaari Pietari oli toteuttanut kristittyjen uskonnonvapauden.⁸⁶⁷

Uskonnon vaihtaminen luterilaisesta ortodoksiseksi oli ruotsalaisten mielestä maanpetos ja kuninkaan ja isänmaan kavaltamista. Yhteinen Lutherin usko piti vankien kollektiivin kokonaisuena, ja jos joku omaksui ortodoksian, asetti hän itsensä maanmiestensä ulkopuolelle. Kenttäpapi tekivät parhaansa vahvistaakseen vankien uskontoa. He pitivät kirkonkirjoja ja merkitsivät muistiin kuolemantapaukset, keräsivät varoja tilapäisiin kirkkoihinsa ja järjestivät säännöllisesti jumalanpalveluksia. Tobolskiin syntyi ruotsalainen pikkulastenkoulu kuvernöörin suostumuksella. Sen perustaja oli kapteeni Curt Fredrik von Wreech. Luterilainen uskonto oli karoliinien henkinen koti ortodoksisessa ympäristössä. Vähitellen eri suunnilta saapuneiden karoliinien yhteisö sulautui lujaksi veljeskunnaksi, joka piti yhtä niin hyvässä kuin pahassa.⁸⁶⁸

Kääntymistä ortodoksiaan tapahtui kaikesta huolimatta kuitenkin. Se oli usein viimeinen mahdollisuus toimeentulon saamiseksi. On vaikeaa selvittää varmasti, kuinka moni vaihtoi uskontoa, koska käännynnäiset joutuivat venäläistämisen kohteiksi ja saivat usein venäläiset nimetkin. Se osa vangeista, joka oli vaihtanut uskontoa vapaaehtoisesti, ei saanut rauhan tultua enää palata Ruotsiin. Näitä vapaaehtoisesti kääntyneitä oli eniten venäläisissä kartanoissa, joissa vangit olivat olleet pakkotyössä ja melko usein menneet naimisiin ja saaneet lapsia venäläisten naisten kanssa. Pakolla käännetyillä oli sen sijaan mahdollisuus saada vapaus sodan loputtua ja palata kotimaahansa. Kiista siitä, kuka oli vapaaehtoisesti, kuka pakolla kääntynyt, oli pysyvä teema 1720-luvun diplomaattisissa kiistoissa Ruotsin ja Venäjän välillä.⁸⁶⁹

Karoliinien puolivapaa asema Siperiassa oli seurausta Venäjän viranomaisten suhteellisen ystävällisestä suhtautumisesta. Vangeilla oli tosiaan melko suuri vapaus liikkua laajallakin alueella. Joskus joku heistä sai tehdä matkan Moskovaan tai Pietariin. Siperia ei ollut vain pimeyttä ja jätää, vaan maa, joka muuttui koko ajan. Kokonaan uusi yhteiskunta oli syntymässä siellä. Karoliineja käytettiin kaikkiin ajateltavissa oleviin tehtäviin, heistä tuli alueen syrjäseutujen tutkijoita ja diplomaatteja Siperiassa asuvien muiden kansojen parissa. He olivat tarkkasilmäisiä huomioiden tekijöitä, joiden jälkeensä jättämät muistiinpanot ovat tämän maanäären historian tutkijoille hyvin arvokkaita.

Kuinka muukalaiset sitten sopeutuivat olosuhteisiin? Monet pakoyritykset todistavat, että elämä ei ollut ihanteellista Venäjällä. Euroopan-puoleisella Venäjällä pakeneminen oli yleistä mutta siinä onnistuminen harvinaista. Siperia taas sijaitsi liian kaukana, jotta sieltä olisi voitu paeta. Pakenemisen vaihtoehtona oli kääntyä viranomaisten puoleen ja anoa helpotuksia vankeuteensa. Karoliinit huomasivat pian, että ainoastaan vetoamus tsaari Pietarille itselleen saattoi johtaa vankienvaihtoon tai vapauttamiseen. Karoliinit opiskelivat Venäjän lainsäädäntöä voidakseen estää pakkokäännyttämisen ortodoksiseen uskontoon. He myös tarjosivat itseään erilaisiin tehtäviin itsevaltiaan palveluksessa.⁸⁷⁰

Aivan poikkeuksellisen aseman saavutti karoliini Philip Johan von Strahlenberg (alkuaan Tabbert, 1676–1747), Pommerin Stralsundissa syntynyt Ruotsin alamainen, jonka äidinkieli oli saksa. Hän oli toiminut kapteenina Södermanlandin rykmentissä ja aateloitu vuonna 1707. Von Strahlenberg joutui Venäjän sotavankeuteen Pultavan taistelun yhteydessä. Hänet kuljetettiin muiden vankien mukana vuonna 1711 Siperian Tobolskiin, ja hän ystäväystyi siellä Tobolskin koulun perustajan Curt Fredrik von Wreechin kanssa.

Strahlenbergista tuli 13-vuotisen vankeutensa aikana Siperian tutkija. Hän keräsi aineistoa suureen karttaan, joka joutui lopuksi tsaari Pietarin käsiin. Hallitsija ihastui siihen ja tarjosi von Strahlenbergille heti asemaa Venäjän maanmittauslaitoksen johtajana. Karoliini torjui ehdotuksen mutta nautti muuten Pietarin suurta suosiota ja jatkoi Siperian tutkimuksiaan matkustamalla Kamtšatkaan sekä Aasian sisäosiin, Kalmukiaan ja Džungariaan. Aineistonsa hän julkaisi vasta vuonna 1723 päästyään palaamaan Ruotsiin. Hänen kuuluisin teoksensa on maantieteellinen *Das nord- und ostliche Theil von Europa und Asia*, joka painettiin vuonna 1730 ja käännettiin pian englanniksi, ranskaksi, espanjaksi ja lopulta vuonna 1797 myös venäjäksi.⁸⁷¹ Se oli todellinen Siperian eli – kuten tuolloin usein sanottiin – ”Tartarian” tietosanakirja.

Teos ei perustunut ainoastaan tekijänsä vankeusajan tietoihin vaan myös aiheesta aikaisemmin laadittuun kirjallisuuteen. Von Strahlenberg oli käyttänyt sitä perusteellisesti.⁸⁷² Hän oli myös ensimmäisiä varjagikysymystä vakavasti pohtineita tutkijoita.⁸⁷³

Valtaosa sotavangeista oli miehiä, mutta yksi jos toinenkin nainen mahtui siitä huolimatta joukkoon. Tunnetuin karoliinien daameista on Brigitta Scherzenfeldt, joka koki hämmästyttäviä ja kiinnostavia vaiheita. Kuvaus niistä sisältyy käsinkirjoitettuun elämäkertaan, jota säilytetään Tukholmassa Riksantikvarieämbetetissä.⁸⁷⁴ Brigitta oli syntynyt kesäkuussa 1684 Bäckaskogin kuninkaankartanossa Skoonessa Kristianstadin lähellä luutnantin tyttärenä, saanut huolitellun kasvatuksen ja oppinut erilaisia ompelutöitä, kuten brodeerausta ja virkkaamista. Brigitta meni naimisiin henkikaartin furiiri Mats Bernowin kanssa ja seurasi miestänsä Kaarle XII:n sotaretkille, joiden aikana mies kaatui vuonna 1702. Leski meni uudelleen naimisiin Riiaassa väepeli Jonas Lindströmin kanssa ja osallistui tämänkin sotaretkiin aina Pultavan tappioon 1709 asti. Puolisot joutuivat sen jälkeen sotavankeuteen, jonka aikana Lindström kuoli Moskovassa vuonna 1711.

Jo vuosi Lindströmin kuoleman jälkeen Brigitta meni kolmannen keran naimisiin saksalaisen luutnantin Michael Ziemsin kanssa. Puolisot lähetettiin monien muiden tavoin Siperian Tobolskiin. Siellä Michael Ziemns päätti mennä Venäjän palvelukseen kapteenin arvoisena. Hänet liitettiin eversti Ivan Dmitrijevits Buchholtzin komentamaan rykmenttiin, joka lähetettiin Keski-Aasiaan tutkimaan Itä-Turkestanista tehtyjä kulta löydöksiä. Venäläiset rakensivat sinne linnakkeen, jonka kalmukit kuitenkin pian valtasivat. Aviopari Ziemns kuului perääntyvän venäläisen rykmentin jälkijoukkoon ja jäi vangiksi. Michael Ziemns sai surmansa, ja niin Brigitta oli jälleen leski.

Tässä vaiheessa alkaa hänen seikkailunsa jännittävin osa. Kalmukit olivat mongolikansaa, joka oli usein toiminut venäläisten liittolaisena Volgan varrella mutta joka eli idempänä, Keski-Aasiassa, itsenäistä elämää omana yhteiskuntanaan. Brigitta Scherzenfeldtille paljon myöhemmin, vuonna 1736, pidetty ruumissaarna on ensimmäinen tunnettu kalmukkien elämää ja kulttuuria kuvaileva lähde. Kalmukkien valtakunta oli 1700-luvun alussa hyvin suuri ja käsitti kaiken maan Kiinan ja Venäjän Siperian väliltä. Ihmiset olivat paimentolaisia ja alituiseissa liikkeessä valtavine karjalaumoineen. Brigitta oli nyt orja ja kokonaan kaani Tsevang Arabtanin (Tsewang Rabtan) käskettävisä. Tämä mies oli torguusien (džungarien, törgud-heimon) itsevaltiias.

Brigitta Scherzenfeldtin vankeus kalmukkien parissa kesti 17 vuotta ja tapahtui kaanin hovissa, jossa hän nousi kunnioitetun orjattaren arvosta

kaanin ensimmäisen ja sitten myös toisen vaimon uskotuksi ystävättäreksi. Brigitta ei syönyt raakaa lihaa ja perusti kutomon, mikä oli tuntematonta kalmukkien parissa. Hän tuki vangiksi jääneitä muita kristittyjä, joiden joukosta hän löysi neljännen puolisonsa, myöhemmän luutnantin Johan Gustaf Renatin. Tämä oli kristitty juutalainen – sukunimi Renat, puhdistettu, sanoo jo asian – ja saavutti kalmukkien parissa korkean arvon sodanjohtajana ja pronssitykkien valajana. Brigittan uusi puoliso johti sotaa kalmukkien ja kiinalaisten välillä, saavutti voittoja ja ansaitsi niillä vapauttamisensa. Kaani päätti lopulta lähettää aviopari Renatin Ruotsiin kalmukkien diplomaattisena edustajana. Mission tehtävänä oli hakea Ruotsista luterilaisia pappeja Kalmukiaan, koska kalmukkien seuraava hallitsija, Tsevang Arabtanin seuraaja, alkoi kallistua luterilaisuuteen. Ahkerat ruotsalaiset sotavangit olivat tehneet häneen vaikutuksen, ja siksi kaani halusi tehdä koko kansansa ruotsalaisten kaltaiseksi. Kansa oli tuohon aikaan buddhalaista tai tunnusti islamin uskoa. Merkkillistä kyllä Brigitta tuntuu pitäneen kalmukeista, ja se näkyy siitäkin, että hänen elämäkerrassaan on monia kauniita sanoja tästä kansasta. Kalmukit olivat toki pakanoita, mutta ”heitä voi verrata moniin muihin kansoihin oikeudenmukaisuuden, keskinäisen rakkauden ja monien muiden hyveiden suhteen, vaikkakaan heitä ei suorastaan voi panna näiden edelle”, hän kirjoitti.⁸⁷⁵

Brigitta Scherzenfeldt palasi puolisoineen Ruotsiin vuonna 1734 ja kuoli vuonna 1736. Hän oli saanut kaanilta lahjana 20 kalmukkineitoa, joista vain kolme säilyi hengissä pitkän matkan ajan ja tuli Tukholmaan. Heidät kastettiin Tykistön kirkossa kristinuskoon.

Karoliinisilla sotavangeilla oli siis paljon kerrottavaa, kun he palasivat kotiin. Läheskään kaikki eivät tosin olleet selvinneet vankeudestaan hengissä. Vain joka neljäs palasi. Kuolleisuus oli ollut miehistön parissa suurempaa kuin upseeristossa. Useita vankeja, etenkin niitä, jotka olivat joutuneet orjuuteen pajareiden herraskartanoihin, oli sitä paitsi ollut mahdotonta löytää.

On syytä olettaa, että karoliinien välittämä kuva Ruotsin itäisestä naapurikansasta tuli tutuksi lähinnä vain heidän perhepiirissään. Näkemys Venäjästä muuttui kuitenkin ja venäläisten demonisointi väheni. Karoliinien päiväkirjat säilyivät, mutta suullinen perinne sammui melko pian, jos sitä ei kukaan välittänyt kirjoittaa muistiin. Karoliinien historiasta ei tullut sellaista suurta kansanperinnettä kuin isonvihan ajan kertomuksista Suomessa. Ruotsissa elävä kansanomainen Venäjä-kuva oli siksikin 1700-luvun alkupuolella kaksijakoinen. Vanha ryssänpelko eli emämaan puolella Roslagenissa ja rannikkoalueilla, kun taas muualla naapurua alettiin pitää tietyssä mielessä Länsi-Euroopan kaltaisena. Venäjää katseltiin tästä lähtien aikaisempaa huomattavasti selkeämmin silmin.

Kipeä uudelleensuuntautuminen

”Täällä on kaikki hyvin. Vain lopuksi sattui pieni tapaus, armeija kärsi menetyksen, jonka uskon piankin korjaantuvan”, kirjoitti Kaarle XII elokuun 9. päivänä 1709 sisarelleen Ulrika Eleonora nuoremmalle.⁸⁷⁶ Kuningas tarkoitti Pultavan tappiota. Kirje osoittaa, ettei majesteetilla ollut realistista käsitystä katastrofin ulottuvuuksista – että se tosiasiaa merkitsi Ruotsin koko suurvalta-aseman romahdusta.

Sama tunne kaiken pysymisestä ennallaan vallitsi myös Ruotsissa. Sen-suuri ei päästännyt julkisuuteen todellista kuvaa menetyksistä. Vasta vuoden 1710 rukouspäivän plakaatti sisälsi kaunistellun näkemyksen tapahtuneesta. Sen otsikko oli *Hans Kongl. Maj:ts och dess Rikes, alles vårt kiära Fäderneslands närvarande tillstånd, och så många svåra och högstbeklagliga olyckor, som träffat dess Krigshär* (Hänen Kuninkaallisen Majesteettinsa ja hänen valtakuntansa, meidän kaikkien rakkaan Isänmaan nykyisestä tilasta, sekä monista vaikeista ja valitettavista onnettomuuksista, jotka ovat kohdanneet sen Sotajoukkoa). Ennen tämän julkaisun ilmestymistä venäläiset olivat ehtineet painattaa suuren joukon erikielisiä julistuksia, jotka ylistivät saavutettua voittoa.

Ruotsissa virallinen optimismi jatkui varsin kauan. Eri sotilaslauluissa tappiosta saatettiin puhua, mutta varsin kopeasti, ikään kuin se olisi pikemmin kehotus uusiin voittoihin ja revanssiin:

Skryt lagom du min kjäre Ryss.
Ty leken är begynt nyss:
Pultava du väl minnas lär.
Den sidste dansen slöts ey där.

(Kehu kohtuulla, minun rakas venäläiseni. Sillä leikki on aloitettu vasta äsken. Sinä kuulut muistavan Pultavan. Viimeistä tanssia ei lopetettu siellä.)⁸⁷⁷

Myöskään venäläisten suorittama Liivinmaan ja Suomen valloitus ei synnyttänyt paniikkia Ruotsin emämaassa. Pakolaiset valittivat katkerasti, että ruotsalaiset katsoivat heidän onnettomuutensa olevan seurausta tehdyistä synneistä. Kruunu yritti hyvittää pakolaisille heidän menetyksiään, koska he olivat pakenemalla olleet uskollisempia valtakuntaa kohtaan kuin ne, jotka olivat jääneet paikoilleen. Pakolaisapu oli suurisuuntaista ja hyvin järjestettyä.⁸⁷⁸

Vaikka virallinen suhtautuminen sodan jatkamiseen pysyi samana ja luottamus kuninkaaseen oli vankkumatonta, ei voi kieltää, etteikö joitakin toistakin kantaa edustavia ääniä olisi kuulunut jo ennen Pultavan taistelua.

Ne oli kuitenkin silloin vaiennettu. Venäjän uudenaikaistuminen ei ollut jäänyt huomaamatta Ruotsissa. Naapurimaata oli alettu varovaisesti uudelleenarvioida, vaikka se sopikin huonosti yhteen harjoitetun sotapropagandan kanssa.

Osoituksena näkemyksen vähittäisestä muuttumisesta on pieni kirjanen, joka ilmestyi vuonna 1706, siis vuotta ennen sitä, kun Kaarle XII aloitti hyökkäyksensä Venäjälle. Ilman tekijätietoa julkaistun kirjasen nimenä oli *Beskrifning om Ryszlands Belägenheet, Gräntzor, Landskaper, Städer, Styrelse, Macht, Plägsedher och andra Beskaffenheter nu för tiden* (Kuvaus Venäjän tilasta, rajoista, maakunnista, kaupungeista, hallinnosta, mahdista, tavoista ja muista ilmiöistä nykyään). Teos käsitti 92 oktaavosivua, ja sen julkaisemisesta huolehti Antikviteettikollegion kirjanpainaja Olaus Eneaus. Sitä painettiin 1 500 kappaletta. Kirjanen alkaa esipuheella, joka selittää sen tarkoituksen.

Tuntematon kirjailija kuvaa siinä ajankohtaista tilannetta, suurta sotaa Venäjää vastaan. Oli välttämätöntä tuntea Venäjän ominaislaatu ja arvioida oikein vastustajan voima. Kirjoittaja katsoi, että hänen teoksensa vastasi tätä tarvetta. Hän sanoi, että virallinen sensuurista huolehtiva virkamies, *ensor librorum* Gustaf Lillieblad (virassa 1695–1710), oli lukenut käsikirjoituksen ja antanut luvan sen painattamiseen. Lisäksi kirjailija mainitsi, että hänen teoksensa perustui ulkomaalaisiin lähteisiin, jotka valaisivat olosuhteita Venäjällä. Koska julkaisemisen ajankohta oli niin herkkä, oli tekijä punninnut tekstiään kultavaa’alla, jotta hän ei tulisi ilmaiseksi mitään sellaista, josta valtionjohto ei pitäisi. Lopetussanoissaan kirjoittaja sanoi, että kirja sisälsi kuvauksen viimeisimmistä tapauksista ja että lukija voisi uusimman ajan osalta jatkaa tapahtumien seuraamista lukemalla Ruotsin sotabulletiineja.

Jo esipuhe antaa ymmärtää, että kirjoittaja oli ymmärtänyt liikkuvansa miinoitetulla pinnalla. Hän katsoi siksi käsitelleensä aihetta hyvin varovaisesti. Kirjan lopussa olevasta lähdeluettelosta selviää, mitä ulkomaisia kirjallisia tuotteita hän oli käyttänyt.⁸⁷⁹

Lähteet olivat Adam Oleariuksen tunnettu suurteos uutena, Hampurissa vuonna 1692 julkaistuna painoksena, Petrus Petrejuksen *Regni Muschovitici Sciographia* vuodelta 1615 sekä venäläisten uskontoa käsittelevä liite Heinrich Wilhelm Ludorffin teoksesta. Kirjallisuusluettelossa esiintyy vielä englantilaisen lordi Carlislen lähetystökertomus vuodelta 1663, anonymi Nürnbergissä vuonna 1681 painettu Venäjän kuvaus sekä kirja *Europeiska Fama*, joka sisälsi juoruja maanosan ruhtinashuoneista. Nämä lähteet eivät olleet millään lailla tuoreita. Ne sisälsivät suuren annoksen aivan vanhentunutta tietoa. Mikä sen sijaan oli uutta, oli kirjoittajan kokonaisnäkemys ja uudenaikainen aiheen käsittelytapa.

Teoksen tuntematon kirjoittaja ei kuitenkaan ilmaissut luettelossaan kaikkein tärkeintä lähdeään. Leonard Bygdén on huomannut, että teos on aivan epäitsenäinen. Se on enemmän tai vähemmän käänös saksalaisen professori Christian Stieffin teoksesta.⁸⁸⁰ Teksti perustuu lähes kokonaan Stieffin pamflettiin *Relation von dem gegenwärtigen Zustande des Moscowitischen Reichs*, joka painettiin Frankfurt an der Oderissa vuonna 1705, samana vuonna, jolloin sen tekijä sai professorin viran vastaperustetusta Breslaun yliopistosta Sleesiassa.⁸⁸¹

Huomio saksalaisesta alkuteoksesta ja sen syntypaikasta valottaa *Beskrifning om Rydzlands Belägenheet* -kirjase tendenssiä mielenkiintoisella tavalla. Kaarle XII:n armeija oleskeli Saksin Altranstädtissa, kun professori Christian Stieff kirjoitti teoksensa Sleesian-puoleisessa naapurikaupungissa Breslaussa. Karoliinien armeija marssi Breslaun kautta niin tulomatallaan Puolasta kuin menomatallaan Venäjälle. Erityisen mielenkiintoinen on se teoksen osa, joka käsittelee erilaisia hovijuoruja. Tiedetään, että muutoin niin karu ja askeettinen kuningas oli innokas hovijuorujen ja skandaalien seuraaja.⁸⁸² Kenties tämä teoksen osa oli tarkoitettu syötiksi, jotta Kaarle XII lukisi pikku kirjase.

Asia olisi hyvinkin tutkimisen arvoinen. Kuinka Stieffin teos oikein kulkeutui Tukholmaan heti ilmestyttyään, ja kuka otti sen kääntääkseen? Sen sanoma on aivan selvä ja yksinkertainen – Venäjälle ei kannata hyökätä, siellä tulee käymään huonosti. Oliko joku Ruotsin kenttäkanslian virkamies tilannut Stieffiltä oppaan, joka käsittelee Venäjän kasvavaa valtaa ja uudenaikaisuudesta? Tästä voitaneen epäillä hiukan kreivi Carl Piperiä. Tiedetään, että hän yritti kaikin tavoin taivuttaa kuningasta pois liioitellun optimismin tieltä.

Kirjan ilmestyttyä ruotsiksi mielipiteitä valvovassa Kansliakollegiossa alkoi tapahtua. Teos oli Antikviteettikollegion kirjapainon painama ja alkanut jo levitä Tukholmassa, kun keksittiin, että kirjan sanoma oli hyvin vahingollinen. Kansliakollegion pöytäkirja 20. maaliskuuta 1706 kertoo reaktioista.⁸⁸³ Hovikansleri Wilhelm Julius Coyet kutsui virallisen sensorin Lilliebladin paikalle ja läksytti tätä kunnolla. Coyet näytti tekstissä olevia kohtia, jotka sotivat jyrkästi Ruotsin propagandaväittämiä vastaan. Hovikanslerin mielestä kirjassa oli sivuutettu ruotsalaisten vankien surkea kohtelu Venäjällä ja monta muuta venäläisten barbaarisuudesta kertovaa seikkaa. Lillieblad sanoi, että hän oli kyllä keksinyt nämä epäilyttävät kohdat tekstissä ja käskeny sen kirjoittajaa korjaamaan ne. Tämä oli kuulemma ollut joku Wicksell-niminen mies. Antikviteettikollegion kirjanpainaja oli kuitenkin kieltäytynyt tekemästä muutoksia. Luultavasti kritiikki oli tullut kirjanpainajalle liian myöhään.

Kollegio katsoi, että Lilliebladin esittämät puolustelut olivat heikot. Oli ihmeellistä, että kirjoittaja ja kirjanpainaja eivät olleet totelleet sensorin määräyksiä. Siksi asia nousi pöydälle myös seuraavassa kokouksessa maaliskuun 21. päivänä 1706. Nyt syytetyn paikalla seiso i kirjanpainaja Olaus Enaeus.⁸⁸⁴ Hänellä oli mukanaan osa käsikirjoituksesta, jota hän näytti Kansliakollegion herroille. Toinen osa tekstistä oli vielä kisällien hallussa. Käsikirjoitus oli niin täynnä Lilliebladin korjauksia, että sitä oli vaikea lukea. Sensuuri oli toisin sanoen toiminut juuri niin kuin pitikin. Enaeus näytti vielä sensorin myöntämän painatuslupan ja kaksi Lilliebladin myöhempää kirjettä, jotka nekin koskivat korjauksia. Kirjanpainaja antoi vielä hallussaan olevan suuren kirjämäärän hävitettäväksi mutta kertoi samalla, että osa painoksesta oli jo ehtinyt jakeluun. Muutama kappale oli näin livahtanut pois mielipiteitä valvovan silmän alta.

Tuntuu oudolta, että tapausta pohtineet virkamiehet eivät kiinnittäneet juuri lainkaan huomiota kirjailijaan vaan keskittyivät kirjanpainajan hiillostamiseen. Se oli kuitenkin ajan tapa, sillä kirjanpainaja oli tietysti sama kuin kustantaja ja vastuussa levittämistään teoksista. Tiedetään, että teoksen takavarikko epäonnistui, sillä vielä vuonna 1713 – lähes seitsemän vuotta myöhemmin – kollegion sihteeri oli huolissaan siitä, että teos näytti levinneen kaikkialle. Vaikka se oli kiellettyä lukemista, se tuntui kiertelevän Tukholmassa kädestä käteen.⁸⁸⁵ Pultavan tappio oli vain lisännyt kirjan kiinnostavuutta. Mutta kuka oli sen tuntematon kääntäjä tai muokkaaja?

Pikku teoksen kirjoittajasta tai kääntäjistä tiedetään hyvin vähän. Hän oli edesmenneen valtakunnankansleri Magnus Gabriel De la Gardien entinen yksityissihteeri Jöran Wichsell, vuonna 1706 jo iäkäs vanhus, joka näyttää tehneen hajanaisia kirjallisia töitä eri kirjanpainajille. Kuusi hänen kirjettään kanslerille vuodelta 1681 tunnetaan; ne osoittavat oikeastaan vain, että hän osasi hyvin latinaa ja tuns i kiinnostusta hovijuoruja kohtaan.⁸⁸⁶ Alf Åberg on käsitellyt Wichsell iä aikaisemmin, mutta hän on väärässä sanoessaan, että tämä oli nuori ylioppilas.⁸⁸⁷

Mitä kirjassa sitten oli sensuurin kannalta niin kovin väärin? Itse asiassa hovikansleri oli viitannut vain pariin virheelliseen kohtaan, mutta voi hyvin sanoa, että koko teos oli kirjoitettu väärässä sävyssä, jos sitä tarkastelee valitsevan ulkopoliittisen tilanteen kannalta. Kirjanen sisälsi kaksitoista temaatista lukua Venäjä-kirjallisuudessa totuttuun tapaan. Ensin esiteltiin Venäjän maantiede, sitten valtiomuoto ja vallassa olevan tsaarin persoonallisuus ja perheolot. Sen jälkeen kuvattiin ortodoksisen uskonnon pääpiirteet ja papisto. Lopuksi kirjoittaja kertoi Venäjän sotalaitoksesta ja siinä tapahtuneista

uudistuksista, vertasi Venäjän sotavoimia naapurivaltojen sotavoimiin ja kirjoitti hiukan vielä Venäjän valtion taloudesta ja kaupasta.

Jo ensimmäinen luku maantieteestä sisälsi pelottavia mainintoja.⁸⁸⁸ Kirjoittaja sanoi, että Venäjä oli suunnattoman suuri: sillä oli mittaamattomasti tundraa, taigaa ja aroja, jotka suojelivat sitä joka taholta. Wichsell luetteli kaikki Venäjän kolmetoista maakuntaa, joista kokonaista yksitoista oli vallattu parina viime vuosisatana. Tämä katkelma antoi hyvän käsityksen Venäjän valtakunnan tavattomasta kasvusta. Pääkaupunki Moskovaa kirjoittaja kuvaili lähestulkoon Erik Palmquistin karttateoksen hengessä, siis melko vanhentuneesti.

Sitten Wichsell pääsi vauhtiin kuvatessaan lähemmin tapahtunutta muutosta. Teksti vertasi oloja ennen ja nyt. Kaikki näkyi jo venäläisten ulkosunkin vaihtumisesta. Tsaari Pietari oli leikannut pajareitten parrat, pukenut heidät länsimaisiin vaatteisiin ja opettanut heille uusia tapoja. Uneliaasta kansasta oli hetkessä kuoriutunut virkeitä ja toimintatarmoisia ihmisiä. Venäläiset olivat nyt paljon miellyttävämpiä kuin mitä vanhoissa matkakuvauksissa kerrottiin. Wichsell ylisti myös hallitsijaa ja kertoi hänen sukujuuristaan, mutta aivan erityistä huomiota herättää tekstissä kuvaus tsaarin aikaansaamista pedagogisista reformeista ja kruununperijä Aleksei Petrovitšin kasvatuksesta. Venäjän keskushallinnosta Wichsell tiesi vähemmän, mutta hän luetteli kuitenkin kaikki tuntemansa prikaasit. Hän sanoi vielä, että tsaarin itsehallinto oli erinomainen valtiomuoto, koska se teki mahdolliseksi suunnattomien voimavarojen kokoamisen.

Sotalaitosta koskevat huomiot Wichsell esitti kirjasen loppuksi. Ne olivat ruotsalaisesta näkökulmasta epäilemättä teoksen pelottavin osa. Venäläiset olivat nyt kokonaan hylänneet vanhan eristyneisyytensä. Valtakunta oli alkanut innokkaasti kopioida ulkomaisia malleja ja lähettänyt satoja nuoria miehiä opiskelemaan Länsi-Eurooppaan. Se oli seurausta itsensä tsaarin suuresta ulkomaanmatkasta 1690-luvun lopussa. Venäjä oli rohkeasti hylännyt sen vanhan oppinsa, että alamaiset oli pidettävä tietämättöminä muusta maailmasta. Orjuus oli kumottu. Nyt maa oli täynnä uusia kouluja ja aatelismiehet opettelivat kaikkia kieliä, ennen muuta ranskaa, ranskalaisten kotiopettajien tulvehtiessä Venäjälle.

Tsaari Pietarin sotilaallinen periaate oli, että valtakunta ei enää kätkeytyisi rajalinnoitustensa taakse. Hyökkäävä vihollinen oli päinvastoin tuhotava käyttämällä poltetun maan taktiikkaa, mikä oli jättiläismaalle paras puolustautumistapa. Ilmiö näkyi jo käynnissä olevassa sodassakin, jossa venäläiset olivat luoneet autioalueen Itä-Liivinmaalle. Venäjä ei koskaan

hyökännyt naapureittensa kimppuun, elleivät nämä jo olleet sodassa muulla taholla. Näin oli käynyt aivan äskenkin, kun tsaari oli hyökännyt Ruotsia vastaan juuri silloin, kun tämä maa soti Tanskaa vastaan.

Lisäksi oli merkittävää, että tsaari oli tuhonnut streltsit, henkikaartinsa, ja korvannut heidät saksalaisella sotilaallisella järjestelmällä. Saksalaiset upseerit komensivat venäläisiä sotilaita. Kuri ja aseistus olivat aivan toiset kuin aikaisemmin. Vaarallisinta oli, että Venäjän asevoimien suuruus oli niin lamaanuttava. Kysymys oli miltei astronomisista luvuista. Venäjällä oli 410 000 miestä asepuvussa, ja lisäksi tuli 150 000 miehen talonpoikainen nostoväki. Näiden lukujen valossa kuusi vuotta sitten saadun Narvan voiton arvo himmeni. Se oli toki ollut ruotsalaisten sotataidon ja rohkeuden tulosta, mutta se oli riippunut myös hyvästä onnesta.

Voi olla samaa mieltä kuin hovikansleri Wilhelm Julius Coyet, että kirja ei sopinut suuren yleisön luettavaksi aikana, jolloin optimismi oli korkealla Kaarle XII:n aloitettua marssinsa kohti Moskovaa. Teos esitti kuninkaan hankkeen täysin mahdottomana. On hiukan merkittävä, että kirjan julkaisemisesta käyty keskustelu loppui Kansliakollegiossa ilman mitään päätöstä tai muuta tuomiota kuin että teos kuului kiellettyyn kirjallisuuteen. Kirjoittajaa tai kirjanpainajaa ei viety oikeuden eteen. Asia oli ilmeisen arka kuten ulkovaltoja koskevat mielenilmaukset yleensäkin. Toimenpiteistä voi aina odottaa reaktioita diplomaattikunnan taholta, mihin suuntaan ne sitten kävivätkään, ja siksi juttu painettiin villaisella.

Kun Pultavan tappio oli tosiasia ja Ruotsin häviö suursodassa alkoi tuntua todennäköiseltä, nousivat kriittiset äänet kuuluviin itsevallasta ja sensuurista huolimatta. Pakolaiset olivat yhä katkerampia ja kaipasivat kotiinsa. Vuosien 1713–1714 valtiopäivien aikana kupla puhkesi ja itsevaltaa alettiin äkkiä arvostella varsin näkyvästi. Sitä pidettiin syynä kaikkiin onnettomuuksiin.

Tähän yhteyteen kuuluu anonymi kiistakirjanen *Alla fyra ständernas i Finland tal* (Kaikkien Suomen neljän säädyn puhe). Mainittu pamfletti on säilynyt pelkästään käsikirjoituksena, mikä ei sinänsä ihmetytä. Olisi ollut uskaliaasta levittää sitä painettuna. Tuntuu siltä, että kirjaseen takana on täytynyt olla joukko valtakunnan itäpuoliskon alueelta tulleita valtiopäivämiehiä, jotka nyt uskalsivat päästää arvostelunsa valloilleen.⁸⁸⁹ Suomalaiset eivät enää tyytyneet kirjoittamaan arkkiveisuja kuninkaan ylistämiseksi eivätkä kotiomaansa surkeista oloista kertovia valitusvirsiiä, vaan he nousivat lyhytaikaiseen oppositioon koko noudatettua politiikkaa vastaan.

Kiistakirjasessa kuvailtiin, millainen tilanne vallitsi valtakunnan itäosissa. ”Miten raskas ja vaikea kuorma orjuus onkaan kansalle”, kirjoittaja

huudahtaa, ja hän lisää, että erityisen vahingollinen se on silloin, kun se perustuu ”barbaarisen vihollisen tyrannimaiseen väkivaltaisuuteen”. Jos nopea apu ei saavu Ruotsista, venäläiset toteuttavat koko Suomessa ”ennennäkemättömän kauhistuttavan hirmuvallan”. Emämaan velvollisuutena oli tulla välittömästi tukemaan Suomea. Muutoin kävisi Ruotsillekin huonosti. Kirjoittaja spekuloi myös, miten vastahyökkäys pitäisi järjestää.

Hyvinkin puolet pamfletin tekstistä sisälsi ohjeita siitä, miten Ruotsin valtiomuoto pitäisi muuttaa tehokkaan avun antamiseksi. Valtaneuvoskunnan olisi otettava valta käsiinsä kuninkaalta, joka oli poissaolonsa vuoksi estynyt hoitamasta tehtäviään. Juridisesti tällainen vallankaappaus voisi perustua vuoden 1634 tai 1661 valtiosääntöön, joita aikaisemminkin oli sovellettu silloin, kun kuninkaanvaltaa ei ollut. Näiltä osin *Alla fyra ständernas i Finland tal* oli ilmeisen vallankumouksellinen.

Emme tiedä, pidettiinkö suunniteltua puhetta koskaan valtiopäivillä. Oletus kuitenkin on, että joku vuosien 1713–1714 Suomesta tulleista valtiopäivämiehistä on pidellyt hanhensulkaa kädessään. Teos on varhaisimpia Kaarle XII:ta kritisoivia kirjoitelmia mitä tunnetaan.⁸⁹⁰ Tutkimus on tässä yhteydessä keskustellut kahdesta eri tekijäehdokkaasta. Toinen heistä olisi tuolloinen Turun hovioikeuden varapresidentti Sven Leijonmarck ja toinen Turun piispa Johannes Gezelius nuorempi. Näistä kahdesta henkilöstä Leijonmarck on todennäköisempi vaihtoehto. Hän oli juristi, joka oli jo vuoden 1686 lakikomis-sion työssä osoittanut itsevallan vastaista mieltä ja joka toimi vuosina 1713–1714 tärkeässä tehtävässä, valtiopäivien salaisen valiokunnan jäsenenä.⁸⁹¹

Merkillisin ja tärkein suuren Pohjan sodan aikana laadituista Venäjää koskevista teoksista Ruotsissa on Lars Johan Malmin laaja käsikirjoitus vuodelta 1716. Se on suuria kysymyksiä pohtiva kirjallinen esitys, jonka syntyhistoria ja sisältö ovat hyvin kiinnostavat. Teos on aivan keskeisessä asemassa tarkasteltaessa Ruotsin ulkopolitiikan uudelleen orientoitumista, kun valtasuhteet Pohjois-Euroopassa muuttuivat Venäjän eduksi. Kirja on melko tuntematon, koska sen sisältö koettiin hyvin rohkeaksi. Sitä ei koskaan painettu, vaikka yrityksiä siihen suuntaan tehtiinkin.

Lars Johan Malmin teoksella on ajalle tyypillinen vaatimaton otsikko *Några Anmärkningar Angående det Ryska Rijketz nuvarande marcht och styrkio*, mutta kyseessä on monumentaalinen, lähes kaikkia asianhaaroja Ruotsin näkökulmasta pohtiva 600-sivuinen mietintö. Sen tekijä Lars Johan Malm oli syntynyt vuonna 1688 Viipurissa sotakomissaarin poikana ja käynyt koulunsa siellä. Hän oli jo alkuperänsä vuoksi hyvin sopiva Venäjän olojen tarkastelijaksi. Turun yliopiston matrikkeliin Malm kirjoitettiin vuonna 1706, ja neljä vuotta

myöhemmin hän piti akateemisen puheen Altranstädtin rauhan kunniaksi. Sotaan hän joutui sotatuomarin ominaisuudessa ja jäi Viipurin antautuessa vuonna 1710 venäläisten vangiksi. Vankeusaika Pietarissa oli aluksi rankka, mutta päästyään Moskovaan Malm osti itsensä vapaaksi suurella rahasummalla. Paluu Venäjältä läpi sodan runteleman Suomen oli vaikea, mutta vuonna 1714 entinen sotatuomari oli lopultakin Tukholmassa. Siellä hänelle sattui onnenpotku, nimitys kansliapresidentti Arvid Bernhard Hornin sihteeriksi.

Miksi näin kävi, jää tietämyksemme ulkopuolelle. Ehkä Malm puhui teoksestaan ja korkea virkamies kiinnostui asiasta. Nuoren miehen on täytynyt tehdä Horniin erittäin hyvä vaikutus. Oleskelu vallan keskuksessa kehitti hänen ajatteluun. Monilla Malmin puhtaaksikirjoitetun teoksen sivuilla aistii rauhanpolitiikkaa ajaneen kansliapresidentin vaikutuksen. Tämän siipien suojasta oli hyvä aloittaa nopeasti nouseva ura Ruotsin keskushallinnon virkakoneistossa. Malmista tuli vuonna 1717 Turun hovioikeuden sihteeriksi ja seuraavana vuonna asessori. Hovioikeus toimi sodan aikana maanpaossa Tukholmassa, ja voi olettaa, ettei Malmilla ollut tuona aikana kovinkaan suurta työtaakkaa. Jo vuonna 1719 hänet aateloitiin nimellä Ehrenmalm, ja on mahdollista, että hänen suuri, vuonna 1716 valmistunut käsikirjoituksensa Venäjältä oli hänen pääansionsa.⁸⁹² Sen kaltaista teosta kaivattiin Ruotsissa tuona murrosaikana.

Teoksen syntyvaiheet ovat harvinaisen hyvin tunnetut. Laaja kirjeenvaihto valottaa niitä. Heti palattuaan Ruotsiin vuonna 1714 Malm kääntyi kahdella kirjeellä Kuninkaallisen Majesteetin puoleen. Kirjeet kuvasivat hänen vaihteita vankeudessa.⁸⁹³ Vapauden ostaminen Moskovassa oli ollut mahdollista vain erään rikkaan kauppiaan antaman lainan avulla, ja velkansa pantiksi Malm oli jättänyt tälle suuren käsikirjoituksensa, jonka hän oli kirjoittanut vankeutensa aikana. Saadakseen hengentuotteensa itselleen Malmin piti maksaa tuo laina, ja siinä hän tarvitsi kruunun apua. Sitä hän saikin Arvid Bernhard Hornin kautta, ja ennen pitkää 600-sivuinen käsikirjoituspinkka oli kirjoittajansa käsissä. Tapaus osoittaa, että yhteydet Venäjälle toimivat kesellä kuuminta sotaakin.

Teos puhtaaksikirjoitettiin ja sai lopullisen nimensä *Några Anmärningar Angående det Ryska Rijketz nuvarande marcht och styrkio, i anseende till Myckenheten af Manskap, Landets fruchtbarhet, de inrättade Manufacturer, Handelen, Rijketz Inkomster, den nu befinteliga Land- och Siöö-Milicen och några andra Skiähl, som i den Siunde Boken finnes, Upsatte under desz fångenslap Åhr 1710–1713 af L. J. Malm* (Joitakin huomioita Venäjän valtakunnan tämänhetkisestä mahdista ja voimasta, huomioon ottaen sotaväen lukumäärän, maan hedelmällisyyden, perustetut

manufaktuurit, kaupan, valtakunnan tulot, nykyisen maa- ja meriväen määrän sekä joitakin muita syitä, jotka luetellaan seitsemännessä kirjassa. Kirjoittajan vankeutensa aikana vuosina 1710–1713 laatinut L. J. Malm).⁸⁹⁴ Se on kirja, joka vetää hyvin vertoja Ruotsin siihen asti tunnetuimmalle ja parhaalle Venäjän kuvaukselle, Petrus Petrejuksen teokselle *Regni Muschovitici Sciographia* (1615). Jokseenkin tasan sata vuotta erottaa nämä merkittävät kirjat toisistaan.

Sanalla sanoen Lars Johan Malmin teos on varsin kypsä Venäjän tarkastelu. Aikaisemmat Venäjästä kirjoittaneet ruotsalaiset ovat kuin amatöörejä Malmin rinnalla. On vahinko, että suuri teos valmistui Ruotsin suurvallan viime hetkillä, jolloin sitä ei julkaistu vaan se unohdettiin ja keräsi jatkossa pölyä arkiston nurkassa. Jos se olisi painettu, se olisi merkinnyt edistysaskelta koko aihepiirille.

Teos alkaa omistuskirjoituksella Arvid Bernhard Hornille. Sitten seuraa esipuhe, jossa kirjoittaja selvittelee tarkoituksiaan. Venäjää koskeva kirjallisuus oli Malmin mukaan sangen ala-arvoista. Aihe oli jostain syystä tehnyt tarkastelijoistaan joko teeskenteleviä tai kiihtyneitä kirjoittajia, jotka eivät pihanneet mitään totuudesta vaan olivat antaneet petturuuden, tietämättömyyden tai vihan kuljettaa kynäänsä. Sellaisia olivat vanhat kirjailijat Guagninus ja Oderborn olleet ja sellaisia olivat myös ne uudet kirjailijat, jotka laativat kirjoja Venäjästä ja sen tsaarista. He katselivat kohdettaan kiikarin väärästä päästä, niin että kaikki vaikutti pienemmältä ja tyhjänpäiväisemmältä kuin mitä se todellisuudessa oli. Venäjä meni näiden kirjoittajien mielestä kummallisella tavalla aina äärimmäisyyksiin. Tsaari oli yksinomaan tyranni, jonka hirmuteot olivat kaikenlaatuiset. Mutta itse asiassa kukaan yksittäinen ihminen ei voinut näytellä sellaista osaa, mikä tsaari Pietarille oli annettu, selitti Malm.

Tsaarin uusi hallinto Venäjällä oli Malmin mukaan saanut ulkomailla ihailijoita ja ylistäjiä. He olivat useimmiten mielistelijöitä, jotka odottivat palinkintoja hallitsijan kädestä. He eivät useinkaan olleet nähneet sitä maata, josta oli heidän mukaansa tulossa onnellisuuden koti. Oli kuitenkin olemassa myös Venäjän tuntijoita, joiden tiedot perustuivat kokonaan vanhempaan kirjallisuuteen. Heidän oli vaikea tehdä eroa vanhan ja nykyisen Venäjän välillä. Heidän kirjoitelmansa olivat siksi hyvin harhaanjohtavia.⁸⁹⁵

Esipuheensa lopussa Malm esittelee pääasialliset lähteensä. Painettuja lähteitä oli yllättävän vähän – ranskalaisia pamfletteja, kuten Grimarestin *Les Campagnes de Charles XII. Roi de Suède*, tuntemattoman tekijän ruhtinas Menšikovin elämäkerta, kertomus Pietarin kaupungin perustamisesta vuodelta 1713, sekä Marpergerin kirja Venäjän kaupasta. Onkin ilmeistä, ettei Malmin teos perustunut lukuhedelmiin vaan omiin kokemuksiin. Syntyään

viipurilaisena ja Viipurin varuskunnan sotatuomarina hänellä oli ollut hyvät edellytykset tarkkailla Venäjää. Venäläiset pitivät vuonna 1710 pidättämäänsä Viipurin ruotsalaista varuskuntaa melko pitkään eräänlaisena vaihdon välineenä, jonka ajateltiin olevan Ruotsissa vangittujen korkea-arvoisten venäläisten upseereiden vapauttamisen hinta. Vaihotosuunnitelma eteni melko pitkälle, kunnes ruhtinas Dolgorukin ja hänen tovereittensa onnistunut pakohanke mitätöi sen.⁸⁹⁶ Malmilla oli onnea, kun hän pääsi irtautumaan varuskunnastaan ennen kuin se lähetettiin Siperiaan. Siellä hän olisi ollut paljon enemmän eristyksissä eikä olisi saanut käsiinsä tietoja Venäjän suuresta muutoksesta. Euroopan Venäjällä, Pietarissa ja Moskovassa, oli sentään paljon helpompi seurata kehityksen kulkua.

Malm käsittelee teoksessaan myös tsaaria ja tämän perhettä, mutta hän sanoo olevansa hyvin selvillä tämän aiheen suuresta herkkyydestä. Hän kirjoitti tsaarista silti, koska katsoi tämän olevan julkisuuden henkilö ja sellaisena hyväksyttävä kritiikin kohde. Uskontokysymystä kirjoittaja kuitenkin vältteli, koska siinä ei ollut tapahtunut mitään muutosta ja kaikki oli entisellään. Oleariuksen kuvaus venäläisten uskonnosta piti täysin paikkansa, hän toteasi. Myöskään Venäjän oikeuslaitoksesta, tuomioistuimista ja rangaistuksista Malm ei toisin kuin monet edeltäjänsä kirjoittanut sanaakaan. Hän suunnitteli erillistä suurempaa teosta tästä temasta, koska oli koulutukseltaan juristi.⁸⁹⁷

Toisin kuin edeltäjillään Malmilla oli teoksessaan selvä pääjuonne, joka näkyy sen jokaiselta lehdeltä. Tämä juonne oli *Venäjän mahdin* eli valtiollisen voimakkuuden tutkiminen ja analysoiminen kaikissa suhteissa. Se oli teoksen kirjoittamisen hetkellä Ruotsin ulkopoliitiikan tärkein ongelma, ja niin se olisi jatkossakin varsin pitkään. Teoksen pääsanoma oli – jos sen määritteli lyhyesti – väite, että *Venäjä oli savijalkainen jättiläinen*, ajatus, joka nyt esiintyi ensimmäisen kerran ruotsiksi koko paljastavuudessaan. Tämä mielipide on elänyt Ruotsissa ja Länsi-Euroopassa ainakin 200 vuoden ajan 1700-luvun alusta aina 1900-lukuun asti. Tietyissä mielessä se on vieläkin elossa.

Ne elämänalueet, joita Malm käsitteli, olivat sotalaitos, talous, maanviljely ja teollisuus. Kirjoittaja halusi antaa kotimaalleen ohjeita, kuinka se selviäisi tulevaisuudessa Venäjältä tulevasta painostuksesta. Hän ei ollut keksinyt kaikkia ajatuksiaan itse, vaan hän oli kehittänyt niitä keskusteluissa erään vankitoverinsa, pastori Johan Norrgrenin (1687–1740), kanssa. Sen tunnetun itäsuomalaisen pappissuvun jälkeläisenä, joka otti myöhemmin nimen Alopaeus, Norrgren oli saanut Moskovassa ruotsin kielen opettajan viran, ja hän oli oppilaittensa välityksellä paljon paremmassa kosketuksessa venäläiseen yhteiskuntaan kuin Malm itse.⁸⁹⁸ Suuri osa niistä huomioista, jotka

koskivat venäläisten tapoja ja ominaisuuksia, lieneekin teoksessa Norrgrenin perua. Hän oli merkittävä oppinut, Pärnun yliopiston lyhytaikainen professori sekä vapautumisensa jälkeen Rantasalmen kirkkoherra. Sodan aikana hän kuului kenraali Adam Ludwig Lewenhauptin Moskovaan perustamaan luterilaiseen kirkkokonsistoriumiin.⁸⁹⁹ On täysi syy katsoa, että *Någre Anmärkningar Angående det Ryska Rijketz nuvarande macht och styrkio* on oikeastaan kahden itäsuomalaisen oppineen muodostaman ajatushautomon yhteisteos, merkittävä siinäkin suhteessa, että se on ensimmäinen puhtaasti suomalaista alkuperää oleva suurempi kirja Venäjältä koko tässä tarkasteltavana aikana.

Lars Johan Malmin käsikirjoitus koki dramaattisia vaiheita ennen kuin se pantiin sivuun ja unohdettiin kokonaan. Kirjoittaja jätti käsikirjoituspakan Kansliakollegiolle painatusluvan saamiseksi ja sai huhtikuun 10. päivänä 1716 arkistosiihteri Elias Palmiskiöldin kirjoittaman vastauksen. Palmiskiöld oli tuohon aikaan sensuurista vastaava virkamies eli *ensor librorum*. On hyvin merkillistä, että vastaus ei ollut virallinen, diariin merkitty kirjelmä, kuten olisi pitänyt olla, vaan vapaamuotoisessa hyvä veli -hengessä laadittu yksityiskirje. Se on alkuperäisenä luettavissa Malmin ilmeisesti hiukan myöhemmin sidottamassa käsikirjoituksessa.⁹⁰⁰

Mitä sensori siis halusi sanoa nuoremmalle virkaveljelleen Kansliakollegiossa? Valtionarkisto oli hyvin lähellä vallan keskusta, ja pitää muistaa, että myös joukko asiantuntijoita, venäjäntulkkeja ja valtakunnan historiografi, työskentelivät aivan viereisissä huoneissa. Palmiskiöld oli siis melkoinen asiantuntija. Hänen kirjeensä sävy oli erittäin ystävällinen, mutta se sisälsi silti kielteisen päätöksen. Lämpimin, persoonallisin äänenpainoin sensori kirjoitti, että Malm ei ilmeisesti ollut ymmärtänyt, miten vaarallinen hänen teoksensa oli sekä hänelle itselleen että valtakunnalle. Tänä ajankohtana ei kukaan saanut esittää ajatuksiaan vapaasti. Oli odotettavissa, että rauhanneuvottelut Venäjän kanssa alkaisivat koska tahansa, eikä ollut ollenkaan mahdollontta, että venäläiset vaatisivat kirjan kirjoittajan vangitsemista ja luovuttamista Venäjälle. Valtionsalaisuuksien paljastaminen olisi epäviisasta myös sotavankeja ajatellen. He saisivat ehkä kärsiä Malmin kirjasta. Palmiskiöldillä ei kuitenkaan ollut henkilökohtaisesti mitään Malmin teosta vastaan, se oli tärkeä ja sen kirjoittajan kyvyt ilmeisen loistavat.

Palmiskiöld oli oikeassa siinä suhteessa, että venäläiset halusivat usein rangaista ulkomaisia kriitikkojaan. Olof Hermelinin kohtalo oli tuoreessa muistissa – hänet arveltiin mestatuksi Pultavan taistelun jälkiselvitteilyjen aikana, koska hän oli ollut Kaarle XII:n propagandisti. Sensori muisti myös Philip von Krusenstiernin kohtelun sekä Grigori Kotošihinin vaiheet.

Venäjästä kirjoittamisen nestori Ruotsissa, Petrus Petrejus, oli hänkin kokenut kuolemantuomion uhkan, vaikkakin se oli tullut Tanskan taholta.⁹⁰¹

Palmskiöldin päätös ei jäänyt pysyväksi. Lars Johan Malm ei välittänyt siitä vaan haki uudelleen julkaisulupaa Kansliakollegiolta. Tällä kertaa hän kääntyi suojelijansa kansliapresidentti Arvid Bernhard Hornin puoleen, joka tuki häntä nytkin. Päätöksessään 28. päivänä syyskuuta 1716 collegio kirjoitti täysin vastoin Palmskiöldin kantaa, että teos, joka oli vaatinut niin paljon työtä ja vaivaa ja joka oli niin tarkkanäköinen, ehdottomasti pitäisi julkais- ta ja kirjoittajan tekijänoikeus pitäisi panna kymmeneksi vuodeksi.⁹⁰² Kaarle XII, jonka kädessä lopullinen ratkaisu oli, hyväksyi hankkeen kirjelmässään 19. lokakuuta 1716.⁹⁰³

Kuitenkaan ei *Anmärkningar Angående det Ryska Rijketz nuvarande macht* koskaan ilmestynyt. Jotain, mitä emme tiedä, oli tullut väliin. Ehkä niinkin yksinkertainen asia kuin että suuren painatustyön rahoitus ei onnistunut. Ehkä Malm oli sittenkin muuttanut mieltään, monien varoitusten pelästyt- tämänä. Se, että hän oli säästänyt Palmskiöldin kirjeen, vieläpä sidottanut sen käsikirjoitusniteeseen, puhuu hiukan tämän tulkinnan puolesta. Itsevaltiuden perusta oli kuitenkin jo vuosina 1717–1718 pahasti horjumassa. Kuninkaan kuoleman jälkeen hänen antamansa *imprimatur* ei enää ollut mikään suositus. Rauhan tultua vuonna 1721 teoksen sanoma ei ollut enää ajankohtainen.

Lars Johan Malmin teoksen täysimittainen esittely on melkein ylivoi- mainen tehtävä kirjan laajuuden ja sen hyvin rikkaan sisällön vuoksi.⁹⁰⁴ Kirjoittajan menetelmänä oli ensin kuvata jokin ilmiö Venäjällä myönteisin sanankääntein ja sitten kumota juuri sanottu analysoimalla sen kielteisiä puolia. Malm tarkasteli ainoastaan puhtaasti venäläisiä, muusta maailmasta eroavia seikkoja – ei siis niitä piirteitä Venäjän valtio- ja yhteiskuntaelämäs- sä, jotka olivat samankaltaisia länsimaisten kanssa. Venäjän suuri väkiluku, maan viljavuus, venäläinen tapa käydä kauppaa, valtion suuret tulot ja mah- tava sotilasvalta esitellään perusteellisin numeroin ja tilastoin, mutta sitten ne rikotaan sirpaleiksi ja kuvaillaan kansallisen onnettomuuden lähteiksi. Lopuksi sanotaan, että Venäjää voisi verrata heikkojalkaiseen jättiläiseen, jonka kääpiö hyvin voi voittaa, jos sen organisaatio ja sitkeys ovat riittävän vankkaa tekoa.

Herättää huomiota, että Malm on valinnut myönteiset esimerkkinsä Venäjän uudistamis- ja modernisointihankkeen piiristä ja kielteiset seikat, jotka vähensivät uudistamisesta saatua hyötyä, Venäjän klassisen kulttuu- rin ja sitä koskevien stereotyyppien piiristä. Niinpä Venäjän suuri väkiluku ei ollut mikään voimavara, kun sitä vähensi venäläisten perinteinen laisuus

ja orjanluonto, kansan rauhaton taipumus kapinointiin, muukalaisviha ja juoppous, kavaluus ja petollisuus sekä kansakunnan ylenpalttinen ylpeys ja korskea itsetietoisuus. Malm käsitteli Pietari I:n uudistukset yhden toisensa jälkeen asiallisin ja arvostavin sanoin mutta osoitti, että perinteinen venäläinen yhteiskunta, uskonto ja tavat tuhoaisivat reformin merkityksen. Venäjä tulisi näin aina kuten ennenkin palaamaan vanhaan, tällä kertaa luultavasti heti, kun nykyinen tsaari oli kuollut.

Lars Johan Malmin loppukysymys oli, voitettaisiinko Venäjä käynnissä olevassa sodassa vai ei. Kirjoittaja katsoi, että Venäjällä oli mitä parhaat edellytykset olla suurvalta. Tsaarin valtakunnalla ei ollut luonnollisia rajoja, jotka olisivat estäneet laajentumisen, ja sen sijainti neljän eri meren (Mustameri, Jäämeri, Kaspianmeri, Itämeri) rannalla oli suurenmoinen ja takasi monenlaisia yhteyksiä ulkomaailmaan. Nyt oli muuttunut todellisuudeksi myös se, mistä aikaisemmat Ruotsin kuninkaat olivat varoittaneet: Venäjällä oli uusi suuri kaupunki, suorastaan pääkaupunki, Itämeren rannalla, ja kaikki valtakunnan laajenemista rajoittaneet esteet olivat kadonneet. Neptunuksen poika istui ensimmäistä kertaa Venäjän valtaistuimella. Tsaari voisi muovata Venäjän suuresta ja tottelevaisesta kansasta mahtavan voiman, joka olisi kuolettavan vaarallinen paitsi muille valtioille myös Ruotsille.

Oliko Ruotsilla siis mitään mahdollisuutta saavuttaa käynnissä olevassa sodassa voitto tästä jättiläisestä? Se ei tuntunut todennäköiseltä. Isänmaan pelastaminen vaati roomalaista rauhallisuutta ja kylmää päätä. Ruotsi oli muodostanut valtakunnan kuten ammin Roomakin suuren sisämeren rannoille, joita ruotsalaiset olivat oppineet hallitsemaan. Nyt oli tärkeää olla joutumatta paniikkiin ja tekemättä rauhaa vastustajan kanssa tämän omilla ehdoilla. Aika työskenteli Ruotsin hyväksi. Oli odotettava, kunnes Venäjän uuden järjestelmän heikkoudet murtaisivat sen voiman. Lopullinen ratkaisu saattaisi siis olla myönteinenkin.

Siten ei kuitenkaan käynyt. Ruotsi alkoi hitaasti pyrkiä rauhaan vastustajiansa kanssa, myös Venäjän kanssa. Uudelleen suuntautumista johti osaksi juuri se valtiomies, jonka palveluksessa Lars Johan Malm oli ollut, nimittäin kansliapresidentti Arvid Bernhard Horn. Tämä pyrki harjoittamaan tasapainoia eri vihollisten välillä ja yllyttämään niitä käymään toistensa kimppuun, mikä melkein onnistuikin Tanskan osalta. Hornin johtaman valtaneuvoston asema ei ollut vahva, sillä kuninkaalla oli oma suosikkinsa, Holsteinista kotoisin oleva Georg Heinrich von Görtz, jolla ei ollut virallista asemaa Ruotsin hallintokoneistossa mutta joka toimi kuin kaikkivoipa ulkoministeri. Holsteinilaisena Görtz oli vannoutunut Tanskan vastustaja.

Uudenkaupungin vuonna 1721 solmitun rauhan esihistoria ja tapahtumat ovat nykytutkimuksen ansiosta hyvin tunnetut. Kahden suomalaisen historiantutkijan, Raimo Rannan ja Petri Karosen, teokset rauhasta muuttavat olennaisesti vanhemman historiankirjoituksen kuvaa asioista.⁹⁰⁵ Nämä uudemmat tutkimukset perustuvat sekä ruotsalaiseen että venäläiseen lähdeaineistoon.

Rauhantunnustelut Venäjän kanssa alkoivat tosiasiasa heti Pultavan tappion jälkeen. Piankin ilmeni, että tsaari ei enää tyytynyt ”vanhojen venäläisten maiden Inkerinmaan ja Käkisalmen läänin” palauttamiseen, vaan että hänen ruokahalunsa oli kasvanut. Pietarin kaupunki vaati laajan turvavyöhykkeen, jonka piirissä olisivat Suomenlahden rannikot. Tutkimuksen pääongelmana onkin kysymys, miksi Venäjä luopui Suomesta, jonka se oli jo valloittanut, mutta piti itsellään koko Liivinmaan.

Ajatus Suomen säilymisestä Ruotsilla näkyy Pietari I:n politiikassa jo vuonna 1716. Syynä oli luultavasti se, että Suomessa esiintynyt, sissisotana ilmennyt vastarinta oli sittenkin pelottanut venäläisiä, jotka eivät halunneet pysyviä rauhattomuuksia uuden pääkaupunkinsa läheisyyteen. Venäjän kanssa vuonna 1717 Ahvenanmaalla käytyjä tunnusteluja johti Kaarle XII:n suosikkiministeri von Görtz. Tämän ajatus oli, että valtakunta luopuisi Viipurin Karjalasta niin, että uusi raja tulisi kulkemaan pitkin hävitetyn maan linjaa Suomenlahdelta koilliseen Laatokan jäädessä kokonaan Venäjän puolelle. Saimaan järviolue jäi Görtzin suunnitelmassa Ruotsille. Hän ei kuitenkaan lopettanut rajaviivan piirtämistä Stolbovan rauhan rajaan, vaan hän veti sen komealla kynänvedolla suoraan Vienanlahteen saakka, mikä olisi merkinnyt Ruotsille menetysten kompensoimista suurella maa-alalla aina Kuolan niemimaalle asti. Neuvottelut kuitenkin sammuiivat Kaarle XII:n kantaan. Kuningas ei sallinut mitään alueluovutuksia, sillä rauhan rikkojaa oli hänen mielestään rangaistava. Pietarin kaupungin perustamisen Kaarle kuitenkin hyväksyi tapahtuneena tosiasiana. Hän oli valmis vuokraamaan alueen Venäjälle tilapäisesti.

Kun kuningas oli kaatunut marraskuun 30. päivänä 1718 Norjassa, valtaneuvoskunta vangitutti von Görtzin, joka mestattiin. Säädety nousivat nyt ylimpään valtaan, ja valtaneuvoskunta noudatti valtiopäivien enemmistön käskyjä. Tilanne horjui epätoivon ja toivon välillä. Neuvottelut Ahvenanmaalla pantiin uudelleen käyntiin Venäjän kanssa toukokuussa 1719, mutta ne eivät johtaneet tulokseen. Konferenssi hajaantui syyskuussa. Sen jälkeen Ruotsin ulkopolitiikka tähtäsi rauhan saamiseen muiden vihollisten kanssa alueluovutusten hinnalla, minkä jälkeen olisi solmittu yleinen liitto Venäjää

vastaan. Euroopan eri valtiot olivat nimittäin pelästyneet Venäjän vallan dramaattista kasvua, joka ei miellyttänyt niitä, erityisesti ei Englantia, joka oli miehittänyt Bremenin ja Verdenin ja halusi pitää saaliinsa. Suuren liittokunnan synnyn esti kuitenkin sen aiotun johtomaan Ruotsin tavaton sotaväsymys. Valtakunta oli tyhjentänyt käytännössä kaikki voimavaransa. Venäjän kanssa käytiin kuitenkin tiettyjä keskusteluja ulkomaisten välittäjien avulla. Ne olivat erittäin mutkikkaita ja tähtäsivät Ruotsin rauhaan kaikkien vihollistensa kanssa, ensin Länsi-Euroopan valtioiden ja lopuksi myös Venäjän.

Kesällä 1721 tehtiin seuraava yritys Venäjän suunnalta. Neuvottelujen näyttämönä oli nyt Uusikaupunki Pohjanlahden rannalla. Ruotsin rauhanneuvottelijat, valtaneuvos Johan Lillienstedt ja maaherra Otto Reinhold Strömfelt, saapuivat Uuteenkaupunkiin keväällä 1721 ja viipyivät paikalla elokuun 30. päivään asti, jolloin rauha lopulta solmittiin. Neuvottelujen loppuaika oli molemmille neuvottelijoille hyvin raskas, koska he yrittivät kaikin keinoin saada Viipurin jäämään Ruotsin puolelle. Riita vanhasta rajakaupungista oli hyvin sitkeä, sillä Ruotsi luovuttaisi Viipurin mukana osan valtakunnan vanhasta maa-alasta, jonka jättäminen valloittajalle tuntui monta kertaa raskaammalta kuin provinssien antaminen pois. Lisäksi Viipuri oli ainoa linnoitettu paikka tuolla alueella ja valtakunta jäisi sen kadotettuaan itärajaltaan aivan avoimeksi. Tsaari Pietari piti kuitenkin kiinni siitä, että koska Viipuri sijaitsi vain runsaan päivänmarssin päässä Pietarista, se pitäisi luovuttaa Venäjälle. Näissä keskusteluissa syntyivät hyvin tunnetut ”matkalaukun” ja sen ”avaimen” käsitteet, joita myöhemmin eli vuonna 1809 sovellettiin Suomeen ja Ahvenanmaahan. Viipuri oli Uudenkaupungin neuvotteluissa ”avaimen” asemassa. Ruotsalaiset katsoivat siellä, että ”matkalaukku” eli Suomi olisi turvaton, jos vihollinen pitäisi sen ”avaimen” hallussaan. Myös Ruotsin halu pitää Liivinmaan kenraalikuvernöörinkunta itsellään oli suuri, koska se oli valtakunnan vilja-aitta ja sen pääkaupunki Riika oli kannattavan kaupan keskus. Tämä ongelma ratkaistiin niin, että Venäjä muodollisesti osti Liivinmaan kahdella miljoonalla riikintaalerilla, mikä summa vastasi kymmentä kultatynnyriä. Venäläistä rahaa käytettiin myös Ruotsin rauhanneuvottelijoiden lahjomiseen.

Protestit eivät auttaneet, ja Venäjä saneli Uudenkaupungin rauhan ehdot. Raja vedettäisiin Virolahdelta Suomenlahden rannalta viistoon koilliseen, niin että se sivuuttaisi Viipurin noin kolmen peninkulman etäisyydeltä, jättäisi koko Laatokan Venäjän puolelle ja yhtyisi sitten Stolbovan rauhan vanhaan rajalinjaan. Neuvottelijoilla oli käytössään Anders Bureuksen vuonna 1620 piirtämä kartta, joka oli jo sinänsä virheellinen. Luettelo rajapaikoista jäi siksi

summittaiseksi, ja kun kompassikin näytti alueella väärin, oli rajan merkitsijöillä todellisia ongelmia. Suora viiva ei sopinut maastoon, ja kun rajankäynti vuonna 1722 aloitettiin rajan molemmista päistä, oli rajan vetäjillä vaikeuksia kohdata toisensa. Linjaan jäi siksi hankala poikkeama suorasta urasta Laatokan pohjoispuolelle.⁹⁰⁶

Rauhanneuvotteluja ohjaava Ruotsin valtaneuvoskunta tarkasteli Viipuria toisilla silmillä kuin vuoden 1561 jälkeen hankittuja Baltian provinssija. Sen luovuttaminen Venäjälle tuntui iskulta vanhaa isänmaata kohtaan. Viipurin Karjalan asukkaat olivat luterinuskoisia suomalaisia, siis omia maanmiehiä, joita rauhan tekemisen hetkellä kesällä 1721 oli monia maanpaossa Ruotsin pääkaupungissa Tukholmassa. Kun muut suomalaiset pääsivät takaisin kotiinsa, viipurilaiset jäivät kaupunkiin muistutukseksi valtakunnan pirstomisesta. Monet heistä vaipuivat köyhyyteen ja elättivät itseään kerjäläisinä. Toinen Ruotsin pääneuvottelijoista, valtaneuvos Johan Lillienstedt, oli kirkkoherran poika Mouhijärveltä. Hän oli aikaisemmin kirjoittanut komean runonkin Suomen ylistykseksi, *Magnus Principatus Finlandia* (1678). Hänelle itäisimmän Suomen menetyks oli raskas.

Viipuri eli kuitenkin edelleen Ruotsin kirjallisuudessa. Eräs pakolainen, runoilija Jacob Frese, oli sodan vielä jatkuessa vuonna 1715 virittänyt lyyransa synnyinkaupunkinsa Viipurin ylistykseksi:

Ack, att jag finge snart på dina gränder träda,
Ack, att jag Herrens hus orubbadt där fick se,
Så skull' min tunga så sitt lofsångsoffer kväda,
Att dina murars hvalf skull' fröjdegeljjud ge!

(Ah, saisinpa pian astella kujillasi / Ah, näkisinpä kirkonkin tuhoamattomana / Niin laulaisi kieleni ylistysuhria / Niin että muuriesi holvi kaikuisi riemusta!)⁹⁰⁷

Mielenkiintoinen, aivan tutkimaton seikka on, että Uudenkaupungin rajalinja näkyy jo kuvateoksessa *Suecia antiqua et hodierna* piirrettynä sille kartalle, jonka piti esittää Muinais-Ruotsia. Kartta kuvaa kahta kuvitteellista aluetta, joiden nimet ovat *Sveonia* (Sverige, Ruotsi) ja *Holmgardia* tai *Gardarike* (Venäjä). Alueiden välinen raja kulkee viistoon Laatokan pohjoispuolella aivan kuten vuonna 1721 päätetty raja.⁹⁰⁸ Muutoin kartta on menneisyyttä kuvaava eikä siinä tietysti ole Pietaria.

Merkillistä on, että tuo kartta, joka on merkitty kuparipiirtäjä G. Drogenhamin tekemäksi vuonna 1695, on niin paljon vanhempi kuin Uudenkaupun-

gin rauha. On siis luultavaa, että *Suecian* julkaisija on lisännyt tämän rajaviivan vanhaan piirustukseen, kun kuvateos pitkien vaiheiden jälkeen painettiin vuonna 1716. Havainto kertoo todennäköisesti, että itse rajalinja oli ennakoitu jo ainakin viisi vuotta ennen rauhan solmimista. Se on ikään kuin hyväksytty tosiasiana varsin varhain sodan käännyttyä tappiolliseksi. Kiinnostus Ruotsin muinaishistoriaa kohtaan virisi 1700-luvun alkuvuosina, ja vuodelta 1708 tunnetaan Petter Dijkmanin käsikirjoitus muinaisvaltio Holmgårdista; se tosin painettiin vasta 1723.⁹⁰⁹ Ehkäpä ajatus oli, että Uudenkaupungin rauhan rajan tekisi enemmän hyväksyttäväksi se seikka, että se näyttää esiintyvän vanhaa Ruotsia esittelevässä kuvassa, olkoonkin väärennetyssä. Suuret kuvateokset olivat usein käsillä rauhoista päätettäessä, esimerkiksi A. F. Skjöldebrandin *Voyage pittoresque au Cap Nord* (1801) Haminan rauhasta neuvoteltaessa vuonna 1809. Tämä kuvateos ennakoiti Tornionjoen linjan päättämistä Ruotsin ja Venäjän rajaksi.⁹¹⁰

Uudenkaupungin rauha merkitsi siis Ruotsille merkittäviä aluemenetyksiä – valtakunnasta irrotettiin provinssit Vironmaa, Liivinmaa, Saarenmaa ja Inkerinmaa sekä puolet Käkisalmen läänistä. Itäinen valtakunnan puolisko Suomi hahmottui kartalle aivan eri tavoin kuin aikaisemmin. Ruotsin kuningas sai pyyhkiä tittelistään monen maakunnan nimet. Joulukuun 15. päivänä 1721 pidettiin kiitosjumalanpalvelus rauhan johdosta kaikissa valtakunnan kirkkoissa. Rauhasta käytettiin vanhaa nimitystä ”ikuinen rauha”, kuten Venäjän kanssa solmittujen rauhojen suhteen oli tehty ammoisista ajoista lähtien.

Rajat eivät kuitenkaan olleet ainoita asioita, jotka piti piirtää uudelleen. Rauhansopimuksen seitsemäs artikla näytti viattomalta, mutta se sisälsi ulkopolitiittisen pommin:

Hänen Tsaarillinen Majesteettinsa lupaa myös mitä voimakkaimmin, että hän ei sekaannu Ruotsin valtakunnan sisäasioihin, kuten valtakunnan sääntöjen yksimielisesti hyväksymään ja oikeaksi vannomaan valtiosääntöön ja perimysoikeuteen. Kuitenkaan ei kukaan, kuka se sattuisi olemaankin, saa muuttaa niitä millään tavalla, suoraan tai epäsuorasti, ja siksi Venäjä saa naapurillisen ystävyyden oikeaksi todistamiseksi avustaa kaikin tavoin niiden pysymistä, estää ja torjua kaikkea, mitä niiden kumoamiseksi suunnitellaan ja mikä saattaa tulla Hänen Tsaarillisen Majesteettinsa tietoon.⁹¹¹

Venäjältä toisin sanoen tehtiin Ruotsin vuoden 1719–1720 valtiomuodon taakaja, jolla oli oikeus estää, että Ruotsin uutta järjestelmää muutettaisiin. Siinä tilanteessa, joka vallitsi vapauden ajan alussa, tämä lupaus rauhansopimuksessa oli ehkä vain hyväntahtoinen ele, mutta siitä tuli ajan mittaan

väkevä ase, jonka avulla tsaarin valtakunta saattoi valvoa ja ohjata Ruotsia. Kaikki yritykset muuttaa valtiomuotoa kaatuivat Venäjän vetoon. Venäjän lähettiläät Tukholmassa seurasivat tarkalla silmällä Ruotsin sisäpolitiikkaa aina Kustaa III:n vallankumoukseen asti vuonna 1772. Kärjistäen voisi sanoa, että Ruotsi sai takaisin jo menettämänsä alueen, Suomen, sitä vastaan, että se antoi Venäjän alkaa kontrolloida valtionsa asioita. Venäjän pitkä varjo lepäsi vuosikymmenien ajan Ruotsin yllä, ja se vaikutti myös tuona aikana vallinneeseen poliittiseen Venäjä-kuvaan. Uudenkaupungin rauha opetti Venäjälle taidon hallita epäsuorasti pienempää naapurivaltiota.

Vapauden aikana kuninkaanvalta oli Ruotsissa hyvin heikko ja säätyvalta vahva. Venäjän puolella eurooppalaistuminen jatkui pienistä takaiskuista huolimatta. Ruotsissa vallitsi ajoittain tuntuva revanssihenki. Se johti niin sanottuun hattujen sotaan 1741–1743. Muussa suhteessa suhtautuminen Venäjään oli paljon joustavampaa ja myös realistisempaa kuin aikaisemmin. Valistusaika synnytti tieteellisen kiinnostuksen Venäjään. Se näkyy useissa tutkimussuunnissa ja myös muinaishistorian harrastuksessa. Suuri määrä kirjallisuutta ilmestyi, poliittisista pamfleteista aina tieteellisiin tutkimuksiin asti, kaikki valistuksen hengessä. Venäjä-kuvan tarkastelu vuoden 1721 jälkeen olisi siksi hyvin kiinnostava tehtävä.

IX

VENÄJÄ-KUVAN ULOTTUVUUDET

Vanhat stereotypiat

Tähän mennessä tässä teoksessa on käsitelty Ruotsissa ja Suomessa vallineita Venäjä-käsityksiä poliittisessa, uskonnollisessa ja kauppapoliittisessa mielessä kronologisessa järjestyksessä ja ottaen huomioon eri mielipiteiden esittäjien henkilöt. Kun jatkossa siirrytään käsittelemään Venäjä-käsityksiä emotionaalisten reaktioiden näkökulmasta, on tarpeellista sukeltaa hyvin syvälle materiaaliin. Siksi jatkossa keskitytään yhteen ainoaan periodiin, vuosiin 1595–1621, joiden aikana aineisto on aivan poikkeuksellisen rikasta. Sekä jäännökset – kirjeenvaihdon muodossa – että kirjallisuus – Venäjistä laaditut pitemmät esitykset – ovat mainittuna aikana runsaat. Siksi pistetutkimus juuri tästä aikakaudesta on paikallaan.

Mitä tarkoitetaan stereotypialla? Kyseessä on kaavamaisena toistuva ilmaus tai kuva, puheenparsi, joka on aina sama ja jonka muistaa lähes automaattisesti jostakin asiasta puhuttaessa. Sellaisia kivettyneitä ilmauksia eli lentäviä lauseita esiintyy kielenkäytössämme paljon, ja ne tuntuvat helpottavan kommunikaatiota ihmisten välillä. Ne kertovat iskevässä muodossa jotakin oleellista puheena olevasta ilmiöstä. Samalla ne voivat olla erittäin ennakkoluuloisia.

Venäjää ja venäläisiä koskevia stereotypioita on helppo löytää kirjallisesta aineistosta noin vuoden 1600 tienoilla. Aineisto on rikasta. Juuri mainittuna aikana vanhoja stereotypioita vaihdettiin yleisesti uudempiin, modernimpiin. Seuraavassa esitellään muutamia esimerkkejä kaikkein tavallisimmista stereotypioista.⁹¹² Mainitut stereotypiat ovat ruotsinkielisiä, ja ne suomenokset, jotka näille sanoille jatkossa annetaan, eivät ole aitoja ja aikalaisten käyttämiä. Emme yksinkertaisesti tiedä, mitkä sanat olivat tuohon aikaan tavallisia suomenkielisten ihmisten suussa heidän puhuessaan Venäjistä.

Hyvin tavallinen ruotsalainen kivettyntyt ilmaus moskovalaisista oli, että he olivat *grova och plumpa*, mikä suomeksi tarkoittaa karkeita ja kömpelöitä. Sanoja käytettiin aina rinnakkain. Näillä sanoilla yritettiin ilmaista, että venäläiset olivat sivistymättömiä, he esiintyivät groteskisti, omalaatuisesti ja epäsympaattisesti ja että heiltä puuttui terävä äly. Sanonta tuntuu tulleen käyttöön myöhemmin kuin keskiajalla tavallinen sana *okristen*, epäkristitty tai ristimätön, joka oli melko tavallinen myös 1500-luvulla mutta jota ei enää vuoden 1600 paikkeilla suosittu. Muutos johtuu siitä, että siirtyminen uskonnollisista ilmauksista profaaneihin oli tavallista tuon ajan kielessä. Sana karkea ja kömpelö ovat ilman muuta yleisimpiä sanontoja venäläisistä 1590-luvun kirjeissä. Täyssinän rauhanvaltuuskunnan jäsenet viljelivät näitä ilmauksia lähes koko ajan kuvatessaan syitä, miksi heidän ponnistelunsa eivät vielä olleet tuottaneet tulosta. Esimerkiksi huhtikuussa vuonna 1595 he kirjoittivat, että he eivät olleet neuvotteluissa ”karkeiden, kömpelöiden ja ylimielisten venäläisten kanssa” vielä saavuttaneet pysyvää ratkaisua.⁹¹³

Ilmauksia käytettiin ahkerasti diplomaattisessa kirjeenvaihdossa. Vähän myöhemmin, vuonna 1609, ruotsalaiset diplomaatit kirjoittivat, että ”venäläiset olivat sellainen karkea, kömpelö ja ymmärtämätön kansa”, etteivät he antaneet ylipuhua itseään hyvillä sanoilla.⁹¹⁴ Puhe venäläisten karkeudesta tuntuu jatkuneen suunnilleen Stolbovan rauhaan 1617 asti ja vähän sen jälkeenkin. Vielä vastauksessa suuriruhtinaan kirjeeseen 1619 Kustaa II Aadolf valittaa, että venäläiset rajankävijät olivat olleet ”niin karkeita, että he olivat tahtoneet määrätä meidän komissaareillemme, miten näiden piti tehdä”.⁹¹⁵ Latinaksi kirjoitettaessa sana *plump* korvattiin tavallisesti sanalla *rusticus*, joka tarkoitti maalaista ja karkeaa. Se oli sävyltään ehkä vähemmän loukkaava.⁹¹⁶ Myös ajan kirjailijat Petrus Petrejus ja Matthias Schaumius viljelivät ilmaisua ahkerasti.

Toinen 1600-luvun alkuvuosina lähteissä yhä useammin esiintyvä stereotyyppinen attribuutti on sana *barbarisk*, barbaarinen, venäläisten kulttuuria ja olemusta kuvailevana ilmaisuna. Barbaarisella on suunnilleen samanlainen kielteinen sävy kuin sanoilla karkea ja kömpelö, mutta se on peräisin antiikin maailmasta ja osoittaa, että antiikin sivistysihanne oli alkanut vaikuttaa Ruotsissa ja Suomessa. Miten samankaltaisissa yhteyksissä sanoja karkea ja barbaarinen on käytetty, osoittavat Täyssinän neuvotteluissa 1594–1595 ja Stolbovan rauhankeskusteluissa 1615–1617 kirjoitetut dokumentit. Missä Täyssinän teksteissä näkyy sana karkea, näkyy Stolbovan papereissa sana barbaarinen.

Näiden sanojen välillä on kuitenkin vivahde-ero. Sana barbaarinen viittasi yleensä vieraaseen kansaan. Sillä tarkoitettiin sellaista käytöstä ulkomai-

sessä kulttuurissa, joka näytti poikkeavan kotimaassa noudatetusta. Tämä merkitseekin sitä, että sana barbaarinen on suunnilleen samansävyinen kuin keskiajalla käytetty sana epäkristillinen. Sekä epäkristillinen että barbaarinen olivat halveksivia ilmaisuja niistä ihmisistä, jotka eivät kuuluneet yhteiseen länsieurooppalaiseen sivilisaatioon.

On mahdotonta sanoa täsmällisesti, milloin sana barbaarinen alkaa näkyä venäläisiä tarkoittavana herjana. Se nousee esille 1500-luvun varrella silloin tällöin – aluksi harvakseltaan – tuolloin tavallisen epäkristillinen-attribuutin rinnalla. Kiinnostavan yhdistelmän sanojen käytöstä tapaa Tallinnan piiritystä vuonna 1578 kuvaavasta lentokirjasesta. Siinä verrataan venäläisiä ja turkkilaisia toisiinsa, mikä oli tavallista Liivinmaan painotuotteissa, mutta ei epäkristillisinä tai pakanoina vaan barbaareina. Lentokirjasen esipuheessa käytetään sanoja ”die grausamen Barbarischen unzüchtigen Völker, die Türcken und Moscowitter”. Johdannon lopussa taas toivotaan, ettei kristittyjen pariin pesiytyisi Venäjän hyökkäyksen johdosta ”ein wüst Barbarisch wesen, wie in der Türckey und Moscau ist – – Sonder jhme einen heiligen Samen und Christliche Kirch erhalten”.⁹¹⁷ Loppuajatus tässä lauseessa näyttää olevan toivomus, että kristitty Liivinmaa voisi jatkaa olemassaoloaan kristittyinä eikä vaipuisi itäiseen barbariaan.

Kuningas Juhana III oli renessanssiruhtinaan tavoin voimakkaasti kaikkea barbaarista vastaan. Hän nimitti itseään eräässä puheessaan Aleksanteri Suureksi, joka oli voittanut barbaarisen Persian ja hävittänyt sen tyrannimaisen hallitsijan.⁹¹⁸ Vertailu antiikin Persian ja 1500-luvun Venäjän välillä paljastaa kiintoisalla tavalla yhden russofobian juurista Länsi-Euroopassa.

Vuoden 1610 jälkeen sana barbaarinen alkaa olla yleisin ilmaisu venäläisten laadusta. Sanontaa käytettiin vaihtelevin tavoin. ”Sellainen barbaarinen kansa, jollainen venäläiset ovat” on leskikuningatar Kristiinan tokaisu vuodelta 1612.⁹¹⁹ Toisessa yhteydessä sama henkilö sanoi, että venäläisten ”barbaarinen *ingenium* on tarkasti tiedossamme”.⁹²⁰ Usein barbaarisuus pyrittiin määrittelemään tarkemmin. Niinpä Kustaa II Aadolf sanoi kerran, että venäläisten suhteen ei koskaan voinut olla kyllin varovainen, ”koska kaikkien barbaarien luonteelle on yhteistä, että he voivat jostakin vähäisestä syystä nostaa melun”.⁹²¹ Kuningas arveli, että pienikin menestys teki venäläisistä hyvin ylpeitä ja vaikeasti käsiteltäviä. Heiltä puuttui – ja tätä mieltä olivat monet – kunnollinen todellisuudentaju.

Hiukan toinen vivahde näkyy rauhanneuvottelijoiden Jakob De la Gardien, Arvid Tönnesson (Tönnenpoika) Wildemanin ja Måns Mårtensson Palmin tekstistä vuodelta 1615. He katsoivat, etteivät olleet saaneet mitään aikaan

keskusteluissa vastapuolen kanssa, ”koska barbaarisen ja itsepäisen kansan parissa ei voinut päästä puusta pitkään”.⁹²² Lauseessa on ilmaus itsepäinen (ensint) lisätty antamaan tehoa barbaarisuudelle. Barbaareiden kanssa ei voinut tulla hyvin toimeen, koska he olivat itsepäisiä ja taipumattomia luonteeltaan. Aivan samantyyppinen valitus näkyy hyvin monissa diplomatiaa koskevilla kirjeillä. Jakob De la Gardie kirjoitti vuonna 1616 kuninkaalle, että tämän pitäisi antaa neuvottelijoilleen anteeksi, ”etteivät he ole tuon barbaarisen, häpeämättömän ja kiittämättömän kansan kanssa keskustelemalla tälläkään kertaa voineet saada aikaan enempää”.⁹²³ Nyt barbaarit olivat jo tulleet häpeämättömiksi ja kiittämättömiksi itsepäisessä vastahankaisuudessaan!

Myös valtaneuvoskunta alleviivasi venäläisten barbaarisuutta esteenä hyvälle ratkaisuille ja pyrkimykselle sopuun. Venäläisellä oli ”synnynnäisen barbaarisen laatunsa ja luonteensa” vuoksi hyvä annos ”karkeaa barbaarista ylpeyttä ja itsekorostusta”, raatiherrat kirjoittivat vuosina 1614 ja 1616 laati missaan resoluutioissa.⁹²⁴

Ruotsalaisilla oli yleensä vaikeuksia, kun heidän piti selittää katsomustaan Venäjältä ulkomaalaisille. Näkemykset olivat harvoin aivan yhteneviä, eikä koskaan ollut varmaa, kuinka kolmas osapuoli suhtautuisi kyseessä olevaan tilanteeseen. Erityisen hankalaksi muodostui 1610-luvulla Ruotsin suhde englantilaiseen John Merrickiin, joka oli yksi Stolbovan rauhan välittäjistä ja piti Venäjän puolta. Vuonna 1615 Ruotsin rauhankomissio kirjoitti Merrickille, että se ei voisi suostua venäläisten ”karkeasti barbaarisin mielipiteisiin ja kuvitelmiin” vaan että ruotsalaiset käyttäisivät ”sitä samaa luonnollista vapautta, jonka järki sanelee ja josta hyvin kasvatetut kansat itsestään pitävät kiinni”.⁹²⁵ Näin ruotsalaiset korostivat sitä, että he eivät lähteneet mistään itsepäisistä periaatteista vaan harkitsivat asioita oman järkensä valossa, kuten muutkin sivistyneet kansat tekivät. Juuri siinä oli ero barbarian ja sivistyksen välillä.

Sanoilla karkea ja barbaarinen oli laaja merkitysten kirjo, ja ne saattoivat liittyä monenlaisiin venäläisistä tehtyihin huomioihin. Yhteistä niille on kuitenkin, että havainnot koskivat enemmän tai vähemmän naapurikansan osoittamaa *sivistyneiden käytöstapojen puutetta*, siis puutetta sellaisesta jokapäiväisestä tahdikkaasta esiintymisestä, jota Länsi-Euroopassa pidettiin asiaankuuluvana ja normaalina. Havainto sivistymättömyydestä ilmaistiin usein muillakin sanoilla kuin barbaarinen. Ihmisten keskinäiseen kanssakäymiseen liittyi länsimaisen sivilisaation piirissä suuri määrä rajoituksia ja kieltoja, joita ei esiintynyt yhtä selvästi venäläisten käytöstavoissa, erityisesti sellaisissa tavoissa, joita sovellettiin seurusteltaessa vihamielisinä pidettyjen ulkomaalaisten kanssa. Hillityn, kohteliaan käytöksen puutetta valitti muiden muassa

ylipäällikkö Jakob De la Gardie, joka pyysi vuonna 1611 tukholmalaisia vastaanottajia ottamaan Novgorodista tulevan lähetystön hyvin vastaan, ”vaikka he ovat sellaista hiomatonta kansaa, joka ei tiedä mitään ulkomaisista tavoista ja käytännöistä eikä oikein ymmärrä, mitä diplomatia vaatii”.⁹²⁶

Paljon suuremmin asian ilmaisee Petrus Petrejus omassa teoksessaan. Venäläisten tavat ovat suorastaan groteskeja, hän kirjoittaa:

Koska moskovalaiset ovat karkeita ja kömpelöitä kaikessa käytöksessään, puheessaan ja seurustelussaan, ei heidän joukossaan pidetä minään häpeänä puhua ja heittää herjaa niin karkeasti kuin he vain osaavat, niin ihmisistä kuin sieluttomista eläimistä, mitä muut kansat häpeävät kuulla. He eivät myöskään kaihda, kun he saavat ruokaa, käyvät vieraisilla, kirkossa tai muualla, kaduilla tai toreilla, nikotella ja röyhtäillä, päästää pieruja ja muuta sellaista sopimatonta, ja nauraa hekotella sattuneelle.⁹²⁷

Täsmälleen samaa ilmiötä kuvaili itse kuningas Kustaa II Aadolf kirjeessään vuodelta 1620. Kuningas oli hyvin kiukkuinen Venäjän rajakomissaarien käytöksestä, jota oli ”hirveää kuulla ja joka on täysin mahdotonta hyvien ystävien ja suurten valtuutettujen kesken”. Venäläiset rajankävijät olivat nimittäin käskeneet ”palvelijoittensa osoittaa Hänen Kuninkaalliselle Majesteetilleen sellaista pilkkaa ja halveksuntaa, että nämä ottivat alushousunsa pois, pyllistivät ruotsalaisille ja käyttäytyivät niin, että siitä on häpeä kirjoittaakin”.⁹²⁸

Venäläisten juhlinta poikkesi ruotsalaisesta karkean ja maalaismaisen tyylinsä vuoksi. Petrus Petrejuksen mukaan venäläisten musiikki oli korviasärkevää. Heillä oli nimittäin usein juhlissaan

monia pelimanneja, jotka esittävät rivoja ja epäsiiveellisiä lauluja, lyövät rumpuihinsa ja puhaltavat torviinsa ja pasuunoihinsa, pilleihinsä ja skalmeijoihinsa yhtä aikaa, niin että siitä kaikesta koostuu kimeä koiranulvonta, mistä moskovalaiset suuresti iloitsevat ja sanovat, että parempaa musiikkia ei kukaan saa missään kuulla.⁹²⁹

Venäläisten barbariaan kuului tarkastelijoiden mielestä myös monia muita kummastuttavia erityispiirteitä. Venäläiset eivät olleet kirjanoppineita tai osanneet vieraita kieliä, he harrastivat innokkaasti juovuttavien juomien nauttimista, olivat taipuvaisia väkivaltaan ja tappelivat, ja heidän sukupuolielämänsä oli holtitonta. Näitä seikkoja kuvataan perusteellisesti ja ilmeisellä sensaationälällä useimmissa Venäjää koskevissa teoksissa. Niiden kielellinen asu vilisee stereotyyppiä, jotka toistuvat melkein samanlaisina kirjasta kirjaan.

Väkivaltaisuus ja juopottelu olivat tarkastelijoiden mukaan saman ilmiön kaksi eri puolta. ”Mitä enemmän vaimo, piiat ja rengit saavat lyöntejä, sitä enemmän se miellyttää heitä, ja he sanovat, että isäntä on näyttänyt heille enemmän rakkautta kuin tavallista”, Petrus Petrejus kirjoitti.⁹³⁰ Lause on melkein sanasta sanaan jäljennetty Herbersteinin 1500-luvulla julkaistusta Venäjä-kirjasta. Se esiintyy kaikkialla, myös sellaisten kirjoittajien teksteissä, joilla ei voinut olla mitään omakohtaista kokemusta asiasta. Sama on laita kuvauksissa, jotka käsittelevät venäläisten juoppoutta. Suuri osa näistä maininnoista on varmasti kirjoista opittuja. Silti niitä esiintyy myös diplomaattisessa kirjeenvaihdossa sellaisten henkilöiden kirjoittamina, jotka olivat hyvin tottuneita alkoholijuomien runsaaseen käyttämiseen. Lähettiläiden laatimiin teksteihin sisältyi melkein aina kuvauksia venäläisten tarjoamista juhla-aterioista ja yleisestä käyttäytymisestä niiden aikana. Huomioita tehtiin myös siksi, että voitaisiin vastata samalla tavalla, kun käymässä olevia venäläisiä piti kestitä.

Petrus Petrejuksen *Scio-graphian* viidennessä kirjassa on perusteellinen kuvaus venäläisten alkoholiongelmasta ja virallisesta alkoholipolitiikasta. Hän kirjoittaa, että venäläisten juhlissa ja banketeissa virtaa suuria määriä maahan tuotuja viinejä, olutta ja simaa sekä ennen kaikkea paloviinaa. Vie-raat ”juovat niin kauan kuin pysyvät pystyssä, eivätkä he juovuttuaan pysty seisomaan ja kävelemään, eivätkä he tiedä mitä tekevät, niin miehet kuin naisetkaan”. Valtiolla on täysi alkoholijuomien valmistamisen monopoli Venäjällä. Itse suuriruhtinaalla on lukemattomia hyvin tuloa tuottavia krouveja ja kapakoita, ja niissä venäläiset ”juovat ja nielevät joka päivä juovuttavia juomia, jos vain haluavat”. Venäjällä on luvallista juopotella miten paljon tahansa; ei ole tavatonta nähdä ihmisiä liikkumassa alastomina kaduilla, kun he ovat juoneet vaatteensakin kapakassa sammuttaakseen janonsa. Juopuneilta kysytään usein, ovatko he hankkineet humalansa laillisella tavalla kruunun krouveissa vai laittomasti. Viimeksi mainitussa tapauksessa juoppoa odottaa ankara rangaistus.⁹³¹

Juoppoudesta seurasi yleistä siveettömyyttä. Petrus Petrejus ja muut länsimaiset kirjailijat ovat kirjoittaneet siitä perusteellisia kuvauksia, ja niissä valitsee yleensä tuomitseva ja kielteinen sävy. Erityisesti papiston, munkkien ja nunnien juopottelua ja siitä seuraavia seksuaalisia hairahduksia moititaan ankarasti. Paastot ja valmistautuminen kirkollisiin juhliin sekä itse juhlien vietto kannustavat suureen juoppouteen. Pääsiäisenä ja muina juhlapyhinä ”kaikki juovat itsensä aivan sioiksi, käyttävät simaa, olutta ja paloviinaa summatomasti, niin että mainittuina pyhinä kukaan ei enää osaa kulkea tai kävellä, aukoa suutaan tai kiekua”.⁹³²

Ruotsissa 1500- ja 1600-luvulla vallinnut kriittinen näkemys venäläisten alkoholinkäytöstä johtui osaksi siitäkin, että venäläiset joivat paloviinaa, joka oli tähän aikaan harvinainen, lääkkeenä käytetty juoma Pohjoismaissa. Virallinen kielteinen näkemys paloviinan nopeasti juovuttavasta vaikutuksesta näkyy vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä, joka vastusti juopottelua, sekä vuoden 1622 tullisäännöstä ja vielä samana vuonna voimaan astuneesta krouvi- ja kestikievariasetuksesta, joka sisälsi paloviinan täyskiellon.⁹³³ Ruotsalainen juoppous perustui mainittuna aikana useimmiten oluen juomiseen, mikä ei aiheuttanut aivan yhtä jyrkkää ja nopeaa humaltumista kuin tislattujen juomien käyttäminen.

Venäläisistä käytettiin ahkerasti myös ilmausta *stolta och spotska*, suomeksi ehkä ylpeitä ja pilkallisia. Sanapari kuvasti tavallisesti venäläisten kanssakäymistä ulkomaalaisten kanssa. Attribuuttia ylpeä käytettiin sanan kielteisessä merkityksessä, synonyymina sanoille koppava, ylimielinen ja nenäkäs. Tietysti näkemys venäläisistä hankalina neuvotteluosapuolina johtui pohjimmiltaan siitä, että nämä eivät suostuneet ruotsalaisten vaatimuksiin. Väitteet venäläisten ylimielisyydestä ja taipumuksesta yliarvioida itseään esiintyvät kuitenkin muissakin yhteyksissä, joissa ei viitata mihinkään tiettyyn tilanteeseen. Ne olivat pysyviä stereotyyppioita.

Jo 1500-luvulla puhuttiin paljon venäläisten kopeasta luonteesta. Kustaa Vaasa mainitsi kerran, että rauha olisi hyvinkin helposti saavutettavissa venäläisten kanssa, jos he vain luopuisivat ”siitä suuresta ylimielisyydestä, joka on heille aina ominaista”.⁹³⁴ Ture Bielke sanoi kommentoidessaan erästä tsaarinn lähettämää kirjettä vuodelta 1596, että se todisti, että ”venäläiset olivat otaneet vallan opettaa muille, kuinka kirje pitää kirjoittaa, vaikka heillä olisi enemmän kuin kenelläkään muulla koko maailmassa tarvetta saada itse tuollaista opetusta”.⁹³⁵

Hiukan toisenlainen, tilanteesta johtuva näkemys venäläisten ylpeydestä ilmenee sarjasta kirjeitä, jotka Narvaan vuonna 1609 lähetetyt komissaarit kirjoittivat taivuttaakseen Ivangorodin linnan vaihtamaan valtiota sen sopimuksen mukaisesti, joka oli solmittu hiukan aikaisemmin Viipurissa. Venäläiset käyttivät ”ylpeitä ja pilkallisia sanoja” ja ”halveksivat” ruotsalaisten oikeutettuja vaatimuksia.⁹³⁶ On selvää, ettei se, mitä kirjoittajat pitivät ylpeytenä ja itsetietoisuutena, ollut mitään muuta kuin vastaan sanomista tiukassa tilanteessa.

Samantapaisia käsityksiä tapaa useista virallisista yhteyksistä. Varsin valaiseva on esimerkiksi valtaneuvoskunnan vuonna 1614 esittämä lausunto Venäjän tilanteesta. Se, että ”moskovalainen on meitä vastaan kylmäkiskoinen”,

voi neuvosten mukaan johtua kahdesta eri syystä. Syynä voivat olla joko silka ”ylpeä ja karkea ylimielisyys, tai sitten, että hän pelkää ystävällisten neuvottelujen vievän hänelle huonoon tulokseen”. Valtaneuvosto siis piti mahdollisena, että venäläisten tiukka asennoituminen saattoi johtua joko heidän perusluonteestaan tai sitten olla enemmän tai vähemmän laskelmoitua. Neuvoskunta jatkoi, että vaikka Venäjä tällä hetkellä kärsisi tappion, ei ollut syytä odottaa siltä myöntyväisyyttä, ”koska venäläiset eivät synnynnäisen laatuksa vuoksi välitä kovin paljon onnen käänteistä”.⁹³⁷ Vastoinkäymiset ja huono onni eivät masentaneet heitä kuten läntisiä kansoja. Kun Tukholman kirkoissa luettiin Outovan (Gdov) valtauksen johdosta vuonna 1614 kiitos ”jäykkäniskaisesta venäläisestä” saadusta voitosta, niin rukoustekstissä toivottiin, että venäläisen ylpeys johtaisi hänen tappioonsa.⁹³⁸ Vanha sanonta, että ylpeys johtaa lankeemukseen, oli tuohon aikaan tavallisimpia fraaseja Venäjistä puhuttaessa.

Teksteissä esiintyykin tänä ajanjaksona hyvin runsaasti kaikenlaisia mainintoja, joiden sisältö oli, että tiedettiin venäläisten olevan niin ylpeitä ja kopeita, että he jättivät tyystin välittämättä kohtalon käänteistä eivätkä piitaneet onnettomuuksista. Kirjoitettiin, että venäläiset olivat niin ”ylimielisiä ja sopimattomia”, että he olivat aloittaneet sodan ”pelkästä ylpeydestä”, ja että heillä oli ”synnynnäinen ja häpeällinen” tai ”ylöspuhallettu ja järjetön” ylimielisyys tai ”turhamainen jäykkäniskaisuus”. Ilmaus vaihtelivat, mutta ajatus oli sama – juuri jäykkäniskaisuus oli perusvenäläinen ominaisuus. Siksi oli neuvotteluissa yritettävä kaikin keinoin ”hillitä venäläisten korkeaa luuloa itsestään”.

Erityisen jyrkkiä sanontoja viljeltiin Stolbovan rauhan rajaa vedettäessä 1617–1621. Rajankäynti oli hyvin vaikea syistä, jotka on kerrottu edellä tässä teoksessa. Kerrankin komissaarit kirjoittivat, että ”minkä venäläiset ovat keran päättäneet, olipa se sitten hullua tai viisasta, niin siitä he eivät luovu koskaan”. Kiista koski sillä kertaa hyvin vähäpätöistä asiaa, kysymystä siitä, missä paikassa neuvotteluja jatkettaisiin. Komissaarit pitivät tärkeänä panna kovan kovaa vastaan, jotta venäläiset eivät alkaisi uskoa, että ”meidän velvollisuutemme on aina tyytyä heidän tahtoonsa ja aikomuksiinsa, ja aina niellä kaikki heidän kepposensa”.⁹³⁹ Silti myös päättäväinen vastarinta saattoi johtaa huonoon lopputulokseen. ”Mitä enemmän me sanoimme vastaan, sitä enemmän he kuvittelivat, että meidän on pakko suostua siihen, mitä he edellyttävät”, sanotaan samassa kirjelmässä. Hiukan aikaisemmassa kirjeessään komissaarit sanoivat, etteivät he tienneet, miksi venäläiset käyttäytyivät ”kuin mielisairaat tai lapset, eivätkä kuin Hänen Tsaarillisen Majesteettinsa täysivaltaiset edustajat”.⁹⁴⁰

Venäläisten vertaaminen oikullisiin ja vastuuttomiin lapsiin oli yksi aikakauden suosimia sanontoja. Se näkyy sekä kirjeenvaihdossa että aihetta sivuavassa kirjallisuudessa. Tällä kohden on olemassa selvä kytkös ajan löytöretkikirjallisuuteen, jossa värillisiä alkuasukkaita pidettiin mielenlaadultaan lasten kaltaisina. He saattoivat muuttaa mieltään hetkessä suopean uteliaasta äärimmäisen vihamieliseen. Länsimainen ihminen ei voinut vaikuttaa heihin puhumalla ja argumentoimalla. Täsmälleen sama ajatus esiintyy yhdessä Erik Andersson (Eerikki Antinpoika) Tranan kirjeessä vuodelta 1619. Hän osasi venäjää ja yritti taivutella vastapuolen neuvottelijoita hyväksymään kohtaamispaikan, josta nämä eivät pitäneet. ”Vaikka olisin ollut yhtä kaunopuheinen kuin Cicero ja yhtä viisas kuin Salomo ei se olisi auttanut minua, sillä mitä pitempään ja kauniimmin väärämielisellem ihmiselle puhuu, sitä räikeämpää vastarintaa on odotettavissa tämän puolelta.” Erik Andersson oli jopa kysäissyt, arvelivatko venäläiset, että ”ruotsalaiset olivat heidän orjiaan (holopes) tai palvelijoitaan”, joiden piti totella heitä, mutta tämäkin vetoamus oli kuin ”vettä hanhen selkään”, ja venäläiset jatkoivat väittelyä ”umpimielisinä ja kohtuuttomina”.⁹⁴¹

Tämä venäläinen käytöspiirre oli tarkkailijoiden mukaan huomattavissa kaikilla yhteydenoton tasoilla matalimmasta korkeimpaan. Ruotsalaiset tiesivät mainiosti, mikä oli syynä venäläisten korskeuteen. Se oli venäläisten oma näkemys kansastaan mahtavana ja suurena yhteisönä ja valtiona, joka yhdisti maailman kaikkia oikeauskoisia. Venäläiset vetivät selvän rajan itsensä ja muiden välille. Petrus Petrejus kirjoitti vuonna 1615, että ”venäläiset katsovat, että Moskova on maailman ainoa kaupunki ja että heidän suuriruhtinaansa on kaikkein merkittävin ja rikkain kuningas kaikkien kuninkaitten joukossa”. Hän lisäsi vielä: ”He halveksivat kaikkia muita kansakuntia.”⁹⁴² Monilla muilla Venäjän tarkastelijoilla oli sama käsitys.

Vielä yksi tyypillinen kielenkäytön stereotypia pitää mainita. Sen muodostaa sanapari *illfundig och falsk*, suomeksi ehkä viekas ja väärä. Tällä stereotypialla oli jossain määrin toinen käyttöalue kuin aikaisemmin käsitellyillä. Sanapari kuvastaa ennen muuta ruotsalaisten voimakasta epäluuloisuutta, kun he olivat tekemisissä venäläisten kanssa, erityisesti käymässä näiden kanssa kauppaa, mutta sillä oli myös syvempi merkitys, luonnehdinta Venäjän yhteiskunnasta yleensä, etenkin siinä ilmenevästä epärehellisyydestä ja moraalin puutteesta. Venäläisten epärehellisyys läpäisi koko kansakunnan, kukin katsoi vain omaa etuaan eikä yhteisen hyvän käsitettä ollut olemassa. Venäjä oli eräänlainen väärän valtakunta.

Petrus Petrejus on taaskin käyttökelpoinen, kun tarkastellaan tämän stereotypian käyttöä. Yhdessä kohtaa suurta teostaan hän kirjoittaa, että

venäläiset ”ovat täynnä erilaatuisia faabeleita ja kepposia, he valehtelevat aivan karkeasti, niin että heidän kuulijansa täytyy usein hävetä heidän puolestaan”.⁹⁴³ Kirjansa lopussa Petrus Petrejus rukoilee, että petolliset venäläiset putoaisivat itse siihen kuoppaan, jonka he ovat muille kaivaneet:

Armeliás Jumala, joka olet rauhan herra, anna meille rauha ja onni, ja suojele armollisesti Kuningastamme, esivaltaamme ja sotilaitamme heidän vääryyttään, uskottomuuttaan, viekkauttaan ja petollisuuttaan vastaan, ja anna, että he itse putoaisivat muille kaivamaansa kuoppaan, ja auta meitä saavuttamaan hyvä ja onnellinen päätös tälle sodalle.⁹⁴⁴

Venäläiset kauppiaat olivat Petrus Petrejuksen mukaan ”hyvin kavalia, viekkaita ja petollisia” kaupankäynnissään, mikä on tavallaan luonnollistakin. Mutta että petoksenhalu ulottui myös perhe-elämään, oli Petrus Petrejuksen sanojen mukaan tavatonta. ”Isä ei luota poikaan, eikä poika isään, ilman sopimusta ja kädenlyöntiä”, hän kirjoitti ja lisäsi, että tämä oli muiden kansojen parissa aivan harvinaista.⁹⁴⁵ Kirjoittaja jatkoi:

Sillä sellainen on yleensäkin kaikkien moskovaalaisten laatu ja tapa, että kun he esiintyvät ystävällisinä, ja osoittavat suloisuutta, joko puheissa tai teoissa, niin sen jälkeen on odotettavissa suuri onnettomuus ja vastoinkäyminen. Päinvastoin, kun he uhkaavat, kiukuttelevat ja riitelevät, heistä on vähemmän vaaraa eikä niin paljon pelättävää kuin tavallisesti.⁹⁴⁶

Samaa mieltä olivat monet muutkin Venäjän kuvaajat, ja Ruotsin valtion johdollakin oli tämä käsitys. Venäläisten petollisuutta verrattiin ruotsalaisten ominaisuuteen pitää aina sanansa. Niinpä Kaarle-herttua muistutti vuonna 1597 Boris Godunovia siitä, että ”ruotsalaisilla miehillä on aina ollut ja on vieläkin se ominaisuus ja laatu, että he pitävät vankkumatta sen, mitä he ovat luvanneet ja sopineet”.⁹⁴⁷ Toisessa kirjeessä samalle hallitsijalle Kaarle-herttua sanoi, että jos Boris Godunov rikkoisi ikuisen rauhan, niin ”koko maailmalle tulee selväksi, että te venäläiset olette sellaista kansaa, joka ei kunnioita mitään sopimusta ja sinettiä”. Lisäksi olisi ilmeistä, ettei ”venäläisen sanaan kannata koskaan luottaa”.⁹⁴⁸ Näitä sanoja – että venäläiset eivät pidä sanaansa, lupaustaan, sopimusta tai sinetöityä traktaattia – esiintyy yhtenäin kirjenvaihdossa Ruotsin laajenemisajankana. Silloin käytettiin sellaisia sanoja kuin ”vääramielinen moskovalainen kansakunta”, ”petos ja vilppi”, ”eivät kovinkaan luotettavia”, ”kieroja ja kekseliäitä”. Kaarle IX muistutti Englantiin meneviä lähettiläitään vuonna 1610 siitä,

että näiden pitäisi selittää englantilaisille, että ”venäläiset ovat epävakaa kansa, joka ei mielellään pidä sitä, minkä se lupaa”⁹⁴⁹

Väitettä venäläisten epäluotettavuudesta ja petollisuudesta levitettiin itsepäisesti lukemattomissa kirjelmässä ja puheissa ainakin viidentoista vuoden ajan. Kaikki kyseeseen tulevat tahot, kuningas, valtaneuvoskunta, säätyjen edustajat, sotapäällystö ja diplomaatit toistelivat näitä hyvin kaavamaisia ilmaisuja. Väitteet ovat niin samantapaisia, niin väsyttäviä aina yhdenmukaisine muotoiluineen, että niitä ei kannata luetella. Oli yleinen näkemys, että venäläiset pitävät lupauksistaan ainoastaan ne, joista heille oli etua ja hyötyä. Sellaisia sopimuksia, joihin he olivat suostuneet alakynnessä ollessaan, ei heidän mielestään kannattanut pitää. Kun erimielisyyksiä ja riitoja sitten syntyi, venäläiset olivat mestareita kiemurtelussa, asioiden pitkittämisessä, uhkauksissa ja väärissä syytöksissä sekä tietysti valehtelussa, jota he harrastivat sydämensä pohjasta. He eivät viitsineet pukea argumentointiaan siistiin asuun vaan vahvistivat väitteitään aggressiivisilla sanoilla ja eleillä. He vaanivat vastapuolensa virheitä hyvin läpinäkyvällä tavalla. Sitä paitsi he loukkaantuivat herkästi tai ainakin teeskentelivät loukkaantunutta, jos heidän hallitsijansa arvoa vähänkään vähäteltiin, joko tarkoituksella tai ilman, mikä näkyi loppumattomina valituksina ruotsalaisten tekemistä virheistä tsaarin pitkän titelin toistamisessa. Monet neuvottelut jumittuivat paikoilleen jo aivan alkuvaiheessa.

Onko tämä kaikki vain näköharhaa, vai oliko ruotsalaisten väitteissä todella reaalista perää? Tuntuu siltä, että näkemys pohjautui huomattavalta osalta koettuun ja havaittuun. Venäläisillä oli ilmeisesti todella poikkeavan voimakas omanarvontunto, joka vaikeutti kaikkea kanssakäymistä. Monta kertaa he myös onnistuivat aikeissaan, kun loppuun väsytyt vastapuolen neuvottelijat antoivat lopuksi periksi.

Joskus venäläiset saattoivat kylläkin esiintyä asiallisesti ja korrektisti, ruotsalaisten suureksi hämmästykseksi. Esimerkkejä sellaisestakin on olemassa. Muuan voivodi Buturlin oli alussa osoittamansa horjuvuuden jälkeen kuitenkin pitänyt sanansa, mikä ihmetytti. ”Sillä koska kaikki venäläiset ovat hyvin uskottomia, tuntui melkein kummalliselta, että juuri tämä mies oli aivan rehellinen kaikessa, mihin hän ryhtyi”, kirjoitettiin.⁹⁵⁰ Toisin oli paljon tavallisempi. Rajankävijät kirjoittivat vuonna 1619, että yksi venäläisen komission jäsenistä, kirjuri Vasili Tšastoi, oli niin suuri mestari kaikenlaisessa ilkevässä, että häntä täytyi melkein ihailla. Hän oli ”niin viisas kaikessa nenäkkyydessä, valehtelussa ja kelmimäisyydessä”, että hän onnistui aina mutkistamaan neuvotteluja.⁹⁵¹ Mutta nämä molemmat maininnat, niin Buturlinia

kuin Tšastoita tarkoittavat, ovat kirjeenvaihdossa harvinaisuuksia, sillä venäläisiä ei yleensä tarkasteltu yksilöinä vaan kollektiivina.

Luonnollisesti venäläisten suuri epäluotettavuus johti siihen, että ruotsalaiset halusivat kaikissa tilanteissa hankkia itselleen takuita, että asiat todella sujuisivat suunnitellulla tavalla. Pantti oli se sana, joka yleensä ratkaisi kiistat. Suurissa hankkeissa, kuten sotilaallisissa sopimuksissa, pantiksi kelpasi vain jokin linna tai linnoitus, jonka ruotsalaiset saivat pitää niin kauan kuin asia oli kesken. Sellainen pantti oli esimerkiksi Täyssinän rauhassa vuonna 1595 Käkisalmen linnoitus, joka pysyi Ruotsin käsissä siihen asti, että rajankäynti tuli suoritetuksi. Vastaavasti Stolbovan rauhan pantti oli vuonna 1617 Outovan (Gdov) linnoitus Peipsijärven itärannalla; se luovutettiin Venäjälle vasta vuonna 1621.

On aivan ilmeistä, että edellä esitellyn kaltaiset, sisällöltään etupäässä kielteiset stereotypiat eivät millään lailla olleet Venäjän yksinoikeus. Niitä käytettiin herkästi kaikista vieraista kansoista, joiden kanssa oli kahnauksia, vaikkei ehkä niin johdonmukaisesti ja usein kuin Venäjistä. Itäistä naapurimaata koskevat stereotypiat eivät siis olleet uniikkeja. Myös Puola, Tanska ja yleisesti ottaen koko katolinen maailma saattoivat ajoittain olla samantapaisten herjojen kohteina. Kustaa II Aadolf sanoi esimerkiksi vuonna 1622 serkusta, Puolan kuningas Sigismundista, että tämä sovelsi ”pysyvästi viekkautta ja petollisuutta politiikkaansa – ja yritti voittaa aikaa, jotta hän myöhemmin pystyisi olemaan meille hankalampi ja kiusallisempi kuin nykyisin”.⁹⁵²

Kaikilta tahoilta – valtiopäiviltä, valtaneuvoskunnalta, kirkkojen saarnastuoleista ja niin edelleen – kaikui kolmekymmenvuotisen sodan aattona vuolas syytösten virta, joka kohdistui tuleviin vihollisiin ja pohjusti yhteistä mielialaa sodan välttämättömydestä. Kaikki kotimainen haitallinen ”puhe ja kiistely” piti vaientaa. Tehokas propaganda kätki taakseen mahdolliset erimielisyydet, joita viholliset vainusivat herkästi ja yrittivät käyttää hyväkseen.⁹⁵³

Erikoistapaus propagandamielessä oli Tanska, johon suhtautuminen muistutti ajoittain elävästi suhtautumista Venäjään. Tanskan moittiminen oli vanha tapa Ruotsissa. Sillä oli juuria unioniaikaan ja jopa muinaisaikaan asti. Klassinen vihamielinen esitys Tanskasta, jota aina lainataan, on piispa Hemming Gadhin puhe vuodelta 1509. Tanskalaisten ”kieroon ja uskottoomaan luonteeseen” kuului muun muassa, etteivät he pitäneet minään häpeänä ”valehdella ja pettää”.⁹⁵⁴ Tanskan kansa käytti paljon kiro sanoja. Hemming Gadh ei omien sanojensa mukaan ollut löytänyt ”yhtään kansakuntaa tai heimoa, jonka piirissä käytettäisiin niin monia ja niin hirveitä kirouksia kuin Tanskassa”.⁹⁵⁵ Tanskalaisten julmuus muita kansoja kohtaan oli Gadhin

mielestä yleisesti tunnettua. ”Kaikki tanskalaiset sekä heidän kuninkaansa ovat, vain harvoin poikkeuksin, hirveitä tyranneja ja verisiä hyvien ja hurskaiden ihmisten vainoajia.”⁹⁵⁶ Sen lisäksi tanskalaisilla oli käsitys, että heidän maansa oli ”mahtava, ihana ja valtava valtakunta, niin että yhtään Euroopan valtiota ei sovi verrata siihen”.⁹⁵⁷ Kaikki nämä väitteet kuuluivat myös aikakauden Venäjä-kuvaan, tosin tietysti kohdistettuina Venäjään.

On ehkä syytä mainita, että Venäjää koskevan viholliskuvan sanasto on suurelta osalta peräisin Vanhasta testamentista. Pyhän kirjan ajatus Israelista vihollisten ympäröimänä valittuna kansakuntana, joka uskoi ainoana maailmassa oikeaan Jumalaan, oli sovellettavissa myös Ruotsiin. Saarnojen tekstit etsittiin suurvaltakautena etupäässä Vanhasta testamentista, ei Kristuksen hahmosta kertovasta Uudesta testamentista, ja hyvin tavallinen ajatus tuossa lähteessä oli, että Jumala saattoi rangaista kansaansa sen syntien vuoksi. Hirveät viholliset hyökkäsivät aina synnissä eläneen kansan kimppuun. Viholliset kuvattiin Vanhassa testamentissa kaavamaisesti aina samanlaisiksi – he olivat petollisia ja kavalia, ylimielisiä, epäluotettavia ja ylpeitä.⁹⁵⁸ Nämä saarnastuolista julistetut sanat upposivat syvälle kaikkien kuulijoiden mielikuvitukseen.

On syytä huomata tässä yhteydessä, että myös venäläisillä oli oma naapurin- ja viholliskäsityksensä ruotsalaisista ja Länsi-Euroopan asukkaista. Sitä ei käsitellä tässä teoksessa, mutta sen olemassaolo on hyvä panna merkille. Periaatteessa sen sisältö oli, että länsimaalaisuudella sinänsä oli horjuttava vaikutus Venäjän valtioon, mistä syystä heidän vaikutuksensa oli torjuttava.⁹⁵⁹

Länsieurooppalaisia pidettiin Venäjällä epäpuhtaina ja likaisina sanan sekä fyysisessä että hengellisessä merkityksessä.⁹⁶⁰ Fyysisessä mielessä venäläiset harrastivat ruumiin puhtautta sekä saunomalla että uimalla, mitä länsimaalaiset tekivät vain harvoin. He saivat tästä harrastuksestaan yhtä paljon virkistystä kuin puhtaan Jumalan sanan kuulemisesta. Heidän maansa olikin täynnä virtaavia vesistöjä.

Länsieurooppalaisten saastaisuudesta oli osoituksena, että miehet leikkasivat partansa, jotka Jumala oli heille suonut ja jollaista Kristuskin oli kantanut. He söivät epäpuhtaita ruokalajeja, jotka olivat kiellettyjä Venäjällä, eivätkä paastonneet, jos olivat luterilaisia. Ei ollut viisasta istuutua samaan ruokapöytään heidän kanssaan. Länsieurooppalaisilla oli laumoittain likaisia kotieläimiä, erityisesti koiria, jotka he veivät mielellään kirkkoonkin saastutamaan pyhää tilaa.⁹⁶¹ Heitä ei sopinut päästää venäläiseen kirkkoon. Heidän koskettamisensakin oli kiellettyä. Siksi tsaari pesi aina kätensä, jota ulkomaalaiset olivat suudelleet.⁹⁶²

Länsimaalaiset eivät myöskään ymmärtäneet puhdistaa kirkkojaan pahojen henkien, noitien ja paholaisten saastasta. Venäjän ulkopuolella piru vaani kaikkialla, siellä vallitsi pahan valtakunta. Taistelu idän ja lännen välillä oli kuin kamppailua Jeesuksen ja paholaisen välillä.⁹⁶³ Lännessä koko kulttuuri oli maallistumassa, ihmiset pukeutuivat tiukkoihin ja istuviin, alituisesti muodin mukaan vaihtuviin asuihin, he eivät koskaan ilmaisseet tunteitaan, vaan kätkivät ne ja käyttivät yhdentekeviä tyhjiä sanontatapoja ja kohteliaisuuksia puheissaan. He olivat tavattomia mielistelijöitä ja imartelijoita.⁹⁶⁴ Länsimaalaiset saarnasivat kaikkialla kohtuullisuutta ja hyvää kasvatusta, mutta he olivat pinnallisia eivätkä lainkaan hurskaita. Aito venäläinen oli suoraluontoinen, hän saattoi kyllä suuttua mutta leppyi sitten, hän oli karkea mutta rehellinen. Hän saattoi juoda itsensä täyteen humalaan, eikä hän koskaan ylpeillyt hienolla syntyperällään.⁹⁶⁵

Sveitsiläinen tutkija Gabriele Scheidegger on kiteyttänyt vanhan Venäjän ja lännen välisen imagovastakohdan seuraavasti: länsimaalaiset olivat *perversejä* venäläisten silmissä, venäläiset taas *barbaarisia* länsimaalaisten käsityksissä.

Nämä ilmaisut vastaavat hyvin sitä kuvaa, minkä aikakauden 1478–1721 lähteet antavat.

Omaa vai lainaa?

Tämän teoksen alussa sanottiin, että sekä Venäjä-kuva että rufofobia ovat yleisiä ilmiöitä, joita ei esiintynyt pelkästään Ruotsissa vaan joita löytyi vaihtelevan voimakaina koko Länsi-Euroopassa. Siksi mieleen nousee helposti kysymys, missä määrin Ruotsissa ja Suomessa ammoin vallinnut Venäjä-käsitys on ollut omaperäinen ja missä määrin ehkä lainaa. Itse koetun ja passiivisesti lainatun eronahan on helppo ajatella olevan se, että itse koettu on jollakin lailla todenperäisempää ja aidompaa kuin muualta saatu, toisten kokemusten kopio.

Juuri tämän kysymyksen tutkiminen on kuitenkin erittäin hankalaa. Ruotsissa ja Suomessa vallinneet näkemykset pitää tietysti nähdä suhteessa yleisempään kuvaan, ja vertailut saattavat paljastaa hyvinkin mielenkiintoisia seikkoja käsitysten lainautumisesta, jos niitä onnistuu tekemään. Kulttuurihan on kaikkialla suurelta osalta lainaa, joka on kulkeutunut maasta toiseen useinkin oikukkaiden muotien ja tapojen kuljettamana, mutta eniten sentään niin, että kehittyneempi muoto on korvannut yksinkertaisemman.

Näin ajatellen voi piirtää tietyn kaavakuvan Venäjän tuntemuksen virroista Euroopassa. Tuntemuksen lähde oli tietysti itse Venäjä, jonka oloista maassa käymässä olleet tai niistä kuulleet henkilöt olivat ammentaneet tie-

tonsa. Ruotsi ja Suomi – sekä etelämpänä Liivinmaa – olivat jo sijaintinsa puolesta Venäjä-tiedon vahvoja osajia, mutta ne olivat eurooppalaisen sivistyksen äärialueita, joissa etenkin tietoja hyvin välittävä kirjapainotaito oli heikosti kehittyntä. Näiden alueiden tiedot ja näkemykset olivat kumuloituneet käsikirjoituksiin, kun taas Keski- ja Länsi-Euroopan maissa painettiin suuria määriä kirjoja, jotka käsittelivät Venäjää. Tietysti ajankohtat vaihtelivat, ja niin luku- kuin sensaatiohalukin olivat suurimmat Venäjän toimien ollessa ajankohtaisia, siis tässä teoksessa käsitellyn periodin puitteissa etenkin Liivinmaan sodan aikana ja jälkeen. Tuo aikahan synnytti eurooppalaisen russofobian, joka oli vielä alaltaan rajoitettu, vaikka ulottuikin sittemmin Englantiin asti.⁹⁶⁶ Toinen russofobian aalto levisi Eurooppaan suuren Pohjan sodan aikana, mutta sen harja taittui verraten pian 1700-luvun alkupuolella Pietari Suuren reformien ansiosta.⁹⁶⁷

Länsimainen Venäjä-kirjallisuus kertoi itäisestä valtiosta, mutta tieto tuli kuitenkin Pohjolaan etelästä osana sitä yleistä kulttuurivirtaa, joka huuhteli Ruotsia ja siihen kuuluvaa Suomea. On kiinnostavaa nähdä, mitkä nimenomaiset teokset saapuivat tänne, kuinka ne levisivät ja miten paljon niitä luettiin ja lainattiin kotimaisissa kirjoitelmissa. Kirjojen sisällöt vaihtelivat – mikä löysi jalansijaa Ruotsissa ja Suomessa, mikä taas hylättiin?

Tutkimustehtävä on vaikea, sillä suuri osa Venäjä-käsityksistä on eräänlaista yhteistä *commune bonumia*, joka näkyy kaikista julkaisuista. Kriittinen lähdeanalyysi on siksi monesti melko avuton ruotiessaan näkemysten ja tietojen alkuperää.

Tämän ajan Venäjä-kirjallisuudesta on olemassa kaksi eri bibliografiaa, joiden ilmestymisen aikaväli on peräti 150 vuotta. Paljon ei aihe ole kiinnostanut tutkijoita! Vanhempi esityksistä on Friedrich von Adelungin *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind* (2 osaa, Pietari 1846). Uudempi on Marshall T. Poen *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources* (Ohio 1995, toinen painos 2008).⁹⁶⁸ Jälkimmäinen on aivan luonnollisesti paljon täydellisempi, mutta sen käyttöä haittaa systematiikka, joka perustuu julkaisumaihin ja eri teosten sisältöihin. Seuraavassa käytetään siksi etupäässä von Adelungin karkeampaa valikoimaa ja eräitä teemaa sivuavia erityistutkimuksia.

Euroopan eri maiden Venäjä-teoksia erottaa toisistaan jo maantieteellinen ja valtiollinen lähtökohta. Maanosassa oli selvästi piirejä, jotka suhtautuivat eri tavoin itäiseen suurvaltaan. Poliitiikka, jossain määrin myös uskonto, oli piirtänyt näiden alueiden rajat. Käsiteltäköön ensin katolista Eurooppaa, paavin ja Habsburgien keisarikunnan maita.

Italiassa ja muussa roomalaiskatolisessa Euroopassa paavinkirkon toiveet saada Venäjistä liittolainen islamia ja Turkkia vastaan näyttelivät tärkeintä käsityksiä muovaavaa tekijää. Tähän katoliseen henkeen on kirjoitettu kaksi tsaari Vasilin hallitusajalta olevaa kuvausta Venäjän diplomatiasta, Alberto Campensen vuonna 1543 painettu Venäjä-kirja⁹⁶⁹ sekä Paulus Joviuksen vuonna 1537 ilmestynyt *De Legatione Basilij Principis Moscoviae ad Clementem VII.* Joviuksen teoksesta tuli bestseller; se ilmestyi ennen vuotta 1557 kahdeksana painoksena, Liivin sodan aikana vuosina 1558–1582 peräti kymmenenä painoksena ja sen jälkeen enää yhtenä painoksena vuonna 1600.⁹⁷⁰ Tietoja Venäjistä sisältyi vielä veronalaisen Alexander Guagninus Veronensiksen teokseen *Omnium regionem Moschoviae – – descriptio* (1581).⁹⁷¹ Italialaisen jesuiitan Antonio Possevinon laajalle levinnyt matkakuvaus *Moscovia* painettiin vuonna 1586 ja ilmestyi uusina painoksina vuosina 1587, 1589, 1592 ja 1596.⁹⁷²

Keski-Euroopan johtava valtio, Habsburgien monarkia, arvioi keisari Maximilian I:n ajoista alkaen Venäjän liittolaisekseen sodassa Turkkia vastaan.⁹⁷³ Keisari solmi diplomaattisuhteet Moskovan kanssa, ja hänen lähettiläänsä, Sigismund von Herberstein, kirjoitti ajankohdan kaikkein levinneimmän Venäjää käsittelevän käsikirjan *Rerum Moscovitarum Commentarii* (1549). Ennen vuotta 1557 tämä teos oli ilmestynyt neljänä painoksena, sotavuosina 1558–1584 ilmestyi 14 painosta, ja vielä myöhemmin tuli kaksi painosta 1589 ja 1600.⁹⁷⁴ Liivin sota painoi leimansa myös Habsburgien ja Venäjän myöhempiin suhteisiin. Ne muuttuivat, ja keisari Ferdinand kärsi jo tavallisesta eurooppalaisesta Venäjän pelkäämisestä.⁹⁷⁵

Protestanttinen Euroopan osa sai suoranaisen shokin vuonna 1558 alkanesta Liivinmaan sodasta. Sen vaikutus tuntui eniten Pohjois-Saksassa. Liivinmaata koskevien lentokirjasten määrä oli tavaton – joskaan ei yhtä suuri kuin Turkin vaaraa kuvailevien paskillien – ja ne levittivät kauhua saksan kieltä puhuvaan Eurooppaan. Julkaisujen joukossa oli monografioitakin, muiden muassa Tilmann Bredenbachin *Belli Livonici* (1558)⁹⁷⁶ ja Timann Brakelin *Christlich Gespreech von der grawsamen Zeristöring in Lifland* (1579)⁹⁷⁷ sekä historiallis-maantieteellisiä perusteoksia, kuten Balthasar Russowin *Chronica der Prouintz Lyfflandt* (1578)⁹⁷⁸ ja Salomon von Henningin *Liffländische Churländische Chronica* (1590).⁹⁷⁹

Liivinmaalaiset kuvaukset noudattivat usein tiettyä mallia. Eri kirjoittajat kuvailivat aluksi sotaa edeltäneitä huonoja enteitä, kertoivat sitten venäläisistä sotajoukoista, mistä siirryttiin venäläisten julmuuksiin ja hävityksiin (*die unerhörte grausame Tyranny der Moscowiter*) ja lopulta poltetun maan surkeaan tilaan sodan päätyttyä.⁹⁸⁰ Tässä mainittujen teosten lisäksi huomioita Venäjistä sisältyy suureen määrään liivinmaalaisia historiateoksia, vaikka naapuri-

maa ei olisi näytellyt juuri mitään osaa niiden aiheiden kannalta. Suurin osa näistä teoksista oli melko tuntemattomia Ruotsissa ja Suomessa.⁹⁸¹

Hyvin kielteisiin liivinmaalaisiin Venäjä-käsityksiin liittyvät luontevasti myös useimmat Kuurinmaan ja Puolan tuonaikaiset teokset. Kuurinmaalta kotoisin ollut Paul Oderborn kirjoitti elämäkerran Iivana Julmasta nimellä *Joannis Basilidis magni Muschoviae ducis vita* (1585, saksannos 1588). Se levisi laajalti Eurooppaan ja oli ilman muuta aiheensa tärkein esitys.⁹⁸² Puolan kuninkaan Stefan Bathoryn sotaretkestä Venäjää vastaan kertoi taas virallinen, Reinhold Heidensteinin tekemä historiikki *De bello Moscovitico* (1581, saksannos 1590), sekin melko tunnettu teos.⁹⁸³

Pohjoissaksalaiseen perinteeseen liittyi melko tiiviisti tässä kirjassa useassa kohdassa mainittu Adam Oleariuksen matkakuvaus *Offt beehrte Beschreibung den neuen Orientalischen Reise* (ensimmäinen painos Schleswig 1646). Se poikkesi edeltäjistään olemalla selvästi yhden suurisuuntaisen matkan kuvaus, jonka komeat kuparipiirroksot herättivät huomiota. Kirjaan sisältyi laaja osio ”Von Russland und jhren Einwohnern”, joka käsitti runsaat sata suurta sivua. Se asetui aikajanalla tärkeimmäksi ja levinneimmäksi Venäjän kuvaukseksi ja korvasi sata vuotta vanhemman Sigismund von Herbersteinin massiivisen esityksen.

Oleariuksen kirjan kustannuspoliittinen menestys on hyvin tunnettu. Vain vuosi ensimmäisen painoksen ilmestymisen jälkeen, vuonna 1547, kirjasta otettiin uusi painos. Sitten seurasi kustannusoikeuksien kannalta tärkeä kymmenen vuoden tauko, jonka jälkeen kaikki kirjapainot olivat vapaat uusintapainoksien julkaisemiseen. Niitä tulikin paljon: saksankielisen laitoksen kolmas painos näki päivänvalon vuonna 1656, neljäs vuonna 1663, viides ja kuudes vuosina 1673 ja 1694, kaikki Schleswigissä painettuja, minkä lisäksi kaksi painosta ilmestyi Hampurissa vuosina 1694 ja 1696. Kirja käännettiin hollannin kielelle jo vuonna 1651 ja ilmestyi tuona vuonna Alankomaissa peräti kolmena painoksena. Vuonna 1656 julkaistiin ensimmäinen ranskankielinen laitos, jota seurasi viisi uutta painosta (Pariisissa vuosina 1659, 1666 ja 1679 sekä Leidenissä 1719 ja Amsterdamissa 1727). Ensimmäinen englanninkielinen painos ilmestyi 1669, ja sitä seurasi pian kaksi uutta painosta (Lontoossa samaa vuonna 1669 sekä 1705). Vieläpä osittainen italialainenkin painos ilmestyi Viterbossa vuonna 1658.⁹⁸⁴ Kuten edellä nähtiin, käänsi Anders Svensson Trana Oleariuksen kirjan osittain myös ruotsiksi suunnilleen samaan aikaan, mutta hanke jäi käsikirjoitukseksi.

Ranska oli Euroopan valloista keisarin jälkeen toinen, mutta ranskalaisten harrastus Venäjää kohtaan oli hyvin laimeaa. Mitään merkittävää

kauppavaihtoa tai muuta kosketusta ei maiden välillä vielä ollut. Yksi ranskalainen palkkasoturi, joka oli osallistunut suuren sekasorron ajan taisteluihin Venäjällä, kapteeni Jacques Margeret julkaisi kuitenkin muistelmansa *L'Etat de l'empire de Russie et grand-duché de Moscovie* (1607), mutta se jäi Ranskan kirjallisuuden ainoaksi kontribuutioksi tällä alalla.⁹⁸⁵

Toisin oli asian laita Englannissa, jossa ennen Valkean meren eli Vienanmeren reitin avautumista vuonna 1553 ei ollut ollut minkäänlaista Venäjän tuntemusta. Jäämeren kautta Arkangeliin purjehtineiden englantilaisten kauppiaiden, Muscovy Companyn jäsenten, ansiosta sitä kuitenkin pian saatiin. Lisäksi Venäjällä kävi kohta myös Englannin virallisia lähettiläitä, jotka otettiin hyvin vastaan Moskovassa. Varsin pian kirjoitettiin Britanniassa noin neljäkymmentä matkakertomusta, joista runsas kymmenkunta oli merkittäviä. Ne olivat enimmäkseen itsenäisiä, eikä muun Euroopan julkaisemilla kuvauksilla ollut niihin juuri vaikutusta. Kontinentaalisisista aihetta käsittelevistä teoksista britit tunsivat vain Sigismund von Herbersteinin kirjan latinankielisenä laitoksena, joka sittemmin käännettiin myös englanniksi. Eristyneisyytensä vuoksi englantilaiset Venäjä-kuvaukset ovat hyvin kiinnostavia ja muista poikkeavia, merivallan edustajien luomuksia. Huomattava osa niistä koottiin 1500-luvun lopulla maantieteilijä Richard Hakluytin toimesta moninmiteiseen valikoimaan nimeltä *Principal Navigations, Voyages, Trafficques and Discoveries of the English Nation*.⁹⁸⁶

Englantilaisista teoksista voi mainita ensimmäisen Venäjä-kävijän Richard Chancellorin *The Booke of the Great and Mighty Emperor of Russia* -teoksen, tunnetun tutkimusmatkailijan, lähettiläänäkin toimineen Anthony Jenkinsonin matkapäiväkirjan, lähetystösihteeri George Turbervillen runomuotoisen Venäjän kuvauksen, Jerome Horsey'n matkakuvauksen ja Giles Fletcherin kirjan *Of the Russe Common Wealth*, joka painettiin vuonna 1591 mutta takavarikoitiin Muscovy Companyn tekemän vaatimuksen vuoksi, koska sen arveltiin vahingoittavan englantilaisia kauppaetuja.⁹⁸⁷ Täysin ilman omaa kokemusta oleva runoilija John Milton kirjoitti kirjan *A Brief History of Muscovy* (1682), joka oli yksi kaikkien aikojen myönteisimmistä Venäjää koskevista teoksista. Milton ylisti ennen muuta moskovaalaisten tottelevaisuutta ja hyvää yhteistyöhalua, mitkä ominaisuudet hänen mukaansa erottivat heidät läntisistä kansoista.⁹⁸⁸

Englantilaiset kirjat eivät jättäneet jälkiä muun Euroopan Venäjä-tietouteen, vaikka niistä vähitellen saatiinkin julkisuuteen latinankielinen kokoomateos *Anglorum Navigatio ad Muscovitas* (antologiassa *Rerum Muscoviticarum Auctores varii*, 1600).⁹⁸⁹ Alankomaalaisten kiinnostus Venäjään muistutti

hiukan englantilaisten kiinnostusta, sillä erotuksella kuitenkin, että Alankomaissa ilmestyi erittäin harvoja asiaan liittyviä teoksia. Yksi niistä on J. Danckaertin hyvin kielteinen *Beschryvinge van Moscovien ofte Ruslant* (1613), josta on jo ollut puhetta.

Pohjois-Euroopan maista Tanskalla on perinteisesti ollut paremmat suhteet Venäjään kuin Ruotsilla. Anonyymi teos *Hertug Hansis den unge Reyse til Rydsland, Sygdom och Død* (1606, alkuteos oli saksankielinen vuodelta 1604) kuvasti Tanskan ja Venäjän dynastista liittohanketta Boris Godunovin ajalta.⁹⁹⁰ Jo 1500-luvulla laadittu tanskalainen käsikirjoitus, Jacob Uhlfeldin *Hodoeporicon Ruthenum*, ilmestyi vuonna 1608.⁹⁹¹

Venäjästä kertoi myös lännessä julkaistu valtio-opillinen akateeminen kirjallisuus, joka on suurelta osalta vielä tutkimatta. Ajan oppineet valtiotieteilijät järjestelivät maanosan valtioita omiin rankinglistoihinsa, joissa Moscovia usein putosi pohjimmaiselle paikalle Puolan, Ruotsin ja joskus jopa Turkinkin alapuolelle, kun Englanti, Ranska, Hollanti, Italia ja Espanja yleensä koreilivat johtopaikoilla. Kriteerinä valtioiden luokittelussa toimi Aristoteleen (oikeastaan Platonin) oppi ideaalivaltiosta, jonka kansalaisilleen jakama onni oli maksimaalinen. Valtio-oppineet kuten Jean Bodin, Walter Raleigh, Niccolò Machiavelli, Hermann Conring, ja ennen kaikkea slovakialainen Juraj Križanić sekä myöhemmin Montesquieu kirjoittivat ruhtinasihanteesta, eikä Venäjä hirveän livana Julman vuoksi voinut tietystikään kuulua parhaiden joukkoon.⁹⁹²

Tiedetäänkö mitään edellä lueteltujen teosten levikistä Ruotsissa ja Suomessa? Tiedot ovat tavattoman niukat, mutta jotain voi huomata säilyneistä kirjastoluettelosta.⁹⁹³ Niissä mainitut kirjat ovat tietysti vain osa – ehkä vain murto-osa – tämänaiheisista, Ruotsissa kerran olleista teoksista. Aineisto on sentään sellainen, että siitä voi tehdä pari johtopäätöstä.

Kuningashuoneen kirjaluettelot antavat sangen köyhän kuvan Venäjä-aiheisesta kirjallisuudesta. Poikkeuksena on kuitenkin Eerik XIV:n kirjasto. Kuningas omisti yhden kappaleen perusteosta, Sigismund von Herbersteinin *Rerum Moscoviticarum Commentariita*, joka oli todennäköisesti hankittu Lontoosta kosiomatkan yhteydessä. Juhana III:lla ei ilmeisesti ollut ainuttakaan Venäjää käsittelevää kirjaa käytössään, eikä tietysti myöskään hänen mielisairaalla veljellään Magnuksella. Kaarle-herttuan, myöhemmän Kaarle IX:n, lukeneisuutta ei tunneta. Todennäköisesti hänen kirjastoonsa sisältyi Petrus Petrejuksen ensimmäinen Venäjä-teos, ja toinen, itse *Sciographia*, oli hänen seuraajansa Kustaa II Aadolfin kirjastossa, koska se oli omistettu tälle. Kuningatar Kristiina oli toisin kuin edeltäjänsä jossain määrin kirjatoukka, mutta

vain kirjaluetelon ensimmäinen, teologinen osa on säilynyt. Se käsittää muutamia venäläisten uskontoa käsitteleviä teoksia. Valtakunnankansleri Axel Oxenstiernan Venäjän-lukeneisuus oli suuri. Hänen tutkimistaan teoksista kannattaa mainita Adam Oleariuksen muhkea kuvakirja.

Myöhemmin 1600-luvulla kuva muuttuu. Valtakuntaan virtasi nyt ryöstösaaliina saatuja suuria keskieurooppalaisia kirjastoja, joihin sisältyivät kaikki tärkeimmät, edellä luetellut Venäjä-teokset. Sigismund von Herbersteinin kirja sisältyi ainakin kuuteen aateliskirjastoon, joista puolet oli saatu sotasaaaliina. Paul Oderbornin hyvin luettu elämäkerta Iivana Julmasta tuli valtakuntaan 15 kappaleena, Antonio Possevinon *Moscovia* 16 kappaleena, Paulus Joviuksen samanniminen kirja kuutena kappaleena. Adam Oleariuksen suuri teos oli Oxenstiernan kirjakokoelman lisäksi ainakin viidessä aateliskirjastossa.

Suuri osa sotasaaaliina saaduista kirjoista oli luonnollisesti katolishenkisiä. Painettu sana oli sekin ikään kuin henkistä aseistusta, joka haluttiin riistää vastustajan käsistä, vaikka ryöstettyjä kirjoja ei ehkä luettukaan kovin paljon Ruotsissa ja Suomessa. Hyvä osoitus kokonaisuudesta, paljon Venäjä-teoksia sisältäneestä kirjastosta on Nikolsburgin luostarin kirjasto Böömistä. Siihen kuului muun muassa Matthias de Miechowin klassinen kahden Sarmatian historia (1561) kahtena latinankielisenä, Krakovassa eri aikoina painettuna kappaleena. Siellä olivat myös Reinhold Heidensteinin, Antonio Possevinon ja Paul Oderbornin teokset useina laitoksina, sekä tietysti myös ajan menestysteos, Sigismund von Herbersteinin kirja, monena kappaleena.

Kirjastoluetteloista voi päätellä, että ainakin Herberstein, Oderborn, Jovius, Heidenstein, Possevino ja Olearius olivat hyvin tunnettuja Ruotsissa. Samaa todistaa kotimainen ruotsalainen kirjallisuus, joka oli käyttänyt näitä teoksia lähteinä. Suosittuihin kirjoihin kuului pari selvästi katolista tendenssiteosta (Jovius, Possevino), useita vähän neutraalimpia keskieurooppalaisia esityksiä (Herberstein, Olearius) sekä kaksi kirjaa, joiden alkuperä oli kuurinmaalais-puolalainen (Oderborn, Heidenstein). Suppeudestaan huolimatta valikoima antaa verraten hyvän kuvan eurooppalaisen Venäjä-kirjallisuuden vaikutuksesta Ruotsissa ja Suomessa. Englanti oli tässä suhteessa valkea läikä, sikäläisiä teoksia ei tunnettu lainkaan.

Edellä luetellusta kirjallisuudesta nousee näkyviin kaksi vuorenhuippua: Herbersteinin (1549) ja Oleariuksen (1646) teokset. Niiden ilmestymisen väli oli sata vuotta, mutta uusintapainoksia tuli tiheästi niin, että molempien teosten levikki kattoi pitkän ajan. Herberstein ja Olearius olivat ennen muuta kuvitettuja kirjajärkäleitä, joita käytettiin hakuteoksina ja joista katsottiin eri seikkoja aina tarpeen vaatiessa. Niiden käytöstä on tietoja diplomaatti-

sessä kirjeenvaihdossa. Monet sanoivat huomanneensa näistä teoksista, että jokin tosielämässä havaittu seikka oli ollut olemassa jo ennenkin – että historia tavallaan toistui ja että Venäjä oli ikuinen, aina samanlainen. Herberstein ja Olearius vahvistivat siksi perinteisen Venäjä-kuvan jatkumoa tehokkaalla tavalla.

Ruotsi tuotti ajanjaksona 1478–1721 ainoastaan yhden tukevan painetun volyymin, jota voisi nimittää Venäjää käsitteleväksi bestselleriksi: Petrus Petrejuksen teoksen *Regni Muschovitici Sciographia* (1615, saksaksi 1620). Se ei kuitenkaan, syistä joita ei täysin tunneta, pystynyt kilpailemaan Länsi- ja Keski-Euroopan monien painettujen Venäjää käsittelevien tai sivuavien julkaisujen kanssa. Petrus Petrejus oli ollut hyvin perillä kuvailemistaan asioista. *Sciographiasta* henkii vahva itse eletyn tunnelma, joka puuttuu monesta muusta Venäjä-teoksesta. Hänen kirjassaan pursuava verbaalinen kertojanilo on aivan omaa luokkaansa aihepiirin teosten joukossa.

Painamattoman, käsikirjoituksiksi jääneen kirjallisuuden osalta 1600-luvun Ruotsi on todellinen suurvalta. Tässä teoksessa on edellä saatu tutustua kymmeneen aiheetta kosketteleviin teoksiin niin sotalaitoksen, hallinnon, uskonnon kuin kaupankin aloilta. Käsikirjoitusten suuri määrä ja keskimäärin korkea laatu hämmästyttävät. Sellaiset teokset kuin Grigori Kotošihinin kuvaus Venäjän hallinnon yksityiskohdista ja Lars Johan Malmin teos Venäjän voimasta olisivat olleet käänteentekeviä Länsi-Euroopan Venäjä-kuvassa, jos ne vain olisivat tulleet tunnetuiksi. Esteenä teosten painattamiselle olivat useissa tapauksissa painatuskulujen lisäksi poliittiset hankaluudet ja muualla Euroopassa outo kieli.

Kuuluuko Länsi-Euroopassa yleisesti vallinneiden Venäjä-käsitysten lähempi esittely käsillä olevan teoksen puitteisiin? Kyllä ja ei. On aivan ilmeistä, että ruotsalaiset kirjoitelmat sulautuivat tähän suureen maisemaan ja että niiden tarkastelun pitäisi ottaa myös puitteet huomioon. Toisaalta hanke on aivan liian suuri toteutettavaksi. Muutama huomio tutkimuksen tilasta riittää.

Herättää mielenkiintoa, että tutkimussuunnan alku ajoittuu modernissa mielessä suurin piirtein 1950-lukuun, siis kylmän sodan aikaan. Suunnan henki on deskriptiivinen, varovaisen imagokeskeinen. Ryhmän ensimmäisenä täytyy mainita *Karl Heinz Ruffmannin* varhainen (1952) Englantia käsittelevä väitöskirja, joka liittyy saarivaltakunnassa esiintyneet katsomukset luontevasti koko Euroopassa ilmenneisiin.⁹⁹⁴ Alankomaalainen *Th. J. G. Locher* kirjoitti hiukan myöhemmin (1957) ansiokkaan, vaikkakin lyhyen tutkielman Länsi-Euroopassa 1600-luvulla ilmestyneistä Venäjä-aiheisista teoksista ja niiden sisällöstä.⁹⁹⁵ Suunnilleen samoihin aikoihin (1959) laati myös yhdysvaltalainen

John Quentin Cook laajan painamattoman väitöskirjan mainitun vuosisadan Venäjä-kirjallisuudesta eurooppalaisessa ajattelussa.⁹⁹⁶

Tämän jälkeen on siirryttävä nykyvuosiin, jolloin ennen muuta Marshall T. Poen laaja tuotanto herättää huomiota. Se poikkeaa tietystä mielessä edeltäjistään. Vanhempi tutkimus oli imagokeskeistä, lähteitä analysoivaa ja punnitsevaa. Poe taas on ennen muuta informaation kulun tutkija. Hänen tuotantonsa kattaa kokonaisen kysymyksenasettelujen kirjon. Poen suuret teokset ovat ”A People Born to Slavery. Russia in early modern European Ethnography, 1476–1748” (2000) ja ”The Russian Elite in the Seventeenth Century” (2004). Hänen teoksistaan on sanottu ylistävästi, että ne ”edustavat toistaiseksi täydellisintä näkemystä uuden ajan alun eurooppalaisista Venäjää koskevista kirjoituksista, mitä koskaan on pantu kokoon”.⁹⁹⁷ Niistä voisi myös sanoa, että tutkija ei ole täysin sammuttanut itseään ja vapautunut nykyaikaisista käsityksistä lähteitä selaillessaan.

Aikaisemmasta poikkeavaa on, että Poe pitää aikalaisten käsityksiä Venäjästä pääasiassa sekä realistisina että tosina. Ne eivät hänestä ole perättömiä kuulojuttuja. Hän ylistää esimerkiksi Herbersteinin kirjaa hyvin todenmukaiseksi eikä piittaa sen tendensseistä. Toisin kuin aikaisemmat tutkijat, jotka pitivät toden ongelmaa hankalasti tutkittavana, kun venäläistä aikalaislähteistöä ei ole, Poe katsoo länsieurooppalaisten havaintojen olleen etupäässä korrekkeja. Tämä näkemys on tuonut Venäjän historian jatkuvuuden ongelman hyvin selvästi näkyviin. ”Moskovalainen tyrannia jatkuu tänäänkin” on hänen sanomansa. Poe on korostanut täyttä jatkuvuutta. Kuten tämän teoksen loppuluvusta ilmenee, se on kuitenkin hyvin kyseenalainen ilmiö.

Välittyminen ja sisältö

Tunteen lisäksi ihmiseen vaikuttaa tieto, vastapuolen ymmärtäminen. Millainen oli Ruotsiin ja Suomen rantautunut Venäjää koskeva tieto? Se oli varsin mosaiikkimaista, osaksi stereotyyppien kaltaista sekin. Enemmän tai vähemmän tietoa sisältyi kaikkeen puheeseen itäisestä naapurimaasta. Tyypillistä oli, että tiedon osuus aineistossa lisääntyi hyvin paljon ajan kuluessa, mielihiteiden ja stereotyyppien osuus laski. Jo 1600-luvun loppupuolella alettiin välttää arvoarvostelmia Venäjästä, ja lopulta voitiin jo puhua ja kirjoittaa aiheesta melko neutraalisti.

Syynä muutokseen oli pelon asteittainen väistyminen Venäjä-kuvan aineksena. Vallan tasapaino oli jo Stolbovan rauhassa 1617 kääntynyt Ruotsin eduksi, kun valtakunta oli laajentunut ja saanut uusia provinsseja, jopa

Venäjän kustannuksella. Ruotsin sotavoimat olivat kulkeneet voitosta voittoon. Venäjälle Stolbovan rauha oli ollut takaisku, jonka Kardisin rauha vain vahvisti. Sotalaitoksen kehittämisen ja linnoitusten rakentamisen lisäksi Ruotsissa heräsi muitakin Venäjää koskevia ajatuksia. Venäjä ei enää näyttänyt uhkalta vaan mahdollisuudelta. Tämä koski ennen muuta kauppaa.

Uutta suhtautumista ennakoii kertomus kuningatar Kristiinasta ja venäläisistä vuodelta 1633. Hovivirkailijat yrittivät varoittaa pientä, 7-vuotiasta prinsessaa ennen Venäjän lähetystön tapaamista siitä, että venäläisillä oli tuuheat karvahatut ja muhkeat parrat ja että heitä oli paljon. Heitä ei kuitenkaan kannattaisi pelätä. ”Miksi olisin peloissani”, prinsessa vastasi. Hän lisäsi, että oli nähnyt paljon partoja myös omien neuvonantajien kasvoilla. Tähän aikaan Venäjän pelko oli yleisestikin hälvenemässä pääkaupungin katuyleisön mielestä, sillä Tukholmaan perustettu Venäjänhovi kokosi suojiinsa runsaasti idästä saapuvia kauppiaita. Heidän toimintansa oli molemmille osapuolille hyödyllistä.

Samaan aikaan vaikutti myös Venäjän mahdin hidas kasvu, mitä ei helposti huomattu omasta suurvalta-asemastaan häikäistyneessä Ruotsissa. Venäjä laajeni, ilman että kukaan sitä käsitti, kauas itään, yhä syvemmälle Siperiaan, mutta myös kaakkoon, Kaukasuksen suuntaan. Sitä paitsi Venäjä sai haltuunsa Ukrainan solmimalla vuonna 1654 kasakoiden kanssa Perejaslavin sopimuksen, joka irrotti nämä Puolan vaikutusvallasta. Niin sanottu ruptuurisota 1656–1658 (rauha vasta 1661) oli sekin Venäjän vallan kasvun seurausta. Vanhat ajatukset, että Venäjä saattoi jollakin tavalla uhata valtakuntaa, palasivat silloin mieliin, mutta yleisesti katsoen Venäjän toiminta oli niin oikeellista, että se ei oikein pelottanut. Normaaliin diplomaattiseen toimintaan sisältyi, että Venäjä vaati yliloikkareita ja pakolaisia palautettaviksi Ruotsista, mutta se onnistui tässä vain yhden henkilön, Moskovassa myöhemmin teloitettun Timoška Ankundinovin, suhteen. Ruotsin lähettiläät saattoivat silti tuntea itsensä turvattomiksi Venäjällä, minkä osoittaa vuonna 1658 tapahtunut suuren lähetystön paniikinomainen poistuminen tsaarin valtakunnasta.

Vasta noin 80 vuoden mittaisen rauhallisen jakson jälkeen (1617–1700) vanha Venäjän pelko palasi Ruotsiin ja Suomeen. Se oli piillyt peitossa mutta sittenkin varsin lähellä pintaa kansan mielessä. Uuden ryssävihan tendenssit täytyy kuitenkin pitää mielessä. Ne on helppo nähdä. Oli luonnollista, että pakolaisten kirjoittamat valitusrunot kumpusivat omista kokemuksista ja että arkkiveisut heijastivat virallista politiikkaa, koska niiden sisältö oli asiallisesti katsoen kopioitu asetuksista. Kansanperinne taas saattoi lainata aineksia kaukaa, suorastaan muista kulttuureista. Kaikesta tästä huolimatta on

kuitenkin varmaa, että jotakin olennaista oli tapahtunut vuosina 1700–1721, jolloin suuri sota oli tullut Venäjän suunnalta yhä lähemmäksi Ruotsin sydänseutuja ja pysähtynyt vasta aivan Tukholman porteilla. Pelko oli tullut takaisin, entistä syvempänä ja ahdistavampana. Sillä ei kuitenkaan ollut samanlaista kansainvälistä levikkiä kuin Liivinmaan sodan aiheuttamalla pelolla vuosina 1558–1582.

Uudessa Venäjä-kuvassa oli kuitenkin muitakin sävyjä. Satojen entisten karoliiniarmeijan sotavankien mielipide oli toinen kuin aikaisemmat katsoukset. He olivat nähneet Venäjän, olleet arviointikykyisiä ja palanneet siten takaisin. Myös Venäjän uudistuminen, joka oli saanut alkunsa Pietari I:n toimesta, vaikutti mieliin. Se sai ammoisen Moskovan valtakunnan tavallaan muistuttamaan Länsi-Eurooppaa, mikä oli tärkeää mielikuvien ja suhtautumisen kannalta. Julma ja barbaarinen ilme oli katoamassa Venäjän kasvoilta. Tosin monet arvelivat, että Venäjä oli – kuten he sanoivat – savijalkainen jättiläinen, jonka tulevaisuudesta kukaan ei voinut olla varma.

Pelon väistyminen mielistä pitkänä rauhallisena aikana 1617–1700 oli yhteydessä Venäjää koskevan tiedon lisääntymiseen. Kuinka tuo tieto tuli Ruotsiin? Olkoon ensimmäinen tarkastelukohde *venäjän kielen hallinnan kautta kumuloitunut suullinen osaaminen*. Se jos mikään oli toiseuden suodattamista ja ymmärtämistä. Venäjätulkit ja translaattorit suorittivat tätä tärkeää tehtävää. Heidän lukumääränsä ja ammattitaitonsa kasvoivat 1500- ja 1600-luvun mittaan. Kaksikielisiä henkilöitä oli jo 1400-luvulla rajakaupunki Viipurissa, jossa venäjää opetettiin tulkeille, mikä houkutteli sinne ulkomailta asti tulevia opiskelijoita. Tietoja organisoidusta venäjän kielen opiskelusta on säilynyt vuodelta 1604, ja tuolloinen opiskelijaryhmän suuruus – neljä henkilöä – tuli myöhemminkin opintojen normiksi. Vuodet 1609–1617 merkitsivät tulkkien määrän räjähdysmäistä kasvua, ja Viipurissa oleskeli tiettyinä aikoina kymmeniä tulkkeja. Monet valtakunnan merkittävimmistä venäjätulkeista olivat jatkossakin alkuaan viipurilaisia, kuten Olof Barckhusen ja Henrik Piper. Osaksi samoin oli Venäjästä kirjoittavien henkilöiden laita. Tärkeä kirjailija Lars Johan Malm oli peräisin tästä kaupungista.

Venäjän kielen taitoa esiintyi myös Tallinnassa ja Narvassa. Venäjän osaajat olivat ylpeitä hyödyllisestä taidostaan, koska se soi heille yliotteen kaupankäynnissä. Hyvin varhaisten sana- ja oppikirjojen olemassaolo tunnetaan Baltiasta. Myöhemmin tulkit keskittyivät menestyvään kauppakaupunki Narvaan, jossa vaikutti venäläinen koulukin.

Valtakunnan pääkaupungissa Tukholmassa oli venäjätulkkeja jo 1540-luvulla ja sen jälkeen. Kuninkaas tarvitsivat heitä diplomatiaan, ja jokai-

sessä merkittävässä itään lähtevässä lähetystössä oli muutamia translaatto-reita ja tulkkeja, enimmillään yhteensä jopa 4–5 henkilöä. Kaupungissa tulkkien toiminta keskittyi kuninkaalliseen kansliaan, sen vanhaan osaan, johon myös Valtionarkisto ja palkatut valtakunnan historiografit kuuluivat. Sijointu oli tärkeä, koska myös vanhoja dokumentteja ja sopimuksia säilytettiin siellä. Virallisen translaattorin virka perustettiin 1640-luvulla ja oli palkan suhteen hyvin kilpailukelpoinen. Tämän virkamiehen tehtävänä oli opettaa venäjän kielen opiskelijoita eli venäjäntulkkien renkejä, mitä nimitystä heistä käytettiin. Myöhemmin tuli tavaksi, että nuori tulkinalku lähetettiin Novgorodiin tai jopa Moskovaan hiomaan taitoaan.

Tulkit olivat kansallisuudeltaan ruotsalaisia, suomalaisia, saksalaisia, venäläisiä tai puolalaisia. Ammatti siirtyi usein samassa suvussa polvesta toiseen kuten muutkin ammatit. Tulkkien taitavuus lisääntyi ajan mittaan, ja jotkut heistä olivat – kuten sanottiin – täydellisiä (*perfecte*) kielenkäyttelyssään. Muutama tulkki jopa aateloitiin uransa loppuvaiheessa.

Kustaa II Aadolf perusti vuonna 1625 kirjapainon, joka julkaisi teoksia kyrillisillä kirjaimilla. Se tuotti useita uskonnollisia kirjoja venäjäksi ja kirkkoslaaviksi, aapiskirjan ja kaksi katekismusta sekä luultavasti vielä muutamia teoksia, jotka ovat kadonneet. Oppineet teologit vastasivat painotuotteiden kirkollisesta tasosta. Heidän joukossaan oli myös ortodoksipappeja. Virallisesta kiinnostuksesta venäjän kieltä kohtaan nousi tieteellistä tutkimusharastusta, jonka tunnettu nimi oli 1600-luvun lopulla kansainvälisesti kuuluisa slavisti Johan Gabriel Sparwenfeld. Hän laati suuren sanakirjan, joka käsitti usean slaavilaisen kielen sanastoa. Hänen päiväkirjansa Venäjällä tapahtuneen oleskelun ajalta on sekin tärkeä.

Laajassa mielessä venäjäntulkkien tärkein työkenttä oli diplomatia. *Diplomatia tiedon välittymisen väylänä* ansaitseekin tässä kokonaisvaltaisenkin tarkastelun. Diplomatian alalla Venäjä erosi melkoisesti Länsi-Euroopasta. Ruotsalaiset diplomaatit eivät olleet venäjän kielen taitoisia kuten tulkit ja katselivat siis itäistä suurvaltaa toisin, omasta länsimaisesta näkökulmastaan, mikä näkyy siitäkkin, että heidän raportointinsa oli usein yllättyneen tuntuista.

Diplomaattien ammatti ei tuohon aikaan ollut ollenkaan riskitön kuten nykyaikana. Käsitys immuniteetista oli paljon heikompi. Kaikkialla oli tapana kiusata vieraiden valtojen edustajia oman ylemmyyden osoittamiseksi, ja Venäjän suhteissa se oli molemminpuolista. Esimerkkinä voi mainita, että venäläiset diplomaatit vietiin 1500-luvulla Tukholman linnaan erityisen portin kautta, jonka päällä oli reliefi, jossa leijona päihitti lohikäärmettä. Nämä

symbolit tarkoittivat Ruotsia ja Venäjää. Kuningas Juhana III:lla oli samaa teemaa toistavat kaulakäädyt.⁹⁹⁸

Diplomaattisten riittien kruunu oli rauhan vahvistaminen. ”Ikuinen rauha” tai ”ikuisesti kestävä rauha” oli venäläinen ilmaisu, jota käytettiin tässä yhteydessä. Se oli oikeastaan aika heikko rakennelma, sillä kummankin osapuolen jokaisen hallitsijan piti vahvistaa se, muutoin se ei ollut voimassa. Kun Ruotsin kuningas tai Venäjän tsaari kuoli, rauhantila lakkasi automaattisesti. Tämä tilanne toistui usein, ja jos on pikkutarkka, voi rauhallisella 1600-luvulla tulkita useimmiten vallinneen periaatteellisen sotatilan valtioiden välillä. Molemmat maat olivat rauhan lakatessa aivan ehdottomasti pakotetut lähettämään toistensa pääkaupunkeihin suuren lähetystön, joka vahvisti sen uudelleen. Ruotsin lähettiläät vietiin aina audienssille tsaarin vastaanottosaliin, jossa he näkivät tämän ”kirkkaat silmät”. Rauhan vahvistaminen oli samalla liturgia, jossa osapuolet mittailivat toistensa voimavaroja ja uskaliaisuutta.

Kekseliäisyys oli tässä suhteessa huomattavaa puolin ja toisin. Ruotsissa arveltiin, että osa venäläisistä diplomaattisista tavoista oli peräisin mongolialjalta, erityisesti mahtavien lahjojen vaatiminen. Lahjat olivat toki tavallisia länsimaidenkin välillä, mutta Venäjän vaatimina niiden katsottiin olevan aivan kohtuuttomia. Toinen hankaluus oli ristin suuteleminen, josta luterilaiset eivät periaatteessa pitäneet. Se oli kuitenkin välttämätön seremonia, joskus aivan ratkaiseva, kuten Eerik XIV:n lähettilään Nils Gyllenstiernan tapaus vuonna 1567 osoittaa. Gyllenstiernan piti luvata ristiä suudellen, että kuningas luovuttaisi Katariina Jagellonican Iivana IV:lle, vaikka lähettiläs hangoitteli kovasti vastaan. Tässä suhteessa tsaari oli oikeassa, sillä Gyllenstiernalla oli valtuutus pettää venäläisiä tarvittaessa, minkä Iivana oli aavistanut. Myös Pietari I:n kieltäytyminen ristin suutelemisesta, kun rauhaa vahvistettiin vuonna 1699, pantiin Ruotsissa muistiin. Seremonian mahti oli venäläisten mielestä niin valtava, ettei sitä voinut käyttää petollisesti.

Audiensseilla suudeltiin muutakin: tsaarin kättä. Siitäkin kehkeytyi välillä riitaa, sillä vääräuskoisen huulien koskettama jälki oli venäläisen katsoituksen mukaan välttämätöntä pestä pois.

Hankalan pähkinän muodosti myös usein tulehtuva titteliongelman. Kuningaalla ja tsaarilla oli pitkät ja vaihtelevat tittelit, joissa valtakuntien maantieteellinen laajuus kuvastui. Molemmilla puolilla tittelit kasvoivat kasvamisestaan, koska kumpikin valtio oli ekspansiivinen. Jokin yksityiskohta unohtui helposti pois, ja laiminlyönti johti heti vastatoimenpiteisiin. Välillä näyttää siltä, että osapuolet kokeilivat jäätä supistamalla ja vääristämällä vastapuolen titteliä. Tähän tittelikysymykseen tuhlautui aivan tavattomasti aikaa, jota

olisi tarvittu vakaviin neuvotteluihin. Osa titteliriidoista koski aina Liivinmaata, jota venäläiset pitivät perintömaanaan, vaikka Ruotsi oli valloittanut sen vuonna 1621. Titteleihin kuului myös fantasiamaakuntia, kuten Ruotsin osalta maininta ”Ruotsin, Göötan ja Vendin” kuninkaasta. Sanaa ”vendi” voitiin venyttää käsittämään Itämeren äären slaavilaisia alueita yleensä, ja sen latinannos *vandalorum* antoi sanalle kielteisen yleissävyn. Tämä lisäys ärsytti tosin eniten Tanskaa. Ruotsalaisten piti myös osata tärkeimpien venäläisten virkamiesten tittelit, ja lopulta kysymys tuli niin hankalaksi, että kansliassa laadittiin pitkiä tittelisanakirjoja, joissa venäjänkielisten sanojen etymologiaakin seliteltiin.

Tärkeä ero Ruotsin ja Venäjän välillä oli diplomatiassakin ilmenevä mentaliteettien ero. Ruotsi vaati edustajiltaan korrektaa ja hillittyä käytöstä, sillä heidän piti olla kaikin tavoin kuninkaalleen kunniaksi. Venäjä salli omilta diplomaateiltaan huonosti kontrolloitua esiintymistä, suoria ja kyynisiä huomautuksia ja raakaa haukkumista, ja venäläisten ilmeet, tunteenpurkaukset ja erilaiset eleet, jopa suoranainen hysteerisyys, erosivat sopivana pidetystä. Venäläiset vetivät Jumalan esiin joka tilanteessa, vannoiivat Jumalan nimeen ja vakuuttelivat syyttömyyttään. Heiltä puuttui kokonaan länsimaissa kehitetty hovimiehen hillitty käytöstapa.

Ruotsalaisia ja suomalaisia odottivat siis monet hankaluudet, kun he matkustivat Venäjälle. Silti kävijöitä riitti. Erityinen ryhmä olivat suuriin lähetystöihin useimmiten osallistuvat hovijunkkarit. Tämä ryhmä koostui nuorista aatelmiehistä, joille käynti Moskovassa oli eräänlainen peregrinaatio, opintomatka. Arviolta ainakin 50 hyväskuista junkkaria kävi 1600-luvun mittaan naapurimaan pääkaupungissa, jossa vierailu saattoi venyä kuukausiksi. Myöhemmin nämä nuoret miehet nousivat merkittäviin aseisiin valtion palveluksessa, monet valtaneuvoksiksi asti. Aateliset saattoivat matkustaa Venäjälle myös yksityisesti, kuten Johan Skytten kolme poikaa.

Myös sotilaina palvelevat drabantit levittivät palattuaan näkemyksiään – puhumattakaan tietysti papeista, sihteereistä, lääkäreistä ja muista lähetystöihin liittyvistä henkilöistä, joita oli yhteensä satoja. Vielä oli tavallista, että kun raja avattiin diplomaateille, heidän retkikuntiaan seurasi aina matkustelunhaluisten ja uteliaiden yksityishenkilöiden virta. Lähetystön vanavedessä kulminen oli näet yksi tapa päästä suljettuun ja vaikeapääsyiseen maahan.

Käymässä olevien diplomaattien lisäksi Ruotsilla oli ajoittain runsaslukuinen residenttien, agenttien ja faktoreiden parvi Venäjän eri kaupungeissa, etenkin Novgorodissa ja Moskovassa. Kirjeenvaihdon ja raportoinnin määrä oli tavaton. Ruotsalaiset värväsivät hyvin taitavasti tiedottajia ja

vakoojia siitä venäläisestä virkamiehistöstä, joka aina ympäröi heitä, lahjoivat ja palkkasivat apulaisia. Joskus tiedustelu tuotti erityisen suurenmoisia tuloksia, esimerkiksi Erik Palmquistin suuren karttateoksen vuodelta 1674. Kuitenkaan tästä ei voi tehdä sitä johtopäätöstä, että venäläiset olisivat olleet aivan erityisen lahjottavia. Korruptio rehotti kaikkialla Euroopan valtiollisissa järjestelmissä.

Diplomaatit jättivät jälkeensä paksuja virallisia päiväkirjoja ja relaatioita, joita luettiin myös retroaktiivisesti, valmistauduttaessa seuraavaan lähetystöön. Aineiston tutkimuskäyttö sen sijaan oli vähäistä, sillä ainoastaan Johan Widekindin nimi sopii tähän yhteyteen. Kokonaisuutena ottaen tämä tekstimassa ei levinnyt laajempien piirien tietoisuuteen. Poikkeuksina olivat lähetystöihin löyhemmin liittyneiden matkalaisten muistiinpanot ja valmiit kirjat, joissa kynä oli saattanut liikkua vapaammin. Eräässä mielessä aikakauden huomattavimman Venäjä-kuvauksen, teoksen *Regni Muschovitici Sciographia* (1615), kirjoittaja Petrus Petrejuskin oli tällainen varhainen diplomaatti tai ainakin diplomatiaa lähellä ollut henkilö. Hän oli tosin hankkinut perustietonsa Moskovassa jo vuosina 1600–1604, mutta hän suoritti kirjeenviejänä useita matkoja itään, muun muassa uudelleen Moskovaan vuonna 1610.

Se hengenalue, jonka tietoja ruotsalaiset suorastaan puristivat venäläisiltä, oli *uskonto ja kirkko*. Tällä oli selvä poliittinen tarkoituksensa, ortodoksien käännyttäminen ja yleisemmin itäkirkkoon suhtautuminen. Millainen osa venäläisten uskonnolla oli Ruotsin ja Suomen omaksumassa Venäjä-kuvassa?

Uskonto oli molemmissa maissa tärkeä identiteetin osa. Kansa ei samastunut kieleen, tuskin hallitsijahuoneeseenkaan, mutta uskonto oli sen omakuvan ytimessä. Uskontoero oli valtakuntien rajan molemmin puolin erittäin vähäinen, mitätön sanastollinen eroavaisuus uskontunnustuksen sisällössä, mutta se käsitettiin tavattoman oleelliseksi. Molemmat uskontokunnat olivat missioivia, käännyttäviä, ja erityisesti Venäjän lähetystehtävä käsitettiin ajoittain valtavaksi, koko maailman kattavaksi, sillä se kytkettiin kolmannen Rooman odotukseen. Sitä pelättiin länsimaissa. Ristiretkien perintö eli vielä 1400-luvun lopulla, ja Bysantin ja islamin huono maine johtivat aseellisiin yhteentöttöihin Moskovon ja Kalmarin unioniin kuuluvan Ruotsin välillä.

Kuitenkin juuri kysymys uskonnosta muuttui Venäjä-kuvassa ajanjaksona 1478–1721 kaikkein eniten. Se muuttui pääasiasta aivan sivuseikaksi erityisesti 1600-luvun jälkimmäisellä puoliskolla. Muutosta voi kuvata sanomalla, että kirkkokunnista progressiivisempi, luterilaisuus, kehittyi voimakkaasti, kun taas passiivisempi, ortodoksia, pysyi ennallaan. Jo 1600-luvun alkupuolella Ruotsissa harjoitettu teologinen tutkimus, joka kulminoitui Johannes

Botvidin väitöskirjassa 1620, piti mahdottomana kastaa ortodokseja uuteen uskoon; tällä näkemyksellä oli juurensa siinä, ettei valtiovalta halunnut kehittää uskonnosta riidanaihetta Venäjän kanssa. Käännättämistä tapahtui kuitenkin 1640-luvulta alkaen, ja se sai aikaan suuria demografisia muutoksia itärajan tuntumassa. Narvan superintendentti Johannes Gezelius nuorempi kehitti sen jälkeen ajatuksen, että uskonnollinen identiteetti pitäisi kytkeä etniseen identiteettiin niin, että venäläiset jätettäisiin rauhaan ja vain suomalais-ugrilaisia kieliä puhuva kansa kastettaisiin uudelleen. Yritys epäonnistui, ja 1600-luvun lopulla useat tarkkailijat, Viipurin piispa Petrus Bång, Narvan superintendentti Nicolaus Bergius sekä eteläruotsalainen maalaispappi Henrik Sederberg julistivat jo toleranssin oppia suhteessa naapuriin. Eräläinen varovainen venäläisten hurskauden ihailukin alkoi voittaa jalansijaa. Uskontoero häipyi näin vähitellen kokonaan pois kielteisen Venäjä-kuvan piiristä. Jatkossa kiisteltiin verrattain kesyesti ja korkeintaan vain poikkinaitujen hallitsijahuoneiden jäsenten uskonnoista. Venäläisellä taholla uskontoeron korostaminen tosin nousi uudelleen keskeiseksi slavofiilien piirissä 1800-luvulla ja on sitä tietyssä mielessä nykyäänkin.

Pysyvä merkitys oli sen sijaan *kaupankäyntiin liittyvillä näkemyksillä ja pyrittävillä*. Kauppa Venäjän kanssa oli erityisen tuottoisaa mutta epävarmaa. Se oli luonteeltaan Venäjän luonnonrikkauksien (turkisten, kaviaarin, viljan, pellavan, hampun, nahan ja vahan) vaihtamista Länsi-Euroopan moninaiisiin kulutus- ja ylellisyystavaroihin. Kaupankäynnissä ei ollut tasapainoisuutta, vaan se oli lännen osalta hyvin alijäämäinen. Puute korvattiin jalometalleilla ja rahalla, ja suuri määrä kuparisia ploomurahoja virtasi suurvalta-aikana Ruotsista Venäjälle. Aseiden myynnissä oltiin erityisen herkkiä, mutta rauhantilan syvyyttä todistaa, että Ruotsi uskalsi lopulta kaupata Venäjälle jopa kanuunoita.

Ruotsin kruunun tavoitteet olivat transitokaupassa passiiviset. Riitti, että Baltian satamissa kerättiin tullia valtion kassaan. Kauppaa yritettiin vähän myöhemmin virkistää matalilla tullimaksuilla, ja 1640-luvulla Ruotsi loi Suomenlahden itäosaan edullisen, miltei vapaakauppa-alueeksi katsottavan tullinkantopiirin, johon kuuluivat Tallinna, Narva ja Nyen (Nevanlinna). Se ei kuitenkaan houkutelut venäläisiä, jotka panostivat Jäämeren kautta kulkevaan kauppaväylään, joka oli kokonaan heidän hallinnassaan. Arkangeli oli avattu kauppapaikkana vuonna 1553, ja vuonna 1584 se sai kaupunginoikeudet. Ruotsin yrityksiä vetää kaupankäynti Viananmereltä Itämerelle kutsuttiin *derivaation* tavoitteluksi. Derivaatio synnytti suuren määrän monipuolista kauppapoliittista kirjallisuutta, projekteja ja laskelmia. Paras, asian ytimeen

porautuva kirja oli Johan Filip Kilburgerin teos (1674), jonka näkemykset kaupnavaihdon luonteesta olivat todella moderneja.

Venäjän kauppa tuli lähelle tukholmalaista kadunmiestä suuren, pääkaupunkiin 1630-luvulla perustetun kauppakartanon eli Venäjänhovin muodossa. Tukholmaan saapui parhaina vuosina satoja venäläisiä kauppiaita Novgorodin Venäjältä ja Laatokan ja Äänisjärven piiristä pienillä lotjillaan, niin sanotuilla karbaaseilla. Tietyt elinkeinot Tukholmassa tulivat suorastaan riippuviksi raaka-ainetoimituksista Venäjältä. Tällaisia olivat muun muassa suutarit ja pellavankutojat. Seitsemänkymmentä yhteisen kaupankäynnin vuotta on aivan poikkeuksellinen vaihe Ruotsin ja Venäjän suhteissa. Suuren Pohjan sodan jälkeen kaupankäynti ei enää uusiutunut.

Transitokaupassa eli Itämeren kautta kulkevassa tavaravirrassa tapahtui aivan 1600-luvun lopulla sangen yllättävä muutos. Sitä pohjusti jo tsaarin vaihtuminen vuosien 1683–1684 tienoilla. Seurauksena Ruotsin alamaissa olevien Narvan kauppamiesten aloitteellisuudesta suojamuuri murtui Venäjän puolelta aivan Suomenlahden sopukassa, ja valtava tuonti Venäjältä hakeutui Narvan ja Nyenin (Nevanlinna) satamiin aheuttaen niissä ennennäkemättömän kukoistuksen. Erikoisuutena tässä kaupassa oli silkintuonti. Vastaavasti Arkangelin kauppa väheni. Tämä vaihe 1690-luvulla ennusti jo Pietarin kaupungin perustamista vuonna 1703. Vallattuaan Suomenlahden itäisen sopukan alueet tsaari Pietari loi linnoitus- ja kauppakaupungin, jota ei vielä ollut ajateltu Venäjän pääkaupungiksi. Sen aika tuli myöhemmin, Pultavan taistelun jälkeen, ja poliittinen maantiede oli tämän jälkeen aivan toinen kuin aikaisemmin. Venäjälle oli olennaista Suomenlahden niin eteläisen kuin pohjoisenkin rannikon valtiut, jota tarvittiin purjehdusväylän pitämiseksi auki Pietariin.

Ruotsin suurvalta-ajan lopulla suuret kansanryhmät Ruotsissa ja etenkin Suomessa joutuivat vihamieliseen kosketukseen venäläisten kanssa. Suuri Pohjan sota ja Suomessa isoviha synnyttivät hyvin laajaa russofobiaa, venäläisvihaa ja -pelkoa, joka ilmenee kaikin tavoin niin suullisissa kuin kirjallisissa lähteissä ja pohjustaa myöhempien aikojen kielteistä suhtautumista aina 200 tai 300 vuoden ajaksi. Terrorin huippuna pidetään kasakoiden suorittamaa 800 viattoman siviilin massamurhaa Hailuodon saarella vuonna 1718. Sen muisto on saavuttanut myyttiset mittasuhteet. Isonvihan aika otettiin jatkossa aina puheeksi, kun välit olivat huonot. Isoviha paljasti Venäjän oikeat aiheet ja suuren, sovittamattoman vihamielisyyden Ruotsia ja etenkin Suomea kohtaan, niin katsottiin. Isonvihan aika oli tutkimuksessa pitkään melkeinpä tabu. Olojen tarkastelu miehitetyssä Suomessa edellyttäisi vertailua

muualla maailmassa esiintyneisiin vastaaviin tilanteisiin ollakseen oikeudenmukainen. Tällaista tarkastelua ei ole kuitenkaan sanottavasti harrastettu.

Myös Venäjän uudistumisen ja länsimaalaistumisen alku osuu käsittelemäämme periodiin. Se muutti täydellisesti suhtautumista, kuten tämän kirjan loppuluvussa lyhyesti kerrotaan. Tsaari Pietari ajoi pajareitten parrat, ja niiden kadottua kaikkialla katselivat alastomat ihmiskasvot ujoina ja epävarmoina uutta todellisuutta, joka oli naapurimaille yhteinen. Siihenastinen kulttuuri- ja poliittinen ero tuntui haihtuvan ainakin osittain pois. Venäjä lainasi Ruotsilta sotilastaitoa ja hallintomalleja, jotka eivät eronneet länsimaaisista mutta eivät aina sittenkään jääneet pysyviksi. Suuri muutos herätti kaikkialla odotuksia, jopa innostusta, ja Venäjän uudistumista pidettiin yhtenä maailman myönteisimmistä ihmeistä. Molemmiin puolin rajaa puhuttiin nyt yhteisiä kieliä, ja tietojen ja mielipiteiden virta lännestä itään kasvoi kasvamistaan. Myös ihmisiä siirtyi lännestä Venäjälle. Venäjä oli myös voittaessaan suuren Pohjan sodan sulkenut piiriinsä läntisen kulttuurin alueita niin Karjalassa, Liivinmaalla kuin Puolassakin, ja ne toimivat tehokkaina läntisten virtausten ponnahduspohjina syvemmälle Sisä-Venäjälle ja myöhemmin, Venäjän jo alettua tuottaa korkeatasoista tiedettä ja taidetta, myös ikkunoina Eurooppaan. Tärkein tällainen ikkuna oli tietysti Pietarin kaupunki. Vanhakanainen aitovenäläisyys ei silti suinkaan kadonnut, vaan se piiloutui laajoihin yhteiskuntaryhmiin ennen kaikkea maaseudulla. 1800-luvulta alkaen Venäjällä nähdään lännestä tarkastellen tyypilliset Januksen kasvot, jotka silmäilevät sen vaakunakotkan tapaan kahteen suuntaan. Henkinen tilanne maassa asettui pitkäksi aikaa zapadnikkien, länsimielisten, ja slavofiilien, Venäjän-mielisten, väliseksi suuntakiistaksi.

Lopuksi – millainen oli Ruotsissa ja Suomessa esiintynyt Venäjä-kuva vuosina 1478–1721 laadultaan muuhun Eurooppaan verraten? Kysymykseen voi vastata vain, että se oli paras. Se oli monipuolinen, todisti kielen osaisesta ja harrastuksesta kaikkia kysymyksen osa-alueita kohtaan, tietysti ennakkoluuloinen, mutta vakavasti totuuteenkin pyrkivä. Missään muualla Länsi-Euroopassa ei ollut sen vertaista.

X

JÄLKIKUVA –

NÄKEMYSTEN KASVUN JA TOISTUMISEN ONGELMASTA

Niin sanottu venäläinen maatuskanukke, *matrjoška*, on maalattu puinen leikkikalua, jonka sisään mahtuu monta kappaletta sen pienennettyjä versioita. Ne ovat silmälle näkymättömiä, silti olemassa ja todellisia.

Historian läpi ulottuvien Venäjä-kuvien laita on hieman samoin. Ne sisältävät toisiaan. Edellä hahmotellun vanhan ruotsalais-suomalaisen Venäjä-kuvan piirteet löytyvät uusien kuorien alta. Seuraava kuorrutus 1600-luvun lopun jälkeen on 1700-luvulta, valistuksen ja alkavan esiromantiikan ajalta, joka teki Ruotsin suurvalta-ajan barokkimaisen mahtailun vanhanaikaiseksi.

Valitettavasti 1700-luvun ruotsalais-suomalaisesta Venäjä-kuvasta ei ole olemassa mitään yleisesitystä. Se on suuri puute, sillä juuri valistuksen aika muutti paljon ja heijastui mitä moninaisimpiin informaation kerrostumiin. Se oli järjen aikaa, jota toisinaan kutsutaan jopa hyödyn aikakaudeksi, ja se tarkasteli ilmiöitä kylmän rationaalisesti, hyläten vanhan taikauskoisuuden ja auktoriteettiuskon ja edeltäen myöhempää, nationalistista 1800-lukua, joka taas muutti kansojen käsitykset toisistaan kielteisempään suuntaan. 1700-luku oli aidon kansainvälisyyden, internationalismin, puhdas epookki. Patriotismi oli kohtuullista, vihollisetkin olivat veljiä.

Tuona aikana Eurooppa läpäisi monia uudistuksia, omaksui parlamentarismia itsevallan sijaan, julisti uusia ihmisoikeuksia ja tasa-arvoa, uudisti oikeuslaitosta sekä kehitti kauppaa ja yhteyksiä muihin maanosiin. Kaikki nämä muutokset siivilöityivät tuoreeltaan Venäjälle. Sinne syntyi myös lukioita ja tiedeakatemia, myöhemmin jopa yliopistoja, ja tehtiin opintomatkoja, jotka juurruttivat maahan hyvän kasvatuksen ja käytöksen ihanteita, opettivat kieliä, lisäsivät teknistä ja luonnontieteellistä osaamista, siis seikkoja, joita ilman Venäjä oli saanut elää vuosisatoja. Maassahan ei ollut koskaan koettu renessanssia ja reformaatiota, mutta näiden suuntausten kaikuja välit-

tyi nyt Venäjälle ikään kuin jälkikäteen. Ilmiötä voi pitää eurooppalaistumisena tai, jos niin haluaa, modernisaationa. Keskiäika jäi taakse, elettiin hyp-päyksellisen siirtymän tuloksena aivan uutta elämää.

Kiinnostus Venäjää kohtaan oli 1700-luvulla Ruotsissa ja Suomesa varsin suurta. Sen lähteistö oli monipuolinen. Vapauden ajan poliittinen keskustelu kuvastui sadoissa väittelyissä valtiopäivillä – nuo sanat ovat säilyneet, koska aika oli pöytäkirjanpitäjien kultakautta – ja tuhansissa poliittisissa pamfleteissa, joita sananvapaus tuotti, sekä artikkeleissa ja uutisissa. Yliopistoissa kirjoitettiin kymmeniä väitöskirjoja, jotka jollain tavalla liittyivät Venäjään. Oppineista kirjoitelmista tärkeimpiä ovat Algot Scarinin ja Henrik Gabriel Porthanin laatimat. Monet puhtaasti tieteelliset erilliskysymykset, jotka koskettivat Venäjää, kuten esimerkiksi varjagikysymys ja kysymys Venäjän synnystä, heijastuivat näissä julkaisuissa.

Venäjä oli myös hyvin tärkeä tekijä Ruotsin poliittisessa mielipiteenmuodostuksessa. Sille Uudenkaupungin rauhassa suotu oikeus sekaantua Ruotsin sisäpolitiikkaan synnytti revansismia, Venäjän mahdin ihailu taas myötäilyhalua, ja nämä pyrkimykset johtivat kahden eri puolueen, hattujen ja myssyen, muodostumiseen. Myöhemminkin Suomessa ja Ruotsissakin hyvin tunnettu sisäpoliittinen ristiriita suhtautumisessa Venäjään näkyy 1700-luvulla poikkeuksellisen selvänä. Siksikin tuon vuosisadan lähempi tutkiminen olisi tärkeää.

Seuraavat ajat, 1800-luku, 1900-luku ja alkava 2000-luku, ovat synnyttäneet valtavia määriä länsimaissa kirjoitettuja ja julkaistuja kuvauksia ja tutkimuksia Venäjästä, niistä poliittisista, sosiaalisista, kulttuurisista ja taloudellisista vaiheista, joita tuo valtakunta on käynyt läpi ja joista on sen oman sivilisaation piirissä väitelty ja keskusteltu mitä moninaisimmilla tavoilla. Siksikin Venäjä-kuvaa näiltä uudemmilta ajoilta voi kutsua massiiviseksi labyrintiksi tai viidakoksi, jonka ilmiöistä tutkimus ja journalismi ovat olleet hyvin kiinnostuneita. Yksi aihepiirin erikoisuuksista on ollut näkemys, että eri kausien Venäjä-kuvissa on huomattavissa paljon samaa tai toistuvaa ainesta. Tätä on pidetty jopa Venäjän historian erikoisuutena ja ominaislaatuna.

On vanha väite, että historia toistuu. Vanhoja asiakirjoja lukeva tutkija on kokevinaan ahaa-elämyksiä tai *déjà-vu*-tunteita tuon tuostakin tämän aiheen äärellä. Tällaistaahan on ollut ennenkin, Venäjällä ei mikään muutu! Eri-tyisesti juuri nyt, kun Venäjän presidentti Vladimir Putin on nostanut oman tulkintansa Venäjän historiasta näkyviin, on tämänkaltainen havainnointi hyvin yleistä. Myös Putinin sota Ukrainaa vastaan herättää eloon Iivana Julman

sodankäynnin pahimmat muistot, ehkä myös Pietari Suuren aikaisen isonvihan kauhut sekä muut Venäjän imperialistiset pyrkimykset.

Olen tietoisesti yrittänyt välttää viittauksia nykyajan samankaltaisuuksiin tässä teoksessa ja ehkä onnistunutkin muutamaa horjahdusta lukuun ottamatta. Historia ei toistu mekaanisesti samankaltaisena. Jotakin eroa aina on, vaikka eriaikaiset ilmiöt näyttäisivätkin yhtäläisiltä. Poikkeuksena ovat biologiset muutokset, jotka ovat ihmisen fysiikasta ja psyykestä johtuen aina samoja. ”Kaikki palaa ennalleen eikä mitään uutta ole aurin gon alla eikä ihminen muutu, vaikka hänen vaatteensa muuttuvat ja myös hänen kielensä sanat muuttuvat”, on Mika Waltarin viisas Sinuhe sanonut. Koko omaksutun kulttuurin kuorma kumuloituu ja muuttuu – ja toistuu, mutta vain osittain.

Kun arvellaan, että jokin toistuu, on syynä useimmiten ilmiöiden ulkoinen samankaltaisuus. Kuitenkin jos katsotaan asian sisälle, huomataan usein melko helposti, että jotain erilaisuutta niissä auttamatta sittenkin on. Ehkä pari esimerkkiä auttaa selvittämään, millaisia eroja saattaa piileskellä yhdenmukaisen kuoren alla. Otan ne itse kokemistani vaiheista.

Suomen Kulttuurirahaston järjestämässä ”Itä ja länsi” -symposiumissa Heinäveden Valamossa elokuussa 1987 esitettiin ajatus, että vanhalla Venäjällä tavalliset kirkolliset juhlakulkueet ja kommunistisen ajan myöhemmät mielenosoituskulkueet ovat samaa juurta. Molemmissa kannetaan jotakin, kirkollisissa kulkueissa pyhäinkuvia ja kommunistien kulkueissa banderolleja ja plakaatteja, joissa vaaditaan toimenpiteitä. Tämä on ilmeinen yhtäläisyys. Kuitenkin lähemmin tarkastellen seremonioiden sisältö on aivan erilainen. Kirkkokulkueissa toivotaan hyvää vuodentuloa, että lehmät vasikoisivat onnistuneesti, että Jumala siunaisi hurskaan kansan. Myöhemmissä mielenosoituksissa taas vaaditaan proletariaatin diktatuuria, ylistetään omia johtajia ja kirotaan kapitalistiroistoja. Kulkueitten sanoma on yhdennäköisyydestä huolimatta aivan erilainen.

Ruotsin televisiossa taas käytiin tammikuussa 1988 venäläisen valtiovierailun yhteydessä väittelyä Venäjän historian heijastumisesta nykypäivään. Olin yksi keskustelijoista, dosentti Kristian Gerner toinen. Mietimme, miten Venäjän maatalous saattoi olla niin samannäköistä ennen ja nyt. Tsaarin aikana vallitsi maaorjuus, uutena aikana taas kolhoosi- tai sovhoositalous, sangen orjuuttava sekini. Itsenäiset pikkutilat olivat kiellettyjä. Kuitenkin kun katsoimme ilmiöiden syitä, osoittautui, että maaorjuutta tarvittiin suuren sota-voiman, pajareitten, ylläpitämiseksi, kun taas myöhempää kollektiivitaloutta sovellettiin pienviljelijäluokan, kulakkien, nujertamiseksi. Kummallakaan

viljelyn muodolla ei ollut varsinaista agraaritieteellistä juurta, sillä suurtilat kannattivat pakkotyövoimalla hoidettuina huonosti.

Otetaan sitten oikea venäläinen *matrjoška*. Hyvin merkittävänä yhtäläisyytenä ovat eräät tutkijat pitäneet Venäjällä ennen ja nyt vallinnutta suurvalta-ajatusta. Sehän näkyi jo esipetrisenä kautena Venäjän laajenemishaluna ja tuntuu kertautuvan nykyaikana, kun presidentti Vladimir Putin on armottomalla kädellä liittämässä Ukrainaa ja muita alueita valtioonsa. Hän noudattaa ohjetta, että Venäjä puolustautuu aina, myös silloin, kun se hyökkää. Venäjän suurvalta-ambitioista eri aikoina ja eri aloilla voisi hyvin käyttää Max Weberin luomaa termiä *Machtprestige*.

Kuitenkin pyrkimyksissä on ajasta toiseen ulottuvaa muutosta. Suurvalta-ajatatus nousi 1400-luvun lopulla ja 1500-luvulla osittain Bysantinkin vaikutuksesta tsaarinvalltion ulkopoliittikan ohjenuoraksi ja suuntautui tietoisesti vääräuskoisia länsimaita vastaan. Venäjän piti tulla mahtavaksi aidon kristinuskon linnoitukseksi, olla ”kolmas Rooma”, joka jatkoi antiikista ja keskiajalta juontuvaa imperiumiperinnettä halki aikojen. Se oli suurin ja paras. Samalla tähän perinteeseen liitettiin eskatologisia piirteitä kohta koittavista viimeisistä ajoista ja taistelusta Kristuksen ja Antikristuksen välillä. Juuri tätä Kustaa Vaasa tarkoitti sanoessaan, että Venäjä ei ollut mikään tavallinen valtio, johon siis itsessään sisältyi laajenemishalua, vaan erityinen valtiollinen luomus, jolla oli oma ideologinen missionsa.

Nykyäänkin Venäjän johtavissa piireissä näkyy selvää suurvaltapyrkimystä. Maa ei halua enää olla regionaalinen suurvalta, jollaiseksi se supistui Neuvostoliiton hajotessa, vaan todellinen maailmanvalta. Osa maan intelligentsiasta on jo parinkymmenen vuoden ajan elättänyt nostalgiaa ja vaatinut ajatushautomoissaan, että Venäjän ulkoinen valta ja sen arvostus, valtakunnan kunnioitus, on saatava entiseen voimaan ulkomaiden silmissä. Suljetuista seuroista ja julkaisuista vaatimus on levinnyt populaarikulttuurin alueelle ja lopulta valtionjohtoon ja kirkkoon. Pelätköön, kunhan kunnioittavat, on ollut ohjenuorana. Uuteen suurvalta-ajatukseen on liittynyt hahmotelma Venäjän ”oikeista” rajoista, jotka pitäisivät länsimaisen hapatuksen poissa maasta.

Tämänhetkinen imperiumipyrkimys eroaa vanhasta ja kumpuaa 1800-luvun slavofilien ajatusmaailmasta. Venäjä vaatii menettämiään alueita takaisin, on siis revansistinen. Näin ei ollut Iivana Julman aikana. Vaikka kirkko ja uskonto ovat nytkin laajenemishalun keskiössä ja hyökkäys länteen koskee kolmen ortodoksisen maan yhdistämistä (Venäjän, Valko-Venäjän ja Ukrainan), ei Antikristus enää olekaan katolinen tai protestanttinen uskonto

vaan ajatus liberaalista länsimaisesta demokratiasta, jota pidetään Venäjälle sopimattomana. Tästähän patriarkka Kirill on saarnannut. Presidentti Vladimir Vladimirovitš Putinin variantissa on vielä selvää kansallissosialistista tuntua sen suuren nationalismin vuoksi. Venäläiset katsovat olevansa kuin kilpi (kreikk. *katechon*, se joka torjuu) länsimaista turmelusta vastaan. Tästä kumpuaa myös tunne aseteknologisesta ylemmyydestä, mikä ilmenee yhä tehokkaampien joukkotuhoaseiden kehittälyssä. Venäjästä tehdään suurvaltaa hirvittävien aseiden alalla. Ylpeydellä kerrotaan, että Venäjän atomiase kehitettiin Sarovin luostarissa. Siinä piilee ajatus, että aseetkin voivat olla pyhiä. Venäjä on tiettyssä mielessä nykyään ”eskatologinen imperiumi”, kuten Maria Engström on kirjoittanut.⁹⁹⁹ Tämä ei tietenkään ole kaikkien venäläisten ideologia, mutta riittävän monien.

Vertailua aikaisemman ja nykyisen Venäjän välillä voisi jatkaa tähän tyyliin lähes loputtomiin. Yhtäläisyyksiä tuntuu löytyvän, mutta moni niistä on huonosti perusteltu tai vain osatotuus. Silti on sanottava, että kuviteltu yhtäläisyys ja toistumisen tuntu – olkoonkin virheellinen – on auttamatta yksi Venäjän historian tutkimisen viehätöksistä. Se antaa tarinalle oman, kaikesta muusta eroavan sävyensä.

Viitteet

- 1 Näin on Venäjän suurvallan alun ajoittanut mm. Iver B. Neumann. Katso Keir Giles, *Moskovan opit*, s. 257, viittaus 85.
- 2 Ronny Ambjörnsson, *Öst och väst. Tankar om Europa mellan Asien och Amerika*, s. 53.
- 3 Marja-Leena Hänninen, "Johdanto", s. 13.
- 4 Kari Tarkiainen, "Varhainen Venäjä-kuva", s. 471–472. Antiikin demokratian synnystä katso Tuttu Tarkiainen, *Die athenische Demokratie*.
- 5 Henrik Zilliacus, "Kreikan kirjallisuuden ennakkoluulottomuus", s. 239–240.
- 6 Esa Seppänen, *Avaran sielun anarkia. Voiko venäläisyyttä ymmärtää?*, s. 22.
- 7 Paavo Hohti, "Herodotos ja Konstantinopolin tuho", s. 50–53.
- 8 Päivi Kuosmanen, "Joku raja – roomalaisten kertomukset hunneista", s. 74–76.
- 9 Marshall T. Poe, "A People Born to Slavery". *Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748*, s. 148–149.
- 10 Kaj Birket-Smith, *Kulttuurin tiet*, s. 3–4.
- 11 Peter Stadius, "Reseberättelsen som kulturhistorisk forskningsobjekt".
- 12 Ruth Benedict, *Kulttuurin muodot*, s. 18.
- 13 Olli Löytty, "Toiseus".
- 14 Hänninen, "Johdanto", s. 9.
- 15 Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*, s. 248–260.
- 16 H. Carlbäck, "Swedish images of Russia – glimpses from the past hundred years", s. 201.
- 17 Pirkko Rommi, "Lentävän lauseen alkuperä", s. 12.
- 18 Poikkeuksena on Kustaa H. J. Viikunan suuri teos isonvihan aikaa vuosina 1713–1721 koskevista traditioista *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (2005).
- 19 Matti Klinge, "Ryssänviha".
- 20 Huntingtonin jo klassiseksi katsottava teos perustuu suuressa määrin Oswald Spenglerin kirjaan *Der Untergang des Abendlandes*, jonka kaksi osaa julkaistiin Wienissä 1918 ja Münchenissä 1922, sekä Arnold Toynbeen suurteokseen *A Study of History*, jonka 12 osaa ilmestyivät 1934–1961.
- 21 G. M. Kovalenko, "Russkie glazami švedov. Etnopsihologitsjeski stereotip", s. 65.
- 22 Barbara Stollberg-Rilinger, "Was heisst Kulturschichte des Politischen?".
- 23 International Churchill Society, "The Russian Enigma", <https://winstonchurchill.org/publications/churchill-bulletin/bulletin-166-apr-2022/the-enigma-of-russia/>.
- 24 Churchillin lausetta on analysoinut Kristian Gerner, "Sovjetbildens struktur i Sverige efter 1941", s. 150–151. Lause tuntuu palautuvan venäläisen 1800-luvun runoilijan Fjodor Tutševin käsitykseen.
- 25 Muscovitica-kokoelmasta katso James Cavallie & Jan Lindroth (toim.), *Riksarkivets beständsoversikt I:2*, s. 366–368. Ruotsin valtioneuvoston kirjankansista katso Kari Tarkiainen, "Arkivband i Riksarkivet".
- 26 Poe, "A People Born to Slavery", s. 5.
- 27 J. Limonov, "Rossija v zapadnoevropeiskih sotšinenijah XV–XVII vv".
- 28 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 153–165.
- 29 Jukka Korpela, "Keskiajan Venäjä", s. 434–436.
- 30 Arto Luukkanen, *Muutosten Venäjä. Venäjän historia 862–2009*, s. 74.
- 31 Timo Vihavainen, *Vladimir Suuresta Putiiniin. Venäjän sankarit ja epäjumalat*, s. 66–68.
- 32 Osmo Jussila, "Miksi Venäjä on erilaisten?", s. 56.
- 33 Vladimir Sergejev & David Vseviiov, *Venemaa. Lähedane ja kauge 1*, s. 75–111.
- 34 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 65–66.
- 35 Ibid., s. 82–83.
- 36 Jukka Korpela, arvostelu Mauno Jokipiin teoksesta *Karjalan ristiretki ja taistelu Nevan reitistä*, www.glossa.fi/mirator/pdf/karjalanristiretki.pdf.
- 37 Korpela, "Keskiajan Venäjä", s. 432, 435, 437; Sergejev & Vseviiov, *Venemaa 1*, s. 123.
- 38 Sergejev & Vseviiov, *Venemaa 1*, s. 183.
- 39 Norbert Angermann, "Novgorod und die Hanse", s. 57–61; Felix Biermann, "Nowgorod – das Zentrum russisch-deutscher Kontakte im späten Mittelalter".
- 40 Luukkanen, *Muutosten Venäjä*, s. 58.
- 41 Korpela, "Keskiajan Venäjä", s. 448–450.
- 42 Marina Bessudnova, "Gross-Novgorod zwischen Moskau und Livland um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert", s. 69–77.
- 43 Mari Mäki-Petäys, "Aleksanteri Nevski ja venäläisyyden aate".
- 44 Anti Selart ja muut, "Keskaegse Liivimaa sünd", s. 40.
- 45 Kimmo Katajala, "Drawing Borders or Dividing Lands?", s. 35.
- 46 Jukka Korpela, *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555*, s. 267–270.
- 47 Anti Selart, *Eesti idapiir keskajal*, s. 70–78.

- 47 Anti Selart (toim.), *The Pskovo-Pechersky Monastery During the Livonian War (1558–1582)*.
- 48 Luukkanen, *Muutosten Venäjä*, s. 83.
- 49 Jukka Korpela, "Aleksandr Nevski", s. 213–214.
- 50 Luukkanen, *Muutosten Venäjä*, s. 85.
- 51 Jussila, "Miksi Venäjä on erilainen?", s. 57.
- 52 Leena Luukkonen, *Venäläiset tulevat! Mitä me heistä luulemme ja tiedämme*, s. 28.
- 53 Haljand Udam, *Türgi. Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo*, s. 70–71.
- 54 Korpela, "Keskiajan Venäjä", s. 440–443.
- 55 Jussila, "Miksi Venäjä on erilainen?", s. 59–60.
- 56 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 153–186.
- 57 Seppo Suvanto, "Maunu Eerikinpoika", s. 104–105.
- 58 Jukka Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla. Ihmisryöstöt Suomesta ja Karjalasta*, s. 54–55.
- 59 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 244–258.
- 60 Udam, *Türgi*, s. 114.
- 61 Korpela, "Keskiajan Venäjä", s. 455–456.
- 62 Luukkanen, *Muutosten Venäjä*, s. 92.
- 63 Norbert Angermann, "Kulturbeziehungen zwischen dem Hanseraum und der Moskauer Russland um 1500", s. 26.
- 64 Kari Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 9–11.
- 65 Wilhelm Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 30.
- 66 N. V. Sinitsyna, *Treti Rim. Istoki i evolutsija ruskoi srednevekovi kontseptsii*, s. 323–332.
- 67 Jukka Korpela, "Moskova – mikä ihmeen kolmas Rooma?", s. 206–208.
- 68 Iver B. Neumann, "Russia as a Great Power 1815–2007", s. 5.
- 69 Luukkanen, *Muutosten Venäjä*, s. 95–96.
- 70 Niinpä esimerkiksi Turun piispa Paavali Juusten kirjoitti vuonna 1566 kiertokirjeessään, että isänmaata uhkasivat Tanska, Puola ja Venäjä samalla tavalla kuin Israelia olivat muinoin uhanneet sen viholliset, jotka olivat tehneet liiton tuhotakseen pyhän maan. Katso Simo Heininen, *Suomalaisen historian-kirjituksen synty. Tutkimus Paavali Juustenin piispainkronikasta*, s. 21.
- 71 Korpela, "Moskova – mikä ihmeen kolmas Rooma?", s. 209.
- 72 Bessudnova, "Gross-Nowgorod zwischen Moskau und Livland um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert", s. 88.
- 73 Folker Reichert, *Erfahrung der Welt. Reisen und Kulturbegegnung im späten Mittelalter*, s. 110.
- 74 Poe, "A People Born to Slavery", s. 17. Katso myös Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources*, s. 40–41.
- 75 Tatjana Tšernikova, *Evropeizatsija Rossii vo vtoroi polovine XV–XVII vekah*, s. 123–126.
- 76 Angermann, "Kulturbeziehungen zwischen dem Hanseraum und dem Moskauer Russland um 1500".
- 77 Catherine Merridale, *Punane kindlus. Venemaa ajaloo salasüda*, s. 57–62.
- 78 Jukka Korpela, "Viipurin pamaus".
- 79 Madis Maasing, "Infidel Turks and Scismatic Russians in Late Medieval Livonia", s. 369.
- 80 Dick Harrison, *Gud vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden*, s. 499–500.
- 81 Thomas Lindkvist, "Med Sankt Erik konung mot hedningar och schismatiker. Korståg och korstågsideologi i svensk medeltida östpolitik", s. 24.
- 82 Kauko Pirinen, "Unionin aika", s. 255–267. Itse dokumentista katso Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, s. 86–102. Nykyisestä käsituksesta katso Katajala, "Drawing Borders or Dividing Lands?".
- 83 Maasing, "Infidel Turks and Schismatic Russians in Late Medieval Livonia", s. 368.
- 84 Kari Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja. Käsitukset itäisestä naapurista livana Julmasta Pietari Suureen*, s. 16–25.
- 85 Katajala, "Finland – the last Outpost of Western Civilization? Explaining the Myth and Metaphor", s. 305–306.
- 86 Maasing, "Infidel Turks and Schismatic Russians", s. 351–352, 356.
- 87 Poe, *A People Born to Slavery*, s. 21.
- 88 Elke Wimmer, "Livland – ein Problem der habsburgisch-russischen Beziehungen in der Zeit Maximilians I?".
- 89 Artur Attman, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1578–1595*, s. 15–17, 20, 122.
- 90 Nils Ahnlund, *Den svenska utrikespolitikens historia I:1*, s. 68–69; Kauko Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa", s. 9.
- 91 Ahnlund, *Den svenska utrikespolitikens historia I:1*, s. 69–70.
- 92 Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa", s. 8.
- 93 *Ibid.*, s. 10.
- 94 Tšernikova, *Evropeizatsija Rossii*, s. 138–139.
- 95 Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 12. Katso myös Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 35–36.
- 96 Anti Selart, "Johann Blankenfeld und Russland", s. 110–111.
- 97 *Ibid.*, s. 117–121.
- 98 Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy*, s. 43–46.
- 99 Christine Harrauer, "Sigismund von Herberstein als Humanist", s. 16–17.
- 100 Poe, "A People Born to Slavery", s. 25, 39.
- 101 Reinhard Frötschner, "Freiherr Sigismund von Herberstein und die Entdeckung Russlands in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts", s. 99–102.
- 102 *Ibid.*, s. 15.
- 103 Renhard Federmann, *Popen und Bojaren. Herbersteins Mission im Kreml*, s. 5–20.
- 104 Reichert, *Erfahrung der Welt*, s. 111–112.
- 105 I. K. Inha, *Maantiede ja löytöretket II*, s. 483.

- 106 Poe, "A People Born to Slavery", s. 124.
- 107 Marshall T. Poe, "Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government", s. 145–148.
- 108 Ibid., s. 157.
- 109 Oleg G. Kudrjatzjev, "Das ambivalente Bild Russlands. Sigismund von Herberstein und seine Vorgänger", s. 101–114.
- 110 Vladimir Sergejev & David Vseviov, *Venemaa. Lähedane ja kaugel* 2, s. 42.
- 111 Richard Wortman, "Ceremony and Empire in the Evolution of Russian Monarchy", s. 25–27.
- 112 Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 14–15.
- 113 Wilhelm Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 36.
- 114 Géza Gecse, *Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene mödelaadi olemus*, s. 33.
- 115 Frank Kämpfer & Günther Stökl, "Russland an der Schwelle zur Neuzeit. Das Moskauer Zartum unter Ivan IV. Groznyj", s. 914–926.
- 116 Ehkäpä luostarin nimi Pyhä Nikolaus antoi alun huhulle, että pyhimys Santa Claus asui näillä leveysasteilla. Hänestä kehittyi myöhemmin anglosaksisessa kulttuuripiirissä Joulukko eli Joulupukki, joka jakeli lahjoja lapsille. Joulukokohan matkusti porojen (tai kauriiden) vetämässä reessä hiukan samaan tapaan kuin mitä samojedit tekivät Siperian tai Vienanmeren rannikolla.
- 117 Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 14–15.
- 118 Tšernikova, *Evropeizatsija Rossii*, s. 153, 263–264.
- 119 Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa", s. 11.
- 120 Pentti Renvall, *Kuningaanmiehiä ja kapinoitsijoita*, s. 33.
- 121 Clara Nevéus, "Olaus Magnus' Carta marina. De heraldiska elementen", s. 305–306.
- 122 Kari Tarkiainen, "En bilderbok om Ryssland från 1674 i riksarkivet", s. 373.
- 123 Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken* I, s. 178–179.
- 124 Hjalmar Grape, *Studier i Olai Magni författarskap. Ett bidrag till den götiska rörelsens historia*, s. 168–183. Katso myös Olaus Magnus Gothus, *Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*, s. 68–74.
- 125 Ahnlund, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:1, s. 7, 91.
- 126 Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII. Suomen historia 1523–1617*, s. 13, 17–18. Katso myös G. A. Nekrasov, *Tysjatsša let rusško-švedsko-finskih kulturnyh svjazei IX–XVIII vv*, s. 33.
- 127 Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa", s. 11.
- 128 Ibid., s. 14–15.
- 129 Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 63.
- 130 Ibid., s. 60.
- 131 Kustaa Vaasan vastaus valtaneuvos Erik Flemingille 17.2.1545. *Konung Gustaf den Förstes Registratur XVII*, s. 98. Vertaa Eric Anthoni, "Claes Flemings politiska personlighet. Några reflexioner i samband med nyare forskningar", s. 71.
- 132 Katso edellä mainittua vastausta sekä Kaarlo Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn. Ajankuvaus I*, s. 136 ja J. Forsman, *Ruotsin ja Venäjän väliset suhteet 1497–1560*, s. 78.
- 133 Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 64.
- 134 Ibid., s. 65.
- 135 Oscar Nikula, "Finland i de äldre Vasakungarnas försvarssystem", s. 96–108.
- 136 Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 64; Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn*, s. 228–231; Arvo Viljanti, *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557 II*, s. 371–391.
- 137 Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 33–34.
- 138 Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn*, s. 235.
- 139 Ibid., s. 236–240.
- 140 Ibid., s. 259–261.
- 141 Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat", s. 33–34.
- 142 Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn*, s. 259–261.
- 143 Kustaa Vaasa 26.2.1556. *Konung Gustaf den Förstes Registratur XXVI*, s. 115.
- 144 Kustaa Vaasa Eerikille 20.3.1556. Ibid., s. 167–168.
- 145 Kustaa Vaasa 18.8.1556. Ibid., s. 429–470.
- 146 Ambjörnsson, *Öst och väst*, s. 27–28.
- 147 W. Platzhoff, "Das erste Auftauchen Russlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik", s. 88–90.
- 148 *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557*. Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä (toimittanut Kari Tarkiainen). Ruotsalaisen arkistoaineiston sijoituksesta "vuosien 1556–1557 lähetystöaktien" osana Gustaf Fincken kopiokirjassa (nykyään RVA, Muscovitica 654) katso Tarkiainen, "De Finckeska kopieböckerna – ett unikt avskriftsarkiv", s. 42.
- 149 Simo Heininen, *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*, s. 135–151.
- 150 Viljo Tarkiainen & Kari Tarkiainen, *Mikael Agricola, Suomen uskonpuhdistaja*, s. 242.
- 151 Blomstedt, *Henrik Klauempoika Horn*, s. 287–288, 298.
- 152 Uusin, virolaiselle lukijakunnalle tarkoitettu kuvaus on Kari Tarkiainen, "Rahu Rootsil, sõda Liivimaale – Sten Eriksson Leijonhufvudi saatkond 1557. aastal Venemaal" (2021).
- 153 Kustaa Vaasan päiväämätön kirje Juhana-herttualle vuodelta 1557. (Reinhold Hausen,) *Bidrag till Finlands historia* III, s. 365–366.
- 154 Anu Lahtinen, *Ebba. Kuningattaren sisar*, s. 30–31.
- 155 Jukka Korpela, *Viipurin läänin historia II. Viipurin linnaläänin synty*, s. 182–183.
- 156 Pirinen, "Unionin aika", s. 269.
- 157 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 59.
- 158 Ibid., s. 159–161.
- 159 Klaus Kristerinpoika Horn Juhana-herttualle 11.6.1558. Klaes Kristersson Horns kopiebok 1558–1561. Avskriftssamlingen, Horn af Äminne, KA.

- 160 J. V. Ruuth, *Viborgs stads historia* I, s. 193.
- 161 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 242–245. Uudempi näkemys Viipurin kaupasta ilmenee tutkimuksesta Kimmo Katajala, ”Kamppailu Viipurin kaupasta”, s. 139–159.
- 162 Katajala, ”Kamppailu Viipurin kaupasta”, s. 155.
- 163 Giles Fletcher, *Of the Russe Common-Wealth*, esipuhe, s. XVI.
- 164 A. L. Horoškevits, *Rossija v sisteme meždunarodnyh otnošeni cerediny XVI veka*, s. 567.
- 165 Iver B. Neumann, ”Russia as a Great Power 1815–2007”, s. 4.
- 166 Norbert Angermann, *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*, s. 1–24.
- 167 Oluff-papin kirjeitä 31.3. ja 15.4.1558. (Carl Schirren,) *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit* 2, s. 152, 184–185. Tästä papista katso myös Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühelood* I. 1525–1885, s. 261. Aarma on pannut Olaus Andraen kansallisuudeksi ”Suecus”.
- 168 Poe, ”A People Born to Slavery”, s. 11. Katso myös Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy*, s. 159–160.
- 169 Aleksandr Filjuškin, ”Kui kaua kestis Liivi sõda?”, s. 9.
- 170 *Ibid.*, s. 10.
- 171 Janus Möller Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400–1650*, s. 228–301.
- 172 Tästä kysymyksestä katso Katajala, ”Finland – the Last Outpost of Western Civilization?”.
- 173 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provensen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710*, s. 48.
- 174 Ingvar Andersson, Erik XIV, s. 36–38.
- 175 Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2, s. 20–21.
- 176 *Ibid.*, s. 47.
- 177 Attman, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1595*.
- 178 Axel Norberg, *Polen i svensk politik 1617–26*.
- 179 Kari Tarkiainen, ”Västeuropeiska Rysslands-skildringar i svenska 1600-talsbibliotek”, s. 114.
- 180 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 280–281.
- 181 Kustavi Grotenfelt, ”Muutamia lisätietoja Juhana-herttuan hääämatkasta v. 1562”, s. 324–325.
- 182 Blomstedt, *Henrik Klaunpolka Horn*, s. 475–476.
- 183 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 280–281.
- 184 *Ibid.*, s. 282; Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 74–75.
- 185 Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*, s. 174–188.
- 186 ”En svensk beskickning till Ryssland under Erik XIV:s regering”, s. 325–341.
- 187 Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2, s. 37–39; Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 297–298.
- 188 *Muscovitica* 541, RVA.
- 189 De Madariaga, *Ivan the Terrible*, s. 213.
- 190 *Ibid.*, s. 222.
- 191 *Ibid.*, s. 234.
- 192 Helge Almqvist, *Ryssland och Sverige på Erik XIV:s och Johan III:s tid*, s. 8–9; Sven Elofsson, *Paralipomena eller Bijhandlingar mycket nyttige att veta*, s. 167.
- 193 Kari Tarkiainen, ”Ryssfruktan som slagträ i propagandastriden mellan hertig Karl och konung Sigismund”.
- 194 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 320–321, 326–327.
- 195 Kari Tarkiainen, ”Petrus Petrejus som skildrare av Ryssand. En personhistorisk och källkritisk studie”, s. 258.
- 196 Simo Heininen, *Agricolan perintö. Paulus Juustenin elämä*, s. 102–103.
- 197 *Ibid.*, s. 104–105.
- 198 Kuvattu de Madariagan mukaan. *Ivan the Terrible*, s. 261–262, 270–272. Katso myös Rolf Dencker, ”Der finnländische Bischof Paul Juusten und seine Mission in Russland”, s. 51.
- 199 H. G. Porthan, ”Narratio Pauli Juusten de Legatione sua Russica”, s. 385–419. Raportti on ilmestynyt myös suomeksi ja venäjäksi. Katso Paavali Juusten, *Matka Moskovaan 1569–1572*.
- 200 Simo Heininen, ”Juusten, Paulus (n. 1520–1575). Reformiaattori, historiankirjoittaja, Viipurin piispa, Turun piispa”, s. 545–547.
- 201 ”Klagodikt öfver en svensk besckicknings lidanden i Ryssland under åren 1569–1572”. Katso myös Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 40–41.
- 202 Historia om Tyrannens i Ryssland Ivan Basilwitz grufliga gerningar, Skoklostersamlingen E 9010, RVA. Katso myös Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 44–53.
- 203 Katso lähemmin Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 44–53.
- 204 Balthasar Russow, *Liivnmaan kronikka 1584*, s. 312–331.
- 205 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provensen bortom havet*, s. 53–54.
- 206 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia* VII, s. 334.
- 207 Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 336–337.
- 208 Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika*, s. 169–170.
- 209 Wilfried Menghin, ”Wahrnehmung – die Gesandtschaftsreisen in den Jahren 1575/76”, s. 114–115.
- 210 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provensen bortom havet*, s. 53–55.
- 211 K. R. Melander, ”Venäjän pajareille Suomessa 1500-luvulla annettuja läänityksiä”.
- 212 Fridolf Ödberg, ”Om den ryske öfverlöparen, bojaren Afanasius Wasiliewitch Sjemjakin (1573–1588)”.
- 213 Harald Hjärenen toimesta Historiskt Bibliotek VII -niteessä, s. 533–554.
- 214 Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 41.
- 215 Bengt Hildebrand med bidrag av Birgitta Lager, ”Erik Falck d.y.”, s. 120.

- 216 Pamflettia käsittellään perusteellisesti tutkielmassa Sverker Arnoldsson, "Johan III:s litterära självporträtt".
- 217 Hildebrand & Lager, "Erik Falck d.y.", s. 124.
- 218 Skoklostersamlingen E 9010, RVA.
- 219 Margus Laidre, *Domus belli. Põhjamaade saajaastane söda Liivimaal 1554–1661*, s. 505–513.
- 220 Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia I:2*, s. 54–55.
- 221 Artur Attman, *Ryssland och Europa. En handels-historisk översikt*, s. 33–34.
- 222 Artur Arrman, "Till det svenska Östersjöväldets problematik", s. 87.
- 223 Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII*, s. 343–344.
- 224 Lorenz Müller, *Korte och Sanfärdige Beskrifvelse*, s. 179.
- 225 Leif Tengström, "Muschoviten... Turcken icke olijk" II, s. 97–98.
- 226 Matti Klinge, "Sapelista yleiseurooppalaiselta kannalta"; Kauko Pirinen, "Lisää sapelien kalistelua".
- 227 Tengström, "Muschoviten... Turcken icke olijk" II, s. 465 (figuuri 137) ja s. 467 (figuuri 140).
- 228 Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 85. Vertaa Abraham Ahlén, *Bidrag till det ryska krigets historia under konung Johan III:s regering II*, s. 23.
- 229 Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*, s. 13–16; Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII*, s. 398–399.
- 230 Pentti Renvall, *Klaus Fleming und der finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neuzeitigen Jahre des 16. Jahrhunderts*, s. 13–16; Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia VII*, s. 389–399.
- 231 Helge Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 12–15; Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590–1595 ja Täysinän rauha*, s. 414–425.
- 232 Paavo Hohti, *Bysantti. Tuhat draaman vuotta*, s. 540–541.
- 233 Katso tästä Hedwig Fleischhacker, *Russland zwischen zwei Dynastien (1598–1613). Eine Untersuchung über die Krise in der obersten Gewalt*.
- 234 Renvall, *Klaus Fleming und der finnische Adel (1939)*.
- 235 Eric Anthoni, *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland I (1935)* ja Hugo Sommarström, *Finland under striderna mellan Sigismund och hertig Karl (1935)*. Katso myös Erik Anthoni, "Finlands 1590-tal i historie-skrivningen" (1936).
- 236 Mirikka Lappalainen, *Susimessu. 1500-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa (2009)*.
- 237 Tarkkiainen, "Ryssfruktan som slagträ i propagandastriden mellan hertig Karl och konung Sigismund" (1970).
- 238 Anti Selart, "Political Rhetoric and the Edges of Christianity. Livonia and its Evil Elements in the Fifteenth Century", s. 55, 57.
- 239 Krigshistoriska handlingar M 1277, RVA.
- 240 Valtakunnanmarski Klaus Fleming Uplannin ja Norrlannin laamannikunnalle 27.1.1593. Acta historica 1592–1597, RVA. Katso myös Anthoni, "Claes Flemings politiska personlighet", s. 71 ja Sommarström, *Finland under striderna mellan Sigismund och hertig Karl I*, s. 57–58.
- 241 Klaus Fleming Kaarle-herttualle 5.5.1593. Strödda historiska handlingar 18, RVA. Julkaistu teoksessa (Edward Grönblad,) *Urkunder upplysande Finlands öden II. Handlingar rörande förhållandena i Finland mellan 1592 och 1596 I*, s. 111.
- 242 Henrik Klaunpoika Horn Klaus Flemingille 6.2.1593. Kopiebok 1592–1601, s. 22–23, KA. Vertaa Anthoni, *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland I*, s. 55.
- 243 Valtaneuvoskunta neuvottelijoille. Päiväämätön konsepti. Muscovitica 657, RVA.
- 244 Kaarle-herttua rauhanneuvottelijoille 5.5.1595. Hertig Karls Registratur 1595, s. 128v, RVA.
- 245 Kari Tarkkiainen, "Ryssfruktan", s. 8–9.
- 246 "Anonym Relation om förloppet mellan 1587 och 1596 emot Hertig Carl", (Grönblad,) *Urkunder upplysande Finlands öden I. Handlingar rörande Klubbekriget I*, s. 65.
- 247 Pöytäkirja pohjalaisten vankien kuulustelusta Turun linnassa 3.7.1597, (Edward Grönblad,) *Urkunder upplysande Finlands öden I. Handlingar rörande Klubbekriget I*, s. 65.
- 248 Pöytäkirja suomalaisten talonpoikien valituksesta 13.10.1596. Acta historica 1592–1597, RVA.
- 249 Kaarle-herttua Sigismundille 25.1.1597. Hertig Karls Registratur 1597 jan.–juni, s. 25v, RVA.
- 250 Hans Hansson Monikkalainen ja Pável Jöransson Kaarle-herttualle 18.4.1597. (Grönblad,) *Urkunder upplysande Finlands öden I:1*, s. 114.
- 251 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 25–26.
- 252 Kaarle-herttua Sigismundille 25.1.1597. Hertig Karls Registratur 1597 jan.–juni, s. 24, RVA.
- 253 Sten Banér, Lindorm Nilsson Bonde ja Olof Sverkersson Elfkarl kuningas Sigismundille 24.2.1598. Skrivelser till konungen. Brev till Sigismund från åtskilliga personer, RVA.
- 254 Olof Sverkersson Sigismundille 1.11.1598. Skrivelser till konungen. Brev till Sigismund från åtskilliga personer, RVA.
- 255 Kaarle-herttua Arvid Eriksson Stålarmlille 23.2.1599. Hertig Karls Registratur 1599 jan.–juni, s. 122v, RVA.
- 256 Arvid Henriksson Tavast till Gödick Fincke 7.6.1599. Kopiesamlingen 13, Gödick Finckes Registratur 1598–1599, s. 105, RVA.
- 257 Kaarle-herttua yhteiselle rahvaalle Suomessa ja Pohjanmaalla 3.1.1599. Hertig Karls Registratur 1599 jan.–juni, s. 12, RVA.
- 258 Gennadij Kovalenko, "15 år av inbördeskrig, sörja och blod", s. 62.
- 259 Sam. Clason, "Historiska betraktelser af Karl IX", s. 143. Kun lausetta vertaa teokseen Laurenius Petri, *Svenska Crönika*, s. 136–137, huomaa, että tällä kohtaa ei ole kysymyksessä lainaus kronikasta, vaan Kaarlen omasta mielipiteestä.
- 260 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 44–51.
- 261 Ibid., s. 58–75.

- 262 Instruktioita ja kirjelmiä 14.6.1600, 16.8.1600, ja 20.4.1601. RReg 1600 jan.–juni: 177, 182v; juli–dec.: 101, 1601: 56, RVA, sekä komissaarien journali 1601 febr.–maj 1600: 2, 9v, Muscovitica 11, RVA.
- 263 Kaarle-herttua Ruotsin kaikkiin maanääriin 14.5.1601. Muscovitica 11, RVA.
- 264 Kaarle Boris Godunoville 9.5.1602 ja 3.6.1602. RReg 1602 jan.–juni: 122v, 143v–144v, RVA. Myöhempi kirjeistä on lopullinen versio.
- 265 Kaarle-herttuan mietintö 15.6.1602. Lainattu teoksesta Gustaf Oskar Berg, *Riksdagen i Stockholm 1602*, s. 77.
- 266 Kaarle-herttuan instruktio Adam Schrapferille 30.7.1602. RReg 1602 juli–dec.: 88v, RVA.
- 267 Kaarle-herttua Arvid Tönnesson Wildemanille 18.10.1603. RReg 1603: 225–225v, RVA.
- 268 Samuel Nilsson Arvid Lennartssonille 9.4.1604. Krigshistoriska handlingar M 1279, Militaria, RVA. Lainaus teoksesta Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 81 nootti 4.
- 269 Gennadij Kovalenko, "Troubled Years. The Background to the Occupation".
- 270 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 91–93.
- 271 Kaarle IX Narvan käskynhaltijalle Samuel Nilssonille 9.7.1605. RReg 1605 jan.–sept. Suppl.: 88v, RVA.
- 272 Päivämätön valtaneuvoston laatima muistio ja Skytten memorandum, sekin ilman päivämäärää. Rådets handlingar och brev 9. Rådslag samt andra handlingar ang. rikets råd 1602–1611, 1615. RVA.
- 273 Kovalenko, "Troubled Years", s. 64–65.
- 274 Kaarle IX komissaareilleen 31.7.1606 ja 27.8.1606. Muscovitica 14, RVA.
- 275 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 111–119.
- 276 Kaarle IX Magnus Brahelle ja Nils Bielkelle 3.11.1608. RReg 1608: 474–475. RVA.
- 277 Kaarle IX:n instruktio Jakob De la Gardielle 28.12.1608. RReg 1608: 579. RVA.
- 278 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 128–133.
- 279 Monet tutkijat käyttävät hänestä pelkästään nimitystä Petrejus, mutta se on väärin, koska kysymys on isännimestä eikä sukunimestä, joka ei voi esiintyä tekstissä ilman etunimeä. Siksi myös etunimi Petrus on pantava näkyviin.
- 280 Tarkiainen, "Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland".
- 281 Tämä teos on myös julkaistu näköispainoksena Margareta Attius Sohlmanin toimesta otsikolla *Stora oredans Ryssland. Petrus Petrejus ögonvittnessildring från 1608*.
- 282 Katso Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 158–192.
- 283 Gunnar Åselius, "Klusjino 1610. På återtag från Moskva".
- 284 Jakob De la Gardie 22.8.1610. Krigshistoriska handlingar M 1286, Militaria. RVA. Vertaa Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 198.
- 285 Kari Tarkiainen, "Novgorod 1611. Yllätyksellä porttien läpi".
- 286 E. I. Kobzareva, *Švedskaja okkupatsija Novgoroda v period smuty XVII veka*, s. 382–389.
- 287 Neuvonpito valtakunnan vaikeasta tilanteesta 25.3.1612 Rådets handlingar och brev 10 a. Rådslag 1612, jüljennös. RVA.
- 288 Kustaa II Aadolfin instruktio Henrik Hornille 26.5.1612. RReg 1612 jan.–juni: 356–375v, RVA. Katso myös Gustaf Sjögren, *Om Gustaf II Adolfs plan att blifva rysk czar*, s. 17–20.
- 289 Jakob De la Gardie valtaneuvokunnalle 24.12.1612. Rådets handlingar och brev 12, RVA. Katso myös Generalstaben, *Sveriges krig 1611–1632*, s. 408–409.
- 290 Suuri määrä Kaarle Filipiä ja tsaarinvaalaa koskevia dokumentteja sisältyy kokoelmaan Kungliga arkiv. Svenska prinsor och prinsessor. Hertig Karl Filip, sign. K 360, RVA.
- 291 Sverker Arnoldsson, *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, s. 5, 8.
- 292 Tarkiainen, "Faran från öst i svensk säkerhetspolitisk diskussion inför Stolbovafreden", s. 36.
- 293 Neuvottelut 6.–11.11.1612. *Svenska riksdagsakter, Första serien 1521–1718*, avdelning II, del 1:2, s. 180–212. Vertaa Generalstaben, *Sveriges krig 1611–1632* I, s. 410.
- 294 Kari Tarkiainen, "Den tidiga kyrkliga slavistiken i Sverige", s. 82.
- 295 Kari Tarkiainen, "Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet", s. 110–111.
- 296 Arto Latvakangas, *Riksgrundarna. Varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning*, s. 130–131.
- 297 Kustaa II Aadolf De la Gardielle 23.9.1613. RReg 1613 maj–juni: 1055–1057, RVA. Päiväyksestä katso Generalstaben, *Sveriges krig 1611–1632* I, s. 443–444.
- 298 Adam Schrapfer Gotthard Johann von Tisenhausenille 18.3.1614. Polonica 302, RVA. Vertaa Generalstaben, *Sveriges krig 1611–1632* I, s. 15.
- 299 Kustaa II Aadolf komissaareille, Jakob De la Gardielle ja Kaarle Filipille 23.12.1613, Kaarle Filipille 28.1.1614. RReg 1613 juli–dec. Tillägg: 986–990; 1614 jan.–maj: 107–108, RVA.
- 300 Arvi Korhonen, *Eerikki Antinpoika*, s. 49–50.
- 301 Katso kuvailevaa englanninkielistä luetteloa Elisabeth Löfstrand & Laila Nordquist, *Accounts of an occupied city. Catalogue of the Novgorod occupation archives 1611–1617*.
- 302 Adrian Selin, "Dokument från början av 1600-talet i Ockupationsarkivet från Novgorod och andra samlingar som källor till prosopografisk forskning", s. 17–21.
- 303 Vladimir Arakčeev, "Om besattningen av Novgorods stadsbefolkning under åren 1611–1616", s. 71–79.
- 304 Anders Sjoberg, "The Public Sauna in Novgorod 1611–1615". Katso myös Gennadij Kovalenko, "Anders Sjoberg som brobyggare", s. 13–14.
- 305 Katso Matthias Schamius, *Tragoedia Demetrio-Moscovitica*, s. Dij, E.

- 306 Valtaneuvosto kuninkaalle 26.5.1614. RReg 1614 juni–dec.: 1384–1391 sekä Rådets handlingar och brev 10. Rådslag 1612–1629, RVA. Painettu *Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718*, avdelning II, del I1, s. 512–515.
- 307 Ibid.
- 308 Kustaa II Aadolf Itä-Göötanmaan herttua Johannille 13.5.1614. RReg 1614 jan–maj: 687, RVA.
- 309 Kustaa II Aadolf Axel Oxenstiernalle 2.6.1614. RReg 1614 juni–dec.: 777, RVA.
- 310 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*. 4. kirja, s. 1–2.
- 311 Tarkiainen, ”Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland”.
- 312 Manuskriptsamlingen 80, RVA.
- 313 Kustaa II Aadolf Petrus Petrejukselle 3.2.1614. RReg 1614 jan.–maj: 172, RVA.
- 314 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*, esipuhe.
- 315 Latvakangas, *Riksgrundarna*, s. 136.
- 316 Johannes Messeniuksesta katso Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling 1:2, s. 209, Forsiuksesta (Johan E. Waaranen,) *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid* 2. 1615–1619, s. 179–181 ja Aschaneuksesta käsillä olevasta kirjasta, kappale VI.
- 317 Kustaa II Aadolfin avoin kirje alamaisille 26.6.1615. RReg 1615 jan.–juni: 534, RVA.
- 318 Ruotsin lähettiläät venäläisille 28.9.1615. Muscovitica 24, RVA.
- 319 Axel Oxenstiernas kirje Ruotsin rauhanneuvottelijoille 15.11.1615. Muscovitica 24, RVA. Painettu teoksessa Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling 1:2, s. 246–249.
- 320 Generalstaben, *Sveriges krig 1611–1632* I, s. 540, 546.
- 321 *Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718*, avdelning II, del I:2, s. 523–533.
- 322 Kustaa II Aadolf valtaneuvostolle Turusta 31.3.1616. Handskriftssamlingen E 371, UUB. Jäljennös kirjelmästä on myös kokoelmassa Rådets handlingar och brev 10, RVA.
- 323 Valtaneuvoston vastaus 12.8.1616. RReg 1616: 331v–341v, RVA. Painettuna *Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718*, avdelning II, del I1, s. 8–9.
- 324 Arnold Soom, ”Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1649”, s. 219–241, 286–315; Arnold Soom, ”Narvas ryska befolkning och kriget 1656–1658”, s. 165–173.
- 325 *Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718*, avdelning II, del I1, s. 103–104; (Styffe.) *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, s. 174–183.
- 326 Jäljennös Berigin kirjeestä, joka luettiin 14.10.1617, Kopiesamlingen 26, M. Aschaneuksen jäljennöskirja: 135–137v, RVA.
- 327 (Styffe.) *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, s. 73.
- 328 Arvi Korhonen, *Suomen itärajan syntyhistoriaa*, s. 12–39.
- 329 Adrian Selin, ”The Stolbovo Treaty and Tracing the Border in Ingria in 1617–1618”. Käsikirjoitus 2022.
- 330 Ibid. s. 43–77.
- 331 Hans Munck, Gorgonius Henriksson ja Anders Bureus kuninkaalle 28.12.1619. Muscovitica 546, RVA.
- 332 Ruotsin komissaarit venäläisille 16.4.1620, Muscovitica 546, RVA. Tämän kirjeen päiväyksestä katso Korhonen, *Suomen itärajan syntyhistoriaa*, s. 161 viite 2.
- 333 Komissaarit kuninkaalle 27.8.1620, Muscovitica 546, RVA.
- 334 Korhonen, *Suomen itärajan syntyhistoriaa*, s. 188–189.
- 335 Ibid., s. 225–226.
- 336 (O.S.Rydbberg.) *Sveriges Traktater med Främmande Magter V:1 (1572–1632)*, s. 257–260.
- 337 Ainakaan mitään raporttia ei löydy vuosien 1617–1618 lähetystön papereista, Muscovitica 26–27, RVA. Sellainen on kuitenkin ollut olemassa, mikä näkyy teoksesta Johan Widekindi, *Thet Swenska i Ryssland. Tijo åhrs Krijgz-Historie*, s. 914.
- 338 Petrus Jansonius [Eustathius Swartius], *Itinerarium oder Ausführlicher Bericht, Welcher gestalt Ihre Königl. Mayest. von Schweden ungelengest Abgesandter – Herr Johann Skytte auss Schweden nach Dennemarcken, von dannen nach Hollandt, endlichen nach Engellandt verreiset*. Hampuri 1619. Uppsalan yliopiston kirjastossa on kaksi kappaletta Jansoniuksen signeeraamaa teosta, Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa yksi. Swartiuksen signeeraama kappale on ainoastaan Kuninkaallisessa kirjastossa.
- 339 Sivut 65–104 edellä mainitussa teoksessa.
- 340 Kari Tarkiainen, ”En holländsk Rysslands-skildring i en svensk resedagbok från 1619”, s. 99–100.
- 341 J. Danckaert, *Beschryvinge van Moscovien ofte Ruslant*. Amsterdam 1615. Ainoaa tunnettua kappaletta tästä teoksesta säilytetään Det Kongelige Bibliotekissa Kööpenhaminassa.
- 342 Katso tästä Tarkiainen, ”En holländsk Rysslandsskildring i en svensk resedagbok från 1619”, s. 107–108.
- 343 Ibid., s. 108–111.
- 344 Kustaa II Aadolf Jakob De la Gardielle 27.1.1619. RReg 1619 jan.–juni: 20–20v, RVA.
- 345 Kustaa II Aadolf Jakob De la Gardielle 5.9.1619. RReg 1619 juli–dec.: 363v–364, RVA.
- 346 Kuninkaallisen Majesteetin propositio 28.2.1620. Registratur: 168, Utskottsmötet 1620, sign. R 4779, Riksdags- och mötesacta 1620–1622, RVA.
- 347 Porvarisäädyn vastaus 7.3.1620, mainittu registratuura: 189.
- 348 Säätyjen päätös 17.3.1620. (And. Anton Stierman.) *Alla Riksdagars och Mödens Besluth* I, s. 738–739.
- 349 Axel Oxenstierna Kustaa II Aadolfille 4.9.1614. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling 1:2, s. 208–209.
- 350 Johannes Messenius, *Berättelse om Några Gamla och Märkvärdiga Finlands Handlingar*, s. 23–24.
- 351 Kustaa II Aadolf valtaneuvostolle 26.8.1621. RReg 1621 juli–dec.: 440, RVA.

- 352 Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2, s. 118–119.
- 353 Kasper Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm. De svenska ryssbajorena i Ingermanland 1478–1722*.
- 354 Tsernikova, *Evropeizatsija Rossii*, s. 513–515.
- 355 Norberg, *Polen i svensk politik 1617–26*.
- 356 Sverker Arnoldsson, "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", s. 18–22.
- 357 Karl-Gustaf Hildebrand, "Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700–1709", s. 44.
- 358 Tästä kaupasta on olemassa suuri tutkimuskirjallisuus. Katso *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. IX nootti 3 sekä Stefan Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung. Schwedische Moskau-politik 1617–1661*, s. 93–98 sekä B. E. Porschnev, *Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War 1630–1635*, s. 30–31 ja 36–82, erityisesti taulukko s. 58–59.
- 359 Axel Norberg, "Bröderna Skyttes ryska resor och deras rysslandskildringar", s. 490.
- 360 Nils Ahnlund, *Gustav Adolf den store*, s. 189.
- 361 Nekrasov, *Tysjatsja let russko-švedsko-finskih kulturnyh svjazei IX–XVIII vv*, s. 41–43.
- 362 *Muscovitica* 659, RVA.
- 363 *Muscovitica* 660, RVA.
- 364 Susann Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 25.
- 365 *Muscovitica* 659, RVA.
- 366 *Muscovitica* 659–660, RVA.
- 367 Poršnev, *Muscovy and Sweden in the Thirty Year's War 1630–1635*, s. 208–242.
- 368 Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 26.
- 369 *Muscovitica* 660, RVA.
- 370 Legationen åt Ryssland Anno 1634. Diplomatraktamenten 9:2, Första avräkningskontoret, Kammarkollegiet, RVA.
- 371 Valtaneuvokset Gabriel Oxenstierna, Jakob De la Gardie, Klaus Fleming ja Per Sparre 20.12.1634. *Muscovitica* 660, RVA.
- 372 Ulla Birgegård, "En ständig huvudvärk i relationerna mellan Sverige och Ryssland: Tsarens och kungens titlar".
- 373 Vihko "Titulaturen med Ryssland". Förhandlingar under Karl XI:s tid, *Muscovitica* 662, RVA. Teksti on käännettyä saksaksi Klaus Zernack, *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts I*, s. 163–170.
- 374 Skytte-veljeksiset katso Norberg, "Bröderna Skyttes ryska resor och deras rysslandskildringar", s. 487–502.
- 375 Niitä säilytetään kokoelmassa Manuskript-samlingen 70 ja 80, RVA.
- 376 Manuskriptsamlingen 70, RVA.
- 377 Ruotsin Venäjän kauppaa kuvataan tämän ajan osalta vauhdikkaassa romaaniissa Lorenz von Numers, *Drottningens handelsmän*, joka sisältää fiktion lisäksi runsaasti asiatietoja.
- 378 Benigna von Krusenstierna, *Philip Crusius von Krusenstiern 1597–1676*. Sein Wirken in Livland als *Russlandkenner, Diplomat und Landespolitiker*, s. 5 ja siinä esitelty kirjallisuus.
- 379 *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 44.
- 380 Lähetystön kokoonpanosta katso Adam Olearius, *Offi Begehrte Beschreibung*, s. 49–53. Runoilija Paul Flemingin myöhemmästä toiminnasta Virossa katso Kari Tarkianen & Ülle Tarkianen, *Provinzen bortom havet*, s. 231–236.
- 381 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 197–201.
- 382 Manuskriptsamlingen 68, RVA.
- 383 Philip Crusius Axel Oxenstiernalle 8.9.1647. Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna, sign. E 640, Krus-Krösner, Oxenstiernska samlingen, RVA.
- 384 Tarkianen, "Västeuropeiska Rysslandsskildringar i svenska 1600-talsbibliotek", s. 118.
- 385 Nimet ovat vääristyneessä muodossa ruotsalaisissa teksteissä.
- 386 *Muscovitica* 632, RVA.
- 387 Hopealahjoista katso Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodnaja (toim.), *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*.
- 388 Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 33–34.
- 389 *Ibid.*, s. 34–36.
- 390 *Muscovitica* 632:b, RVA.
- 391 Jussi T. Lappalainen & Ali Pylkkänen, "Fredstida lösningar på krigstida manskapsbehov. Ryssland och Sverige i mitten av 1600-talet", s. 42.
- 392 Stellan Dahlgren, "Den svenska ambassaden till Ryssland 1655–1658", s. 127–129.
- 393 Peter B. Brown, "Tsar Aleksei Mikhailovich: Muscovite military command style and legacy to Russian military history".
- 394 Marshall T. Poe, *The Russian Elite in the Seventeenth Century* 1, s. 10–15.
- 395 Gustaf Bielkes legation 1655–1659. Diplomaträtkenskaper 10. (Kammaravdelningen) RVA. Katso myös Kari Tarkianen, "Olearius i Sverige", s. 60–69.
- 396 Lähettiläille annettu instruktio 30.6.1655. RReg 1655 juni: 1366v–1372v. Samana päivänä päivätty memoriaali, *ibid.* 1378v–1387r, RVA. Katso myös Bohdan Kentrschynskij, "Karl Gustav inför krisen i öster 1654–1655" sekä John E. Nordwall, *Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis 1658–1661*, s. 1–7.
- 397 Salainen memoriaali 3.7.1655. *Muscovitica* 49, RVA.
- 398 *Muscovitica* 45, RVA.
- 399 *Muscovitica* 50, RVA.
- 400 Dahlgren, "Den svenska ambassaden till Ryssland 1655–1658", s. 134–136; Tarkianen, "Olearius i Sverige", s. 59–60.
- 401 Benjamin Cordt, "Ein rehabilitierter baltischer Dichter".
- 402 Handskriftssamlingen M 161, KB.
- 403 Tarkianen, "Olearius i Sverige", s. 62–63.
- 404 Päväkirja on kokoelmassa Handskriftssamlingen X 355, UUB.
- 405 Tarkianen, "Olearius i Sverige", s. 62–65.

- 406 Dahlgren, "Den svenska ambassaden till Ryssland 1655–1658", s. 140–141.
- 407 Aleksandr Kan, *Švetsija i Rossija v prošlom i nastojaščem*, s. 105–107.
- 408 Kari Tarkiainen, "Venäjätulkkit ja slavistiikan harrastus Ruotsin valtakunnassa vv. 1595–1661", s. 105 nootti 2.
- 409 Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708*, s. 321.
- 410 Armas Luukko, *Suomen historia VIII*, s. 472–477.
- 411 Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla*, s. 294–297.
- 412 Christfrid Ganander, *Mythologia Fennica*, s. A.
- 413 Rainer Fagerlund, *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661*, s. 92.
- 414 Laidre, *Dorpat 1558–1708*, s. 384–388.
- 415 Neuvottelut tapahtuivat todennäköisesti Vallisaaren herraskartanossa. Tästä tilasta ja muista alueen kartanoista on olemassa erinomainen vanha aineisto teoksessa Carl Julius Paucker, *Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft II. Wierland I*, s.11–56, katso etenkin sivua 44.
- 416 Laidre, *Dorpat 1558–1708*, s. 412.
- 417 Severin Bergh, *Svenska riksarkivet 1618–1837*, s. 416–418.
- 418 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, s. 342.
- 419 I. Wadén, "Widekindi, Johan", s. 342.
- 420 Kirjelmä Magnus Gabriel De la Gardielle Wibb-Widh. Sign. E 1596, De la Gardieska samlingen, RVA.
- 421 Ibid.
- 422 Widekindi, *The Swenska i Ryssland*, s. 10–11 ja 156.
- 423 Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. XVI.
- 424 Arsenii Vetushko-Kalevich, "Historia Vladislai by Stanislaw Kobierzycki as source of Historia Belli Sveco-Moscovitici by Johannes Widekindi". Käsikirjoitus 2022.
- 425 Widekindi, *The Swenska i Ryssland*, s. 428–433.
- 426 Katso Poe, *The Russian Elite in the Seventeenth Century* 1, s. 12.
- 427 Georg von Rauch, "Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichten in der Jahre 1651–1655", s. 48–53.
- 428 Grigori Karpofsson Kotošihin historia on Harald Hjärnen kirjoittama tutkielmassa "En rysk emigrant i Sverige för tvåhundra år sedan". Esitys tässä pohjautuu Hjärneen.
- 429 Ibid. s. 57.
- 430 Katso uutta tutkimusta Kotošihinista Ingrid Maier, "Grigorij Kotoschihin – inte bara 'svensk spion', utan även rysklärarkollega? Nytt ljus på gammal kändis".
- 431 Hjärne, "En rysk emigrant i Sverige", s. 61–63.
- 432 Tarkiainen, "Venäjätulkkit ja slavistiikan harrastus", s. 90–91.
- 433 Venäjänkielinen alkuperäinen käsikirjoitus löytyy signumista Slav. 29, UUB. Ruotsinkielinen originaalikäännös taas on signumissa Manuskriftsamlingen 71, RVA. Se on myöhemmin julkaistu, katso Grigori Carpoſson Cotossichin, *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat. Samtida skildring af 1600-talets ryska samfundsliv*.
- 434 Kassabok 1667: 97–98, Kanslikollegium, RVA.
- 435 Gustaf Adde, "Inledning", Cotossichin, *Beskrifning*, s. VI; Jussila, "Miksi Venäjä on erilainen?", s. 59.
- 436 Työtä säilytetään signumissa Extranea Ryssland 156, RVA. Katso Maier, "Grigorij Kotošihin", s. 132–133.
- 437 Cotossichin, *Beskrifning*, s. 4, 76–80; Maier, "Grigori Kotošihin", s. 125–127.
- 438 Maier, "Grigori Kotošihin", s. 127.
- 439 Adde, "Inledning", s. VIII.
- 440 Gabriele Scheidegger, "Emotions in the Age of Reason: Johann von Lilienthal and Grigori Kotoshikhin, and their Images of Self and Other".
- 441 Georg Landberg, *Den svenska utrikespolitikens historia I:3. 1648–1697*, s. 122.
- 442 Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 61.
- 443 Ibid.
- 444 Diplomatränskaper 3. Första avräkningskontoret, Kammarkollegiet, RVA.
- 445 Katso värikuvaa numero 55 "Bordsfontän" teoksessa Angela Kudriavtseva & Susann Silfverstolpe, "Katalog nr 1–194", s. 276–277.
- 446 Birger Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1664–1668 I*, s. 533–554.
- 447 Svenska legaternas legationsakter 1674 till Ryssland. Muscovitica 92, RVA. Vaatimus on päivätty 2.4.1674.
- 448 Tverinkarjalaisten ystävät ry, "Muutto Käki-salmen läänistä ja Inkerimaalta Venäjälle 1600-luvulla", www.tverinkarjala.fi/muutto-luettelot.html.
- 449 Specification upå dhe Presenter och förhöringar, som ähre afgifne af H. Kongl. Maj:ts Ambassade till Muscou A:o 1673 så på fram-som återresan, Muscovitica 92, RVA.
- 450 Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 63–64.
- 451 Stat och uträkningar angående ambassaden till Ryssland 1673, Diplomattraktamenten 1627–1825, 9:2, Kammarkollegiets första avräkningskontor, RVA.
- 452 Gennadij Kovalenko, "Erik Palmquists verk i Ryssland och Sverige", s. 52–53.
- 453 Protokoll vid svenska beskickningens resa till Ryssland 1673–1674, Muscovitica 89, RVA.
- 454 Kovalenko, "Erik Palmquists verk i Ryssland", s. 53 viite 11.
- 455 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 5, s. 637–638.
- 456 Eskil Cronlund, "Palmquist, Erik. Fortifikations-officer, tecknare", s. 24.
- 457 Kartbok. Kartor och ritningar utan känd proveniens nr 636, RVA.
- 458 (Erik Palmquist,) *Några Observationer angående Ryssland*.
- 459 Tarkiainen, "En bilderbok om Ryssland från 1674 i riksarkivet" (1987), s. 373–386; sama, "En bilderbok om Ryssland från 1674

- i Riksarkivet" (2012); sama, "Erik Palmquist och 1673–1674 års ambassad till Moskva".
- 460 Memoriaali Lilliehofille ja Eosanderille. Strödda handlingar 1673–1674. Muscovitica 91, RVA.
- 461 Kovalenko, "Erik Palmquists verk i Ryssland och Sverige", s. 57.
- 462 Gösta Selling, "Stockholmsbilder i Magalottis Sverigeskildring 1674", s. 127 ja seur.
- 463 Kaikkiaan 22 kuvaa. Lorenzo Magalotti, *Notizie di Svezia 1674*, Handskriftssamlingen S 1a, UUB. Teos on myös julkaistu näköispainoksena Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674*, Stockholm 1986.
- 464 Selling, "Stockholmsbilder i Magalottis Sverigeskildring 1674", s. 127.
- 465 Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 55–56.
- 466 Pekka Pesonen, *Venäjän kulttuurihistoria*, s. 30.
- 467 Robert K. Massie, *Peter den Store. Hans liv och värld*, s. 30–32.
- 468 Ulla Birgegård, "En ambassads vedermödor – Sparwenfeld och ambassaden 1684", s. 161–162.
- 469 Ibid.
- 470 Ibid., s. 173.
- 471 J. G. Sparwenfelt's *Diary of a Journey to Russia 1684–87* (toimitannut Ulla Birgegård).
- 472 Ulla Birgegård, "Introduction".
- 473 Signe Lang, "Stadsgården och Ryssgården", s. 112. Perusteellisempi esitys löytyy teoksesta Ulla Birgegård, "Några högt uppsatta ryska fångar i Sverige", s. 193–194.
- 474 Ulla Birgegård, *Johan Gabriel Sparwenfeld and the Lexicon Slavonicum. His Contribution to 17th Century Slavonic Lexicography*.
- 475 Leo Sievers, *Deutsche und Russen. Tausend Jahre gemeinsame Geschichte*, s. 125.
- 476 Massie, *Peter den Store*, s. 88–159.
- 477 Ibid., s. 178–181.
- 478 Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia II: 1697–1721*, s. 57–60.
- 479 Massie, *Peter den Store*, s. 181–268.
- 480 Simon Dixon, *The Modernisation of Russia 1676–1825*, s. 5–6.
- 481 Extract af Åhtskillige häfrifrån Sverige till Hans Tzariske Mtt. Storfursten af Ryssland afgångne Legationer. Diplomattractamenten 3, Första avräkningskontoret, Kammarkollegiet, RVA.
- 482 Nekrasov, *Tysjatsja let russo-svedsko-finskih kulturnyh svjazei IX–XVIII vv*, s. 33.
- 483 Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia II: 1*, s. 68–69.
- 484 Silfverstolpe, "Historisk bakgrund", s. 79–88.
- 485 A. I. Filjuškin, "Istoritseskaja pamjat o borbe za Pribaltiku v XVI–XVII vv. v polititseskoi propagande Severnoi voiny".
- 486 Zernack, *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts I*, s. 147–149.
- 487 Thomas Kniperin kirjeet keväällä 1700 Carl Piperille ja Bengt Oxenstiernalle, Muscovitica 605, RVA.
- 488 Kari Tarkiainen, "Brenner, Henrik 1669–1732. Orientalisti, Antikviteettiarkiston asessori, Kuninkaallisen kirjaston kirjastonhoitaja", s. 802–803. Huomaa, että Rus-teorian ensimmäistä esittäjää kutsutaan artikkelissa virheellisesti Andreas Bureukseksi. Katso tästä Latvakangas, *Riksgrundarna*, s. 142.
- 489 Georg von Rauch, "An die Liebhaber der russischen Sprache, Historien und Bücher... Ein Aufruf aus dem Jahre 1702", s. 200 viite 55.
- 490 Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*, s. 51.
- 491 Sune Jungar, "När ryssarna lärde sig läsa – en historiografisk betraktelse".
- 492 Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täysinän rauhaa", s. 20–22.
- 493 Kari Tarkiainen, "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661", s. 492 viite 6.
- 494 Öberg, "Om den ryske öfverlöparen, bojaren Afanasius Wasiliewitsch Sjemjakin (1573–1588)", s. 124.
- 495 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*, 2. kirja, s. 118 ja T. J. Arne, *Europa upptäcker Ryssland*, s. 43–44.
- 496 Kurt Forstreuter, *Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen*, s. 226–230.
- 497 Otu Liiv, *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini*, s. 28–30.
- 498 Osmo Järvenpää, *Havaintoja Inkerin väkiluvun kehityksestä 1600-luvulla kiinnittäen huomiota vuosien 1656–1658 sodan aiheuttamiin muutoksiin*, s. 22.
- 499 Korhonen, *Eerikki Antinpoika*, s. 15.
- 500 Jukka Korpela, "Ranefarer van Wyborch – Viipuri ja meri", s. 178–179, 182.
- 501 Gränshandlingar 1323–1606. Muscovitica 541, RVA.
- 502 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provensen bortom havet*, s. 26–27.
- 503 Paul Johansen, "Fragment eines niederdeutschrussischen Sprachführers", s. 283.
- 504 Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla*, s. 29–30.
- 505 Archivfilme D 85–D 86 im Hessischen Staatsarchiv, Marburg an der Lahn. Registraturen der Ruthenica und Moschovitica. Alte Repertoaren, RSA.
- 506 Martti Takala, *Lex Politica Dei. Lex Politica Dei-teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*, s. 177–182.
- 507 Katso esim. Voudintilit 5863:98–98v, KA. Vuonna 1607 linna sai voutienpöydän, ja sen jälkeen tulkit aterioivat sinä.
- 508 Tarkiainen, "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1662", s. 502.
- 509 Skalmista katso Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 7, s. 293–294 ja Mjöhundista Jully Ramsay, *Frälsesläkter i Finland intill stora ofreden*, s. 282; Bernhard Schlegel & Carl Klingspor, *Den med sköldebref förlänade men ej å Riddarhuset introducerade svenska adelns ättar-tavlor*, s. 190 sekä Johan Axel Almqvist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala*

- indelingen IV, s. 29.
- 510 Näistä tulkeista katso Tarkkainen, ”Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661”, s. 495 viittaus 6.
- 511 Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*, s. 177–180.
- 512 Tengström, ”*Muschoviten... Turcken icke olijk*” II, liite XVIII.
- 513 Tarkkainen, ”Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661”, s. 499.
- 514 Kustaa II Aadolf 26.7.1619. RReg 1619 juli–dec.: 306v, RVA.
- 515 Johan Roselinin kirjelmä vuodelta 1649. Roselin, Johan. Rysstolk, Biographica, KA.
- 516 Katso esim. Extract af Åtshkillige härifrån Sverige till Hans Tzariske Mtt. Storfursten af Ryssland afgångne Legationer, Diplomatraktamenten 3. Första avräkningskontoret, Kammarkollegiet, RVA.
- 517 Tarkkainen, ”Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661”, s. 506.
- 518 Ibid., s. 499.
- 519 Hans Flörichin kirjeet kuninkaalle ovat kokoelmassa Gustav II Adolfs tid, Skrivelser till konungen 10, RVA. Ne ovat kaikki päiväämättömiä, mutta summittainen kirjoitusaika ilmenee useimmin sisällöstä.
- 520 Anders Sjöberg, ”Hans Flörich och Isak Torcakov, två svenska rusister i början av 1600-talet”.
- 521 Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 80.
- 522 Tarkkainen, ”Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661”, s. 501.
- 523 Nils Forssell, ”Kansliet från Gustav II Adolf till år 1660”, s. 48.
- 524 Kari Tarkkainen, ”Eräs episodi kontrasignee- raamisen historiasta”.
- 525 Luettelo perustuu suurelta osalta Pehr Sondénin painamattoman matriikkelin K. Kansliets ämbets- och tjänstemän samt vaktbetjänter 1620–1715, s. 76–77, jota säilytetään RVA:n tutkijatoimistossa.
- 526 Kirkkoherra Matthias Petrillä oli Bengt-niminen poika, jota Kaarle-herttua piti venäjän kielen opissa Viipurissa vuodesta 1604 alkaen. Katso Kaarle-herttuan kirjettä Arvid Tönnesson Wildemanille ja Mäns Olofssonille 22.4.1604. (Waarani.) *Handlingar uppsyande Finlands historia under Karl IX:s tid* 2. 1603–1698, s. 96 ja Matthias Akiander, *Herdamne för fornda Wiborgs och nuvarande Borgå stift* I, s. 326.
- 527 Katso Bengt Mattssonin pojan Johan Bengtssonin (Roselinindt) päiväämätöntä kirjettä vuodelta 1649. Roselin, Johan, rysstolk. Biographica, KA. Katso myös Kari Tarkkainen, ”Bengt Mattsson och Johan Bengtsson Roselin – två generationer svenska slavister i början av 1600-talet”.
- 528 Bengt Mattssonin vala 8.10.1613. Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill, ser. F VI 3a, Kanslikollegium, RVA. Katso vielä Kari Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 71–72 ja 112.
- 529 Svenska riksrådets protokoll II, s. 114–115.
- 530 Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 52–53.
- 531 Henrik Piperin vala 9.11.1633. Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill, ser. F VI 3b, Kanslikollegium, RVA.
- 532 Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 38, 83.
- 533 RReg 1633 aug.–dec.: 1205–1205v, RVA ja Palmskiöldska samlingen 70:577, UUB. Katso vielä Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill, ser. F VI 3b, Kanslikollegium, RVA.
- 534 Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 86.
- 535 Georg von Schwengelnin kertomus. Muscovitica 660, RVA.
- 536 Runot sisältyvät julkaisuun *In Abitum Optatum, Pietate et Humanitate Ornatissimi Juvenis Dr. Johannes Petreji*. Hänet mainitaan myös kuninkaallisen stipendin saajana kokoelmassa Östersjöprovinsernas räkenskaper, Livland, Journal 1643 (defekti): 205, RVA.
- 537 Kuningatar Kristiinan valtakirja 22.3.1649. Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän, ser. F VII.1, Kanslikollegium, RVA.
- 538 Gustaf Elgenstierna, *Stockholms-släkter* II, s. 187.
- 539 Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 64–65.
- 540 Jonas Brandtin virkavala 7.9.1654. Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill F VI 3b, Kanslikollegium, RVA.
- 541 Cantzelij Collegij affräckningar 1644–1653: 47,69 sekä Memorial till Cantzelij Statens afräckning 1654–1659, Första avräkningskontoret, Avräckningar ang. avlöningar 334, RVA.
- 542 RReg 1664 sept.–okt.: 303v, RVA.
- 543 Tarkkainen, *Se Vanha Väinöjä*, s. 170–178.
- 544 Petter Lindmanin valtakirja olla venäjän kielen translaattori 24.10.1683. Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän F VII.1, Kanslikollegium, RVA.
- 545 Petter Lindmanin virkavala 10.11.1690. Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill. F VI.1, Kanslikollegium, RVA.
- 546 Enoch Lilliemarckin päiväämätön hakemus, Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän F VII.1, Kanslikollegium, RVA.
- 547 Bengt Gustafssonin päiväämätön anomus. Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän F VII.1, Kanslikollegium, RVA.
- 548 Maksuusoitus Mathias Winetskille 17.12.1652, 9688: 1060, KA.
- 549 Hans Arpenbeckin päiväämätön kirjelmä ja holhoojahallituksen päätös 28.6.1670. Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän F VII.1, Kanslikollegium, RVA. Katso myös Kari Tarkkainen, ”Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus”, s. 79.
- 550 Samuel Eosanderin valtakirja 2.11.1683. Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän F VII.1, Kanslikollegium, RVA.

- 551 Veikko Litzen, *Tie Nikeaan. Roomalaisten ja kristittyjen yhteinen matka ajanlaskumme alusta valtiokirkon syntyyn*, s. 382–390.
- 552 Kristian Gerner, Stefan Hedlund & Nicklas Sundström, *Hjärnrindån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Ryssland*, s. 112–113.
- 553 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 82–83.
- 554 *Ibid.*, s. 161, 194.
- 555 Katso edellä lukua ”Kasvavan Venäjän aika”.
- 556 Arnoldsson, ”Johan III:s litterära självporträtt”, s. 47.
- 557 Seppo Suvanto, ”Ryssar”, s. 523.
- 558 Selart, ”Political Rhetoric and the Edges of Christianity”, s. 63.
- 559 (Reinhold Hausen.) *Finlands medeltidsurkunder* 5. 1481–1495, s. 503, 508.
- 560 Maunu Särkilahden kirje 5.10.1495, *Finlands medeltidsurkunder* 5, s. 494.
- 561 Gottfrid Carlsson, *Hemming Gadh. En statsman och prelat från Sturetiden. Biografisk studie*, s. 41.
- 562 Kustaa Vaasa Hälsinglandin papistolle ja kansalle 26.2.1556. *Konung Gustaf den förstes registratur* XXVI, s. 115–116.
- 563 Kustaa Vaasa 8.6.1556, *ibid.*, s. 333.
- 564 Svante Sturen kirje 12.4.1556 Mihail Vasiljevitš Glinskoille, *ibid.*, s. 873, 875.
- 565 (Laurentius Petri.) *Then swenska kyrkeordningen*, s. 32. Vertaa K. B. Westman, *Gustaf II Adolf och svensk kyrklig expansion*, s. 15.
- 566 Hertig Karls Registratur 1597 juli–dec.: 189, RVA.
- 567 Ruotsin valtaneuvokset 3.1.1556 Novgorodin käskynhaltijoille. *Konung Gustaf den förstes registratur* XXVI, s. 871. Tätä lähdetä lainaa myös Erik Jöransson Tegel, *Then Stormechtige, Högborne Furstes och Christelige Herres, Herr Gustafs* – *Historia*, s. 335.
- 568 Jakob De la Gardie Kaarle IX:lle 13.3.1611. Alkuperäislähteestä lainannut Helge Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 227.
- 569 Piispa Olaus Elimaeuksen instruktio 22.7.1618. (Waaranen.) *Handlingar upplysande Finlands historia under Gustaf II Adolfs tid* 2, s. 355.
- 570 John Granlund, *Kommentar*, Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken* V, s. 245.
- 571 Johannes Messenius, *Scandia illustrata* VII, s. 74. Katso myös Rafael Holmström, *Eerikki Eerikinpoika Sorolainen*. s. 40 ja Einar W. Juva, *Varsinais-Suomen historia* V:4, s. 96.
- 572 Ehrenfried von Minckwitz Ruotsin lähettiläille 4.4.1595, *Muscovitica* 10, RVA.
- 573 Sigismund Boris Godunoville 8.4.1600. *Konung Sigismunds Registratur 1597–1600*: 308–308v, RVA.
- 574 *Warhaffige Copie des Schreibens Welches an – Stadthalter zu Revel, von dem Reussischen Woiwoden auff Iwangorodt Ergangen*, lehti Aijv.
- 575 *Sanferdige Nye Tijdhender ifrå Narfve Bedästning, om thet närwarendes tilstånd hoos Muschoviten uthi Rydzland*, lehti Aijv.
- 576 Kaarle IX:n avoin kirje venäläisille 24.9.1608, *RReg* 1608: 428, RVA.
- 577 Kaarle IX Venäjän säädylle 3.1.1609. *RReg* 1609: 7, RVA.
- 578 Kaarle IX Mihail Skopin-Suiskille 30.6.1609. *RReg* 1609: 286, RVA.
- 579 Kustaa II Aadolf tsaarille 17.8.1619. *RReg* 1619 juli–dec.: 335–335v, RVA.
- 580 Tarkiainen, ”Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”, s. 118–119.
- 581 Rostockin yhteyksistä Ruotsiin katso Otfried Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*.
- 582 Tarkiainen, ”Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”, s. 119–120 viite 6.
- 583 Schaumijs, *Tragoedia Demetrio-Moscovitica*, s. Fr, Fv.
- 584 Kaarle IX:n vastaus rajakomissaarien kirjeeseen 1.10.1606, *RReg* 1606 juni–dec., *Suppl.*: 71, RVA.
- 585 Kaarle IX Viipurin linnanpäällikölle Arvid Tönnesson Wildemanille 5.7.1607. *RReg* 1607, *Suppl.*: 66, RVA.
- 586 Venäläisten neuvottelijoiden konventio 28.2.1609. (Rydberg.) *Sveriges Traktater med Främmande Magter* V:1, s. 178.
- 587 Petrus Petrejuksen kirje Pähkinälinnasta 31.1.1610 Erik Elofssonille. Kanslijänstemäns koncept och mottagna skrivelser 11, RVA.
- 588 Novgorodin sopimus 25.7.1611. (Rydberg.) *Sveriges Traktater med Främmande Magter* V:1, 202–203.
- 589 Kustaa II Aadolf Novgorodin ”säädylle” 10.1.1612. *RReg* 1612 jan.–juni: 29, RVA.
- 590 Kustaa II Aadolf Novgorodin asukkaille 29.8.1612. *RReg* 1612 juli–dec.: 579, RVA.
- 591 Kustaa II Aadolfin instruktio rauhanneuvottelijoille Jöran Boije, Henrik Horn, Jakob De la Gardie ja Arvid Tönnesson Wildeman, *RReg* 1613 maj–juni: 930–932, 940, RVA.
- 592 Hans Flörichin kirje 19.8.1614. *Muscovitica* 17, RVA.
- 593 On hieman epäselvää, syntyköö Rudbeckiuksen ja Palman teos todella kesällä 1614 vai kesällä 1615. Teoksen esilauseessa, joka on päivätty Tukholmassa 2.1.1616, sanotaan, että tekijät olivat työskennelleet asian parissa ”edellisenä kesänä”, siis kesällä 1615. Käsikirjoitus on kuitenkin päivätty Narvassa 24.8.1614. Katso lähemmin Tarkiainen, ”Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”, s. 121 viite 1.
- 594 Johannes Rudbeckius, ”Pleskow Stadhs Belägringh”, *Hallenbergs samling* E 369, UUB.
- 595 Ahnlund, *Gustaf Adolf den store*, s. 51–53.
- 596 Johannes Rudbeckius & Jonas Palma, *En kort Berättelse och Undervisning*.
- 597 David Gudmundsson, ”Superstitious Christians. Lutheran Views on the Russian Orthodox Church in the Swedish Great Power Era”. Käsikirjoitus 2022.
- 598 (Herman Lundström.) *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång*, s. 29–30. Vertaa myös Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia* IV:1, s. 58.

- 599 "Chronicon Rusicum" mainitaan Aschaneuksen niiden kirjoitelmien luettelossa, jotka annettiin 1640-luvulla säilytettäväksi Ruotsin valtionarkistoon. Mainittu luettelo esittelee myös toisen Venäjää koskevan teoksen, "Aschanaei skrifttelige arbete om Ryssland och thess handlingar". H. Lundström, "Martin Aschanaei på 1640-talet till riksakivet öfverrämnad samlings böcker och handskrifter", s. 265.
- 600 "Sciographian" syntyhistoria esitellään tämän teoksen kappaleessa III.
- 601 Esipuhe teoksessa Johannes Botvidi, *Theses de questione, utrum Muschovitae sint Christiani?*
- 602 Philipp Strahl, *Geschichte der russischen Kirche I*, s. 10.
- 603 Larissa Mokrobodova, *Questio nostro saeculo inusitata*, s. 214.
- 604 *Catalogus librorum pieae memoriae doctoris Johannes Botvidi*, s. 357.
- 605 Lähempi kuvaus teosten sisällöstä sisältyy tutkielmaan Tarkiainen, "Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet", s. 125–134.
- 606 Larisa Mokrobodova, "Johannes Botvidi in Search of an Order".
- 607 (Rydberg.) *Sveriges Traktater med Främmande Magter V:1*, s. 249–250.
- 608 Ivangorodin esikaupungin privilegiot 28.11.1617. RReg 1617: 894, RVA.
- 609 Alvin Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 28–29.
- 610 Kustaa II Aadolfin instruktio 27.7.1618. RReg 1618 juli–dec.: 283v–284, RVA.
- 611 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 34–36.
- 612 *Ibid.*, s. 38.
- 613 Timo Vihavainen, *Länsimaiden tuho*, s. 170.
- 614 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704* ja Pentti Laasonen, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla?*
- 615 Mika Sivonen, "Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset". *Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön integriteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*.
- 616 *Muscovitica 17*, RVA. Katso myös Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 54–55 sekä Ingrid Maier & Heiko Droste, "Från Boris Godunov till Gustav II Adolf. Översättern Hans Flörich i tsarens och svenska kronans tjänst".
- 617 Peter van Selowista katso Gustaf Rudbeck, "Peter van Selow. Stilgutare och boktryckare i Stockholm 1618–1648", s. 303–316 ja Alfred Jensen, "Die Anfänge der schwedischen Slavistik", s. 142.
- 618 Jensen, "Die Anfänge der schwedischen Slavistik", s. 139–142; Isak Collijn, "Den i Stockholm år 1628 tryckta ryska katekesen"; Samuel E. Bring, "Till den svenska slavistikens ädsta historia", s. 186–189.
- 619 Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 55.
- 620 Venäjätulkki Bengt Mattssonin päiväämättömän kirjeen mukaan. *Bibliographica 14*, RVA.
- 621 Sparwenfeldin hallussa ollut käännöksen kappale sisältää koko joukon Bengt Mattssonin tekemiä korjauksia ja yhdessä kohdassa sanotaan: "Hans Flörich on tässä artikkelissa itse sotkenut asian." *Kathekesis si est gretseskoje slovo. Aporuski imenuša – Apetsatal vstokolne master Peter van Selav*.
- 622 RReg 1628 jan.–april: 224, RVA.
- 623 Sjöberg, "Hans Flörich och Isak Torcakov, två 'svenska' rusister i början av 1600-talet"; Soom, "Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1649".
- 624 *Alfabetum Rutenorum*, painettu Tukholmassa Peter van Selowin kirjapainossa, *sine anno*.
- 625 Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 47–50.
- 626 *Extranea 156*, RVA.
- 627 Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 46, 57.
- 628 Räntekammarbok 1632: 79. Verif. 1632: 301, Räntekammarböcker, numeroimattomia, Kammararkivet, (RVA).
- 629 Kyösti Väänänen, *Herdaminne för Ingermanland I*, s. 15.
- 630 Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 100–103.
- 631 *Ibid.*, s. 54–57.
- 632 Formulointi on ehkä tulkinnanvarainen, mutta totta on, että käsin venäläisin kirjaimin kirjoitettuja karjalankielisiä katekismuksia oli läänissä käytössä. Magnus Nieroth 17.8.1640. *Livonica II:201*, RVA.
- 633 Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 63–64.
- 634 Rar. 10:368, UUB. Teoksesta on olemassa myös painettu näköispainos, Aarne Purola (toim.), *Selovin katekismus*.
- 635 Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus", s. 63–64.
- 636 Martti Parvio, "Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin (1644) eli niin sanottu van Selowin katekismus", s. 55–71.
- 637 Kuningatar Kristiinan vastaus papiston kirjeeseen 30.10.1647. RReg 1647 sept.–okt.: 2972v–2973, RVA.
- 638 Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 30–31.
- 639 Skoklostersamlingen fol. 34, sign. E 8160, RVA.
- 640 (Karl K. Tigerstedt,) *Bref från generalguvernörer och landshöfdingar i Finland. Förmåligast under drottning Kristinas tid I*, s. 101–102.
- 641 Roselin, Johan, rysstolk. *Biographica*, KA.
- 642 *Manuskriptsamlingen 69*, RVA.
- 643 Matthias Björnklaus arkiv vol. 6, sign. E 3259, RVA.
- 644 Kyösti Väänänen, "Kirkko Inkerinmaalla Ruotsin vallan aikana (n. 1581–1704)", s. 84–85.
- 645 Piret Lotman, *Heinrich Stahl elu ja looming*, s. 113.
- 646 Piret Lotman, *Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel*

- poolle, s. 114–143.
- 647 Ibid., s. 89–91.
- 648 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 57.
- 649 Lotman, *Heinrich Stahlil du ja looming*, s. 126.
- 650 Ibid., s. 89–91.
- 651 Lotman, *Heinrich Stahlil du ja looming*, s. 107, 126–133.
- 652 Väinänen, *Herdaminne för Ingermanland I*, s. 145; Parvio, "Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin", s. 51.
- 653 Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 104–107.
- 654 Tarkiainen, "Erik Palmquist och 1673–1674 års ambassad till Moskva", s. 148.
- 655 Veijo Saloheimo, "Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700", s. 78–81.
- 656 Laasonen, *Novgorodin imu*, s. 113–124.
- 657 Katso tästä Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*.
- 658 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 88.
- 659 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 88.
- 660 Sivonen, "Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset", s. 217–224.
- 661 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 91–93.
- 662 Ibid., s. 94–95.
- 663 Sivonen, "Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset", s. 102–103.
- 664 Ibid., s. 106.
- 665 Tsaarien kirje, päivätty Moskovassa 7.8.1685. Förhandlingar under Karl XI:s tid, *Muscovitica* 662, RVA.
- 666 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 97–106.
- 667 Kari Tarkiainen, "Ingermanland som svensk provins", s. 37.
- 668 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 124–129.
- 669 Se on julkaistuna (K. G. Leinberg.) *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet IV*, s. 447–450.
- 670 Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 247–248.
- 671 E. Lundström, "Bergius, Nicolaus".
- 672 Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*, s. 136–139.
- 673 Alkuperäiskappale on Kungliga Bibliotekets-tsa Tukholmassa.
- 674 Georg von Rauch, "Protestantisch-ostkirchliche Begegnung im baltischen Grenzraum zur Schwedenzeit", s. 200–204; sama, "An die Liebhaber der russischen Sprache, Historien und Bücher...".
- 675 Birgegård, "Introduction", s. 17.
- 676 Von Rauch, "Protestantisch-ostkirchliche Begegnung", s. 204.
- 677 Nicolaus Bergius, *Exercitatio de Historico-Theologica De Statu Ecclesiae et Religionis Moscoviticae*.
- 678 Regementsprästerernas ansökningar och supplicer 16, Sabelius-Soilander, *Krigshistoriska handlingar M 1242*, Militaria, RVA.
- 679 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 22–23.
- 680 Paul Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1580–1650*, s. 72.
- 681 Korpela, *Viipurin läänin historia II*, s. 142–143.
- 682 Seppo Aalto, *Krigsstaden. Helsingfors Gammelstads historia 1550–1639*, s. 39–41.
- 683 *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 3–28.
- 684 Stefan Troebst, "The Attman-Roberts Debate on the Mercantile Background to Swedish Empire-Building".
- 685 Hildebrand, "Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700–1709", s. 41.
- 686 Katso Sven Lundkvist, "Den svenska stormakten i ett europeiskt forskningsperspektiv"; Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 23–31.
- 687 Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1580–1650*, s. 168–173.
- 688 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 127–129.
- 689 Russow, *Liivinmaan kronikka 1584*, s. 323.
- 690 Ibid., s. 48–49.
- 691 Enn Küng, "Linnad 16. sajandi teisel poolle ja 17. sajandil", s. 350–351.
- 692 Margareta Attius Sohlman, *Det medeltida Ryssland*, s. 59–65.
- 693 Per Nyström, "Mercatura Ruthenica", s. 130.
- 694 Erik Amburger, *Fremde und Einheimische im Wirtschafts- und Kulturleben des neuzeitlichen Russland*, s. 8–21.
- 695 Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1550–1650*, s. 14–24.
- 696 Hildebrand, "Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700–1709", s. 61–62.
- 697 Ambjörnsson, *Öst och väst*, s. 23–24.
- 698 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 64–65.
- 699 Ebersiä koskevia asiakirjoja on kokoelmassa *Moscovitica 527* (Novgorodin aika) ja 602–603 (Moskovan aika), RVA.
- 700 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 81.
- 701 Vihko "Venäjän kauppa", Arvi Korhosen kokoelma 22, KA.
- 702 Nyström, "Mercatura Ruthenica", s. 131.
- 703 Katso lähemmin Arnold Soom, *Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnische Städte in den Jahren 1636–1656*, s. 115–164. Vertaa myös Helmut Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaa XVII sajandil*, s. 253–254.
- 704 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 159–161.
- 705 Nyström, "Mercatura Ruthenica", s. 137–138.
- 706 *Muscovitica 600* (kirjelmä), 601 (kertomus), RVA. Jäljennös myös kokoelmassa *Handel och sjöfart 17*, RVA. Julkaistu teoksessa

- Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 106–130. Johan De Rodesista katso vielä T. J. Arne, "En svensk handelsspion i Ryssland på 1600-talet", s. 134–138.
- 707 Seppo Zetterberg, *Viron historia*, s. 225.
- 708 J. T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*, s. 156.
- 709 Manuskriptsamlingen 68, RVA. Julkaistu lähdejulkaisussa *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 58–67. Toinenkin Loofeldtin kirjoittama raportti "Mercatura Rhutenica" vuodelta 1656 on julkaistu samassa teoksessa *Ekonomiska förbindelser*, s. 130–141.
- 710 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 313.
- 711 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 89–91.
- 712 *Ibid.*, s. 92–99.
- 713 Tarkiainen, "Olearius i Sverige", s. 51–52.
- 714 Norberg, "Bröderna Skyttes ryska resor och deras rysslandsskildringar", s. 498–499.
- 715 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 310–311.
- 716 Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung*, s. 125.
- 717 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 281–282.
- 718 Larry Huldén, "Oliko soopeli karjalainen turkiseläin?",
- 719 Lang, "Stadsgården och Ryssgården", s. 92–93.
- 720 T. J. Arne, "Rysstolkarna och Ryssgården", s. 179.
- 721 Elisabeth Löfstrand, "Ryssgården i Stockholm och köpmännen Kosjkin".
- 722 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 316.
- 723 Tukholman raadin pöytäkirja 1.3., 10.5. ja 2.6.1634. Tärkebok (konsept) 1633–1634, numeroimattomat sivut. Borgmästare och råds arkiv, SSA.
- 724 Åtskillige *Stockholms stads Ordinantier*, numeroimattomat sivut.
- 725 Pöytäkirja 1652–1654: 184–187. Handelskollegii arkiv. Magistratens och rådhusrättens arkiv, SSA.
- 726 Lang, "Stadsgården och Ryssgården", s. 93–97; Arne, "Rysstolkarna och Ryssgården", s. 180.
- 727 Lang, "Stadsgården och Ryssgården", s. 98.
- 728 Löfstrand, "Ryssgården i Stockholm och köpmännen Kosjkin".
- 729 Ryssgården. Handlingar rörande Stockholms stad 20, RVA.
- 730 Hans Georg Lehmanin luettelot 1673 ja 1675, Handel och sjöfart 15, RVA, julkaistu teoksessa *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland på 1600-talet*, s. 153–157.
- 731 Handel och sjöfart 17, RVA. Julkaistu teoksessa *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 142–153.
- 732 Handel och sjöfart 17, RVA. Julkaistu teoksessa *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 153–157.
- 733 Enn Küng, *Rootsi majanduspolitiika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*, s. 38–39.
- 734 Nyström, "Mercatura Rhutenica", s. 147.
- 735 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 282.
- 736 Küng, *Rootsi majanduspolitiika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*, s. 38–39.
- 737 Manuskriptsamlingen 78, RVA.
- 738 Arne, "En svensk handelsspion i Ryssland på 1600-talet", s. 139. Katso myös Küng, *Rootsi majanduspolitiika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*, s. 55.
- 739 Arne, "En svensk handelsspion i Ryssland på 1600-talet", s. 143.
- 740 Nyström, "Mercatura Rhutenica", s. 120–121.
- 741 Arne, "En svensk handelsspion i Ryssland på 1600-talet", s. 151.
- 742 Enn Küng, "Rootsi unistus Venemaa turust 16.–17. sajandil".
- 743 Asiakirjat on julkaistu teoksessa *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*, s. 267–281.
- 744 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 283.
- 745 Küng, *Rootsi majanduspolitiika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel*, s. 342–343.
- 746 1646.2.348 Portorium-Journal för 1679 ja 1646.3.349 Portorium-Journal för 1699. Narvas magistrat, EAA.
- 747 Stefan Troebst, "Narva und der Aussenhandel Persiens im 17. Jahrhundert. Zum merkantilen Hintergrund schwedischer Grossmacht-politik", s. 164. Katso myös Stefan Troebst, *Zwischen Arktis, Adria und Armenien. Das östliche Europa und seine Ränder*, s. 23.
- 748 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 326, 332.
- 749 Küng, "Linnud 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil", s. 360 taulukko.
- 750 Christian Kelch, *Liivimaa kroonika*, s. 15.
- 751 1646.3.349 Portorium-Journal för 1699. Narvas magistrat, EAA, s. 74–75v.
- 752 Troebst, "Narva und der Aussenhandel Persiens im 17. Jahrhundert", s. 166–169.
- 753 Ulla Ehrensverd, "Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar", s. 131–132.
- 754 Personalbok 1700–1729, hevოსmiehet s. 30p–74, vetäjät, s. 80p–108. Narvan suomalainen seurakunta, 1222.1.8, EAA.
- 755 Tapahtumasta katso Alf Åberg, "Slottsbranden 1697".
- 756 Erik Dahlberghin selitys konfliktista sisältyy asiakirjavihkoon "Stora ryska beskickningen 1697". Karl XII:s tid 1697–1718. Förhandlingar mellan Ryssland och Sverige. *Muscovitica* 663, RVA.
- 757 Björn Asker, "En nation som man bör visa tänderna. Svensk syn på Ryssland under Peter den Store", s. 313–316.

- 758 Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet*, s. 178.
- 759 Jan Lindegren, "Karl XII", s. 162–165.
- 760 Tšernikova, *Evropeizatsija Rossii*, s. 842–845.
- 761 Margus Laidre, *Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaa 1700–1701*, s. 198–199.
- 762 Ville Sarkamo, *Karoliinien soturiarvot. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa*, s. 135.
- 763 Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, s. 145–146.
- 764 Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelernas funktion i 1700-talets samhälle*, s. 55–57, 122–124, 172.
- 765 Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, s. 260–261.
- 766 Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, s. 69–70.
- 767 Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 147–150.
- 768 Kari Tarkiainen, *Ruotsin vallan ajan suomenkielisiä asetuksia*, s. 5–9.
- 769 Anna Maria Forsberg, "Gläd tigh nu o Swea-rike! Segervisorna från slaget i Narva 1700 – propaganda eller spontana kungahyllningar?", s. 110–113.
- 770 *Ibid.*, s. 132.
- 771 Kanslikollegiets registratur 9.10.1700, RVA.
- 772 Sven Olsson, *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och stasman*, s. 178.
- 773 Olen käyttänyt pamfletin saksankielistä painosta. Katso siksi *Wiederlegung der Lästerungen, Welche der Muschovitische Czar den Krieg, Womit er die Schweden, wieder seinen Eyd und noch kurtz vorher versicherte Treue und Glauben, zu beschönigen, gebraucht hat. Nach dem Lateinischen verteutsch*, arkki B, takasivu.
- 774 *Ibid.*, arkki D.
- 775 *Ibid.*, arkki G.
- 776 *Ibid.*
- 777 Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur från Dahlström till Tegnér*, s. 20–25.
- 778 Michail Ljustrov, "Rysk och svensk krigspanegyrik under Stora nordiska kriget", s. 271.
- 779 Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 205.
- 780 Tarkiainen, *Sveriges Österland*, s. 227–234.
- 781 Forsberg, "Gläd tigh nu o Swea-rike!", s. 107–109.
- 782 *Ibid.*, s. 106–109.
- 783 Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 217.
- 784 Forsberg, "Gläd tigh nu o Swea-rike!", s. 113–114, 141–144.
- 785 *Ibid.*, s. 118–128.
- 786 Ruotsinkielinen teksti on pääosalta julkaistu teoksessa Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 217–219.
- 787 Forsberg, "Gläd tigh nu o Swea-rike!", s. 114, 142.
- 788 *Ibid.*, s. 120, 124, 126, 135.
- 789 Suomalaista tekstiä on lainattu verraten laajasti teoksessa Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 221–223.
- 790 Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, s. 222–223.
- 791 E. N. Setälä, V. Tarkiainen & Vihtori Laurila, *Suomen kansalliskirjallisuus 4*, s. 415–416. Katso myös Eino Salokas, *Maallinen arkkirouutemme Ruotsin vallan aikana*, s. 67–68.
- 792 *Suomen kansalliskirjallisuus 4*, s. 217–226.
- 793 De Croyn kuollessa hänellä oli suuret velat eivätkä hänen varansa riittäneet kunnialliseen hautaamiseen. Hänen palveluskuntansa, yhteensä 16 henkilöä, valitti ahdinkoan vielä vuonna 1706. Katso Spezifikation der Bedienter des Herzog Croys. Kriigshistoriska handlingar M 1523, Militaria, RVA. Siksi de Croyn ruumis jäi muumioituneena Tallinnan Nikulisten kirkkoon, jossa sitä pidettiin nähtävyytenä 190 vuoden ajan, kunnes se lopulta haudattiin 1897. Juhan Libe ja muut (toim.), *Eesti rahva ajalugu 4. Poola ja Rootsi aeg. Põhjasõda*, s. 1214–1215.
- 794 Birgegård, "Några högt uppsatta ryska fångar i Sverige", s. 186.
- 795 Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 221.
- 796 ÅK 243 E III:231. Defenderingskommissionens arkiv, RVA. Näiden rullien käytön välttämätön apuväline on Emil Hildebrandin käsinkirjoitettu luettelo *Register över utländska fångar i Sverige (1700) 1707–1708*, jota säilytetään Ruotsin valtionarkiston tutkijatoimistossa.
- 797 Håkan Jorikson, "Ryska krigsfångar på Visingsö", s. 166.
- 798 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 336.
- 799 Anomuksia venäläisiltä sotavangeilta. Ryska fångar i Sverige 3, Kriigshistoriska handlingar M 1523, Militaria, RVA.
- 800 Tässä seurataan Joriksonin esitystä "Ryska krigsfångar på Visingsö".
- 801 Lang, "Stadsgården och Ryssgården", s. 104–111; Birgegård, "Några högt uppsatta ryska fångar i Sverige".
- 802 Jorikson, "Ryska krigsfångar på Visingsö", s. 178.
- 803 Rulla över krigsfångar 1719. Handlingar rörande ryska fångar 3, Kriigshistoriska handlingar M 1523, Militaria, RVA.
- 804 Förteckning över ryska fångar som gift sig 1714–1717, Jönköping, *ibid.*
- 805 Seuraava esitys perustuu Claes Petersonin tutkielmaan "Peter den stores förvaltningsreformer och svenska förebilder".
- 806 Kuvasu keskustelusta 13–14.2, vuosi tuntematon, mutta ennen vuotta 1697. Förhandlingar under Karl XI:s tid, Muscovitica 662, RVA.
- 807 Fickista katso A. R. Cederberg, *Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts*; Claes Peterson, *Peter the Greats administrative and juridical reforms*; Claes Peterson, "Peter den stores förvaltningsreformer och

- svenska förebilder”, s. 226.
- 808 Galina Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, s. 122.
- 809 O. A. Jakovlev, ”Tšvedskie 'podmetnye listy' 1700 goda”.
- 810 Hildeband, ”Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700–1709”.
- 811 Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion*, s. 345.
- 812 Massie, *Peter den Store*, s. 358–369.
- 813 P. E. Sorokin, ”Hebyvajejoje byvajet”–morskaja pobeda 1703 g. u ustja Nevy”.
- 814 Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 207–212.
- 815 Peter Englund: *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*, s. 254.
- 816 Rolf Torstendahl, ”Poltava: Slaget, historien och symbolen”, s. 15–17.
- 817 Kari Tarkiainen, ”Stora ofreden i Finlands historia”.
- 818 (Yrjö Koskinen.) *Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget*.
- 819 K. O. Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa*.
- 820 (Nils Erik Villstrand,) *Okuperat område. 18 elevuppsatser kring stora ofreden i Finland och i synnerhet Åbolands historia*.
- 821 Christer Kuvaja, *Försörjning av en occupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721*.
- 822 Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*.
- 823 Kustaa H. J. Vilkkuna, *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*.
- 824 Teemu Keskisarja, *Murhanenkeli. Suuren Pohjan sodan ihmisten historia*.
- 825 Kuvaja, *Försörjning av en occupationsarmé*, s. 23–68.
- 826 Vilkkuna, *Viha*, s. 29.
- 827 Kuvaja, *Försörjning av en occupationsarmé*, s. 76–77.
- 828 Nils Erik Villstrand, ”Peter den stores galärer”.
- 829 Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land*, s. 95–104.
- 830 Vilkkuna, *Viha*, s. 65–66.
- 831 Yrjö Koskinen, *Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget*, s. 388–389.
- 832 Tarkiainen, ”Stora ofreden i Finlands historia”, s. 50–51.
- 833 *Ibid.*, s. 51.
- 834 Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla*, s. 194.
- 835 Tarkiainen, ”Stora ofreden i Finlands historia”, s. 53.
- 836 Luukko, *Suomen historia VIII*, s. 772.
- 837 Tarkiainen, ”Stora ofreden i Finlands historia”, s. 54.
- 838 Vilkkuna, *Viha*, s. 519.
- 839 Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818*, s. 101–103.
- 840 Antti J. Pietilä, *Daniel Jusenius. Hänen elämänsä ja vaikutuksensa*, s. 172–175.
- 841 Salokas, *Maallinen arkkirunoutemme Ruotsin vallan aikana*, s. 71.
- 842 Kirjelmä on päivätty 6.1.1714 ja se on arkistoitu kokoelmaan Finska flyktingars suppliker, Karl XII:s tid. Skrivelser till konungen, RVA.
- 843 Julkaistu teoksessa *Suomen kansalliskirjallisuus* 4, s. 507–520.
- 844 Salokas, *Maallinen arkkirunoutemme Ruotsin vallan aikana*, s. 75.
- 845 Kansanmuistoista katso Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja*, s. 305–310, ja Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land*, s. 193–196.
- 846 Suomenkielisiä kansanrunoja säilytetään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkistossa Helsingissä, haku- sanoina *Vainooajat ja sodat*, numerot 38–39. Suomenruotsalaista kansanperinnettä taas on julkaisussa *Finlands svenska folkdiktning II. Sägner 2. Historiska sägner* (toimittanut V. E. V. Wessman).
- 847 Heikki Luostarinen, *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*, s. 95.
- 848 Vilkkuna, *Viha*, s. 515–516.
- 849 Hyvä nykyaikainen kuvaus erityisesti Tukholman saariston alueella tapahtuneista hävityksistä on Gunnar Lind, *Brända hemman. Det ryska anfallet mot Stockholms skärgård* (2019).
- 850 Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, s. 228.
- 851 Alf Åberg, ”Skärgård i krig”, s. 9–17.
- 852 Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, s. 10.
- 853 Orjuus lakkautettiin Venäjällä vasta 1725. Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla*, s. 195.
- 854 Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, s. 19–20.
- 855 Erik Arrhén, ”Då svensk blev ryss. Nationell identitet hos karoliner i främmande land”, s. 115.
- 856 Suoritettujen maksujen kuitteja kokoelmassa *Stora nordiska kriget 1709–1710*, vol. N 1519, Krigshistoriska handlingar, Militaria, RVA.
- 857 Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, s. 36–41.
- 858 *Ibid.*, s. 63.
- 859 Peter Englund, *Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*.
- 860 Arrhén, ”Då svensk blev ryss”, s. 121.
- 861 *Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter* 3, s. 186.
- 862 Sievers, *Deutsche und Russen*, s. 126.
- 863 Galina Sjubaldina, ”Karolinernas sibiriska memoarer – om de egna och andra”, s. 45–46.
- 864 *Ibid.*, s. 50–51.
- 865 *Ibid.*, s. 52.
- 866 Arrhén, ”Då svensk blev ryss”, s. 125–134.
- 867 Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*, s. 65.
- 868 *Ibid.*, s. 52.
- 869 Jevgenij Rytjakovskij, ”Svenskarnas sociala och kulturella anpassning i rysk fångenskap”, s. 79–80.
- 870 *Ibid.*, s. 65–78.
- 871 Kirjasta on olemassa myös näköispainos, jonka esipuheen on kirjoittanut J. R. Krueger, *Studia Uralo-Altica* 8, Szeged 1975.
- 872 Gunnar Jarring, ”Ervin Petrovitj Zinner om de karolinska krigsfångarnas insatser för utforskandet av Sibirien”, s. 102–118.
- 873 *Latvakangas, Riksgrundarna*, s. 289–290.
- 874 Gunnar Jarring, ”Brigitta Scherzenfeldt och hennes fångenskap hos kalmuckerna”.
- 875 *Ibid.*, s. 116.

- 876 Rolf Uppström, "Karl XII:s sångvistelse i Turkiet", s. 129.
- 877 Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 149.
- 878 Karin Snellman, "Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1700–1721".
- 879 *Beskrifning om Ryszlands Belägenheet, Gräntzor, Landskaper, Städer, Styrelse, Macht, Plägsedher och andra Beskaffenheter nu för tiden*, s. 92.
- 880 Leonard Bygdén, *Svenskt anonym- och pseudonymlexikon*, s. 177.
- 881 Christian Stieff, *Relation von dem gegenwärtigen Zustande des Moscowitischen Reichs*. Kirjalla on erityisen elegantti kansikuva, lentävä Pegasus. Stieffistä katso *Allgemeine Deutsche Biographie* 36, s. 174–175.
- 882 Massie, *Peter den Store*, s. 317.
- 883 Kanslikollegiets protokoll 1705–1706, RVA.
- 884 Kanslikollegiets protokoll 21.3.1706, RVA.
- 885 Kokous 21.4.1713. Kanslikollegiets protokoll 1709–1714, fol. 848v., RVA.
- 886 *Skrivelser till Magnus Gabriel De la Gardie. Wieberg-Wiltberg*, sign. E 1597, De la Gardieska samlingen, RVA.
- 887 Alf Åberg, *När svenskarna upptäckte världen. Från vikingar till gustavianer*.
- 888 Kirjan sisältöä kuvaillaan tässä teoksen Tarkkaiinen, *Se Vanha Vainooja*, s. 253–260 pohjalta.
- 889 Kiistakirjoituksen alkuperäiskappale on säilynyt kokoelmassa *Handlingar till Sveriges politiska historia 1710–1716*, *Nordinska samlingen* 893, UUB.
- 890 Pamfletista ovat aikaisemmin kirjoittaneet Walter Ahlström, "Alla fyra ständernas i Finland tal"; sama, "Propagandaskrifter 1713 och deras författare"; Carl Lennart Lundquist, *Council, King and Estates in Sweden 1713–1714*, s. 189–195.
- 891 Kari Tarkkaiinen, *Finnarnas historia i Sverige* 1, s. 126–129.
- 892 Gustaf Elgenstierna, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 2, s. 454.
- 893 Toinen kirjeistä on päiväämätön, toinen merkitty vastaanotetuksi 20.11.1714. Ansökningar och meritförteckningar, Armén. Civilstaten. Auditörer E-F. M 1256, bilaga B, Militaria, RVA.
- 894 *Manuskriptsamlingen* 79, RVA.
- 895 Lars Johan Malm, *Några Anmärkningar*, s. 12–13.
- 896 Birgegård, "Några högt uppsatta ryska fångar i Sverige", s. 201.
- 897 Malm, *Några Anmärkningar*, s. 12–13.
- 898 *Ibid.*, s. 70–71.
- 899 Tarkkaiinen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1747–1818*, s. 16.
- 900 Elias Palmiskiöldin kirjelmä 10.4.1716. Kirjeen alla ovat vain nimikirjaimet E. P. Käsiälä on Palmiskiöldin helposti tunnistettavaa tyyliä. *Manuskriptsamlingen* 79, RVA.
- 901 Tarkkaiinen, "Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland", s. 252.
- 902 Kanslikollegiets skrivelser till Kungl. Maj:t 1710–febr. 1717, vol. 6, RVA.
- 903 RReg 1716 aug.–okt.: 423–424, RVA.
- 904 Olen silti yrittänyt tehdä tämän teoksessa *Se Vanha Vainooja*, s. 270–284.
- 905 Raimo Ranta, "Kaakkois-Suomi kiistana rauhanneuvotteluissa 1718–1721 ja 1743"; Petri Karonen, "The council of the Realm and the Question for Peace in Sweden, 1718–1721".
- 906 Yrjö Kaukiainen, "Rajan mutkainen tie kartalta maastoon".
- 907 Tarkkaiinen, *Finnarnas historia i Sverige* 1, s. 265.
- 908 *Suecia antiqua et hodierna*, suuri yleiskartta niteen alussa. Katso myös *Ltvakangas, Riksgrundarna*, s. 171.
- 909 *Ibid.*, s. 179–180.
- 910 Kari Tarkkaiinen, "Luonnollisten rajojen oppi ja David Alopaeuksen osuus suuriruhtinaskunnan rajojen synnyssä", s. 388.
- 911 Göran Anderberg, "Till frågan om varför Gustav III gick i krig mot Ryssland".
- 912 Tämä luku perustuu olennaisesti tutkielmaan Kari Tarkkaiinen, "De ryska 'nationalegen-skaperna' enligt svensk uppfattning i början av 1600-talet".
- 913 Sten Banér, Jörgen Boije ja Hans Kranck Kaarle-herttuale 1.4.1595. *Muscovitica* 10, RVA.
- 914 Komissaarit Philip Scheiding, Mikael Olofsson Dufva ja Hans Nilsson Rosenbanér 6.10.1609 Henrik Tönnessonille ja Erik Elofssonille. *Journal* 1609 sept.–okt.: 13. *Muscovitica* 15, RVA.
- 915 Kustaa II Aadolfin vastaus 6.1.1619. Duplett och supplement: 168. RReg 1618–1619, RVA.
- 916 Ohje rauhanvälittäjä Jacob van Dijkille 1618, *Hollandica* 3, RVA.
- 917 "Ettei toteutuisi sellainen hedelmättömästi barbaarinen järjestelmä kristittyjen parissa, jollainen on Turkissa ja Moskovassa, vaan että ihmisille annettaisiin pyhä siemen ja kristillinen kirkko". *Moscovitische Tyranny. Eigentliche warhafft beschreibung und bericht, der weitberübten Handelstatt Reuel in Lifland, an der Ostsee, wie dieselbe von dem Moscovitischen Tyrannen, mit grosser macht belägert*, esipuhe.
- 918 Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718, avdelning I, del II:1, s. 186.
- 919 Leskikuningatar Kristiina 6.11.1612. *Svenska riksdagsakter. Första serien 1521–1718, avdelning II, del I:2*, s. 186.
- 920 Leskikuningatar Kristiina 15.4.1614. *Ibid.*, s. 351.
- 921 Luonnos Kustaa II Aadolfin puheeksi 1615, (Styffe.) *Konung Gustaf II Adolfs Skrifter*, s. 114.
- 922 Kirjelmä kuninkaalle 11.12.1615. *Muscovitica* 20, RVA.
- 923 Kirjelmä kuninkaalle 22.3.1616. Registratur 1615–1617:36. *Muscovitica* 22, RVA.
- 924 Valtaneuvoskunta 25.5.1614 ja 5.5.1616. Rådslag 1612–1629. Rådets handlingar och brev 10, RVA.
- 925 Ruotsalaiset komissaarit John Merrickille 6.11.1615. Andreas Mutreichin pöytäkirja. *Muscovitica* 21, RVA.
- 926 Jakob De la Gardie 20.12.1611 Nils Chesne-

- copherukselle ja Erik Elffssonille. Kirjelmä säilytetään Tarton yliopiston kirjastossa. Lainattu tässä Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611*, s. 266 viittaus 2, mukaan.
- 927 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*, 5. kirja, s. 1.
- 928 Kustaa II Aadolf tsaarille 26.7.1620. RReg 1620 juli–dec.: 375v–376, RVA.
- 929 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*, 5. kirja, s. 12.
- 930 *Ibid.*, 5. kirja, s. 30.
- 931 *Ibid.*, 5. kirja, s. 5–7.
- 932 *Ibid.*, 6. kirja, s. 9.
- 933 P. Wieselgren, *Historik öfver svenska brännvinslagstiftningen under 200 år*, s. 2–5.
- 934 Tegel, *Then Stormechtige, Högborne Furstes och Christeliche Heres, Herr Gustaffs* – *Historia II*, s. 327.
- 935 Ture Bielke Kaarle-herttuale 7.4.1596. Rådslag och andra handlingar angående rikets råd 1593–1596, Rådets handlingar och brev 7, RVA.
- 936 Katso merkintöjä Philip Scheidingin, Mikael Olofsson Dufvan ja Hans Nilsson Rosenbanérin joulunpäivien 26.9. ja 28.9. sekä 3.10.1609. *Journal sept.–okt.*: 4, 6, 7. *Muscovitica* 15, RVA.
- 937 Valtaneuvoskunta Kustaa II Aadolfille 26.5.1614. RReg 1614 jan.–maj.: 575, RVA; Rådslag 1612–1618, Rådets handlingar och brev 10, RVA.
- 938 Kiitosjumalanpalvelus kaikissa Tukholman kirkkoissa kuninkaan onnellisen kotiinpaluun johdosta 4.12.1614. RReg 1614 juni–dec.: 1251, RVA.
- 939 Rajakomissaarit 28.12.1619, *Muscovitica* 546, RVA.
- 940 Komissaarit 3.8.1619. *Ibid.*
- 941 Erik Anderssonin kertomus Ruotsin komissaareille 28.5.1619. *Ibid.*
- 942 Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*, 5. kirja, s. 10.
- 943 *Ibid.*, 2. kirja, s. 188.
- 944 *Ibid.*, 2. kirja, s. 274.
- 945 *Ibid.*, 5. kirja, s. 16.
- 946 *Ibid.*, 2. kirja, s. 77–78.
- 947 Kaarle-herttua suuriruhtinas Boris Godunoville 4.1.1597. Hertig Karls registratur 1597 jan.–juni: 4, RVA.
- 948 Kaarle-herttua Boris Godunoville 3.6.1602. RReg 1602 jan.–juni: 144, RVA.
- 949 Ohjeet Gustav Stenbockille ja Johan Skyttelle 19.3.1610. RReg 1610: 84v, RVA.
- 950 Widekindi, *Thet Swenska i Ryssland*, s. 314.
- 951 Ruotsin rajakomissaarit venäläiselle vastapuolelle 9.7.1619. *Muscovitica* 546, RVA.
- 952 Kuninkaan ehdotus Tukholman valtiopäivillä 10.4.1622. Sign R 4779, Riksdags- och mötesacta 1619–1622, RVA.
- 953 Arnoldsson, *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*, s. 5–8.
- 954 Hemming Gadth, *Oratio Hemmingi Gadd contra Danos in Senatu anno 1509 habita*, s. 48. Jatkossa on käytetty Nordinin tekstiversiota.
- 955 *Ibid.*, s. 49.
- 956 *Ibid.*, s. 56.
- 957 *Ibid.*, s. 61.
- 958 Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, s. 78–80.
- 959 Tunnetun venäläisen tradition tutkijan Tibor Szamuelyn mielipide, lainattu Keir Gilesin teoksessa *Moskovan opit*, s. 260.
- 960 Gabriele Scheidegger, *Perverses Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*, s. 56–57, 77.
- 961 *Ibid.*, s. 59–60.
- 962 *Ibid.*, s. 71.
- 963 *Ibid.*, s. 94–95.
- 964 *Ibid.*, s. 126.
- 965 *Ibid.*, s. 136.
- 966 Platzhoff, *Das erste Auftauchen Russlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik*, s. 88–90; Anderson, *Britain's Discovery of Russia*, s. 30.
- 967 Katso mm. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*.
- 968 Friedrich von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht* ja Marshall T. Poe, *Foreign descriptions of Muscovy*.
- 969 Von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht I*, s. 181–184.
- 970 Arnoldsson, ”Johan III:s litterära självporträtt”, s. 46.
- 971 Th. J. G. Locher, ”Het beeld van Russland in de zestiende-eeuwse europese beschrijvingen”, s. 292.
- 972 Von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht I*, s. 324–327.
- 973 Platzhoff, ”Das erste Auftauchen Russlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik”, s. 83–84.
- 974 Arnoldsson, ”Johan III:s litterära självporträtt”, s. 46.
- 975 Platzhoff, ”Das erste Auftauchen”, s. 88–90.
- 976 Friedrich von Recke & Karl Eduard Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland und Kurland I*, s. 246.
- 977 *Ibid.* I, s. 232–233.
- 978 *Ibid.* III, s. 548–549.
- 979 *Ibid.* II, s. 237–241.
- 980 A. Spekke, *Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595*, s. 175.
- 981 Lutz Spelge, ”Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts”.
- 982 Von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht I*, s. 359–360.
- 983 *Ibid.*, s. 354–355.
- 984 Tarkiainen, ”Olearius i Sverige”, s. 52–54.
- 985 Dmitri S. von Mohrenschildt, ”Russia in the intellectual life of eighteenth-century France”, s. 7; Walter Kirchner, *Commercial Relations between Russia and Europe, 1400 to 1800*, s. 90–97.
- 986 Karl Heinz Ruffmann, *Das Russlandbild im England Shakespeares*, s. 48–50.

- 987 Von Mohrenschildt, "Russia in the intellectual life of eighteenth-century France", s. 165–169.
- 988 Poe, "Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government", s. 131, 163.
- 989 Ruffmann, *Das Russlandbild*, s. 54–55, 111 sekä M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*, s. 11.
- 990 Von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht II*, s. 112–114.
- 991 *Ibid.* I, s. 274.
- 992 Poe, "A People Born to Slavery", s. 168–226.
- 993 Tarkiaainen, "Västeuropeiska Rysslandsskildringar i svenska 1600-talsbibliotek".
- 994 Karl Heinz Ruffmann, *Das Russlandbild England Shakespeares*.
- 995 Locher, "Het beeld van Russland".
- 996 John Quentin Cook, *The Image of Russia in Western European Thought in the Seventeenth Century*.
- 997 "The most complete review of early modern European writings of Russia ever undertaken".
- 998 Vertaa tätä luvussa II olevaan esitykseen Suomen vaakunakuviosta, jonka Willem Boy veisti Kustaa Vaasan hautamonumenttiin.
- 999 Maria Engström, "För Putin har kriget bibliska proportioner".

Lähteet ja kirjallisuus

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Svenska Riksarkivet (RVA), Tukholma

Hertig Karls Registratur 1595, 1597, 1599

Konung Sigismunds Registratur 1597–1600

Riksregistratur (RReg) 1600–1603, 1605–1609, 1610, 1612–1616, 1618–1621, 1633, 1655,
1664, 1716

Skrivelser till konungen

Sigismunds tid

Gustav II Adolfs tid

Karl XII:s tid

Rådets handlingar och brev 7, 9–10, 10a, 12

Riksdags- och mötesacta

Sign. R 4779

Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser 11

Kanslikollegiums arkiv

Protokoll 1706, 1709–1714

Registratur 1700

Skrivelser till Kungl. Maj:t 1710–1717

Kanslitjänstemäns eder och formulär därtill

Strödda handlingar rörande kanslitjänstemän

Kassabok 1667

Kammarens och Kammarkollegiums arkiv

Första avräkningskontoret. Avräkningar ang. avlöningar 334

Diplomatraktamenten 3, 9:2

Diplomaträkenskaper 3, 10

Räntekammarbok 1632

Östersjöprovinsernas räkenskaper. Livland. Journal 1643

Kungliga arkiv

K 360. Hertig Karl Filip

Defenderingskommissions arkiv. ÄK 243 E III:231.

Matthias Björnklaus arkiv

Vol. 6. Sign. E 3259

De la Gardieska samlingen
E 1596, E 1597. Skrivelser till M. G. De la Gardie

Extranea
Ryssland 156

Handel och sjöfart 15, 17

Handlingar rörande Stockholms stad 20. Ryssgården

Hollandica 3

Kartor och ritningar
Utan känd proveniens nr 636. Kartbok

Kopiesamlingen
13. Gödick Finckes Registratur 1598–1599
26. M. Aschanaei kopiebok

Manuskriptsamlingen 68, 70, 71, 78, 79, 80
Militaria
Krigshistoriska handlingar M 1242, M 1256, M 1277, M 1279, M 1286, M 1519, M 1523

Muscovitica
10, 11, 14–15, 17, 20–22, 24, 26–27, 45, 49–50, 89, 91–92, 541, 546, 597, 600–603, 605, 632,
654, 657, 659–660, 662–663, 672:b

Oxenstiernska samlingen
E 640. Brev till rikskanslern Axel Oxenstierna

Polonica 302

Skoklostersamlingen
E 9010. Historia om Tyrannens i Ryssland Ivan Basiliwitz grufliga gerningar

Strödda historiska handlingar 18

Tukholman kaupunginarkisto (SSA), Tukholma

Borgmästare och råds arkiv. Tänkebok (koncept) 1633–1634
Magistratens och rådhusrättens arkiv. Handelskollegii arkiv
Protokoll 1652–1654

Suomen Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Acta historica 1592–1597

Avskriftssamlingen. Horn af Åminne
Klaes Kristersson Horns kopiebok 1558–1561

Biographica
Roselin, Johan, rysstolk
Voudintilit 5863, 9688
Kopiebok 1592–1601

Arvi Korhosen kokoelma 22

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (SKS) arkisto, Helsinki

Perinteen ja nykykulttuurin kokoelma

Vainoajat ja sodat 38–39

Uppsalan yliopistokirjasto (UUB), Uppsala

Hallenbergs samling E 369

Handskriftssamlingen E 371, X 355, S 1a

Nordinska samlingen 893

Palmskiöldska samlingen 70

Slav. 29

Kungliga Biblioteket (KB), Tukholma

Handskriftssamlingen M 161

Eesti Ajaloosarhiiv (EAA), Tartto

Narvan suomalainen seurakunt. EAA, 1222.1.8. Personalbok 1700–1729

Narvas magistrat. EAA, 1646.2.348. Portorium-Journal för 1679 och 1646.2.349.

Portorium-Journal för 1699

Kaupunginarkisto (RSA), Riika

Alte Repertoaren. Registraturen der Ruthenica und Moschovitica

Archivfilme D 85–D 86 im Hessischen Staatsarchiv, Marburg an der Lahn

LÄHDEJULKAISUT

- (Margareta Attius Sohlman), *Stora oredans Ryssland. Petrus Petrejus ögonvitnesskildring från 1608*. Carlssons. Tukholma 1997.
- Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet*. Kungl. Svenska Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, Riksarkivet, Sovjetiska Vetenskapsakademien, Arkivöverstyrelsen vid Sovjetunionens Ministerråd. Tukholma 1978.
- ”En svensk beskickning till Ryssland under Erik XIV:s regering”. *Historisk Tidskrift* 7. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1887 s. 325–341.
- Finlands svenska folkdiktning II. Sägner 2. Historiska sägner*. Toim. V. E. V. Wessman. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 174. Helsinki 1924.
- (Edward Grönblad), *Urkunder upplysande Finlands öden I. Handlingar rörande Klubbekriget 1*. Helsinki 1856.
- (Edward Grönblad), *Urkunder upplysande Finlands öden II. Handlingar rörande förhållandena i Finland mellan 1592 och 1596 1*. Helsinki 1896.
- (Reinhold Hausen), *Bidrag till Finlands historia III*. Finlands statsarkiv. Helsinki 1904.
- (Reinhold Hausen), *Finlands Medeltidsurkunder 5*. 1481–1495. Finlands statsarkiv. Helsinki 1928.
- Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter 3*. Gleerup. Lund 1907.
- Konung Gustaf den Förstes Registratur XVII 1545*. Toim. Victor Granlund. Riksarkivet. Tukholma 1896.
- Konung Gustaf den Förstes Registratur XXVI*. 1556. Toim. Johan Axel Almquist. Riksarkivet. Tukholma 1911.
- Konung Gustaf den Förstes Registratur XXIX*. 1559–1560. Toim. Johan Axel Almquist. Riksarkivet. Tukholma 1916.
- Konung Johans och Ivan Wasiliewitz Bref ifrån 1568 till 1577*. Historiskt Bibliotek VII. Toim. Carl Silfverstolpe, julk. Harald Hjärne. Tukholma 1880 s. 533–554.
- (Yrjö Koskinen), *Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget 1*. Helsinki 1865.
- (Laurentius Petri), *Then swenska kyrkeordningen*. Tukholma 1571.
- (K. G. Leinberg), *Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet IV*. 1652–1686. Helsingfors 1900.
- (Herman Lundström), *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång*. Uppsala 1903.
- (Axel Oxenstierna), *Rikskansleren Axel Oxenstiernas Skrifter och Brefvexling*. Kongl. Vitterhets-, Historie och Antikvitets-Akademien. I:2. Tukholma 1896.
- Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557*. Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä. Toim. Kari Tarkiainen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1104. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2007.
- (O. S. Rydberg), *Sveriges Traktater med Främmande Magter V:1*. (1572–1632). Tukholma 1890–1903.
- (Carl Schirren), *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*. Aus dem schwedische Reichsarchive zu Stockholm. II. Tallinna 1862.
- (Anti Selart), *The Pskovo-Pechersky Monastery During the Livonian War (1558–1582)*. Tartuer historische Studien 5. Toim. Dr. Olof Mertelsmann. Verlag Dr. Kovač. Hampuri 2016.
- J. G. Sparwenfeld's *Diary of a Journey to Russia 1684–87*. Toim. Ulla Birgegård. Slavica Suecana. Series A. Publications 1. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Tukholma 2002.
- (And. Anton Stiernman), *Alla Riksdagars och Mötens Besluth I*. Tukholma 1728.
- (C. G. Styffe), *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*. Tukholma 1861.
- (E. N. Setälä, V. Tarkiainen & Vihtori Laurila), *Suomen Kansalliskirjallisuus 4. 1200-luvulta isonvihan aikaan*. Otava. Helsinki 1930.

- Svenska Riksdagsakter*. Kungl. Riksarkivet. Första serien 1521–1718. Avdelning I. 1521–1611. Del II:2. Tukholma 1899; Avdelning II. Tiden från 1611. Del I:1. Tukholma 1931; Avdelning II. Del I:2. Tukholma 1932; Avdelning II. Del II:1. Tukholma 1943.
- Svenska riksrådets protokoll* II 1630–1632. Tukholma 1880.
- (Johan E. Waaranen), *Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid*. 1603–1608. Samling af urkunder rörande Finlands historia. Helsinki 1865; *Gustaf II Adolfs tid* 2. 1615–1618. Samling af urkunder rörande Finlands historia. Helsinki 1878.
- Åtskillige Stockholms stads Ordinantier*. Tukholma 1646.

VANHEMPI KIRJALLISUUS

- Alfabetum Rutenorum*. Tryckt i Stockholm hos Peter Vanselow. Tukholma. Sine anno.
- Nicolaus Bergius, *Exercitatio de Historico-Theologica De Statu Ecclesiae et Religiones Moscoviticae*. I–II. Lyypekki 1709.
- Beskrifning om Ryszlands Belägenheet, Gräntzor, Landskaper, Städer, Styrelse, Macht, Plägsedher och andra Beskaffenheter nu för tiden*. Tukholma 1706.
- Johannes Botvidi, *Theses de questione, utrum Muschovitae sint Christiani?* Uppsala 1620.
- ”Catalogus librorum piae memoriae doctoris Johannes Botvidi”. *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 26. Tukholma 1843.
- Grigori Carpopfsson Cotossichin [Grigori Karpofsson Kotošihin], *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat. Författat och skrifwin af en Rysk Cantzelist – – Försvänskat j Stockholm Anno 1669*. Samtida skildring af 1600-talets ryska samfundsliv. Julk. Gustaf Adde. Tukholma 1908.
- J. Danckaert, *Beschryvinge van Moscovien ofte Ruslant*. Broer Jansz. Amsterdam 1615.
- Sven Elofsson, *Paralipomena eller Bijhandlingar mycket nyttige att veta*. *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 12. Tukholma 1825.
- Hemming Gadh, *Oratio Hemmingi Gadd contra Danos in Senatu anno 1509 habita*. *Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevii*. Tomus III. Edidit et illustravit Claudius Annerstedt. Uppsala 1871 & 1876.
- Christfrid Ganander, *Mythologia Fennica*. Näköispainos, toim. Jouko Hautala. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1984.
- Ericus Falck Gothus, *Panegyricus de victoria expectatissima serenissimi ac potentissimi Regis Sueciae contra Moschum, in quo etiam causae suscepti Belli, aliaque, eo spectantia celebrantur*. Wien 1582.
- Giles Fletcher, *Of the Russe Common Wealth*. Printed for the Haklyut Society. Lontoo 1856.
- Herodotos, *Historiateos* 1–2. Suom. Edvard Rein. Werner Söderström Osakeyhtiö. Helsinki 1997.
- In Abitum Optatum, Pietate et Humanitate Ornatissimi Juvenis Dn. Johannes Petreji*. Tartto 1642.
- Petrus Jansonius [Eustathius Swartius], *Itinerarium oder Aussführllicher Bericht, Welcher gestalt Ihre Königl. Mayest. von Schweden ungelengest Abgesandter – – Herr Johann Skytte auss Schweden nach Dennemarcken, von dannen nach Hollandt, endlichen nach Engellandt verreiset*. Hampuri 1619.
- Paavali Juusten, *Matka Moskovaan 1569–1572*. Sis. venäjänkielisen käännöksen, käänt. L. E. Nikolaev. Pietari 2000.
- Kathekesis si est gretšeskoje slovo*. Aporuski imenuetša – – Apetšatal vstokolne master Peter van Selav. Tukholma 1628.
- Christian Kelch, *Liivimaa kroonika*. Käänt. Ivar Leimus. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. Tartto 2004.
- ”Klagodikt öfver en svensk beskicknings lidanden i Ryssland under åren 1569–1572”. *Historisk Tidskrift* VIII. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1888 s. 79–89.
- Laurentius Petri, *Svenska Chronika*. *Scriptores rerum Svecicarum Medii aevi*. Tom. II. Sectio posterior. Uppsala 1828.
- Lorenzo Magalotti, *Sverige under 1674*. Rediviva. Tukholma 1986.

- Johannes Messenius, *Berättelse Om Några Gamla och Märkvärdiga Finlands Handlingar*. Turku 1774.
- Moscouittische Tyranny. Eigentliche warhafft beschreibung und bericht, der weitberümbten Handelstatt Reuel in Liffland, an der Ostsee, wie dieselbe von dem Moscouittischen Tyrannen, mit grosser macht beläget. Nürnberg 1578.
- Lorenz Müller, *Korte och Sanfärdige Beskrivelse om någre -- saker, som uthi the tre Potentaters K. Johan then III til Swerige, K. Stephani Battori til Polen, theslikes storförstens Iwan Wasiliewitz til Muskow, regementz tidh -- förlupne äre. Uthtolkade -- aff Erico Scrodero. Ignatius Meurer*. Tukholma 1629.
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken I*. Uppsala 1909.
- Olaus Magnus Gothus, *Pohjoisten kansojen historia. Suomea koskevat kuvaukset*. Latinasta käänt. Kaarle Hirvonen, toim. Kustaa Vilkuna. Otava. Helsinki 1973.
- Adam Olearius, *Offt begehrt Beschreibung der Newen Orientalischen Reise*. Schleswig 1646. (Erik Palmquist), *Några observationer angående Ryssland, sammansfattade av Erik Palmquist 1674*. Riksarkivet, Stockholm, Slaviska institutionen, Stockholms universitet & Sankt Petersburgs institut för historia vid Ryska Vetenskapsakademien (IRI RAN). Lomonosov. Moskova 2012.
- Carl Julius Paucker, *Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur der Zeit der Schweden-Herrschaft II. Wierland 1. District Allentacken*. Gressel 1849.
- Petrus Petrejus, *Regni Muschovitici Sciographia*. Thet är: Een viss och egenteligh Beskrifning om Rydzland, med thes många och stora Furstendömers, Provinciers, Befestningars, Städens, Siögars och Elfvers Tilstånd, Rum och Lägenheet: Såsom och the Muskoviterske Storfursters Härkomst, Regemente, macht och Myndigheet, med theas Gudstienst och Ceremonier, Stadgar och äthhäfvor, både uthi Andeliga och Politiske saker. Tukholma 1615.
- H. G. Porthan, *Narratio Pauli Juusten de Legatione sua Russica*. Opera selecta III. Helsinki 1859–1873.
- Johannes Messenius, *Scondia illustrata VII*. Tukholma 1700.
- Johannes Rudbeckius & Jonas Palma, *Een kort Berättelse och Undervisning om Vår christeliga Troo och Gudztienst uthi Sverige*. Västerås 1640.
- Balthasar Russow, *Liivinmaan kronikka 1584*. Suom. ja toim. Timo Reko. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1006. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2004.
- Sanferdige Nye Tijdhender ifrå Narfve Befästning, om thet närvarendes tilstånd hoos Muschoviten uthi Rydzland*. Tukholma 1606.
- Matthias Schaumijs, *Tragoedia Demetrio-Moscovitica*. Rostock 1614.
- F.d. Regements-Predikanten Mag. Henr. Sederbergs *Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder, under dess vistande i Ryssland Åren 1709–1718*. Kristianstad 1836.
- Johan Gabriel Sparwenfeld and the *Lexikon Slavonicum. His Contribution to 17th Century Slavonic Lexigraphy*. Toim. Ulla Birgegård. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis Vol XXIII. Uppsala 1985.
- J. G. Sparwenfeld's *Diary of a Journey to Russia 1684–87*. Käänt. ja toim. Ulla Birgegård. Slavica Suecana. Series A – Publications, vol.1. Tukholma 2002.
- Christian Stieff, *Relation von den gegenwärtigen Zustande des Moscovitischen Reichs*. Frankfurt an der Oder 1706.
- Suecia antiqua et hodierna*. Tukholma. Sine anno.
- Erik Jörenssohn Tegel, *Then Stormechtige, Högborne Furstes och Christeliche Herres, Herr Gustaffs-- Historia*. Tukholma 1622.
- Warhaffilige Copia des Schreibens Welches an -- Stadthalter zu Revel, von dem Reussischen Woiwoden auff Iwangorodt Ergangen*. Tukholma 1606.
- Johan Widekindi, *Thet Swenska i Ryssland. Tijo åhrs Krijgz-Historie*. Tukholma 1671.
- Wiederlegung der Lästungen, Welche der Muscovitische Czaar den Krieg, Womit Er die Schweden, wieder seinen Eyd und noch kurtz vorher versicherte Treue und Glauben, zu beschönigen, gebraucht hat. Nach dem Lateninschen verteutschet*. Tukholma 1701.

TUTKIMUSKIRJALLISUUS

- Seppo Aalto, *Krigsstaden. Helsingfors Gammelstads historia 1550–1639*. Helsingfors stads historiekommitté. Otava. Helsinki 2013.
- Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood I. 1525–1885. Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikond 2*. Tallinna 2007.
- Gustaf Adde, "Inledning". Grigori Carpopfsson Cotossichin, *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat*. Samtida skildring af 1600-talets ryska samfundsliv. Tukholma 1908.
- Friedrich von Adelung, *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind*. I–II. Pietari 1846.
- Abraham Ahlén, *Bidrag till det ryska krigets historia under konung Johan III:s regering II*. Tukholma 1873.
- Walter Ahlström, "Alla fyra ständernas i Finland tal". *Festskrift tillägnad Gottfrid Carlsson*. Lund 1952 s. 255–267.
- Walter Ahlström, "Propagandaskrifter 1713 och deras författare". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1983. Tukholma 1984 s. 77–87.
- Nils Ahnlund, *Den svenska utrikespolitikens historia I:1. Tiden före 1560*. Norstedts. Tukholma 1956.
- Nils Ahnlund, *Gustav Adolf den Store. En Aldusbok*. Tukholma 1963.
- Matthias Akiander, *Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift I*. Finska Vetenskaps-Societeten. Helsinki 1868–1869.
- Allgemeine Deutsche Biographie* 36. Leipzig 1893.
- Helge Almquist, *Sverige och Ryssland 1595–1611. Tvisten om Estland, förbundet mot Polen, de ryska gränslandens eröfring och den stora dynastiska planen*. Diss. Uppsala. Uppsala 1907.
- Helge Almquist, *Ryssland och Sverige på Erik XIV:s och Johan III:s tid*. Tukholma 1917.
- Johan Axel Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 IV. Meddelanden från svenska riksarkivet*. Ny följd II:6. Tukholma 1922–1923.
- Ronny Ambjörnsson, *Öst och väst. Tankar om Europa mellan Asien och Amerika*. Natur och kultur. Tukholma 1994.
- Erik Amburger, *Fremde und Einheimische im Wirtschafts- und Kulturleben des neuzeitlichen Russland*. Ausgewählte Aufsätze. Toim. Klaus Zernack. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden 1982.
- Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. Åbo Akademis förlag. Turku 2007.
- Göran Anderberg, "Till frågan varför Gustav III gick i krig mot Ryssland". *Historisk Tidskrift för Finland* 1/2015. Helsinki 2015 s. 44–66.
- M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia 1553–1815*. St. Martin's Press. New York 1958.
- Ingvar Andersson, *Erik XIV. Wahlström & Widstrand*. Tukholma 1993.
- Norbert Angermann, "Kulturbeziehungen zwischen dem Hanseraum und dem Moskauer Russland um 1500". *Hansische Geschichtsblätter* 84. Böhlau Verlag. Köln 1966 s. 20–48.
- Norbert Angermann, *Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs*. Marburger Ostforschungen 32. J. G. Herder-Institut. Marburg 1972.
- Norbert Angermann, "Novgorod und die Hanse". *Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays*. Toim. Alexander Lewykin & Matthias Wemhof. Imhof. Petersberg 2012.
- Eric Anthoni, *Till avvecklingen av konflikten mellan hertig Carl och Finland I. Konflikten uppkomst och hertigens seger*. Helsinki 1935.
- Eric Anthoni, "Finlands 1590-tal i historieskrivningen". *Historisk Tidskrift för Finland* 21. Helsinki 1936 s. 49–79.
- Eric Anthoni, "Claes Flemings politiska personlighet. Några reflexioner i samband med nyare forskningar". *Historisk Tidskrift för Finland* 26. Helsinki 1941 s. 66–80.

- Vladimir Arakčeev, "Om beskattningen av Novgorods stadsbefolkning under åren 1611–1616". *Stockholm Slavic Papers* 19. Novgorodiana Stockholmensia. Slaviska institutitionen. Tukholma 2012 s. 73–79.
- T. J. Arne, "En svensk handelsspion i Ryssland på 1600-talet". *Det stora Svitjod. Essayer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser*. Gebers förlag. Tukholma 1917 s. 134–151.
- T. J. Arne, "Rysstolkarna och Ryssgården". *Det stora Svitjod. Essayer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser*. Gebers förlag. Tukholma 1917 s. 174–201.
- T. J. Arne, *Europa upptäcker Ryssland*. Tukholma 1944.
- Sverker Arnoldsson, *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget*. Göteborgs Högskolas Årsskrift 47:7. Göteborg 1941.
- Sverker Arnoldsson, "Johan III:s litterära självporträtt". *Studier tillägnade Curt Weibull*. Göteborg 1946 s. 19–59.
- Sverker Arnoldsson, "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget". *Historia kring trettioåriga kriget*. Toim. Göran Rydstad. Wahlström & Widstrand. Tukholma 1963 s. 15–39.
- Erik Arrhén, "Då svensk blev ryss. Nationell identitet hos karoliner i främmande land". *Karolinska Förbundets Årsbok* 2001. Tukholma 2003 s. 114–152.
- Björn Asker, "En nation som man bör visatänderna. Svensk syn på Ryssland under Peter den store". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 311–326.
- Margareta Attius Sohlman, *Det medeltida Ryssland*. Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie nr 129. Tukholma 2013.
- Artur Attman, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558–1593*. Lund 1944.
- Artur Attman, *Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt*. Skrifter utgivna av Ryska institutet vid Stockholms högskola. Tukholma 1946.
- Artur Attman, "Till det svenska Östersjöväldets problematik". *Studier tillägnade Curt Weibull*. Göteborg 1946 s. 57–88.
- Ruth Benedict, *Kulttuurin muodot*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Helsinki 1951.
- Gustaf Oskar Berg, *Riksdagen i Stockholm 1602*. Tukholma 1883.
- Severin Bergh, *Svenska riksarkivet 1618–1837*. Meddelanden från svenska riksarkivet. Ny följd II:5. Tukholma 1916.
- Maria Bessudnova, "Gross-Novgorod zwischen Moskau und Livland um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert". *Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*. Toim. Norbert Angermann, Karsten Brüggemann & Inna Pöltsum-Jürjo. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte 26. Böhlau Verlag. Köln 2015 s. 67–103.
- Felix Biermann, "Nowgorod – das Zentrum russisch-deutscher Kontakte im späten Mittelalter". *Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays*. Toim. Alexander Lewykin & Matthias Wemhof. Imhof. Petersberg 2012 s. 64–73.
- Ulla Birgegård, "Introduction". *J. G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684–87*. Toim. Ulla Birgegård. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Slavica Suecana vol. 1. Tukholma 2002 s. 11–33.
- Ulla Birgegård, "Några högt uppsatta ryska fångar i Sverige". *Poltava: krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 183–202.
- Ulla Birgegård, "En ambassads vedermödot – Sparwenfeld och ambassaden 1684". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*. Toim. Susann Silverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodnaja. Atlantis. Tukholma 2014 s. 161–175.
- Ulla Birgegård, "En ständig huvudvärk i relationerna mellan Sverige och Ryssland: Tsarens och kungens titlar". *Slovo, Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* No 55. Tukholma 2014 s. 34–46.
- Kaj Birket-Smith, *Kulttuurin tiet*. Suom. E. A. Virtanen. Werner Söderström Osakeyhtiö. Helsinki 1951.
- Kaarlo Blomstedt, *Henrik Klauupoika Horn*. Diss. Helsinki. Helsinki 1921.

- Samuel E. Bring, "Till den svenska slavistikens äldsta historia". *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 6, 1919, s. 186–194.
- Peter B. Brown, "Tsar Aleksei Mikhailovich: Muscovite Military Command Style and Legacy to Russian Military History". *The Military and Society in Russia 1450–1917*. Toim. Eric Lohr & Marshall Poe. History of Warfare. Volume 14. Brill. Leiden 2002 s. 119–145.
- Paul Bushkovitch, *The Merchants of Moscow 1580–1650*. Cambridge University Press. Cambridge 2008.
- Leonard Bygdén, *Svenskt anonym- och pseudonym-lexikon*. Uudelleenjulkaisu. Tukholma 1974.
- H. Carlback, "Swedish images of Russia – glimpses from the past hundred years". *Baltic Neighbourhood. Russia, Sweden and the Baltic States amid the Ages and Events of XIXth–XXIth Centuries*. Russian Academy of Sciences. Institute of World History. Moskova 2014 s. 201–211.
- Gottfrid Carlsson, *Hemming Gadh. En statsman och prelat från Sturetiden*. Biografisk studie. Diss. Uppsala. Uppsala 1915.
- James Cavallie & Jan Lindroth (toim.), *Riksarkivets beståndsoversikt 1:2. Medeltiden*. Kungl. Maj:ts kansli. Utrikesförvaltningen. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8. Tukholma 1996.
- A. R. Cederberg, *Heinrich Fick. Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts*. Estnische Gelehrte Gesellschaft. Tartto 1930.
- The Churchill Society, "The Russian Enigma". <https://winstonchurchill.org/publications/churchill-bulletin/bulletin-166-apr-2022/the-enigma-of-russia/>. Käytetty 1.7.2022.
- Sam. Clason, "Historiska betraktelser af Karl IX". *Historisk Tidskrift* 26. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1906, s. 127–152.
- Isak Collijn, "Den i Stockholm år 1628 tryckta ryska katekesen". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 12, 1911, s. 125–131.
- John Quentin Cook, *The Image of Russia in western European Thought in the Seventeenth Century*. Diss. Minnesota 1959 (Painamaton. Sign Mic 59, 5071).
- Benjamin Cordt, "Ein rehabilitierter baltischer Dichter". *Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat* 1887. Tartto 1888 s. 58–77.
- Eskil Cronlund, "Palmquist, Erik. Fortifikationsofficer, tecknare". *Svenska män och kvinnor* 6. Tukholma 1946 s. 24–25.
- Otfried Czaika, *David Chytraeus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*. Publications of Luther-Agricola-Society 51. Helsinki 2002.
- Stellan Dahlgren, "Den svenska ambassaden till Ryssland 1655–1658". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsaren under 1600-talet*. Toim. Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodniaja. Atlantis. Tukholma 2014 s. 127–143.
- Rolf Dencker, "Der finnländischer Bischof Paul Juusten und seine Mission in Russland". *Rossica Externa. Studien zum 15–17. Jahrhundert*. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg 1963 s. 37–58.
- Simon Dixon, *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge University Press. Cambridge 2005.
- Eesti rahva ajalugu* 4. Poola och Rootsi aeg. Põhjasõda. Tallinna 1997.
- Ulla Ehrensward, "Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar". *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat XII*. 1991–1999. Tukholma 2001 s. 5–290.
- Gustaf Elgenstierna, *Stockholms-slakter II*. Tukholma 1915.
- Gustaf Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor* 2:2, 5, 7. Tukholma 1926, 1930 & 1932.
- Peter Englund, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång*. Atlantis. Tukholma 1988.
- Peter Englund, *Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska fälttåg*. Atlantis. Tukholma 1998.
- Maria Engström, "För Putin har kriget bibliska proportioner". *Alakerta Svenska Dagbladet* 21.3.2022.

- Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Studia Historica Upsaliensia 202. Uppsala 2002.
- Rainer Fagerlund, *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661. Operationer och krigsansträngningar på en brikigsskådeplats under Carl X Gustafs krig*. Carl X Gustaf studier 7:1. Militärhistoriska förlaget. Tukholma 1979.
- Birger Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1664–1668*. I. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 68. Tukholma 1949.
- Reinhard Federmann, *Popen und Bojaren. Herbersteins Mission im Kreml*. Stiasny Verlag. Graz 1963.
- A. I. Filjuškin, "Istoritsjeskaja pamjat o borbe za Pribaltiku v XVI–XVII vv. v polititsjeskoi propagande Severnoi voiny". *Severnaja voina, Sankt-Peterburg i Evropa v pervoi tšetverti XVIII v. Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Pietari 2007 s. 174–184.
- Aleksandr Filjuškin, "Kui kaua kestis Liivi söda?". *Tuna* 4. Tallinna 2015 s. 5–13.
- Hedwig Fleischhacker, *Russland zwischen zwei Dynastien (1598–1613). Eine Untersuchung über die Krise in der obersten Gewalt*. Baden bei Wien 1933.
- J. Forsman, *Ruotsin ja Venäjän väliset suhteet 1497–1560*. Diss. Helsinki. Helsinki 1895.
- Anna Maria Forssberg, "Gläd tigh nu o Swea-rike! Segervisorna från slaget i Narva 1700 – propaganda eller spontana kungahyllningar?" *Karolinska Förbundets Årsbok* 1998. Tukholma 2000 s. 103–144.
- Anna Maria Forssberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*. Stockholm Studies in History 80. Tukholma 2005.
- Nils Forssell, "Kansliet från Gustav II Adolf till år 1660". *Kungl. Maj:ts kanslis historia. Del 1. Kansliets uppkomst, organisation och utveckling intill 1840*. Uppsala 1935 s. 17–88.
- Kurt Forstreuter, *Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 23. Musterschmidt-Verlag. Göttingen 1955.
- Reinhard Frötschner, "Freiherr Sigismund von Herberstein und die 'Entdeckung' Russlands in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts". *Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays*. Toim. Alexander Lewykin & Matthias Wemhof. Imhof. Petersberg 2012, s. 98–107.
- Géza Gecse, *Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene möttelaadi olemus*. Unkarista käänt. Tõnu Kalvet. Ajakirjade Kirjastus. Tartto 2007.
- (Generalstab), *Sveriges krig 1611–1632*. 1. *Danska och ryska krigen*. Tukholma 1936.
- Kristian Gerner, "Sovjetbildens struktur i Sverige efter 1941". *Sovjetunionen och Norden – konflikt, kontakt, influenser*. Toim. Sune Jungar & Bent Jensen. Historiallinen Arkisto 110:1. Finska Historiska Samfundet. Helsinki 1997 s. 147–162.
- Kristian Gerner, Stefan Hedlund & Niclas Sundström, *Hjärnridån. Det europeiska projektet och det gåtfulla Ryssland*. Fischer & Co. Tukholma 1995.
- Keir Giles, *Moskovan opit. Mikä saa Venäjän vastustamaan länttä*. Suom. Ilkka Rekiaro. Docendo. Jyväskylä 2020.
- John Granlund, *Kommentar*. Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken. 5. Tukholma 1951.
- Hjalmar Grape, *Studier i Olai Magni författarskap. Ett bidrag till den götiska rörelsens historia*. Diss. Uppsala. Uppsala 1942.
- Kustavi Grotenfelt, "Muutamia lisätietoja Juhana herttuan häämatkasta v.1562". *Historiallinen Arkisto*. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1903 s. 318–326.
- David Gudmundsson, "Superstitious Christians. Lutheran Views on the Russian Orthodox Church in the Swedish Great Power Era". *The Peace of Stolbovo. Aspects and Perspectives*. Acta Scandinavica. Cambridge Studies in the Early Scandinavian World. Brepols Publishers. Turnhout 2022. Käytetty käsikirjoituksena.
- Christine Harrauer, "Sigmund von Herberstein als Humanist". *450 Jahre Sigmund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999*. Toim. Frank Kämpfer & Reinhard Frötschner. Harrassowitz. Wiesbaden 2002 s. 11–26.

- Dick Harrison, *Gud vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden*. Ordfront. Tukholma 2005.
- Simo Heininen, "Juusten, Paulus (n. 1520–1575). Reformaattori, historiankirjoittaja, Viipurin piispa, Turun piispa". *Suomen Kansallisbiografia* 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2004 s. 545–547.
- Simo Heininen, *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita. Helsinki 2007.
- Simo Heininen, *Agricolan perintö. Paulus Juustenin elämä*. Edita. Helsinki 2012.
- Bengt Hildebrand, "Erik Falck d.y." *Svensk Biografiskt Lexikon* 15. Tukholma 1956 s. 122.
- Elis Hildebrand, *Register över utländska fångar i Sverige (1700) 1707–1708*. Luettelo Ruotsin valtionarkiston tutkijatoimistossa.
- Karl-Gustaf Hildebrand, "Ekonomiska syften i svensk expansionspolitik 1700–1709". *Historia kring Karl XII*. Toim. Gustaf Jonasson. Wahlström & Widstrand. Tukholma 1964 s. 40–64.
- Harald Hjärne, "En rysk emigrant i Sverige för tvåhundra år sedan". *Historisk Tidskrift* 1880. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1880 s. 53–84.
- Paavo Hohti, "Herodotos ja Konstantinopolin tuho". *Historiallinen Arkisto* 73. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1978, s. 50–56.
- Paavo Hohti, *Bysantti. Tuhat draaman vuotta*. WSOY. Helsinki 2021.
- Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia* IV:1. Uppsala 1938.
- Rafael Holmström, *Eerikki Eerikinpoika Sorolainen*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 39. Hämeenlinna 1937.
- A. L. Horoškevič, *Rossija v sisteme mezhdunarodnyh otnošeni cerediny XVI veka*. Drevnehranilištše. Moskova 2003.
- Larry Huldén, "Oliko soopeli karjalainen turkiseläin?". Teoksessa Jukka Korpela, *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II*. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö. Lappeenranta 2004 s. 176–178.
- Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster. New York 1996.
- Marja-Leena Hänninen, "Johdanto". *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun*. Toim. Marja-Leena Hänninen. Historiallinen Arkisto 137. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2013 s. 9–22.
- Kari Immonen, *Ryssästä saa puhua... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39*. Diss. Turku. Otava. Helsinki 1987.
- I. K. Inha, *Maantiede ja löytöretket. II osa. Suurien löytöretkien aikakausi*. Werner Söderström osakeyhtiö. Porvoo 1914.
- Alvin Isberg, *Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704*. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 23. Uppsala 1973.
- O. A. Jakovlev, "Tšvedskie 'podmetnye listy' 1700 goda". *Severnaja voina, Sankt-Peterburg i Evropa v pervoi tšetverti XVIII v*. Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. Pietari 2007 s. 120–124.
- Gunnar Jarring, "Brigitta Scherzenfeldt och hennes fångenskap hos kalmuckerna". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1983. Tukholma 1984 s. 88–118.
- Gunnar Jarring, "Ervin Petrovitj Zinner om de karolinska krigsfångarnas insatser för utforskandet av Sibirien". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1979–1980. Tukholma 1981 s. 48–119.
- Alfred Jensen, "Die Anfänge der schwedischen Slavistik". *Archiv für slavische Philologie* 33. Berliini 1911, s. 136–165.
- Paul Johansen, "Fragment eines niederdeutsch-russischen Sprachführers". *Zeitschrift für slavische Philologie* 23. Heidelberg 1955 s. 275–283.
- Håkan Jorikson, "Ryska krigsfångar på Visingsö". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 163–181.
- Sune Jungar, "När ryssarna lärde sig läsa – en historiografisk betraktelse". *Svärdet, ordet & pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia*. Juhlakirja Nils Erik

- Villstrandille, toim. Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman. Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII. Turku 2012 s. 329–350.
- Osmo Jussila, "Miksi Venäjä on erilainen?" *Idäntutkimus* 3. Helsinki 2012 s. 54–63.
- Einar W. Juva, *Varsinais-Suomen historia V:4. Kirkko- ja seurakuntaelämää sekä henkisen elämän piirteitä uskonpuhdistuksen vuosisadalla*. Turku 1955.
- Osmo Järvenpää, *Havaintoja Inkerin väkiluvun kehityksestä 1600-luvulla kiinnittäen varsinkin huomiota vuosien 1656–1658 sodan aiheuttamiin muutoksiin*. Julkaisematon pro gradu -työ 1960 Helsingin yliopiston historian laitoksessa.
- Aleksandr Kan, *Svetsija i Rossija v prošlom i nastojaščem*. Moskova 1999.
- Petri Karonen, "The Council of the Realm and the Quest for Peace in Sweden, 1718–1721". *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Toim. Petri Karonen. Studia Historica 79. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2009 s. 262–287.
- Kimmo Katajala, "Kamppailu Viipurin kaupasta". *Viipurin läänin historia III*. Toim. Kimmo Katajala, Antti Kujala & Anssi Mäkinen. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö. Lappeenranta 2010 s. 139–159.
- Kimmo Katajala, "Drawing Borders or Dividing Lands?" The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context. *Scandinavian Journal of History* 37:1. Taylor & Francis Group. Oxon 2012 s. 23–48.
- Kimmo Katajala, "Finland, the Last Outpost of Western Civilization? Explaining the Myth and the Metaphor". *Kirchliche Zeitgeschichte* 27:2. Göttingen 2014 s. 299–309.
- Outi Katerma, *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923*. Bibliotheca Historica 30. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1998.
- Yrjö Kaukiainen, "Rajan mutkikas tie kartalta maastoon". *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Toim. Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen. Otava. Helsinki 2013 s. 29–30.
- Bohdan Kentschynskyj, "Karl X Gustav inför krisen i öster 1654–1655". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1956. Tukholma 1956 s. 7–140.
- Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 193. Helsinki 2014.
- Kasper Kepsu, *Mellan Moskva och Stockholm. De svenska ryssbajorerne i Ingermanland 1478–1722*. Otava. Helsinki 2015.
- Teemu Keskisarja, *Murhanenkeli. Suuren Pohjan sodan ihmisten historia*. Siltala. Helsinki 2019.
- Walter Kirchner, "Commercial Relations between Russia and Europe to 1800". *Indiana University Publications. Russian and East Europe Series* 33. Bloomington 1966.
- Matti Klinge, "Ryssänviha". *Vihan veljistä valtiosotalismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta*. WSOY Taskutieto. Helsinki 1972 s. 57–112.
- M. Klinge, "Sapelista eurooppalaiselta kannalta". Professori Pirisen arvostelun pohjalta. *Historiallinen Aikakauskirja* 1. Helsinki 1983 s. 71–74.
- E. I. Kobzareva, *Svedskaja okkupatsija Novgoroda v period smuty XVII veka*. Rossijskaja Akademiya Nauk, Institut Rossijskoi istorii (IRI RAN). Moskova 2005.
- Arvi Korhonen, *Suomen itärajan syntyhistoriaa*. Puolustusministeriön sotahistoriallisen toimiston julkaisuja 3. Porvoo 1938.
- Arvi Korhonen, *Eerikki Antinpoika*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Helsinki 1953.
- Jukka Korpela, "Moskova – mikä ihmeen kolmas Rooma?". *Historiallinen Aikakauskirja* 96, 1998, s. 206–214.
- Jukka Korpela, "Aleksandr Nevski". *Kansallisbiografia* 1. Helsinki 2003 s. 213–214.
- Jukka Korpela, Arvostelu Mauno Jokipiin teoksesta *Karjalan ristiretki ja taistelu Nevan reitistä*. Snellman-instituutti. A-sarja 21. Kuopio 2003. www.glossa.fi/mirator/pdf/karjalanristiretki.pdf. Käytetty 10.1.2014.
- Jukka Korpela, *Viipurin linnalaänsin synty*. *Viipurin läänin historia II*. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö. Lappeenranta 2004.

- Jukka Korpela, "Ranefarer van Wyborch – Viipuri ja meri". *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö. Lappeenranta 2004 s. 137–183.*
- Jukka Korpela, "Viipurin pamaus". *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II. Karjalaisen kulttuurin edistämissäätiö. Lappeenranta 2004 s. 305–306.*
- Jukka Korpela, "Keskiajan Venäjä". *Katse Venäjään – suomalaisen Venäjä-tutkimuksen antologia.* Toim. Jouko Nikula. Aleksanteri-sarja 3/2006. Helsinki 2006 s. 432–464.
- Jukka Korpela, *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest zone c. 1000–1555.* Nordische Geschichte 7. Herausgegeben von Jens Olesen. Lit Verlag, Berliini 2008.
- Jukka Korpela, *Idän orjakauppa keskiajalla. Ihmisryöstöt Suomesta ja Karjalasta.* Historiallisia Tutkimuksia 266. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2014.
- J. T. Kotilaine, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century.* Brill. Leiden 2005.
- G. M. Kovalenko, "Russkie glazami švedov. Etnopsihologičeski stereotip". *Slavjane o ih sosedi.* Institut slavjanovedenija i balkanistiki. Moskova 1990 s. 65–73.
- Gennadij Kovalenko, "15 år av inbördeskrig, sörja och blod". *Stora oredans Ryssland. Petrus Petrejus ögonvittnesskildring från 1608.* Toim. Margareta Attius Sohlman. Carlssons. Tukholma 1997 s. 59–82.
- Gennadij Kovalenko, "Troubled Years. The Background to the Occupation". *Accounts of the Novgorod Occupation.* Toim. Laila Nordquist & Elisabeth Löfstrand. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 24. Tukholma 2005 s. 27–60.
- Gennadij Kovalenko, "Anders Sjöberg som brobyggare". *Stockholm Slavic Papers* 19. Novgorodiana Stockholmensia. Slaviska institutionen. Tukholma 2012 s. 10–16.
- Gennadij Kovalenko, "Erik Palmquists verk i Ryssland och Sverige". *Några observationer angående Ryssland, sammanfattade av Erik Palmquist år 1674.* Lomonosov. Moskova 2012 s. 51–86.
- Benigna von Krusenstjern, *Philip Crusius von Krusenstiern 1597–1676. Sein Wirken in Livland als Russlandkenner, Diplomat und Landespolitiker.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 102. Johann-Gottfried Herder Institut. Marburg 1976.
- Angella Kudriavtseva & Susann Silfverstolpe, "Katalog nr 1–194". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet.* Toim. Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodnaja. Atlantis 2014. Tukholma 2014 s. 223–388.
- Oleg G. Kudrjavcev, "Das ambivalente Bild Russlands. Sigismund von Herberstein und seine Vorgänger". *450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscovitarum Commentarii 1549–1999.* Toim. Frank Kämpfer & Reinhard Frötschner. Harrassowitz. Wiesbaden 2002 s. 101–114.
- Päivi Kuosmanen, "Joku raja – roomalaisten kertomukset hunneista". *Vieras, outo, vihollinen. Toiseus antiikista uuden ajan alkuun.* Toim. Marja-Leena Hänninen. Historiallinen Arkisto 137. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2013 s. 72–101.
- Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé. Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721.* Åbo Akademis förlag. Turku 1999.
- Enn Küng, "Rootsi unistus Venemaa turust 16.–17. sajandil". *Tuna* 3. Tallinna 2000 s. 22–29.
- Enn Küng, *Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel.* Kirjastus Eesti Ajaloarhiiv. Tartto 2001.
- Enn Küng, "Linnad 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil". *Eesti ajalugu* III. Tartto 2013 s. 338–371.
- Frank Kämpfer & Günther Stökl, "Russland an der Schwelle zur Neuzeit. Das Moskauer Zartum unter Ivan IV. Groznyj". *Handbuch der Geschichte Russlands.* 1. Toim. M. Hellmann. Anton Hiersemann. Stuttgart 1988 s. 853–960.
- Pentti Laasonen, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla?* Historiallisia Tutkimuksia 222. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2005.

- Anu Lahtinen, *Ebba. Kuningattaren sisar. Atena*. Jyväskylä 2021.
- Margus Laidre, *Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701*. Tartu ülikooli kirjastus. Tartto 1995.
- Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel*. Argo. Tallinna 2008.
- Margus Laidre, *Domus belli. Põhjamaade Saja-aastane sõda Liivimaal 1554–1661*. Argo. Tallinna 2015.
- Georg Landberg, *Den svenska utrikespolitikens historia* 1:3. 1648–1697. Norstedts. Tukholma 1952.
- Signe Lang, "Stadsgården och Ryssgården". *Museinämndens årsberättelser* 1963–1964. 2. Tukholma 1966 s. 89–132.
- Jussi T. Lappalainen, *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla. 'Räikkä, häikkä ja ruptuuri'*. *Studia Historica Jyväskyläensia* 10. Diss. Jyväskylä. Jyväskylä 1972.
- Jussi T. Lappalainen & Ali Pylkkänen, "Fredstida lösningar på krigstida manskapsbehov. Ryssland och Sverige i mitten av 1600-talet". *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*. Toim. Max Engman. Carlssons. Tukholma 1996 s. 35–52.
- Mirkka Lappalainen, *Susimessu. 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Siltala. Helsinki 2009.
- Arto Latvakangas, *Riksgrundarna. Varjagproblemet i Sverige från runinskrifter till enhetlig historisk tolkning*. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B. Osa 211. Turku 1995.
- Wilhelm Lettenbauer, *Russische Literaturgeschichte*. Harrassowitz. Wiesbaden 1958.
- Otu Liiv, *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused* V. Tartto 1928.
- J. Limonov, "Rossija v zapadnoevropeiskih sotšinenijah XV–XVII vv". *Rossija XV–XVII vv. glazami inostrantsev*. Lenizdat. Leningrad 1986 s. 3–16.
- Gunnar Lind, *Brända hemman. Roslagen. Det ryska anfallet mot Stockholms skärgård*. Carlssons. Tukholma 2019.
- Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*. *Studia Historica Upsaliensia* 194. Uppsala 2000.
- Jan Lindegren, "Karl XII". *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*. Atlantis. Tukholma 1993 s. 151–226.
- K. O. Lindeqvist, *Isonvihan aika Suomessa*. Porvoo 1919.
- Thomas Lindkvist, "Med Sankt Erik konung mot hedningar och schismatiker. Korståg och korstågsideologi i svensk medeltida östpolitik". *Väst möter öst. Norden och Ryssland genom historien*. Toim. Max Engman. Carlssons. Tukholma 1996 s. 13–33.
- Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Norstedts. Tukholma 1975.
- Veikko Litzen, *Tie Nikeaan. Roomalaisten ja kristittyjen yhteinen matka ajanlaskumme alusta valtiokirkon syntyyn*. Kirja-Aurora. Turku 2009.
- Leena Liukkonen, *Venäläiset tulevat! Mitä me heistä luulemme ja tiedämme*. Siltala. Helsinki 2013.
- Michail Ljustrov, "Rysk och svensk krigspanegyrik under Stora nordiska kriget". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 271–287.
- Th. J. G. Locher, "Het beeld van Rusland in de zestiende-eeuwse Europese beschrijvingen". *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1957. Groningen 1957 s. 289–308.
- Piret Lotman, *Heinrich Stahlhi elu ja looming. Raamat ja aeg* 3. *Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae* 14. Tallinna 2014.
- Piret Lotman, *Heinrich Stahlhi elu ja looming*. Raamat ja aeg 3. *Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae* 14. Tallinna 2014.
- Sven Lundkvist, "Den svenska stormakten i ett europeiskt forskningsperspektiv". *Kustbygd och centralmakt 1560–1721*. Toim. Nils Erik Villstrand. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 546. Helsinki 1987 s. 27–36.

- Carl Lennart Lundquist, *Council, King and Estates in Sweden 1713–1714*. Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions L. Norrtälje 1975.
- E. Lundström, "Bergius, Nicolaus". *Svenskt Biografiskt Lexikon* 3. Tukholma 1922 s. 548–552.
- H. Lundström, "Martin Aschaneus' på 1640-talet till riksarkivet öfverlämnad samling böcker och handskrifter". *Kyrkohistorisk Tidskrift* 7. Uppsala 1906 s. 261–265.
- Heikki Luostarinen, *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholiskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Vastapaino. Tampere 1986.
- Arto Luukkanen, *Muutosten Venäjä. Venäjän historia 862–2009*. Kleio. Helsinki 2009.
- Armas Luukko, *Suomen historia VIII. Suomen historia 1617–1721*. WSOY. Helsinki 1967.
- Elisabeth Löfstrand, "Ryssgården i Stockholm och köpmännen Kosjkin". *Literarus* 6. Stockholm 2011. www.literarus.org/arkiv/swe6a-2011.php. Käytetty 20.7.2015.
- Elisabeth Löfstrand & Laila Nordquist, *Accounts of an occupied city. Catalogue of the Novgorod occupation archives 1611–1617*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 24 & 31. Tukholma 2005 & 2009.
- Olli Löytty, "Toiseus". *Suomalainen vieraskirja. Kuinka käsitellä monikulttuurisuutta*. Toim. A. Rastas, L. Huttunen & O. Löytty. Vastapaino. Tampere 2005 s. 161–189.
- Madis Maasing, "Infidel Turks and Schismatic Russians in Late Medieval Livonia". *Fear and Loathing in the North. Jews and Muslims in Medieval Scandinavia and the Baltic Region*. Toim. Cordelis Hess & Jonathan Adams. Berliini 2015 s. 347–388.
- Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible. First Tsar of Russia*. Yale University Press. New Haven 2005.
- Ingrid Maier, "Grigorij Kotošihin – inte bara "svensk spion", utan även rysk lärarkollega? Nytt ljus på en gammal kändis". *Slovo. Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* No 55. Tukholma 2014 s. 118–138.
- Ingrid Maier & Heiko Droste, "Från Boris Godunov till Gustav II Adolf. Översättaren Hans Flörich i tsarens och svenska kronans tjänst". *Journal of Slavic Languages and Literatures* no 50. Uppsala 2010 s. 47–66.
- Robert K. Massie, *Peter den Store. Hans liv och värld*. Käänt. Thomas Preis. Bonniers. Tukholma 1987.
- K. R. Melander, "Venäjän pajareille Suomessa 1500-luvulla annettuja läänityksiä". *Historiallinen Arkisto* XXIV. 1. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1914 s. 1–12.
- Wilfried Menghin, "Warnahmung – die Gesandtschaftsreisen in den Jahren 1575/76". *Russen und Deutsche. 1000 Jahre Kunst, Geschichte und Kultur. Essays*. Toim. Alexander Lewykin & Matthias Wemhof. Imhof. Petersberg 2012, s. 108–119.
- Catherine Merridale, *Punane kindlus. Venemaa ajaloo salasüda*. Käänt. Matti Piirimaa. Tänapäev. Tallinna 2016.
- Dmitri S. von Mohrenschildt, "Russia in the intellectual life of eighteenth-century France". *Columbia University Studies in English and Comparative Literature*. Number 124. New York 1936.
- Larisa Mokroborodova, "Johannes Botvidi in Search of an Order". *In Search of an Order. Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*. Toim. Ulla Birgegård & Irina Sandomirskaja. Södertörn Academic Studies 19. Södertörns högskola. Tukholma 2004 s. 67–76.
- Larisa Mokroborodova, *Questio nostro saeculo inusitata. Russkoe pravoslavie v tezisah Johanna Botvidi "Hristiane li moscovito" (1620)*. Diss. Åbo. Åbo Akademis förlag. Turku 2013.
- Mari Mäki-Petäys, "Aleksanteri Nevski ja venäläisyyden aate". *Historiallinen Aikakauskirja* 4. Helsinki 2001 s. 363–373.
- Janus Møller Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400–1650*. The Northern World. Volume 30. Toim. Barbara Crawford, David Kirby, Jon-Widar Sigurdsson, Ingrid Oye & Richard W. Unger. Brill. Leiden 2007.

- G. A. Nekrasov, *Tysjatsša let russko-švedsko-finskih kulturnyh svjazei IX–XVIII vv.* Nauka. Moskova 1993.
- Iver B. Neumann, "Russia as a Great Power 1815–2007". *Journal of International Relations and Development* 11, n:o 2, June 2008, s. 128–151. https://www.researchgate.net/publication/238076818_Russia_as_a_Great_Power_1815-2007. Käytetty 1.7.2022.
- Clara Nevéus, "Olaus Magnus' Carta marina. De heraldiska elementen". *Arkivvetenskapliga studier* 6. Tukholma 1987 s. 299–308.
- Oscar Nikula, "Finland i de äldre Vasakungarnas försvarssystem". *Kustbygd och centralmakt 1520–1721. Studier i centrum-periferi under svensk stormaktstid*. Toim. Nils Erik Villstrand. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 546. Helsinki 1987 s. 96–108.
- Sture Nilsson, *Rysskräcken i Sverige. Fördomar och verklighet*. Samspråk. Tukholma 1990.
- Axel Norberg, *Polen i svensk politik 1617–26*. Acta Universitatis Stockholmiensis 19. Tukholma 1974.
- Axel Norberg, "Bröderna Skyttes ryska resor och deras rysslandsskildringar". *Historisk Tidskrift* 4. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1991 s. 487–502.
- Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Symposium. Tukholma 2000.
- John E. Nordwall, *Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis 1658–1661*. Uppsala 1890.
- Lorenz von Numers, *Drottningens handelsmän*. Söderströms. Helsinki 1964.
- Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*. Diss. Lund. Lund 2013.
- Per Nyström, "Mercatura Ruthenica". *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Studia Baltica Stockholmensia 11. Acta Universitatis Stockholmiensis. Toim. Aleksander Loit. Tukholma 1993 s. 119–160.
- Ockuperat område: 18 elevuppsatser kring Stora ofreden i Finlands och i synnerhet Åbolands historia. Åbo akademi. Historiska institutionen. Meddelanden 7. Toim. Nils Erik Villstrand. Turku 1983.
- Sven Olsson, *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*. Diss. Lund. Lund 1953.
- Martti Parvio, "Suomalainen katekismus kyrillisin kirjaimin (1644) eli ns. van Selowin katekismus". *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja* 75. Helsinki 1985 s. 37–71.
- Pekka Pesonen, *Venäjän kulttuurihistoria*. Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus. Helsinki 1999.
- Claes Peterson, *Peter the Great's administrative and juridical reforms: Swedish antecedents and the process of reception*. Diss. Stockholm. Tukholma 1979.
- Claes Peterson, "Peter den Stores förvaltningsreformer och svenska förebilder". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 225–237.
- Antti J. Pietilä, *Daniel Juslenius. Hänen elämänsä ja vaikutuksensa*. Diss. Helsinki. Helsinki 1907.
- Helmut Piirimäe, *Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil*. EÜS. Tartto 2009 s. 253–254.
- Kauko Pirinen, "Unionin aika". *Suomen historian käsikirja* 1. Toim. Arvi Korhonen. WSOY. Helsinki 1949 s. 215–277.
- Kauko Pirinen, "Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täysinän rauhaa". *Suomalais-neuvostoliittolaisessa historiantutkijaseminaarissa (lokakuussa 1966) pidetty esitelmä*. *Historiallinen Aikakauskirja* 4, liite. Helsinki 1966 s. 3–23.
- Kauko Pirinen, "Lisää sapelin kalistelua". *Historiallinen Aikakauskirja* 3. Helsinki 1983 s. 144–145.
- W. Platzhoff, "Das erste Auftauchen Russlands und der russischen Gefahr in der europäischen Politik". *Historische Zeitschrift* 1916. München 1916 s. 77–93.
- Marshall T. Poe, *Foreign Descriptions of Muscovy: An Analytic Bibliography of Primary and Secondary Sources*. Columbus. Ohio 1995.

- Marshall T. Poe, "A People born to Slavery". *Russia in early modern European Ethnography*, 1476–1748. Cornell University Press. Ithaca 2000.
- Marshall Poe, "Herberstein and the Origin of the European Image of Muscovite Government". *450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999*. Harrassowitz. Wiesbaden 2002 s. 131–171.
- Marshall T. Poe, *The Russian Elite in the Seventeenth Century*. Volume 1. Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia. Humaniora 322. Helsinki 2004.
- Helge Pohjolan-Pirhonen, *Suomen historia 1525–1617*. Suomen historia VII. Werner Söderström Osakeyhtiö. Helsinki 1960.
- B. F. Porshnev, *Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War 1630–1635*. Toim. Paul Dukes, käänt. Brian Pearce. Cambridge University Press. Cambridge 1995.
- Jully Ramsay, *Frälseläster i Finland intill stora ofreden*. Helsinki 1909–1916.
- Raimo Ranta, "Kaakkoiis-Suomi kiistana rauhanneuvotteluissa 1718–1721 ja 1743". *Viiipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 7. Helsinki 1985 s. 15–98.
- Georg von Rauch, "Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichten der Jahre 1651–1655". *Archiv für Kulturgeschichte* 34. Münster 1952 s. 22–66.
- Georg von Rauch, "Protestantisch-ortkirchliche Begegnung im baltischen Grenzraum zur Schwedenzeit". *Archiv für Reformationsgeschichte* 43. Gütersloh 1952.
- Georg von Rauch, "'An die Liebhaber der russischen Sprache, Historien und Bücher... Ein Aufruf aus dem Jahre 1702". *Die Welt der Slaven*. Vierteljahrschrift für Slavistik. Jahrgang VIII. Wiesbaden 1963 s. 185–202.
- Friedrich von Recke & Karl Eduard Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland I–III*. Mitau 1827, 1829 & 1831.
- Folker Reichert, *Erfahrung der Welt. Reisen und Kulturbegegnung im späten Mittelalter*. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart 2001.
- Pentti Renvall, *Klaus Fleming und der finnische Adel in den Anfangsphasen der Krise der neunziger Jahre des 16. Jahrhunderts*. Diss. Turku. Turku 1939.
- Pentti Renvall, *Kuninkaanmiehiä ja kapinoitsijoita*. Tammi. Helsinki 1962
- Pentti Renvall, *Finsk representation i Sveriges riksdag*. Käänt. Claës Gripenberg. Natur och kultur. Tukholma 1967.
- Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. Studia Historica Lundensia 2. Historiska institutionen vid Lunds universitet. Lund 2001.
- Michael Roberts, *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*. Cambridge University Press. Cambridge 1979.
- Pirkko Rommi, "Lentävän lauseen alkuperä". *Adolf Ivar Arwidsson. Näkijä ja tekijä*. Toim. Mauno Jokipii. Atena. Jyväskylä 1992 s. 12–13.
- Jerker Rosén, *Den svenska utrikespolitikens historia II:1. 1697–1721*. Norstedts. Tukholma 1952.
- Gustaf Rudbeck, "Peter van Selow. Stilgjutare och boktryckare i Stockholm 1618–1648". *Bok- och bibliotekshistoriska studier tillägnade Isak Collijn på hans 50-årsdag*. Almqvist & Wicksell. Uppsala 1925, s. 303–334.
- Karl Heinz Ruffmann, *Das Russlandbild im England Shakespeares*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. Heft 6. Göttingen 1952.
- J. W. Ruuth, *Viborgs stads historia I*. Viipuri 1931.
- Jevgenij Rytjalovskij, "Svenskarnas sociala och kulturella anpassning i rysk fångenskap". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Red. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 63–81.
- Veijo Saloheimo, "Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700". *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Toim. Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 547. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1992 s. 67–82.
- Eino Salokas, *Maallinen arkkirunoutemme Ruotsin vallan aikana*. Helsinki 1923.

- Ville Sarkamo, *Karoliinien soturiarvot*. Kunnian hallitsema maailmankuva Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun alussa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 167. Jyväskylä 2011.
- Gabriele Scheidegger, *Perverses Abendland – barbarisches Russland: Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Chronos Verlag. Zürich 1993.
- Gabriele Scheidegger, "Emotions in the Age of Reason: Johann von Lilienthal and Grigori Kotoshikhin, and their Images of Self and Other". In *Search of an Order. Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*. Toim. Ulla Birgegård & Irina Sandomirskaja. Södertörn Academic Studies 19. Södertörns Högskola. Tukholma 2004 s. 85–96.
- Bernhard Schlegel & Carl Klingspor, *Den med sköldebref förlånade men ej å Riddarhuset introducerade svenska adelns ättar-taflor*. Tukholma 1875.
- Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4. Tukholma 1976.
- Anti Selart, *Eesti idapiir keskajal*. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartto 1998.
- Anti Selart, "Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its evil Elements in the Fifteenth Century". *The Edges of the Medieval World*. Toim. Gerhard Jaritz & Johan Kreem. CEU Medievalia 11. Budapest 2009 s. 55–69.
- Anti Selart, "Johann Blankenfeld und Russland". *Die baltischen Länder und Europa in der frühen Neuzeit*. Toim. Norbert Angermann, Karsten Brüggemann & Inna Pölsam-Jürjo. Böhlau Verlag. Köln 2015 s. 105–129.
- Anti Selart, Ivar Leimus, Linda Kaljundi & Heiki Valk, "Keskaegse Liivimaa sünd". *Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg*. Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartto 2013 s. 25–62.
- Adrian Selin, "Dokument från början av 1600-talet i Ockupationsarkivet från Novgorod och andra samlingar som källor till prosopografisk forskning". *Stockholm Slavic Papers* 19. Novgorodiana Stockholmensia. Slaviska institutionen. Tukholma 2012 s. 17–21.
- Adrian Selin, "The Stolbovo Treaty and Tracing the Border in Ingridia in 1617–1619". *The Peace of Stolbovo 1617 between Sweden and Russia. Aspects and Perspectives*. Acta Scandinavica. Cambridge Studies in the Early Scandinavian World. Brepols Publishers. Turnhout 2022. Käytetty käsikirjoituksena.
- Gösta Selling, "Stockholmsbilder i Magalottis Sverigeskildring 1674". *Sankt Eriks årsbok* 1981. Tukholma 1981 s.113–136.
- Esa Seppänen, *Avaran sielun anarkia. Voiko venäläisyyttä ymmärtää?* Tammi. Helsinki 2002.
- Vladimir Sergejev & David Vseviov, *Venemaa. Lähedane ja kaugel*. 1. *Aegade algusest kuni Vassili III-ni*. 2. *Suurvürstiriigist tsaaririigiks*. Valgus. Tallinna 2007.
- Leo Sievers, *Deutsche und Russen. Tausend Jahre gemeinsame Geschichte*. Stern-Bücher Verlag. Hampuri 1980.
- Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodniaja (toim.), *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*. Atlantis. Tukholma 2014.
- Susann Silfverstolpe, "Historisk bakgrund". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*. Toim. Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodniaja. Atlantis. Tukholma 2014 s. 15–32.
- Susann Silfverstolpe, "Drottning Christinas ambassad 1647 till tsar Aleksej Michajlovitj". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*. Toim. Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodniaja. Atlantis. Tukholma 2014 s. 33–47.
- N. V. Sinitsyna, *Treti Rim. Istoki i evoljutsija russkoi srednevekovoi kontseptsii*. Indrik. Moskova 1998.
- Mika Sivonen, "Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset". Uskonnon integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702. *Bibliotheca Historica* III. Helsinki 2007.

- Galina Sjubaldina, "Karolinernas sibiriska memoarer – om de egna och de andra". *Poltava. Krigsfångar och kulturutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009.
- Galina Sjubaldina, *Karolinska krigsfångar i Sibirien*. Svenskt militärhistoriskt bibliotek. Tukholma 2010.
- Anders Sjöberg, "The Public Sauna in Novgorod 1611–1615". *Scando-Slavica* 22. Tukholma 1976 s. 125–137.
- Anders Sjöberg, "Hans Flörich och Isak Torčakov, två 'svenska' rusister i början av 1600-talet". *Äldre svensk slavistik. Uppsala Slavic Papers* 9. Uppsala 1984 s. 25–35.
- Karin Snellman, "Svensk flyktingpolitik under stora nordiska kriget åren 1700–1712". 1, 2. *Karolinska Förbundets Årsbok* 1970 & 1971. Tukholma 1971 & 1972.
- Hugo Sommarström, *Finland under striderna mellan Sigismund och hertig Karl I*. Diss. Stockholms högskola. Västervik 1935.
- Pehr Sondén, *K. Kansliets ämbets- och tjänstemän samt vaktbetjänte 1620–1715*. Painamaton luettelo RVA:n tutkijatoimistossa.
- Arnold Soom, "Ivangorod als selbständige Stadt 1617–1649". *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1935. Tartto 1937 s. 215–315.
- Arnold Soom, "Narvas ryska befolkning och kriget 1656–1658". *Svio-Estonica* 1937. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Tartto 1937 s. 165–173.
- Arnold Soom, *Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandelns über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 32. Tartto 1940.
- P. E. Sorokin, "Hebyvajemoje byvajet" – morskaja pobeda 1703 g. u ustja Nevy". *Svernaja voina, Sankt-Peterburg i Evropa v pervoi tšetverti XVIII v.* Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. Pietari 2007 s. 255–261.
- A. Spekke, *Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595*. Riika 1927.
- Lutz Spelge, "Das Russlandbild der livländischen Chroniken des 17. Jahrhunderts". *Deutschland – Livland – Russland*. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Toim. Norbert Angermann. Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk. Lüneburg 1988 s. 175–204.
- Peter Stadius, "Reseberättelsen som kulturhistoriskt forskningsobjekt". *Historisk Tidsskrift för Finland* 3/2002. Helsinki 2002 s. 292–314.
- Barbara Stollberg-Rilinger, "Was heisst Kulturgeschichte des Politischen?". *Zeitschrift für Historische Forschung*, Beiheft 35. Duncker & Humblot. Berliini 2005 s. 9–26.
- Philipp Strahl, *Geschichte der russischen Kirche I*. Halle 1830.
- Seppo Suvanto, "Ryssar". Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band XIV. Malmö 1969.
- Seppo Suvanto, "Maunu Eerikinpoika". *Kuninkaallisia, keisarillisia, tasavaltaisia. Suomen valtionpäämiehet ja heidän puolionsa. Kokoelma Kansallisbiografian artikkeleita*. Studia Biografica 1:2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2001 s. 99–107.
- Ivan Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 7. Tukholma 1991.
- Gustaf Södergren, *Om Gustaf II Adolfs plan att blifva rysk czar*. Diss. Lund. Växjö 1868.
- Martti Takala, *Lex Dei – Lex Politica Dei. Lex Politica Dei -teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 160 & Historiallisia Tutkimuksia 169. Helsinki 1993.
- Kari Tarkiainen, "Venäjätulkit ja slavistiikan harrastus Ruotsin valtakunnassa vv. 1595–1661". *Historiallinen Arkisto* 64. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1969 s. 5–136.
- Kari Tarkiainen, "Västeuropeiska Rysslandsskildringar i svenska 1600-talsbibliotek". *Studier i Rossica externa. Lychnos* 1969–1970. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1969 s. 113–120.
- Kari Tarkiainen, "En holländsk Rysslandsskildring i en svensk resedagbok från 1619". *Studier i Rossica externa. Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok* 1969–1970. Tukholma 1970 s. 97–113.

- Kari Tarkiainen, "Ryssfruktan som slagträ i propagandastriden mellan hertig Karl och konung Sigismund". *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1970. Helsingfors 1970 s. 3–17.
- Kari Tarkiainen, "Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1971. Uppsala 1971 s. 107–141.
- Kari Tarkiainen, "Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie". *Lychnos* 1971–1972. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1972 s. 246–283.
- Kari Tarkiainen, "Rysstolkarna som yrkeskår 1595–1661". *Historisk Tidskrift* 1972. Svenska Historiska Föreningen. Tukholma 1972 s. 490–522.
- Kari Tarkiainen, "De ryska 'nationalegenskaperna' enligt svensk uppfattning i början av 1600-talet". *Historiska och litteraturhistoriska studier* 48. Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsinki 1973 s. 18–61.
- Kari Tarkiainen, "Den tidiga kyrkliga slavistiken i Sverige". *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1974. Uppsala 1974 s. 71–96.
- Kari Tarkiainen, "Faran från öst i svensk säkerhetspolitisk diskussion inför Stolbova-freden". *Scandia* 40. Årgång 1974. Häfte 1. Lund 1974 s. 34–56.
- Kari Tarkiainen, "Arkivband i riksarkivet. Något om bokbindarna, materielen och stilsträvandena under äldre tid". *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för åren 1974–1975*. Tukholma 1978 s. 71–84.
- Kari Tarkiainen, "Olearius i Sverige". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1978. Tukholma 1979 s. 50–69.
- Kari Tarkiainen, "De Finckeska kopieböckerna – ett unikt avskriftsarkiv". *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1980. Helsinki 1980 s. 40–61.
- Kari Tarkiainen, *Ruotsin vallan ajan suomenkielisiä asetuksia*. Norden-yhdistys, Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto. Tukholma 1980.
- Kari Tarkiainen, "Bengt Mattsson och Johan Bengtsson Roselin – två generationer svenska slavister i början av 1600-talet". *Äldre svensk slavistik*. Uppsala Slavic Papers 9. Uppsala 1984 s. 12–24.
- Kari Tarkiainen, *Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743–1818*. Historiallisia Tutkimuksia 128. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1985.
- Kari Tarkiainen, *Se Vanha Vainooja. Käsitukset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen*. Historiallisia Tutkimuksia 132. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1986.
- Kari Tarkiainen, "En bilderbok om Ryssland från 1674 i riksarkivet". *Arkivvetenskapliga studier* 6. Tukholma 1987 s. 374–386.
- Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid*. Finska Historiska Samfundet & Nordiska museet. Helsinki & Tukholma 1990.
- Kari Tarkiainen, "Ingermanland som svensk provins". *Ingermanland – om land och folk*. Toim. Sulo Huovinen. Kulturfonden för Sverige och Finland. Tukholma 1993 s. 33–41.
- Kari Tarkiainen, "Stora ofreden i Finlands historia". *Karolinska Förbundets Årsskrift* 1993. Tukholma 1994 s. 45–56.
- Kari Tarkiainen, "Eräs episod i kontrasigneeraamisen historiasta". *Arkisto*. Arkistoyhdistyksen julkaisuja 6. Helsinki 1999 s. 135–140.
- Kari Tarkiainen, "Brenner, Henrik 1669–1732. Orientalisti, Antikviteettiarkiston asessori, Kuninkaaallisen kirjaston kirjastonhoitaja". *Suomen Kansallisbiografia* 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2003 s. 802–803.
- Kari Tarkiainen, "Varhainen Venäjä-kuva". *Katse Venäjään – suomalaisen Venäjä-tutkimuksen antologia*. Toimittanut Jouko Nikula. Aleksanteri-sarja 3. Aleksanteri-instituutti. Helsinki 2006 s. 465–489.
- Kari Tarkiainen, "Rauhanneuvottelujen tausta ja tapahtumat". *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557*. Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1104. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2007 s. 8–86.
- Kari Tarkiainen, "Novgorod 1611. Yllätyksellä porttien läpi". *Suomalaisten taistelut Ruotsin, Suomen ja itsenäisen Suomen riveissä*. Päätöim. Ohto Manninen. Kustannusosakeyhtiö Tammi. Helsinki 2007 s. 92–96.

- Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa. Finlands svenska historia* 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet 702:1. Svenska litteratursällskapet förlag, Helsinki 2008.
- Kari Tarkiainen, "Luonnollisten rajojen oppi ja David Alopaeuksen osuus suuriruh-tinaskunnan rajojen synnyssä". *Historiallinen Aikauskirja* 4. Suomen Historiallinen Seura & Historian Ystävien Liitto. Helsinki 2009 s. 379–402.
- Kari Tarkiainen, "En bilderbok om Ryssland från 1674 i Riksarkivet". (Erik Palmquist), *Några observationer angående Ryssland, sammanfattade av Erik Palmquist 1674*. Lomonosov. Moskova 2012 s. 22–50.
- Kari Tarkiainen, "Erik Palmquist och 1673–1674 års ambassad till Moskva". *Silvergåvor från Sveriges regenter till Rysslands tsarer under 1600-talet*. Toim. Susann Silfverstolpe, Angella Kudriavtseva & Irina Zagorodniaja. Atlantis. Tukholma 2014 s. 145–160.
- Kari Tarkiainen, "Rahu Rootsile, söda Liivimaale – Sten Eriksson Leijonhufvudi saad-kond 1557. aastal Venemaale". *Rahvusarhiivi toimetised* 4 (35). Tartto 2021 s. 43–62.
- Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen, *Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 778. SLS & Atlantis. Helsinki 2013.
- Tutu Tarkiainen, *Die athenische Demokratie*. Käant. Rita Öhquist. Artemis Verlag, Zürich 1966.
- Viljo Tarkiainen & Kari Tarkiainen, *Mikael Agricola, Suomen uskonpuhdistaja*. Otava. Hel-sinki 1985.
- Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika*. Historiallisia tutkimuksia 1. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1918–1920.
- Werner Tawaststjerna, *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590–1595 ja Täysinän rauha*. Historiallisia tutkimuksia 11. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki 1929.
- Leif Tengström, "Muschoviten... Turcken ické olijk". *Ryssattribution, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*. Del II. Diss. Jyväskylä. Jyväskylä 1997.
- Wilhelm Tham, *Den svenska utrikespolitikens historia* I:2. 1560–1648. P. A. Norstedt & Söner. Tukholma 1960.
- Rolf Torstendahl, "Poltava: Slaget, historien och symbolen". *Poltava. Krigsfångar och kul-turutbyte*. Toim. Lena Jonson & Tamara Torstendahl Salytjeva. Atlantis. Tukholma 2009 s. 21–40.
- Stefan Troebst, "The Attman-Roberts Debate on the Mercantile Background to Swedish Empire-Building". *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahr-hundert*. Toim. Aleksander Loit. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Acta Universitatis Stockholmiensis. Tukholma 1993 s. 33–52.
- Stefan Troebst, "Narva und der Aussenhandel Persiens im 17. Jahrhundert. Zum mer-kantilen Hintergrund schwedischer Grossmachtpolitik". *Die schwedischen Ostsee-provinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Toim. Aleksander Loit. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm 1993 s. 161–178.
- Stefan Troebst, *Handelskontrolle "Derivation" Eindämmung. Schwedische Moskaupolitik 1617–1661*. Harrassowitz. Wiesbaden 1997.
- Stefan Troebst, *Zwischen Arktis, Adria und Armenien. Das östliche Europa und seine Ränder*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 53. Böhlau Verlag. Köln 2017.
- Tatjana Tšernikova, *Evropeizatsija Rossii vo vtoroi polovine XV–XVII vekah*. Mgimo-Univer-sitet. Moskova 2012.
- Tverinkarjalaisten ystävät ry, "Muutto Käkisalmen läänistä ja Inkerinmaalta Venäjälle 1600-luvulla". Saatavissa: <https://tverinkarjala.fi/muuttoluettelot/>.
- Haljand Udam, *Türgi. Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo*. Johannes Esto Ühing, Tartto 2011.
- Rolf Uppström, "Karl XII: sängvistelse i Turkiet". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1990. Tukholma 1991 s. 122–140.

- I. Wadén, "Widekindi, Johan". *Svenska män och kvinnor* 8. Tukholma 1955.
- Olov Westerlund, *Karl XII i svensk litteratur från Dahlström till Tegnér*. Diss. Lund. Lund 1951.
- K. B. Westman, *Gustav II Adolf och svensk kyrklig expansion*. Tukholma 1916.
- Arsenii Vetushko-Kalevich, "Historia Vladislai by Stanislaw Kobierzycki as a source of Historia Belli Sveco-Moscovitici by Johannes Widekindi". *The Peace of Stolbovo 1617 between Sweden and Russia. Aspects and Perspectives*. Acta Scandinavica. Cambridge Studies in the Early Scandinavian World. Brepols Publishers. Turnhout 2022. Käytetty käsikirjoituksena.
- P. Wieselgren, *Historik öfver svenska brännvinslagstiftningen under 200 år*. Lund 1840.
- Timo Vihavainen, *Länsimaiden tuho*. Otava. Helsinki 2009.
- Timo Vihavainen, *Ryssäviha. Venäjän-pelon historia*. Minerva. Helsinki 2013.
- Timo Vihavainen, *Vladimir Suuresta Putiniin. Venäjän sankarit ja epäjumalat*. Otava. Helsinki 2015.
- Arvo Viljanti, *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557 II*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 2:2. Tukholma 1957.
- Kustaa H. J. Vilkkunen, *Viha, Perikato, katkeruus, ja kertomus isostavihasta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2005.
- Nils Erik Villstrand, "Peter den Stores galärer". Rainer Fagerlund, Kurt Jern & Nils Erik Villstrand, *Finlands historia* 2. Schildts. Helsinki 2001 s. 292–295.
- Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning*. *Finlands svenska historia* 2. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 702:2. Helsinki 2009.
- Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*. Norstedts. Tukholma 2011.
- Elke Wimmer, "Livland – ein Problem der habsburgisch-russischen Beziehungen in der Zeit Maximilian I?" *Deutschland – Livland – Russland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. Toim. Norbert Angermann. Beiträge dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Verlag Nordostdeutschen Kulturwerk. Lüneburg 1988 s. 53–110.
- Richard Wortman, "Ceremony and Empire in the Evolution of Russian Monarchy". *Kazan, Moscow, St. Petersburg: Multiple Faces of the Russian Empire*. Toim. Catherine Evtuhov, Boris Gasparov, Alexander Ospovat & Mark Von Hagen. O. G. I. Moskova 1997 s. 23–39.
- Kyösti Väänänen, *Herdaminne för Ingermanland I*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 538. Helsinki 1987.
- Kyösti Väänänen, "Kirkko Inkerinmaalla Ruotsin vallan aikana (n. 1581–1704)". *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Toim. Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 547. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1999, s. 83–102.
- Klaus Zernack, *Studien zu den schwedisch-russischen Beziehungen in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Teil I. Die diplomatischen Beziehungen zwischen Schweden und Moskau von 1675 bis 1689. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Band 7. Giessen 1958.
- Klaus Zernack, "Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit". *Historische Zeitschrift* 232, 1981, s. 327–357.
- Seppo Zetterberg, *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1118. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 2007.
- Henrik Zilliacus, "Kreikan kirjallisuuden ennakkoluulottomuus". *Antiikin jälkivaikutus*. Historiallinen Arkisto 73. Suomen Historiallinen Seura 1978, s. 236–244.
- Alf Åberg, *När svenskarna upptäckte världen. Från vikingar till gustavianer*. Natur och kultur. Tukholma 1981.
- Alf Åberg, "Slottsbranden 1697". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1985. Tukholma 1986 s. 7–19.
- Alf Åberg, "Skärgård i krig". *Karolinska Förbundets Årsbok* 1987. Tukholma 1988 s. 7–18.
- Gunnar Åselius, "Klusjino 1610. På återtag från Moskva". *Svenska slagfält*. Wahlström & Widstrand. Tukholma 2003 s. 95–101.
- F. Ödberg, "Om den ryske öfverlöparen, bojaren Afanasius Wasiliewitsch Sjemjakin (1573–1588)". *Tidsbilder ur 1500-talets svenska häfder*. Tukholma 1896 s. 111–139.

SUMMARY

Kari Tarkiainen

The Muscovite. Sweden, Finland and Russia 1478-1721

The great change in European relations with Russia took place in 1478 when Muscovy replaced the trading Republic of Novgorod as a neighbor of Sweden, Livonia and Lithuania. Western Europe was since that year bordering to a bellicose great power with large resources causing dread. The feelings of dread caused by new Russia with Czars like Ivan the Terrible became a standing theme in printed matter as well as politics and the image of Russia became very much similar to the image of Turkey, which threatened Europe from South-East. Various, usually rather negative, stereotype expressions characterized the vocabulary of the 16th century.

The Peace of Stolbova in 1617 started a period of successive change. The era of Sweden as a Great Power led to growing knowledge about Russia in almost every respect, but it was still based on the already accepted stereotypes. They started, however, typically to seem more diluted and thin with time. The image of Russia as a threat was to a growing extent replaced by an image of a possibility.

The increase of knowledge in Sweden was due to the political situation. The balance of power had been changing with the growing strength of Sweden as a major power and the Swedish realm had been enlarged with new provinces including Ingria and the Province of Kexholm, both acquired as war booty from Russia. Swedish military capacity and cohesion had proved themselves superior to those of the neighboring powers. The Peace of Stolbova in 1617 was an obvious setback for Russia, only enhanced by the Peace of Kardis in 1661.

The disappearance of fear is illustrated by a story about Queen Christina and the Russian diplomats in 1633. Courtiers tried to warn the little, only

seven years old Princess before an audience with stories about the strange Russian appearance – Russians had beards and could seem dangerous, but there was no need to be afraid of them. ‘Varför skulle jag vara rädd?’ [Why should I be afraid?] Christina replied. The girl thought that she had seen enough beards also on the chins of her Swedish advisors.

How did the knowledge arrive to Sweden? Interpreters or translators into Russian played a linguistic key role. Interpreting and translating from Russian to Swedish, and vice versa, was their profession. Their number and level of professionalism increased during the 16th and 17th centuries. There were bilingual persons in Vyborg, Sweden’s most important eastern border town, already in the 15th century. The training of interpreters into Russian in Vyborg even attracted students from abroad. The need for Russian interpreters actually exploded during the war in 1609–17, when Vyborg occasionally harbored tens of Russian interpreters. Many of the most influential Russian interpreters continued to come from Vyborg, such as Olof Barckhusen and Henrik Piper. Some authors writing about Russia, for instance Lars Johan Malm, also came from Vyborg.

Proficiency in the Russian language also occurred in the towns of Narva, Reval, Riga and Nyen, where interpreters were mainly employed in trade. Very early references to dictionaries and registers have been found. The corps of interpreters later reached particularly great numbers in the town of Narva, where a Russian school operated at times.

A concentration of Russian interpreters in Stockholm, the capital of the Swedish kingdom, already in the 1540s has been noted. Every diplomatic mission going east was provided with a couple of Russian interpreters, the largest ones at the end of the 17th century with up to 4–5 interpreters. When the interpreters were back at home they gathered in the old part of the Chancery, where they worked in premises close to those of the State Archives and the historiographers of the state. The location was important because old treaties and other records were kept there. The appointment of a translator was created in the 1640s with a salary which was very competitive. The translator’s tasks included teaching Russian apprentices or ‘Russian interpreter’s hinds’ [Ryssefolks drängar] as they were called. It became later customary to send interpreters to Novgorod or Moscow, where they could put the finishing touch to their skills.

Official interest in the Russian language gave birth to interest in scientific research, at the end of the 17th century represented by the internationally prominent Swedish Slavonic philologist Johan Gabriel Sparfwenfeldt. He

wrote a large dictionary, which covered several Slavonic languages. His diary from a stay in Russia is also important.

Confirmation of peace was a Russian specialty which constituted the nucleus of diplomatic relations. The peace, characterized as 'eternal', was regarded as a very fragile condition tied to the ruler who had confirmed it. When change of rulers occurred it was absolutely necessary to exchange missions, travelling either to Moscow or to Stockholm in order to renew the peace under 'the clear eyes' of the new ruler. Russian liturgy was observed at these occasions. These visits were characterized by great reciprocal sensitivity and adherence to rigid practice. The material about the visits of Swedish missions is abundant, amounting to several hundreds of substantial hand-written volumes in the Muscovitica collection of the Swedish National Archives.

Titles regularly constituted a problem. Both the Swedish King and the Russian Tsar had since ages been endowed with long and elaborate constantly changing so-called great titles which reflected the geographical width of their realm. They were lists of various parts and provinces, growing because as well Sweden as Russia were expanding. Omissions of some detail were easily made, and both parties also made intentional mistakes in order to see how the land lied.

Deceased rulers' titles constituted another problem. Was it possible to describe a person as blessedly deceased, if he represented a foreign religion? Specific lists and guide books were finally compiled by the Chancery during the reign of King Charles XI in order to enable mastery of the Russian art of addressing. They were so skillfully compiled that they often included explanations of the etymology of the Russian words.

Presenting of gifts was another feature of the diplomatic relations. This habit originated from the tax paid by Muscovy to the Mongol rulers, a compulsory tribute forced upon those who were subjected. This dimension made the gift issue sensitive for Sweden. The Swedes always emphasized that the gifts were presented as proof of Royal benevolence towards the Tsar and should not be regarded as compulsory or as signs of a weaker position. Grand Swedish silver sets in Baroque style produced by the best Continental silver smiths, overwhelming pieces of colossal size and beakers in sophisticated stricter Carolinian style gradually filled the Treasury of the Kremlin in Moscow. They are today priceless in the eyes of scholars focusing on the history of silver and culture. These gifts in silver were squared with Russian gifts of sable fur.

The journeys of the Swedish missions were of great value because they provided tens of participating noble youngsters, usually called 'Hovjunkrar' [Court Yunkers], with an opportunity to participate and get a glimpse of the large Eastern Empire. For them these journeys were peregrinations, educational trips. Other travelers usually joined the missions, because they provided a way of getting into Russia without problems. A permanent Swedish diplomat or Resident was in addition continuously attached to Moscow, sending frequent letters to the government at home with detailed reports about what was going on in the hub of the large Russian Empire. Almost every Swedish mission produced beside these official records also an informal publication or report about Russia. Half a dozen of such books are known ranging from Bengt Skytte's *Relatio Moscovitica* from 1631 to Anders Svensson Trana's *En kort berättelse om Ryssland* [A Short Report on Russia] from 1657 and Nicolaus Lidell's *Ett kort och sannfärdigt Diarium* [A Short and Truthful Diary] from 1699.

Besides the diplomatic contacts the study of Russian religion was a sphere which provided additional knowledge about Muscovy. It was important, because religion was a state ideology in Sweden as well as Russia. The idea and identity of Swedishness as well as Russianness during this era will be found in religion, not in the nation or the language.

The question of the Greek religion was brought to the fore after the annexation of Ingria and the Province of Kexholm, both regions with a Greek Orthodox population. Several ecclesiastical debates provided insight in the main elements of Russian belief. Johannes Botvidi's dissertation in Uppsala in 1620 was the most important contribution, enhancing that the Russians were Christians who did not have to be baptized. The state authorities therefore allowed the Greek Orthodox and the Carelians in the border areas to adhere to their beliefs. Forced conversion would have led to insuperable tensions in foreign politics. King Gustavus II Adolph procured in 1625 a printing press which could use Cyrillic types. It was operated by Typographer Peter van Selaw. The printing press produced several religious publications in Russian and Church Slavonic, a primer and two catechisms and probably other ones that have got lost. The theological level in these publications was controlled by prominent clergymen, also Greek Orthodox ones. The Russian studies in Sweden were based on the proficiency of Russian interpreters and were as such a unique phenomenon in the whole Western world.

This line based on persuasion and education gave no results. The Greek Orthodox population did not adapt; the Greek Orthodox fled in great numbers from Ingria and the Province of Kexholm across the border, particularly

when the thumb screws were tightened in the 1640s by the Superintendent in Narva Heinrich Stahl and the Bishop in Vyborg Petrus Bjugg. A convertite, Simon Igumov, published about 1649 under Bjugg's crozier a sharp Anti-Russian pamphlet, *Om beläters tillbediande* [On the worship of idols]. The conditions in Ingria were further aggravated through the Lutheran Orthodox Superintendent Johannes Gezelius junior's zealotry, which started to resemble direct terror. His publication from 1686–1687 *En trågen uppmaning* [A persevering request] aiming at conversion was published in Finnish.

The contrast was striking in comparison with the Bishopric of Vyborg, where the new Bishop Petrus Bång had adopted a more tolerant and softer line towards the Greek Orthodox. His views are already tinged by the Pietistic brighter conception of a brotherhood between various lines of Christianity. Nicolaus Bergius who for a short while was Superintendent in Ingria published works which were in line with Bång's optimistic views. Bergius's great informative package *De Statu Ecclesiae et Religionis Muscoviticae* (published in 1704–05) gives a comprehensive and, in principle, non-biased picture of Russian religion, as well in detail as in general. Army Chaplain Henrik Sederberg went still further in expressing sympathy for the Greek Orthodox in his manuscript *Anteckningar öfver Ryska Folkets Religion och Seder* [Notes on the Religion and Habits of the Russian People] (from the 1710s), which ranks the old Greek religion in some respects before Lutheranism. It would have been quite impossible one hundred years earlier.

Another sphere and an important source of information during the 17th century was trade politics. In addition to the expensive and dangerous sea route around Africa there was also an ancient land route between two continents. The caravans brought expensive products of the Orient, primarily silk, to Persia where the southern coast of the Caspian Sea was the starting point of a long and difficult route over waters and rivers via Astrakhan and the Russian river system right up to the White Sea or various harbors of the Baltic Sea. Thrifty Armenian merchants were the cement of this transit trade. Sweden's aspiration for the status of great power was partially based on the command of all ports at the Eastern coast of the Baltic Sea, from Reval (1561), Narva (1581), Riga (1621) and Nyen (1632) until Elbing and Danzig which, however, belonged to the Swedish realm only temporarily. This great Swedish Empire of the Baltic Sea was labeled *dominium maris Baltici*. It was based on economics, on the aspiration to collect customs duties from the East-Western flow of transit trade in the vicinity, at times changing routes in an irritating way.

The Baltic Sea was not the only alternative; Russia was also in contact with Western Europe through Arkhangelsk (discovered in 1553, town founded in 1584) which The Muscovy Company of the English had opened and the Dutch also started to use a couple of decades later. It was a harbor where the Russians met their buyers without any middlemen. Swedish dreams of extending control to include the White Sea-route were crushed by the Peace Treaty of Stolbova. Sweden strived since then after what was called derivation – transfer of the great trade volumes from Arkhangelsk to the Baltic Sea by various means. The concept of very low customs tariffs in the towns of Reval, Narva and Nyen was launched in the 1640s, de facto making the Eastern part of the Finnish Gulf a customs free zone.

It did not help, and a number of economic authors took pains to develop ideas that would carry derivation into effect. Anton Loofeldt (in 1643), Johan De Rodes (in 1653), Philipp von Krusenstern (in 1646, 1660 and 1661), Johan Philipp Kilburger (in 1674) and Christoffer von Kochen (in 1692) – all wrote about the issue, often in mutual understanding with the recently (in 1651) founded National Board of Trade. Sending a fleet detachment to the White Sea in 1701, when war had already started, with orders to destroy Arkhangelsk was in line with these efforts. This venture ordered by Carolus XII was stopped by fire from heavy artillery at the mouth of the river Dvina.

Approximately 1683–84, when a new Tsar was taking over in Moscow, there was a miracle. Trade bent and started to flow in large scale through Narva and to some extent through Nyen. Merchants from Narva had personally started to go to the inner parts of Russia, often to Moscow, in order to do business. The dislike of Western seafaring powers of the journey to the Arctic Sea probably carried greater weight. The journey to Arkhangelsk lasted twice as long as the journey to Narva and time was money even in the 1680s and 1690s. Trade started to flourish at the furthest Eastern end of the Finnish Gulf. It was not a bad place for a future new great city and such a city was founded by Tsar Peter in 1703 with substantial drive. The emergence of St. Petersburg also enhanced the importance of the whole Finnish Gulf for Russia, because it was the entrance to its new capital.

Alongside transit trade on a large scale trade was also conducted on a local level with Russians in the capital of the Swedish Kingdom, Stockholm. Merchants from Olonets, Tichvin, Novgorod and Pskov sailed with their river boats via the river Neva, along the Northern coast of the Finnish Gulf and finally across the Åland Sea to the *Ryssgård* [Russian Yard] which had been established in Stockholm in 1637–38 and was later given an advantageous

location on Södermalm. Hundreds of bearded foreigners in kaftans offered in the center of Sweden during 60 years their splendid products, furs, linen, hemp and particularly various qualities of leather, which the guild of shoemakers in Stockholm gradually became dependent of. The Russians had their own divine services and mingled with the local population, assisted by numerous interpreters who had their own links to the State interpreters in the Royal Castle. The Russian merchants contributed to the knowledge of Russia, certainly usually in a positive way. They, however, conducted only wholesale trade, which limited their contacts with inhabitants of Stockholm in general.

A Russian refugee, the Diak Grigorij Kotoshin, lived among the merchants and wrote in the 1660s a sensationally good book about the administration of Muscovy. It was made available for experts on Russia as five handwritten copies, which differed from each other. Kotoshin's book had the title *Om Muschofsche Rijkets Staat* [On the State of the Russian Realm] (1669, 1682). It is an objective and non-biased package of information without parallel anywhere in Western Europe.

I have still not mentioned the perhaps most remarkable but rather unoriginal printed Swedish description of Russia of the era, *Regni Muschovotici Sciographia*, published by Petrus Petrejus, a son of a Bishop, in 1615. Petrus Petrejus's work is to a striking extent based on Western European, Livonian and Russian sources; the majority of them have been identified by scholars. The book was translated into German and became a short-lived classic, which dominated the European conception of Russia until Adam Olearius's *Offt begehrte Beschreibung der newen Orientalischen Reyse* was published in 1646. Olearius thereafter served the purpose of principal encyclopedia on Russia during almost 80 years, until the 1720s.

Petrus Petrejus's work brings to the fore the problem of the Western European literature and its role for the Swedish conception of Russia. Such literature flowed to Sweden either through purchase or as war booty. The European literature on Russia during the 17th century could roughly be divided into three categories: the Papal-Imperial publications, the Anglo-Saxon literature and the literature which is linked to the Baltic Sea. The printed Papal-Imperial publications, amounting to some 30, are very hostile towards Turkey and consequently Muscovy is seen as a potential ally. The approximately 40 English books are a separate world reflecting views of the explorers and merchants on Russia. Finally, the literature linked to the Baltic Sea (i.e. Livonia, Northern Germany, Poland), amounting to some 100 to 120 titles including pamphlets, radiates clear but in course of time slowly waning Russophobia.

The Swedish mainly unprinted literature on Russia should certainly be included in the category of literature linked to the Baltic Sea, although there are traces of influence from Papally and Imperially inspired standard literature (Herberstein, Jovius, Possevino).

At the final stage of Sweden's era as a great power, during an already ongoing war after 1700, there was a substantial widening but also polarization of the information on Russia. The old Russophobia was revived in parts of Sweden when the Great War against Russia gradually approached the heartland of Sweden and was finally waged also in Roslagen, just a few tens of miles from Stockholm. Knowledge was now more popular and less scholarly than ever, and it was relayed by two entirely different but large groups of the Swedish population: the Eastern war refugees, who were Finns, Ålanders and Livonians, and the Carolinian prisoners of war.

The refugees, amounting to tens of thousands, left their mark in Swedish and Finnish oral tradition, particularly in Finland. The recollections were very hostile. They are moreover very unreliable. The distinctive character of oral tradition has made them changing and hard to date. The recollections contain elements of legend, wandering myths and additions by later generations but also stories that are entirely true. They should be read and used with care.

The Carolinians who returned from captivity in Russia left a different legacy. The special high status of officers had many times protected them from maltreatment. They had a relatively dispassionate view of Russia. The comparatively positive frame of mind in part in Sweden concerning Russia during the 18th and 19th century was certainly mainly due to the Carolinians. Rather important research on Russia followed their footsteps.

It should, however, be remembered that the influence of both refugees and Carolinians was mainly oral. The Carolinians certainly left great numbers of short diaries, but they have been published very much later. Their contemporaries were not aware of them.

The Russian reform process during Tsar Peter I also began to influence the minds after the turn of the century in 1700. One of the principal describers of this process was Lars Johan Malm (Ehrenmalm when later raised to nobility), whose large manuscript about the power of the Russian Empire of that time, *Några Anmärkingar Angående det Ryska Rijkets Nuvarande Macht* [Some Remarks on the Actual Power of the Russian State] from 1714 never reached the printers due to intervention from censors. The modernizing of Sweden's Eastern neighbor was according to the writer gratifying, but also a

cause of worry. Malm minted the concept of 'a giant on legs of clay' in order to emphasize that Westernization was a phenomenon which perhaps would not penetrate deeply into the Russian giant Empire. It might in the future be possible to bring about the fall of the giant. This view became a sticky element in the later Swedish and European concept of Russia, which, however, was much more diversified than the prevailing view during Sweden's era as major power. Those who were Enlightenment-minded wiped out memories of the primitive feelings and focused on the grandeur of the positive developments in Russia which were viewed as one of the finest victories in the history of mankind. Those on the other hand who still nourished bitterness caused by the loss of Sweden's status as major power became instead advocates of revenge. That is why the 18th century shows us two different faces in the Russian question. This complex of problems lies, however, outside the timeframe of this study.

Translator: Pertti Hakala

ABSTRACT

The Muscovite. Sweden, Finland and Russia 1478–1721

The great change in European relations with Russia took place in 1478 when Muscovy replaced the trading Republic of Novgorod as a neighbor of Sweden, Livonia and Lithuania. Western Europe was since that year bordering to a bellicose great power with large resources causing dread. The feelings of dread caused by Russia with Czars like Ivan the Terrible became a standing theme in printed matter as well as politics and the image of Russia became very much similar to the image of Turkey, which threatened Europe from South-East. Various, usually rather negative, stereotype expressions characterized the vocabulary of the 16th century.

The Peace of Stolbova in 1617 started a period of successive change. The era of Sweden as a Great Power led to growing knowledge about Russia in almost every respect, but it was still based on the already accepted stereotypes. They started, however, typically to seem more diluted and thin with time. The image of Russia as a threat was to a growing extent replaced by an image of a possibility. The perhaps most remarkable but rather unoriginal printed Swedish description of Russia of the era was *Regni Muschovotici Sciographia*, published by Petrus Petrejus.

At the final stage of Sweden's era as a great power there was a substantial widening but also polarization of the information on Russia. The Russian reform process during Tsar Peter I also began to influence the minds after the turn of the century in 1700. One of the principal describers of this process was Lars Johan Malm (Ehrenmalm), whose large manuscript about the power of the Russian Empire of that time, *Några Anmärkingar Angående det Ryska Rijkets Nuvarande Macht* from 1714, never reached the printers due to intervention from censors.

Henkilöhakemisto

- Acken, Birgitta von 201
Adašev, Aleksei 49, 61
Afleck, Thomas 200
Agricola, Mikael 59–60, 62, 73
Ahmatov, suku 31
Ahnlund, Nils 251
Aili, Hans 287
Alaterskoi, lähettiläs 140–141
Albogius, Erik 228–229, 231
Aleksanteri Nevski, Novgorodin ruhtinas 28, 30
Aleksanteri Suuri, Makedonian kuningas 13, 286, 341
Aleksei Mihailovitš, venäläinen tsaari 141–144, 146, 150, 164, 173, 264, 297, kuvaliite
Aleksei Petrovitš, tsaarin kruununperillinen 325
Almas Ivanovitš 146
Alopaesus, suku 330
Aminoff, Feodor 194
Aminoff, suku 129
Aminoff-Winberg, Johanna 302, 305
Ammianus, roomalainen historiankirjoittaja 13
Anastasia Zaharina, tsaritsa 49
Anastasius, Daniel 161
Anders Persson 193
Andersson, Ingvar 251
Angermann, Norbert 64
Ankudinov, Timoška 158, 361
Anna, Bysantin prinsessa, Vladimir Suuren puoliso 24
Anna, Kustaa Vaasan tytär 81
Ansgar (Ansgarius), pyhimys 25
Anthoni, Eric 87
Antti Olavinpoika 306
Apraksin, suku 31
Arfimgager, munkki 217
Aristoteles 357
Armfeldt, Carl Gustaf 304
Arpenbeck, Casper Caspersson 201
Arpenbeck, Hans 139, 201
Arpov, Ants(a), ks. Flörich, Hans
Arthenius-Örnhiäl, Claudius 152
Arvid Lennartsson 95
Arwidsson, Adolf Ivar 17, 312
Aschaneus, Martin 115, 212, 221, 228
Aschelinius, Andreas 289
Attman, Artur 67, 251–252
August, Saksin vaaliruhtinas 59
August II, Saksin vaaliruhtinas ja Puolan kuningas 180, 280, 283, 296–297
Augustus, Rooman keisari 34, 49

Bagge, Jakob 58
Bagration, Alexander 289, 292
Banér, Claes 144
Banér, Gustaf 166

Barckhusen, Olof 159–162, 196, 199, 362
Baron, Benjamin 135
Batu, mongolikaani 30
Beer, Martin 115
Behm, Isak 98
Beke, Hans Tor 190
Benedict, Ruth 14
Bengt Gustafsson 200
Bengt Mattsson 193, 196–198, 220–222
Benzelius, Erik vanhempi 239
Berg, Gustaf 169
Bergenhjelm, Johan 181–182
Bergius, Nicolaus 177, 239–244, 367
Berig, goottien muinaiskuningas 123
Berndes, Joakim 124
Berndes, Johan nuorempi 135, 141
Berndes, Johan vanhempi 77
Bernow, Mats 319
Bertel Jürgenson 126
Bertil Göransson, ks. Mjöhund, Bertil Göransson
Bethlen, Gábor 132
Beurreus, Dionysius 67
Bibikov, Ivan 56
Bielke, Erik Tuurenpoika 62
Bielke, Gustaf 144–149, 151, 159, 193, 261, 271
Bielke, Nils 99
Bielke, Ture 345
Birger Jaarli 28
Birgitta, pyhimys 33, 204
Birket-Smith, Kaj 14
Bjugg, Petrus, piispa 221–222
Björnkrou, Matthias 225
Blankenfeld, Johann, arkkipiispa 46
Blok, Aleksandr 13
Bodin, Jean 357
Bogatyrev, Sergei 74
Boije, Jöran 100
Bolin, Sture 287
Bomhower, Christian 41, 43, 285
Boris Godunov, Venäjän tsaari 72, 86, 91–97, 101–102, 122, 130, 164, 186, 194, 207, 348, 357
Botvidi, Johannes 147, 213–215, 242, 366–367
Boy, Willem 82
Brahe, Erik 84
Brahe, Magnus 99
Brahe, Pietari 161, 223, 225, 229
Brakel, Hans 126, 191, 193–194
Brakel, Timann 354
Brandt, Jonas 144, 193, 196, 199
Bredendach, Tillmann 213, 354
von Bremen, Evert 135
Brenner, Henrik 184
Brüggemann, Otto 139

- Buchholtz, Ivan Dmitrijevič 319
von Budberg, Gotthard Johan 168
Buharin, suku 31
Bureus, Anders 124, 136, 335
Bureus, Johannes 184
Bussow, Conrad 115
Buturlin, Ivan Ivanovič 289–290
Buturlin, voivodi 349
Bygdén, Leonard 323
Bång, Petrus 232–233, 237–238, 367
Bååt, Erland Björnsson 93
Bååt, Jakob Jakobsson 126, 134
- Calamnius, Gabriel 310
Campense, Alberto 354
Cantersten, Lars 141
Carcano, Aloisio da 38
Carl Henriksson 196
Carlisle, Charles Howard, lordi 322
Chancellor, Richard 50, 63, 67, 255, 356
Chemnitz, Bogislaus Philipp von 152–153
Chesnecopherus, Nils 97
Chodkiewicz, Jan Karol 109
Christoffer Eriksson 190
Churchill, Winston 19
Chytraeus, David 206–207, 209
Conring, Hermann 357
Contarini, Ambrogio 37, 43
Cook, John Quentin 360
Cosimo III, Firenzen suurherttua 173
Coyet, Wilhelm Julius 323, 326
Croy, Charles Eugène de 281, 283, 289
Crusius, Martin 206
Crusius, Philip, ks. Krusenstiern, Philip von
Cyprian, arkkimandriitta 104, 107, 211, 219
- Dahlbergh, Erik 179, 237, 257, 278–280, 284
Danckaert, Johan 127, 357
De la Gardie, Jakob 99, 103–106, 108–111, 116, 119, 127–128, 153, 156, 206, 210, 341–343
De la Gardie, Magnus Gabriel 150, 153–154, 160, 324
De la Gardie, Pontus 77–78, 99, 255
Derfelt, Johan 93
De Rodes, Johan 134, 261
Dijkman, Petter 337
Dmitri, ensimmäinen, valekruununperijä 95–98, 101–102, 104, 108, 208
Dmitri, toinen, valekruununperijä 98–99, 101, 103–104
Dmitri, kolmas, valekruununperijä 104
Dmitri, livana IV:n nuorin poika 86, 92, 96
Dmitri, Kiovan puolustaja 30
Dmitrijevič, pajari 93
Dolgoruki, Jakov Fjodorovič 289, 291, 330
Douglas, Gustaf Otto 307–308
Drogenham, G. 336
Dubinski, Matthias 196
- Ebers (aateloituna Eberschildt), Adolf 144, 159, 258
Edvard VI, Englannin kuningas 50
Elimaeus, Olaus, piispa 206, 217, 220
Elisabeth I, Englannin kuningatar 67
Eneaus, Olaus 322, 324
Engelbrekt Nilsson 70, 73, 186, 191
Englund, Peter 314
Ennes, Barthold 316
Eosander (aateloituna Göthe), Samuel 168, 181, 196, 201
Erik XIV, Ruotsin kuningas 46, 57, 59, 66–72, 80, 101, 153, 251–252, 254, 257, 259, 357, 364
Erik Pyhä, Ruotsin pyhimyskuningas 39, 204
Erik Eriksson 169
Erik Häkansson 70
Essen, Alexander von 144
- Eunapios, kreikkalainen kirjoittaja 13
Eurelius (aateloituna Dahlstierna), Gunno 287
- Fabritius, Ludvig 184, 277
Falck, Erik (Ericus), piispa 73, 80
Falck Gothus, Ericus 80
Farensbach (Frantsbekov), Dmitri 133, 265
Fattebuur, Henricus Martini 229
Ferdinand I, saksalais-roomalainen keisari 59, 354
Fersen, Hermann von 175
Fick, Heinrich 295
Filaret, venäläinen patriarkka 107, 227, kuvaliite
Filofei, munkki 36
Fincke, Gustaf 51
Fioravanti, Aristotele 37–38
Fjodor I Ivanovič 86
Fjodor III, Venäjän tsaari 173–174
Fleming, Erik 51, 53–54, 61–62
Fleming, Henrik 12, 136, 141
Fleming, Herman 68, 76
Fleming, Joakim 61
Fleming, Klaus 62, 76, 85, 87–91
Fleming, Paul 139
Fletcher, Giles 50, 127, 255–356
Flörich, Hans 107, 158, 193–194, 196, 211, 219–221
Forsius, Sigfridus Aronus 115
Forsman, Georg 301
Forsberg, Anna Maria 287
Francke, August Hermann 232
Fredrik III, Holstein-Gottorpin herttua 139
Fredrik IV, Tanskan ja Norjan kuningas 280
Fredrik (Hessenin Fredrik), Ruotsin prinssiipuoliso 311
Frese, Jacob 336
- Gadh, Hemming 204, 350
Gagarin, Matvei Petrovič 314
Garin, Pavel 200
Georg Johan I, pfalzkreivi 81
Geren, Anders 144
Gezelius, Johannes nuorempi 231–237, 327, 367
Gezelius, Johannes vanhempi 232–233
Gibbon, Edward 12
Gliński, suku 48
Glück, Ernst 237, 242
Goeteeris, Antonis 116, 137
Gogol, suku 31
Golitsyn, Vasilij Vasiljevič 174, 176–177, 274
Golovin, Avtomon Mihailovič, 289, 292
Gorgonius Henriksson 124
Gorihvostov, pajari 135
Gorius, Ernst 200
Gottberg, Jacob 171, kuvaliite
Gottwalt, Magnus 144
Grabbe, Nils 54
Grimarest, Jean-Léonor Le Gallois de 329
Grotius, Hugo 304
Grundel-Helmfelt, Simon 167
Grönwald, Carsten 191, 196
Guagninus Veronensis, Alexander 213, 329, 354
Gunilla Bielke, Ruotsin kuningatar 84
Guttrich, Petter 190, 196
Gyllenberg, Carl 286
Gyllenhielm, Sofia 77, 99
Gyllenstierna, Conrad 175–176, 236
Gyllenstierna, Erik 136, 139, 141–142, 193, 201, 227
Gyllenstierna, Kristoffer 278, 290
Gyllenstierna, Nils 70, 73, 75, 364
Gylta, Bengt 60
Görtz, Georg Heinrich von 333–334
- Hakluyt, Richard 356
Hallart, Ludwig von 283, 287

- Hamilton, Mary 173
 Hans, Tanskan kuningas 33, 39, 93
 Hans, Tanskan prinssi 94–95, 102
 Hannu Hannunpoika Monikkalainen 91
 Hartmann, W. 267
 Hedvig Eleonora, Ruotsin kuningatar 166, 168, 278, 305
 Heidenstein, Reinhold 355, 358
 Heins, Paul 297
 Henning, Salomon von 354
 Henrik I, Ranskan kuningas 26
 Henrik Jönsson 124, 190
 Henrik Mattsson 191
 Herberstein, Sigismund von 25, 47–48, 68, 115, 127, 137, 171, 212–213, 344, 354–360, kuvallite
 Hermelin, Olof 284–285, 314, 331
 Hermogenes, Moskovan patriarkka 97
 Herodotos 13, 57
 Hildebrand, Karl-Gustaf 252
 Hjort, Daniel 108
 Hjärne, Harald 183, 251
 Holmström, Israel 287
 Holtzhausen, Moritz 200
 Horn, Arvid Bernhard 328–329, 332–333
 Horn, Bengt 160, 166
 Horn, Evert 156, 209
 Horn, Gustav 148
 Horn, Henrik 105, 119, 156
 Horn, Henrik Klauunpoika 55, 68, 76, 89
 Horn, Kaarle Henrikpoika 93
 Horn, Klaus Kristerinpoika 55–56, 63, 68
 Horsey, Jerome 255, 356
 Humbertus, kardinaali 203
 Huntington, Samuel P. 18
 Hård, Olof 316
 Höckert, Johan Fredrik 278
- Ignat Simonsson 200
 Igumnov, Simon 223–225, 242
 Iivana I (Kalita), Moskovan ruhtinas 25
 Iivana III, Moskovan suuriruhtinas 8, 22, 27, 35–40, 46, 189, 253, 297
 Iivana IV Julma 29, 40, 48–52, 56–57, 59–60, 63–64, 66, 69–75, 77–81, 85–86, 92, 95–96, 116, 132, 144, 161, 182–183, 186, 209, 214–215, 254–255, 355, 357–358, 364, kuvallite
 Iivana V, Venäläinen tsaari 174, 176, 178, 236
 Immonen, Kari 17
 Ingevald, Peter Krusebjörnin veli 136
 Innocentius XII, paavi 177
 Irina, Fjodor I Ivanovitsin puoliso 86
 Isberg, Alvin 218
 Isidor, metropoliitta 104
 Ivan Aleksejevits, ks. Iivana V
 Ivanov, Carpa 279
- Jagello, suku 43
 Jansonius, Petrus 126
 Jaroslav (Jaroslav Viisas), Kiovan Rusin ruhtinas 26
 Jenkinson, Anthony 50, 71, 138, 255, 356
 Jersild, Margareta 287
 Jochum, oppipoika 167
 Johan Bengtsson, ks. Rosenlindt, Johan
 Johannes Fabri 47, 213, 242
 Johannes Magnus 123
 Jordanes, goottien historian kirjoittaja 13
 Josif, venäläinen patriarkka 227
 Jovius, Paulus 213, 354, 358
 Juhana, herttua, ks. Juhana III
 Juhana III, Ruotsin kuningas 13, 46, 57, 60–61, 63, 67–69, 71–74, 76–86, 88, 93, 95, 99, 101, 109, 153, 186, 205–207, 254, 257, 341, 357, 364
 Juho Maununpoika 56
- Julius II, paavi 41
 Juri, venäläinen ruhtinas 29
 Juslenius, Daniel 309
 Juusten, Paavali, piispa 72–75, 79, 81, kuvallite
 Jöns Olofsson 72
- Kaarina Maununtytär, Ruotsin kuningatar 71–72, 101
 Kaarle, herttua, ks. Kaarle IX
 Kaarle IX, Ruotsin kuningas 46, 71–72, 76–78, 83–85, 87–106, 115–116, 186, 205, 207–208, 210, 257, 274, 348, 357
 Kaarle X Kustaa, Ruotsin kuningas 143, 146, 152–154, 164
 Kaarle XI, Ruotsin kuningas 165–166, 168, 170, 174, 177, 181, 183, 201, 233, 236–237, 239, 277–279, 294
 Kaarle XII, Ruotsin kuningas 102, 199, 244, 278–282, 284, 286–289, 296, 299–300, 304, 313–314, 317, 319, 321–323, 326–327, 331–332, 334
 Kaarle Filip, Ruotsin prinssi 102, 104–107, 110, 156, 208–210
 Kaarle Knuutinpoika Bonde, Ruotsin unionikuningas 38
 Kadomskoi, lähettiläs 140
 Kagg, Leonhard 316
 Kahl, Hindrich 166
 Karamzin, suku 31
 Karonen, Petri 334
 Katariina I, tsaritsa 237
 Katariina Brandenburgilainen, Transilvanian ruhtinat 132
 Katariina Jagellonica, Ruotsin kuningatar 68–71, 74, 77, 79, 132, 364
 Katerma, Outi 17
 Katharina, Adam Oleariuksen puoliso, ks. Müller, Katharina
 Kelch, Christian 276–277
 Kenicius, Petrus, arkkipiispa 212, 221
 Kilburger, Johan Filip 168, 272–274, 368
 Klinge, Matti 17, 83
 Klingensstierna, Carsten 278
 Klingstedt, Jonas 175, 236
 Kniper (aateloituna Knipercrona), Thomas 183; 294
 Knut, tuomiorovasti 59
 Kobierzycki, Stanislaw 155
 Kochen (aik. von Koch), Christopher von 165, 175, 274
 Kolumbus, Kristoffer 35
 Konstantinos XI Palaiologos, Bysantin keisari 34
 Konstantinus Suuri, roomalainen keisari 36, 202, 298
 Korpela, Jukka 36
 Koskinen, Yrjö, ks. Forsman, Georg
 Kotosihin, Grigori Karpofsson 32, 158–164, 199, 242, 273–274, 279, 331, 359
 Kristian I, Tanskan kuningas 38
 Kristian III, Tanskan ja Norjan kuningas 59
 Kristian V, Tanskan ja Norjan kuningas 167
 Kristiina, Ruotsin kuningatar (1573–1625) 105, 107, 341
 Kristiina, Ruotsin kuningatar (1626–1689) 121, 135, 141–143, 195, 197, 228, 357, 361
 Krizanić, Juraj 357
 Krook, Gudmund 242
 Kropotkin, suku 31
 Kruse, Elert 81
 Krusebjörn (aik. Kruse), Peter 126, 133–134, 136, 139, 142
 Krusenstiern, Philip von 139–140, 144–148, 261, 271, 274, 277, 331
 Kräka, Olof Petri 161
 Kurbski, Andrei 79
 Kurz, B. G. 274
 Kustaa II Aadolf, Ruotsin kuningas 99, 104–106, 108–109, 112–114, 117–119, 121–123, 125, 131–132, 135, 137, 156, 208–211, 213, 219, 252, 257, 260, 285, 340–341, 343, 350, 357, 363
 Kustaa III, Ruotsin kuningas 310, 312, 338

- Kustaa Eerikinpoika, ks. Kustaa Vaasa
 Kustaa Eerikinpoika Vaasa, ruotsalainen prinssi 71–72, 101–102
 Kustaa Vaasa, Ruotsin kuningas 44–46, 51, 53–61, 63, 66–69, 80–83, 116, 118, 186, 204–205, 250, 345
 Kutuzov, suku 31
 Kuvaja, Christer 302–303
 Kuzmin, Nikita 57
 Kyrillos, lähetyssaarnaaja 25, 186
 Kyri, Onuphri 140, 191, 196–198
- Laasonen, Pentti 218
 Lagerlöf, Petrus 152
 Lamberti, Alevio 38
 von Langen, kenraali 283, 287
 Languet, Hubert 59
 Lars Bertilsson 70, 186
 Lars Mattsson 266
 Laurentius Petri 59, 93
 Lehman, Hans Georg 269
 Leijonhufvud, Axel 88–89
 Leijonhufvud, Sten Eriksson 59, 61, kuvaliite
 Leijonmarck, Sven 327
 Leo IX, paavi 203
 Lewenhaupt, Adam Ludwig 299–300, 313–314, 316, 331
 Lilienthal, Johann von 165
 Lillie, Knut Andersson 53
 Lillie, Knut Knutsson 60
 Lillieblad, Gustaf 287, 322–324
 Lilliehoff, Joachim 168, 274
 Lilliemarck, Enoch 196, 199–200
 Lillienstedt, Johan 335–336
 Lindell, Nicolaus 181
 Lindeqvist, K. O. 301–302
 Lindhielm, Anders 181–182
 Lindman, Petter 196, 199
 Lindström, Jonas 319
 Ljapunov, Prokopi Petrovitš 104
 Loccenius, Johannes 152–153
 Locher, Th. J. G. 359
 Loofeldt, Peter Anton 139, 262
 Luccinsin, Omelian 270
 Ludorff, Heinrich Wilhelm 322
 Lundkvist, Sven 252
 Luostarinen, Heikki 17
 Luther, Martin 65, 206, 211, 219
 de Luyt, paroni 127
 Lybecker, Georg 298, 303–304
 Lyth, Joachim Mathias 316
 Långström, Pietari (Peter) 306
 Löfving, Tapani (Stefan) 306
- Maasing, Madis 42
 Machiavelli, Niccolò 49, 67, 357
 Magalotti, Lorenzo 172–173, kuvaliite
 Magnus, Holsteinin herttua 75–76, 95
 Magnus, ruotsalainen herttua 46, 357
 Maier, Ingrid 161
 Makari, metropoliitta 49
 Mallien, Georg 316
 Malm (aateloituna Ehrenmalm), Lars Johan 327–333, 359, 362
 Mankjiev, Aleksei 178
 Mansfeld, Philipp von 99
 Manuel II Palaiologos, Bysantin keisari 49
 Margeret, Jacques 356
 Maria Eleonora, Ruotsin kuningatar 125, 132, 144
 Maria Miloslavskaja, tsaritsa 174
 Maria Valentinsdotter 161
 Marina, tsaritsa 98
 Marperger, Paul Jacob 329
 Marta, ks. Katariina I
- Matthias Petri 197
 Matvejev, Artamon 173
 Maunu Eerikinpoika, Ruotsin kuningas 29, 32–33, 204
 Maunu III Särkilahti, piispa 204
 Maximilian I, saksalais-roomalainen keisari 43, 47, 354
 Maximilian II, saksalais-roomalainen keisari 77, kuvaliite
 Maxim, munkki 46
 Mazepa, Ivan Stepanovitš 299
 Medelplan, Daniel 307
 Mehmed II, Turkin sulttaani 34, 42
 Melanchthon, Philipp 206
 Mengden, Gustav von 167
 Menšikov, Aleksandr 313, 329
 Mercator, Gerardus 257
 Merrick, John 114, 116, 342
 Messenius, Arnold Johan 152
 Messenius, Johannes 115, 128
 Methodios, lähetyssaarnaaja 25, 186
 Metstake, Reinhold 223
 Michel Andersson 191
 Miechow, Matthias de 47, 213, 358
 Mikael Olofsson 97
 Mikael Romanov, Venäjän tsaari 86, 107, 112, 118, 123, 130, 132, 137, 140, 258, kuvaliite
 Mikkola, J. J. 287
 Miloslavski, suku 174, 294
 Milton, John 356
 Minckwitz, Ehrenfried von 85, 207
 Mjöhund, Bertil Göransson 60–61, 70, 191
 Mokrobodova, Larisa 215
 Mollerus, Johannes 68
 Monier, Anton 135, 263
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 357
 Moritz Nassaulainen, alankomaalainen prinssi 99
 Muhammed 42
 Munck, Hans 124
 Munetsin, Mihail Grigorjevitš 46
 Mustoin, Olof Larsson 190
 Mutreich, Andreas 126–127
 Müller, Johann 140
 Müller, Katharina 140
 Müller, Maria 140
 Måns Jönsson 70
 Martti Vilpunoika (Tuomaala) 90
 Möller, Johan 133, 263
 Möllerska, ks. Stopia, Catharina
 Mörner, Otto von 100
- Naryškin, suku 174, 294
 Natalja Naryškina, tsaritsa 168, 173–174
 Nieroth, Carl Gustaf 303
 Nieroth, Magnus 222
 Nikolaus, pyhimys 50, 267
 Nikon, venäläinen patriarkka 146, 164, 227, 229, 237, 272
 Nilsson, Sture 17
 Nilsson, Sven A. 252
 Norberg, Axel 67
 Norrgren, Johan 330–331
 Norsberg, J. M. 315
 Notke, Bernt 39
 Nyman, Berent 193
- Oderborn, Paul 115, 209, 213–215, 329, 355, 358
 Odhner, Clas Theodor 251
 Olaus Andrae 64–65
 Olaus Magnus 40, 52, 56, 61, 171, 206, kuvaliite
 Olearius, Adam 115, 139–140, 147–149, 166, 171–172, 261, 322, 330, 355, 358–359
 Olga (Helga), kiovalainen ruhtinatar 24
 Olof Larsson, ks. Stubbe, Olof Larsson
 Olavi, ruotsalainen kuningas 25

- Olof Sverkersson Elfkarl 91
 Olympiodoros, kreikkalainen historiankirjoittaja 13
 Ordin-Naštšokin, Afanasi Lavrentjevits 149, 272
 Otrepjev, Grigori, ks. Dmitri, ensimmäinen
 Oxenstierna, Axel 106, 114, 117–119, 135, 140, 153, 195, 226, 229, 252, 261–262, 294 358
 Oxenstierna, Bengt 183, 290, kuvallite
 Oxenstierna, Erik 261
 Oxenstierna, Gustaf 168–169, 172
 Oxenstierna, Johan 225
 Oxenstierna, Kristina Juliana 240
 Oxenstierna, suku 140
- Palladio, Andrea 176
 Palma, Jonas 211, 214, 242
 Palm, Måns Mårtensson 99, 134, 156, 341
 Palmquist, Erik 169–173, 274, 325, 366, kuvallite
 Palmiskiöld, Elias 331–332
 Parvio, Martti 222
 Patkul, Carl Reinhold 292–293
 Patkul, Johann Reinhold von 182–183
 Paulsen, Michael 276
 Peder Nilsson 93
 Per Jonsson 70, 78–79, 191
 Peter Petersson, ks. Petrus Petrejus
 Petrus Benedicti, piispa 101
 Petrus Petrejus 72, 75, 100–102, 108, 114–115, 122, 126, 137, 155, 160, 209–210, 212–214, 242, 245–246, 322, 329, 332, 340, 343–344, 347–348, 357, 259, 366, kuvallite
 Petter Eriksson 266
 Pietari I (Pietari Suuri), Venäjän keisari 8, 22, 49, 64, 174, 176, 178–180, 182–183, 236–237, 242–243, 262, 274, 278, 280–281, 283–287, 289, 294–295, 297–299, 304–305, 307, 311, 313, 317–318, 325, 329, 333–335, 353, 362, 364, 368–369
 Pihlström, Anders 316
 Piper, Carl 183, 241, 244, 313–314, 323
 Piper, Henrik 136, 141, 193, 196–197, 199, 362
 Piso, Jacob 43
 Pjotr Aleksejevits, ks. Pietari I (Pietari Suuri)
 Pjotr Filippovitš 128
 Platon 357
 Plettenberg, Wolter von 38–41, 43, 204
 Plutarkhos 156
 Poe, Marshall T. 8, 20, 43, 48, 353, 360
 Pohjolan apostoli, ks. Ansgar
 Pommerening, Karl 134
 Poršnev, B. F. 135
 Porthan, Henrik Gabriel 74
 Posse, Knut 39, 204
 Possevino, Antonio 80, 154, 213, 354, 358
 Priskos, roomalainen historiankirjoittaja 13
 Prokopios, itäroomalainen historiankirjoittaja 13
 Pronski, Pjotr Danielovitš 73
 Prontšiššev, Ivan 174, kuvallite
 Pryssman, Henrik 200
 Pufendorf, Samuel 152
 Pušetšnikov, Tretšak Andrejevits 69
 Puškin, lähettilas 135
 Puškin, pajari 140
- Quennerstedt, August 314
 Quli Sultan, imaami 139
 Qvanten, Emil von 312
- Raleigh, Walter 357
 Ranta, Raimo 334
 Rauch, Georg von 241
 Razin, Stenka 157–158, 277
 Rehnskiöld, Carl Gustaf 292, 300, 307, 313–314
 Renat, Johan Gustaf 320
- Renning, Jacob 166
 Renvall, Pentti 87
 Repnin, Ivan 159
 Roberts, Michael 252
 Rochus, Hans 200
 Roe, Thomas 252
 Romanov, hallitsijasuku 8, 22, 49, 64, 86, 107, 112, 118, 123, 130, 132, 137, 140–144, 146, 150, 164, 173–174, 176, 178–180, 182–183, 236–237, 242–243, 258, 262, 264, 274, 278, 280–281, 283–287, 289, 294–295, 297–299, 304–305, 307, 311, 313, 317–318, 325, 329, 333–335, 353, 362, 364, 368–369
 Roselin, Johan, ks. Rosenlindt, Johan
 Rosenhane, Johan Jöransson 93
 Rosenlindt, Johan 141, 192–193, 196, 198–200, 222, 224
 Rudbeckius, Johannes nuorempi 229, 231
 Rudbeckius, Johannes vanhempi 211–212, 214, 221, 228, 242
 Rudbeck, Olof 161, 234, 284
 Ruffmann, Karl Heinz 359
 Runell (aateloituna Palmiskiöld), Erik 152
 Rurik, varjagilymisy 26–27, 35, 73, 100, 102, 105, 108
 Rurik, hallitsijasuku 86, 92
 Russow, Balthasar 76, 81, 254, 354
- Sabel, Anders Nilsson (Antti Niilonpoika) 55
 Sabel, Gustaf Jonsson 191
 Sabel, Jon Persson 191
 Saaltykov, Mihail 207
 Samuel Nilsson 95
 Schaumijs, Matthias 107, 112, 209, 211, 340
 Scheidegger, Gabriele 15, 164, 352
 Scheiding, Philip 98, 136, 263
 Schelwig, Samuel 241
 Scherzenfeldt, Brigitta 319–320
 Schirren, Carl 183
 Schmedeman, Johan 295
 Schnitzker, Johann Christian 316
 Schrapfer, Adam 95, 109
 Schroderus, Ericus 115
 Schubert, Matthias 70, 73, 75
 Schwabe, Johannes 242
 Schwengel, Georg von 198
 Schütz, Johann Jacob 231
 Sederberg, Henrik 244–247, 367
 Selder, Jöns Henrik 244
 Selitski, Johan Alexander, ks. Kotošihin, Grigori Karpofsson
 Selling, Gösta 172–173
 Selow, Peter van 161, 194, 219–220, 222, 228, 241
 Semjonov, Ivan 236
 Šemjakin, Afanasi Vasiljevits 78–79
 Šeremetev, Boris 297
 Šeremetev, Pjotr Nikitiš 96
 Shakespeare, William 255
 Sigismund, Puolan ja Ruotsin kuningas 69, 72, 82, 84–88, 90–93, 101, 103, 109, 205, 207–208, 350
 Sigismund II August, Puolan kuningas 68
 Silverstierna, Johan 141
 Silvester, venäläinen ylioppilas 38
 Simon, pappi (myös Isidor, oik. Isidor Sissovi) 234
 Singknecht, Daniel 166
 Sivonen, Mika 218
 Sjöberg, Anders 112
 Skalm, Hans 191
 Skopin-Suiski, Mihail 98, 103, 156, 197, 263, 365
 Skytte, Bengt 137–138
 Skytte, Jakob 137
 Skytte, Johan nuorempi 137
 Skytte, Johan 97, 101, 126–127, 137
 Slang, Klas Eriksson 124
 Slots, Margareta 211

- Snellman, Johan Vilhelm 17
 Snickare, Mårten 287
 Sofia Aleksejevna, Venäjän sijaishallitsija 174, 176, 178–180, 182, 274
 Solari, Pietro Antonio 38
 Soldan, Gustaf 196
 Sommarström, Hugo 87
 Soop, Hans Åkesson 97
 Sorolainen, Ericus Erici, piispa 206
 Sparre, Erik 84
 Sparwenfeld, Johan Gabriel 162, 175–178, 219, 241–242, 290, 363
 Spener, Philipp Jacob 231–233, 239
 Spengler, Oswald 18
 Sperling, Göran 233–234, 236, 238
 Spierink, Arent 260
 Spåre, Henrik 316
 Stackelberg, Otto 175
 Staden, Heinrich von 81
 Staden, Herman von 139
 Stahl, Heinrich 222, 225–229, 242
 Stefan Bathory, Puolan kuningas 77–78, 82, 84, 109, 355
 Stenbock, Gustav 126, 134, 193, 201
 Stenbock, Johan Gabriel 279, 290
 Stepanov, Fjodor 241
 Stieff, Christian 323
 Stiernskiöld, Claes 148
 Stiernskiöld, Göran Claesson 93–94
 Stigzelius, Laurentius Matthiæ 199
 Stopia, Catharina 133–135
 Strahlenberg (aik. Tabbert), Philip Johan von 316, 318–319
 Strick, Didrick 93
 Stridbeck, Johan nuorempi kuvaliite
 Stroganov, suku 256
 Strömfelt, Otto Reinhold 335
 Stubbe, Olof Larsson 60–61
 Sture, Nils 71
 Sture, Sten vanhempi 38–40, 44–45, 52, 204
 Sture, Svante Niilonpoika 39, 205
 Sture, suku 40
 Stålarml, Arvid Eriksson 87
 Sugorski, Sahari 77
 Šuiski, Vasili Ivanovitš (tsaari Vasili IV) 97–100, 103, 128, 130, 158, 194, 208
 Šuiski, suku 48
 Sukin, pajari 93
 Swartius, Eustathius 126
 Sylvester, munkki 49
 Särkilähti, Pietari, piispa 39
 Söderberg, Gustaf 316
- Taube, Jakob Johan 158–159
 Taube, Johann 81
 Teetgren, Henrik Jönsson 190
 Tegel, Erik Jöransson 56–57
 Terentšev, Jochum 221
 Tessin, Nicodemus 267
 Thomas Larsson 206
 Tuomas Palaiologos, Morean despootti 35
 Tiesenhausen, Hans Henrik von 168
 Tisenhausen, Casper 200
 Tisenhausen, Gotthard Johann von 109
 Tšastoi, Vasili 349–350
 Tšilkov, Andrei 178, 290–292
 Topelius, Zacharias 308
 Toppelius, Kristoffer 308
 Torsten Kristoffersson 97
- Tortšakov, Isak 219–220, 262
 Tott, Eerik Akselinpoika 39
 Toynbee, Arnold 18
 Trana, Anders Svensson 148–149, 355
 Trana, Erik Andersson (Eerikki Antinpoika) 124, 347
 Trana, Nils 148
 Trezzini, Domenico 298
 Troebst, Stefan 251
 Trubetskoi, Ivan Jurjevitš 289–290, 292, 294–295
 Tsevang Arabtan (Tsewang Rabtan) 319–320
 Tšingis-kaani, mongolihallitsija 29
 Tuomas, piispa 28
 Tuomas Heikinpoika 306
 Turberville, George 356
 Turgenev, suku 31
 Tušinin rosvo, ks. Dmitri, toinen
- Uhlfeld, Jacob 357
 Ukkonen, Kosma 29
 Ulrika Eleonora nuorempi 321
 Ulrika Eleonora vanhempi 289
 Ungern, Henrik von 135
 Uvarov, suku 31
 Uzbek, tataarikaani 24
- Wallwijk, Anders 166–167, 225
 Wahrmond, Theophilus 242
 Vasili III, Moskovan suuriruhtinas 46, 48, 53, 354, kuvaliite
 Vasili IV, Venäjän tsaari, ks. Šuiski, Vasili Ivanovitš
 Vasili, pyhimys 50
 Vasiljev, Andrei 74
 Watrang, Zacharias 144
 Weide, Adam Adamovitš 289–290, 295
 Wellshuysen, Hedvig 244
 Westerlund, Olov 287
 Westerman, Anders 316
 Vestring, Johan 166
 Vhaël, Bartholdus 309–310, kuvaliite
 Wichsell, Jöran 324–325
 Widekindi, Johan 152–156, 366
 Vihavainen, Timo 17
 Wildeman, Arvid Tönnesson (Tönnenpoika) 100, 341
 Wildeman, Tönne Olavinpoika 72–74
 Vilkuna, Kustaa 302
 Winetski, Mathias 201
 Viskovatyi, Ivan Mihailovitš 74
 Vladimir I 24
 Vladimir II Monomah 34, 49, 208
 Vladislav IV, Puolan kuningas 103–104, 130, 208
 Voronin, Nazarei 78
 Vorontsov, Ivan Mihailovitš 70, 73
 Wrangel, Hans 141
 Wrede, Fabian 278, 290
 Wreech, Curt Fredrik von 317–318
- Yrjänä Pietarinpoika 71
- Zabani, Matthias 178
 Zabellius, Baltzar 196
 Zernack, Klaus 252
 Zibbel, Jörgen 193, 200
 Ziems, Michael 319
 Zoe Palaiologina (Sofia Palaiologos) 35, 37–38
- Åberg, Alf 324
 Österrijker, Hans 266

Rus eli Kiovan valtakunta noin vuonna 1240.
Kartta Hannu Linkola.

Olaus Magnuksen kuuluisa Pohjolan kartta painettiin Venetsiassa vuonna 1539. Se kuvaa myös Venetsian valtakunnan itäosa, joissa näkyy taisteluita ruotsalaisten ja moskoviittien välillä sekä maalla että Suomenlahden jäällä. Uppsala universitetsbibliotek. Public Domain Mark. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-91917>.

Suuriruhtinas Vasili, iivana Julman isä, oli Sigismund von Herbersteinin neuvotteluosapuoli itävaltalaisen lähettilään käydessä Moskovassa. Etualalla näkyy Venäjän tuonaikainen vaakuna, joka esittää Pyhää Yrjänää. Storfurst Vasilij. Kopparstick ur Sigmund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum 1556. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Valokuva Janne Rentola.

Joukko venäläistä kevyttä ratsuväkeä. Ratsastajien jalustimet ovat lyhyet ja soveltuvat hyvin kiitolaukkaan. Miesten asuna on toppatakki. Jousi, joka on suunnattu ylös vasemmalle, on saattanut olla Savon vaakunajousen aiheena, sillä tämä Sigismund von Herbersteinin teoksessa oleva kuva oli hyvin tunnettu. Ryskt kavalleri. Kopparstick ur Sigmund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum 1556. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Valokuva Janne Rentola.

Sten Eriksson Leijonhufvudin lähetystön matkatie vuonna 1557 Viipurista Moskovaan. Kartta kuvaa reittiä itinerariumin mukaisesti Suomen puolella, Venäjän puolella pysähdyspaikkojen nimet perustuvat näiden paikkojen nykyiseen sijaintiin. Useissa tapauksissa vuorokauden matkan pituus oli lähes 50 km. Vauhti oli silloiseksi todella huima. Kartta Hannu Linkola.

Moskovan valtakunta noin vuonna 1550. Kartta Hannu Linkola.

Moskovalainen lähetystö vuonna 1576 keisari Maximilian II:n vastaanotolla. Kulkueen kärjessä kävelleet pajarit herättivät huomiota maahan asti ulottuvilla brokadikaavuillaan, suurilla myssyillään ja parroillaan. Peterle, Michael: Warhafftige Contrafactur [...], 1576. Zentralbibliothek Zürich. Public Domain Mark. <https://doi.org/10.7891/e-manuscripta-92158>.

Kaksipäinen kotka otettiin Venäjän valtionvaakunaan 1500-luvulla, kun livana IV oli omaksunut tsaarin tittelin ja samalla keisarin arvon. Kotka esiintyy tässä paperisinetissä, joka kiinnitettiin kirjeeseen ulkopuolelta, niin että sekä kuriiri että vastaanottaja osasivat kohdella lähetystä kunnialla. Sinettiä käytettiin myös allekirjoituksena, sillä tsaari ei allekirjoittanut kirjelmää. Muscovitica vol. 616–621 Tsarenas originalbrev. Riksarkivet, Tukholma. Valokuva Ülle Tarkiainen.

Pikkuruinen ratsastaja kohoon karataneella ratsullaan koristaa yhtä Erik Palmquistin suuren Venäjä-teoksen sivua. Tuntematon piirtäjä – epäilemättä sama henkilö, joka oli kuvittanut Magalottin kuvauksen Tukholmasta – on mestarillisella tavalla vanginnut nopean liikkeen vain muutamalla siveltimenvedolla. Erik Palmquistin karttakirja. Ruotsin valtionarkisto. Kartor och ritningar utan känd proveniensens numero 636. Valokuva Kurt Eriksson.

Tsaari Aleksei Mihailovitš,
Romanov-suvun toinen hallitsija,
muodoista tietoinen herra.
Nationalmuseum, Tukholma.
Public Domain Mark.

Rajakangankivi eller Koivutaipal, i skrifvet af den 22. Mars 1592 Rajanus eller Selkasuo; Kämärke emellän Ryssland och Sverige i andelning af Preten i Tenkina den 23. Maj 1662.

Suolambi i skrifvet af den 22. Mars 1592 kallat **Korpitambi**; Kästen emellän Ryssland och Sverige enligt Prodetatet i Tenkina, till hvilken räkniusen med andelning af Preten i Stolbova är 1667 teddes från Waratscheva sten i Kadoga-gjö.

Kuva tyylikkäästä venäläisestä pajarista koristaa Jacob Gottbergin muistoalbumin sivua. Se on päivätty maaliskuun 12. päivänä vuonna 1592. Vasemmalla oleva saksankielinen runo vakuuttaa, että nuori mies pani suuren arvon tsaarinsa palvelemiselle. I.g.7., Kungliga biblioteket, Tukholma.

Täyssinän ja Stolbovan rauhojen rajamerkit hakattiin kiviin tai uurrettiin vanhojen puiden runkoihin. Tässä kaksi ruotsalaista ja venäläistä rajamerkkiä Rajakankaalta ja Suolammelta, joissa näkyy kolme kruunua (Ruotsi) ja risti (Venäjä). Silloin tällöin tapahtuvissa rajantarkistuksissa tarvittiin aina seudun hyvämuististen vanhojen miesten apua sen selvittämiseksi, missä linja oikeastaan kulki. Luonto itse tuhosi ajan mittaan heiveröiset rajamerkit. Museovirasto. Historian kuvakokoelma.

Kreml näytti jo Aleksei Mihailovitšin aikaan vuonna 1662 mahtavalta loistorakennuksineen, aukioineen ja kirkkoineen. Piirittäjä on sijoittanut kuvan oikeaan ylänurkkaan tsaarin tittelin latinaksi. Se herätti aina huomiota pituudellaan. Kremlinograd. Castellum urbis Moskvae [...]. Universitätsbibliothek Bern. Public Domain Mark. <https://doi.org/10.3931/e-rara-38578>.

Baldakiinin (valtaistuinkatoksen) alla käyty neuvottelu Tukholman linnassa vuonna 1684 Venäjän ja Ruotsin asuttajien välillä. Neuvottelijoiden asut eroavat toisistaan melkoisesti – ruotsalaiset olivat pukeutuneet ranskalaisiin muotivaatteisiin ja allongeperuukkeihin, venäläiset taas esiintyivät pitkä-tukkaisina ja maahan asti ulottuviin kaftaneihin puettuina. Molemmilla valtuuskunnilla on omat kirjurinsa ja tulkkinsa. Pääneuvottelijoina toimivat Bengt Oxenstierna ja Ivan Ossanasievitš Prontšišštev. Diplomatica. Kartor och ritningar, SE/RA/2121/72:1 (1699–1700), bildid: R0002793_00001. Riksarkivet, Tukholma. Public Domain Mark.

Suurella venäläisellä lähetystöllä keisari Maximilian II:n luokse vuonna 1576 oli mukanaan oma pappi, joka järjesti diplomaateille jumalanpalveluksia vieraalla maaperällä. Hartaus sai niissä erilaisia ilmauksia – nöyrästä rukoilemisesta maassa kiemurtelemiseen. Peterle, Michael: Warhafftige Contrafactur [...], 1576. Zentralbibliothek Zürich. Public Domain Mark. <https://doi.org/10.7891/e-manuscripta-92158>.

Piispa Paavali Juusten koki vaikean lähetystömatkansa aikana kielteisiä tunteita livana Julmaa ja Venäjän uskontoa kohtaan. Hänen vaakunakuvionsa – tässä Ruotsin valtionarkiston kokoelmasta Genealogica – ilmentää koettua piinaa. Piispa katsoi, että hän koki onnettomuudet omien syntiensä vuoksi, ja siksi hän ajoi paholaista tiheensä ruoskimalla itseään. Riksarkivet, Tukholma. Valokuva Ülle Tarkiainen.

Muscovy Companyn sinetti vuodelta 1555. Teksti kuuluu *Refugium nostrum in Deo est* (Jumala on turvapaikkamme).
© The Trustees of the British Museum. CC BY-NC-SA 4.0.

Kulkueessa keisari Maximilian II:n vastaanotolle vuonna 1576 vaelsi myös venäläisiä kauppamiehii, joiden nimet, arvot ja antamat lahjat väritetty puupiiirros luettelee alalaidassaan. Kauppiat kantoivat lahjojaan, soopelinahkoja, jotka oli sidottu 40 nahkaa käsittäviksi nipiiksi (niin sanotuiksi timmereiksi). Yhdestä nipusta voi ommella normaalin suuruisen turkin.

Peterle, Michael: Contrafactur: Der Kirchen Ceremonien [...], 1576. Zentralbibliothek Zürich. Public Domain Mark. <https://doi.org/10.7891/e-manuscripta-92159>.

Suuri karttakirja *Tabula Russiae* (1651) näyttää Venäjän karttakuvan koko suuruudessaan ja loistossaan. Pohjoisessa virtaa Severnaja Dvina pitkään tien kohti Vienanmerta, ja joen rantoja reunustaa (toisin kuin muiden jokien rantoja) kokonainen pysähdyspaikkojen verkosto. Sekin osoittaa juuri tämän kauppareitin merkitystä.

XL.05243, Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam. CC BY 4.0.

Geh: grewliche/erschöckliche / vor vnethöte / warhafftige Neue zeitung / was für grausame Tyrainey der Moscouiter / an den Gefangnen / bösweggs führen Chuffen auß Lysland / beydes an Mannen vnd frauen / Junck frauen vnd Kleinen Kindern / begrebet, vnd was tägliches schadens er in in dem Land züfüget / Deynesen anseytzeigt / in was grosser fahr vnd noet die Lyslander stecken. Allen Chuffen zur warnung vnd besetzung ihres Sündelichen lebens / auß Lysland geschriben / vnd in Druck verfertigt.

Zu Nürnberg bey Georg Keyßlein. M. D. L.XI.

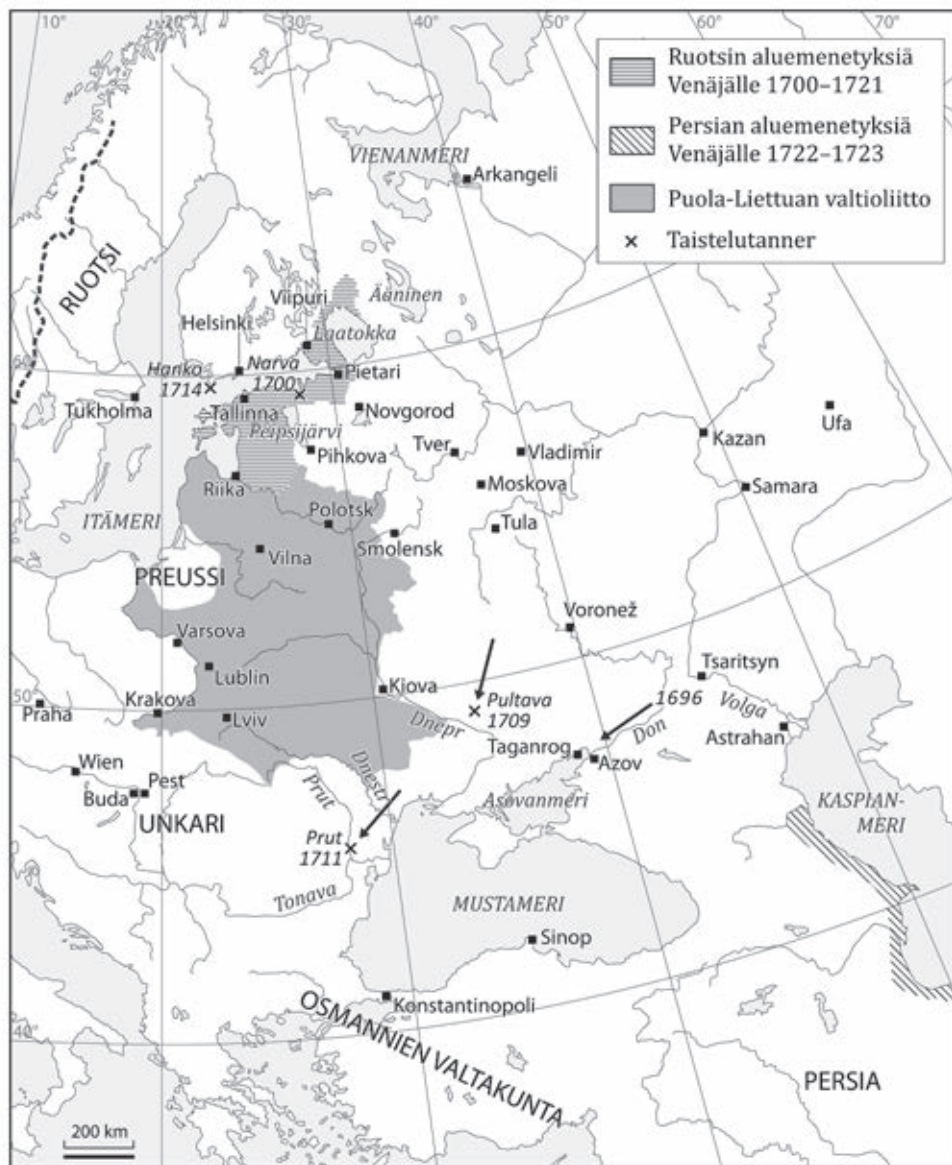
Venäälisvastainen lentokirjannen, painettu Nürnbergissä vuonna 1561. Tällaisia liivinmaalaisia lentokirjasia 1500-luvulta on noin 60 kappaletta, ja ne ovat kaikki voimakkaan vihamielisiä. Juuri tämä painotuote kuvaa moskovaalaisten ”julmaa tyranniaa” naisia ja lapsia kohtaan ja on tarkoitettu ”varoitukseksi kaikille kristityille”. Taustana ei ollut vain venäläisten hyökkäys, vaan myös luulo, että onnettomuudet olivat Jumalan rangaistus, koska liivinmaalaiset olivat kääntyneet luterilaisuuteen. Kiistakirjannen vastusti tätä katsomusta. Kungliga biblioteket, Tukholma.

Vahva linnoitusketju ympäröi Narvaa vuonna 1700, mutta vain kapea silta yhdisti kaupungin joen itärannalle, missä Ivangorodin linnoitus sijaitsi. Silta hajosi taistelun aikana. Kaksoiskaupunki oli valtakunnan idänkaupan keskus 1680-luvulta eteenpäin. Kupariipiirros on Johan Stridbeck nuoremman tekoa juuri vuodelta 1700. Museovirasto. Historian kuvakokoelma.

Venäjän karttakuva tsaari Pietarin laajentamassa muodossa 1721–1722.
Kartta Hannu Linkola.